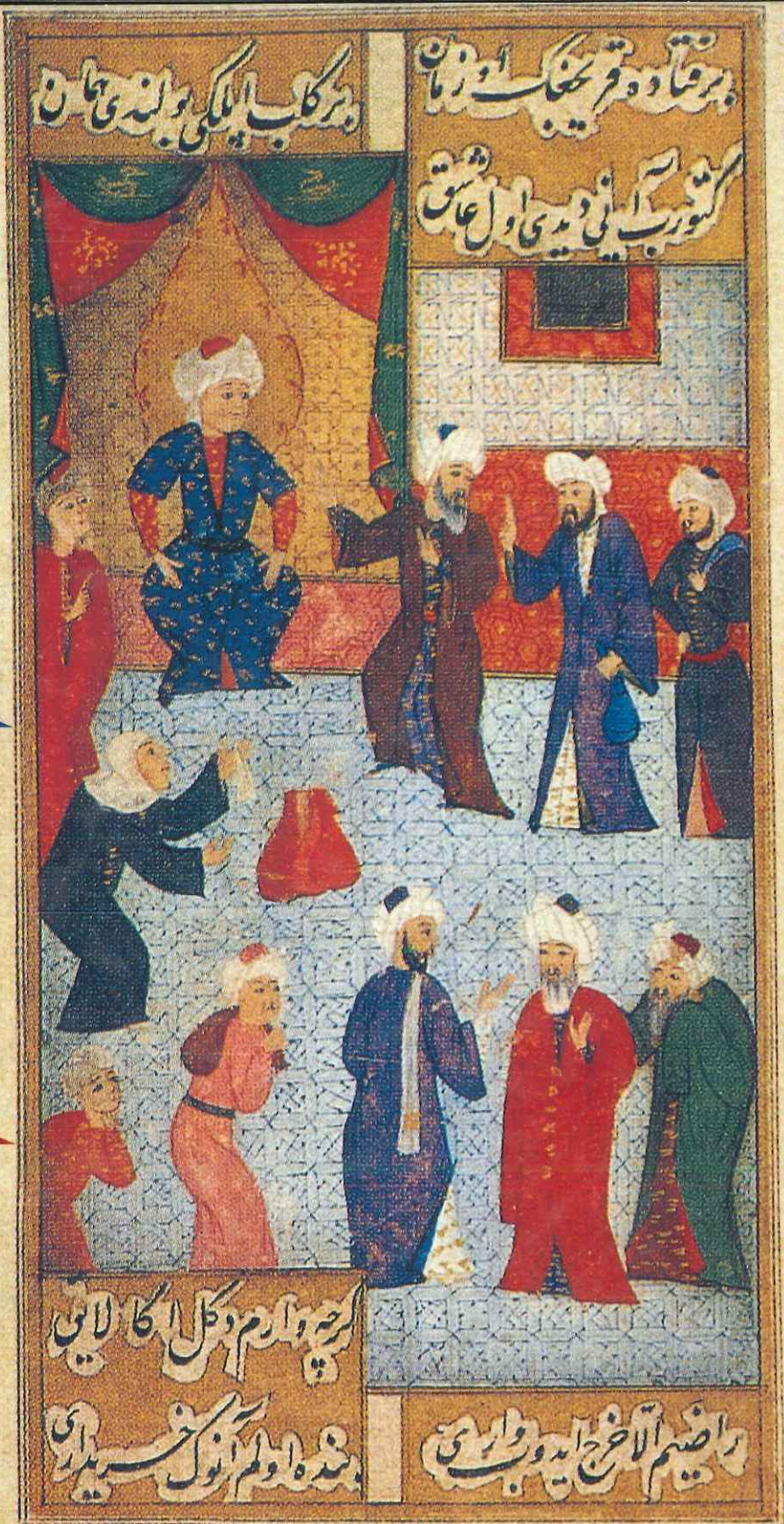

ספר דברי יוסף וסוף ספר שמעון

שמעון שטובו

ספר דברי יוסף

ספר דברי יוסף

לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי

אלף ומאה שנות תולדה יהודית בצל האסלאם

יוצא לאור על-פי כתבי-ידות ודפוסים ראשונים
עם מבוא, הערות ומפתח

מאת

שמעון שטובר

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשנ"ד

המחקר הושלם בסיוע מענק מקרן ליטמן
לזכרו של דניאל ליטמן ז"ל, גינבה

יוצא לאור בסיוע משרד החינוך והתרכות, מינהל חברה ונוער — תחום מורשת יהדות המזרח

© כל הזכויות שמורות למכון בן-צבי, ירושלים תשנ"ד

בעטיפה: יוסף ואחיו במצרים; מתוך כתב-יד עות'מאני מצויר מן המאה ה־16 הנמצא באוסף H.P. Kraus, ניו יורק

עריכה לשונית: אבי בן-אמיתי. הפקה: מיכאל גלצר. הבאה לדפוס: יעקב חסון.
סדר-צילום: יאיר גיא ויד יצחק בן-צבי. עימוד: נעמי אלטרץ. לוחות: שלמה נתן. הדפסה: אחוה.

נרפס בירושלים

מסת"ב 962-235-049-4 ISBN

לזכרם המבורך

של אבי מורי ר' אהרן בן ר' שמעון
שנפטר בכ"ט ניסן תשל"ח

ושל אמי מורתי בלהה בת ר' ישראל ליטמן
שנפטרה ב"י"ט טבת תש"ח

תנצב"ה

פתח דבר

ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי יוצא לאור כאן לראשונה בשלמותו על פי ארבעה כתבי־יד דפוסים ראשונים. מאז שחכמים בני המאה ה־19 עמדו על חשיבותו של החיבור כמקור לחקר תולדות ישראל, נעשו שני נסיונות לפרסמו עוד קודם הופעתה של מהדורה ביקורתית זאת. הנסיון הראשון כלל הכאתם של פרקים נבחרים מן הספר של סמברי (על פי כתבי־יד הבודליאנה של החיבור) באנתולוגיה ההיסטוריוגרפית שהתקין אברהם א' נויבאוואר והדפיס באוקספורד בשנת תרמ"ח. 'לקוטים מדברי יוסף לר' יוסף בן יצחק סמברי' הוא שמה של חטיבת הפרקים היהודיים, שאותם לבדם דלה נויבאוואר מתוך כתבי־היד הנ"ל והכניס אל האנתולוגיה הידועה בשם 'סדר החכמים וקורות הימים' ובכינויה האנגלי *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes*. כעבור למעלה מיוכל שנים נעשה הנסיון השני להוציא את הספר לאור. אז עלתה המחשבה הזאת בדעתם של ראשי חברת 'מקיצי נרדמים', שנתכוונו להכין ולפרסם מהדורה מדעית מלאה של החיבור. ראשי החברה הטילו את המלאכה על הפרופ' ש' אסף ועל הפרופ' ל"א מאיר, נוחם עדן. אולם מחשבה זאת לא יצאה מן הכוח אל הפועל. כך נתגלגלו הדברים, והזכות להכין מהדורת דפוס שלמה נפלה בחלקי.

ר' יוסף סמברי נמנה עם תלמידי החכמים שחיו במצרים של המאה ה־17. שלא כרוב חבריו שהקדישו את מירב זמנם לעיסוק במקצועות התורה המקובלים מימים ימימה, החליט ר' יוסף סמברי לפנות מזמנו לשם פיתוחה של פינת מחקר נידחת, לכתובתה של ההיסטוריה של עמו. הספר שיצא מתחת ידו של סמברי היה שונה מכמה בחינות מן החיבורים האחרים שנתחברו לפניו ועסקו בתולדות היהודים בימי הביניים ובזמן החדש. עיקר ייחודו של ספר דברי יוסף נעוץ במבט הממוקד של מחברו שהופנה דווקא אל אותן הפרשיות המתארות את חייה של הפזורה היהודית בארצות המזרח המוסלמי. ראוי להזכיר בהקשר זה כי תולדות האסלאם וממלכותיו הוצבו לכל אורך הספר כרקע לפרשיות החיים היהודיים. חשיבות רבה נודעת לספר דברי יוסף כמקור ראשוני לתולדות הקהילות שחיו בארץ הנילוס, לפי שנשתמרו בו תעודות יחידאיות ועדויות בלעדיות על המרחש באותן קהילות מימיהם של הח'ליפים הפאטמים, מן המאה ה־11, ועד לימיו של המחבר בשלהי המאה ה־17. רישומיה של השכתאות ניכרים אף הם בחיבורו של סמברי, וייתכן כי חוויה מסעירה זאת דחפה אותו לעסוק בכתובת תולדות עמו. יתרה מזאת, אוירת המשבר הקשה שמילאה את החברה היהודית בת זמנו בעקבות כשלונה של תנועה משיחית זאת סיפקה לו את הפרספקטיבה הנאותה להתבוננות באירועים רחוקים ממנו ככאלה הקרובים אליו. התנפצותה של תקוות הגאולה שבאה בעקבות התאסלמותו של שבתי צבי החריפה אצל ההיסטוריון את תחושת השעבוד לישמעאל ותרמה לעיצוב המיוחד של החיבור דווקא בהקשר אסלאמי.

המהדורה של הספר הרואה בזאת אור בנויה מארבע חטיבות. בראשונה התקנתי מבוא שיש בו קוים לפרוסופוגרפיה של האיש סמברי ודיון בהיבטים שונים הנוגעים לחיבורו. החטיבה השנייה כוללת את גוף הטקסט שהעמיד בעל הספר. כאן השתדלתי שנוסח הדברים יהא קרוב ככל האפשר לזה שיצא מתחת ידי המחבר. החטיבה השלישית מכילה את חילופי הנוסחאות העולים מתוך כתבי־

הידות והדפוסים הראשונים של הספר שהשתמרו עד לימינו. רביעית ואחרונה היא חטיבת ההערות הבאות להאיר כללים ופרטים שבטקסט, שלפי עניות דעתי, טעונים הבהרה.

במהלך הכנתו של ספר דברי יוסף לדפוס הסתייעתי בחומרים ששוקעו במונוגרפיה שחיברתי בשם 'מפעלו ההיסטוריוגרפי של יוסף סמברי בעל ספר דברי יוסף', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה שהוגש לסינט האוניברסיטה העברית בשנת תשמ"ח. בהזדמנות זאת אני שב ומודה לפרופסור חיים ביינארט ולפרופסור משה שרון שהדריכוני בכתיבתה של העבודה הנ"ל. ידיעות שנתווספו במהלך שש השנים האחרונות ובירורים שנתחייבו מעצם העיסוק במלאכת ההדרתו של הטקסט דנו, אף הם מצאו את מקומם בחטיבות הספר השונות.

הכרת טובה מיוחדת חב אני לפרופסורים מיכאל אביטכול ומנחם בן-ששון העומדים בראש מכון בן-צבי. הם נתנו עיניהם לטובה בספר זה ועשו כל שביכולתם כדי שיצא לאור באכסניה המכובדת של המכון. הריני כופל את ברכתי להם על שהעניקו לי את פרס ליטמן שסייע בעבודת המחקר שליוותה את הכנת המהדורה. להם ולמשפחת ליטמן ייאמר: טובי עין הם יבורכו.

לעמיתיי ולידידיי שהעמידו לרשותי מן היידע שתחת ידם, נתונה הוקרתי. מבין הרבים אמנה בזאת (על פי סדר אלפביתי) את פרופסור מאיר בניהו, ד"ר יעקב ברנאי, ד"ר אברהם דוד, ד"ר דוד דורון, ד"ר ראובן עמיתי ופרופסור דוד תמר. אזכיר לטוב את המכון לאחזור מידע ובלשנות חישובית – מערכת השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן שאיתר למעני מידע על כמה מן החכמים הנזכרים בחיבור. ועוד אני אסיר תודה לספריית חברת 'כל ישראל חברים' בפרס על הרשות שהעניקה לי לפרסם את כתב היד היקר של ספר דברי יוסף המצוי ברשותה (סימנו H130A) ולספריית הכודליאנה שבאוקספורד שכתב היד שברשותה (סימנו Opp. Add. 834) שימש כמקור ראשי להשוואה ולקביעת הטקסט. מלבד כל אלה נסתייעתי בעת המחקר בכרוך בהכנת מהדורה זאת באוצרות ספרים ובמכונים שונים, ובמיוחד בבית הספרים הלאומי ובספריות אולמי הקריאה למדעי היהדות ולמדעי המזרח שלו, במכון לתצלומי כתבי יד, בספריית 'יד יצחק בן-צבי', במכון שעל ידו ובמכון דינור. לספרנים ולספרניות האדיבים, למנהלים ולאכסניות הנעימות – שלמי תודה.

חובה נעימה היא לי להביע הוקרה מיוחדת לכל אלה שסייעו בידי ישירות להוציא לאור את הספר זה. מר מיכאל גלצר ליווה את מלאכת התקנת הספר מראשיתה ועד לגמירתה ברוח טובה וסמכני בעצותיו המחכימות. מר אברהם בן-אמייתי התקין את הספר לדפוס, ערך את חטיבותיו הראשונה והרביעית עריכה לשונית וכן עמל במלאכת פיסוקו של הטקסט שיצא מתחת ידיו של סמברי. מר יעקב חסון הביא את הספר לדפוס ויגע בהגהתו. מר אברהם הטל האיר עיניי באיורים הנלווים לטקסט של הספר. הגבירות עדה ובידוב, בתיה לובין ושולי קריב שקדו על הקלדת הטקסט של הספר. מר יאיר גיאת עסק באמונה במלאכת הדפוס, והגברת שרית נוי, מזכירת מכון בן-צבי, עסקה במסירות בעבודות המינהלה שליוו את הפקת הספר. ועוד תודה לידידי חננאל גולדברג שתרם מנסיונו הרב לספר ולגברת נעמי אלטרץ שעמידה אותו בשום שכל.

אחרון אחרון – תודה לרבקה, רעייתי ונוות ביתי, שעמדה לימיני והטתה שכם באהבה ובמסירות לכל מלאכה ששוקעה בהכנתו של הספר. הערכה חמה גם לכנינו היקרים, גד-מתניה ועידורחי שהרבה זמן ותשומת לב נחסכו מהם והועתקו אל ספר דברי יוסף.

בעה"ת, ירושלים ת"ו מוצאי שבת נחמו תשנ"ג

שמעון שטובר

תוכן העניינים

11	רשימת האיורים והמפות
12	רשימת הקיצורים
13	מבוא ל'ספר דברי יוסף'
13	א. יוסף סמברי — האיש וזמנו
19	ב. ספר דברי יוסף: מבנהו, תכניו ומגמותיו
30	ג. האסלאם וממלכותיו
36	ד. משיחיות ואפוקליפטיקה
46	ה. תמונת עולמו של סמברי ומקורות חיבורו
56	ו. שיטת כתיבתו
63	ז. כתבי־הידות של ספר דברי יוסף
67	ח. תפוצתו
71	ט. דרכי ההדרת הטקסט
75	ספר דברי יוסף
77	הקדמת חלק ב' מספר דברי יוסף
90	ראשיתו של האסלאם ותנאי עומר
102	הח'ליפים הראשונים: אבו בכר — עלי
106	הח'ליפים האומיים
109	הח'ליפים העבאסים (א)
112	הגיאוגרפיה וההידרולוגיה של הנילוס
133	הח'ליפים העבאסים (ב)
135	הח'ליפים הפאטמים
139	נגידות ארץ מצרים
143	סוף תקופת הגאונים: פורענות בבבל ותקוות גאולה
145	הח'ליפים העבאסים (ג)
146	סמואל אלמגרי: סיפורו של מתאסלם
150	הח'ליפים העבאסים (ד)
151	רמב"ם (א): מספרד למצרים; יישובים יהודיים ובתי כנסיות בני זמנו
162	רמב"ם (ב): פעילותו הספרותית ומשיחים שבימיו

183	רמב"ם (ג): ספר משנה תורה וחכמי פרובאנס וספרד
219	רמב"ם (ד): החכמים בני זמנו במצרים ושלשלת ייחוסו
239	הסולטאנים הממלוכים ואחרית החליפות העבאסית
240	הסולטאנים העות'מאנים (א): עות'מאן — מחמד השני
248	מחמד השני והיהודים; ר' משה קפשאלי
250	הסולטאנים העות'מאנים (ב): מחמד השני ובאיזיד השני
254	גירוש ספרד וסיפורי החכמים הספרדים
264	ייחוס הרא"ש וגזירות באשכנז
266	ראשית הזמנים החדשים: תגליות, המצאות ותסיסה משיחית
268	הסולטאנים העות'מאנים (ג): סלים — סולימאן והפחות המושלים במצרים
293	תנועת הראובני-מולכו ופורענויות באיטליה ובאימפריה העות'מאנית
307	הסולטאנים העות'מאנים (ד): סלים השני — מחמד והשרים שמשלו במצרים
311	פורענויות בפולין ובתורכיה
313	השרים שמשלו במצרים בימי סולטאן מחמד וסיפור אחריתו של השר רפאל ינסף
318	חכמי צפת (א)
328	ספר תולדות האר"י
361	חכמי צפת (ב)
368	חכמי ירושלים
371	רבני ארם צובא ודמשק [ומעשה הרוח]
385	רבני קושטאנטינא
395	רבני שאלוניקי
400	רבני אסקנדריא
402	חכמי רישי"ד
403	רבני מצרים
421	נספחים
	נספח א: הלשון המשוערבת, ערביזמים וטקסטים הכתובים בערבית ובערבית-יהודית
423	בספר דברי יוסף
427	נספח ב: השכתאות בכ"י צ והיחס שבין כה"י ל'ספר דברי יוסף'
431	הביבליוגרפיה וקיצוריה
451	מפתח כללי
II	תקציר באנגלית

רשימת האיורים והמפות

א. רשימת האיורים

	אוטוגרף של סמברי בשער ספר צפנת פענח לר' יוסף מטרנאי
15	(עותק ספריית מכון בן-צבי)
20	עמוד מתוך כ"י פ
64	עמוד מתוך כ"י פ
65	עמוד מתוך כ"י צ
68	שער משוחזר של ספר ספור דברים, קושטאנדינא תפ"ח (1728)
68	עמוד לדוגמה מתוך ספר ספור דברים (כה, ב)
69	שער ספר מאורעות עולם, איזמיר תקט"ז (1756)
69	הקדמת המדפיס אברהם משה לספר מאורעות עולם
75	עמוד השער המקורי של כ"י פ
91	הנזיר בחירא (בוחיראן) מבשר לסוחרים בני קורייש כי מוחמד עתיד להיות נביא
110	מבנה המקיאס (הנילומטר)
120	ציור הנילוס ומקורותיו במפה מן המאה ה-11
133	ג'בל מִקְטֵס, ראשיתה של הרמה המשתרעת ממזרח לקהיר
155	שחזור רעיוני של בית-הכנסת בן עזרא כפי שנראה בתקופה הפאטמית (המאה ה-11)
155	דף מתוך כתר ארם צובא
222	הכניסה למקום קבורתו של רמב"ם בבית-מדרשו, עד להעלאת עצמותיו לטבריה
267	ספר רב אלפס, ויניציאה רפ"א (דפוס בומבירגי)
268	הסולטאן סלים הראשון, כובש ארץ-ישראל ומצרים
281	באב זווילה (שער החווילה), מִשְׁעָרֵה המפוארים של חומת קהיר הפאטמית
283	הסולטאן סולימאן קאנוני, מקים חומת ירושלים
289	מצודת קהיר (הפסגה) על-פי איור מן המאה ה-19
295	חתימת ידו של שלמה מלכו
314	תמונתו של שבתי צבי על-פי ספרו של תומס קונן (אמסטרדם, 1669)
330	האי רוֹצֵ'ה (קרי: רוֹדֵה) שעל הנילוס, מול גיזה
341	הקיר המערבי של בית-כנסת האר"י של הספרדים, הקדום בבית-הכנסת של צפת
359	'ספור פטירת האר"י ז"ל', מתוך 'ספר מאורעות עולם'
376	אזור הבימה בבית-הכנסת של ארם צובא
	בית-הכנסת אלמצריון (המצרים), שימש כבית-הכנסת המרכזי של השכונה היהודית
413	בקהיר בתקופה העות'מאנית

ב. רשימת המפות

153	מפת קהיר; שכונת היהודים בקהיר; שכונת היהודים בפסטאט
186	ישובים יהודיים בספרד ובפורטוגל על-פי ספר דברי יוסף
234	הישובים היהודיים במצרים
242	מרכזים יהודיים בארצות הים התיכון בימי הביניים ובראשית הזמנים החדשים
370	ארץ ישראל וסוריה במאות ה-16 וה-17

רשימת הקיצורים

א. ראשי תיבות

מעכ"ת = מעלת כבוד תורתו	א' = אחד
ן' = אכן, בן	אכ"ר = אמן כן יהי רצון
נר"ו = נטריה רחמנא ופרקיה, נטריה רחמנא וקמיה	אנס"ו = אמן נצח סלה ועד
ס' = ספר	ב"ה = בית הכנסת
סי' = סימן, סיפור	בהמ"ל = בית המדרש לרבנים
עמש"י = על משכבו שלום יבוא	ב"ר = בן רבי
ע"ש = ערב שבת	ה"ה = החכם הגדול; הלא הוא
פ' = פרשה	וא"ת = ואם תאמר
ץ = 900 (מניין שנים)	וז"ל = וזו לשונם
צ"ל = צריך להגיה, צריך להיות, צריך לקרוא	זע"א = זכותו יגן עלינו אמן
ק"ק = קהילת קודש, קהל קדוש	זלה"ה = זכרוננו לברכה [לחיי] העולם הבא
ר"ח = ראש חודש	חז"מ = חושן משפט (ס)
שו' = שורה	יע"א = יגן עליה אלהים
שו"ת = שאלות ותשובות	יע"ש = יעייין שם, יעייין שם
ש"נ = שינויי נוסחאות	כמהר"ר = כבוד מורנו הרב רבי
	לפ"ק = לפרט קטן

ב. קיצורים של שמות כתבי-עת לועזיים

HUCA = Hebrew Union College Annual.

JQR = Jewish Quarterly Review.

MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums.

PAAJR = Proceedings of the American Academy for Jewish Research.

REJ = Revue des Etudes Juives.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ZfHB = Zeitschrift für Hebraische Bibliographie.

מבוא ל'ספר דברי יוסף'

א. יוסף סמברי — האיש וזמנו

לאחר בואם של מגורשי ספרד למצרים ידע הקיבוץ היהודי שכארץ זו תקופה של פריחה רוחנית, בייחוד בתחום היצירה התורנית. היה בכך משום מפנה חד מן הדלות והחסר שבתקופה הממלוכית אל העושר והמלאות שבעשורים הראשונים שלאחר הכיבוש העות'מאני.

ביטוי מוחשי לתחושת מפנה זו נתן ר' דוד בן זמרה (להלן רדב"ז), שהגיע למצרים בעשור הראשון של המאה ה-16. בתשובתו משנת רצ"ט (1539) הוא כתב: 'עתה יש תלמוד תורה הרבה במצרים, מה שלא היה קודם לכן ורובם ככלם בעלי תורה... אחר שכאו מרביצי תורה במצרים ורכו התלמידים. והתורה עשתה פירות וזה דבר נראה לעין, ומה שראיתי אני מעיד'.¹ לצד עושר היצירה בתחומי הפסיקה, הדרוש והקבלה ידעה גם השירה העברית תקופה קצרה של עדנה.²

אך כל זאת עד ארגיעה. כבר במחצית השנייה של המאה ה-17 החלה יהדות מצרים להידלדל, וצינורות היצירה הלכו ונסתתמו. ביטוי למצב זה של שקיעה נתן אחד מגדולי החכמים שחיו בארץ הנילוס באותם ימים, ר' מרדכי הלוי. הד אנחת נכאים עולה מתוך דבריו אלה: 'לפנים בישראל היתה הארץ הלזו כגן ה' ארץ מצרים דשנה ורעננה רחבת ידים וטובה ככפלים... ועתה בעוונותינו הובישה בת מצרים ונהפכו עליה ציריה וקצור קצרה ידי מחזיקי התורה וניטל הודה והדרה'.³

על רקע הירידה התלולה הזאת בולט ר' יוסף סמברי, בעל 'ספר דברי יוסף' — יוצר יחידאי, ודווקא במקצוע ההיסטוריה, שמתי מספר מקרב יהודי המזרח עסקו בו באותם ימים.

מחברו של 'ספר דברי יוסף' (להלן סד"י) חי בתקופה מאוחרת יחסית. הוא השלים את חיבורו זה בראשית העשור השמיני של המאה ה-17, ואף על פי כן אין יודעים רבות על אודותיו. מקור המידע הראשי לכתיבת תולדותיו הוא סד"י המונח בזה לפנינו, אך כל שניתן לדלות מתוכו הוא מעט מן המעט. מלבד המועד המדוקדק של סיום כתיבת החיבור המופיע בקולופון של כתב-יד ב,⁴ יום שני ששה ימים לחדש שבט בשנת תג"ל [=1673] (127ב), פירש בעל סד"י בהקדמתו לחיבור רק את שמו הוא, את שם אביו ואת שם משפחתו, וכן את כינויים: 'יוסף ב"ר יצחק סמברי ידידע קטאייה'

1 שו"ת רדב"ז, ד, סי' צד. ראה עליו אשתור, תולדות, עמ' 458-470; גולדמן, עמ' 1-28.

2 ראה הבלין, עמ' 245-310. לעניין השירה ראה ולנשטיין, משוררים, עמ' 239-246; הנ"ל, עבאס, א, עמ' 54-68; ב, עמ' 135-148; ג-ד, עמ' 240-254; הנ"ל, קלעי, עמ' 111-134.

3 שו"ת דרכי נעם, חלק חו"מ, סי' נז. על ר"מ הלוי ראה הבלין, עמ' 266-269.

4 ב=כתב-יד הבודליאנה (אוקספורד). כל ההפניות שלא יצוין בהן בן הן לכתב-יד כ"ח (פריס). על כתבי-הידות של סד"י ראה להלן, פרק ז.

(24). מלבד אלה הזכיר המחבר את שם מורו, ר' חנניה ברהון (כ 127א), ואת פטרונו בשנות השישים, השר רפאל יוסף (93ב-94א), ובזאת נתמצו כל הפריטים הביוגרפיים המצויים בסד"י. על אף מיעוט הנתונים שבידינו יכולים אנו להסיק על סמך רבים מפרקי החיבור, כי ר' יוסף סמברי ישב בקהיר במחצית השנייה של המאה ה-17, וחי, כנראה, עד לראשיתה של המאה ה-18. יש שקבעו בדקדוק, כי חי בין השנים 1640-1703, אך אין לכך סמך כלשהו במקורות שלפנינו.⁵ קשה מאוד לזהות בכירור את מוצא משפחתו של סמברי ולציין את שיוכה העדתי: האם היה מסתערב, מצאצאי העדה היהודית האוטוכטונית שחייתה בארץ מצרים עוד מימי הביניים המוקדמים, או שמא נמנה הוא עם בניה של משפחה ממוצא ספרדי או מגרבי, שבאה בדור רחוק או קרוב למצרים? ההכרעה בין האפשרויות הללו איננה קלה, ובכל זאת דעתנו נוטה לאפשרות הראשונה, כי היה סמברי מן המסתערבים. כך ציין במפורש את זיקתו אל ק"ק מסתערב ואת הזדהותו עם קהל זה בכתבו, כי 'בית הכנסת שאנחנו עם בני ישראל מתפללים בה היום היא בחזרת זוי"לה... אלכניס אלמסתערב' (67א). הוא אף הפליג במעלותיו של 'מקדש מעט הוא הב"ה [=הבית הכנסת] הנודע בק"ק מסתערב', והגדיר אותו כ'ראשון לכל דבר שבקדושה ולהשראת שכינה אבן הראשה' (131א); כל זאת בשעה שתיאר מחלוקת שנתגלעה בין המסתערבים לבין המערביים בראשית המאה ה-16.

כאמור, הפרט היחיד הידוע על משפחתו הוא שם אביו, יצחק סמברי. עניין מיוחד יש בשם סמברי, שהוא יחיד במינו בחיבור ומחוצה לו. משמעותו של השם עלומה, והוא מתייחס על פי הסיומת שלו (— י), על שם מקום או שם איש. ואולם עיון מדוקדק במילוני האנסאב⁶ הערביים המכילים שמות מסוג זה לא העלה מאומה. ככל הנראה, לא היה השם מוכר למחבריהם. גם מן היישובים היהודיים שבאירופה הנוצרית לא הגיע עד כה שם זה לידינו. לעומת זאת מצוי השם סמברי, שמשמעותו בערבית פחח או שרברב, במספר קטעי גניזה ובתעודות ארכיוניות ממצרים.⁷ גם האורתוגרפיה של כתביהידות של סד"י מסייעת לקריאה סמברי. לכן נראה לנו קרוב לוודאי כי שם המשפחה של מחבר הספר דנן היה סמברי. אולם 'שבשחא כיון דעל על', ולפיכך אף אנו נקרא לקמן להיסטוריון בשם (השגוי) סמברי, שכן שם זה נשתגר בכתביהם של רבים מן החוקרים לפנינו. הכינוי הטופונימי הנוסף על שם משפחתו, 'סמברי ידיע קטאייה', מביא אותנו לשער, כי משפחת סמברי ישבה תקופה כלשהי בעיר קטיה⁸ שבצפון סיני, תחת מכם חשובה על דרך השיירות שהובילה ממצרים אל ארץ-ישראל ואל סוריה. אפשר שאבותיו של ר' יוסף התגוררו בעיר זו והעתיקו את מושבם ממנה אל קהיר בדור קרוב, ולכן נודעו עדיין בכינוי זה. הסבר אחר (ומתקבל יותר על הדעת) קושר את הכינוי קטאייה עם מגורי אבותיו בכפר קטא

5 דורשלאג, עמ' 3; אשחור, חולדות, א, עמ' 3 (בהקדמה); רוזאנס, ד, עמ' 378.

6 אלסמעאני, אלאנסאב (כ"י), דפים 306-307; אבן אלאח'יר, אללכאב, א, עמ' 560; אלאסייט, לב, עמ' 141-140.

7 ספריית האוניברסיטה של קיימברידג' C.U.L. TS A.S. 145.87; 149.45; הספרייה הבריטית בלונדון B.L. GASTER 10.578 sec. 1354.Ia, וכן הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (להלן אמתע"י), ET40 (אוסף הקהילה היהודית בקהיר). ראה גם חתימת המחבר באוטוגרף שבעמוד הבא.

8 על חשיבותה של קטיה ראה לפידוס, עמ' 30, 39; רבייה, עמ' 101. על דבר קיומו של יישוב יהודי במאה ה-16 ראה ג"י, עמ' 228-235 (איגרת 47). תארוך האיגרת לשנת 1067 חסר כל יסוד. וראה אסף, מקורות, עמ' 116, 117.

אשר חנן אלדים את עבדו בן
אמתו קניתי אותו מאלמנת
החכם השלם בנם של קדושים
כמהר"ר נתן גוטא תנצב"ה
אני הצעיר אשר תחת צל האל
מסתופפ מעפר דל
יוסף סמברי
ידיע קטאיה נר"ו [נכתב במאונך]

אשר חנן אלדים את עבדו בן
אמתו קניתי אותו מאלמנת
החכם השלם בנם של קדושים
כמהר"ר נתן גוטא תנצב"ה
אני הצעיר אשר תחת צל האל
מסתופפ מעפר דל
יוסף סמברי
ידיע קטאיה נר"ו [נכתב במאונך]

אוטוגרף של סמברי בשער ספר צפנת פענח לר' יוסף מטראני (עותק
ספריית מכון בר-צבי)

הסמוך לקהיר. משפחת קטאווי,⁹ שנודעה לימים במצרים ואשר התייחסה על ההיסטוריון סמברי,
שימרה מסורת שלפיה חיו אבותיה באותו כפר במאות שעברו.

מכל התקופה הפורמטיבית מאז ילדותו של ההיסטוריון ועד שהיה לאיש הגיעה אלינו ידיעה
אחת ויחידה הנוגעת ללימודיו אצל מורו, ר' חנניה ברהון, שהיה מבאי ישיבתו של הרב אברהם
סכנדרי, מגדולי חכמי מצרים במאה ה-17 (להלן רא"ס). אמנם אנו למדים מתוך סד"י, כי רבו של
ההיסטוריון חיבר דרושים, ועוד ספר בשם 'כלי שרת', וכי נפטר בשנת 1655 (ב 127א). אך מלבד
זאת לא נדע מאומה. ככל הנראה, המשיך גם סמברי את לימודיו התורניים בישיבתו של רא"ס.¹⁰
רא"ס זכה לתורה וגדולה במקום אחד, ונודע כאוהב ספרים מופלג. ממקורות רבים עולה כי רא"ס
השקיע הרבה מאונו ומהונו בהעתקתם של כתבי-ידות רבים, וכי קיבץ אל אוצרות ישיבתו ספרים
רבים עד למאוד. הספרייה המרשימה שהקים רא"ס שימשה שני חכמים היסטוריונים ר' דוד
קונפורטי ור' יוסף סמברי, בחיבור כתביהם ההיסטוריים. יודעים אנו, כי קונפורטי פקד במסעותיו
בארצות המזרח ערים עתירות ספרים כמו שאלוניקי וירושלים ושהה פרקי זמן ארוכים
בספריותיהן.¹¹ בספרו 'קורא הדורות' הוא מסר גם תיאור של ישיבת רא"ס בשנותיו האחרונות של
בעליה, וזו לשונו:

הרב ר' אברהם סכנדרי רב מובהק ופסקן גדול וזקן מופלג... והיה לו ישיבה בכיתו בכל בקר
ובקר. ואני הכותב למדתי בכיתו בישיבתו קרוב לשנה אחת בשנת הת"ה ליצירה, בחברת
החכמים הגדולים ה"ה הרב ר' זרחיה גוטה והרב ר' יהודה הכהן והרב ר' חנינא ברהום...
וזולתם תלמידי חכמים גדולים.¹²

9 שם המשפחה נזכר בשטר חזקה מכסלו תל"ט (1678), המאשר שהחזיקו בנחלה 'שקורין לה קצר דירת קטאווי';
אמתע" 32 ET. על פעילותם של הקטאוויים בהיסטוריה המודרנית של מצרים ראה מכאריס, עמ' 223-227;
לנדאו, עמ' 292 (מפתח) על פי ערכי 'קטאווי'.

10 על משפחת סכנדרי במצרים העות'מאנית ומקומה בקהילת קהיר ראה 129 א-ב, 131 ב, 133 ב-134א. לצירור דיוקנו
של רא"ס ראה אצל בניו, סכנדרי, עמ' רצא-רצה.

11 שור, עמ' 96-106.

12 קונפורטי, קור"ד, דף מט ע"ב.

לעומת קונפורטי שפרטים רבים מתולדות חייו נהירים לנו, אין אנו יודעים ולא כלום על תנועותיו של סמברי מחוץ לעיר מגוריו, קהיר, ודאי שהוא ביסס את כתיבתו ההיסטורית במידה רבה עד למאוד (ואולי באופן כמעט בלעדי) על מה שמצא בספריית רא"ס. בהקדמתו לסד"י גמר את ההלל על ישיבת הרב, והעיד על החוב שהוא חב לאוצרות הספרים אשר בה. הרי לשונו מלאת ההתפעמות:

ויהי היום נכספה וגם כלתה נפשי ללכת אל המקום אשר יבחר ה'. ואבא היום אל העין... לרעות בגנים וללקוט שושנים מפי סופרים ומפי ספרים בבית מדרשו של שם ועבר כי משם יצאת תורה, ליאודים אורה בכיתו של האשל הגדול רב ועצום בישראל, מקים דגל התורה לעובדה ולשמרה ואף כי אחרי מותו לא זזה שכניה ממכון שכתו, ה"ה הגאון כמהר"ר אברהם סכנדר זל"ה. נפתחו השמים ואראה מראות פנות צבאות קדושים אראלים ותרשישים והמה בכתב ובמכתב, אשר נכתב ונחתם בטבעת המלך, מאן מלכי רבנן... תתימת כתיבת יד גלילי אצבעות אלו הרבנים הנוכרים... אשר מהם תצא תורה והוראה ישרה. ויהי בראותי את המראה ויאורו עיני, אמרתי אני בלבי אך זה היום שקייתיו מצאתיו וראיתיו ותהי זאת נחמתי, חשתי ולא התמהמהתי, לא שלותי ולא שקטתי, וכספי הרבתי ונתתי לאשר לו הבית ובכך אחזיתיו ולא ארפנו עד שהביאותיו אל בית האוצר, יסדתיו אף עשיתיו, והיא היא שעמדה לי (4א-ב).

מושא הכוסף וכליון הנפש שבפתיחת דבריו אינו לימוד התורה בלבד. יש כאן ביטוי לדחף שהביאו לידי הכתיבה ההיסטורית. ואכן, מיוחד היה סמברי בקרב חכמי דורו וחכמי הדורות שקדמוהו במצרים בכל הנוגע להחענינותו הרבה בדברי ימי עמו. הוא אף פילס לו דרך משלו, ושלא כדרכם של רוב כותבי התולדה היהודים שלפניו נשתחרר סמברי לחלוטין ממסורת הכתיבה של סדר דורות החכמים. אין ספק, שסקרנותו הגדולה והעניין שגילה סמברי במקצוע ההיסטוריה זכו לתגבורת ניכרת עם התודעות אל הספרייה העשירה של רא"ס, והמריצו אותו לעסוק במלאכת כתיבת סד"י. מלבד העיון בחיבורים פרי עטם של היסטוריונים יהודים (א' זכות, ש' אבן וירגה, ג' אבן יחיא ועוד) לא משך סמברי ידיו מקריאה בספריהם של חכמי הגויים, ובעיקר בספרות ההיסטוריוגרפיה האסלאמית.¹³ על התפקיד המכריע שמילאה הקריאה בספרות ההיסטוריה בתהליך עיצובו האינטלקטואלי של צעיר יהודי בחוג השפעתו של האסלאם נמצא עדות מפורטת בדור רחוק. שמואל אלמגריב¹⁴ בן המאה ה-12 תיאר זאת ברשימת אוטוביוגרפית שסיפח לספרו 'אפחאם אליהוד':

בגיל שתיים-עשרה או שלוש-עשרה נתעוררה בלבי אהבה עזה לקריאה בסיפורים וכרשימות מן העבר ('אלאח'באר ואלחכאית'). השתוקקתי ביותר לדעת מה אירע בימים הקדמונים, וכן ללמוד את שהתרחש במאות האחרונות. לפיכך קראתי בעיון את האוספים השונים של הסיפורים והאנקדוטות ('אלתצאניף אלמאלפה מן אלחכאית ואלנואדר'). מאלה עברתי אל הסיפורים המשעשעים הארוכים ואל קובצי הנובלות הגדולים ('אלח'ראפאת אלטואל ואלדואוין אלכבאר') כסיפורי ענתר וסיפורי אלכסנדר ד'ו אלקרנין, אל ענקא (=הספינקס) וכו'. אחר שקראתי את כל אלה התבהר לי, שרובם באו מכתבי ההיסטוריונים ('מן תאליפאת

13 ראה לקמן תמונת עולמו הרוחנית ומקורותיו, סמוך לציוני הערות 147-150.

14 רופא ומתמטיקאי נודע, חי בעיראק ובאזרבייג'אן; התאסלם בשנת 1163. ראה פרלמן, אפחאם, עמ' 15-25; שטיינשניידר, ספרות, עמ' 186-193.

אלמארח'ין'). החילותי אפוא לחפש חיבורים היסטוריים אמתיים ('אלאח'באר אלצחיה').
התעניינותי הוסטה אל ההיסטוריות, וקראתי את ספריהם של אבן עלי ן' מסכויה, תג'ארב
אלאמם, ושל אלטכרי, אלתאריח' ועוד.¹⁵

על אף המרחק הגדול בזמן המפריד בין אלמגריבי ובין סמברי ועל אף השוני הרב ברקע החברתי
ובנסיבות ההיסטוריות, נראה לנו שרשימותיו של אלמגריבי יכולות לזרוק אור גם על התפתחותו של
סמברי.

בהגיענו אל העשור השביעי של המאה ה-17 יוצאים אנו מתחומי ההשערה וההיקש. סמברי
עצמו סיפר בגוף חיבורו (93-94א) על עבודתו באותן שנים בשירות החצרן היהודי רפאל יוסף.
ההיסטוריון הפליג בשבחי פטרונו ועיטר אותו בתארים כגון 'שר השרים ופאר הסגנים, תפארת
חכמים, ונזר החסידים' ועוד כיו"ב. ואכן, רפאל יוסף שימש במשרת שר הכספים ('צראפכאשי')
של הבאשה העות'מאני קראקאש עלי, שמשל במצרים בשלהי העשור השביעי של המאה ה-17.
הוא אף חזר מאדוניו התורכי את מכסי נמל אלכסנדריה. עשיר גדול היה, ובנדיבותו הרבה לתמוך
בתלמידי חכמים ובמוסדות תורה.

בעל סד"י חיאד בפרוטרוט את נהגיו הסגפניים של רפאל יוסף, שכללו תעניות, לבישת שק,
הלקאות והשכמה לתיקון חצות. אלה היו בוודאי חלק מתיקוני התשובה שרבים קיבלו על עצמם עם
ההתעוררות השבתאית במחצית אותו עשור (שנות השבעים). רפאל יוסף עצמו היה מן הדמויות
הבולטות והפעילות ביותר בתנועה השבתאית. הוא עמד בקשרים הדוקים עם נתן העזתי, נביאה של
התנועה, תמך בשבתי צבי החל ב-1665 עוד בטרם 'נתגלה' לרבים כמשית, והחזיק באמונתו בו גם
לאחר ההמרה.¹⁶

סמברי, שהיה מאנשי חצרו של רפאל יוסף, עקב מקרוב אחר המאורעות המסוערים שחוללה
התנועה השבתאית, מאורעות שהטביעו את חותמם על חיי פטרונו, על חייה של הקהילה היהודית
במצרים ועל קיבוצים יהודיים מחוצה לה. כרכים מכני זמנו אף הוא היה, כנראה, מחסידיה הנלהבים
של התנועה בשנות השיא שלה (1665-1666). קשריו הקרובים עם רפאל יוסף עושים אפשרות זו
סבירה ביותר. לענייננו חשוב המשבר הטראומטי שהתחולל בלבבות המאמינים לאחר התאסלמותו
של שבתי צבי, משבר שסמברי התגבר עליו באמצעות כתיבתו ההיסטורית.

מכל מקום, ברור שהשר רפאל יוסף תמך בהיסטוריון מבחינה חומרית. כך מעיד הוא על עצמו:
'אני הצעיר המחבר הייתי אחד משמשיו, מפירותיו הייתי אוכל ומימיו הייתי שותה, ותחת צלו הייתי
מסתופף' (94א). נראה כי סמברי עבד כסופר בחצרו של השר או באחת מלשכות הכספים שהיו
נתונות לפיקוחו. ואולי לפנינו שר מַצְנָאט שהכיר בחשיבות הכתיבה של משמשו ההיסטוריון,
ולפיכך תמך בו.

ביטויים של מועקה החותמים את סד"י כגון 'טרדות הזמן צפו על ראשי' או 'אֵל דעות אשר לו
נתכנו עלילות יאמר לצרוחיו ולצרות עמו ישראל די' (ב' 127), משקפים את המשבר הטראומטי
הנ"ל, ומאוחר יותר את המצב האישי הקשה שסמברי נקלע אליו כשנרצח פטרונו בשלהי חכ"ט

15 פרלמן, שם, עמ' 100-101 (במקור הערבי).

16 תולדות חייו של רפאל יוסף הוארו במקורות רבים: הלוי, גו"ד, או"ח ג, ס"י כד (דף עג, ע"ב); ששפורטס, עמ' 7-5, 73; רזאנס, ד, עמ' 372-374; בניהו, חיד"א (ב), עמ' רצה-רצח; שלום, ש"צ, עמ' 804 (מפתח) בערך יוסף רפאל.

(1669), ומטה לחמו נשבר. לאחר שהתאושש במידת־מה מן המכה האחרונה שניחתה עליו הצליח סמברי לשוב ולהתמסר לכתיבת ספרו סד"י, והוא הביא מלאכתו זאת לידי גמר בשנת תל"ג (1673). מלבד חיבורו ההיסטורי המתפרסם בזה סמברי חיבר ספר בשם 'פורת יוסף', והוא מוקדש למסורה ולטעמי המקרא.¹⁷ חיבור זה, המתבסס על רבים מספרי המסורה הקדומים, מעיד על תחום התעניינות נוסף של בעל סד"י: חקר טקסט המקרא, חסרות ויתרות שבו וטעמי הקריאה. מכאן פתח להשערה, כי סמברי התפרנס לאחר מות מיטיבו כסופר סת"ם, ואולי שימש סופר בקהילה או בבית הדין שבעירו, קהיר.

17 העותק היחיד של ספר פורת יוסף מצוי בכתב־יד בספריית אליאנס (כ"ח) שכפריס, וסימנו H41A. ראה שטיינשניידר, מבוא, עמ' 472 (סעיפים 322-323).

ב. ספר דברי יוסף: מבנהו, תכניו ומגמותיו

לפי הצהרת מחברו, סד"י הוא חלק שני של כרוניקה רחבת יריעה שראשיתה בסיפור הבריאה וסופה בשנת התל"ב ליצירה (1672). חלקו הראשון של החיבור 'ספר דברי חכמים', הנזכר בהקדמת סד"י (ב3), לא הגיע לידינו, ואולי אף לא הועלה על הכתב.

כתבי-הידות המקיפים שבהם נשתמר סד"י כמעט בשלמותו יש בהם כדי להעיד, כי סמברי טרח ושקד להוציא מתחת ידיו חיבור משוכלל מצד הצורה ומצד המבנה. בראש החיבור הקדמה, ובה הוגדרה מסגרתו הכרונולוגית של הספר, תוארו תכניו וכן נחפרשו כמה מן המניעים וכמה מן המקורות לכתיבתו (א3-א4). לאחריה באו מפתחות מפורטים שהתקין המחבר לפרקי הספר השונים ('סימנים' בלשונו). אלה מוינו ב-14 מדורים על פי נושאים (א5-א8). מכאן ואילך מתנהלת כתיבת החיבור בסדר כרונולוגי עוקב החל בראשיתה של המאה ה-7 ועד לשלהי המאה ה-17. הפרקים נבנו כיחידות סיפוריות עצמאיות סגורות. ואכן, בכתבי-הידות של החיבור ניכר המאמץ להבליט בצורה גראפית את הפרודות הסיפוריות הנחרזות זו לזו והעושות את סד"י ליצירה אחדותית.¹⁸

זאת ועוד, ארבע חטיבות סיפור נרחבות ורבות משמעות מעוטרות בראשן בכותרות מחורזות, ואלו הן: 'סיפור הנביא [מוחמד] אשר יזיד' (א9); 'סיפור מוצא נילוס' (ב15); 'סיפור שמואל' (ג1); 'עזריא' (א29); 'סיפור סיבת הרמב"ם בבואו למצרים' (ב30). לאופיו המלומד של הספר תורמות הבהרות 'הגהות' בלשונו ששובצו בשני טקסטים המתורגמים מן הספרות הערבית ושענייניהם תנאי עומר (א11-א13) ותיאור ההידרולוגיה של הנילוס (ב15-ב25). ה'הגהות' עיקרן הסבר מורחב של מושגים היסטוריים, אתנוגרפיים וגאוגרפיים. קרוב לוודאי כי 'הגהות' אלה הן מעשי ידיו של סמברי, אף כי אפשר שלפנינו טביעות אצבעותיהם של מעתיקים.

עיון נוסף בחיבור כמכלול אחד מלמדנו, כי סד"י נבנה כסיפור בתוך סיפור מפנים לסיפור, וניתן לדמותו לשורה של מעגלים קונצנטריים. המעגל הראשון, החיצוני, מספק לכרוניקה את המסגרת ה'אוניברסלית'. כאן הובאו בהרחבה סיפורי הולדתו של האסלאם וראשית התגבשות הח'ליפות במהלך המאה ה-7. בעקבותיהם שורטטו בקצרה תולדותיהן של הממלכות המוסלמיות השונות במזרח, החל בח'ליפות האומיית, העבאסית והפאטמית דרך הסולטאנויות האיובית והממלוכית ועד לאימפריה העות'מאנית של שלהי המאה ה-17.

השני, והוא הרחב שבכולם, הוא מעגל התולדה היהודית. על הרקע ההיסטורי הכללי עולים סיפוריהם של אישים (רובם חכמי הלכה), חיבוריהם הספרותיים, וכן קורותיהן של כמה מתפוצות ישראל. מסגרת הזמן של פרקי ההיסטוריה הישראלית חופפת את זו של המעגל הראשון. היינו ימי הביניים היהודיים מראשיתם ועד למוצאיהם.

18 ראה תצלום הפקסימיליה שבעמוד הבא. סימן לשכבה 'קדומה' של עריכה נראה בסוף 394. שם נתכוון סמברי לסיים את חיבורו בסיפור 'גזירת היין' של שנת תל"א (1671), שהוא הסיפור המאוחר ביותר בספר. אחר כך נמלך בדעתו, וככל הנראה, המשיך בכתיבה של ארבעים דפים נוספים.

המעגל השלישי, שיש בו משום שילוב של קודמיו, הוא מעגלה של ארץ הנילוס. הוא כולל פרקים נבחרים בתולדות מצרים המוסלמית, ובמיוחד פרקי חיים של יהודי הארץ מן המאה ה-10 עד המאה ה-17. מבחינות שונות המעגל המקומי הוא מרכזה של הכרוניקה, ולפיכך אנו מגדירים את סדר"י כחיבור אגיפטוצנטרי, דהיינו מצרים היא לו מרכז. חוג נוסף שחג לו הכותב והוא מופנם וקרוב אצלו ביותר הלא הוא מעגלו האישי, פרשת חייו ופעולתו הספרותית. המחבר מיעט לדבר בפרשה זו, וחשף ממנה אך מעט מזעיר בגוף סדר"י.

תכונה נוספת המאפיינת את החיבור שלפנינו, היא כתיבתו כרצף כרונולוגי אחד. בתוך רצף זה ניתן להבחין חלוקה לשתי חטיבות היסטוריות העוקבות זו את זו. הראשונה (א-68) משתרעת מן המאה ה-7 עד המאה ה-14. כבר נאמר, כי תחילתה בהופעת האסלאם ובהיווצרות ממלכותיו הערביות. היא מסתיימת בעליית הממלוכים לשלטון במצרים ובחורבן בגדאד בידי המונגולים. החטיבה השנייה (68-135א) חופפת את דברי ימי האימפריה העות'מאנית מראשיתה במאה ה-14 עד לשלהי המאה ה-17. 'סיפור מלכי העות'מנים', כלשון סמברי (68א), נפרש בהרחבה יתרה, ובמהלכם של הדברים הודגש פעם אחר פעם כי המלכים העות'מאניים הם 'מלכי חסד'. המבנה המעגלי ניכר היטב בחטיבה זו, שכן בראשה רוכזו הפרקים מן ההיסטוריה העות'מאנית (67-94א), ואילו כל יתרת החיבור (95-134א + ב 127-128) הוקדשה לתולדות היהודים.

העיקרון שהנחה את סמברי בהצגת החומר האסלאמי כמבוא לתולדות היהודים היה אותו עיקרון פרשני טיפולוגי שייסדו חכמי ישראל בדורות קדמונים. הם בחנו את האומות ואת מעמדן של ישראל ביניהן לאורם של סיפורי בראשית. לשיטתם של חכמים, סיפוריהם של יחידים ואומות שהובאו בחומש בראשית חושפים מהלך מטא-היסטורי של ברירה מתמדת, ברירה של הגרעין הסגולי בתוך הקליפה. מהלך זה הגיע לשיאו בבחירת ישראל כעם בידי אלוהיו.¹⁹ עיקרון זה הדרך את סמברי כשבא לשרטט את קווי המתאר הקובעים את מסגרת חיבורו. לכן הקליפה-הרקע הן הממלכות המוסלמיות (המעגל הראשון), ואילו הגרעין-העיקר הוא העם היהודי לתפוצותיו החי בקרב אותן ממלכות (המעגל השני).

היסוד הבולט ביותר בפרקי הרקע האסלאמיים הוא הרשימות השלדיות המלאות של השושלות השליטות.²⁰ בדרך כלל צוינו ברשימות הללו שמות המלכים ושנות מלכותם. ניכרת כאן השפעתה של תבנית הכתיבה האנליסטית, שהיא כשלעצמה דגם נפוץ בחלקים גדולים של ההיסטוריוגרפיה המוסלמית.²¹ אולם סמברי ברר בקפידה רבה מתוך שפע החומר שבמקורותיו והביא אל חיבורו פרטים בודדים מפעולות השליטים, או שלא ציין כל אירוע שהוא.

החריגה היחידה מגדר הצמצום הקפדני נמצאת בסיפוריהם של הסולטאנים העות'מאניים, שיריעת תולדותיהם הורחבה הרבה מעבר לכל השליטים שקדמום. על מידתה של הרחבה זו תלמדנו השוואה זאת. הרשומות המתעדות את 37 הח'ליפים העבאסיים, שמשלו למעלה מ-500 שנה נתמצו בסדר"י בדף ומחצה בלבד. לעומתם פרש סמברי מקצת עלילותיהם של שלושה סולטאנים עות'מאניים — מחמד השני, סלים הראשון וסולימאן המפואר — על פני שלושה עשר דפים!²²

19 ראה דבריו לקמן, סמוך לציוני הערות 25-28.

20 מכלל זה יוצאים כתי הסולטאנים האיוכים והממלוכים שמתוכם נמנו אך שליטים בודדים.

21 ראה רוזנטל, עמ' 70-85.

22 על המעמד 'המיוחד' של השליטים העות'מאנים בכרוניקה ראה שטובר, הממלכות, עמ' 418-420.

מלבד האנאלים השושלתיים, שהם יסוד דומיננטי בכל פרקי הרקע האסלאמיים, מעגל כתיבתו השלישי, הלוקלי, מתמקד בשני עניינים מרכזיים: האחד, דיון בטבע ארץ מצרים, הגאוגרפיה וההידרולוגיה של עמק הנילוס (215-225ב); והשני, סקירה של פרשיות נבחרות בהיסטוריה הפוליטית של הארץ החל בכיבושה הראשון בידי המוסלמים במאה ה-7 עד לשלהי המאה השנייה לשלטון העות'מאני, דהיינו סוף המאה ה-17. כיבוש מצרים בידי סלים כ-1517 והמנהל העות'מאני בארץ זו זכו לתיאור מפורט ביותר (276-285ב; 291-294א).

בעולם האסלאם שמחוץ למצרים כוללת התעניינותו של סמברי בשלושה תחומים נוספים:

- א. תולדות עלי בן אבו טאלב, אבי הפלג השיעי באסלאם, כולל הח'ליפים הפאטמיים המתייחסים עליו (14א, 15ב, 26א-27א).
- ב. מפעלי בנייה במרכזי הממלכות המוסלמיות, כגון ייסודן של קהיר ובגדאד (13ב, 15א), בניין המסגדים בהר הבית, ברמשק ובקהיר (14א, 15א, 26א) והקמת מגדלי איסטנבול לאחר הכיבוש העות'מאני כ-1453 (70א).
- ג. תיעודם של אסונות ופגעי טבע למיניהם (67ב, 69ב, 70א-ב, 89ב, 92א, 93ב).

הפרקים של התולדה היהודית מתמקדים רובם ככולם סביב חמש קבוצות נושאים:

- א. תולדות החכמים וחיבוריהם;
- ב. החצרנות היהודית;
- ג. היישובים היהודיים במצרים;
- ד. זיכרון שמדות ופורענויות;
- ה. משיחיות ואפוקליפטיקה.

הקבוצה הראשונה והגדולה מכולן כוללת רשימות ביו-ביבליוגרפיות על מאות חכמים מספרד, מפרובאנס, מארץ-ישראל, מסוריה וממצרים, רשימות המשתרעות על פני המאות ה-11 עד ה-17. לגדולים שבהם, דוגמת רי"ף, רש"י, רשב"א או ריב"ש, הוקדש פרק שלם, לרוב רחב ממדים. מקום נכבד ביותר תופסים רמב"ם וצאצאיו (30ב-31ב, 34ב-36א, 44ב-45א, 60ב-62ב, 65א-ב), האר"י (100א-115ב) ורדב"ז (130ב-132ב) — כולם חכמים שחיו ופעלו פרקי זמן ארוכים במצרים. ראוי לציין את מיעוט מספרם של החכמים האשכנזים המופיעים בסד"י בהיות מחברו מרוכז ראשו ורובו ביהדות המערבית והספרדית.

אשר לחצרנות, סמברי גולל ברצף אחד את סיפורה של הנגידות במצרים מהחל ועד כלה (27א-28ב). סיפור זה כולל את שלשלת היחס של רמב"ם, ובמרכז הנגידים שעמדו מתוכה בארץ הנילוס דור אחר דור. מלבדם פזורות בסד"י עוד כמה וכמה רשומות המתארות נגידים ופעולותיהם מן המאה ה-12 ועד למאה ה-16, וכן תעודה רשמית שיצאה מלשכת הנגידות בתקופה הטרנס-עות'מאנית (33א-ב, 83ב, 130א, 133א, 134א). בצדם של מנהיגי הציבור במצרים תוארו תולדותיהם ודמויותיהם של מספר חכמים ורופאים נודעים שסמברי הגדירם כחצרנים. ביניהם בולטים רמב"ם, ר' שלמה בן צמח דוראן, דון יצחק אברבנאל, ר' משה קפשאלי, ר' משה המון ור' אליהו מזרחי. עליהם יש להוסיף עוד עשרה מן המוכסים במצרים העות'מאנית שסמברי מְנַמֵּם

בחיבורו ואשר הוכתרו דרך קבע כתואר שרים ולעתים כתואר נגידים.²³ והרי לך גלריה רבת אנפין של אנשי מעלה ואנשי מעשה שהשתדלו למען קהילותיהם.

תמונת היישובים במצרים נסמכה לפרקי התולדה של רמב"ם ובניו (331-343), או שהובאה אגב סיפור הפורענויות שפקדו את הקהילות, ובראשן קהיר (26, 366-67א). בין אלה הועלה זיכרון של אלכסנדריה, בילבייס, ג'וג'ר, דמוה, דמייאט, אלמחלה אלכברא, סונכאט, פראסכול ורשיד. בחלק מן היישובים תוארו בתי הכנסיות וכן האירועים שפקדו את תושביהם. בקהיר גופה פירט סמברי גם את הטופוגרפיה של שכונות היהודים.

זכרון השמדות היה עניין חשוב לבעל סד"י לענות בו, אם כי הוא דן בו במידה מצומצמת מאוד. לעומת שלמה אבן וירגה, בעל 'שבת יהודה' ויוסף הכהן, בעל 'עמק הבכא' — כרונוגרפים שהקדישו את מלוא חיבוריהם אלה לסיפורי גזירות ופורענויות — סמברי הסתפק בהצגת מספר קטן ביותר של שמדות, רובם אירועים קשים שפגעו ביהודי מצרים וביהודים שבמלכויות אשר בחצי-האי האיברי. בשאר הארצות, הן במזרח המוסלמי הן באירופה הנוצרית, הוא הסתפק לרוב בתיאור של פורענות אחת או שתיים בכל מדינה, ולעתים רק רמז לה.²⁴ על אף מידה זו של צמצום, תחושת המועקה הנובעת בין היתר מן השעבוד למלכויות וממה שמסתעף ממנו באה לידי ביטוי בהיר בקולופון לחיבור; שם הוא כתב: 'טרדות הזמן ותלאותיו וצרותיו תכופות ממשמשות ובאות זו אחר זו בלה"ן וזעזע"ן ועק"ן מינים ממינים שונים זה כמה שנים' (ב 128א).

המשמעות המיוחדת שהקנה המחבר למימד הפורענות ניכר בעליל גם במבנה המעגלי של סד"י. סיפורי גזירות הם פתח וחתימה לחיבור כולו. הוא פתח את דבריו בסיפור על 'מלך חדש שנתחדשו גזרותיו בארץ המזרח ושמר מחמדן' עבדאללה (=מייסד האסלאם)... ובכל אשר יפנה ירשיע' (9א). האיום המרחף אז בעקבות עצת משטין הוא 'להשמיד להרוג ולאבר את כל זרע היהודים' (10א). בדומה לכך חתם סמברי את דבריו בגזירת היין, שהחלה בשנת תל"א (1671) ופגעה ביהודי מצרים 'שנה אחר שנה, שתי שנים מעט ורעים עד שריחם ה' על עמו והסיר את זעמו מעל ישראל' (94א). גזירה זו היא האירוע ההיסטורי האחרון שנזכר בספר.

מול קוטב הפורענות הציב סמברי את קוטב הגאולה, שהוא בבחינת המזור והארוכה למכות הגלות ולתחלואיה. הוא הכיר בחשיבותו של הדחף המשיחי בתולדות ישראל, ולכן האיר בהרחבה רבה את דמויותיהם של עשרה משיחים ומבקשי גאולה החל בדוד אלרואי בן המאה ה-12 עד לשבתי צבי ונתן העזתי בני דורו הוא. מלבד אלה הביא שתי תעודות אפוקליפטיות המיוחסות לרב שרירא גאון (28ב) ולילד נחמן קטופא (62ב-65א), ושני חישובי קיצין הקשורים בכיבוש מצרים בידי העות'מאנים (78א) ובגזירות ת"ת-ת"ט (92א).

מן הנושאים העומדים במוקד כתיבתו של סמברי נמצא הקורא למד מה היו תחומי העניין המרכזיים של ההיסטוריון ולקראת מה תתר בחיבורו.

נעמוד עתה על ארבע מגמות מרכזיות שהדריכו את סמברי בכתיבתו.

א. קרוב לוודאי שהמשבר השכחתי היה גורם מרכזי בעיצוב תפיסתו ההיסטוריוסופית של בעל סד"י. התאסלמותו של שבתי צבי, אשר רוב רובן של תפוצות ישראל האמינו במשיחיותו, הביאה את

23 שאלת קיומה של הנגידות בתקופה העות'מאנית נדונה אצל דוד, נגידות, עמ' 325-337; וכן שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 76-84. על הקשר מוכסים-נגידים ראה מאמרי חכירות, עמ' 86-87 והערה 50 שם.

24 ההשוואה שלהלן מאלפת: שבת יהודה — למעלה משישים פורענויות; עמק הבכא — למעלה מ-130; שלשלת הקבלה — למעלה משמונים; סד"י — 22 אירועים בלבד.

ההיסטוריון לבחון מחדש את סוגיית היחסים שבין העם היהודי לבין עולמו של האסלאם. הוא ראה את הבעיה הכאובה ביותר של בני דורו כמכרעת גם לגבי הדורות הקודמים. הציפיות הגדולות שהולידה השבתאות בדבר החיים בעולם התיקון,²⁵ התקוות לחיים של חירות מעול הגויים, ולו חירות פנימית בתחומי הנפש, כל אלה התנפצו ונגוזו משעה ששבתי צבי, המשיח המדומה, כשל והכזיב. ככל שגדלו הציפיות כן רבתה האכזבה. המשכר הכבד שהמאמינים נקלעו אליו האיר מעתה באור בהיר וחרף את המציאות המרה והמעיקה של השעבוד לישמעאלים. אמנם הקשר שבתאות-אסלאם לא נתפרש בספר; אולם סמברי הצהיר בבירור, כי נתכוון לכתיבה היסטורית בקונטקסט תאולוגי על רקע אסלאמי. ואלה דבריו בראש הקדמת החיבור:

ואלה המלכים אשר מלכו בארץ בבל ובארץ מצרים ובקושטאנדינה אחר שנפסק המלכות מעם בני ישראל... ואם אמור יאמר העבד העברי מה איכפת לנו לדעת חשבון מלכי ישמעאל אם מלכו אם לאו. צא תאמר לו על מה שאמרו חז"ל על חשבון מלכי מדי ופרס וז'²⁶ לא רצו למנות לעצמם ימנו לאחרים שנאמר בשנת שתיים לדריש בשנת שתיים לנבוכדנצר וכו'.²⁷ לא רציתם להשתעבד לשמים הרי אתם משתעבדים לגוים ערבים²⁸ ובאמת אלו המלכים שהם מלכות העבאשיש והכליפש שמלכו כבגדאד היא בבל הם מזרע הנביא שלהם שהוא מבני הערבים (א3).

מגמה מוצהרת זו מסבירה את מתכונת הכתיבה המיוחדת, שלפיה הוצגו תולדות ישראל על רקע אסלאמי בלעדי, כשבמרכז קורות הקיבוץ היהודי במצרים. בעיניו של סמברי היה בהצגה זו של החומר ההיסטורי משום חידוש, ולפיכך הוא מצא לנכון להצדיקה ולהבהירה. להיסטוריונים אשר קדמוהו (להוציא קפשאלי) שימשו הממלכות הנוצריות מסגרת להרצאת תולדות היהודים, ואילו בעל סד"י מיקד את כתיבתו על רקע הממלכות המוסלמיות אשר במזרח, ובוזה חידושו. התייחס המכוון של הכרוניקה בגבולותיו הגאופוליטיים, הדתיים והחברתיים של עולם האסלאם, משקף את ההנחה התאולוגית-ההיסטוריוסופית הזאת: שעבוד מלכויות מתגשם בחייה של האומה הישראלית דווקא כשהיא נתונה תחת עולן של המלכויות הערביות והמוסלמיות. הוויית השעבוד והשפלות המאפיינת את חייהן של הקהילות היהודיות שבמזרח המוסלמי מתפרשת בחיבור שלפנינו כחלק מתכנית אלוהית, הגלומה משכבר בפסוקי המקרא. זאת למד סמברי מדברי חכמים: 'לא רצו למנות לעצמם ימנו לאחרים... לא רציתם להשתעבד לשמים הרי אתם משתעבדים לגוים ערבים' [מכילתא דרבי ישמעאל, עמ' 193-194] (א3). מהלך היסטורי זה של שעבוד החל מתגשם מאז גלו ישראל ונפזרו בין שבטי ישמעאל והוא צופן באחריתו את תקוות הגאולה. ועתה נשוב אל תחושת השעבוד החריפה שחש סמברי בשנות השבעים של המאה ה-17, שעה שנתפכח, כמו רבבות רבות מאחיו, מן השיכרון המשיחי שנמוג. תחושה זו היא שהגיעה אותו לנסות לחעד את האירועים הקשים שאירעו לעמו ולהבין את משמעותם על יסוד התאולוגיה של תורת הגמול, אשר לפיה מתקיים ביחסים שבין הקב"ה לעמו עיקרון של מידה כנגד מידה: 'לא רציתם להשתעבד לשמים, הרי אתם משתעבדים לגוים ערבים'. כאמור, התממשותו של עיקרון זה נתבררה לו להיסטוריון ביתר עוז דווקא בשנים הסמוכות למשכר התנועה השבתאית.

25 ראה שלום, ש"צ, ב, עמ' 580-583, 677-679.

26 וזו לשונם. 27 חגי א, א; דניאל ב, א.

28 מכילתא דרבי ישמעאל, עמ' 193-194. המלכים הנזכרים בסמון הם הח'ליפים העבאסים.

לדעתנו תפיסה היסטוריוסופית זו עיצבה בין השאר את התבנית המיוחדת של החיבור, המתבססת על שני מעגלים ראשיים הקשורים זה לזה קשר כל יינתק. האחד מעגל אוניברסלי חיצוני עולם האסלאם וממלכותיו, והשני מעגל פנימי רחב, עולם היהודים לשלוחותיו.

יצוין עוד, כי סמברי מילא אחר דברי חכמים 'לא רצו למנות לעצמם ימנו לאחרים' באופן מילולי. הוא הביא אצל כל שליט את תאריך עלייתו לשלטון ואת מניין שנותיו לפי החשבון ההג'רי. כך נהג גם בכל פרשיות הכיבושים של הסולטאנים העות'מאנים. התאריכים נמנים תמיד 'לחשבונם' (368-371, 278-285). במצרים העות'מאנית הגדיל לעשות ומנה בדקדוק רב את שישים ושניים הבאות מושלי הארץ מטעם הסולטאנים התורכיים ואת מניין שנות שלטונם על פי ההג'רה, מאז כיבוש הארץ (1517) ועד עצם כתיבת הספר, בשנת תל"א (1671). יתר על כל זאת, ההיסטוריון השתמש במניין אסלאמי זה גם בשעה שבא לציין אירועים מן המעגל הפנימי של תולדות ישראל. שלוש חטיבות סיפור – 'הריגת ר' שריא', 'סיבת הנגידות' ו'סי' שמואל ק' עזריא' (227-229א) מצוינות בתאריכים הג'ריים ולא בשום מניין מן המניינים הישראליים.

ב. מעשי הפורענויות וההצלה מתולדות השעבוד לגויים גויסו בידי ההיסטוריון לשרת את המטרה החינוכית, שעיקרה חיזוק אמונתו של הקורא בחסדי הכורא. כך לפחות טען בשעה שהבטיח כי 'עוד יוסיף שנית ידו לידע ולהודיע ולהודע ולהזכיר חסדי ה' כי לא תמנו כי לא כלו רחמינו²⁹ שבכל דור ודור יש עולה ומקטרג ויורד ומשטין כפרעה כסיסא וכסנחריב וזולתם כמו שתראה בעיניך כתוב על ספר מה שקבצתי' (3א). אך ברוב סיפורי השמדות והגזירות, המתרחשים בעיקרם בארצות המזרח המוסלמי ובחצי-האי האיברי, גוברת מידת הפורענות ומכריעה את מידת החסד. סמברי הדגיש בעיקר את הריאליה של מכות ההרג, השמד, הגירוש ותורבן היישובים היהודיים. נראה שהחשיב במיוחד את הערך הקוגניטיבי של סיפורי ההיסטוריה גם בתחום כאוב זה, ולכן השתמש אותם בלשונו בלא שיחשוף את הרהורי לבו על הגזירות לא בגוף דבריו ולא בשוליהם. התייחסותו אל המרטירולוגיה היהודית והלקחים שלמד ממנה משתמע, לכל היותר, מתוך הסיפורים עצמם. ואכן, בחלק קטן של הפורענויות באה הצלה בדרך נס, או לאחר מעשה שתדלנות (67א). לעתים מת הצר הצורך או נהרג (333-334א, 85א-ב), ויש שהיהודי הנרדף נמלט על נפשו (48-49א).

כיוון שאין לפנינו היגדים ישירים מפיו, נראה כי יש להבין את הכתוב שהביא 'חסדי ה' כי לא תמנו' כפשוטו. התנערותו של העם מן המכות האנושות שניחתו עליו היא התקווה והיא הנחמה שעליהן השתית סמברי בספרו את חינוך הקורא לאמונה. גם הסיפורים הרבים המתארים את פעולותיהם של בעלי מופת באו לשרת את המגמה הדידקטית הזאת. רבים מבין האישים הללו פעלו לביטולן של הגזירות והפורענויות, ולפי הסיפורים העממיים הם מחוללים את ההצלה באמצעות תפילות, השבעות, צומות ושאר טכניקות של קבלה מעשית. בין האישים הללו יימנו כאן ר' משה אלדמוהי (34א-ב), ר' שמואל ק' סיד (85א, 133א), ר' שמואל אבו חצירה (118ב, 121א) והאר"י (113א-ב).

ג. האדרת מעמדם של חצרנים יהודים בארצות האסלאם והבלטת כוחם אף הן ממטרות החיבור. מגמה זו בכתיבתו מתקשרת אף היא למצבו הייחודי של ישראל בעמים, כשסמברי מדגיש חזר והדגש את היעדר העוצמה הפוליטית בגלות ישמעאל. וזו לשונו:

ועוד בה שלישיה³⁰ שמתוך החשבון של אלו המלכים³¹ יבא להמשיך סיבת ענין הנגידים ומהותם כבואם לארץ מצרים שעל ידם היה נשוי ראש ליאורים האומללים אשר היו בארץ מצרים רמוסים עד עפר (א3).

תרומתם של מנהיגי ציבור ומקורבים למלכות לכושר העמידה היהודית בארצות הגולה הורגשה בסד"י פעם אחר פעם; ושוב, לא בדרך של היגד ישיר ומפורש, כי אם באמצעות היריעה הנרחבת שהקדיש לנושא החצרנות. לעיל ראינו,³² כי מוסד הנגידות מתואר בסד"י בהרחבה כחטיבה שלמה מראשיתו עד אחריתו. כן העלה המחבר קווים לדמויותיהם ולפעולותיהם של נגידים החל בתקופה הפאטמית ועד סוף ימיהם של הממלוכים. ועוד הוסיף עליהם אישים המזוהים אצלו כנגידים בתקופה העות'מאנית. העיסוק המדוקדק והפרטני במוסד הנהגה זה (של נגידות יהדות מצרים) ואזכורו הבלבדי בהקדמת הציבור נובעים מאופיו האגיפטוצנטרי המובהק של סד"י (השווה סקירת המעגלים בראשית פרק ב לעיל).

מלבד הנגידים מנה סמברי בפרקים שונים של הציבור עוד כמה וכמה חצרנים, כגון אברהם גאביון (249ב) ורשב"ץ (50א-ב) באלג'יר, ר' משה קפשאל ור' אליהו מזרחי בקושטא (70א-ב; 125א-127ב), ר' יצחק אברבנאל ור' אברהם זכות בספרד ובפורטוגל (72א-73א), ר' משה המון בחצרו של סולימאן המפואר (90א-91א), וכן שרי כספים וחוכרי מכסים במצרים העות'מאנית. במעמד הרם של אישים אלה ובפעולותיהם בחצרות השליטים היה, בלא ספק, משום נישוי ראש ליאורים האומללים. הסיפורים עליהם משקפים את כמיהת היהודים לסמלי כוח ושלטון משלהם במציאות הקשה של שעבוד לאחרים. הקוראים, בהתרפקם על דמויות אלה, חשו הקלת-מה למקרא עלילותיהם (של הנגידים או השרים) בעת שהם עצמם נלחצו בידי נוגשים אכזרים.

מגמה זו של עידוד וניחום גרמה לסמברי להגיע לידי קלקולה של שורת הכתיבה ההיסטורית. אמנם רבות מן האגדות ומן המסורות על חצרנים-שחדלנים אלה מצא סמברי בחיבורים של היסטוריונים שקדמוהו, והוא אך ליקט משם אל תוך סד"י. אולם בלהיטותו להעצים את ממדי האוטונומיה היהודית ואת רישומה בחיי היהודים, הוא נדחף לצרף יסודות רחוקים זה מזה בזמן ובמקום לכלל מסכת סיפור היסטורי אחד. יש שהפריז במידת סמכויותיהם של מנהיגי ציבור אלה והוסיף עליהן מדעתו בלא שמצא לכך כל אסמכתא מאוששת ובדוקה.

הבה נדגים זאת בפרשה מרכזית מאד בסד"י, פרשת ראשיתה של הנגידות. צירוף כזה של רחוקים נמצא בפרקים שכתב על ראשיתה של הנגידות. פרקים אלה רצופים קטעי מקורות שונים שבאו לו מכתבי-ידות ומספרים שנתחברו במרחק זמן זה מזה. הקדום שבהם הוא מן המאה ה-10 והמאוחר מן המאה ה-16.³³ סמברי שזר אל תוך 'תשובת הרב"ז'³⁴ העומדת בבסיסו של הסיפור מובאות שמקורן בספר 'מסעות בנימין מטודילה',³⁵ ב'סיפור ר' נתן הכבלי'³⁶ וכן בהגהות שולם

30 (מגמה) שלישית. הלשון על דרך ישעיהו ו, יג; יט, כד.

31 הערבים והמוסלמים.

32 לעיל סמוך לציון הערה 23.

33 איילון (נגידות, עמ' 126-149) עמד על כך לראשונה. כן ראה שטוכר, היסטוריוגרפיה, עמ' 46-64.

34 שו"ת רב"ז, ג, סי' חקט, בתשובה.

35 מהר"א אדלר, עמ' לט-מא; וראה אברהמס, עמ' 107.

36 נויבאוואר, סדה"ח, ב, עמ' 85. על חיבור זה ראה בן ששון, עמ' 137-196.

ל'ספר יוחסין' של זכות.³⁷ כל המארג המגוון הזה נחרקם בידי בעל סד"י, כדי להוכיח מספר תזות; תזות אלה נתקבלו גם על דעתם של חוקרים בני המאה שלנו.³⁸

נמנה בזאת שתיים מן התזות הכולטות בסיפור. האחת מניחה כי כינון מוסד הנגידות נבע מתוך אינטרס של הממלכה המוסלמית (הפאטמית); השנייה קובעת את מוצאם הרם של נושאי משרת הנהגה זו, ומייחסת אותם על בית דוד. מכלל דבריו עולה, כי בכל הימים שהנגידות התקיימה כמוסד מייצג במצרים, היא הגבירה את יוקרתם וכבודם של היהודים בעיני שכניהם המוסלמים, וכפועל יוצא אף הוסיפה לביטחונם הפיזי. גם אם ניתן לקבל בהסתייגות-מה תיאור מצב זה, ניתוח סיפורו של סמברי למקורותיו ובירורה של סוגיית הנגידות על סמך החומר התיעודי שנמצא בגניזה ובמקומות אחרים מובילים למסקנה חד-משמעית, כי ההנחות שהניח סמברי אין להן על מה שסימכו.

אותה מגמה המכוונת להאדרת שמו והשפעתו של החצרן היהודי הביאה את סמברי לתאר את מעמדו של רמב"ם על דרך ההפלגה. וכך הוא כתב על מקומו של רמב"ם בחצר האיובית: 'וכבוא משה אל ארץ מצרים ועמד תחת ממשלת אל כאמל מלך מצרים וידבר אתו טובות וישם את כסאו מעל כל השרים אשר במצרים והיה לו לרופא' (34ב). אמנם רמב"ם נשא במשרת ראש היהודים ושימש רופא בחצרו של צלאח אדין,³⁹ אך לדברים הללו בדבר עמדתו המרוממת ביותר אין כל אחיזה בחומר הדוקומנטרי הרב המצוי על אודותיו. בדומה לכך הגדיר סמברי את המעמד שקנה לו רשב"ץ⁴⁰ באלג'יר כשנתגלגל לשם ממירוקה, בעקבות גזירות הקנ"א (1391) כ'אחד מיועצי המלך היושבים ראשונה במלכות' (350ב). גם כאן כתב סמברי בצורה חופשית בהתאם למשאלות לבו בלא שיתבסס על ידיעה מהימנה כלשהי.

אותה כתיבה המשקפת כמיהה לגינוני מלכות ומתעלמת מן העובדות לגופן מצויה גם בפרקים העוסקים בפועלם ובמעמדם של מנהיגי הקהילה היהודית בקושטא של המאות ה-15 וה-16. גם כאן עבר ההיסטוריון על המידה והפריז בציור סמכויותיהם של ר' משה קפשאלי ור' אליהו מזרחי, מבכירי הרבנים שחיו ופעלו אז בבירה העות'מאנית.⁴¹ כל זה נעשה כדי להעמיד תמונה של שלטון עצמי יהודי רב עוצמה הרבה מעבר למה שהיה במציאות.

ד. חטיבה חשובה בחיבורו של סמברי סוקרת פרשיות בחייהם של חכמים ומאזכרת בקצרה את מפעליהם הספרותיים. חטיבה זאת בנויה פרקים פרקים הפוזרים לאורך החיבור כולו ומשובצים בתוך סיפורי המלכים המוסלמים. תולדות החכמים באו לצדן של פרשיות מחייהם של אישים יהודים שפעילותם איננה תורנית דווקא. בזאת נבדל סד"י מחיבוריהם של ראב"ד ('ספר הקבלה'), זכות ('ספר יוחסין') או קונפורטי ('קורא הדורות'). אין הוא מתיימר למסור סדר דורות מלא ואין הוא מנסה לתעד את מלוא חוליותיה של שלשלת מסירת התורה מרב לתלמידו; כל שהביא בחיבורו

37 קונטרס מ, דף ג ע"ב; וכן מקורו אבן תגריברדי, ב, עמ' 24.

38 ראה מאן, היהודים, א, עמ' 251-255; אשתור, תולדות, א, עמ' 39-42; ב, עמ' 240-244; הירשברג, היהודים, א, 152-156. גישה הפוכה ראה אצל גויטיין, הנגיד, עמ' 98-103; הנ"ל, חברה, ב, עמ' 27-32; כהן, שלטון, עמ' 3-42.

39 ראה גויטיין, איש מעשה, עמ' 155-167; הנ"ל, חיי הרמב"ם, עמ' 29-42; אשתור, צלאח אדין, עמ' 312; לואיס, רמב"ם, עמ' 74-75. כן ראה שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 251 הערה 100.

40 לתולדות חייו ראה אפשטיין, עמ' 1-43, 93-105; יאולוס, כא, עמ' 241 ואילך; כד, עמ' 160-178.

41 הקר, החברה, עמ' 99-126; הנ"ל, הרבנות, עמ' 226-259.

הם פרקים נבחרים בתולדות מרכזי התורה במזרח המוסלמי ובספרד. פרקים אלה מתוחמים בתקופות מוגדרות של יצירה אינטנסיבית: במזרח — במאות 12-13, 16-17; ובספרד — המאות 11, 13-15. הוא הבליט את פריחתם של אותם המרכזים באמצעות הרשימות הרבות והמפורטות של חכמים וכתביהם הפזורות על פני חיבורו.

בצד הרשימות הביורכיביליוגרפיות הקצרות יחסית הבליט סמברי דמויות מרכזיות הנמנות עם גיבורי הסאגה התרבותית היהודית. בהגיעו אל אישים כמו רמב"ם, ריב"ש, רדב"ז, האר"י ודומיהם הוא הרחיב ביותר את יריעת כתיבתו על אודותיהם. אין ספק כי עולם החכמים תפס מקום מרכזי בכלל השקפת עולמו ההיסטורית של סמברי. זאת למדים אנו מן הדברים שהקדים לחיבורו:

ועל ארבעה ל"ו אשיכנו⁴² שמתוך אלו הספורים יבא להגיד זרע קדש אשר ברכו ה' שהתחיל להאיר ולהזריח נר המערבי... הוא הרמב"ם ז"ל, ויבחר בזרעו אחריו. וכשנמצא את המרגלית נשליך את הצורות כשאחז"ל⁴³ על פסוק 'ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום' (בראשית לו, לא), וז"ל משל למה"ד⁴⁴ למרגלית שנפלה בתוך החול אדם ממשמש בחול וכוברו בכברה עד שמוצא את המרגלית וכשמצאה הוא משליך את הצורות ע"כ.⁴⁵ כך נתחיל למנות כמה מלכים ממלכי ישמעאל ונקצר בהם, וכשנגיע לענין הרמב"ם ז"ל וכיוצא בו נאריך בהם. וגם כן... בזוכרי חסרון מלכי העותמאליס ומעשיהם ומה הגיע אליהם אקצר בהם, וכשאגיע לשנים אשר לי בהם חפץ שהם חפצי שמים והם זמן המלכים מאן מלכי רבנן נזכיר, בעה"ת⁴⁶, באורך וברוחב רבני מצרים ואת כל חכמיה, מלכיה ושריה ורבני ירושלים עיר הקדש וצפת וחברון ושאלוניקי וקושטאנדינה (א3-ב).

קיצור הדברים במלכי ישמעאל והדגשת חסרונותיהם, וכנגדם הרחבת הדברים בחכמי ישראל ('מאן מלכי רבנן') מובחנים היטב בדרך הצגת החומרים ההיסטוריים בחיבור. הרקע האסלאמי קצר והוא משמש בעיקרו מסגרת לסיפור המפורט על החכמים, נציגיה הנבחרים של העדה היהודית. יש כאן תמונה של התמודדות בין עולם הגויים לבין העולם היהודי. בעימות זה של שני העולמות ניכרת יפה ההטיה האתנוצנטרית, האופיינית לספרות הכרונוגרפית. לנוכח 'חסרון מלכי העותמאליס' (המייצגים את השלטון האסלאמי לדורותיו) ומול פחיתות קומתם הרוחנית מתייצבים במלוא שיעור קומתם חכמי ישראל. יש להם יתרון רב על פני המושלים הנוכרים, יתרון שכל כולו במישור הרוחני. ואכן, עימות זה מתממש בסדר"י בשורה של התמודדויות דרמטיות המתחוללות בין חכמים ואנשי-שם יהודים לבין נציגיו של העולם הנוכרי. והרי כמה מן המפגשים רוויי המתחות הללו: רמב"ם הצעיר מתפלמס עם מלך קורדובה ומשטה בו (ב30-ב31); אברהם זכות מפענח את חידותיו של מלך ספרד (ב72-ב73); הרב שמואל אבו חצירה נאלץ לנקוט אמצעים מאגיים כדי לסכל את עצתו של הכומר מר ג'רג'יס וכדי להכניע את מלך יוון (ב118-א121). היתרון הרוחני של היהודי מובע לעתים במפורש, כגון במקרהו של ר' משה דמוהי הנאבק בקאצי אלעסכר, 'אותו שופט זקן

42 המגמה הרביעית של כתיבתו.

43 כמו שאמרו חכמינו זיכרונם לברכה. הפסוק בהמשך: בראשית לו, לא.

44 למה הדבר דומה.

45 עד כאן. מקור המובאה במכילתא דרבי ישמעאל, עמ' 193-194.

46 בעזרת השם יתברך.

וכסיל אשר שולח מקושטנטינא [למצרים] והיה שונא היאודים' (33ב). הרב הצליח, על פי השמועה, להביא למותו של הקאצי'.

נמצא אפוא, שחכמים אלו ואחרים משמשים מופת לעליונותם של חכמי ישראל, השואבים תעצומות רוח מן התורה והמתמודדים עם יריביהם בהצלחה. הבלטה זאת של גדולת רוחם של מנהיגי הציבור היהודי, עמידתם האיתנה בראש מאבק עמם באויביו והניצחונות שבאו להם מכוחה של תורת האלוהים גם היא מגמה דידקטית הבאה לעודד את רוחם של קוראי החיבור.

אולם ברמה ההיסטוריוסופית ניתן לראות בפער העמוק שיוצר סמברי בין המלכים הנוכרים לבין החכמים היהודים מעין תשובה בלתי מודעת למשבר השבתאות. עם התאסלמותו של שבתי צבי, שרבים האמינו במשיחיותו, גבר כביכול לשעה כוחו של האסלאם על כוחה של היהדות. אפשר שסמברי בא לספק תשובה לתהיות שעלו באותה שעת משבר לגבי חוסנה הרוחני של היהדות. בתמונה ההיסטורית הרחבה שהציג, תמונה של מאבק ממושך בין יהדות לאסלאם, המענה של בעל סד"י הוא חד-משמעי: אין ספק בעליונותה ובמלאותה של תורת ישראל מול נחיתותו וחסרונו של האסלאם.

ג. האסלאם וממלכותיו

עולמו של האסלאם בסד"י בנוי חטיבות חטיבות השונות זו מזו בענייניהן. ראשונה שבהן, היא פתח החיבור (9א-11א), כוללת מחרוזת אגדות על מוחמד, על חבריו ועל דרך עיצוב מפעלו הדתי-המדיני. שנייה לה תעודה משפטית הכוללת את 'תנאי עומר' כפי שסיכם אותם אלמאנרדי, משפטן מוסלמי בן המאה ה-11.⁴⁷ הרשימות האנאליסטיות של הממלכות המוסלמיות מן המאה ה-7 ועד שלהי המאה ה-17 הן החטיבה השלישית.⁴⁸

מחרוזת האגדות שהובאה דווקא בראש החיבור מעידה על כוונת המחבר להתמודד עם הבעייתיות שבמערכת היחסים שבין האסלאם ליהדות. ואכן, כוונה מוצהרת זו עוברת כחוט השני בכתיבתו. זאת ועוד, סמברי ההיסטוריון הבחין יפה שהופעתו של האסלאם מבשרת פתיחתה של תקופה היסטורית חדשה, ולפיכך קבע את זמן פעולתו של מוחמד לסוף ימיהם של הסבוראים ולתחילת תקופת הגאונים (9א), מפנה דורות רב משמעות בתולדות ישראל. ומפנה זה משמעו, כי רוב פזורות ישראל חיו מראשיתה של תקופת הגאונים ועד למאות ה-11-12 בצלו של האסלאם. כל אותה תקופה הן סרו למרותם של מוסדות הנהגה פוליטיים-דתיים שמרכזם בבל-עיראק, ויצרו את מיטב יצירותיהן הרוחניות מכוח השפעתה של התרבות האסלאמית. הסינכרוניזציה של התקופה בתולדות ישראל עם ראשית האסלאם נתגבשה אצל סמברי כמעשה סינתזה של מקורותיו הקדומים, אשר הם עצמם חלוקים ביניהם בשאלת זמן הופעתו של מוחמד.⁴⁹

החטיבה המוקדשת לראשית האסלאם פותחת כבשורה על הולדת מוחמד, ומתארת את עלייתו למעלת ראש מדינה מצליח בעזרת חבריו-יועציו בוחייראן (=בחירא), טורחמאן (=עות'מאן?), אבו בכר, עלי בן אבי טאלב ועובדיהו בן שלום (=עבדאללה בן סלאם). חבריו היו תחילה בני דתות שונות. הראשון, בחירא, היה נזיר נוצרי, ואילו שלושת האחרונים תוארו כחכמים יהודים שהתאסלמו.⁵⁰ אלה חברו אל מוחמד וסייעו לו ביצירת דתו, המוגדרת כתיקו גס של היהדות ושל שאר דתות. דברי הגנות אמורים במיוחד כלפי החלק החוקתי של האסלאם. גם הצלחתו הגדולה של מוחמד במשיכת לב ההמונים אל האמונה החדשה שהציע לפנייהם מוסכרת כתחבולות ובמעשי כשפים, כגון שימוש ביונה פלאית שהייתה מלחשת באוזניו את דבר האל.⁵¹ בדומה לזאת הקוראן,

47 אלמאנרדי, אלאחבאם אלסלטניה, עמ' 128-130.

48 חטיבות המשנה המצומצמות ששובצו באנאליסטיקה של השושלות (לעיל פרק ב, לאחר ציון הערה 22) לא נמנו כאן.

49 איגרת רש"ג, עמ' 100-101 (בתקופת הגאונים); כהן, סה"ק, עמ' 34-35 (בתקופת הסבוראים) והערות כהן שם, עמ' 126. התאריך שבאיגרת, ד"א שע"ד (=614 לסה"נ), הולם להפליא את מניינם של בני קורייש שקדם להגירה; וראה קיסטר, חלובאן, עמ' 427-428. על הכרונולוגיה היהודית של ראשית האסלאם עיין גם שטיינשניידר, פולמוס, עמ' 305-310.

50 על בחירא ועל החכמים היהודים ראה מאמרי מוחמד, עמ' 319-352; בחירא, עמ' 69-76.

51 על מוטיב היונה שמקורו בפולמוס הנוצרי ראה ד'אנקונה, עמ' 198, 269 (הערות 14, 71); דניאל, עמ' 231.

שלפי אמונת המוסלמים הוא דבר האל הנגלה אל נביאו, הוגדר בסד"י כיצירה אנושית שאין בה מן המקוריות. אליבא דסמברי, הספר הוא מעשה ידיו של מוחמד, והלה הסתייע במלאכת חיבורו בחכמים היהודים שהצטרפו אליו. זוהי אולי הסיבה לכך שסמברי קובע כי 'באותו הספר [=הקוראן] שאמר כי הוא הוריד להם מן השמים ... יחד [מוחמד] האל בתכלית היחוד' (29). במכלול הסיפורים על ראשית האסלאם שזר בעל סד"י עוד אגדה אטיולוגית שבאה להסביר את הטעם לאיסור המוחלט על שתיית היין בדת האסלאם. עיקרה מסכת תככים בין יועציו־מקורביו של נביא האסלאם, ושיאה בהתנגשות בין־דתית. על פי אגדה זו חרש בחירא הנוצרי רעה על היהודים, וניסה להשפיע על מוחמד כי ישמידם. עלי ואבו בכר, שחפצו להציל את אחיהם־לשעבר, קשרו קשר נגד היועץ המשטין והחליטו להמיתו. ההזדמנות הנאותה נקרתה להם כשבחירא זימן את מוחמד ואת פמלייתו למשתה יין בביתו. למרבה האירוניה דווקא חרבו של נביאם, שהגיעה לידיו של אבו בכר בתחבולה של כישוף, היא ששמה קץ לחייו של הערל צורר היהודים. (10א-ב)⁵² העיין בתכניה של אגדת מוחמד ובדמויות המאכלסות אותה מביא אותנו למסקנה, כי כתיבתו של סמברי בפרקי הפתיחה של חיבורו מסתמכת רובה ככולה על מסורות סיפור חוץ־אסלאמיות. וזאת לדעת, כי בצדה של הספרות המוסלמית הדתית המשמשת מקור מידע חשוב למחקר המדעי של האסלאם קיימת מסורת מקבילה חוץ־אסלאמית, שאף לה חשיבות משל עצמה. מלבד הקוראן, התפסיר, החדית, הסירה וההיסטוריוגרפיה, שצמחו בתוך החברה המוסלמית, נתחברו בידי נוצרים ויהודים כרוניקות רבות, כתבי פולמוס, מדרשים, חזיונות אפוקליפטיים, סיפורים ושרירים והם מאפשרים התבוננות לא 'קאנונית' באסלאם. המסורות החוץ־אסלאמיות הללו כונסו ונחקרו עד היום רק באופן חלקי,⁵³ על אף שיש בהן כדי להעמיד תמונה היסטורית אלטרנטיבית של נסיבות היווצרותו של האסלאם.

לדעתנו נזקק סמברי לאגדה היהודית והנוצרית לשם גיבושה של התמונה הלא 'קאנונית' של ראשית האסלאם. אמנם מוחמד הוא 'הנביא אשר יזיד לדבר בשם ה'', אך האיכה ששררה, לפי עדות כל המקורות המוסלמיים, בינו לבין היהודים נעלמה ואיננה בסד"י. אליבא דסמברי, מוחמד איננו האיש שעשה שמות ביהודי אלמדינה. אין בפרקי הפתיחה הללו כל זכר לגירושם של בני קינע, להגלייתם של בני נצ"ר או לטבח בני קריט'ה, שמוחמד היה האחראי הישיר להם.⁵⁴ נהפוך הוא; המסורת שהובאה בחיבור שלפנינו תיארה את היהודים כבני בריחו. על כן הם התחברו אליו והשתתפו עמו בהקמת דתו ובביצור ממלכתו.

הצגה זו של מערכת היחסים שבין האסלאם הקדום לבין היהדות בסד"י, המוארת כולה באור חד־ערכי, 'חיובי', יש בה מן הכעיייתיות. ואולם מסורות בדבר מעורבות ערבית־יהודית בראשית ימי האסלאם, ואפילו בדבר שיתוף פעולה בהגשמת תכנית דתית פוליטית משותפת, מצויות במקורות ספרותיים יהודיים ונוצריים קדומים.⁵⁵ סמברי יש לו אפוא על מה שיסמוך. אבל בינם לביןנו יש

52 על מקורותיה של אגדה זו ראה דניאל, עמ' 88-89, 345 (הערה 35); איגרת ויכוח (ראה לקמן הערה 58).

53 ראה אייכנר, עמ' 133-162, 197-244; ד'אנקונה, עמ' 165-308; דניאל, עמ' 1-307; לואיס, אפוקליפסה, עמ' 308-338; קרן־קוק, עמ' 6-28.

54 אלבלאדירי, עמ' 17-35; אבן השאם, ב, עמ' 545-547, 652-697; הירשברג, ישראל, עמ' 142-149; גויטיין, האסלאם, עמ' 203.

55 ראה ילינק, ג, עמ' 78-82, 117-126 ('נסתרות רשב"י', 'תפילת רשב"י'); אבן שמואל, עמ' 162-198, 401-405; לואיס (לעיל הערה 53); מקלר, עמ' 94-96.

הבדל בולט אחד. בטקסטים הקדומים טבועה 'התכנית הערבית-היהודית' בחותם משיחי מובהק, ואילו בסיפורו של סמברי מומנט זה נוטרל לחלוטין ואיננו מופיע עוד.⁵⁶ מכל מקום, נתברר שבעל סד"י הוא ממשכה של מסורת חוץ-אסלאמית זו ושהשתמש בחומרים הלוקחים מתוכה.

ראש וראשון למקורותיו הוא סדר אליהו זוטא (להלן סא"ז), חיבורו הגדול של ר' אליהו קפשאל שנתחבר בראשית המאה ה-16 בקנדיה שבכרתים.⁵⁷ כרוניקה זו סיפקה לסמברי את מרקם העלילה של סיפורי מוחמד ואת רוב הגיבורים הפועלים בהם, והוא שמר על זיקה לשוניית הדוקה למקורו זה. קפשאל וכמהו סמברי גיזונו ממקור קדום יותר, שנודע בכינוי 'איגרת יוכוח'.⁵⁸ איגרת זו היא כתב פולמוס יהודי (השואב במישרין ממקורות נוצריים), וחיבר אותה ר' יעקב בן אליה לאטס, חכם יהודי פרובאנסלי בן המאה ה-13. ממנו לקחו בעלי סא"ז וסד"י את סיפור משתה היין והירצחו של בחירא.

ראוי לציין כי ר"י לאטס וקפשאל הכירו את הנוצרי, יועצו ואוהבו של מוחמד, בשם המשובש חייא (באיגרת) או היי"ה (בסא"ז). ככל הנראה הם לא הכירו את הדמות בחירא בשמה אף לא ברב-אנפיותה.⁵⁹ סמברי, שעמד על הזהות היי"ה-חייא-בחירא, כינה את הנזיר בוחיירא"ן, לשון זלזול והקטנה. מעבר לזיקתו לסא"ז שיבץ סמברי בסיפורו נתונים ביוגרפיים והיסטוריים ששורשיהם במסורת המוסלמית עצמה. מיעוטם באו אליו מן הקוראן והחדית,⁶⁰ ורובם ממקורות יהודיים, כגון פירוש אברבנאל לגביאים, או 'קשת ומגן', ספר הפולמוס שכתב רשב"ץ במאה ה-15 באלג'יר.⁶¹ רבת עניין במיוחד היא האגדה על חבריו היהודים של מוחמד. נקדים ונאמר, כי התפיסה המוסלמית האורתודוקסית רואה במוחמד לבדו את האיש שנשא בנטל השליחות הנבואית. הוא האיש שהיה חותם הנביאים, הוא זכה להתגלותם של אללה ושל מלאכיו, ובאמצעותו הורד הקוראן, דברו של אללה, אל הערבים. בניגוד לתפיסה זו הקיפו המסורות החוץ-אסלאמיות את מוחמד בחבר יועצים ומורים שהדריכו אותו ביצירת דתו החדשה, ובעיקר סייעו בידיו בכתבת הקוראן. בסיפורו של סמברי רוב הפמליה הנכבדה הזו מורכבת מאישים ממוצא יהודי. החשובים שבהם, אבו בכר ועלי, עמדו בראש העדה המוסלמית בעשורים הראשונים שלאחר מות מוחמד. עלי בן אבי טאלב הופיע בסד"י כשהוא מעורטל מכל פרטי ייחוסו וזהותו ההיסטוריים והאתניים. אין הוא נזכר כלל כבן-דודו וכחתנו של הנביא, אף לא כח'ליף הרביעי בשרשרת הח'ליפים ישרי הדרך, או כאביה של השיעה.⁶² העיקר לידו של סמברי הוא המומנט 'היהודי' באישיותו. כמוהו גם אבו בכר חסר כל

56 לריאליה של יחסי מוסלמים ויהודים שהתאסלמו ראה קיסטר, הערות, עמ' 237-247. הציפיות המשיחיות שנעוררו בחצייהאי ערב בימי מוחמד ולפניו נדונו אצל הירשברג, המשיח, עמ' 112-124.

57 קפשאל, סא"ז, א, עמ' 36-40. על המחבר ומפעלו ראה בניהו, קפשאל, עמ' יא-יט, עג-קסב; הנ"ל, סא"ז, ג, כולו.

58 איגרת יוכוח, עיקרה פולמוס אנטי-נוצרי. היא נשתמרה בכמה כתבי-ידות מן המאות ה-14 וה-15. שמה ניתן לה לראשונה כשנרדפה בקובץ ישורון 1 (1868), עמ' 1-34. על מחברה, שחי במונטפלייה במאה ה-13, ראה מאן, מקור, עמ' 363-364; סטאו, עמ' ק-קא.

59 ראה שטובר, בחירא, עמ' 69-76.

60 על דרך בניינו של סיפור מוחמד ראה לקמן שיטת כתיבתו, סמוך לציון הערה 168. אחדים מן החדיתיים הובאו אצל אבן אלעסאכר, א, עמ' 209-212.

61 על קשת ומגן ראה שטיינשניידר, אסלאם, עמ' 1-48; הנ"ל, אוצר טוב, עמ' 1-36.

62 רמז קלוש ל'מהותו' השיעית של עלי מצוי בתואר אלמא"ם שהוצמד לו בסד"י.

ייוחד ערבי-אסלאמי. אין בחיבור שלפנינו כל זכר לקשרי הרעות ההדוקים שהתקיימו בינו לבין מוחמד אף לא למקומו המיוחד כאחד המאמינים הראשונים בבשורה הדתית החדשה שהביא רעהו. כמו כן לא הועלו כאן כלל עובדות חשובות אחרות הנוגעות לאביו בכר, כגון היותו אביה של אשתו האהובה של מוחמד, עא'שה, או בחירתו כח'ליף הראשון שעמד בראש העדה המוסלמית לאחר מות מייסדה.⁶³ לעומת זאת זכתה זהותו היהודית להבלטה יתרה מיד עם כניסתו לסיפור:

כאשר ראה חכם א' מחכמי ישראל בנו של גאון אחד מישראל הנקרא ריש גלותא את כל הרעה הבאה לישראל [בשל עצת הבלע של בחירא] וכי ראה כי מחמ"ד היה הולך וגדל, פחד פן ישפילנו מגאווה הלך וזכר. ברית עמו והיה לו לאיש חיל ויסוב את שמו אבו בכ"ר (א10).

ואמנם אבו בכר הוא דמות אנלוגית לזו של עלי, אף הוא חכם מחכמי ישראל שהתאסלם. מסתבר כי בפרשה זו שאב סמברי את החומרים לסיפורו מתוך אגדה קדומה, ששורשיה בסירת אבן השאם, ככרוניקה של תאופנס ובאיגרת אלכנדי כולם חיבורים מן המאות ה-8 וה-9.⁶⁴ אגדה זו הגיעה אלינו כמישרין או בעקיפין בגלגול יהודי מן המאה ה-10, בתוך תעודה ספרותית-היסטורית בשם 'קצת אצחאב מוחמד' (=סיפור חברי מוחמד) המתוארת בראשה כ'הוספה אל ספר ההיסטוריה'.⁶⁵ בטקסט זה, הכתוב בלשון הערבית-היהודית, נמנו בחירא ועוד עשרה חכמים יהודים שניקבו בו בשמותיהם ובכינוייהם. 'הם ניהלו את עניינו של מוחמד וחיברו לו את ספר הקוראן' אחר שהתאסלמו. הנימוק להתאסלמותם של החכמים, בלשונו של אותו סיפור, הוא 'שלא יזיק [מוחמד] לישראל במאומה'. מניע זה של הצלה לאומית מופיע גם אצל סמברי, ולשם כך הוא 'ייהד' את עלי ואת אבו בכר. ואכן שניים אלה סיכלו את עצתו הרעה של בחירא הרשע והצילו את עמם, את ישראל.⁶⁶

הפרקים הבאים לאחר התיבה הראשונה העוסקת בהולדתו של האסלאם שונים ממנה בתכלית באשר למקורותיהם. אם באגדת מוחמד הסתמך בעל סד"י על מסורות סיפור חוץ-אסלאמיות, הרי בפרקים שלאחריהן השתמש אך ורק בספרות ההיסטוריוגרפיה והמשפט המוסלמיים. מן האגדה יצא סמברי אל 'סיפור התנאים' (תנאי עומר), והביא תעודה משפטית הדנה במעמדם החוקי של היהודים במדינה המוסלמית: אמנם הוא העריך את 'התנאים' שנתגבשו כמעשה פשרה, כלשון הקדמתו: 'כאשר ראה מחמד כי הערל אשר היה יועצו ומנהיגו נהרג וחכמי היאודים נכנסו עמו בביתו, אזי נתפשו עמו היאודים ועשו עליהם אלו התנאים' (א10-ב11). אולם התעודה המסכמת את התנאים אשר לפיהם יחיו היהודים והנוצרים, המוגדרים כ'אהל אל ד'מה' (=אנשי חסות) בצלו של האסלאם באה ממקור ערבי. היא תורגמה מתוך חיבור של אלמאנרדי, תאורטיקן של המשפט המוסלמי.⁶⁷ תעודה זו גרושה הגבלות מהגבלות שונות שהוטלו על היהודים ופרטי פרטים של הלכות הנוגעות לגביית מס הגולגולת, הג'זיה, מהם ומשאר בני החסות. כך היא משרתת היטב את

63 ראה הערה 50 לעיל; אנא"ס², א, עמ' 109-111 (אבו בכר); עמ' 381-386 (עלי).

64 ראה שטובר, מוחמד, עמ' 348-349; הנ"ל, בחירא, עמ' 69-78; שובה, עמ' 74-89; בנעט, עמ' 112-116.

65 הטקסט בערבית יהודית: כ"י בהמ"ל ENA 2541, התרגום העברי TS 8K20.2F fol.2 בספריית קיימברידג'. לדיון בטקסטים ראה מאן, פולמוס, עמ' 123-150; הנ"ל, חיבור, עמ' 411-459; לוי, מוחמד, עמ' 399-406.

66 גלגול מאוחר ומורחב של הסיפור (מן המאה ה-17?) ראה אצל כהן, אגדה, עמ' 1-17.

67 ראה לעיל הערה 47; אנא"ס², ב, עמ' 227-231 (ד'מה); ר, עמ' 869 (אלמאורדי). התעודה בסד"י דפים א11-א13.

מגמת המחבר, הבא להדגיש את שעבודו של ישראל לישמעאל. באותה דרך נהג גם בסיפורי המלכים המשמשים חומר רקע לפרקי התולדה היהודית. כתיבתו ניזונה רובה ככולה מן החומר האסלאמי הפנימי. זיקתו אליו הייתה בחלקה ישירה, אך במקומות רבים הוא נזקק לו דרך חיבורים עבריים.

כתיבתו על מצרים ניזונה רובה ככולה ובמישרין מחיבוריו של אלמקריזי 'כתאב אלח'טט' וכן 'כתאב אלסלוק'. כן השתמש בספרו של אבן תגריברדי 'אלנג'ים אלזאהרה'.⁶⁸ בספרים הללו הובאה כמות גדולה של חומר. אך סמברי נהג בכל אחד ממקורותיו מנהג של עורך מחמיר. הוא קיצץ במובאות בשיעור ניכר ביותר, והביאן בחיבורו בצמצום רב.

בשני מקומות בלבד חרג ממנהג הצמצום והביא תרגומים של דברים כמות שהם ובמלואם. האחד הוא 'סיפור התנאים' (11-13א) שדנו בו לעיל, והאחר הוא 'סיפור מוצא נילוס' (15-25ב). הפרק הגאוגרפי ההידרולוגי הזה⁶⁹ הוא תרגום מילולי של הפרקים 'דכר מח'רג' אלניל ואנבעאת'ה' (=סיפור מוצא הנילוס והשתלחותו) ו'פצל פי אלרד עלא מן אעחקד אן אלניל מן סיל יפיץ' (=פרק ובו מענה למי שסבר כי מי שטפונות גורמים לו לנילוס לעלות על גדותיו), שני פרקים מתוך ספרו של אלמקריזי.⁷⁰ כשיבתו המכרעת של נהר הנילוס לחייה של ארץ מצרים הביאה את בעל סד"י להרחבה המופלגת בפרשה הזאת.

בכל שאר חלקי החטיבה העוסקת בממלכות המוסלמיות עיבד סמברי את החומר וקיצר אותו. דוגמה לעיבוד מצמצם כזה הוא 'סיפור ע"ז שבנילוס שביטלו אותה' (13-14א), ועניינה הוא ההתנגשות הדתית בין המוסלמים שכבשו את מצרים במאה ה-7 לבין הקופטים. סיפור זה תומצת מתוך חיבורו של אבן תגריברדי,⁷¹ והוא אחד הביטויים הבוודים לפולמוס אנטי-נוצרי בסד"י. החומר האסלאמי שהגיע אל בעל סד"י באמצעות ספרות כרונסטית יהודית כולל את הרשימות האנליסטיות של כל השושלות האסלאמיות, החל באומיים וכלה בסולטאנים העות'מאנים במאה ה-16. מקורן בהגהות של הרופא המשכיל שמואל שולם,⁷² שבא לקושטא ממצרים והוציא שם לאור (בשנת 1566) את ספרו של אברהם זכות 'ספר יוחסין'. לענייננו חשובה במיוחד ההגהה הארוכה ששובצה במאמר השישי של הספר, הגהה שתחילתה בקונטרס לו דף ד ע"ב וסיומה בקונטרס מב דף ב ע"ב. למעשה שכתב שולם אותו חלק של המאמר השישי שבספר, ובתוך כך הרחיב את החלקים העוסקים בקיסרות הביזנטית ובקיסרות הרומית-המערבית. לאלה הוסיף רשימות סינכרוניות מן ההיסטוריה המוסלמית, החל בהופעת מוחמד וכלה באמצע המאה ה-16. כתיבתו של שולם בתחום אחרון זה מעידה על בקיאות רבה בספרות ההיסטוריוגרפית המוסלמית. נראה כי השתמש בחיבורים מאוחרים ביתס, כגון חיבוריהם של היסטוריונים שחיו בתקופת השלטון האיובי או בימיה של הסולטאנות הממלוכית. שולם לא נקב במפורש בשום מקור ממקורותיו, לפי שאין דרכו לזוהותם כלל ועיקר. נוכל רק לשער, כי היו לפניו חיבורים כמו

68 על היסטוריונים אלה ועל כתיבתם ראה אנא"ס², א, עמ' 138 (אבן תגריברדי); ג, עמ' 175-176 (אלמקריזי).

69 אלמקריזי, אלח'טט, א, עמ' 51-57.

70 ראה בונאן, עמ' 419-434.

71 אבן תגריברדי, אלנג'ים אלזאהרה, א, עמ' 37, הפרק 'דכר מא ורד פי ניל מצר' (=זיכרון הדברים שנאמרו על אודות הנילוס).

72 ראה פיליפוסקי, עמ' 1-6, 9-12, 16-22; שטיינשניידר, קטלוג, ב, עמ' 2478 (מס' 7072).

'אלכאמל פי אלתאריח' של אבן אלת'יר,⁷³ 'אלמח'תצר פי אח'באר אלכשר' של אבו אלפדאא,⁷⁴ ו'אלפח'רי פי אלאאדאב אלסלטאניה ואלדול אלאסלאמיה' של אבן אלטבאטבא, הידוע בכינויו אבן אלטקטקא.⁷⁵ חיבורים אלה נכתבו במאות ה-12, ה-13 וה-14 בהתאמה, ובאמצעות שולם בן המאה ה-16 הגיעו במאה שלאחריה אל תוך סד"י.⁷⁶

73 ראה עליו לואיס-הולט, עמ' 88-89; אנא"ס², ג, עמ' 723-725 (אבן אל את'יר).

74 ראה אנא"ס², א, עמ' 118-119 (אבו אלפדאא).

75 ראה אבן טבאטבא, אלפח'רי, עמ' 1-14 (הקדמה); גולדציהר, עמ' 136.

76 על דרכי עיבודם של המקורות האחרונים ראה שטובר, המלכות, עמ' 424-429.

ד. משיחיות ואפוקליפטיקה

כשם שסמברי העלה על הכתב את זיכרון השמדות והפורענויות כך הוא נמשך לעסוק בדמויותיהם ובפעולותיהם של מבקשי גאולה ומשיחים שקמו לישראל בימי הביניים ועל סף הזמן החדש. נראה לנו, כי רושמה של התנועה המשיחית האחרונה – השבתאות – שפעלה בימיו, ובייחוד אחריתה המרה, היה בהן כדי לגרות אותו כהיסטוריון לנסות להתמודד עם מכלול התופעה המשיחית על היבטיה השונים. במיוחד הוא הרבה להביא דמויות של משיחים מאז גירוש ספרד,⁷⁷ שכן הקטסטרופה שפקדה את היהדות הספרדית והפורטוגזית בשלהי המאה ה-15 היא לדידו נקודת מפנה היסטורית.⁷⁸

ההתעוררות האפוקליפטית הגדולה והציפייה הדרוכה לגאולה הן שתיים מן התגובות הבולטות של דור המגורשים הראשון לזעזוע הנורא. תגובות אלה נודעו לסמברי, בין השאר, מתוך הטרילוגיה המשיחית של דון יצחק אברבנאל.⁷⁹ כמו כן הוא הכיר חלק מחזיונותיו המקוריים של ר' אברהם בר' אליעזר הלוי (להלן ר"ה) ואולי אף חלק מהפירושים שכתב לטקסטים אפוקליפטיים.⁸⁰

בהשראת כתביהם של אפוקליפטיקאים אלה ואחרים התעוררו תנועות משיחיות של ממש בעשורים הראשונים של המאה ה-16. תנועות אלה נוסדו בידי מקובלים או הונעו מכוח חזיונותיהם ופעילותם התעמולתית. מבין אלה נזכרו בסד"י אשר למליין ושלמה מלכו.⁸¹ תהליך התלכדותה של האפוקליפטיקה עם הקבלה, שניכר כבר בכתביהם של ר"ה, למליין ומלכו, הלך והתעצם במהלך המאה ה-16. מאז היווצרותו של המרכז הרוחני החדש בצפת הפכה המשיחיות לחלק אינטגרלי מן התורות הקבליות הנולדות שם, ובייחוד בקבלת האר"י. תורה קבלית זו, שהייתה טעונה מתח משיחי רב, ביצרה לה במהירות מסחרת מקום בראש, ובדורו של סמברי כמעט הייתה לתאולוגיה המיסטית של היהדות כולה.⁸²

ואכן כחיבור שלפנינו מתגלה ההיסטוריון כמי שהיתה לו זיקה עמוקה אל עולמה של הקבלה. המשיכה העצומה שחש אל דמויות מקובלים ואל גילויים שונים של המסתורין היהודי ניכרת בעליל

77 על הפעולה וההגות המשיחית במאות ה-15 וה-17 ראה סילבר, עיון, עמ' 102-239; אשכולי, משיחיות, עמ' 93-412. על התקופה שלפני הגירוש ראה בער, תנועה, עמ' סא-עח; ביינארט, הנכואה בקורדובה; הנ"ל, הנביאה אינס; הנ"ל, צ'יליון; בן ששון, גלות, עמ' 216-217; חשבי, משיחיות, עמ' 18-23, 52-127.

78 ראה דפים 72א-75 בגוף החיבור.

79 נתניהו, עמ' 77-78, 195-257.

80 ראה עליו שלום, רא"ה (א), עמ' 101-141, 269-273; רא"ה (ב), עמ' 149-165, 440-448; דן, נבואה, עמ' 229-231.

81 ראה דפים 76 (למליין); 86א-89ב (מלכו).

82 שלום, זרמים, עמ' 241-251; הנ"ל, ש"צ, עמ' 15-20.

בפינות רבות של סד"י.⁸³ ברי לנו שסמברי היה מעורב אישית בחייה של התנועה השבתאית ועקב אחר מהלכי השונים מתוך אחד מחוגי המאמינים הראשונים והקרובים ביותר אל שבתי צבי (להלן ש"צ). ידוע לנו, כי הוא היה מאנשי חצרו של הג'לבי רפאל יוסף, שהיה פטרונו של ש"צ בימים ששהה במצרים בשנת 1664, וגם לאחר מכן היה רפאל יוסף אחד מתומכיו החשובים וממפיצי תעמולתו המשיחית.⁸⁴

קרוב לוודאי שסמברי עצמו היה מן המאמינים בש"צ, אם כי לא נדע זאת לבטח. דבריו על השבתאות 'צונזורי' ונתלשו מן הספר כמעט עד לבלי הותיר להם שריד. ובכל זאת ה'צנזורה' לא כילתה, כנראה, הכל.⁸⁵

בדיקת עמדתו בנושא המשיחיות בספרו מביאה אמנם למסקנה, כי נקט לרוב עמדה ביקורתית ושלילית כלפי מי שהתיימרו להיות משיחים. אך מהפך מוחלט בתודעתו ובדרך חשיבתו של מי שהאמין בשבתאות לאחר מפלת התנועה, עם התאסלם משיחה, היא דרך תגובה מובנת מאליה. עמדה זו שלאחר המהפך משתקפת היטב בכותרת הפרק המשיחי שבמפתחות לחיבורו, שבה נקט בזו הלשון: 'דברי הנביאים הנבלים אשר הולכים אחר רוחם ומשיח"ם זה' לא שלחם' (7א הכותרת המודגשת בשו" 24-26). אין ספק כי היא מכטאה את מפת הנפש האישי והציבורי מכישלונה הסוחף של התנועה בת זמנו.

בסוגיה זו, של עצם הכתיבה על תופעת המשיחיות לאחר משבר התנועה השבתאית, מתייחדת עמדתו של סמברי. מאלפת במיוחד היא ההשוואה בינו לבין דוד קונפורטי, שהיה בן דורו. סמברי העלה על הכתב פרשיות משיחיות רבות, ואילו מן הכרוניקה 'קורא הדורות' של קונפורטי הן נעדרות כליל. מתברר, שזה האחרון התעלם לחלוטין מכל תופעה משיחית, ואין בחיבורו המקיף זכר כלשהו לכיסופי גאולה ולדוחקי קץ בישראל. ז' שזר, שבחן את כתיבתו ההיסטורית של קונפורטי, העלה מספר השערות באשר ל'אלם' זה.⁸⁶ השערה אחת אומרת, כי קונפורטי נקט עמדה 'נייטראלית' כלפי יוצריה ומחולליה של התנועה השבתאית על אף קרבתו הרבה והרצופה אליהם. אמנם הוא לא הצטרף אל מחנה המאמינים, אך בה בשעה לא נתן ידו לרודפים ולמחרימים. לפיכך, הוא נמנע בכתיבתו ההיסטורית מלגעת בשום משיח שקר. על פי השערה אחרת של שזר, ידם של ה'צנזורים', רודפי השבתאים, היא שחלה בכתב-היד של ספר 'קורא הדורות' ומחקה מתוכו בשיטתיות את כל החומר המשיחי.⁸⁷ סמברי, שהיה בן זמנו הצעיר של קונפורטי, והכיר ככל הנראה את חיבורו 'קורא הדורות', בחר במודע בדרך אחרת. בניגוד לקונפורטי הביא בעל סד"י אל חיבורו כל משיח או תופעה משיחית שהגיעו לידיעתו.

83 מקובלים — 336-344 (ר"י דילה ריינה); 345 (הראב"ד ור"י סגי נהור); 464 (ר"מ די ליאון); 99 (ר"מ קורדוביירו); 100-115 (האר"י וגוריו); 121-125 (ר"ח ויטאל). 'גילוי אליהו'; 90-91 (ר"מ המון). 'מגידים' — 95 (ר"י קארן); 117-118 (האישא פראנציסה). 'בעלי מופת' — 33-34 (ר"מ דמוהי); 74-87 (ר"י חיון, ר"י אבוהב); 118-121 (ר"ש אבו חצירה); 133 (ר"ש אבן סיד). 'סיפורי רוחות' — 95-99; 121-125 (א). גם רמב"ם הוצג כ'בעל שם' ומקובל (31; 35-36).

84 ראה לעיל פרק א, האיש וזמנו, סמוך לציון הערה 16.

85 ראה לקמן שבתי צבי, סמוך לציוני הערות 131-135.

86 שזר, עמ' 96-106.

87 שם, עמ' 98, 102-104. שזר שיער, כי דוד אשכנזי, שהביא את כתב-היד של קורא הדורות לבית הדפוס בשנת כ"י נרצ"ה עונ"ה (=1746), הוא האחראי לביעורו של החומר המשיחי מן הספר.

כמו בחלקים אחרים של החיבור כן גם בפרקי המשיחים נקט סמברי גישה כרונולוגית ברורה. כל משיח וכל חיזיון אפוקליפטי הוצג בהקשר המאורעות של זמנו, או לפחות הוסמך להם. חריגה מסדר הזמנים הנאות נומקה במקומה.⁸⁸ בתחום זה אימץ לו את דרכו של יוסף הכהן, בעל 'דברי הימים', ממקורותיו הראשיים לתולדות הנביאים והמשיחים של המאה ה-16. בכך דחה את שיטתו של גדליה אבן יחיאל, בעל 'שלשלת הקבלה', אף הוא מקור חשוב בסוגיה זו, לפי שזה האחרון ריכז את קורות המשיחים וחישובי הקץ בפרק אחד.⁸⁹

מלבד ההבחנה הכרונולוגית המדוקדקת גילה סמברי נטייה לקטגוריזציה. הדמויות שפעלו פעולה ריאליה בתחום המשיחי נחלקות אצלו במפורש לשתי מחלקות, למשיחים ולנביאים. על פי הבחנה זו, המופיעה הן במפתחות שבהקדמה הן בגוף הסיפורים, נמנים דוד אלרואי, המשיח התימני, שלמה מולכו, האר"י (?) ושכתי צבי בקטגוריה של משיחים; לעומתם הוגדרו אשר למליין, דוד הראובני ונתן העזתי כנביאים.

בצד הדקדוק במיון הסוגי ובסדר הזמנים, ניכרת אצלו מגמה לסכמטיזציה, כאילו הנושא עיקר והרקע שלו טפל. בהצגת הפרשיות ההיסטוריות השונות זו מזו סילק סמברי במודע את רוב רובם של הפרטים המתארים את זירת ההתרחשות הספציפית או את מאפייני דמותו של גיבור הפרשה. זאת ועוד, אין בחיבורו דבר מענייני עשרת השבטים,⁹⁰ אף שאלה צפו ועלו הרבה בספרות המסעות ובספרות ההיסטוריוגרפית שהיו תחת ידו. גם פריחתו המחודשת של ענף ספרות זה במאות ה-16 וה-17 לא הותירה רישומים של ממש בסד"י, להוציא איזכור מעומעם המצוי ב'נבואה אפוקליפטית'. אפשר שגם כאן פעל על סמברי הלם ההתפכחות מן התסיסה השכתאית הכבירה, אשר דווקא בימי השיא שלה גברו השמועות על תנועותיהם הצבאיות של עשרת השבטים.⁹¹ בין הביטויים הספרותיים הרבים של המתח המשיחי-האפוקליפטי ששרר במאות ה-16 וה-17 ברר סמברי והביא ארבעה דברי 'חזון נבואיים' וחישובי קץ, שרובם קשורים במידה זו או אחרת למזרח המוסלמי. הראשון, שאלת חלום על אודות המשיח שיחסה לרב שרירא גאון (ב28), הוא טקסט פסאודו-אפיקורי שכתבי-ידות שלו נפוצו באיטליה ובמזרח המוסלמי במאות ה-16 וה-17.⁹² תוכן 'הנבואה', הדמויות והאירועים ההיסטוריים הנוכחים בה – מלחמת הקיסר קרל החמישי במלך צרפת פרנסוא הראשון על אדמת איטליה, וכן יוסף היושב בחבון[ר] ודוד – כל אלה מביאים אותנו אל סופו של העשור השלישי למאה ה-16, תאריך הנזכר כתעודה ('בשנת [ר]צ' = 1530). מלחמה זו, שהתחוללה בין שתי המעצמות דאז, גרמניה וצרפת, ודווקא כשטחיה של רומא-אדום⁹³ הולידה בלבם של בעלי חזון תקוות משיחיות. הציפייה המפורשת למפלחה של רומי,

88 יוסף דילה ריינה הוצג כשהוא מנוחק מכל הקשר היסטורי או כרונולוגי ברור. אך גם מקורו של הסיפור ממנו העתיק נעדר כל מסגרת של זמן. ראה לקמן סמוך לציוני הערות 111-113.

89 אבן יחיאל, שח"ק, דפים מר, ע"ב-מח ע"א; ראה גם דוד, גדליה, עמ' 193.

90 על עניין זה ראה נויבאואר, השבטים, עמ' 9-74; בית אריה, עמ' 369-378.

91 ראה שלום, ש"צ, א, עמ' 266-284; ב, עמ' 825, בערך 'עשרת השבטים'.

92 לנגד עינינו היו מקורות אלה: (א) כ"י הספרייה הבריטית Add 27122.6 fol. 104a (ב) כ"י ספריית ביהמ"ד לרבנים בלונדון מס' 14; (ג) כ"י ספריית הבודליאנה אוקספורד Add. 526 fol. 518a; (ד) כ"י אוניברסיטת קיימברידג' Add. 1009.2. האחרון הוא הקרוב ביותר לנוסח סד"י.

93 ראה ההיסטוריה של קיימברידג', עמ' 23-26.

ובסמוך לה חורבנה של האימפריה העות'מאנית, מקרבת אותנו אל חוגי תנועת הראובני=מלכו.⁹⁴ סמברי הציב שאלת חלום נוספת כראש הסיפור על כיבוש מצרים מידי הממלוכים, ואף זו משקפת דת' משיחי. השואל הוא חכם (ארץ-ישראלי?) בשם שלמה דיל מדרש;⁹⁵ הוא נענה בלשון משובצת פסוקים הרומזים לסולטאן העות'מאני סלים ('שלום') שיכבוש את מצרים, בשנת 'ומלך ע"ז (1517) ימשול בס'.

חזיונות משיחיים וחשובי קץ על סמך פסוקי מקרא מצויים לרוב בספרות האפוקליפטית לדורותיה.⁹⁶ מביניהם מופיע השימוש בטכניקת הפענוח של המקראות באמצעות שאלות חלום באינטנסיביות רבה בדור גירוש ספרד ובדורות הסמוכים לו.⁹⁷ ככל הנראה, עורר כיבוש נחלותיה של הסולטאנות הממלוכית בשנים 1516-1517 תקוות של גאולה בקרב היהודים במזרח. ההתרגשות שאחזה ביהודים לקראת הכיבוש מצאה לה ביטוי בשאלת החלום שלפנינו.

סיפורו של קפשאלי על פרשת כיבוש העות'מאני של ארץ-ישראל ומצרים גדוש מתח משיחי. בניגוד לו בעל סד"י, שהסתמך בסוגיה זאת של שאלת החלום על סא"ז, 'ניטרל' את כתיבתו על המלחמות הללו מן ההיבטים המשיחיים-הגאולתיים הכרוכים בהן. מסעי המלחמה של סלים ותוצאותיהם היו לגבי דידו התגוששות בין מלכים מוסלמים ותו לא. בחיבורו אין כל ביטוי של הערכה לניצחון העות'מאני, והטיית הכף לחובת הצד הממלוכי תוארה בידי סמברי בלשון העובדות היבשות.⁹⁸

חומר אפוקליפטי מסוג אחר הוא 'נבואת הילד', נחמן קטופא, שהתנבא כביכול בשנת ת"ך לחורבן בית שני (א63). היא שנת 490 לספירת הנוצרים. החוקרים נחלקו ביניהם בשאלת זמנו של טקסט פסאודו-אפוגרפי זה. היה מי שהקדים את זמן ה'נבואות' עד למאה ה-11, ויש כאלה שאיחרו אותן עד למאה ה-16.⁹⁹ הנבואות עצמן כתובות ארמית, וסדורות בקפידה כמחרוזת אקרוסטיכונים אלפבתיים. מצד עניינן הן סתומות ועמומות, וסמברי הגדיר אותן כמכילות 'סיפורי מלחמות ועתידות ואותות והתלאות הנמצאות עד ובה לציון גואל' (א63). הוא עצמו הסמיך אותן למגילת היחס של ר' דוד הנגיד (א62), לפי שהמסורת ייחסה לנגיד חיבור פירוש על טקסטים אלה. נראה שבמאה ה-16 זכתה 'נבואת הילד' לתחייה ולתפוצה מחודשת, כשר"א הלוי חיבר לה פירוש. הלה שיגר העתקים מפירושו לאיטליה כחלק מן התעמולה המשיחית שניהל בארץ-ישראל.¹⁰⁰ סמברי למד על המסורת הנ"ל מגדליה אבן יחיא, שהביאה ב'שלשלת הקבלה', אך אפשר שנשתמרה במצרים והגיעה אליו באופן בלתי תלוי במקורו.¹⁰¹

94 אשכולי (סיפור, עמ' רכו-רכח, 156-157) שיער כי דרשת הכתוב שביסוד שאלת החלום היא יצירה של שלמה מלכו. על תנועת הראובני-מלכו ראה לקמן סמוך לציוני הערות 119-123.

95 ראה בן-צבי, בסולה, עמ' 63; לונץ, עמ' 189.

96 אשכולי, משיחיות, ברוב פרקי ספרו. סילבר (לעיל הערה 77).

97 תשבי (לעיל הערה 77), עמ' 52-58, 63-82.

98 ראה דפוס 82-76א; סא"ז, א, עמ' 312-393.

99 ראה מלאכי, נבואה, עמ' 192-199; שטיינשניידר, פולמוס, עמ' 15, 369; הנ"ל, בית הרמב"ם, עמ' 132.

100 עותק של הפירוש של ר"א הלוי מצוי בספריית הלורנציאנה שבפירנצה כ"י plaut. 44.7. ראה שלום, רא"ה (א), עמ' 118-115; דוד, איגרת (א), עמ' 39-45, 59-60.

101 אבן יחיא, שה"ק, מו ע"א.

בחומר אפוקליפטי הדומה במידת-מה לזה שבשאלות החלום אנו נתקלים בסיפור על גזירות ת"ח ות"ט (1648/9). בשנים אלו ניחתו על בית ישראל שבפולין מכות הרג וחורבן עצומות בממדיהן. לכאב העצום על האסון נתלווה מפח נפש כבד כשל תקוות שנתכדו עם בוא הצוררים השוחטים. הציפייה הדרוכה לישועה שתבוא בשנת הת"ח, וכמוה המציאות המרה של אותה שנה (ושל השנה שלאחריה), הולידו שפע של מדרשי כתובים וגיימטריות, שבאו לאשש את התקווה קודם בוא הפורענות ולהצדיק את הדין אחר כוואה.¹⁰² כך סיכם סמברי את האירועים הקשים של אותם ימים:

ובשנת הת"ח י"ט לסיון חרה אף ה' בעמו על עם הקדש קהילות האשכנזים ויהרגו בהם הרג רב ועצום... ועשו סימן לזאת השנה שהיא שנת הת"ח וקוץ ודרד"ר לפ"ק כי הם חשבו כי שנת הגאולה היא בזאת השנה כמוזכר בספר הזוהר בפ' חיי שרה בשנת בני ח"ת ועכשיו נהפך לדרדר (92א).

סמברי ציין במפורש כי 'ספר צוק העתים' ו'ספר יון מצולה' שחברו חכמים על המאורע שלהם¹⁰³ היו לנגד עיניו. אך הגימטריה דרד"ר (=ת"ח לפ"ק) וכן זו שבזוהר בני ח"ת = ת"ח נודעו לו ממקורות אחרים.¹⁰⁴

מימי הביניים המוקדמים בחר סמברי להביא רק שניים מן המשיחים, המשיח התימני ודוד אלרואי בני המאה ה-12, וכן את יוסף דילה ריינה, מבקש גאולה שחי בדור הגירוש. ברצף הסיפורי של סד"י נסמך האחרון אל שני המשיחים הללו, שחיו בזמנו של רמב"ם.

התנועה המשיחית שכראשה עמד דוד אלרואי פעלה במחצית הראשונה של המאה ה-12 במזרח של החליפות העבאסית. הייתה זאת התנועה המשיחית הסוחפת והמקיפה ביותר שהתחוללה בזמן מסעי הצלב. היא נתייחדה מכל השאר בארגונה המעולה, בכסיסה ההמוני והעממי ובתעמולה הנמרצת שנוהלה מתוך מגמה מוצהרת של מרד בשלטון.¹⁰⁵ ביסוד כתיבתו של סמברי על פרשה זו מונח ספר המסעות של בנימין מטודילה.¹⁰⁶ ההיסטוריון, כדרכו, קיצר את מקורו ביותר תוך השמטת רוב הפרטים האתנוגרפיים והגאוגרפיים שהובאו בספר המסעות. הוא מיקד את סיפורו במוטיבים על-טבעיים, כגון השתחררותו הפלאית של אלרואי מן הכלא, סגולתו להיות רואה ואינו נראה וכיו"ב.

סיפור המשיח התימני הוקדם בסד"י לפרשת אלרואי, אף שסמברי ידע כי סדר הזמנים הוא הפוך.¹⁰⁷ הוא עצמו קבע, כי אלרואי הופיע בשנת תתקכ"ג (1163), ואילו המשיח מתימן קם בשנת תתקמ"ג (1183), עשרים שנה אחריו. אולם מה שהכריע בכתיבתו היה הבחינה האידאית-

102 גורלאנד, א, עמ' 11-13; ד, עמ' 132; ה, עמ' 67; ז, עמ' 58; כהנא, ספרות, כ, עמ' 325.

103 מאיר משעברשין, צוק העתים, קראקא ת"י; הנובר, ספר יון מצולה, מהד' וויניציאה ת"ג.

104 זהר, קלט, ב. המאמר עוסק בתחיית המתים, אך רק במאה ה-16 העתיקהו המקובלים אל תחום הגאולה. ראה שלום, ש"צ, א, עמ' 70.

105 על ההתפרצויות המשיחיות בחקופת מסעי הצלב ראה מאן, תנועות, כג, עמ' 243-261; כד, עמ' 335-358. לתנועת אלרואי ראה דינור, ב (3), עמ' 418-424; גולב, עובדיה, עמ' 77-107.

106 בנימין, מסע, עמ' נא-נג.

107 על זמנה של תנועת אלרואי ראה מאן, ראש הגולה, עמ' כו; הלקין, איגרת תימן, עמ' 3-2; גויטיין, התימנים, עמ' 44-47; כנעט, מכתב, עמ' 203-214.

הספרותית. דבר סיפורו של המשיח מתימן שולב באופן אורגני בסיפור חייו ופעולתו של רמב"ם. גיבורו האמיתי של הסיפור אצל סמברי איננו משיח השקר, כי אם רמב"ם, שחילץ את יהודי תימן מייאושם וממבוכתם והפיח בהם רוח תקווה באמצעות איגרתו אליהם.¹⁰⁸ רמב"ם עצמו ראה בסכלם של יהודי תימן ובתסיסה שקמה בקרבם בעקבות גזירות השמד חבלי משיח, אולם הוא פסל את הטוען המשיחי שהופיע בתימן והוקיעו כרבים. סמברי בעקבותיו לא נמנע מלגנות את משיח השקר התימני, והוא ראה בו חסר דעת אשר מעשיו כולם שקר וכזב.¹⁰⁹ לפני סמברי היו מונחים לפחות שניים מתרגומי האיגרת, שנתחברו בימי הביניים. הוא עשה שימוש הן בתרגומו של אבן תיבון הן בזה של נחום בן יעקב המערכי.¹¹⁰

כבר נאמר כי בעל סד"י הסמך לסיפור קורותיהם של שני המשיחים בני זמנו של רמב"ם את המעשה ביוסף דילה ריינה, שניסה להביא את הגאולה. סמברי העתיק את הסיפור מתוך כתב יד של שלמה נאווארו הירושלמי.¹¹¹ הלה הציג את ר' יוסף כמקובל, שביקש יחד עם תלמידיו להכניע את סמאל שרו של עשיו ואת בת-זוגו לילית באמצעים מאגיים; וכל זאת כדי לקרב את הקץ. בתיאור העשיר, המפורט והדרמטי של נאווארו מתעצמת דמותו של ר' יוסף לממדים כמעט על-אנושיים. העימות בינו לבין ה'סטרא אחרא' מעוצב כקונפליקט מיתולוגי. ואכן, הסיפור בגרסת נאווארו התבסס על יסוד הרעיון הקבלי-המיתי, שפותח במיוחד בחוגו של האר"י, ואשר לפיו האדם יכול לפעול בכוח מעשיו הטובים וככוח מעלתו הרוחנית פעולה מכרעת בעליונים, ולבטל בין השאר את קיומו של ה'סטרא אחרא'.¹¹² אולם דילה ריינה לא היה דמות בדיונית כי אם דמות היסטורית ריאלית, מקובל שחי בספרד ופעל בעיקר בדרכי הקבלה המעשית. הוא היה בן חוגו של הרב יוסף טאיטאצאק, ופעילותו הגאולתית של השניים התרחשה בארץ מולדתם, בחצי-האי האיברי, במחצית השנייה של המאה ה-15.¹¹³

נראה כי סיפורו של נאווארו הובא אל תוך סד"י בשל הזדהותו של סמברי עם מוסר ההשכל של המחבר לאור התנסותו האישית בגלגולה של התנועה השבתאית. האכזבה ומפח הנפש שבאו למאמינים אחר ההמרה של ש"צ לימדו אותו מידה של זהירות ורתיעה מפני ניסיונות משיחיים. דברי החתימה של נאווארו לסיפור הלמו יפה את הסיטואציה שסמברי היה שרוי בה. ואלה דבריו:

וכתבתי המעשה הזה לאות ולזכרון למען אשר לא יקרב איש זר להביא הגאולה הגם שאיפשר שיפיצר הדבר בחכמתו... ובוזה ילמד ליראה את השם הנכבד והנורא ויחזור בתשובה שלימה לפניו יתברך ובוזה יבא הגאולה השלימה ע"י הקב"ה בעצמו ויחזיר שכינתו למעון קדשו ויאודה וישראל בבנין אריאל ובביאת הגואל (ב44).

108 איגרת תימן ואיגרת הרמב"ם אל חכמי מונטיפיזליר (בשאלת האיצטגנינות) הן המקורות הבלעדיים לתולדות תסיסה משיחית זו, והן שימשו את סמברי בבחיבתו.

109 על המשיח: ראה הלקין, איגרת תימן, עמ' 86-89; קאפח, איגרות, עמ' נ-נא.

110 ראה שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 395, 930.

111 לזיהוי האיש ולסיפור המעשה ראה אצל שלום, דילה ריינה (א), עמ' קכד-קלא; הנ"ל, דילה ריינה (ב), עמ' קא-קח.

112 ראה דן, הסיפור, עמ' 222-237; שלום, זרמים, עמ' 273-280; תשבי, תורת הרע, עמ' צא-קמג.

113 ראה שלום, לעיל הערה 111; וכן מאמרו, טאיטאצאק, עמ' סז-קיב. כן ראה אידל, ספר המשיח (א), עמ' 77-91; ספר המשיח (ב), עמ' 226-232.

כשנים שלאחר ההמרה של שבתי צבי יכול היה סמברי להביא דברים אלה כהתרסה מוסווית כלפי המאמינים במשיח שהכזיב.

דוד גירוש ספרד והדורות שלפניו ושלאחריו היו אחוזים בולמוס של תסיסות משיחיות עזות.¹¹⁴ מבין הדמויות המייצגות אותן תסיסות שקמו לאחר הגירוש הביא סמברי אל חיבורו שלוש בלבד. הראשון הוא החוזה ומבשר הגאולה ר' אשר למליין, שפעל על סף המאה ה-16. השניים האחרים הם דוד הראובני ושלמה מלכו.

שמו של למליין הושמט בסד"י, והוא כונה בשם 'אודי אשכנזי' אחד. אף זמן פעולתו הובא ברמז בלבד, על דרך סמיכות הפרשיות למדפים בומבירגי. למליין איש חזיונות היה, ועמד בראש תנועה שקמה בצפון איטליה ובישרה את ביאת הגואל. הוא חזה את הופעתו של המשיח לקראת שנת ר"ס (1500).¹¹⁵ ככל הנראה היו דבריו קשורים בהצלחותיהם של התורכים במלחמתם ברפובליקה של ונציה, ואשר שיאן היה כיבושה של ליפאנטו באוגוסט 1499.¹¹⁶ אפשר שפעילותו החזיונית של למליין נמשכה לפחות עד לשנת רס"ט (1509).¹¹⁷ על פי עדותו של גדליה אבן יחיא¹¹⁸ גררה הופעתו של אותו חוזה המרות רבות בקרב היהודים שבצפון-איטליה. סמברי צירף לאותה עדות אנלוגיה מימי שלו: 'ואח"כ צללו במים אדירים [רמז לטבילה הנוצרית] והעלו חרס בידם בעונות כמו שאירע בזמן הזה בעונות' (76ב). רמיזתו מכוונת ליהודים שהמירו את דתם בעקבות התאסלמותו של ש"צ באלול תכ"ד (1666).¹¹⁹

הפרשה המרתקת שבה נכרכו, גורלותיהם של דוד הראובני ושל בן דורו הצעיר ממנו, שלמה מלכו, היא אחד השיאים בהתעוררות המשיחית שהתחוללה בעשור השלישי של המאה ה-16. בדבריו על דוד הראובני השמיט סמברי את רוב הפרטים הפיזיונומיים, הגאוגרפיים והטופונימיים הקשורים בראובני ובמסלול חייו, פרטים שההיסטוריונים מביאים.¹²⁰ הוא הסתפק בהגדרה כי הראובני 'עשה עצמו נביא', וכן בפירוט תכניתו הפוטסטית בדבר הקואליציה היהודית-נוצרית שתקום על הסולטאן התורכי ותשחרר את ארץ-ישראל מידי (85ב-86א). שוב התמצה עניינו של סמברי במסר המשיחי של הדמות, ראובני. זוהי כנראה הסיבה שלא טרח להתחקות אחר סדר מסעותיו של הראובני, ולא הזכיר כלל את שהותו השנייה באיטליה בין השנים 1530-1532.¹²¹ לעומת ראובני ה'נביא', שלמה מלכו מוגדר בסד"י כמשיח. הגדרה זו אינה מצויה בשום מקור ממקורותיו של סמברי, אך היא חוזרת ונשנית הן במפתחות שהכין לכתב-היד של חיבורו (7א) הן בכותרת לסיפור (85ב). לדידו של סמברי, מאז המפגש ה'גורלי' בין השניים דווקא דמותו של ה'משיח' = מלכו את זו של ה'נביא' = ראובני ומאפילה עליה כליל. רוב דבריו הוקדשו אפוא

114 השווה אשכולי, משיחיות, עמ' 295-299; בער, תנועה, עמ' סא-סה; עג-עז; ביינארט, הנבואה בקרדובה, עמ' 190-200, הנ"ל, אגודו, עמ' 425-435; הנ"ל, אלמעדין, עמ' 17-55; הנ"ל, הנביאה אינס, עמ' 633-688; הנ"ל, צ"ליון, עמ' 214-272.

115 גאנו, א, עמ' 137.

116 שאו, האימפריה, עמ' 75-76; כן תשבי, משיחיות, עמ' 74-77, 112-113.

117 קופפר, עמ' 387-423.

118 שה"ק, מה ע"ב.

119 שלום, ש"צ, ב, עמ' 617-618, 643-644, 708-721.

120 אשכולי, סיפור, עמ' 151-191.

121 שם, עמ' קסא-קפא; סימונסון, עמ' 198-207.

למלכו, לחזיונותיו ולקצו המר (86א-89ב). היסוד האקסטטי הבולט ברוחו של מלכו היה, כנראה, מן הדחפים החשובים לפעולתו וליצירתו המשיחית. כמוהו כלמליין הוא חזה חזיונות אסכטולוגיים, ועוד הגדיל לעשות וחיבר כתבי קבלה.¹²² ידע היהדות והבקיאות בקבלה הפליאו את הכרוניקנים הסמוכים לו בזמן ובמקום כמו יוסף הכהן וגדליה אבן יחיא וגם את הרחוקים ממנו, כסמברי. אין תמה שדבריו תוארו בסד"י על דרך ההפלגה ומתוך התפעלות. האמונה כי מלכו שב והתגלה אחר שריפתו באה אל סמברי ממקורותיו (הכהן ואבן יחיא). הוא הזכיר אמונה זו תוך רמיזה למאורעות ימיו. לדעתו בולטת מאוד האנלוגיה בין האמונה במלכו, שקם לתחייה אחר שריפתו, לבין האמונה ששכתי צבי מתמיד במשיחותו גם לאחר ההמרה.¹²³

מקום עיקרי בפרק על חכמי צפת תופס סיפורו של האר"י (99-116א). סמברי האריך בכתיבתו על האר"י, ואולי יש בכך הכרה בהתפשטותה של קבלת האר"י בכל תפוצות ישראל החל ברבע השני של המאה ה-17 ואילך.¹²⁴ בצד חידושיו כתורת הסוד, החלה לצמות סביבו כבר סמוך לפטירתו ספרות האגיוגרפית (סיפורים בשכתי קדושים) רחבת ממדים. משקלו הסגולי הרב של האר"י והשפעתו הגדולה הביאו את סמברי להעתיק אל חיבורו מתוך המכלול ההאגיוגרפי את 'ספר תולדות האר"י' בשלמותו.¹²⁵ האווירה בחבורות המקובלים שהתלקטו לצפת של המאה ה-16 הייתה טעונה מתח משיחי רב, והאר"י עוד תרם להגברתו.

ראוי להצביע על כמה מן המושגים שהאר"י חידש בתפיסת תהליך הגאולה. לגבי דיורו, ההוויה הקוסמית כולה הינה הוויה של גלות. מצב בלתי מתוקן זה בא לידי ביטוי קונקרטי ואכזרי בגלותם של ישראל, שהשכינה אף היא שרויה בה. תיקון ההוויה יבוא על ידי העלאת הניצוצות האלוהיים ועל ידי בירורן של הנשמות הקדושות, שנפלו ונשבו בין הקליפות. גם במישור הלאומי, דהיינו בגאולת ישראל ראה האר"י ביטוי חיצוני לביטול הרע הקוסמי. הגאולה היא בבחינת תהליך אורגני המתפתח ומתקדם ממצב הדיסהרמוניה, ה'שבירה' כלשון האר"י, אל שלב ה'תיקון', השכלול וההשלמה. העם היהודי כולו שותף, כביכול, בהרפתקה המשיחית. המשיח בתפיסה זו משלים את הגאולה, ואינו מביא אותה בעצמו.¹²⁶

למרות רפיסותה של תמונת המשיח בעיון הלוריאני מזדקרת תודעתו המשיחית העצמית של האר"י. אין ספק שתודעה זו, אשר יש לה כמה ביטויים ב'ספר תולדות האר"י',¹²⁷ הוסיפה מימד ריאלי אקטואלי חריף לאותה ציפייה דרוכה לקץ ששררה באותם ימים בצפת. השכתאות היא התופעה המשיחית האחרונה שסמברי תיאר בחיבורו. תנועה זו, אחת המסעירות ביותר בתולדות ישראל, הגיעה לשיא כוחה בשנים תכ"ה-תכ"ו (1665-1666). רישומה של התעוררות גדולה זו לא פסח גם על סמברי, הוא עצמו היה עד ראייה לכל תהפוכותיה, מעלייתה

122 לנגד עיני סמברי עמדו שניים מכחביו של מלכו: ספר המפואר (שאלוניקי, רפ"ט) ואיגרתו אל אברהם טריביש משנת 1531, המובאת בספר דה"י ליוסף הכהן (רו ע"ב-ריח ע"ב). ראה גם אשכולי, חית קנה, עמ' 5-6 (ט-כד).

123 ראה סד"י, כ"ב, 84. שם נוספו בסוף הסיפור המלים 'יש כמה שוטים מאמינים בקרן הצבי (=שכתי צבי)'.

124 לתולדותיו ראה: אנצ' יודאיקה, יא, עמ' 572-578 (לוריא, 'יצחק בן שלמה'); תמר, האר"י, עמ' 230-240.

125 הטקסטים ההאגיוגרפיים רוכזו אצל בניהו, סת"ה, עמ' 151-205. ראה גם דבריו (שם, עמ' 16-18) על מקורותיו וראשונותיו של הנוסח שהביא סמברי.

126 הסיכום על פי שלום, זרמים, עמ' 273-286; הנ"ל, הגאולה, עמ' 23-35; חשבי, תורת הרע, עמ' קלד-קמג.

127 ראה דפוס 104א-ב (סוף סי' קסט 'ויום אחד בערב שבח...'); 107 א-ב (סי' קער); 113 א (סוף סי' קצא). על משיח בן אפרים). כן ראה ליבס, המשיח, עמ' 87-88, 101-102 ותמר, מחקרים, עמ' 115-120.

המסחררת ועד להידרדרותה, לאחר שהמשיח שבתי צבי (להלן ש"צ) המיר דתו. סמברי ציין את תאריך הופעתו (במצרים?) סמוך לציון השנה ההג'רית 1073, היא שנת 1662 בזו הלשון: 'אלף וע"ג [הבאשה] עומאר כי בימיו צמח קרן הצבי' (93).

ואכן, בקיץ אותה שנה פגש סמברי ככל הנראה בש"צ. הדבר היה כשש"צ עקר מאיזמיר עיר מולדתו ועלה לירושלים.¹²⁸ בדרכו הוא שהה זמן קצר במצרים, וקשר שם קשרי ידידות עם המוכס ושר הכספים, רפאל יוסף. סמברי פגשו שנית כאשר ש"צ בא למצרים בסוף שנת תכ"ד או בראשית תכ"ה (1664) כשליח של הקהילה בירושלים. אז שהה ש"צ בקהיר למעלה ממחצית השנה וביקר תכופות בביתו של רפאל יוסף, שהיה גם פטרונו של סמברי.¹²⁹ אין ספק שסמברי התראה עם ש"צ בתקופה זו.

בחודש אייר תכ"ה (1665) יצא ש"צ לעזה לקראת הפגישה המכרעת עם אברהם נתן אשכנזי, והלה גילה לו את סוד נשמתו (של ש"צ), נשמת המשיח. משעה שהכריז על משיחתו של ש"צ היה נתן העזתי לנביאו של המשיח, והשניים החלו להניע את גלגלי התנועה השכתאית. סמברי הבחין גם במקרה זה בין תפקידיהם של השניים, בין ש"צ המשיח לבין נתן העזתי נביאו. רפאל יוסף, שנתפס לאמונה במשיחתו של ש"צ, קיבל עליו את תיקוני התשובה שהנהיג נתן העזתי. כמו כן ניהל עמו חליפת מכתבים תכופה וערה ביותר בענייני האמונה השכתאית. בשנים תכ"ה-תכ"ו הוא עשה רבות להפצת התורה המשיחית החדשה, וש"צ גמל לו על כך. כשחילק בחורף תכ"ו את ממלכות האדמה בין מקורביו, זיכה גם את רפאל יוסף בכבוד מלכותי, 'מלך יהואשי'.¹³⁰

כבר העלינו את ההשערה שסמברי, כרפאל יוסף, נתפס לשכתאות בשנות גאותה של התנועה,¹³¹ אף שבסד"י לא נותר פרק וחצי פרק על אודות השכתאות. הדפים שהכילו את הסיפורים על דבר התנועה המשיחית ואולי גם את סיפור הפגישות עם ש"צ נתלשו במכוון מתוך שני כתבי-הידות המלאים של סד"י.¹³² מכתב-יד הבודליאנה נתלשו דפים החל בעמ' 88. לפני כן נוספה ההערה: 'וכאן היה כתוב סי' שבתי צבי והוציאוו מן הספר' (88א).¹³³ בכת"י פאריס שהוא הקדום בין השנים, ובו נכתב הסיפור מעיקרו, חסרה הערה זו. על תלישת דפים מתוכו למדים אנו מתוך שתי השורות שנשתמרו בתחתית דף 92: 'ועתה נתחיל לכתוב דברי ריבות/ מלחמות וקרבנות/ ברמחים ובחורבות (=ובחורבות?) בשוקים וברחובות/ אשר [נפלון]'. ניתן לשער בזוהירות רבה, כי מלים אלה פותחות תיאור של מתיחות או מריבה בין תומכיה של השכתאות לבין מתנגדיה בקהילה פלונית (אולי בקהיר).

128 האירועים שלהלן על פי שלום, ש"צ, א, עמ' 140-195.

129 כבר בעת שהותו כשד"ר במצרים התנסה ש"צ בחוויה משיחית. גם נישואיו לשרה, פליטת גזירות ת"ח, היו בגדר 'חתונה משיחית'. לדעתו של שלום, רפאל יוסף ובני חוגו שהיו שושביניו בחתונה זו, נתפסו כבר אז לאמונה במשיחתו. ראה תשבי, אמונה, עמ' 268-270.

130 על קשרי רפאל יוסף עם ש"צ ועם נתן העזתי ראה שלום, ש"צ, א, עמ' 218-220, 224, 236, 240, 264, 285, 294, 350; ב, עמ' 538-540, 637.

131 ראה לעיל בפרק א, לאחר ציון הערה 16.

132 ראה לקמן תיאור כתבי הידות בפרק ז.

133 דף 88. במקום החסר בכתב-היד נרשמה בימינו בספריית הבודליאנה שבאוקספורד ההערה: 'Lacuna of 16 Folios'. סכום דפים זה עולה מן הפער בין מספור הדפים הקדום, העשוי באותיות עבריות, לבין המספור החדש שבספרות ערביות. אך מהשוואת כתבי-הידות עולה, שלא כל הדפים החסרים עסקו בשכתאות.

היעדרן המוחלט של רשימות סמברי שנגעו ישירות לש"צ הביא את החוקרים לשער השערות מנוגדות בדבר שבתאווה או לחילופין, עוינותו לתנועה זו.¹³⁴ לדעתנו, מצויות בחיבור עוד כמה רמיזות לענייני ש"צ שיש בהן כדי לאשש את הסברה, שהמחבר שינה את השקפתו מאדהה לעוינות. לאחר משבר ההתאסלמות, שפגע בתנועה אנושות, לא היה עוד סמברי מאוהדי השכתאות. זו הייתה עמדתו בעת שכתב את ספרו. הרמיזה האחת מצויה בסי' קמ"ו, שבו תיאר את סבלות היהודים עקב שריפה שאחזה בקושטנטינה בשנת עש"ן לפ"ק (1660). הוא חתם את דבריו על הפרענות במלים: 'ונשארו [היהודים] גרושים מבית תענוגיהם עד יסקיף וירא ה' משמים וישלח לנו משיח האמיתי בן דוד במהרה בימינו אמן' (92 ש' 22-23). מיד אחרי סיום זה בא ככתבי הידות סיפור ש"צ שהוציאוהו מן הספר. העימות המכוון בין המשיח האמיתי לבין משיח השקר, הלא הוא ש"צ, גלוי לעין. בין הרמיזות המדריכות יש לראות גם את הכינוי 'קֶרֶן הַצִּבִּי', שהובא לעיל בתוך רשימת המושלים העות'מאניים של מצרים (93ב), וכן במפתחות החיבור (7ב) 'שיר שעשאו הרשב"ח [=הרב שמואל בן חביב] על קֶרֶן הַצִּבִּי'. במטאפורה הזאת¹³⁵ יש יותר מקורטוב של אירוניה מרה וביקורת על המשיח שהכזיב, מה גם שנביאו, נתן העזתי, המשיך עוד חמש שנים לאחר ההמרה לדבר על 'צמיחת קֶרֶן ישי שכתבי צבי יר"ה'.¹³⁶ נמצא אפוא שסמברי הסתייג במידה מרובה מן התנועה השכתאית, לפחות מאז נתברו הציפיות שתלו במשיחה.

134 ראה שלום (ש"צ, א, עמ' 143-144) שֶׁסָבַר כי סמברי היה מחסידי התנועה השכתאית. לעומתו הירשברג (סמברי, עמ' 133-134) ותמר (מחקרים, עמ' 81, הערה 4) החזיקו בתזה של עוינות סמברי לשכתאות. יש להעיר על טעותו של הירשברג, שסבר כי 'הנביא ישמעאל באיזניק' המופיע במפתחות (7א) הוא כינוי לש"צ; ואין הדבר כן. אותו נביא היה 'ישמעאל' אמתי, דהיינו, מוסלמי תורכי שהתקומם נגד הסולטאן מחמד הראשון בין השנים 1419-1420. ראה גם דף 69א (ס' פג).

135 שימוש קודם בכינוי זה מצוי בשירו של עמנואל פרנסיס, ממבקריו הראשונים והחריפים של ש"צ: 'אם מכנף הארץ זמירות נשמעו / נכתר צבי צדיק משיח צדקכם'... אלעג אני לכם ואמר: בוערים/ איך אשמעה לכם ובכם אאמין/ אם טובכם קָנַח על קֶרֶן הַצִּבִּי" (פרנסיס, עמ' 124 — משנת 1667).

136 ראה שלום, ש"צ, עמ' 747.

ה. תמונת עולמו הרוחני של סמברי ומקורות חיבורו

העילית האינטלקטואלית של יהדות מצרים, שכללה חכמים, מרכיצי תורה, דרשנים וראשי ישיבות, הייתה קבוצת ההתייחסות של ר' יוסף סמברי. כרכים מבני זמנו אף הוא נתחנך בשחר ימיו בישיבה וקנה בה תורה. מורהו המובהק היה ר' חנניה ברהון, ואולי הוא למד אף אצל ר' אברהם סכנדר¹³⁷. ככל הנראה לא נמנה מחבר סד"י בהמשך דרכו עם האריות שבחבורת לומדי התורה שבעירו. מן הבחינה הרוחנית הוא התפתח בכיוון אחר, ופעילותו העיקרית התמקדה בתחומי המקרא, המסורה וההיסטוריה.¹³⁸ אולי משום כך לא עלה שמו כרשימות האישים בני המאה ה-17 שעיסוקם בהלכה, ואין הוא נזכר כלל בחיבוריהם של אלה.

אולם ספרייתו של ההיסטוריון,¹³⁹ ככל שהיא משתקפת בסד"י, יש בה כדי להעיד על בקיאות רבה שקנה המחבר במכמני הספרות הרבנית לדורותיה ועל היכרות נאה עם ענפים אחרים של יצירה יהודית. כהתחשב במסגרות המקום (ארצות האסלאם וספרד) והזמן (המאה ה-11 ואילך) שתחם לחיבורו, כמעט שאין לך ספר חשוב מתחומי פרשנות התלמוד, הפסקים וספרות השו"ת שלא עלה זיכרו בסד"י או שלא שימש חומר לבניינו. סמברי הוסיף והרחיב את גבולות עיונו של הלמדן הממוצע בן הזמן כשחתר אל עבר מקצוע ההיסטוריה ועסק בו בשקיקה. הוא עצמו היה ער לחידוש הנועז שבעיסוק האינטלקטואלי הזה, ולפיכך פתח את חיבורו בדברי התנצלות אלה:

ואם אמור יאמר העבד העברי מה איכפת לנו לדעת חשבון מלכי ישמעאל אם מלכו אם לא, צא תאמר לו על משאחז"ל [מה שאמרו חכמינו זכרונם לברכה] על חשבון מלכי פרס ומדי: לא רצו למנות לעצמם ימנו לאחרים... לא רציתם להשתעבד לשמים הרי אתם משתעבדים לגוים ערבים (א3).

צידוק להשתקעותו בחקר תולדות ישראל בהקשר אסלאמי-ערבי נמצא לו אפוא במקורות הסמכות הדתית הקדומה, בדברי חז"ל. גם רבדים קדומים יותר במורשת היהודית – המקרא והמסורה – שהוא עסק בהם באינטנסיביות רבה השפיעו על תפיסתו ההיסטוריוסופית בשאלת מהות היחסים שבין הממלכות המוסלמיות לבין עם ישראל. ממילא גם רישומם של אלה ניכר בעיצוב מבנהו המיוחד של סד"י.¹⁴⁰ אך ראוי לחזור ולהדגיש את ההעזה והייחודיות שבמעשהו, שהלא אין עוד חכם יהודי במצרים שעסק כאותם ימים בהיסטוריה.

בתחום התולדה היהודית סמברי הוא תלמיד נאמן של האסכולה ההיסטוריוגרפית שצמחה על אדמת ספרד והתפתחה לאחר מכן באיטליה של המאות ה-15 וה-16. בחיבורו הוא הוסיף לטפח את

137 ראה לעיל פרק א, סמוך לציון הערה 10.

138 ראה שם, סמוך לציון הערה 17 ובפרק ב, בין ציוני הערות 28-29.

139 על פי המידע שבידינו, הספרייה שעמדה לרשותו הייתה זו של ר' אברהם סכנדר. ראה שם, סמוך לציוני הערות 10-13.

140 ראה לעיל פרק ב, סמוך לציון הערה 19.

הישגיה, ואף פילס לו דרך משלו. כתביהם של הכרוניםסטים וההיסטוריונים אבן וירגה, זכות, יוסף הכהן, אבן יחיאל וקפשאלי נמצאו תחת ידו, והוא השתמש בהם באינטנסיביות רבה. ספרים כמו 'יוחסין', 'דברי הימים', 'סדר אליהו זוטא' ודומיהם היו לו בבחינת 'קלאסיקה' היסטוריוגרפית, ומהם נלקחו ה'אבנים' ששיקע ביסוד חיבורו.

מכיוון ששאף לעדכן את סד"י עד ימיו הוא, שילב בו דברים מתוך רשומות היסטוריות שמצא במצרים בעיקר על חכמים ומוכסים בני אותה הארץ. כמו כן נזקק לחיבורו של קונפורטי, 'ספר קורא הדורות', שכתבתו נסתיימה סמוך לזמן חיתומו של סד"י.¹⁴¹ השימוש במקור חשוב זה אפשר לסמברי להקיף את מלוא הספקטרום של חיי החכמים היהודים במזרח המוסלמי במאות ה-16 וה-17.

זאת ועוד, לשם העשרתה של התמונה ההיסטורית שהוא עיצב, הרחיב סמברי את מיגוון מקורותיו. הוא כלל ביניהם ספרי פירושים למקרא, כתבי פולמוס, איגרות, ספרי הנהגות ומוסר, מובאות מתוך קובצי שאלות ותשובות, דיואנים של שירה, אגדות ועיבודים בדיוניים של אירועים, דברי חזון אפוקליפטיים, סיפורי חלומות וחיבורים האגיוגרפיים. כל אלה נחשבו בעיניו משאבים לגיטימיים לבניין חיבורו. תפיסת עולמו ההיסטורית הייתה אפוא תפיסה כוללית מרחיבה, אשר לפיה כל סוגי החומרים הספרותיים כשרים לשמש כלים בידיו של ההיסטוריון.

רבים מן החיבורים הספרותיים לסוגיהם, אשר נמנו לעיל צמחו בשדה היצירה של הקבלה או בהשראתה. עיון בסד"י מלמדנו, כי סמברי נמשך אל תורת הסוד. הוא הושפע במיוחד מקבלת האר"י, וחתמה של זו האחרונה ניכר היטב בפרקים רבים של החיבור.¹⁴² מושגים קבליים מובהקים מופיעים בו בתכיפות רבה, ומספר גדול של מקובלים מאכלס את דפיו.¹⁴³ אין תמה בדבר, כשמביאים בחשבון את הסביבה החברתית שסמברי חי בה ואת האווירה שאפפה אותו בשנות השיא של פעילותו, הלא הן שנות העלייה המטאורית של התנועה השבתאית ושיקיעתה המהירה.

השר רפאל יוסף, שההיסטוריון עבד בשירותו כעשור השביעי של המאה ה-17, היה ידוע כמי שנהג הנהגות חסידיות בהשראתם של מקובלים, וראש להם נתן העזתי.¹⁴⁴ עוד הביא השר לחצרו אחר כבוד את המקובל ר' שמואל ויטאל, בנו של המובהק שבחלמידי האר"י, ר' חיים ויטאל. ודאי לנו שהמקובל וההיסטוריון התרועעו זה עם זה, וסמברי הושפע גם ממנו בתחום עיונו, הקבלה.¹⁴⁵ כסניף של עולם הסוד ניצב לו מכלול הכוחות העל-טבעיים והמאגיים, שפעולתם הפליאה את בעל סד"י עד למאור. האמונה בכוחות הללו הייתה מרכיב חשוב בתמונת עולמו הרוחני. משום כך הוא חש דחף עצום לספר על מעשיהם של בעלי מופת אלה, שהיו בקיאים בשמות קדושים וחוללו באמצעותם נסים ונפלאות. הסיפורים על אודותיהם מצויים לרוב בפניות שונות של החיבור.¹⁴⁶

141 ראה שזר, עמ' 97-98; בורנשטיין, קונפורטי, עמ' 204-205.

142 ראה לעיל פרק ד, סמוך לציוני הערות 81-83, 124-127.

143 די באזכור דמויות כגון ר' שלמה מלכו, ר' שלמה אלקבץ, ר' משה קורדוביירו, האר"י ור' חיים ויטאל.

144 על רפאל יוסף ראה לעיל פרק א, בין ציוני הערות 15-17; שלום, ש"צ, א, עמ' 143-144, 218, 223.

145 עדויות שסמברי רשם מפיו של ר"ש ויטאל ראה בגוף הספר, דפים 119-121א.

146 על בעלי מופת ראה לעיל משיחיות, הערה 83. רמב"ם, שהוא אחת הדמויות המרכזיות בסד"י, משלב אליבא דסמברי, את עולם הקבלה עם המאגיה. כך סופר, כי הוא בנה בית כנסת באמצעות השם המפורש (ב31); וכן נקבע, כי הוא נתפס לחורת הקבלה (ב35). פן זה בדמותו הרוחנית של רמב"ם נוסף בסד"י לעוברת היותו איש הלכה ומנהיג ציבור.

נשוב עתה לבחון את המיוחד שבתפיסת עולמו של סמברי ההיסטוריון על סמך ראייה כוללת של מפעלו. המתבונן בסד"י על מלוא היקפו ילמד עד מהרה, כי עיקר מעייניו של הכותב הוקדשו ליהדות המזרח, ובתוכה הוא ריכז את מבטו במצרים ובארצות שכחוג השפעתה. מיקוד מיוחד זה של המבט מסביר את ההקשר האסלאמי של כתיבתו. כבר ראינו, כי אחת ההנחות ההיסטוריוסופיות שסד"י הושתת עליהן קושרת את תולדות היהודים בקשר כל יינתק עם ההווה הדתית-הפוליטית שכוון האסלאם. מהנחה זו משתמע באופן קטגורי, כי שעבוד המלכויות שנגזר על האומה הישראלית מתקיים בה דווקא כשהיא שרויה בין הממלכות הערביות והמוסלמיות הרודות בה.¹⁴⁷ הנחת-היסוד הזאת היא שגרמה לו למחבר לתחום את כתיבתו בגבולותיהן הגאופוליטיים של אותן ממלכות. כמו כן מסבירה היא את העובדה שתחילתו של ציר הזמן שפרקי סד"י נעים לאורכו נעוצה בראשית המאה השביעית, בהופעתו של מוחמד.

בתמונת הממלכות המוסלמיות שסמברי שרטט בחיבורו ניתן להתבונן גם מן הבחינה הפונקציונלית. היא באה לספק מסגרת 'אוניברסלית' לגוף העיקרי של כתיבתו, בתחום תולדות ישראל. לצורך העמדתה של תמונת הרקע ה'אוניברסלי' נזקק בעל סד"י לחיבורי היסוד של דת האסלאם, כגון הקוראן, החדית' והסירה, וכן לספרות ההיסטוריוגרפית המוסלמית העשירה. הוא קרא בספריהם של אבן השאם ואלמסעודי (התקופה העבאסית), אלמקריזי ואבן תגריברדי (התקופה הממלוכית), ואבן זנבל (התקופה העות'מאנית). כן הגיע בעקיפין (באמצעות ספרות כרוניסטית יהודית) אל חיבוריהם ההיסטוריים של אבן אלאתי'ר, אבו אלפדאא ואבן טקטקא.¹⁴⁸

כתביהם של רוב המחברים הנזכרים בזה שימשו אותו כמקורות לסיפורי המלכים המוסלמים בלבד. אולם 'אלח'ט'ט' ו'אלסל'וכ' של אלמקריזי, ואולי גם 'אלנג'וס' של אבן תגריברדי, סייעו בידיו בכתיבתן של פרשיות בתולדות ישראל. גם בזאת המשיך סמברי בנאמנות את דרכה של האסכולה הספרדית-האיטלקית בהיסטוריוגרפיה היהודית. מה גדוליה, כגון אברהם זכות, יוסף הכהן או קפשאלי, השתמשו בכרוניקות פרי עטם של סופרים נוצרים, אף בעל סד"י נהג כן בהישגיהם של ההיסטוריונים המוסלמים.

ובכל זאת, אין המשל דומה לנמשל. הרקע הרוחני של מוריו בהיסטוריוגרפיה ומצב ההפריה ההדדית שהתקיים ביניהם לבין עולם התרבות הנוצרי היו שונים בתכלית משלו. המגעים הבין-תרבותיים בין יהודים לבין מוסלמים היו מצומצמים ביותר זה מאות בשנים.¹⁴⁹ הוסף לכך את התבצרותה-הסתגרותה של היצירה היהודית בתחום האוטונומי של התורה, וכנגדה את הידלדלות היצירה הרוחנית המוסלמית במצרים העות'מאנית.¹⁵⁰ והנה, סמברי ניצב יחידי בקרב החברה שהוא חי בה, שכן הוא מגלה רוח של סקרנות ופתיחות כלפי היצירה ההיסטורית הלא-יהודית שנוצרה בלשון הערבית. יתרה מזאת, השליטה שהוא מפגין בחומר זה מרשימה. מכלל הדברים האמורים בזה מתבררת העובדה, כי ספרייתו של סמברי הכילה כמה וכמה חיבורים מן

147 ראה לעיל פרק ב, בין ציוני הערות 28-29.

148 ראה לעיל פרק ג, בין ציוני הערות 71-76.

149 סגירות זו נבעה ביו השאר מן העוינות וההתנשאות שהפגינה חברת הרוכ (המוסלמי) כלפי היהודים. ר' דוד בן זמרה אפיין את המצב הזה בתשובה שכתב בשנת 1539: 'אנו גרועים יותר מזה בעיני הנוכרים [=המוסלמים], כאין היינו בעיניהם' (שו"ת רדב"ז, ד, סי' צד).

150 על שקיעת ההיסטוריוגרפיה המוסלמית בתקופה זו ראה איילון, סולטאנות, עמ' 144-146 (נספח A).

ההיסטוריוגרפיה המוסלמית; לא ידוע לנו כמעט על תלמידי חכמים יהודים במצרים של המאה ה-18 שהחזיקו בחיבורים האלה.

מלבד נגישותו אל החומרים ההיסטוריים השונים חידושו של סמברי הוא בתפיסה האינטגרטיבית שנקט כלפיהם, דהיינו בחתירה לשילוב שתי ההיסטוריות, זו של עמו וזו של העמים המוסלמים. דגם כתיבה דומה לזה הוא מצא לפניו בספריהם של יוסף הכהן ושל אליהו קפשאל, אך הוא הרבה לשכללו. בסד"י אנו פוגשים פרקים אשר בהם הקישור בין שתי ההיסטוריות הוא קשר של סיבה ומסובב. זאת ועוד, בהקשר האסלאמי-היהודי מתגלה פן נוסף של תפיסתו הכוללית. החומרים המצויים בכתיבה של היסטוריונים שאינם מבני ברית הרי הם שווי ערך לחומרים שבאו לו ממקור ישראלי; אלה כאלה כשרים לשמש אבני בניין לסיפור התולדה היהודית. ההיסטוריוגרפיה האסלאמית כמעט לא התייחסה לעניינים יהודיים. אך המעט שסמברי דלה מתוכה שובץ בחיבורו בלא כל הסתייגות. כך נהג בפרשיות של רדיפות וגזירות שנגזרו על היהודים (26א-כ; 65ב-67ב) וכך בנה את תיאורי בתי הכנסיות שבמצרים (32א-34ב; 66ב-67א).

בצד האופק ההיסטורי הרחב גילה סמברי עניין במרחב הגאוגרפי הן זה הקרוב אליו הן זה הרחוק ממנו. עוד בראשית חיבורו, כשהגיע אל המאה ה-3 להג'רה, פרש לפני הקורא פרק רחב יריעה על אודות 'מוצא נילוס... כי ירחיב אל גבולו (15ב-25ב)'. פרק זה עוסק בגאוגרפיה של עמק הנילוס ובמשטר ההידרולוגי של הנהר הזורם בו, והוא מבוסס על הידע שנצבר בספרות הגאוגרפית המוסלמית של ימי הביניים.¹⁵¹ בדומה לכך נהג כשהגיע לשלהי המאה ה-15. לאחר הסיפור על גירוש היהודים מספרד הביא סמברי בקצרה את הפרק על 'הארץ החדשה' (76א). הוא אף ידע, כי 'האינדיאס החדשות אשר בקצה המערב' נקרא שמן אמריק"א.

מכל הדברים שהעלינו עד כה מתוך סד"י ומתוך ספרייתו של מחברו מצטיירת דמותו של המחבר כתלמיד חכם, שנתמזגו בו השכלה תורנית עם התמצאות טובה בספרות ההיסטורית המוסלמית. והרי רשימת החיבורים שעמדו לנגד עיניו בעת כתיבת סד"י. נציין כי רק חלק קטן מרשימה זאת, הכוללת למעלה ממאה מקורות, פורש על ידי סמברי בהקדמתו לסד"י או בפרקי ספרו.

חיבורים עבריים

מקורות היסטוריוגרפיים

1. ר' אברהם בן דאוד, ספר הקבלה, בתוך זכות, ספר יוחסין.
2. ר' אברהם זכות, ספר יוחסין, קושטנדינה שכ"ו, לונדון ואדינבורג תרי"ז (מהד' פיליפובסקי).
3. ר' אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא (כ),¹⁵² ירושלים ותל-אביב תשל"ו-תשמ"ג (מהד' שמואלביץ-בניהר-סימוןסון).
4. ר' אליהו קפשאל, נועם וחובלים, כ"י אוקספורד. Bodl. Ms. Opp. Add. 4 194

151 ראה בונאן, עמ' 419-428.

152 הציון כ מעיד על כך שהחיבור שסמברי השתמש בו היה אז בכתב-יד. ברוב המקורות הובאה גם מהדורת דפוס ראשונה של כתב-היד.

5. ר' אליעזר פואה, מדרש בחדוש והוא פירוש להגדת פסח, ויניציאה הת"א, לא ע"א.
6. ר' גדליה אבן יחיא, שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז.
7. ר' דוד בן זמרה, שאלות ותשובות (כ), חלק ג, סי' תקט, פיורדא תקמ"א.
8. ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות (כ), ¹⁵³ ברלין תר"ו (מהד' קאסל).
9. ר' ידידיה גאלנטי (?), ספר תולדות האר"י (כ), ירושלים תשכ"ז.
10. ר' יהודה בן הרא"ש, צוואות ר' יהודה בן הרא"ש ואחיו ר' יעקב בעל הטורים (כ), בתוך: בית תלמוד, ד (תרמ"ה), עמ' 340-346.
11. ר' יוסף הכהן, ספר דברי הימים, סביוניטה שי"ד.
12. ר' יוסף קולון, שאלות ותשובות, ויניציאה רע"ט, סי' פג, פד.
13. ר' יעקב בן אליה לאטס, איגרת ויכוח (כ) בתוך: קאבאק, ישורון ו (תרכ"ח), עמ' 1-34.
14. ר' יעקב בירב, שאלות ותשובות (כ), ויניציאה תכ"ג, ראש סי' א.
15. ר' יעקב גאבישון, איגרת אל ר' חיים כפסי משנת שע"ט (כ).
16. ר' יעקב קאשטרו, שו"ת אהלי יעקב (כ), סי' ס, ליוורנו תקמ"ג.
17. ר' יצחק אברבנאל, פירוש נביאים ראשונים, ליפסיה תמ"ר².
18. ר' יצחק אברבנאל, פירוש נביאים אחרונים, אמשטרדם ת"א.
19. ר' מאיר משעברשין, ספר צוק העתים, קראקא ת"י.
20. מגילת פורים מצרים (כ); י"י יהודה, 'מגילת מצרים', רשומות, ה (תרפ"ז), עמ' 385-402.
21. ר' מנחם עזריה די פאנו, שאלות ותשובות, ויניציאה ש"ס.
22. ר' מנחם די לונזאנו, אור תורה, בתוך: שתי ידות, ויניציאה שע"ח.
23. ר' משה בן מימון, אגרות (כ), ירושלים תש"ו (מהד' בנעט), ירושלים תשל"ב (מהד' קאפח).
24. ר' משה בן מימון, משנה תורה, קושטנדינא רס"ט.
25. ר' משה בן מימון, פירוש המשניות, ירושלים תשכ"ט (מהד' קאפח).
26. ר' משה בן מימון, תשובות הרמב"ם (כ), ג' חלקים, ירושלים תשי"ח-תשכ"א (מהד' בלאו).
27. ר' נתן הבבלי, סיפור נתן הבבלי, בתוך: זכות, ספר יוחסין, קונטרס לג, ד ע"א.
28. ר' נתן נטע הנובר, ספר יון מצולה, ויניציאה תי"ג, תל אביב תשכ"ו (מהד' היילפרין).
29. ר' שלמה אבן וירגה, שבט יהודה, סביוניטה [שכ"ז?], ירושלים תש"ז (מהד' שוחט).
30. ר' שלמה מלכו, איגרת אל אברהם טריביש משנת 1531 (כ), ספר חית קנה (כ), פריס תרח"ץ (מהד' אשכולי).
31. ר' שמואל בן חביב, ימות עולם (כ).
32. ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, שאלוניקי שמ"ה-שמ"ז, חו"מ, סי' שס"ד (דפים נט-רס).
33. ר' שמואל שולם, הגהות לספר יוחסין נדפס בתוך: זכות, ספר יוחסין.
34. ר' שמעון בן צמח דוראן, קשת ומגן (כ), ליוורנו תקמ"ה.
35. רב שרירא גאון, תשובת שאלה לגאון רב שרירא, בתוך: זכות, ספר יוחסין; אגרת רב שרירא גאון, חיפה תרפ"א (מהד' לוין).

153 חיבור זה נכתב סמוך לזמן כתיבתו של סד"י. נראה לנו שכתב-היד של קורא הדורות הגיע לידי סמברי, והוא השתמש בו בחלקים המאוחרים של חיבורו.

מקורות אחרים

36. ר' אברהם בן דוד, השגות על היד החזקה, בתוך: רמב"ם, משנה תורה.
37. ר' אברהם בן דוד, בעלי הנפש, ויניציאה שס"ב, ירושלים תשכ"ה (מהד' קאפח).
38. ר' אברהם בן עזרא, אגרת השבת, בתוך: ר' נתן ב"ר שמואל, ספר מבחר המאמרים, ליוורנו תק"ץ.
39. ר' אברהם בן עזרא, פירוש לתורה, ניאפולי רנ"ח.
40. ר' אברהם בן הרמב"ם, כתאב כפאית אלעאכדין (כ), ניו-יורק 1927, בלטימור 1938 (מהד' רוזנבלאט), רמת-גן תשמ"ט (מהד' דנה).
41. ר' אברהם סבע, צרור המור, ויניציאה רפ"ג.
42. ר' אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, ויניציאה ש"ט.
43. ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה, ויניציאה של"ט.
44. ר' אליהו פאלקון, מעשה הרוח משנת של"א (כ).
45. ר' אלעזר אזכרי, ספר חרדים, ויניציא שס"א.
46. בעלי התוספות על התלמוד.
47. בנימין מטורילה, מסעות, קושטנדינה ש"ג.
48. ר' דוד בן הראב"ם, מדרש ר' דוד הנגיד (כ), ירושלים תשכ"ד-תשכ"ח.
49. ר' דוד בן זמרה, פירוש ליד החזקה, בתוך: רמב"ם, משנה תורה.
50. ר' זרחיה הלוי, ספר המאור על גליון הרי"ף בדפוס התלמוד.
51. ר' חיים ויטאל, מעשה הרוח משנת שס"ט (כ).
52. ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות (כ), ירושלים תשי"ד.
53. ר' יהודה הלוי, דיואן יהודה בן שמואל הלוי (כ), ברלין תרנ"ד-תר"ע (מהד' ברודי).
54. ר' יהודה לירמא, לחם יהודה, סביוניטה שי"ד.
55. ר' יוסף גיקאטיליה, סוד פרקי החיבור, בתוך: ר' אליהו די וידאש, ראשית חכמה.
56. ר' יוסף מטרנאני, שאלות ותשובות: ח"א, קונשטנטינא ת"א; ח"ב, ויניציאה ת"ה.
57. ר' יוסף קארו, ספר מגיד מישרים, ויניציאה ת"ט.
58. ר' יעקב בן הרא"ש, ארבעת הטורים, רומא רל"ה-רל"ז.
59. ר' יעקב צמח, נגיד ומצוה (כ), קושטנדינא תפ"ו.
60. יעקב אלקרקסאני, כתאב אלאנאור ואלאמראקב (כ), פילאדלפיה תרצ"ט-תש"ג (מהד' נמוי).
61. ר' יצחק אברכנאל, ישועות משיחו, כולל דרושים בענייני הגאולה (כ), קניגסברג תרכ"א.
62. ר' יצחק אברכנאל, מעיני הישועה, פירוש על ספר דניאל, פיזארו ר"פ.
63. ר' יששכר אבן סוסאן המערבי, תקון יששכר והוא ספר עבור שנים וחקופות לעולם, קושטנדינא שכ"ד.
64. ר' מאיר הלוי, מסורת סיג לתורה (כ), פרינצי תק"י.
65. מגילת סתרים, בתוך: עדעלמאן, חמדה גנוזה, קניגסברג תרט"ז.
66. מדרש עשר גלויות, בתוך: בית המדרש, ליפסיה תרט"ו (מהד' ילינק).
67. מדרש תנחומא הקרוי ילמדנו, ויניציאה ש"ה.
68. ר' מנחם בן זרח, צידה לדרך, פירארה שי"ד.

69. ר' מנחם המאירי, קרית ספר (כ), אומיר תרמ"ד.
70. ר' מנשה בן ישראל, נשמת חיים, אמשטרדם ת"כ.
71. ר' משה קורדוביירו, ספר פרדס רימונים (כ), קראקא ש"ב.
72. ר' משה קמחי, מהלך שבילי הדעת, מנטובה שכ"ג.
73. מכילתא דר' ישמעאל, קושטנדינה רע"ה, פילאדלפיה תרצ"ד (מהד' לויטרכאך).
74. נבואת הילד (כ).
75. ענן הנשיא, ספר המצוות (כ), בתוך: א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ס"ט פטרבורג תרס"ג.
76. ר' שלמה אבן גבירול, שירי החול לר"ש אבן גבירול, ירושלים תשל"ה (מהד' ברודי-שירמן).
77. ר' שלמה יצחקי, פירוש על התלמוד.
78. ר' שלמה מלכו, איגרת אל אברהם טריביש משנת 1531, בתוך: יוסף הכהן, דברי הימים.
79. ר' שלמה מלכו, ספר המפואר, שלוניקי רפ"ט.
80. שלמה נאוראה, סיפור ר' יוסף דילה ריינה (כ).¹⁵⁴
81. ר' שמואל די אבילה, ספר כתר תורה, דברי מוסר ותוכחת מגולה, אמשטרדם תפ"ה.

חיבורים בערבית

82. אבטולמאוס, כתאב אלג'ע'ראפיה, בתוך: מס' 94.
83. אבראהים אבן אדואדארי, כנז אלדרר וג'אמע אלג'ר (כ), אלקאהרה 1379/80ה.
84. אבראהים אלאצטח'ארי, כתאב אלמסאלכ ואלממאלכ, בתוך: מס' 94.
85. אבראהים אבן אלסוף, כתאב אלעג'איב, שם.
86. אחמד אלמנופי, כתאב אלפיצ' אלמדיד פי אח'באר אלניל אלסעיד, שם.
87. אלקוראן.
88. אסכנדר אלפרדוסי, תפסיר אלפיזיא לאריסטוטליס, בתוך: מס' 94.
89. אסמעיל אבו עלי אבו אלפדא, כתאב אלמח'תצר פי אח'באר אלכשר, אסתנכול 1286ה.
90. ג'מאל אלדין אבו אלמחסאן אבן תגריכרדי, אלנג'וס אלזאהרה פי מלכ מצר ואלקאהרה (כ), ליידי 1851-1855.
91. מחמד אבן זנבל, כתאב תאריח' אלסלטאן סלים, כולאק 1278ה.
92. מחמד בן עלי אבן טבאטבא (טקטקא), אלפח'רי פי אלאאדאב אלסלטאניה ואלדול אלאסלאמיה, פאריס 1895 (מהד' דרנבורג).
93. מחמד אלאדריסי, כתאב נזהת אלמשחאק פי אח'תראק אלאאפאק בתוך 94.
94. מחמד תקי אלדין אלמקריזי, כתאב אלמואעט' ואלעתכאר בדיכר אלח'טט ואלאאת'אר (כ), כולאק 1272ה.
95. מחמד תקי אלדין אלמקריזי, כתאב אלסלוב למערפת דול אלמלכ (כ), אלקאהרה 1934.
96. סמואל אלמגריב, אפחאם אליהוד (כ), ניו יורק 1964 (מהד' פרלמן).
97. עבד אל מלכ אבן השאם, סירת סידנא מחמד רסול אללה, גטינגן 1885 (מהד' ויסטנפלד).

¹⁵⁴ ראה בניהו, דילה ריינה, עמ' 170-172.

98. עלי בן חסיין אל מסעודי, כתאב מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'והר, פאריס 1861 (מהד' Barbier de Meynard).
99. עלי בן מחמד אלמאורדי, כתאב אלאחכאם אלסלטאניה (כ), אלקאהרה 1327ה.
100. עלי עז אלדין אבן אלאח'יר, כתאב אלכאמל פי אלתאריח', ביירות 1385-1386ה.
101. קדאמה אבן ג'עפר, כתאב אלח'ראג', בתוך מס' 94.
102. 'קצת אצחאב מוחמד', כת"י בהמ"ל Ms. Adler 2541.

בהקדמת ספרו מנה סמברי תשעה-עשר חיבורים מפרי עטם של חכמי ישראל ועוד חמישה חיבורים משל 'חכמי הגוים' (4ב) ששימשהו בכתיבת סד"י. רשימת המקורות שלעיל מלמדת, כי הוא בנה את ספרו על יסודם של עשרות חיבורים נוספים, שלרוב לא נקב בשמם במפורש.¹⁵⁵ על אלה ניתן, לכאורה, להוסיף את מאות הספרים שכתבו חכמי הדורות מן המאה ה-10 ועד לימיו של סמברי, המאה ה-17.

פרקים רבים של סד"י הוקדשו לרשימות ביו-ביבליוגרפיות של חכמי מצרים, ספרד והאימפריה העות'מאנית בני אותם דורות. והנה מתברר כי תולדות חייהם ודיוקנאותיהם תוארו כחיבור שלפנינו על פי כתביהם של החכמים עצמם. כך למשל, למד סמברי מתוך ספר חרדים (להלן ס"ח), כי ר' יוסף סאגיש היה רבו המובהק של המחבר, ר' אלעזר אזכרי (ס"ח כג, ע"ב = סד"י 99א). כן למד מתוכו, כי ר' יוסף סרגוסי היה רבו של רדב"ז (ס"ח טו ע"ב = סד"י 116ב). 'יחוס מהרי"ב (=ר' יעקב בירב) וספריו שחיבר' (130ב) נתברר לו מתוך הפתיחה לספר השו"ת של אותו חכם. בדומה לזאת, תשובה מתוך ספר השו"ת של ר' יעקב קשטרו (להלן ריק"ש)¹⁵⁶ פרנסה את הפרק 'יחוס רבני מצרים' (134א) בשמות שבעה מהם: ר' אברהם מונסון, ר' יהודה חאמי, ר' חיים כפוסי, ר' זרח דמוהי, ר' בנימין קאג'יג', ר' שלמה אלפרנג' ור' אברהם קשטרו. תשובה אחרת של ריק"ש סייעה בידי לשחזר את יזמת רדב"ז, שחידש את חברת הקברים של קהיר בשליש הראשון של המאה ה-16 (אהלי יעקב, סי' ס = סד"י 130ב).

אשר לחכמי מצרים, בעל סד"י השתמש ברשימות גינאלוגיות שמצא בספריות הארץ. דברים אלה אמורים, כמובן, בשושלות חכמים שנוצרו שם. כך סיים את כתיבתו הנרחבת על משפחת רמב"ם בהעידו: 'עד כאן מה שנמצא משושלת היחס והמעלה של הר"מ במז"ל במצרים' (65ב).¹⁵⁷ באותה דרך נהג במשפחת סכנדרי, שבניה חיו ופעלו באלכסנדריה ובקהיר במאות ה-15-ה-17.¹⁵⁸ משנדרש לאילן היוחסין שלה, פתח בזו הלשון: 'ועתה נתחיל לכתוב שלשלת היחס והמעלה רמה ונשגבה של האשל הגדול סיני ועוקר הרים... הר' אברהם מבית הסופר ידיע סכנדרי' (129א). במקוד חשוב נוסף של כתיבתו של סמברי — הקהילה היהודית במצרים — ניתן להבחין בגיוון נוסף של מקורותיו. אמנם בפרקי הזמן החופפים את ימיהם של הפאטמים, האיובים והממלוכים

155. בהערות הנלוות לטקסט של סד"י הצבענו על רוב מקורותיו הלא-מוצהרים.

156. שו"ת אהלי יעקב, סי' קלא (דפים קפג-קפז). הכותרות הפותחות ב'יחוס' הן שמות הסימנים קקח וקכד שבסד"י.

157. רשימות יחס נוספות של בית רמב"ם ראה אצל פריימן, שלשלת היחס, עמ' 9-32.

158. על זיקתו של סמברי אל ר' אברהם סכנדרי ראה לעיל פרק א, סמוך לציון הערה 10.

(המאות ה-10 וה-15) הוא נזקק בלעדית למקורות היסטוריוגרפיים, לחיבורים גאוגרפיים ולספרות השו"ת;¹⁵⁹ אך משהגיע לתקופה העות'מאנית, שילב בדברים שבאו לו מכתבי־הידות ומן החיבורים הנדפסים הן דברים שבכתובים שבאו מבני דורו או מן הדורות הסמוכים אליו, והן מסורות שבעל־פה אשר נוצרו במהלך המאות הראשונות לשלטונם של העות'מאנים, המאות ה-16 וה-17. כאלה הם הסיפורים על הצלת הקהל הודות לתפילת ר' משה דמוהי (333-334); תקנות של רדב"ז (130-132); גירוש מזיקים מבית הכנסת של קהל סדיליא (133א); הסתלקותם מן העולם של ר' יוסף באגילר (134ב) והרב שמעון קסטלאץ (כ"ז ב 127ב), ועוד כיוצא בהם.

מסורות אלה היו לעתים פרי תיעוד בעל־פה, שסמברי טרח בו והעיד עליו פעם אחר פעם. הנה סיפורו של ר' משה דמוהי הנ"ל, הפותח במלים אלה: 'ושמעתי אומרים מזקני מצרים כי פעם אחת במצרים בא אליה שופט זקן והיה שונא היאודים... ויקם משה וישעין' (333-334). מעשה מעין זה היא הלגנדה הדמשקאית על מצעשי נסים שחולל הרב שמואל אבו חצירה; גם שם העיד סמברי: 'ראיתי לכתוב קצת ממעשיו כפי ששמעתי מפי קדוש מבר אורין... בנס של קדושים ה"ה כמהר"ר שמואל ויטאל נר"ו ששמע מפי מגידי אמת שראה וידע אותו (=את הרב אבו חצירה)' (119א). לעדויות השמיעה ראוי להסמין את עדויות הראייה, שכן בעל סד" כתב על דרך קרוב ועל ימיו הוא על פי מה שראו עיניו. האזכור המוחשי של ההתפרצות השבתאית (במחצית שנות השישים של המאה ה-17) יוכיח. כזאת היא הפתיחה האניגמטית, שאך היא לבדה שרדה מפרשה משיחית זו: 'ועתה נתחיל לכתוב דברי ריבות מלחמות וקרבות כרמחים ובחורבות (!) בשווקים וברחובות' (292ב).¹⁶⁰ כמוהו האירוע הטראגי האחרון שתואר בחיבור, גזירת היין של שנת תל"א (1671). התיאור הפלסטי של ניפוץ הכדים בבתים ובחצרות הוא ביטוי לחוויה כלתא אמצעית שהמחבר סיכם במשפט: 'היתה שנה אחר שנה שתי שנים מעט ורעים עד שריחם ה' על עמו והסיר את זעמו מעל ישראל' (94א).

גם אל נבכי העבר היהודי של קהיר הוא חדר באמצעות חושיו, ובראשם חוש הראייה. ניתן לטעון כי סמברי ניתן במעין 'חוש ארכיאולוגי'. הוא סקר את שכבות היישוב בקהיר לתקופותיו¹⁶¹ כשניסה לקבוע את מקום מושבו של רמב"ם (31ב, 33א). לזאת שייך גם סקר בתי הכנסיות שערך משנת 1671, ולא נתקררה דעתו עד שזיהה פיזית את אחד מבתי התפילה הנעלמים באתרו. והרי תיאור פרשה זו:

שאלתי לזקן אחד שהיה שמש בבית הכנסת של השאמיין ואמר לי כך האמת כי בית הכנסת הג' (=השלישי) היתה של הקראים והיא היום חרבה מחורבות מצרים. ובשנת חמשת אלפים ותל"א ליצירה (=1671) הייתי בבית הכנסת של ק"ק השמיין ונכנסתי דרך הגן שהוא בחוץ מאחורי בית הכנסת לפניו מהחומה בחורבה אחד ממנה (!) וראיתי צורת ההיכל מסוייד

159 ראה לעיל פרק ב, סמוך לציוני הערות 30-37.

160 בהקשר זה עיין גם בהערות־הרמזיות בסיום פרשת למליין: 'ואח"כ צללו במים אדירים... כמו שאירע בזמן הזה בעונות' (276); ובסיפור אחריתו של מלכו: 'ועדיין מאמינים בו כמו שאירע בזמננו' (289). יש בהערות אלה כדי להעיד על מגע בלתי אמצעי עם האירועים הטראומטיים שאפיינו את השבתאור.

161 שם הבחין בין 'צוען מצרים הנקראת פסט"ט מצר והיא מצר אל עתיק"א' לבין 'מצר אל קאהר"ה אשר אנו בה היום' ולבין 'מצרים הקדומה שהיתה בימי אבותינו היא מעבר הנהר והיא חרבה' (31ב, 33א).

ומכוייר וכתוב בו בחרט אנוש אלו השמות מעתוק ודניאל. וגם כן היו כתובים בו שמות אחרים ושאלתי על זה ואמרו לי זאת היא בית הכנסת של הקראי"ן (א-32 ב).

מן הארכיאולוגיה נפנה אל 'הפן הארכיאולוגי' שבדמותו של סמברי. הוא הביא בחיבורו תעודות היסטוריות אותנטיות, אשר אינן נופלות באיכותן מעדויות הראייה והשמיעה. הקדומה שבהן היא תעודה משפטית באופייה הכוללת את 'חנאי עומר',¹⁶² שבאה סמוך לסיפור ראשיתו של האסלאם (א11-א13). מן התקופה הממלוכית, ואולי לפניה, הוא הביא נוסח של 'איגרת רועים', שיצאה מלשכת הנגידות בקהיר וקראה לקהילות מצרים לעלות ולחגוג את יום ז' באדר ב'כניסת מוסא' (=ביהכ"נ של משה רבנו) שבדמזה. מסמך זה צוטט בסד"י בלשון הערבית-היהודית (א-33 ב). התעודה המאוחרת היא 'הסכמת הפשר', שפישר רדב"ז במחלוקת קשה שנתגלעה בין קהל המסתעריים לבין קהל המערביים שבקהיר. היא נערכה ונחתמה ביום כ"ד סיון ה'רפ"ז (24.5.1527)¹⁶³ בצד המסמכים שולבו במהלך ההרצאה ההיסטורית של סד"י איגרות שנתגלגלו לידי: האחת (א89-ב86) משל ר' שלמה מלכו אל אברהם טריביש צרפתי משנת רצ"א (1531);¹⁶⁴ האחרת משל ר' יעקב גאבישון אל ר' חיים כפוזי משנת שע"ט (1619)¹⁶⁵ ראוי לעמוד על קבוצה אחרת של חיבורים, שסמברי העתיקם אל תוך ספרו בשלמותם או שהביא מתוכם פרקים מוגמרים. נושאייהן של יצירות אלה מגוונים ביותר, והם עוסקים בגאוגרפיה, באפוקליפטיקה, בהלכה, באסטרונומיה, בפסיכופתולוגיה ובהאגיוגרפיה.¹⁶⁶

162 ראה לעיל פרק ג, סמוך לציון הערה 67. על כתבי זכויות שהורחבו באופן מגמתי ראה אשתור, תולדות, ב, עמ' 309-300; גויטיין, ד"מה, עמ' 507-521; ריבלין, עמ' קלט-קנו.

163 סמברי מצא את התעודות הראשונה והשלישית בגנזי ר' אברהם סכנדרי. 'הסכמת הפשר' נמצאה בארכיון הקהילה בקהיר עוד בראשית המאה ה-20. ראה בן שמעון, ד ע"ב. העתק ערבי של התעודה ראה באמחע"י, וסימנה ET 31. לדיון בתעודה ראה הירשברג, הסכמה, עמ' 577-590.

164 מקורה בספר דה"י לר' יוסף הכהן, רז ע"ב-ריח ע"ב.

165 על ר"א גאבישון וקשריו עם ר"ח כפוזי ראה סירא, עמ' 7-10; טולידאנו, דפים ג-ח, כ-כב.

166 ראה לעיל ברשימת המקורות מס' 9, 26, 38, 44, 52, 80, 94; מכלל תשובות רמב"ם (מס' 26) הוא הביא שלוש; סי' שמו, שמה (עמ' 624-625) וחמח (עמ' 726-727).

ו. שיטת כתיבתו

רובו של סד"י מיוסד על כתיבתם של מחברים שקדמו לו. מתוכם שאב סמברי את גופי המידע שבספרו, ואת דבריהם שזר זה בזה לכלל מסכת אחת. בהקדמת חיבורו הצהיר, 'שלא אכתוב זכרון שום חכם... או שום הגדה ומעשה אם לא ראיתיו בכתב יד או בדפוס או שקבלתי על פה מאנשי אמת' (ב4). ניתן לומר שהצהרתו זאת משקפת אל נכון את דרך עבודתו. לרוב הוא הריק אל תוך כל פרק מפרקי חיבורו דברי מקור אחד או שניים. דוגמה לדרך זו היא פרשת דוד הראובני, שלצורך כתיבתה השתמש בספריהם של יוסף הכהן (דה"י) ושל גדליה אבן יחיא (שה"ק).¹⁶⁷ יש שהגדיל לעשות ושילב חשעה מקורות שונים לחיבור עניין אחד, כגון הפרק העוסק בראשיתו של מוחמד.¹⁶⁸ די לציין מתוך שפעת מקורות אלה שניים בלבד. על פי סדר אליהו זוטא (להלן סא"ז) של קפשאלי צויר מייסד הדת המוסלמית כנוכל ומכשף, ועל פי מגן אבות (קשת ומגן) של ר' שמעון בן צמח דוראן הוגדרה תורתו כפלגיאט. לעומת ראשיתם של מוחמד ושל דתו, שתוארו בסד"י על יסוד מסורות חוץ-אסלאמיות, סקירת הממלכות המוסלמיות תואמת את הנכתב בספרות ההיסטורית המוסלמית. בצויר זה של העולם הפוליטי האסלאמי בולטת השפעתו של שולם בעל ההגהות לספר יוחסין.

מצאנו אפוא, כי החיבורים שהיו לפני סד"י סיפקו לו את הנושאים ואת התכנים לבניין ספרו. יתרה מזאת, חלק ממקורותיו עיצבו אף את תבנית חיבורו ואת תפיסתו ההיסטוריוסופית. בתחומים אלה של מבנה ותפיסה אימץ לעצמו סמברי את דרך כתיבתם של קפשאלי ושל יוסף הכהן.¹⁶⁹ היסטוריונים אלה הציגו בחיבוריהם את תולדות ישראל על רקע פרקים בתולדות העמים, כשמכלולי המידע השונים משולבים באופן אורגני במסכת כתיבה אחת. במיוחד חיקה סמברי את מבנה ספרו של קפשאלי, סא"ז. כשם שהלה התרכז בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, כך ריכוז בעל סד"י את רוב דבריו ביהודי המזרח המוסלמי, ובעיקר בתולדות יהודי מצרים. שני החיבורים (סא"ז וסד"י) נפתחים בסיפור הופעתו של האסלאם. אך זאת הוסיף סמברי על קודמו, שהלה כתב על היהודים החל מן המאה ה-15, וסמברי התחיל את כתיבתו על היהודים במאה ה-7. הוא פרש את דבריו על פני ארצות ומאורעות שקפשלי לא הגיע אליהם.

הדגם ההיסטוריוגרפי האינטגרטיבי שבא לו מקודמיו שוכלל בידי סמברי, והוא הוסיף לו מימד של משמעות, המשתקף היטב בדרך הרצאת הדברים. רצף הח'ליפיות והסולטאנויות המוסלמיות, שקמו ושלטו במזרח עד המאה ה-14, הועמד כרקע כללי לחלקו הראשון של הספר.¹⁷⁰ במשך

167 דה"י, רו ע"א-רו ע"ב, רית ע"ב-רית ע"א; שה"ק, מה ע"ב.

168 ראה לעיל פרק ג, סמוך לציוני הערות 57-66. מלבד המקורות המוסלמים והיהודים שנזכרו בפרק ג, יש להוסיף תשובה של רמב"ם, פירוש אברבנאל לספר עמוס ואת אפחאם אליהוד של אלמגרב.

169 גם הגהות שולם ליוחסין השפיעו על דרך כתיבתו את תולדות הממלכות המוסלמיות.

170 ראה לעיל פרק ב, בין הערות 18-19.

תקופה זו נע העולם המוסלמי מאחדות אל פיצול פוליטי ודת. לעומתו מוצגת הקהילה היהודית במצרים כשהיא מאוחדת תחת הנהגת הנגידים. זאת ועוד, רמב"ם וצאצאיו, נציגיו המובהקים של ממסד הנגידות,¹⁷¹ משמשים מרכז ונקודת מוצא לרוב פרקי התולדה היהודית שבחלק זה. טופוגרפיה יישובית, דמויות משיחים, חכמים מספרד ומפרובאנס ואף כמה פרשיות של שמדות ופורענויות — כל אלה שובצו בין פרקי הביוגרפיה והביבליוגרפיה של השושלת המימונית או קושרו אליה.

פרקי ההיסטוריה הכללית בחלק השני של סד"י עוסקים בעיקר בכיבושי העות'מאנים ובדמויות שליטיהם עד למאה ה-17. עתה התהפכה המגמה בעולם המוסלמי, והוא נע מפירוד אל אחדות פוליטית. כתחום היהודי ניצבים במקום כולט בתקופה זו חכמי ספרד, בני הדורות הסמוכים לגירוש מלפניו ואחריו. הם וצאצאיהם נפוצו ברחבי האימפריה העות'מאנית, תגברו את מרכזי החיים היהודיים הגדולים שבהם, והפיתו בהם רוח חיים מחודשת. ואולם התמונה המצטיירת כאן היא של מסגרת חיים ההולכת ומאבדת מליכודה הקודם. מסגרת זאת חייתה במתח של פיצול ופירוד ("הקהלים") בתוך החישובים שאיחדו אותה ("הקהילה").¹⁷²

ארגון זה של החומרים ההיסטוריים בתוך סכמה דרמטגלית, שעיקרה הכלטת הניגודים בין העולם המוסלמי (המעגל החיצוני) לבין העולם היהודי (המעגל הפנימי), הוא מחידושו של סמברי. תבנית מחושבת זו חושפת את אחת ההנחות ההיסטוריוסופיות המונחות ביסוד החיבור, וכבר עמדנו על כך לעיל.¹⁷³

עיקרון חשוב שסמברי למד מ'עמודי גולה שקדמוהו' (ב4) — יוחסין, סא"ז, דה"י ושה"ק — עיקרון שהדריכו לכל אורך כתיבתו הוא העמדת פרקי החיבור בסדר כרונולוגי נאות.¹⁷⁴ עם זאת הוא נטה לעתים למיצוי פרשיות היסטוריות חשובות ולבירורן המלא גם הרחק מעבר לתקופה שבה נעוצה ראשיתן. כזה הוא, לדוגמה, פרק הנגידות (א27-ב28), שבו סקר המחבר את תולדותיו של מוסד ההנהגה המרכזי מן התקופה הפאטמית ועד לימיהם של העות'מאנים. בניגוד לפרק כזה, רוב הרשומות על אודות חכמי ישראל, הפרשיות העוסקות בגזירות ובשמדות, וכן סיפורי המשיחים, פוזרו על פני חיבורו והוסמכו כל אחד אל עניינים הקרובים לו בזמן ובמקום. כל הכתבים ההיסטוריים שנזכרו לעיל כמקורותיו של בעל סד"י נחשבים כחומרים ספרותיים. עליהם הוא הוסיף חומרים דוקומנטריים ואפיגרפיים, ושילב אותם בחיבור. זהו חידוש של בעל סד"י לעומת קודמיו. מבחינה זאת סמברי מצטייר כחריג גם בתקופתו, בהכירו בחשיבותן של התעודות הנזכרות ובשימוש שעשה בהן. אפשר שבגישתו זו אל החומרים הדוקומנטריים הוא הושפע ממה שמצא אצל ההיסטוריונים המוסלמים, שכן אלה הרבו לצטט בכתביהם מסמכים מכתבים, תעודות ממשלחות וכיו"ב, ולעתים אף עיבדום כדבעי.¹⁷⁵

כבר הזכרנו, כי סמברי מצא בספרייתו של הרב סכנדרי את נוסח 'תנאי עומר' ואת הסכמת הפשר

171 דפים 31, 33א, 33ב-36, 36א-65.

172 על תופעת הקהלים ראה דפים 130-132 ב; ההערות שבגוף הספר לדפים 125א-129 ב; שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 260-264.

173 ראה לעיל פרק ב, סמוך לצינוני הערות 25-29.

174 סטייה מן הסדר הכרונולוגי הצרוף נבעה בדרך כלל מעקרונות לשוניים וספרותיים, כגון האסוציאציה. ראה לקמן בפרק זה, סמוך לצינוני הערות 198-202.

175 ראה רוזנטל, עמ' 118-122.

שהושגה בימי רדב"ז בין ק"ק מסתערב וק"ק מערביים. מלבד שני אלה הוא הביא בחיבורו תעודה העוסקת בסמכויותיהם ובפעילותם של הנגידים בימים קדמונים.¹⁷⁶ ואכן, כל אחד מן המסמכים הללו הוא שילב במקומו הראוי. בדומה לזאת ראוי לציין את עיסוקו האינטנסיבי בהיסטוריה ובכרונולוגיה של בתי הכנסיות העתיקים שבפוסטאט. הוא התחקה על עקבותיהם, ולאחר זיהוים התמסר לבדיקתם ולקריאת הכתובות שהיו חקוקות על משקופיהם ועל קירותיהם (א67-266).

אל כל אלה מתקשרת גם ההתעניינות שגילה בטופוגרפיה ובארכיאולוגיה של עיר מושבו קהיר. רשימותיו בנושאים אלה, כמו בנושא מקדשי המעט היהודיים מתבססות ברובן על תצפיות וסיורים (331, 333, 334, 366, א67). מצינו אפוא, כי על אף אופיו הקומפילטורי של הספר, יכול היה סמברי להצדיק את השם שקרא לו 'ספר דברי יוסף', לפי ששזר כמה וכמה חוטים משלו במסכת שארג לו מתוך דברי קודמיו.

מהשוואת נוסח סמברי ללשון מקורותיו מתברר, כי לרוב הוא קיצר את מה שהביא מתוכם. הוא לא הצהיר כלל על דרכו זו בעיבוד מקורותיו, כשם שלא זיהה את רוב רובם של המחברים שלדבריהם נזקק. בדרך כלל השתדל לשמר את לשון הספרים שהיו לפניו גם כאשר תמצת אותם. מבחינה זאת סמברי קרוב יותר אל גדליה אבן יחיא, בעל שה"ק, מאשר אל שלמה אבן וירגה ויוסף הכהן. אלה האחרונים ניסחו את דבריהם בשבט יהודה ובספר דה"י בניסוח ייחודי משלהם.¹⁷⁷ תכופות הוא שילב מקור במקור, ויש ששזר זה בזה דברים שלקט מתוך שלושה חיבורים ויותר. חשליב כזה נמצא, דרך משל, בסוגיית הנגידות: סיפורו של בנימין מטודילה על ראש הגולה דניאל בן חסדאי וסיפורו של נתן הבבלי על המפגש של ראש הגולה עם הח'ליף העבאסי 'הושתלו' בתוך מה שסמברי הביא מתשובת רדב"ז על ראשית הנגידות (א27-ב).¹⁷⁸ בדומה לכך הוא שיבץ בתוך סיפור בריחתו של רמב"ם מספרד למצרים (שכא לו מקפשאלי) קטעים מתוך תשובת 'הנשר הגדול' עצמו בעניין פולחנות המוסלמים (ב30-ב31). איחויים של שני המקורות האחרונים הוא מלאכת מחשבת ספרותית. בפרשיות מעין אלה שהצריכו מיזוג והרכבה של חומרים הבאים ממקומות שונים ניכר גם סגנונו האישי של סמברי, שיש בו מיסודות הלשון הרבנית של ימי-הביניים.

ההרחבות על דרך השילוב והשיבוץ לבשו ממדים גדולים ביותר במקומות שסמברי הביא אינטרפולציות. כוונתנו לכתבים שלמים או פרקים רחבי יריעה (מתוך יצירות שונות) שהוא העתיק והציב בפינות שונות של חיבורו.¹⁷⁹ כאלה הם סיפור מוצא הנילוס, איגרת השבת לראב"ע, סיפור ר' יוסף דילה ריינה, ספר תולדות האר"י ואחרים. גם טכניקה זו של אינטרפולציה הוא סיגל לו מקודמיו, גדליה אבן יחיא ויוסף הכהן. הספרים והסיפורים שהעתיק אל תוך חיבורו עשו חלקים ממנו לילקוט, שאין ניכרת בו חתירה לחידוש ולמקוריות. מבחינה זו, גברה אצלו מגמת השימור על מגמת החידוש; ואכן, כמה חיבורים נשתמרו בילקוטו של סמברי בנוסחם הקדום ביותר.¹⁸⁰ רוב הליקוטים הרחבים הללו שולבו במקומם הנאות מן הבחינה הכרונולוגית, והוסמכו לדמות

176 ראה לעיל פרק ה, סמוך לצינוני הערות 162-163.

177 ראה בער, מבוא, עמ' יב-טז; דוד, גדליה, עמ' 203.

178 ראה לעיל פרק ב, סמוך לצינוני הערות 33-38.

179 ראה לעיל פרק ה, הערה 166.

180 סיפור יוסף דילה ריינה (ראה בניה; דילה ריינה, עמ' 170-171). וספר תולדות האר"י (הנ"ל, סת"ה, עמ' 16-18).

ההיסטורית הקשורה בהם. עם זאת הסטיות הנרחבות מאפיינות חלקים רבים בסד"י, ופוגמות לעתים כרצף ההרצאה ההיסטורית.

אשר לשיטתו הכרונולוגית, בעל סד"י לא הלך בדרכיהם של רוב ההיסטוריונים שקדמו לו. אין מופיעה בחיבורו חלוקה לדורות בדומה לזאת המצויה בספריהם של ראב"ד בעל ספר הקבלה, של אבן יחיאל בעל שה"ק ושל אחרים.¹⁸¹ כאן הלך סמברי בדרך שהתווה לו יוסף הכהן. הלה כתב את דה"י כרצף סיפורי, ופרקיו מתוארכים בדרך כלל בראשם, בתוכם או בסופם. ארגון החומרים ותארוכם בסד"י נעשה באורח דומה עד למאוד. אם נמצא בחיבורו של סמברי פריודיזציה כלשהי, הרי שהגדרתה רחבה משל קודמיו, והיא קשורה לתמונת העולם המוסלמי ככללו. לאורה סודר החומר ההיסטורי במסגרת שתי חטיבות זמן רחבות העוקבות זו את זו. האחת, התקופה הפרה-עות'מאנית, משתרעת מן המאה ה-7 עד המאה ה-14, והאחרת, החופפת לה בתחילתה, היא התקופה העות'מאנית המקיפה את המאות ה-14 עד ה-17.¹⁸² הפרקים בתולדות ישראל תואמים לחלוטין את המסגרות הללו, והם שובצו היטב כל אחד בתוך סיפור הממלכה המוסלמית בת הזמן או לאחריו. משום כך הוצב סיפורו של רב שרירא גאון בתוך רשימות הח'ליפים העבאסיים; פרשיות הדנות ברמב"ם מצויות במסגרת המסופר על הסולטאנים האיובים; תיאור פעלו של ר' משה קפשאלי צמוד לפרקים הדנים בחייו ובמעשיו של הסולטאן העות'מאני מֶחְמֵד השני; ועוד כיוצא באלה. הדבקות במסגרת הכתיבה הדו-מעגלית ומידת האקלקטיות, שהן ממאפייניה המובהקים של שיטת החיבור של סמברי, ניכרות גם במגוון שיטות התארוך שהוא הביא בספרו. שלוש הן השיטות המצויות בסד"י: המניין להגירה, המניין ליצירה והמניין לשטרות. כל אחת מהן באה לו מן המקורות שעמדו לפניו באותו עניין. לעתים הוא הוסיף מדעתו סינכרוניזציה של תאריך שמצא עם מקבילו מן המערכת האחרת. אין בחיבור שלפנינו שום אזכור של תאריך לספירת הנוצרים, שכן החיבור ממוקד רובו ככולו במעגלי תולדות האסלאם והיהדות המשֻׁקְת. בכל סיפורי הרקע האסלאמיים תופס מניין השנים ההגרי מקום כמעט בלעדי. שיטת תארוך זו היא הרווחת ביותר בהיסטוריוגרפיה האסלאמית, אשר בעל סד"י נזקק לה במישרין או שהגיע אליה בעקיפין. זאת ועוד, סמברי ייחס לראשיתו של מניין זה משמעות טיפולוגית, וכך כתב על אודותיו:

והישמעאלים התחילו למנות חשבונם מיום ה' ב' ימים לירח א"ב לכל הצרות שעברו על ישראל שהוא מזומן לפורענות. הלא תראה שכאותו החדש נגזרה גזירה על דור המדבר וליל ט' באב היה. בו ביום נחרב בית ראשון. בו ביום נחרב בית שני. בו ביום נחרב אלכסנדריא קהל גדול מהיאודים... ובו ביום נעשה גרוש צרפת בשנת כל"ה גרש. ובאותו החדש התחילו למנות הישמעאלים בשנת ארבעת אלפים ושפ"ב ליצירה ממחזור רל"א, והחדש הראשון שלהם נקרא מחר"ם (13א-ב).

אין בין חודש אב העברי לבין חודש אאב (אָב) המוסלמי¹⁸³ אלא שיתוף השם בלבד. אין גם זכר

181 כזה הוא מכנה ספר יוחסין. וראה גם שה"ק, ה ע"ב: 'וראיתי לחלוק הדורות אשר אחרש'. אמנם כמבוא הספר סמברי הגדיר את חיבורו בזאת הלשון: 'ספר דברי יוסף אשר חבר ואסף את שלשלת הרבנים מסוף רבנן סבוראי עד היום (2א)'. אך למעשה הוא לא הביא את מלוא שלשלת הרבנים וכדודאי לא חילק אותה בשום מקום בספרו לדורות.

182 ראה לעיל פרק ב, בין ציוני הערות 18-19 החל בפסקה הפותחת במלים 'תכונה נוספת המאפיינת'.

183 חודש אאב שבלוח המוסלמי מקביל לחודש אוגוסט בלוח הנוצרים.

לאאב כראשון לחודשי השנה ההג'רית בחומר ההיסטוריוגרפי המוסלמי שעיין בו סמברי. ואולם כשנמצא אאב זה בחיבור היסטורי יהודי (יוחסין) די היה לבעל סד"י בדמיון השם כדי להעלות באמצעותו את השקפתו ההיסטורית הייחודית בדבר מעמדו של ישראל בקרב העמים המוסלמים, בדבר השעבוד שנגזר על האומה היהודית השרוייה בגלות ישמעאל והפורענויות המשתלשלות מכך. דבר זה הלם להפליא גם את מגמות כתיבתו.¹⁸⁴

בפרקי התולדה היהודיים הציונים הכרונולוגיים הם למניין היצירה, כמקובל בכרונוגרפיה היהודית מימי הביניים.¹⁸⁵ על אלה נוסף בכל פרקי ההיסטוריה היהודית של מצרים מניין מקובל אחר, הלא הוא החשבון לשטרות. בפרקים הללו מניין השטרות הוא המניין הראשי, והתאריכים מיתרגמים ברוב המקרים גם למניין היצירה. ראוי להעיר עוד על דרכו בהמרת תאריכים מן המניין ההג'רי למניין היצירה. כאן נקט לרוב בדרך הצירוף המכני, והוסיף לתאריך הנתון סך של 382 שנה.¹⁸⁶ כך חישב כי שנת תי"א להג'רה שווה לשנת ארבעת אלפים ותשצ"ג ליצירה, אבל התאריך הנכון הוא תשפ"א/21-1020. דרך חישוב זאת גרמה לו לאי-דיוקים בסינכרוניזציה. סמברי התעלם מן העובדה ששנת הלוח ההג'רי היא שנה של 12 חודשי ירח, וכך נוצר פער בינה לבין המניינים האחרים המבוססים על שנת השמש.

כבר עמדנו על הזיקה ההדוקה שבין סד"י לבין דברי היסטוריונים שקדמו לו ועל עקבותיה הניכרים היטב בלשון הספר ובסגנונו. אולם חטיבה אחת מתוכו מתייחדת בלשונה ובסגנונה, והיא חטיבת הפרקים האסלאמיים, המתקרבת בכמותה לכדי חמישית מן החיבור. בכל הפרקים האלה נקט סמברי לשון מקרא. לעומתם פרקי ההיסטוריה היהודית כתובים בסגנונות רבים ושונים זה מזה, ולא נמצאת בהם מבחינה זאת כל אחידות. נראה, כי כל אימת שהמחבר הגיע אל הפרקים האסלאמיים, נקט במכוון סגנון מקראי. הסגנון הזה תאם לדעתו את התפיסה ההיסטוריוסופית שעליה הוא השתית את חיבורו. על פי תפיסה זו, שעבודה של האומה היהודית לישמעאל ולצאצאיו מתפרש כתוצאה של תכנית אלוהית הכוללת את גזרת הגלות ואת בשורת הגאולה גם יחד. היריעה ההיסטורית שהחלה נגללת מאז המאה ה-7, עם הופעת מוחמד וראשית השעבוד לישמעאלים-המוסלמים, נתפסת בעיניו כמימושו של חזון אשר שורשיו נעוצים במקרא, או לפחות במדרש הכתובים.¹⁸⁷ הסגנון השאוב מן המקראות מקנה לקורות ישראל בקרב העמים המוסלמים מימד של עומק היסטורי ומשמעות תאולוגית ייחודית.

ייחודו הסגנוני של סד"י בא לידי ביטוי גם בנטייה שגילה מחברו לדברי שיר. נטייתו זאת מסתברת לאור העובדה שהמאה ה-17 הייתה עידן של פריחה לשירה העברית על ארמת מצרים.¹⁸⁸ הן בקהיר הן ברשיד ניכרה אז פעילות אינטנסיבית של משוררים יהודים. אמנם סמברי עצמו לא הזכיר בחיבורו את היצירה השירית בת זמנו כדרך שלא הזכיר חכמים בולטים שחיו ופעלו בימיו; אולם זיקתו ונטייתו לשירה ניכרות בעליל. הוא שילב בחיבורו 13 מובאות שיריות מתוך דברי

184 ראה לעיל פרק ב, סמוך לציוני הערות 26-29.

185 ראה בורנשטיין, תאריכים, עמ' 222-236; ועקביא, עמ' סד-סה.

186 ראה המובאה לעיל סמוך לציון הערה 183: 'התחילו למנות הישמעאלים... שפ"ב ליצירה'.

187 ראה לעיל פרק ב, סמוך לציוני הערות 28-29. מעניינת ההקבלה המופיעה אצל הכרוניסט האשכנזי בן המאה ה-16, ר' דוד גאנו בעל ספר צמח דוד. מבדיקת סגנונו העברי של גאנו עולה כי בקטעי התרגום מגרמנית הוא קרוב יותר ללשון המקרא מאשר ללשון חכמים. ראה ברויאר, עמ' כט.

188 ראה מאמרי ולנשטיין הנזכרים בהערה 2 לעיל; טובי, עמ' 57-61.

משוררים ילידי ספרד ומצרים,¹⁸⁹ מליצות פרי עטם של חכמים,¹⁹⁰ כתובות מצבה,¹⁹¹ ואף בתי שיר מן הספרות הערבית.¹⁹² על אלה הוסיף עוד עשרים ושבעה בתי שיר משלו, שהעמיד ככותרות בראשיהם של כמה מפרקי חיבורו וכן בראשי המפתחות.¹⁹³ נטייתו זו של סמברי באה לידי ביטוי מועצם גם בהקדמת חיבורו ובקולופון המחבר, הבנויים בחלקם הגדול בלשון מחורזת והמושכצים אף הם שיבוצים מקראיים.¹⁹⁴ אפשר שסמברי הלך כאן בעקבותיה של המסורת המקאמית האסלאמית, שחדרה בימי הביניים אל הספרות העברית, ובתבניתה בנה את חיבורו. סימניה של מסורת הכתיבה המקאמית, שעיקרם פרקי עלילה קצרים, פרוזה מחורזת, מליצות וסגנון שיבוצי, ניכרים היטב בסד"י.¹⁹⁵

תופעה סגנונית נוספת המייחדת את חיבורו של סמברי היא השערוב הלשוני. בסד"י ביטויים וצירופים רבים ששורשיהם הברורים הם בלשון הערבית. אלה משקפים הן את השפעת מקורותיו הערביים הן את השפעתם של המקורות העבריים שנוצרו בארצות האסלאם בהשפעתה של הלשון הערבית. כן נמצא בחיבורו עדויות ללהג המגרבי ששמע בסביבתו או שנשתקע במקורות הכתובים שהיו לפניו.¹⁹⁶ הבקאות בלשון הערבית ניכרת גם בעובדה, שסמברי הביא לאורך חיבורו שמות ערביים של אישים, שבטים, מקומות וספרים ככתיבם הערבי המקורי.¹⁹⁷

בצד הייחוד הלשוני והסגנוני שבחיבור נוכל להבחין בעקרונות ספרותיים המנחים את כתיבתו של סמברי. נצביע בזאת על שניים מן האמצעים הספרותיים הבולטים בחיבור. הראשון נוגע לשיטת סידור חומרי הכתיבה על פי עקרון האסוציאציה והשני הוא עקרון הדיגרסיה.¹⁹⁸ רישומי של העיקרון הראשון, שהוא מיסודותיה של החשיבה האנושית, ניכרים היטב במסורת הכתיבה העברית, הן במקרא,¹⁹⁹ הן בקבצים של ההלכה והאגדה.²⁰⁰ סמברי עצמו הרבה להסמיך זה לזה אירועים שונים ולקרב זה אל זה אישים שמרחקי זמן מפרידים ביניהם. הגורם שהסמיכם זימנם יחד היה בדרך כלל הדמיון בשמות או הזהות של המקומות שבהם פעלו האישים או התרחשו האירועים. דרך השימוש בעקרון האסוציאציה תתבהר בדוגמה שלהלן. נעקוב כזה אחר סדר אזכורם של שלושה חכמים. ראשון, 'ר' שלמה נ' גבירול היה בעיר סרגוסה' (47 ואילך); אחריו, 'הריב"ש ז"ל ארץ מולדתו היתה בעיר סרקוסטה' (48 ואילך); ומכיוון ש'נתחבטו בו אדום ורצו לשלוח בו יד

189 רשב"ג (47), ראב"ע (51-59), ר' משה בן יקר (61-62), ריה"ל (130), ר' שמואל בן חביב (נזכר במפתחות, 27).

190 ראב"ם (62), ר' שלמה מזל טוב (75), 'נבואת הילד' (63-65).

191 שירים שנתקקו על מצבותיהם של הרי"ף (47), של ריב"ש (50), של רשב"ץ (50) ושל ר' יוסף באגילר (134).

192 'שיר שעשו אותו למלך אלחאכם' (26).

193 ראשי המפתחות: דפים 5-8; כותרות בראשי הפרקים: דפים 9, ש' 1-3; 15 ש' 15-20; 29, ש' 8-13; 330, ש' 14-18; גזירת היין: דף 94, ש' 11-22.

194 דפים 33-5, וכן קולופון ב 128.

195 רוזנטל, עמ' 179-185; ג, עמ' 161-164 (מקאמה); גויטיין, מקאמה, עמ' 26-40.

196 ראה נספח א; 'הלשון המשוערבת, ערבים וטקסטים הכתובים בערבית', עמ' 423-426.

197 מדגם מייצג: השמות שבדפים 9-12, 25, 27, 134.

198 לפירוט העקרונות הללו ראה שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 190-192.

199 ראה קאסטור, עמ' 165-169.

200 עיין אלבק, מבוא, עמ' 88-89; היינמן, עמ' 60-70, 140-143.

לרוב קנאתם... הבריוהוהו היאודים משם לעיר אלגזיזי"אר וניצול' (49א ואילך); ואחרון, 'הר' שמעון בר צמת דוראן הנקרא הרשב"ץ... והיה מעיר גיז"אייר' (50א). יסודה של סמיכות זו בשרשור הגאוגרפי-הטופונימי: סרגוסה-סרקוסטה, אלגזיזיאר-גיזאייר (=אלג'יר). אך במקרה זה התנגש עקרון האסוציאציה בעיקרון הכרונולוגי, שכן שרשרת החכמים דלעיל באה בתוך חטיבה מסודרת היטב הסוקרת את תולדותיהם של חכמי ספרד מן המאה ה-11 עד למאה ה-13. סיפוריהם של ריב"ש ורשב"ץ שחיו במאות ה-14 וה-15 מהווים מעין 'טריז' בתוך רצף החטיבה הנזכרת, מה גם שהם משתרעים על פני דפים רבים.

העיקרון השני הוא הדיגרסיה. הכתיבה הדיגרסיבית בולטת ביותר בכל פינות החיבור, והיא קוטעת את המהלך הרצוף של חרצאת הדברים. בחלקה מתחייבת היא מן המבנה הדו-מעגלי של סד"י. סיפור המסגרת האסלאמי, הוא המעגל החיצוני ה'אוניברסאלי', נקטע לאורכו בשמונה מקומות,²⁰¹ שכן תכליתו לשמש רקע לתולדות ישראל. אולם גם בתוך מעגלי הכתיבה ההיסטורית היהודית נמצאות סטיות נרחבות לרוב. דוגמה מובהקת להן מספקים סיפורי רמב"ם המוכאים למקוטעין כשיפורים אחרים נכרכים בהם, לרוב על דרך האסוציאציה והשרשור. הפרשיות המתארות את הסאגה של 'הנשר הגדול' וביתו נפרשות בשל כך על פני למעלה משלושים דף (330-362א).²⁰² נוכל לסכם ולומר, כי הדיגרסיה ניזונה ברוב המקרים מן האסוציאציה. נטייתו של בעל סד"י להסמיק נושאים ואישים על פי זהות בשמות או על פי דמיון בנושאים הולידה בהכרח את הסטיות ואת הקיטוע בכמה וכמה מפרקי החיבור.

נוסף בזאת הערה על איכות עבודתו של סמברי כהיסטוריון. היו חוקרים שמצאו פגמים בכתיבתו, כגון שימוש רשלני במקורותיו או היעדר חוש ביקורת לגבי ידיעות שהסתמך עליהן, והיו שערערו על מהימנותו בסוגיות ספציפיות שנדונו במחקריהם.²⁰³ אין ספק שסמברי לא העביר את מקורותיו ואת הדברים שכתב תחת שבט הביקורת, שכן לא השתחרר ממסורת הכתיבה הכרונולוגית של ימי הביניים. זו הייתה דרכם של כותבי כרוניקות בדורות שקדמו לו, ואף בימינו הוא. אך גם אם אין הוא מפלס דרך חדשה בניתוח הביקורתי של הטקסטים, ראוי לציין כי בחלקים רבים של חיבורו ניכרת מידה של דיוק ואיזון, ובפרקים מסוימים ניסה המחבר ואף הצליח להתחקות אחר סיבות האירועים.

בחתימתו של הפרק הזה על אודות שיטת כתיבתו נשוב ונאזכר את הקונצפציה ההיסטורית המיוחדת לו, אשר על פיה בנה את ספרו וארגן בו את החומרים ששאב ממקורותיו השונים. מכלל האלמנטים הבולטים בה נדגיש את החשיבות שייחס להעמדת תולדות ישראל על הרקע של ההיסטוריה הכללית, במקרה דגן תולדות העמים המוסלמיים. ומכאן מובנת הבחנתו, כי הופעת האסלאם היא ראשיתה של תקופה הרת גורל בתולדות ישראל.

201 ראה דפים 15ב, 25, 27א, 30ב, 67ב, 76ב, 93א, 94א.

202 ראה לעיל הערה 198.

203 ראה איילון, נגידות, עמ' 129-130; הקר, החברה, עמ' 98-105; הנ"ל, הרבנות, עמ' 232-236, 256-258.

ז. כתבי-הידות של ספר דברי יוסף

חיבורו של סמברי לא השתמר במקורו, ואף לא הגיע לידינו בשלמותו.²⁰⁴ הוא הועתק פעמים מספר בסוף המאה ה-17 ובמהלך המאה ה-18. מהעתקות אלה הגיעו לידינו שני כתבי-ידות שכל אחד מהם מכיל את רובו של החיבור, וכן קטעים ששרדו מתוך שני כתבי-ידות אחרים.

כתב היד הקרוב מכולם למקור הוא, כנראה, זה המצוי בספריית 'כל ישראל חברים' שבפריס (להלן פ).²⁰⁵ במקורו הוא הכיל 228 סימנים (=פרקים) ב-153 דפים. מספר הדפים המלא נקבע על פי שרידי ספרור אלפביתי הנראים בראשיהם של כמה מן הדפים.²⁰⁶ כיום מצויים בכתב-היד 134 דפים המסופרים בספרות ערביות.²⁰⁷ הפער בין שתי מערכות הספרור נובע מחסרון דפים בין 64 ל-65 (=נבואת הילד), בין 92 ל-93 (=סיפור שבתי צבי), בין 94 ל-95 (=סיפור חכמי צפת), ואחרי 134 (בסופו של כתב היד). כיוון שבכל הדפים שבכתב-היד מסומנים פרקי הספר על הסדר, נמצא כי ב-פ חסרים עשרה סימנים וחלקי סימנים (עד; קמז-קמט; קנו-קנח; קקכו-קקכח). כתיבת הסופר המעתיק הינה כתיבה ספרדית האופיינית למאה ה-17. השוואת הפקסימיליה של פ לזו של כ"י קויפמן מס' 255, המובא במאמרו של שלום על תהלים,²⁰⁸ מצדיקה את אפיונו ואת קביעת זמנו של כתב-היד. בשער כ"י פ (א2) נאמר, כי מלאכת כתיבת סד"י הושלמה בשנת ונושע"ה ליצירה, היא שנת תל"ב (1672).²⁰⁹

כתב-יד דומה בהיקפו ל-פ הוא זה השמור בספריית הבודליאנה שבאוקספורד (להלן ב).²¹⁰ מלבד הסימנים החסרים בכתב-יד פ יש בו שלוש לקונות. הראשונה מצויה לאחר 88 (סי' קנד-ראשית קסא), והיא בת 6 דפים לערך. השנייה לאחר 112 (סוף סי' קקג-קקד), והשלישית בין 116 לבין 117 (סוף סי' קקי-ראשית קקיג). אחריתו של החיבור (סי' קקכו-קקכח) מצויה אך ורק בכתב-יד ב. שם נזכר גם תאריך סיום כתיבתו של החיבור, והרי פרטיו כפי שהובאו בקולופון המחבר: 'תם ונשלם שבח לאל בורא עולם היום יום שני ששה ימים לחדש שבט בסדר התייצבו וראו את ישועת ה' אשר יעשה לכם היום בשנת שוש אשיש בה' תג'ל נפשי באלקי' (ב 128א). העתקת ב נסתיימה אפוא בשנת תל"ג (1673). כתיבת ידו של הסופר שהעתיק את ב אף היא כתיבה ספרדית, בדומה לזו של פ.

204 הערות בודדות ראה אצל שטיינשניידר, היסטוריה, עמ' 140.

205 סימנו בספריית כ"ח H130A. תיאורו אצל שוואב, עמ' 80-81. רוזאנס (ד, עמ' 378-379) סבר, שזהו אוטוגרף המחבר; ואין הדבר כן.

206 הרי מבחר מצומצם מתוך 36 הדפים הממוספרים באותיות א"ב: 36-לו, 82-פכ, 102-קכ(י), 127-קמה(י), 133-קנא(י). על סיבת הפער בין מערכות הספרור ראה לקמן בין ציוני הערות 207-208.

207 ההפניות במבוא ובהערות לטקסט של סד"י נרשמו על פי מספור דפים זה.

208 ראה שלום, תהלים, עמ' 158-159.

209 ראה שער החיבור, א2. ההא שכנושע"ה רומזת כנראה לפרט הגדול, לאלפים.

210 סימנו שם Opp. Add. 834. ראה תיאורו אצל נויבאוואר, קטלוג, א, עמ' 846, 1163-1164.

דבר מוצא ולא מביא אל דבר זה ונכד לשון זה מכלל קודמיו האור
המנומק הזה - גם דאיתן להחלף השמות ולא הנחנה נ"י חוסה הש"ר
כל זה כפצח לבחן להזכירו ענין האור נ"י גם הדבר ל הזקנים
המנומקם ה' שאר כבדן עד שפגדו ולא נחנ' פו כבוד לאותו גם
לא נשחך כה לבה - עד שפגדו חמור ופגדו מקסמל' של שנה מז'ה
יעבדו וחקדו על מקום קפודקו וכו' אכלו דין גדול במצב שש
אדוכה וצדוה ורחבה וכחכו טלה אל הכפים שאזכור ושאו נשעני
גדולה להקדמו שהיה יושב בה בלתי הכנסת כמין זויס מולדקין ארע
וכר למקדמו הזה והיה היה קטש שית' שגלח האדון להחלקה ממנו
זכורו קטמור לבו אורו
הכפים קח' שהיו כחכמים על המצבה הראשונה הם אל

כסוד
במחל מעל . פסוד ירל . נועם יחדל . זוקר ירחק
גם כן שחן . גטנאמן . דוקא נאמן . טד לשחק
שונה שחק . עם קמנפו . יושב טע . מיש ירחק

טוד הוסיף האחרונים על זה של המלכה
מלכה נפש קמוסר ד'אכא מלד' אמן כח זל

מאד דנה פכל . לצן יקר ככל . ולבטא פופ אכל . מאורהם כשתק
שתיס יחמיון . כרש יחמיון . כקולמך וכיון . לבכ מנ' רחק
אהה פרחדלמך . ונהפך ין רח . לדעל פ' לקח . אקיס חפ' יסח
טלח יחיה אל . לעוב חלד טל . נהן כך פטל . ככמא יהדות
כאלס יחשכ . לחפ' יקשכ . ככס לוד יושכ . ללמס ירחק

הר
שמעון כד למח דודאן קנקלח הרשכ' על
מגן חכוס ופחד חוסכ משח על פ' חיוכ
זרשן ומשח זעל
לשכ נשח ושתח שח
זרשכ שחכ על חככו
כ

כתב־יד שלישי מקוטע ביותר, שלא השתמר במצב טוב, מצוי בספריית מכון בן־צבי (להלן צ).²¹¹ ככל הנראה הועתק כתב־יד זה בראשית המאה ה־18 מתוך מקור הקרוב לנוסח פ. כתב־יד צ מכיל 13 דפים לא רצופים, המסופרים בספרור אלפביתי (ח-יא; יג-טו; כח-לג = פ 76א-81א; 82ב-86א). בדפים האלה הובאו סיפורי מאורעות מאז גירוש ספרד וסיפורי הסולטאנים העות'מאניים והפחות שמשלו במצרים. כן נכלל בו סיפור 'הקירידו', יעקב בן יוסף פילוסוף, מראשי כת הדונמה (כח ע"א), שנלקח מתוך 'ספר מעשה טוביה' לר' טוביה רופא הכהן.²¹² הסיפור האחרון איננו מצוי בכתב־היד פ ו־ב. ככל הנראה, הריהו אינטרפולציה אל תוך סד"י.

דף או שניים ששרדו מתוך כתב־יד רביעי העתיק א"א הרכבי במאמרו 'מספר דברי ימי היהודים בלתי נודע'. כתב־יד זה נמצא, ככל הנראה, בספריית ס"ט פטרבורג, היא לנינגרד (להלן ל).²¹³ דף זה כולל את רוב מעשה דוד אלרואי ואת סיפורי ראב"ד מפוסקיי ור' זרחיה הלוי (= פ 36א-ב; 44ב-45). על אף מיעוטו של החומר שהובא מתוך מקור זה נוכל לקבוע, כי נוסחו קרוב לזה של פ. כתב־יד חמישי נמצא בארבל שבצפון עיראק (להלן א) ביד ר' יוסף ב"ר יוסף, מחבר 'ספר תועי רוח'.²¹⁴ הוא העתיק מתוכו בדפים 177-185 של חיבורו את סיפור דוד הראובני ושלמה מלכו. לא השתמשו בו במלאכת ההדרת הספר שלפנינו, שכן בפרשה משיחית זו נעשתה הקולציה של כתב־יד פ ו־ב עם מקורם, 'ספר דברי הימים' של ר' יוסף הכהן. ספר זה נחשב כאן ל־*editio princeps*, וסימנו במדור שינויי הנוסחאות ד.

כתב־יד שישי שהכיל חלק מסד"י נמצא לפני כמה עשרות שנים תחת ידו של הרכ י"מ טולידאנו.²¹⁵ לפי עדותו, הוא רכש את כתב־היד הזה במצרים. קיימת אפשרות שכתב־היד הועתק שם. אולם לא עלה בידינו לאתרו עד היום.

211 מספרו שם 1748.

212 ספרו של טוביה רופא נדפס בוויניציאה תס"ז (1707), וממילא הוא מאוחר להעתקות פ ו־ב. על הקירידו ראה שלום, ש"צ, ב, עמ' 761 (הערה 2). ראה גם נספח ב; 'השכתאות בכתב יד והיחס שבין כה"י לספר דברי יוסף', עמ' 429-427.

213 הרכבי, חגי"ג², עמ' 47-49.

214 מחבר ילקוט זה זוהה עם ר' יוסף ב"ר יוסף הירושלמי בן המאה ה־19, שנודע בארצות המזרח והתפרנס ממכירת ספרים. ראה בניהו, פנקסים, עמ' 387-400; שלום, תעודות, עמ' 172-189.

215 ראה טולידאנו, שריד, עמ' 23, 37.

ח. תפוצתו

מאז יצא סד"י מתחת יד מחברו ועד היום הזה, לא ראה את אור הדפוס בשלמותו. ואולם חכמים ואוהבי ספר גילו עניין בחיבור זה, והוא הועתק בכמה כתבי־ידות סמוך להשלמתו. גם מדפיסים נתנו בו עינם, וליקוטים ראשונים מתוך סד"י נדפסו במהלך המאה ה־18.

הילקוט הראשון בשם 'סיפור דברים המושכים את הלב' (להלן ס'), יצא לאור בקושטאנדינא שנת נחל"ת (=1728) בדפוס המחקק יונה בן יעקב אשכנזי.²¹⁶ ס' כולל את סיפור מלכי העותמנליס מראשיתם ועד לשלהי המאה ה־17. מלבד הפרק העותמאני הנרחב (דפים כח = פ 367-394) הביא המסדר את סיפור ר' יוסף דילה ריינה (כח ע"ב-לו ע"א = פ 336-344); מעשה הרוח שהיה בדמשק בשנת שס"ט (לו ע"א-לט ע"ב = פ 3121-3125א), וסיפור רבני קושטנטינא (לט ע"ב-מב ע"ב = פ 3125א-3128א). סיפור מלכי העותמנליס, שהוא חטיבה נרחבת רב מעגלית בסד"י, כולל את הפרקים על עניינים אלה: גירוש ספרד, מרד אחמד באשה, שלמה מלכו, ר' משה המון וגזירות ופורענויות שהתרחשו במצרים, בבלקנים, באיטליה ובפולין במאות ה־16 וה־17. בסופו של ס' (מב ע"ב-מד ע"ב = פ 3113א-3115ב) הובאו מעשה הרב האר"י כאשר קרבו ימיו למות וכן הפרק המתאר את פטירתו.

בשנת תקט"ז (1756) הדפיס אברהם משה באיזמיר את 'ספר מאורעות עולם' (להלן מ).²¹⁷ זהו ילקוט מצומצם יותר שהתבסס על קודמו, ס'. אברהם משה, מסדר בדפוס של היווני אוסטה מארגוס, תיאר את ילקוטו בזו הלשון: 'הספר הנכבד הזה מאורעות עולם והוא מה שעבר בעולם מסיפורים (!) מלכי העותמנליס וסיפור מרבני קושטנטינא יע"א ופזמון האדרא ותפלת אליהו הנביא זיע"א וסיפור שלמה מולכו... וסיפור מרבי יוסף דילה ריינה... וסיפור מעשה הרוח מה שעשה על יד המקובל כמהר"ר חיים ויטאל ז"ל וסיפור פטירת האר"י לוריא זל"ה'.

זיקתו של מ' אל ס' ניכרת בכירור, אלא שבילקוט האחרון אין מאומה מן ההיסטוריה העותמאנית גופה. מכל 'סיפורי מלכי עותמליס' (ב ע"א-ג ע"ב) נותרו רק הגזירות והפורענויות, וכן מעשה השר משה המון.

מלבד שני הספרים הללו, שנדפסו בלשון המקור העברית, כעבור עשור שנים תורגמו ללשון הספרדית־היהודית חלקים מתוך חטיבת הסיפורים הראשונים המצויה ב־ס', דהיינו סיפור מלכי העותמנליס (דפים כח-כ). הפרקים המתורגמים הללו יצאו לאור בקושטאנדינא בשנת תקכ"ז (1767) בדפוס ראובן ונסים אשכנזי, בניו של ר' יונה, מהדירו של ס'. מתוך התאמה מלאה לתוכנו נקרא ילקוט זה בשם 'ספר סיפור מלכי עותמגלים' (!) איס דיקלארו דיל ריינו די עותמגליק', והוא מקביל ב־17 דפיו לסד"י, 367-382ב.²¹⁸

216 על המדפיס ראה יערי, הדפוס, עמ' 38-51. בקולופון של ס' נכתב: 'הנאתיו לבית הדפוס אני הצעיר המסדר... אברהם בכמהר"ר יאודה ליב יצ"ו'. נראה אפוא כי המסדר אברהם הוא שיום את הוצאת ס'.

217 ראה יערי, הדפוס, עמ' 107, 142-143 (מס' 71) וכן שטיינשניידר, שונות, עמ' 186 (מס' 22).

218 ראה יערי, לאדינו, עמ' 40 (מס' 267).

סיפור מלכי העותמגלים

תקע'ד לחשנוס •

והשרים שלו אשר שלח חותם למצרים בשנת תקע'ז •

לחשנוס סיני'ן שר הכנף אשר שלח לתמן ועשה חותם שר הכנף • בשנת תקע'ח חיסכור • תקע'ט סיני'ן פעם שית כאשר בא מתמן • תקע'ס חוסין • וימח סולטן סליס • ב'י'ז להדש כסליו שנת חמשת אלפיוס וס'ה ליצירה והימים אשר מלך סולטן סליס ט' סלי וימלך תחמיו סולטן מורלר •

והשרים שלו אשר שלח חותם למצרי' בשנת תקע'ב לחשנוס

מס'ח בשנת תקע'ח ס'ים חוסין • תקע'ט חויר דרו'ס חנירהים • תקע'כ סנ'ן כס'ה ונימיוהה שר המירומס כמס'ר שמוחל הכהן ז'ל • תקע'ה חוים • תקע'ט לחמד חס'ין חלף וב' קיט • וימח סולטן מורלר ויהימים אשר מלך סולטן מורלר כ'ח שים •

וימלך ס'יטן מחמד בנו בשנת חמשת אלפיוס וס'ה ליצירה

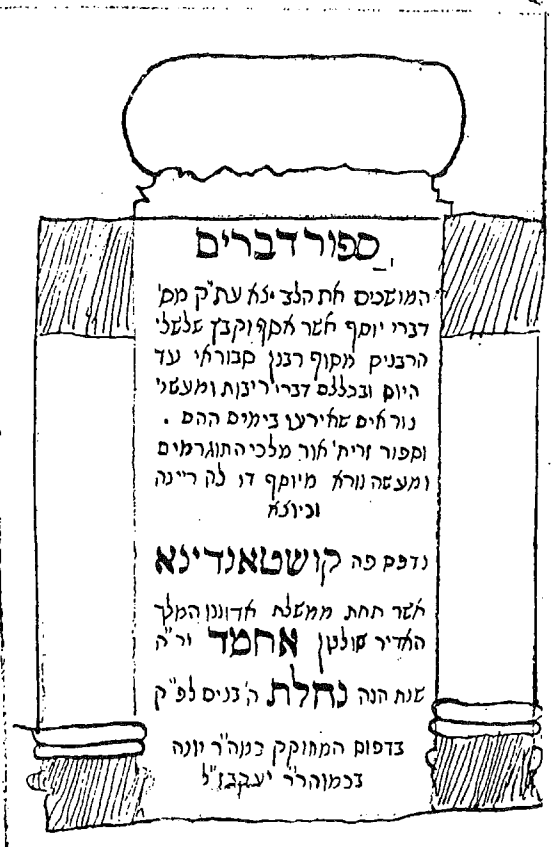
היא שנת ח'וד לחשנוס והשרים שלו אשר שלח חותם למצרים בשנת חלף וד' שריף מחמד • חלף ושכנר • חלף ועשרה ויר עאלני חלף וי' מקנו חנהים חלף • חלף וי'ב נורכב'י • שרים מחמד • חלף וי'ד חס'ן וימח סולטן מחמד וקחי מלכותו חלף עשר שים •

וימלך תחמיו לחמד בנו בשנת חמשת אלפיוס וס'ה היא

שנת חלף וס'ו לחשנוס והשרים שלו אשר שלח למצרים חלף וי'ב יוח'ן מחמד אשר הרב חת השריכני' ש'נמצים • חלף וכ'ד כפ'ר לחמד וימח סולטן מחמד וקחי מלכותו י'א שים • וימלך תחמיו סולטן עותמאן בנו בשנת חמשת אלפיוס וס'ה ליצירה היא שנת חלף וכ'ו לחשנוס • והשרים שלו בשנת חלף וכ'ח סלחט'ר

לוצטלס'ה • חלף וכ'ח ב'עפר ונימיו היה חמשה גדולה בלרץ מצרים • חלף וכ'ט חרנאט חוסין ולחמד המעזניק שלו הרב חת

מימין: שער משוחזר של ספר **ספור דברים**, קושטאנדינא תפ"ח (1728); משמאל: עמוד לדוגמה מתוך הספר (כה, ב).

הוצאתם של ספרים אלה לאור מצביעה על התעניינותם של המדפיסים דווקא בחלק המאוחר של סד"י, ובמיוחד בפרקים העות'מאניים שבו. הדברים שמשכו את עיניהם היו תולדות הסולטאנים התורכים והמאורעות הדרמטיים שזעזעו את הקיבוצים היהודיים שבמזרח מאז אחרית המאה ה-15 ועד לשלהי המאה ה-17. עניין רב הם גילו ברמויותיהם של דוחקי קץ ומבקשי גאולה בדורות קרובים ורחוקים. מעמדה המרכזי של הקבלה במחשבה היהודית של אותה תקופה ניכר היטב בהבאת הפרקים שנושאים ר' יוסף דילה ריינה, האר"י ור' חיים ויטאל אל תוך הספרים הללו ובשילובם של הטקסטים הליטורגיים הקבליים, כגון פזמון האידרא (בר יוחאי נמשחת) ותפילה 'פתח אליהו' (מ, ז ע"ב-ח ע"ב). נראה, כי המדפיסים כיוונו בילקוטים אלה לטעמו של קהל קוראים גדול ברחבי האימפריה העות'מאנית. ואולם אין אנו יודעים מאומה על היקפן של מהדורות הדפוס של הספרים-הילקוטים הנ"ל, ס, מ וסיפור מלכי העות'מאנים כתרגום לספרדית-היהודית. רק עותקים בודדים נשתמרו מן המהדורות הללו והגיעו לידינו.

הקדמה למכור

כה דברי המכור ה'ה החולעת הקטן אברהם
 משה ה'י הלא מעשה בןו כסף בןו והב
 וקחו בילכס זה הספר הנכבד הזה ימא ארעות עולם
 והוא מה שעבר בעולם מסיפורים מלכי העוממלים
 וסיפור מרכנו קוטלנטינא יע'א * ופזמון המכור
 וחפולא אליהו הנביא יע'א : וסיפור שלמה חולכו
 שעה עלמו משיח ועשה נפלאות גדולות עד הין חקר
 ולין מספר וסיפור מרכי יוסף דילה ריינה שהלך להבין
 המשיח הוא ומעשה תלמידים עמו : וסיפור מעשה
 הרוח מה שעה על יד המקובל כמהר"ר חיים ויטא ו'ל
 וסיפור פסירת האר"י לוריוס זלה"ה כאשר
 קרכו ימיו למות וזכו יגן עלינו
 ועל כל זרע ישראל חמן
 ולנו מברתי הספר
 הזה כדי לזכות
 את הרב
 וכות
 הרבנים חלנו
 כי

ספר

מאורעות עולם

והוא סיפור מלכי עוממלים וסיפור
 רבני קוטלנטינא יע'א ופזמון שלומרים
 קודם המכור וחפולא אליהו הנביא יע'א
 ומעשה נורא משלמה מולכו ומעשה מהר
 יוסף דילה ריינה ומעשה הרוח מה שעה
 על יד המקובל כמהר"ר חיים
 ויטא ו'ל וסיפור פסירת
 האר"י ו'ל
 יע'א
 הבין לביח הדפוס ה'ה החולעת הקטן
 אברהם משה
 ה'י
 נרעם פה **אזמיר** יע'א אשר חמת
 ומעלת מלוננו המלך סולמן יאזמיר
 שנה אני **אברהם** מלך
 נפ'ק
 ברעם הממוקם מוסמך מלך

מימין : שער ספר מאורעות עולם, איזמיר תקט"ו (1756); משמאל : הקדמת המדפיס אברהם משה לספר.

פן אחר של תפוצת סד"י הוא השימוש שנעשה בו כמקור היסטורי. מאגר המידע הרחב שצבר סמברי בחיבורו על אודות החכמים שחיו ופעלו בארצות המזרח במאה ה-12 עד ה-17, היה לכלי זמין בידיהם של מחברי לקסיקונים ביוגרפיים, ספרי ביבליוגרפיה וקובצי מקורות היסטוריים. ראשון הוא הרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בן המאה ה-18, שעבר במצרים פעמים מספר ואף כיהן כרבה של קהיר.²¹⁹ הוא השתמש בכחביד של סד"י בכתיבת חיבוריו הביבליוגרפיים 'שם הגדולים' (ליוורנו תקל"ד) ו'ספר ועד לחכמים' (ליוורנו תק"ם). נדגים זאת בשניים מן הערכים

219 ראה בניהו, חיד"א, עמ' ט-קה.

שבספריו אלה. בערך ר' בצלאל אשכנזי כתב חיד"א: 'וכן ראיתי בקובץ כ"י שהיה רבו של האר"י (=133ב, שו' 13-14) וכתוב שם שהוא ביטל שם נגיד בארץ מצרים משום מעשה שהיה' (=28א, שו' 28-ב, שו' 7).²²⁰ בערך מהר"ר אברהם סבע הספרדי זיהה את מקורו במפורש בכתבו: 'ובספר דברי יוסף כ"י כתב שהרב הנזכר היה בא בספינה ועמד נחשול של ים לטבעם' (=73ב, שו' 23-5).²²¹

חלפו עוד מאה שנים, וכתב-היד של סד"י נשארו גנוזים בספריות או בידיהם של יחידים. גורל דומה פקד את הילקוטים שהודפסו עד כה מתוך סד"י – ס ו-מ – שהיו ככל הנראה יקרי המציאות. רק בשלהי המאה ה-19 שב ונתעורר העניין בחיבור שלפנינו. בשנת 1882 הדפיס א' נויבאוואר את סיפור דוד אלרואי (35-36א) ואת סיפור שמואל ן' עזריא (29-30ב) על פי כ"י ב. כעבור חמש שנים שב נויבאוואר והוציא לאור חלקים גדולים מתוך סד"י בשם 'ליקוטים מדברי יוסף לר' יוסף בן יצחק סמכרי' בתוך האנתולוגיה הנרחבת של הכרוניקות היהודיות 'סדר החכמים וקורות הימים' (להלן סדה"ח), עמ' 115-162.²²² נויבאוואר הביא אך ורק חומר יהודי תוך השמטת כל פרקי ההיסטוריה המוסלמית וכל הטקסטים הספרותיים ההיסטוריים, שסמכרי שילב בחיבורו. לליקוטים הללו מתוך סד"י נזקקו מכאן ואילך רבים מן החוקרים שעסקו מאז שלהי המאה ה-19 ועד היום בתולדות יהודי המזרח בכלל ובתולדות יהודי מצרים בפרט. רוב ההפניות בחיבוריהם הן אל הילקוטים מדברי יוסף של נויבאוואר, ורק מיעוט החוקרים פנו אל גוף כתב-היד של החיבור. בשנת 1896 שב א' ברלינר והדפיס אותם פרקים שכינס נויבאוואר בתוך סדה"ח שלו.²²³ הוא ראה בהם מקור יעיל להוראת ההיסטוריה, ואף הגיה את הליקוטים מתוך כ"י ב ותיקן את קריאתו של נויבאוואר בו.

נסיים את סקירת תפוצתו של סד"י, בשני חיבורים ביו-ביבליוגרפיים שנכתבו במצרים. רבה של אלכסנדריה הרב שלמה חזן השתמש בספרו 'המעלות לשלמה' (נא אומן תרנ"ט)²²⁴ בידיעות מתוך חיבורו של סמכרי שבכתב-יד. כמוהו נהג רבה של קהיר הרב רפאל אהרן בן שמעון, שכתב בראשית המאה ה-20 את ספר היחס של חכמי קהיר, 'ספר טוב מצרים' (להלן ט).²²⁵ הוא שאב את מרבית דבריו מתוך ה'ליקוטים מדברי יוסף' שבסדה"ח אשר לנויבאוואר. בהתאם לזאת הוא כינה את סמכרי לאורך כל ספרו בשם 'הרב ליקוטי יוסף'. מכאן ואילך הפך סד"י מושא למחקר ההיסטורי.

220 חיד"א, שה"ג, יד ע"ב (סי' יד).

221 חיד"א, ועד, לו ע"ב, מערכת צ.

222 אוקספורד תרס"ח לפ"ק. הוא הדפיס את הטקסטים מתוך כתב-יד הבודליאנה. ראה תיאורו לעיל בפרק ז, ליד ציון הערה 210.

223 ברלינר, מקורות.

224 נא אומן תרנ"ט.

225 ירושלים תרס"ח. הטקסט של 'הסכמת הפשר בין המוסחעריבים והמעריביים' (130-132ב) הובא ב'טוב מצרים' על פי תעודה שמצא בן שמעון בארכיון הקהילה בקהיר. כעשותנו במלאכת ההדרת סד"י נחשב טקסט זה שסימנו ט לכתב-יד, ושימש אותנו לקולציה עם פ רב.

ט. דרכי ההדרת הטקסט

מהדורת סד"י שלפנינו הינה אקלקטית בעיקרה. כבר עמדנו על כך ששני כתבי-ידות (ב, פ) מכילים את רוב רובו של החיבור.²²⁶ לאחר בדיקה מדוקדקת של השניים החלטנו, שמהדורת הדפוס הנוכחית תתבסס על הטקסט המופיע בכתב-יד פ. זהו, ככל הנראה, ההעתק הקרוב ביותר אל מקורו של סד"י, ולפיכך העדפנו ברוב רובו של הטקסט את פ על פני ב.²²⁷ גם חלוקת הדפים של פ צוינה בגוף המהדורה שלפנינו ומספרו של כל עמוד מופיע במקומו בטקסט בין סוגריים מרובעים. במקומות של חסרון ב-פ (אחר 64; 92; 94; 134) הובא הטקסט על פי ב, וכן צוינו מספרי הדפים של כתב-היד האחרון. גם רשימות היחס של רבני קושטנטנא ושל לוניקי (125-129א) הושלמו על פי ב, משום שבו הן רחבות יותר. על לקונות בכ"י ב וכן על חסרון תיבות בכ"י זה או בכ"י פ הערנו במדור של שינויי-הנוסחאות.

כתב היד המלא של ב, הפרגמנטים של כתבי-הידות האחרים (ל, צ) וכן מהדורות הדפוס הראשונות (מ, ס) משמשים כאן עדי נוסח להגהת הטקסט של מהדורה זו. לשון אחר, הקולציה של פ נעשתה עם כל כתבי-הידות המצויים ועם ליקוטי הדפוס הראשונים של סד"י ס ו-מ, כמקובל במהדורות מדעיות. העובדה שהשניים האחרונים הם editio princeps (=דפוסים ראשונים) שהותקנו על יסוד כתבי-ידות מקנה להם מעמד הדומה לזה של כתבי-ידות.²²⁸ רישומיהם של עדי הנוסח הללו מופיעים כהגהות לטקסט במדור שינויי הנוסחאות (להלן ש"נ). הערות בעלים שנרשמו בגיליונות של כתבי הידות (ב 37, ש"נ 652; 44, ש"נ 839), וכן גלוסות המצויות בחלק מן הפרגמנטים, הובאו אף הן במדור זה של ש"נ. בכלל ראוי לראות באפרט זה של ש"נ חלק מן ההערות, שיש בו כדי להבהיר סתומות שבגוף הטקסט. אשר לטקסט עצמו, הוא חולק במהדורה זאת לפרקים וסומן ע"י מוני שורות המצויים בגיליונות הימניים. כותרות המצויות בכה"י וכן כותרות פרקים שהן מעשה ידיו של המהדיר נמנו אף הן בכלל שורות הטקסט. המספרים שבמדור ש"נ מכוונים למוני שורות אלה.

כאמור לעיל, הנוסח של פ הועדף בכל מקום על פני זה של ב, אלא אם כן נמצאו ב-פ מלים

226 ראה לעיל פרק ז, שם פורשו סימניהם של כתבי-הידות הבאים לקמן.

227 נסתפק כאן בראייה מכרעת אחת לקדימתו-עדיפותו של פ. ראייה הקשורה בנושא השבתאי. רק ב-פ נמצאו הדפים שכתב סמכרי על פרשה משיחית זו קודם שנתלשו. עדות לכך הן שורות הפתיחה ששרדו: 'ועתה נתחיל לכתוב דברי ריבנות מלחמות וקרבנות, ברמחים ובחורבנות (!), בשווקים וברחובות אשר נפלו' (סוף 92). כמו כן מטיעת לכך ההערה של מעתיק ב הכאה לקמן. ליד הציון של 'סיפור נתן העזתי אשר נבא על שכתי צבי משיחו' הוא רשם: 'והסיפור הזה חסר מן הספר משום כבוד אלוהים הסתר דבר' (ב 45). העדות האחרונה בהקשר השבתאי מצויה בהמשך המפתחות לספר. בכתב-יד פ צוינו שני שירים על נושא זה: 'שיר שעשאו הרשב"ח על קרן הצבי' ו'שיר שעשאו הרב"ם (?) על הצבי' (7ב). שתי רשימות אלה כבר הושמטו בידי הסופר שהעתיק את ב, לפי שהדפים שהכילו שירים אלה כבר נתלשו ב-פ.

228 בדיקתם של ס ו-מ העלתה, כי יש זיקה הדוקה ביניהם לבין פ.

שגויות בעליל. במקרים אלה הובא הנוסח הראוי על פי ב, שהוא כתב-היד אשר העתקתו נשלמה סמוך מאוד לזו של פ, ולכן שיעור משקלו נכבד.²²⁹ בדפים 36-א3, 46-א68, 71-ב75, 95-א113, 115-ב121, 129-ב134 לא צוין מקורם של שינויי הנוסח, שכן כולם הובאו על פי ב. ביתר הדפים של סד"י צוינו שינויי הנוסח כפי שהם מצויים בפרגמנטים של כתבי-הידות האחרים (ל, צ) ובדפוסים הראשונים (מ, ס) נוסף על ב.

מספר חיבורים ותעודות שהובאו בסד"י הוגהו כנגד מקורותיהם — כתבי-ידות מתוקנים או עדי נוסח אחרים. איגרת השבת של ראב"ע הוגהה על פי כתבי-ידות שבספרייה הבריטית (לונדון) Add. 2703.8 ובספרייה הבודליאנה (אוקספורד) Mich. 185; Poc. 280b; Opp. 757.520. כיוון שכתבי-ידות אלה אינם העתקות של סד"י, נרשמו שינויי הנוסחאות שבהם במדור ההערות. תכליתם העיקרית להבהיר את הטקסט. נוסח מכתבו של שלמה מלכו (86-ב89) הוגה על פי מקורו, 'ספר דברי הימים' לר' יוסף הכהן (רו ע"ב-ריד ע"א), וזה האחרון סומן במדור שינויי הנוסחאות ב-ד. לכאורה, ניתן למקור זה מעמד דומה למעמדם של ס-ו.²³⁰ הסכמת הפשר שנערכה בבית דינו של רדב"ז בשנת רפ"ז²³¹ גם היא הוגהה על פי מקור נוסף, נוסח התעודה שהובא ב'ספר טוב מצרים' (סימנה ט). מחברו של הספר, הרב רפאל בן שמעון, העיד עליה כי מצאה גנוזה בארכיון הקהילה בקהיר.²³² מאחר שעדותו זאת נאמנה עלינו, נמצא שאיכותו של ט טובה לפחות כמו של שני כתבי-הידות הראשיים של סד"י.

נוסף עוד ונאמר, כי הטקסט של סד"י ניתן ככתבו וכלשונו כשם שהוא מופיע בכתבי-הידות; לפיכך אין בו עקיבות של כתיב מלא או חסר. אומנם במלים מעטות הושלמה אות או שתיים על-ידי המהדיר. השלמה כזאת הושמה בין סוגריים מרובעים. הכותרות שהושמו בראשי הפרקים כשהן ממוסגרות בסוגריים מרובעים, גם הן מעשה ידיו של המהדיר. כותרות אלה מגדירות חטיבות סיפור סגורות בסד"י, שלרוב הן מורכבות ממספר סימנים בכתב-היד. לעומתן שמות הסימנים שקבע המחבר לפרקי ספרו הובלטו כל אחד במקומו הראוי בראש כל פרק, וסמוך לו מספר הסימן באותיות עבריות.²³³ ברכות מכתורות הפרקים לא נזכרה המלה סימן, והיא הושלמה על ידינו בין סוגרים מרובעים. צורת רישום הכותרות המופיעות בראשי חטיבות סיפור, שלא בין סוגריים, והמלים הבודדות המודגשות באות שְׁמִנָה משקפות את הגרפיקה של כתבי-הידות. סימני הפיסוק המצויים בהעתקות הקדומות של הטקסט מעטים הם ואקראיים ביותר. הפיסוק המופיע במהדורתנו נעשה בעיקרו בידינו. בדומה לכך נהגנו בסימנים של הגרש (') ושל הגרשיים (") שהמעתיקים הביאום כמלים זרות, בצירופים מקוצרים ובציוני שנים לפי המניינים השונים הנזכרים בסד"י. מעתיקים אלה לא נקטו בשיטה אחידה. פעמים הניחו סימן זה ופעמים סימן אחר. גם המקום שהטילו בו את הגרש או את הגרשיים איננו קבוע וסדיר. אנו תיקנו את הסימנים והעמדנו כל אחד

229 לאור זאת מופיע במקומות מסוימים במדור ש"נ פ בחברת ל, צ, מאו ס. אך ברוב המקרים ב הוא כתב-היד הראשי החובר לעדי הנוסח האחרים.

230 כיוון שהקולציה של פרשם מלכו נעשתה בין פ-ר לבין ד, לא השתמשנו ב"א (לעיל סמוך לציון הערה 214) במלאכת הההדרה של הטקסט.

231 ראה לעיל פרק ח, סמוך לציון הערה 163; וכן הערה 225.

232 ראה בן שמעון, ג ע"ב.

233 בכתבי-הידות פ, ב נרשמו כותרות הפרקים שקבע סמברי בגיליון או בשולי העמודים.

במקומו על פי המקובל בימינו, בין שתי האותיות האחרונות שבמלה. לעומת זאת הקפדנו להביא את הנקודות הדיאקריטיות הפזורות פה ושם על גבי מלים ערביות, בעיקר באותיות ג, ט, כ, צ. נציין כי האות הערבית ג'ים מופיעה בדרך כלל כ'ג', ואילו האות ע'ין כ'ג' ונקודה מעליה. בחלק מן הטקסטים שהובאו בסד"י מצוירות נקודות מעל לאותיות ק וד שבשמות אלקים ואלדים. גם ניקוד זה צויין במהדורתנו.

ההפניות הפנימיות (cross references) המצויות במבוא ובהערות אנו מציינים את מספרי הדפים שבכתב-יד פ (ולעתים רחוקות שבכתב-יד ב) ואת מספרי השורות שכאותם דפים. אין ההפניות מתייחסות אל מספרי העמודים של הספר שלפנינו ולא אל מוני השורות המופיעים בכל גליונותיו. דוגמאות להפניות הנזכרות הם הציונים בהערות 189-194 שבמבוא (עמ' 61) או הערות 41-42 שבהקדמת חלק ב' מספר דברי יוסף (עמ' 81). הפניות אל עמודי מהדורה זאת מופיעות לעתים רחוקות, ובמיוחד בהערות הנוגעות לנספחים, לאיורים ולמפות שהוספנו במהדורה זאת. נעיר גם את תשומת הלב לאורתוגרפיה המיוחדת של סד"י. מלים הנחתמות בחיבור באות ף כמעט שלא נכתבו בצורתה זו, הסופית; ברוב רובן השתמש המחבר או המעתיק אך ורק בצורת האות פ. במהדורה שלפנינו הבאנו בכל המקרים את האות ף בצורתה, כמקובל בכתיבה של ימינו. לעומת זאת הנחנו כמות שהוא את כתיב המלים יאודה, יאודי, יאודים, כפי שהיה נהוג בימיו של מחבר הספר.

ולקראת סיום, שתי הערות נוספות קודם חיתום דברינו. האחת נוגעת לגוף הטקסט. ההקדמה לספר דברי יוסף, חתימת הספר (קולופון המחבר) וכמוהם רבים מפרקיו משוכצים מקראות, זכרי לשון מקרא ודברי חכמים.²³⁴ אנו ציינו למקורותיהם של שיבוצים רבים, אך לא התיימרנו להצביע על כל מראי המקומות או לנסות למצות עניין זה עד תום. ההערה האחרת מתייחסת למדור ש"נ. חילופי הנוסחאות הנוגעים לשמות ומושגים החוזרים בסד"י פעמים רבות כגון מחמד, קושטנטיןא, שולטאן או באשה לא צוינו כאותו מדור, כי אם בהיקרונם בטקסט בפעם הראשונה.

234 ראה לעיל פרק ו, סמוך לציוני הערות 187-195.

[22] ספר דברי יוסף

אשר חבר ואסף את שלשלת הרבנים מסוף רבנן סבוראי ועד היום, ובכללם דברי ריבות ומריבות ומאורעות רבות ורעות והנסים והנפלאות שנעשו לאבותינו בימים ההם משנת ארבעת אלפים ושלש מאות ושנים ושמונים ליצירה עד שנתינו זאת שהיא שנת הושיענו ונושע"ה ליצירה* פה מצרים.

* ונושע"ה = ה + 432, היינו החל"ב, היא שנת 1672 לסה"נ. התאריך הראשון, ד' שפ"ב = 622 לסה"נ

[א3] הקדמת חלק ב' מספר דברי יוסף

ואלה המלכים אשר מלכו בארץ בבל ובארץ מצרים ובקושטאנדינה אחר שנפסק המלכות מעם בני ישראל ונחרב בית מקדשנו ותפארתנו שיהבבי"א.¹ ואם אמור יאמר העבד העברי מה איכפת לנו לדעת חשבון מלכי ישמעאל אם מלכו אם לאו תאמר לו על מה שאחז"ל² על חשבון מלכי מדי ופרס, וז"ל³ לא רצו למנות לעצמם ימנו לאחרים, שנא' בשנת שתיים לדריוש⁴ בשנת שתיים לנבוכדנצר⁵ וכו': לא רציתם להשתעבד לשמים הרי אתם משתעבדים לגוים ערביים.⁶ ובאמת אלו המלכים שהם מלכות העבאשיש והכליפש שמלכו בבגדאד⁷ היא בבל, הם מזרע הנביא שלהם שהוא מבני הערביים.⁸ ועוד יוסיף שנית ידו⁹ לידע ולהודיע ולהודע ולהזכיר חסדי ה' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו,¹⁰ שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם,¹¹ שאין לך בכל דור ודור יש עולה ומקטרג ויורד ומשטין כפרעה כסיסרא וכסנחריב וזולתם כמו שתראה בעיניך כתוב על ספר מה שקבצתי מספרים כתובים באצבע מספרים חדשים גם ישנים מכתובת יד ישן נושן. ועוד בה שלישיה,¹² שמתוך החשבון של אלו המלכים יבא להמשיך סיבת ענין הנגידים ומהותם בבואם

2 ובקושטנדינה. חילוף זה מופיע לקמן פעמים הרבה | 3 שיתבבי"א | 12 שלא יש עולה

- 1 שיבנהו ה' במהרה בימינו אמן.
- 2 שאמרו חכמינו זיכרונם לברכה.
- 3 וזו לשונם.
- 4 חגי א, א.
- 5 דניאל ב, א.
- 6 מכילתא דרבי ישמעאל, עמ' 193-194. ראשיתו של המדרש בלא אזכור הערבים מצויה גם במכילתא דרשב"י, עמ' 136; ועוד.
- 7 הח'ליפות העבאסית, שמשלה בעולם המוסלמי בין השנים 750-1258 לסה"נ.
- 8 עד כאן המטרה הראשונה שהציב לפניו: כתיבת תולדות ישראל דווקא על רקע אסלאמי.
- 9 ישעיהו יא, יא. 'שנית' — המטרה השנייה: חיזוק האמונה לאור סיפורי פורענות והצלה.
- 10 איכה ג, כב.
- 11 מן ההגדה של פסח.
- 12 על פי ישעיהו ו, יג. 'שלישיה' — מטרה שלישית: סיפורי נגידים ושאר מנהיגי ציבור כמקור תנחומות.

לארץ מצרים, שעל ידם היה נשוי ראש ליאודים האמללים אשר היו בארץ מצרים רמוסים עד עפר. ועל ארבעה ל"ו אשיבנו,¹³ שמתוך אלו הספורים יבא להגיד זרע קדש אשר ברכו ה' שהתחיל להאיר ולהזריח נר המערבי פני מש"ה כפני חמ"ה¹⁴ [33] הוא הרמב"ם ז"ל ויבחר בזרעו אחריו.

20 וכשנמצא את המרגלית נשליך את הצרורות. כשאחז"ל על פסוק ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדם¹⁵ וז"ל: אתה מוצא בעשרה דורות שמאדם ועד נח פ' הוליד פ', וכשבא לנח האריך; וכן בעשרה דורות מנח ועד אברהם קצר בהם, וכשהגיע אצל אברהם האריך בו. משל למה"ד¹⁶ למרגלית שנפלה בתוך החול אדם ממשמש בחול וכוכרו בכברה עד שמוצא את המרגלית, וכשמצאה הוא משליך את הצרורות מידו ונוטל את המרגלית. ע"כ.¹⁷ כך נתחיל למנות 25 כמה מלכים ממלכי ישמעאל ונקצר בהם, וכשנגיע לענין הרמב"ם ז"ל וכיוצא בו נאריך בהם. וגם כן אני עושה ומעשה בעה"ת¹⁸ בזוכרי חסרון מלכי העותמאליס ומעשיהם ומה הגיע אליהם אקצר בהם וכשאגיע לשנים אשר לי בהם חפץ שהם חפצי שמים והם זמן המלכים מאן מלכי רבנן נזכיר בעה"ת 30 באורך וברוחב רבני מצרים ואת כל חכמיה מלכי ושריה ורבני ירושלם עיר הקדש וצפת וחברון ושאלוניקי וקושטאנדינה העיר רבתי עם על הנפלאות ועל הישועות שנעשו לאבותינו בימים ההם ובזמן הזה.

וקראתי שם זה החלק שהוא חלק השני מהספר דברי יוסף, לפי שחלק הראשון מהספר יבא להגיד מאדם הראשון עד סוף רבנן סבוראי שקבצתים 35 מספרים רבים ונכבדים, מהם מהמדרשים מקובצים ומהם מחכמים נשמעים כאשר ענין תחינה משרים. הגם שקדמו כמה ספרים כתובים עליהם חזרתי בהם לתפארת המלאכה שתהיה שלמה וארוכה וקראתי אותו החלק הראשון שכתוב בו מאדם הראשון עד רבנן סבוראי הגאונים והשלמים דברי חכמים.¹⁹

16 אמללים | 18 ליתא להזריח | 20 פ וכנמצא. בפנים על פי ב | 22 פלוני; האריך בו | 24 שמוצי' | 28 העותמאליש; פ וכשהגיע. בפנים על פי ב | 31 וסאלוניקי. חילוף זה מופיע לקמן פעמים הרבה | 32 בזמן | 33 [ד]ברי | 36 ליתא כתובים עליהם

13 עמוס א, ג. 'ארבעה' — המטרה הרביעית: ייחודה של תורת ישראל וגדולתם של חכמיה.

14 בבא בתרא עה ע"א.

15 בראשית לו, לא.

16 למה הדבר דומה.

17 על פי מדרש תנחומא הנקרא ילמדנו, ויניציאה ש"ה, דף מד ע"ב. ע"כ = עד כאן.

18 בעזרת ה' יתברך.

19 ספר דברי חכמים לא נמצא, ואולי לא יצאה מחשבת כתיבתו זאת אל הפועל.

אבל זה החלק שהוא חלק ב' יבא להגיד ממלכי הערב מתחלת שנת ארבעת אלפים ושלש מאות ושתיים ופ' [4א] ליצירה²⁰ ומה הגיע אליהם ככל שנה ושנה עד תום שנת חמשת אלפים וארבע מאות ושלשים ושתיים ליצירה.²¹ ומתוכם יבוא להגיד סיפורים ומאורעות רבות ורעות ונסים ונפלאות שנעשו לאבותינו בימים ההם בזמן הזה מהם מספרי חכמי ישמעאל ומהם מספרים ישנים. ואכתוב ג"כ שלשלת יחוסי החכמים, הרכנים השלמים, המה הגבורים ראשי אלפי ישראל מהרי"ף זלה"ה²² עד אשר הם חיים עדנה עד דורינו זה יחיו דגן ויפרחו כגפן אמן.

וכדי להפיק רצון השואל שהוא יודע לשאל ולאמר מאין עזרו אלקים לדעת מה למעלה קרוב למאתים שנה, איפה היית ביסדי ארץ הגד אם ידעת שמות הגאונים כהנים ולוים אבות ובנים פחות וסגנים מפי סופרים או מפי ספרים? ותשובתי מהרה תצמח ויגל לבך וישמח, שמענה ואתה דע לך כי לא נביא וחזזה אנכי. ויהי היום נכספה וגם כלתה נפשי ללכת אל המקום אשר יבחר ה' ואבא היום אל העין, היום יצאתי והיום באתי אל עין משפט היא קדש לרעות בגנים וללקוט שושנים מפי סופרים ומפי ספרים בבית מדרשו של שם ועבר, כי משם יצאת תורה לכל ישראל ליאודים אורה, בביתו של האשל הגדול רב ועצום בישראל מקים דגל התורה לעובדה ולשמרה ואף כי אחרי מותו לא זזה שכינה ממכון שבתו ה"ה הגאון כמהר"ר אברהם סכנדר זלה"ה.²³ נפתחו השמים ואראה מראות פנות צבאות קדושים אראלים ותרשישים והמה בכתב ובמכתב אשר נכתב בטבעת המלך מאן מלכי רבנן, איש על דגלו באותות לבית אבותם

39 שני | 41 תל"ב | 45 דורנו | 48 שמו' | 49 סופר' | 52 משפ' | 54 יצאה | 56 סכנדרני

20 פ=80, היינו 4382, היא שנת 622 לסה"נ (ראה הערת הכוכב שבשער החיבור). וראה לקמן 13א, ראש סי' ו.

21 שנת 1672 לסה"נ. תאריך זה נזכר גם בשער הספר: 'שנת... ונוש"ע ליצירה' (ב2). וראה בקולופון שבכתב-יד ב' חס' ונשלם... בשנת שוש אשיש בה' תג"ל (=סוף שנת 1672) נפשי באלק' (128א). האירוע האחרון שזמנו נזכר במפורש בסד"י (94א), גזירת היין, הוא משנת תל"א (1671).

22 מהרב יצחק (אל)פאסי, זיכרוננו לחיי העולם הבא.

23 מגדולי החכמים בקהיר במחצית הראשונה של המאה ה-17. כן למשפחת רבנים ספרדית מיוחסת ברשותו הייתה ספרייה גדולה מאוד, וסמברי השתמש בה לשם כתיבת חיבורו. כל הלשונות השיבוניים שלעיל ולקמן מכוונים לעושר הרב של אותה ספרייה ומביעים את התפעמותו של ההיסטוריון למראה אוצר ספרים זה. על משפחתו של סכנדרני ראה דף 129א (ראש סי' קקטו); עליו ראה בכ"ב ב' 127 ליד ציון הערה 125; בניהו, סכנדרני, עמ' רצא-רצג; שוחטמן, גאוויון, עמ' 67-68.

מנגד לאהל מועד יחנו חתימת כתיבת יד גלילי אצבעות אלו הרבנים הנזכרים
 60 נוטפות מר עובר, מהיושבים ראשונה על כסא ההוראות למופת ולאות, משיבים
 לכל שואל די מחסורו אשר יחסר לו ה"ה שלומי אמוני אצילי ישראל אשר מהם
 תצא תורה והוראה ישרה, אי בעית אימא גמרא ואי בעית אימא סברא.²⁴ ויהי
 כראותי את המראה ויאורו עיני, [ב4] אמרתי אני בלבי אך זה היום שקויתו
 מצאתיו וראיתיו ותהי זאת נחמתי. חשתי ולא התמהמהתי לא שלותי ולא שקטתי
 65 וכספי הרבתי ונתתי לאשר לו הבית ובכך אחזתיו ולא ארפנו עד שהביאותיו אל
 בית האוצר יסדתיו אף עשיתיו והיא שעמדה לי. ובאחרונה יסעו סיפורי וחדושי
 מלכי העותמאליס מלכיהם ושריהם אשר שולחו כארץ מצרים ומה הגיע
 אליהם. ושלא אכתוב זכרון שום חכם מישראל או מהאומות או שום הגדה
 ומעשה אם לא ראיתיו בכתב יד או בדפוס או לא שקבלתי על פה מאנשי אמת
 70 אפילו שקדמוני עמודי גולה, כמו ספר יוחסין²⁵ שהוא מרובה באוכלוסין או
 שבט יאודה²⁶ אשר ידו הדה לתורה ולתעודה או בעל שלשלת הקבלה²⁷ לשם
 ולתפארת ולתהלה. עכ"ז²⁸ מקום הניחו לי ללקט לקט שכתה ופאה או מה שלא
 היה בזמניהם כתבתיו על ספר מפי סופרים ומפי ספרים, ואלה מסעיהם
 למוצאיהם: ספר ראשית חכמה,²⁹ ס' חרדים,³⁰ ס' יוחסין, שבט יאודה, שלשלת
 75 הקבלה, דברי הימים,³¹ נשמת חיים,³² מסעות ר' בנימין,³³ תקון יששכר,³⁴

59 ליתא כתיבת ; הנז' | 61 הלא הם | 69 ליתא לא (שקבלתי); שקבלתי | 73 סופרי' | 74 חכמ'

- 24 (ארמית) על דרך בבלי ברכות ד ע"ב: אם רצית אמור גמרא ואם רצית אמור סברא: כוונתו היא לידע
 של הרבנים בגמרא ובסברה.
 25 אברהם זכות (הדפוס הראשון – קושטנדינה שכ"ו). על מקורותיו המוצהרים הנמנים בזה (עד
 להערה 47) ראה במבוא. השמות שבהערות שלהלן הם שמות מחברי הספרים.
 26 שלמה אבן וירגה (אדריאנופול שי"ד; סביוניטה שכ"ז). שתי מהדורות ראשונות אלה עמדו לנגד עיני
 סמברי.
 27 גדליה אבן יחיא (ויניציאה השמ"ז).
 28 עם כל זאת.
 29 אליהו די וידאש (ויניציאה של"ט). חיבורו נזכר בדפים 45ב שו' 23-24; 116ב שו' 6.
 30 אלעזר אזכרי (ויניציאה שס"ט). חיבורו נזכר בדפים 99א, שו' 21; 116א, שו' 14.
 31 שמו המלא: ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר (סביוניטה שי"ד). חיבורו
 נזכר בדף 89ב שו' 5-6.
 32 מנשה בן ישראל (אמשטרדם תי"ב).
 33 בנימין מטודילה (קושטנדינה ר"ג).
 34 יששכר בן סוסאן (קושטנדינה שכ"ד). חיבורו נזכר בדף 31ב שו' 22-23.

מהר"י אברבנל, ³⁵ צרור המור, ³⁶ יד המלך, ³⁷ מגן אבות וש"ת להרשב"ץ, ³⁸ הנהגות הרא"ש, ³⁹ הרדב"ז, ⁴⁰ הרמב"ם, ⁴¹ דבי אליהו לה"ר אליא קפסאלי, ⁴² ימות עולם לה"ר בעל שב"ח נעורים שהוא ראשי תיבות שמואל ה' חביב זלה"ה. ⁴³ ומחכמי הגויים אל קורעאן, ⁴⁴ אלמקריזי, ⁴⁵ אלטוואריך אלמאם אבו חסאן, ⁴⁶ כתב אלגורי. ⁴⁷ ולכן קראתי שם חלק זה השני דברי יוסף, וזה החלי לעשות כיד ה' הטובה עלי אמן. נאם דברי דל ודך אשר תחת צל האל מסתופף מעפר דל יוסף אני הצעיר המסדר יוסף ה' א"א ⁴⁸ יצחק סמברי ידיע קטאיה נר"ו. ⁴⁹

76 אבראב' | 77 אליהו קאפסאלי | 79 ליתא זלה"ה; אלמקריזי; בכ"י ב נכתבו גרשיי"ם בשמות המחברים המוסלמים ובשמות חיבוריהם | 80 חאס"ן | 82 קאטייה

- 35 סמברי השתמש בחומר ההיסטורי שבפירושי יצחק אברבנאל לנביאים ראשונים ואחרונים. כן ציין בערכו (72ב) לרבים מחיבוריו האחרים.
- 36 אברהם סבע (ויניציאה רפ"ג). צרור המור — פירוש רחב לתורה — נזכר בהמשך, בדף 73ב.
- 37 מנחם די לוננו (ויניציאה שע"ח). ספרו שתי ידות הוא ילקוט המכיל חיבורים שונים מאת לוננו, והנחלק לשניים: (1) 'יד המלך'; (2) 'יד עני'. החיבור אור תורה (הנזכר לקמן 46א-ב) סודר בחלק 'יד עני'.
- 38 ש"ת (= שו"ת) = שאלות ותשובות. רשב"ץ = רבי שמעון בן צמח דוראן. מגן אבות הוא פירוש למסכת אבות (ליוורנו תקמ"ד). השו"ת שלו נדפסו באמסטרדם תק"א תחת השם 'ספר התשב"ץ'. סמברי השתמש בחיבורי רשב"ץ בעודם בכתב-יד.
- 39 'הנהגות הרא"ש' ידוע גם בשם 'ארחות חיים' או 'צוואת הרא"ש' (פאנו רס"ד). סמברי התכוון לחיבור צוואת ר' יהודה ה' הרא"ש ואחיו ר' יעקב בעל הטורים לבניו, שהיה מצוי באותם ימים בכתב-יד. ראה שכטר, עמ' 340-346, 372.
- 40 ר' דוד בן (אבי) זמרה. ספרי השו"ת שלו היו מצויים בכתב-ידות במצרים ונדפסו משנת חי"ב ואילך בליוורנו, בוויניציאה ובפירודא.
- 41 קבצים של שו"ת הרמב"ם הועתקו לרוב במצרים ובשאר ארצות המזרח. מוכאות מתוכם נזכרו בדפים 28א שו" 9-3; 31א שו" 18-24; 34ב שו" 21-35א שו" 3; 61א שו" 2-22.
- 42 השם שנחן ר' אליהו קפסאלי לספרו הוא סדר אליהו זוטא. מקור זה היה לפני סמברי בכתב-יד. 'דבי אליהו' נזכר שוב (127ב שו" 19-21) כ'ספר דברי הימים והלכות מלכים ומלחמותיהם'.
- 43 טיבו של החיבור 'ימות עולם' לא נתברר, שכן לא הגיע לידינו. נראה שהיה זה חיבור היסטורי. על מחברו ר' שמואל בן חביב, מחכמי מצרים בדורו של סמברי, ועל ספר השו"ת שלו שב"ח נעורים ראה בניהו, רשב"ח, עמ' לד-נג.
- 44 על הקוראן כמקור לסד"י ראה לקמן דף 9ב, שו" 12-17.
- 45 מחמד תקי אלדין אלמקריזי, היסטוריון מוסלמי בן המאה ה'14. סמברי השתמש בחיבוריו אלח'טט ואלסלוכ. אלמקריזי נזכר שנית בדף 32א שו" 18-19.
- 46 'אלמאם אבו חסאן' הוא, כנראה, ג'מאל אלדין אבו אלמחאסן אבן תגריברדי, היסטוריון ממלוכי בן המאה ה'15. ספרו אלנג'ום אלזאהרה שימש את סמברי בכתבת חיבורו.
- 47 'כתב אלגורי' הוא חיבורו של אחמד אבן זנבל כתאב תאריח' אלסלטאן סלים... מע קאנצוה אלגורי סלטאן מצר ואעמאלאה, המגולל את פרשת כיבוש מצרים בידי העות'מאנים בשנת 1517.
- 48 בן אדוני אבי.
- 49 אפשר שכינוי האב 'קטאיה' בא לו על שום מגוריו בעיירה קטיה שבצפון סיני; ואולי היה מושב

[5א] אמר המחבר העבד העברי בסבלות מצרים נאנח בשברון מתנים קצוץ
 85 הכנפים יתוש נטוש דרגא תביר דלא גמיר ודלא סביר : בראותי תועלת
 שלמות הספר הלז בכל תנאיו ולמען לא יהיה הספר הלז כספר החתום וסתום
 בכל יראה ובכל ימצא אשר בכל גבלו סביב בחוץ תעמוד אזכרתן ורישומן ניכר
 ונזכר, שמתי אותותי אלה בקרבו ישים או"ר ב"ן.⁵⁰ ועוד נוסף עליהם תוספת
 מרובה על העיקר, אלו המפתחות מפותחות והיו לאותות ככל חוקותיו וככל
 90 משפטיו לרגל עיקר המלאכה ולמען יקל על המבקש כי ימצאם עדר עדר לבדו
 ובנקל יבא על תכלית מבוקשו,⁵¹ הנה נא ערכתי משפט לכתוב אלו המפתחות
 מפותחות פתוחי חותם על ספר לדעת את מוצאם ואת מובאם למען ירוץ קורא
 בו מילדי העברים ועליהם ככל הדברים.⁵²

דברי אותותי"ו ואת מעשיו הנעשים והנם רועשי"ם :

- 95 שנת הרעש שהיה במצרים — סי' עו.
 שנת השלג בקושטנטינא — סי' פד.
 שנת הרעש בקושטנטינא — סי' קמד.
 שנת הרעש בעיר פירארה — סי' [קמד].
 שנת הברד בארץ מצרים — סי' קנד.

100 דברי האגר"ת בשיר ושבחה מנחה היא שלוחה :

סיפור הכתב אשר נכתב בשם הנגידים לק"ק דמוה ונתון אותו לשלוחים —
 סימן לח.
 נוסח חתימת יד יאודה הנשיא מזרע דוד שהיה במצרים בזמן הרמב"ם — סי'
 כו.

87 גבולו | 95 ליתא מספרי הסימנים מכאן ועד סוף המפתחות שבדף 8א. לעתים נשמטה גם המלה 'סימן' או
 קיצורה סי' | 101 לקהל קדוש | 103 ליתא יד ; סימן

- 50 משפחתו בכפר קטן שמצפון לקהיר. גר"ו — נטריה רחמנא ופרקיה (= ישמרנו האלהים ויגאלנו).
 סמברי מבהיר בזאת את התועלת שבחלוקת החיבור ל'סימנים', דהיינו לפרקים ('שמתי אותותי אלה
 בקרבו ישים אור'), וברישום נושאים בגיליונות כתב-היד ('בחוץ תעמוד אזכרתן ורישומן ניכר').
 'בקרבו ישים אור בו' — על דרך ירמיהו ט, ז, אבל בהיפוך המשמעות (שם 'ארכו'). 'בחוץ תעמוד'
 — על דרך דברים כד, יא.
 51 במפתחות דלקמן מייין סמברי את הסימנים וריכזם במדורים נפרדים ('עדר עדר לבדו') על פי
 נושאים. כך הוא הביא, דרך משל, במדור 'דברי אותותיו וכו' פרקים של פגעי טבע, ואילו במדור
 'דברי חכמים וכו' ריכז את תולדות חכמי ישראל ומפעליהם.
 52 כל הכותרות של פרקי החיבור יבואו במקומן, ומשמעותן תתברר אפוא לקמן.

105 פתשגן הכתב אשר נכתב לחכמי טוליטולה מחכמי לוניל על מעלת הרמב"ם ז"ל — סימן סג.

דברי האש"ה לכל דבר שבקדושה חזו"ת קשה:
סיפור אשה חכמה בצפת — סי' קצט.

דברי הברי"ת אשר כרתו על שם בני ישראל לו ישמעאל:
110 [ב5] סיפור התנאים וסיפור מ' ודברי הערל אשר זמם לעשות וד' חכמים שבאו
לנסותו בחידות ומנין בני ישמעאל, וימשך מזה פי' ממאמר א' של רבה בר בר
חנה — סי' א וסי' ב וסי' ג, וסי' ד וסי' ה' וסימן ו.

סיפור ג' עבודות אשר עבדו שם הגויים:
סיפור שמואל'ן' עזריה מכת המגשימי"ם מוכה בסנורים והזיד בערמה על תורתו
115 התמימה ודברים מלכו בדה על התורה ועל העבודה וחבר ספר אל אפחאם שחור
כפחם, ויתפאר עלינו כי הוציא ספר לדת ישמעאל והבדילו ה' לרעה מכל שבטי
ישראל — סימן ל.
סיפור חגי'ן' מוסא — סי' קנח.
סיפור עבד אלסלאם אפנדי — סי' ריב.

120 דברי חכמים ההרים הרמים עשות ספרים:
שאלת חלום שעשה רבינו שרירא גאון ז"ל על ענין המשיח — סי' כח.
סיפור סיבת הרמב"ם בבואו למצרים מזוקק שבעתים; ויהי ראשית ממלכתו
לבאר ולחזק תורתו כצאת השמש בגבורתו הנה שכרו אתו, וכאשר ראה כי
היאודים הזמן הכניען ויקם משה ויושיען — סי' לב.
125 תקנות והסכמות שעשה במצרים וספריו שחבר — סי' מא וסי' סו וסי' סח.
סיפור הנגידים בבואם למצרים — כה.
סיפור הר"מ דמוהי — סי' לט.
טעם השגות הראב"ד — סי' מה.
השגות הרז"ה על הראב"ד וספריו שחבר — סימן מו.
130 מעלת הראב"ד וזרעו אחריו וספריו שחבר — סימן מז.
הרמב"ן וספריו שחבר והשגות המושגים — סימן מח.

- הר"י נ' מיגאש וספריו שחבר — נג.
 הרמ"ה וספריו שחבר — מט.
 הר"מ די ליאון וספריו שחבר סי' נ.
 רש"י וספריו שחבר — סי' נב. 135
 הרשב"ג וספריו שחבר וסיבת הריגתו ודבר הרוצח — סימן נד.
 הרשב"ץ וספריו שחבר ואת אותותיו ואת מעשיו — סימן נו.
 הראב"ע וספריו שעשה — סי' סא.
 חכמי ברצלונה וספריהם שחברו — סימן סב.
 חכמי אסכנדריא וחכמי מצרים שהיו בזמן הרמב"ם — סי' סד וסי' סה. 140
 הרב"ם וספריו שחבר — סי' [עא].⁵³
 הר"ד הנגיד וספריו שחבר וחכמת הילד בנו של ר' פנחס ונבואתו — סי' עב וסי' עג.
 [א] יחוס זרע קדש של הרמב"ם — [סי' עד].
 הרי"א וספריו שחבר — [סי' פט]. 145
 הרי"א זכות ואת מעשיו — סי' צ.
 יחוס הרבנים אשר יצאו מספרד וספריהם שחברו ואת מעשיהם — סימן צא.
 הר"מ הלוי וספריו שחבר [סי' צב]. — *⁵³.
 חכמי טוליטולה וספריהם שחברו — סי' צג.
 הר"י אליקים הזקן ומעשיו — סי' צח. 150
 הדפסת הספרים ע"י דניאל בומברגי — סי' קא.
 יחוס רבני ארץ ישראל — סי' קנו.
 מהרי"ק וספריו שחבר — סי' קנז.
 הרמ"ק וספריו שחבר — סי' קסב.
 הר"י קלאברים — סי' קסח. 155
 הר"ם אלשיך וספריו שחבר — סי' קצד.
 יחוס רבני צפת ומעשה שהיה בזמן הר"א אלזקרי וסיפור ר"י גיוזו — סימן קצה וקצו וקצז.
 יחוס רבני צפת והר"ם ווחנא — סי' קצח.
 שבחי האר"י וספריו ואת אותותיו ואת מעשיו הנעשים רשומים באלו הסמנים 160
 מתחילת סי' קסג עד סוף סימן קצג.

151 בומברגי | 155 קלאברים | 157 גיוזו

53 הרב"ם — אפשר שהכוונה להראב"ם (בהשמטת אלף), היינו ר' אברהם בן הרמב"ם. מספר הסימן חסר כאן, וכן בכמה מקומות בהמשך הרשימה. אלה הושלמו בין סוגריים מרובעים.
 *53 צ"ל הר"י ג'קטיליא וספריו שחבר.

- סיפור הר' אבו חצירה — סי' רג ורד.
 יחוס רבני דמשק — סי' רה.
 שאלת חלום שעשה הר"ש על סולטן סלים — סימן קה.
 יחוס רבני קושטנטינא ומעלת הר"מ קפסלי אשר גדלו המלך ופתשגן הכתב 165
 והמכתב אשר כתב לה"ר קולון ותשובתו להר"מ קפסלי — סי' פו ורוז ורח ורט
 וריג.
 סיפור הר"ם אמן ומעשה נס שהיה בזמנו — סימן קלד.
 הרא"מ וספריו שחבר ואת אותותיו ואת מעשיו על יד מלך התוגר — סי' רי 170
 וריא.
 יחוס רבני שאלוניקי וסיפור הר"י פאסי — סימן ריד.
 יחוס רבני אסכנדריא ורשיד — סי' רטו; ויחוס הר"א סכנדר — שם.
 יחוס הנגידים במצרים — סי' ריז.
 הרי"ב והסכמות הרדבא"ז והר"ם אלשקאר וספריהם שחברו ומעשה נסים 175
 שנעשו להגביר שלמה אלשקאר — סי' ריח, ריט ורכא.
 הר"ש קשטלס הר"ב אשכנזי וספריהם שחברו — סי' רכב וסי' רכח.
 יחוס רבני מצרים — סי' רכד.
 סיפור הגבאי הר"י דאג'ילאר ומעשה הגדול אשר עשה והר' אביגדור — סי' 180
 רכה.
 דברי המלך והשרים הבאים מצרים וישתחוו לו אפים: 180
 סיפור המלך עומר נ' אלכטאב בכואו למצרים ומה ראו על ככה ומה הגיע
 אליהם לקרא למצרים מצר אלקאהרה, וסיבת [6ב] ביטול ע"ז של נילוס וסיבת
 גילוי מקום של בית קדשינו ותפארתינו — סי' ז' וסי' ח וסי' ט.
 סיפור המלך עלי נ' אבי טאלב ונשיאת ראש של ר' בוסטנאי וגדולת השר ר' 185
 נתנאל — סי' יוד וסי' יט.
 סיפור מלכי הערב והריגת איוב אל אנצארי — סי' יא וסי' כ וסי' לא.
 סיפור המלך אל חאג'אג' — סי' יב.
 בראשית ממלכת אל כולפה אל עבאסיא בבבל וסיפור ענן ריש גלותא 190
 והתחדשות אלאשרף וד' כיתות סימן יג, יד, וטו.
 סיפור סולטאן אלחאכם שכפר בעיקר ואת מעשיו המכוערים ושריפת היאודים
 על צלי א"ש ומצות ומרורים — סי' כב וסי' כג.

166 למה"רי | 168 המון | 172 ורישיד | 175 לגביר | 176 קאשטילאש | 178 באג'ילאר | 184 עאלי | 186 בפ
 אלאוצרי | 188 אבאסיא | 189 אלאשראפ | 190 שולטן/שולטאן. חילוף זה מצוי לרוב ומופיע לקמן בעשרות
 אזכורים של הסולטאנים הפאטמים והעות'מאנים

- סיפור סולטן אל כאמל וסיבת הרמב"ם בבואו למצרים — סי' לב.
מלכי השירכיש — סי' עז.
זריחת אור כוכב העותמלים וסיבת מלכות עותמן הראשון שנתגדל על ידי חלום
ומלחמותיו ותחבולותיו שעשה — סי' נא, סי' עח וסי' עט. 195
סיפור סולטן אורכאן ולכידת ברוסא וגאליפול ומלחמותיו שעשה סימן פ.
סולטן מוראד הראשון ולכידת אנדירנופלא — סימן פא.
סולטן איילדריים וסולטן מחמד הראשון ומוראד השני ולכידת שאלוניקי
וארנאוטליק — סימן פב ופג ופד.
סולטן מחמד ולכידת קושטנטינה — סי' פה; וסיפור דימטרי המלך בתתו את
בתו ויאהבה ואת אשר נגזר עליה וכלכתו לאשקוטר וסולטן קורקוט — סי' פז
ופח.
סיפור סולטן ביאזיד אשר קבל את בני ישראל בארצו — [סי' פח].
סיפור סולטן סלים ולכידת פרס — סימן קג.
דברי מרמות אשר רימה סולטן סלים את מלך מצרים על ידי הכתב אשר נכתב
בשם מלך הסופ"י — סי' קד. 205
סיפור יציאת סולטן סלים לקראת מלך מצרים — סי' קו.
סיפור יציאת מלך מצרים לקראת סולטן סלים ודגל נביאם לפנייהם ודברי סולטן
סלים לעבדיו — סי' קז וקח.
סיבת בריחת סולטן מצרים במלחמה ומלך חדש על מצרים ושמו טומבאי —
סימן קט וסימן קי. 210
סיפור סולטן סלים בנוגפו את מצרים [7א] ואת בחינו הציל — [סי' קיא].
גבורת טומנבאי וחלומו אשר חלם והריגתו — [סי' קיב וקיג וקיד וקטו].
סיפור סולטן סלים⁵⁴ ומשנהו של (!) גזאלי המורד בדמשק ותחבולותיו והריגתו
— סימן קיו וסי' קיז וקיא. 215
לכידת רודיס ובגדאד ובדודם ובנין חומות ירושלם ע"י הנגיד הר"א קאשטרו
ז"ל — סימן קיט וקכ וקכא.
סיפור גאנם אלסיפ"י ואחמד אשר מרדו במצרים והריגתן — סי' קכג וקכד.
סיפור סולטן סולימן והשרים שלו — סימן קכב.

193 הג'ירכיש | 194 העותמאנליש | 197 אדריאנופולי | 201 לאיסקוטאר | 210 מלך | 212 בנגפו |
218 אלסו"פי | 219 סי' שו' (=סולטן סולימן)

- 220 סולטן מוראד והשרים שלו — [סי'] קלז.
 ס' מחמד והשרים שלו — [סי'] קלח.
 ס' אחמד והשרים שלו — [סי'] קלט.
 ס' עותמן והשרים שלו — [סי'] קמ.
 ס' מצטפה והשרים שלו — [סי'] קמא.
 225 סיפור סולטן מוראד והשרים שלו — סימן קמב.
 אדוננו המלך סולטן מחמד יר"ה והשרים שלו — סי' קמד.
 וחלום גאזי באשה — סי' קנב.
- דברי הנביאים הנבילים אשר הולכים אחר רוחם ומשיח"ם וה' לא שלחם:
 סיפור יוסף דילה רינה שנתן אל לבו לפצר ולהביא הגאולה — סי' מד.
 230 סיפור הנביא אשכנזי — סי' קב.
 סיפור דוד הראובני אשר ניבא על שלמה מולכו משיחו — סי' קכט וקל.
 סיפור משיח התימני — סי' מב.
 סיפור משיח אלרואי — סי' מג.
 סיפור נתן העזתי אשר נבא על שבתי צבי משיחו ואת מעשיו אשר עשה — סימן
 235 []⁵⁵.
 סי' הנביא ישמעאל באיזניק — [סי' פג].
- דברי הצומו"ת ונאקת בני ישראל הנאנחים והנאנקי"ם והוא אסור בזיקים:
 סי' הריגת ר' שרירא גאון — סי' כז.
 סי' שריפת בני הריב"ש ז"ל — סי' נה.
 240 שמד מלכות ליאון — סי' [נ].
 שמד עיר לונדריש — סי' ס.
 שריפת היאודים במצרים — סי' כג.
 שמד שהיה במצרים בשנת אתרי"ב — סימן עה.
 גרוש של שנת מזר"ה — סי' פט.
 245 סי' הרי"א דורש טוב לעמו; שמד טוליטולה — סי' צג.

224 מושטאפ"ה | 227 והחלום של | 229 לפצר | 233 אלראי | 234 מעשהו | 235 ב מוסיף אחרי 'סימן'
 והסיפור הזה חסר מן הספר משום כבוד אלקים הסתר דבר | 245 הריא"ה

55 הדפים המספרים על השבתאות נתלשו מן הספר, ולפיכך לא רשם המעתיק את מספרי הסימנים
 החסרים, קמז-קמט. ראה על כך מבוא, פרק ד, סמוך לציוני הערות 84-87.

- סי' הריגת הר"ש מימי ור' חננאל — סי' צו.
 [זב] סיכת יציאת הרא"ש מאשכנז — סי' צו.
 סי' הר' יחיאל הזקן — [סי' צח].
 שריפת שלוניקי ואבק ועפר סי' קלב.
 שריפת התלמוד — סי' קלג. 250
 הריגת האשכנזים — סי' קמה.
 שריפת קושטנטינא — סי' קמו.
 הריגת השר יעקב ביואש במצרים — סי' קנב.
 הריגת השר והישר הר' רפאל — [סי' קנד].
 צוחה על היין והנגף — סי' קנה. 255

- דברי צדיקים והדברים עתיקים ויהי קולות וברקים:
 ירידת גשמים על [ידי] הר"י חאיון ואת אותותיו ואת מעשיו עם המלך — סי'
 צד.
 ירידת גשמים ע"י הר"י אבוהב — סי' צה.
 ירידת גשמים ע"י הר"ח קרשקש — [סי' צה]. 260
 ירידת גשמים ע"י הרש"ב סיד — סי' ר.

- דברי רוח אחרת מכרות ואומרת אביה היא מחללת את הגמ"ל ואת הארנבת
 מעשה הרוח שנכנס באשה א' בעיר צפת — סימן רו.
 שוב כיוצא בזה — סי' קץ.
 מעשה בב' שדות — [סי' קפ]. 265
 מעשה שקדש אדם אצבע — סי' קפב.
 רוח שנכנס בבחור א' — סי' קס.
 שוב כיוצא בזה — סי' קפט.
 רוח בעיר דמשק — [סי' קקי"ו].
 שדים שהוציאם הרש"ב סיד — סי' רך. 270

- דברי שי"ר השירים אשר לשלומי אמוני ישראל את כל הארשו"ת האל:
 שיר שנכתב על מצבת הרי"ף — סי' נא.
 שיר שנכתב על מצבת הרשב"ץ — סי' נו.
 שיר שעשאו הראב"ע לפני מותו — סי' סא.

275 שיר שעשו על מצבת הריכ"ש ותלאותיו בעיר מיורקא — סי' נה.
 שירה חדשה ששלחה השבת להראב"ע על ידי חלום — סי' נח.
 שיר שעשאו הרמ"ב יקר לתפארת גדולת הרמב"ם — סי' ע.
 שיר שכתבו הר"ש מזל טוב על קבורת הר"י אבוהב — [סי' צו].
 שיר ששלח אותו הראב"ם לחכמי פרוכניציה על השמועה כי באה בשורפם ס'
 280 המורה — סי' עא.

שיר שעשאו הרשב"ג בבחרותו — סי' נד.
 שיר שעשאו הרשב"ח על קרן הצבי — [].
 שיר שעשאו הראב"ם⁵⁶ על הצבי — [].
 שיר ששלחו חכמי אסכנודריא להנגיד ראש ישיבת מצרים — סי' ריז.

285 [א8] סיפור מוצא נילוס כפי הדת והנימוס וסיבת גידולו ובבואו למצרים כי
 ירחיב אל גבולו אל ארץ רחבת ידיים לשתות מי שיחור וחכם באחור ישבחנה
 הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש למטר השמים תשתה מים — סי'
 יו.

ארץ ג'אנה ואסוון — סי' יז ויח.

290 ארץ חדשה — סי' צט.

דברי התור"ה ומצות ויזרו בארצות:

סיפור ספר עזרה בצען מצרים — סי' לה.

סיפור הנחש בכפר אלמחלה — סי' לו.

סיפור ארבעה ועשרים הנקרא אל הללי — סימן נ.

295 ספר ארבעה ועשרים הנקרא אל סונבטי וספר אל תאג' מדמשק — סימן לז.

תמו ונשלמו המפתחות

תהלה לאל שוכן ערכות.⁵⁷

275 ליתא שעשו; מאיורקא | 276 ע"י | 278 שכחב | 279 הראב"ע; פרוכניצ"א; פירוש (ס') | 281 הרש"ב
 גבירול | 282 ליתא שיר שעשאו הרשב"ח על קרן הצבי | 283 ליתא שיר שעשאו הראב"ם (?) על הצבי |
 284 לנגיד | 285 גדולו | 292 ס' (=ספר)

56 לא זוהה. שיר זה והקודם לו נתלשו, ככל הנראה, מן הספר כי עסקו בשבתי צבי.
 57 דף 8ב הוא דף חלק, ולפיכך לא סומן בחיבור.

[ראשיתו של האסלאם ותנאי עומר]*

[9א] סיפור הנביא אשר יזיד לדבר בשם ה' ותרמו החדשה ומה ראה על ככה ומה הגיע אליו² לאסור את היין המשמח אלקים ואנשים³ לאיש אשר על ליכו ישים.

5 סימן א'. ויהי בימי שפוט השופטים אוי לדור שכך עלה בימיו⁴ בסוף רבנן סבוראי רב חנניאי ורב חנא וכתחלת הגאונים רב יצחק גאון.⁵ ויקם מלך חדש שנתחדשו גזרותיו⁶ בארץ המזרח ושמו מחמד בן עבד אללה ושלשלת יתוסו הולך וגדל עד כי גדל לקדר בן ישמעאל בן אברהם.⁷ והיה גבור חיל ואיש מצליח שהשעה משחקת לו ובכל אשר יפנה ירשיע על יד דורש שלומו וטובתו ונאמן בריתו התוכן הגדול בוחיירא"ן הערל לב וערל כשר,⁸ שהיה אומר לעבד אללה אביו הנה בן אחד יוצא מחלצין וקראת את שמו מחמד והוא יהיה פרא אדם⁹ ושומעו הולך בכל המדינות. ואביו עבד אללה שמר את הדבר והיה מצפה

3 אלקי"ם | 6 חנניאי; ליחא ויקם | 12 ושמעו; בכל הארצות והמדינות

* העמדת סיפור מוחמד בראש הכרוניקה מבטאת בצורה כהירה את כוונת סמברי לכתוב את תולדות ישראל בהקשר אסלאמי בלעדי. בזאת הוא הלך בעקבות קפשאלי, מקורו הראשי בסוגיה זו. אל המסגרת שנטל מתוך פרקי הפתיחה של סדר אליהו זוטא שזר סמברי שמונה מובאות מתוך חיבורים אחרים ועשה אותם למקשה סיפורית אחת. כיוון שסיפור זה של ראשית האסלאם מיוסד ברובו על מסורות חיצוניות, נושא הוא אופי פולמוסי מובהק. פרקים אלה מתוך סד"י (דפים 9א-13א) נדפסו בידי פישל בציון ה (ת"ש), עמ' 204-213.

- 1 על פי דברים יח, כ. הפסוק עוסק בנביא שקר, ומכאן הרמיזה למוחמד.
- 2 על פי אסתר ט, כו.
- 3 שופטים ט, יג. איסור שתיית היין הוא נושא של סימן ב ('סיפור דברי הערל אשר זמם לעשות').
- 4 רות א, א; פתיחה למדרש רות רבה.
- 5 זמנם של חכמים אלה, שעמדו בראש ישיבות בבל, הוא 590-620 לסה"נ בקירוב. הסינכרוניזציה של הופעת מוחמד עם ראשית תקופת הגאונים נלקחה מתוך איגרת רב שרירא גאון (מהד' לוינ), עמ' 100 שו' 9; עמ' 101 שו' 7. על תיחומה הכרונולוגי של תקופת הסבוראים ראה אפרתי, עמ' לג-פא.
- 6 שמות א, ח; בבלי סוטה יא ע"א.
- 7 רשב"ן, קש"ת ומגן (=הקדמת 'מגן אבות', לעיל הערה 38), דף טז ע"א. גיניאלוגיה זו מקובלת מאוד בספרות המוסלמית.
- 8 בוחייראן הוא הנזיר כחירא, שנטע בלב מוחמד הצעיר וכלכות קרוביו ומקורביו את האמונה בדבר ייעודו כנביא לערבים. על אודותיו ראה אנ"אס², א, עמ' 922-923. ולקמן סימן ב.
- 9 בראשית טז, יב.

הנויר בחירא (בוחראן) מימין הציור, מבשר לסוחרים בני קורייש כי מוחמד (הנער, משמאל) עתיד להיות נביא. על-פי כתבי-יד ערבי בספריית אדינבורו.

ומקוה עד עת בא דברו אמרת ה' שרפתה"ו.¹⁰ ויגדל הנער והיה איש מצליח עד
 כי ראה אביו כי לא נפל מכל דברי הערל ארצה ויתחברו אליו כ' אנשים חכמים
 15 המה להרע ולא להטיב; שם האחד טורחמא"ן,¹¹ והשני היה חכם גדול מחכמי
 ישראל ויסוב את שמו אל אימא"ם עאל"י.¹² והחזיקו את ידו להקים דת חדש
 בעולם. ויקח לו יונה אחת וילמדה דעת ודרך תכונה ויודיענה ויעש תחבולו; עד
 כי היה יושב לפני עמו ושומרי בריתו תבא אליו היונה ומעופפת על ראשו
 ולוחשת באזניו לעיני כל העם והיה מפליא לעיני שריו ועבדיו וישלח את היונה
 20 מאתו והיא תשוב אליו בכל פעם ופעם ותעלה על כתפיו ועל ראשו ומלחשת
 באזניו. ויתמהו האנשים איש אל רעהו ויאמרו יום בשורה הוא כי מה' היתה לו
 ויחלו פניו וישאלו לו ויאמרו לו: הודיענו נא מה זה ועל מה זה. ויפצרו באיש
 מאד, עד כי אמר להם: שלוח ה' אני ושלחני לנביא על עם אשר לא ידעתי

13 שרפת"הו | 14 שני | 16 אימ"ם | 20 פ כחיפ

10 תהלים קה, יט. משמעות הכתוב נטענה במטען פולמי על ידי המרת התיבה המקורית צרפתהו
 בשרפתהו.

11 כנראה שיבוש שמו של עות'מאן בן עפאן, הח'ליף המוסלמי השלישי (644-656). הוא האחראי
 לעריכת הנוסח המוסמך של הקוראן.

12 עלי בן אבי טאלב, בן דודו וחתנו של מוחמד. כיהן כח'ליף הרביעי (656-661). תואר המנהיגות
 הדתית 'אימאם' בא לו בשל היותו אביו של הזרם השיעי באסלאם. על 'ייהודו' ראה במבוא, פרק ג.

יעבדוני, וה' שולח [9ב] את היונה מאתו להודיעני דברים סתומים וחתומים, וצוני להקים דת חדש אשר לא היה ותורה חדשה מפי תצא.¹³ ובכל יום ויום הוא אומר להם כך, עד שנמשכו אחריו אלפים ורכבות מעם הארץ וקבלו אותו לנביא עליהם, ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע. והתיר להם רוב מהעצירות כדי להקל העול מעליהם ונפשם מחמדתן; וסדר להם דת חדש וסדר בו כמה מצות מהם מתורתנו הקדושה ומהם מנמוסיות¹⁴ אחרים, וגרע והוסיף כפי אשר הוכשר בעיניו ובעיני האנשים אשר אתו. וכאשר ראה שהיותר נכבד שבימי ישראל לתפלה ולתשובה הוא יום הכפורים ויש בו ה' תפלות, תקן לעמו ה' תפלות בכל יום; וחדש אלול שהוא מיוחד בשנה לצום ולהתפלל בו, תקן להם ג' שלשים יום לצום. ולפי שראה שישראל היו רוחצין בעלי קריין בתשעה קבין לתפילה, תקן להם רחיצת ידים ורגלים לתפלה כמנהג ישראל, והם הפריזו על המדה ביותר.¹⁵ ותקן להם כי הנשים המגורשות מבעליהם לא ינשאו לשום אדם אם לא יעברו עליהם ד' חדשים ושלשה ימים או אם יהיו ג' פעמים נקיות מהנדות שלהם. עוד כתב להם לא ימאנו עצמהם מבעליהם לתשמיש בכל עת שירצו, יען כי האיש הוא ראש ושורר על אשתו. וג' כ' התיר להם שישכבו עם נשותיהם אפילו שלא בעת הצורך, ואמר לפי שהוא יקשה בעיניכם לאוסרו ולא מנעו מכם והוא יכפר לכם על זה.¹⁶ והבטיחם על האנשים החטאים בנפשותם ויורדין לגהינם לקבל עונשם הבטיחם שיחזור הוא כמין עז והם יחזרו¹⁷ פרעושים וידבקו בו ויכניסם בגיהנם, באופן כי הם יקבלו עונשם ולא יזיק להם מאומה.¹⁸ וכזה וכזה תיקן להם כפי מה שכתוב בספריהם, ומשם תדרשנו; וקרא שם זה הספר אל קורא"ן, ואמר כי הוא הוריד להם מן השמים זה הספר, ובאותו הספר יחד האל בתכלית היחוד. והאיש הזה לא היה יודע לכתוב, אבל הוא היה מסדר ואל אימם עאל"י כותב בספר ובדיו, וכשהיה חותם כתב ידו היה טובל כף ידו

28 מהמצות | 29 אחרות | 32 ליתא ולהתפלל בו | 35 מבעליהן | 37 עצמן | 41 ליתא לגהינם | 43 ליתא בספריהם; תדרשנו | 44 ואמר כי... ספר וקרא שם זה הספר אלקורא"ן. | 46 ועאל"י אלאימא"ם

13 סיפור היונה הגיע אל סמברי דרך קפסאלי. המקור הקדום ביותר (זמנו כמאה ה־13) שבו הובא סיפור המעשה הוא, Vincent de Beauvais, *Libellus in partibus transmarinis*, *de Macumeti*. ראה ד'אנקונה, עמ' 198, 269 (הערה 71); דניאל, עמ' 231.

14 חוקים.

15 מצוות הצום והתפילה על פי רשב"ץ, דף יט ע"ב.

16 דיני האישות על פי אלקוראן סורה שנייה, פסוקים 223, 226; סורה רביעית, פסוק 38.

17 'יחזור', 'יחזור' (ערכיזם), ומשמעותו: ייעשה/ייעשו או יתדמה/יתדמו ל'.

18 רשב"ץ, דף כג ע"ב, על פי ספרות החדית'. שם נכתב: 'ויכניסם בגן עדן'.

בזעפרא"ן עם חמש אצבעותיו והיה מניחה במקום החותם, וזה [10א] היה לאות לדת ישמעאל.¹⁹ ופעם א' הלך לדמשק, וקודם שנכנס בה ראה הבקעה והעיר²⁰ מהר אסד, ואמר: לא אבוא הנה בשום צד, לפי שהוא ג"ע, ומי שיכנס בג"ע זה לא יכנס בג"ע של מעלה, כי אין אדם זוכה לשני גני עדן. ושהלך משם ולא נכנס בדמשק.²¹

סיפור דברי הערל אשר זמם לעשות,²² סימן ב'. אחר הדברים האלה יעץ בוחיירא"ן הערל למחמד להשמיד להרוג ולאבד את כל זרע היאודים אשר לא באו לעזרתו ולא שמרו את בריתו. ויהי כאשר ראה חכם א' מחכמי ישראל בנו של גאון אחד מישראל הנקרא ריש גלותא את כל הרעה הזאת הבאה לישראל וכי ראה כי מחמ"ד היה הולך וגדל, פחד פן ישפילנו מגאותו הלך וכתב ברית עמו והיה לו לאיש חיל ויסוב את שמו אבובכ"ר.²³ ועם כל זה זכר את ישראל בעת צרתם וכתב ברית הוא ואל אימא"ם עלי שיהרגו את הערל ויתנכלו אותו להמיתו. ויהי היום ויעש הערל משתה גדול וילך אל המלך להתחנן לו לאכול מסעודתו הוא ושומרי בריתו, וייטב הדבר בעיניו. וילך הוא ואוהביו לאכול ולשתות, ויצא לקראתם הערל שמח וטוב לב ויבא אותם הביתה, ויכן להם הסעודה לאכול ויבא להם יין לשתות, כי עדיין לא נאסר יינם, וישתו וישכרו עמו וילינו בביתו. ויהי למחמ"ד חרב א' הוחדה וגם מרוטה והיה²⁴ עשויה בכישוף, כי אין איש יכול להוציאה מנדנה זולתי הוא בידו. ויקם אבובכר בל[א]ט ויקח יד מחמד וישימה על החרב וישלוף אותה ויקח אותה מידו ויכרות את ראש הערל אשר היה אויב לישראל ומבקש רעתם, וישוב החרב אל נדנה.

47 בזעאפראן | 48 אחת | 49 אחד ; פ בצום (=בשום) גן עדן | 53 אבוחאיירא"ן | 54 אחד | 62 נאסר להם | 66 וישב

19 באסלאם האורתודוקסי קיבלה האמונה בבערותו של מוחמד מעמד של דוגמה דתית. לעומת זאת החוקרים המודרניים סבורים, כי הוא היה איש-עט מיומן. ראה שפרנגר, ב, עמ' 398-402; נלדקה-שוואלי, א, עמ' 11-17. על חלקו של עלי בכתיבת הקוראן או בעריכתו עיין נלדקה-שוואלי, ב, עמ' 11-8.

20 נאות דמשק, 'אלגוטה' (כפי הערבים).

21 אברבנאל, פנ"א, עמוס א, ה; וכן החדית'ים שהביא אבן אלעסאכר, א, עמ' 209-212; ג, עמ' 287 (בשם מוחמד בן אבי טיפור).

22 סיפור זה מקורו באיגרת ויכוח לר' יעקב בן אליה ממונטפלייה, בן המאה ה-13. אל סמברי הוא הגיע דרך קפשאלי (סא"ז, א, עמ' 38-40).

23 אבו בכר, הח'ליף הראשון (632-634). על 'ייהודו' בסד"י ראה במבוא, פרק ג, בין ציוני הערות 61-64.

24 צ"ל והיתה; או שמא זוהי אשגרת לשון מערבית, שבה המלה המציינת חרב היא ממין זכר.

וישכב אבוכר וירדם וישכימו בבקר ויראו את הערל מת מושכב על מטתו ומתגולל בדמו. ויחר למחמד מאד ויפלו פניו ויתמרמר עליו, ויאמר להם: שמעו נא דברי, מי שמע כזאת מי ראה כאלה ומי האיש הלזה אשר מלאו לבו לעשות כן באחינו יועצנו אשר על פיו נחנו ועל פיו נסענו? הנה הוא שכרו כי הביאנו בביתו ואכלנו מפתו ושתינו מיינו שלמנו לו רעה תחת טובה. ויען אבוכר את מחמד לאמר לו: אדוני שמעני כי צר לי מאד על הרעה הגדולה הבאה אליו, אבל הנה בא יומו בסיבת שתיית היין [10ב] המשגע נביאים ואנשים. ועתה איעצך נא אדוני עצה, ובזאת תכחנו. כי כל אחד ואחד ממנו ישלוף את חרבו, והחרב אשר עליו הדם הוא הרגו. אבל אין לאיש הזה משפט מות, כי בשוגג הרגו. וייטב הדבר בעיני המלך והשרים, ויוצא כל אחד כלי זעמו וחרבו מתערה, וימצאו את חרב נביאם בדם געולה, ויאמר בלבו כי ודאי ידים שופכות דם נקי. ואז קם קימה שאין בה הידור²⁵ וקלל את היין ודחה אותו בשתי ידים ריחו וטעמו ויאסור אותו לעיניהם.²⁶ ויהי אחר הדברים האלה ויודע הדבר למחמד כי אבוכר היה אויב לו ומבקש רעתו ובאיבה הרגו, ויחר אפו עליו ויגרשהו מפניו, וילך אל ארץ מפני הכושה לארץ הצפון, ועמד שם ימים רבים, ולבסוף שם אבו בכר אל לבו להשלים עמו, כי פחד ממנו; ויקם ויכבוש לו שישים עיירות גדולות ובצורות ויביאם עמו במסורת כריתו ודתו²⁷ והיו שומרים את משמרתו, ואז מצא חן בעיניו.

פ' דברי רבה בר בר חנא, סימן ג'. מה גדלו מעשיות של רבה בר בר חנא בחזיונותיו באומרו בגמ' בבא בתרא²⁸ ראיתי עוף אחד פורח באויר והטיל ביצה אחת והטביעה ס' כרכים, ופירושו כי ראה בחזיונותיו עוף א' פורח באויר, זה נמשל לריש גלותא, שנמשל לעוף שהוא פורח ומושל על עמו; והטיל ביצה אחת, זה אבו בכר בנו, שנעשה כביצה המוזרת; והטביע ס' כרכים, אלו ס' עירות שטבעם בטיט היון על ידו לשמור את משמרתו.²⁹

67 פ מתתו | 68 מתגולל | 78 הדור | 87 ריש אחת פורחת | 89 פ אחד; פ מזורת; ששים

25 הביטוי 'קימה שיש (שאינ) בה הידור' רווח ביותר בכתיבתו של סמכרי. מקורו בבבלי קידושין לב ע"ב ואילך, ששם נדרש הפסוק 'מפני שיבה תקום והדרת פני זקן' (ויקרא יט, לב).

26 שיכוח הרומז לבראשית מב, כד.

27 אבו בכר שב והכניע את שבטי חצי האי ערב תחת מרותו. בימיו החלו הפשיטות על הממלכה הסאסאנית.

28 צ"ל בכורות נו ע"ב. הדברים שם הם עדות של רבי ישמעאל בן סתריאל.

29 מדרש החזיון של רבה בר בר חנא על פי קפשאלי. מקורו — איגרת ויכוח (לעיל הערה 22).

סיפור ד' חכמים, סימן ד'. וארכעה אנשים היו מחכמי ישראל בעיר דמשק חכמים גדולים ונבונים ואשמ"ם בראשם³⁰ עובדיהו ן' שלום,³¹ שלא היה ירא את ה'. ויבואו למחמד לנסותו בחידות, ונלכדו במצודתו, כי לא נסו באלה; והיו גם כן בחברתו ושומרי בריתו.³² ועובדיהו ן' שלום תיקן להם זה הדין: 95 המגורשת מבעלה והלכה והיתה לאיש אחר ושנאה האיש האחרון, לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אלא עד שתטמא באיש אחר ותתיחד עמו, ואחר כך מותרת לבעלה הראשון.³³

סיפור התנאים,³⁴ סימן ה'. וכאשר ראה מחמד כי הערל אשר היה יועצו ומנהיגו [11א] נהרג וחכמי היאודים נכנסו עמו בבריתו, אזי נתפשרו עם 100 היאודים ועשו עליהם אלו התנאים נזכרים ונעשים בכל דור ודור ומשפחה. והתנאים אלו הם על היאודים ועל הערלים, והם כתובים וחתומים על ספר לעומר בן אל עאץ,³⁵ ודא פתשגן כתב אשר נכתב בשם המלך עומר. והרי הוא מתורגם ומתוקן מלשון הגרי³⁶ ללשון עברי אות באות ומלה במלה³⁷ על יד איש חיל רב פעלים ממשפחת ר"ם שלשלת היחס והמעלה רמה ונשגבה כה"ר יעקב 105 סכנדרני נר"ן³⁸ וכלולים בו ל"ח תנאים והם אלו:

92 עובדיא | 93 ויבאו | 102 לעומיר; עומאר | 104 ממשפחות

- 30 על פי דברים א, יג. ׳אָשׁימֶם בראשיכם׳ הפך לביטוי של גנאי — ׳אָאָשֶׁם בראשם׳.
- 31 עובדיהו בן שלום, הוא עבדאללה אבן סלאם, חכם יהודי ממדינה שהתאסלם לאחר שבא מוחמד אל עירו. בסיפור זה עומד הוא בראש קבוצת החכמים היהודים שהשתתפו בחיבור הקוראן. ראה אבן השאם, עמ' 353-354.
- 32 על חכמים יהודים שבאו לנסות את מוחמד בחידות והתאסלמו כתום מפגש זה ראה שם, עמ' 375.
- 33 מקורה של חקנת הגרושות המיוחסת לעבדאללה אבן סלאם בחיבור הפולמי של סמאול אל מגריבי, אפחאם אליהור, עמ' 57-58.
- 34 ׳תנאי עומר׳ — תעודות המסדירות את מעמדם המשפטי של בני עדות החסות, בעיקר נוצרים ויהודים, במדינה המוסלמית והמעניקות להם ביטחון (אמאן) תמורת תשלום מס הגולגולת (ג'זיה).
- 35 צ"ל עומר בן אלח'טאב, הח'ליף השני (634-644). רוב התעודות הנ"ל יוחסו לו, אף שבמחקר המודרני מקובל לאחרון למאות העוקבות. עמר בן אלעאץ הוא הכובש המוסלמי של מצרים (639-640). אפשר שזיקת התעודה אל יהודי מצרים וכן הדמיון בשמות (עמר-עמר) גרמו לבלבול זה.
- 36 הלשון הערבית.
- 37 מקור התעודה הוא בחיבורו של אלמאורדי, כתאב אלאחכאם אלסלטאניה, עמ' 128-130. הפרק שהובא כאן מסכם את השקפות המשפטנים המוסלמים, כפי שנתגבשו עד למאה ה-11, בדבר חובת המיסוי של בני החסות. ביטויים עמומים בתרגומו של סכנדרני הובהרו להלן (הערות 64-67, 80).
- 38 על משפחת סכנדרני, שהעמידה במאות ה-16 וה-17 חכמים וראשי קהל באלכסנדריה ובקהיר, ראה לקמן דף 129א, וכן הערה 23 בהקדמת הספר.

א. אמר³⁹ ובעלי הספר⁴⁰ (נ"א התורות) הם היאודים והערלים, וספריהם הם התורה והאנגי"ל⁴¹ (הגהה: התורה היא התורה אשר נתנה לישראל על יד משה אדונינו ע"ה והאנגי"ל הוא און גוליון שכתבו יש"ו, ולא היתה כונתו לפחות או להוסיף על תורת משה, כמו שמצאו כתוב כי יש"ו אמר לתלמידיו: אל תחשבו כי באתי להסיר התורה או הנביאים; לא באתי כי אם להשלימה. כי יותר נקל הוא כליון שמים וארץ משיפול מהתורה תג א' וכשירד יש"ו מן ההר הלכו אחריו סיעות רבות והנה מצורע א' בא ויבקש ממנו לרפאתו ומיד נטהר, ואמר לו לך ותראה אל הכהן ותקריב קרבן אשר צוה משה, וזה און גוליון נזכר בגמ' שבת כפ' כל כתבי⁴² וז"ל אנא און גוליון לא למפחת מאוריתא דמשה אחיתי ולא לאוסיפי על אוריתא דמשה אחיתי. אמנם תלמידיו החטיאו כונתו ותקנו כפי מה שהוכשר בעיניהם, ע"כ הרשב"ץ⁴³ ונכללים האמגושים⁴⁴ עמהם (הגהה: האמגושים הם מכת המינים האמגושים שהם מאמינים בשני אלהות, והוא כי אדם א' שמו מינאי הטעה רבים להאמין בשני אלהות, א' פועל הטובות וא' פועל הרעות. והיה לגוי גדול הם האמגושים הנקראים בלשון ערבי אלמגו"ס. ושבור מלך פרס פחד שלא יפסיד עליו ממלכתו, ושלח לו אגרת אומר לו בה כי הוא על אמונתו, אבל הוא רוצה שיכא אליו לבדו וילמדהו דרכי הראיות בזה. ובבא האיש ההוא אליו דבר עמו בייחוד ואמר לו דע כי באו אלי בחלומי שני האלהות, אלוה הטובות ציוני להיטבך ואלוה הרעות ציוני להורגך, ואני רוצה לבחון איזה מהם יותר חזק; והרגו. ואז נתבטלה זאת האמונה, על כן נקראו המאמינים בשני אלהות מינין [11ב] האמגושים על שם מינאי, ע"כ הרשב"ץ⁴⁵) עמהם לגביית המס מהם, ואף אם נאסרה האכילה משחיטתם ומשכב נשיהם.

107 והאנגי"ל | 108 גליון | 115 לאוסופי; אתתי | 117 אלהות | 118 מאנ"י | 123 האלוהות; צוני | 124 זא' | 125 מאנ"י; עכ"ל | 126 ואלו האמגושים יוכלו עם היאודים והערלים לגבות; ליתא משחיטתם

39 אלמאורדי.
40 הכינוי שניתן לבני העדות הדתיות המחזיקות בכתבי קודש שהם פרי התגלות אלהית. בערבית 'אהל אלכחאב'.
41 (ערבית) הכרית החדשה.
42 קטז ע"ב. לשונו (בארמית): אני האוונגליון לא לפחות מתורת משה באתי ולא להוסיף על תורת משה באתי.
43 ההגהות-ההארות לתעודה הן משל סמברי על פי רשב"ץ, דף ב ע"ב.
44 הפרסים עובדי האש.
45 לשון הגהת רשב"ץ על האמגושים (לעיל הערה 43).

- ב. ויגבה גם מהצבא⁴⁶ (הגהה: הצבא⁴⁷ הם כת מהפלוסופים הקדמונים, והם מאמינים כי נפש הגלגל הוא האל עם היותם מאמינים הקדמות, הרשב"ץ ע"כ)⁴⁷ אם נאותו ליאודים או לערלים בעיקר אמונתם, ומי שנכנס באמונת היאודים או הערלים קודם שהחליפו בתורתם⁴⁸ נראה שהאמין על מה שהונח להם קודם ולא יאמין במה שהניחוהו אחר אשר החליפו.
- ג. ומי שנעלמה אמיתת ענין אמונתו יגבה ממנו המס ולא יאכל משחיתתו.
- ד. ומי שנעתק מן היאודים אל הערלים⁴⁹ נראה שלא יאמין באמתת שני האמונות וילקח אל הישמעאלים.
- ה. והיאודים אשר ככ"ב⁵⁰ (פי' הם מבני הרכבים) וזולתם כולם שוים בענין המס⁵¹ בהסכמת כל הפוסקים.⁵²
- ו. ולא יחול המס כי אם על האנשים ולא על הנשים ולא על נער ולא על עבד ולא על שוטה לפי שהם טפלים וסעיפים.⁵³
- ז. ואם יקרה שתפרד מהם אשה ולא תהיה טפלה לבעל לאיזו סיבה שיהיה, לא יגבה ממנה מס לפי שהיא טפלה לאנשי עמה ואף אם הם נכריים לה.
- ח. ואם יקרה שתשאר אשה יחידה מהם באיזה מקום אחרי היותו מלחמה בו ותתרחצה לפרוע מס כדי להתיישב בין הישמעאלים, אינה חייבת במה שנתרחצת אבל יהיה ממנה על דרך המתנה; ולא יפרע ממנה אם נמנעה מלתת אותו, ותשאר באמונתה ואפי' אם אינה נטפלת לעמה.
- ט. ולא יגבה המס מטומטום; ואם נקרע ונמצא זכר, יגבה ממנו לעתיד אבל לא על מה שעבר.

129 עכ"ל הרשב"ץ; ליתא בעיקר אמונתם | 135 פירשו שהם | 137 על עבד | 143 יפרעו | 144 ואפילו

- 46 כת עובדי אלילים שהתקיימה בעיראק עוד במאה ה-12. ראה תיאור אמונותיהם אצל רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג, פרק כט. אלמאורדי הוסיף על הצבא⁴⁷ את השומרונים (אלסאמרה).
- 47 רשב"ץ, דף כד ע"א.
- 48 התאולוגים המוסלמים האשימו את חכמי היהודים, בכך שזייפו את כתבי הקודש שלהם והשמיטו מתוכם פרקים שהיה בהם כדי להוכיח את אמיתות האסלאם.
- 49 יהודי שהתנצר.
- 50 נאת המדבר הפורייה ביותר בחג'אז. הייתה מיושבת ביהודים. זו נכבשה בידי מוחמד בשנת 628.
- 51 בגניות קהיר ובידי יהודי תימן נשתמרו תעודות המעניקות ליהודי ח'יבר זכויות מיוחדות, וביניהן פטור ממס גולגולת. ראה הירשפלד, עמ' 167-179; גויטיין, ד'מה, עמ' 507-521; ברסלבסקי, עמ' 52-1. משהגיעו תעודות אלה לבדיקה ולהכרעה לפני שופטים מוסלמים, הן נדחו כבלתי מהימנות. ראה אשתור, תולדות, ב, עמ' 298-309.
- 52 חכמי ההלכה המוסלמים.
- 53 תלויים בראש המשפחה.

י. ונחלקו פוסקיהם בשיעור המס. ואבו חניפא⁵⁴ רצה להעריך אותה בג' פנים: העשירים יגבה מהם מ"ח דרהמים והבנוניים יגבה מהם כ"ד דרהמים והעניים יגבה מהם י"ב דרהמים; וקבע זה השיעור ללא פחות ולא יותר.

יא. ומנע השתדלות השוטרים⁵⁵ בגבייתו. 150

יב. ואמר אלמאלכ"י⁵⁶ לא יתכן להיותו קבוע בפחות וכיותר, והוא מסור אל השתדלות השוטרים בו.

[12א] יג. ודעת השאפע"י⁵⁷ שלא יקבע אלא השיעור הפחות, ויהיה דינר אחד, שלא יוכל לקצר ולפחות ממנו ולא יקבע אל היותר, ושכ אל השתדלות השוטרים בו שישתדלו הם בין להשוותם כלם יחד או להעריכם לפי מצבם. ואם 155 יראה השוטר בעצתו לפסוק המס עמהם בהסכמת פרנסיהם יחול על כולם ואף לבאים אחריהם דור אחר דור, ולא יוכל השוטר לחזור ולשנותו לפחות ממנו או להוסיף עליו.

יד. ואם יאותו לכפול הצדקה יוכפל עליהם, כמו שעשה עמר עם תנו"ח ובהר"א ובני תעל"ב בדמשק⁵⁸ ולא יגבה מן הנשים והנערים לפי שהוא מס יוצא על אנשי הצבא וישתנה מהזכאה⁵⁹ ונגבה מהנשים והנערים, ואם יחברו הזכאה והמס יחד יגבו שניהם יחד, ואם יתרצו בו לבדו יהיה מס אם לא⁶⁰ יפחות מדינר אחד בכל שנה.

טו. או שיאותו להיות מארחים אצלם כל עובר עליהם מהישמעאלים לאכול ג' ימים ממה שהם אוכלים, ולא יצריכום לשחוט שה או תרנגולת ולא תבן 165 לבהמתם. והרגיל זה על אנשי הכפרים זולת אנשי המדינות.⁶¹ ואם לא יהיו מתנים עליהם הכנסת האורחים ולא כפל הצדקה, לא תחול עליהם הצדקה אפילו מן הפירות ולא משום זרע אחר ולא יחוייבו בהכנסת אורחים, ומתנים עליהם שני תנאים⁶² אחד מחוייב וא' ראוי. אמנם המחוייב כולל ששה תנאים:

147 כי אבו | 151 פ מאלק"י. בפנים על פי ב וגליון פ | 159 עמא"ר

54 נעמאן בן ת'אבת אבו חניפה (מת 767), מייסד אסכולה הלכתית (מדי'הב) אסלאמית.
 55 גובי המס.
 56 מאלכ בן אנס (מת 795), מייסד מדי'הב אסלאמי.
 57 מחמד בן אדרים אלשאפע'י (מת בשנת 820), מייסד מדי'הב אסלאמי.
 58 שבטי ערבים נוצרים. על הסדר זה ביניהם לבין עומר בן אלח'טאב משנת 638 ראה פאטאל, עמ' 36.
 59 הצדקה — מצוות יסוד באסלאם — והיא נגבית גם מנשים ומנערים.
 60 ובלבד שלא.
 61 'מדינות' כאן במשמע 'ערים', כמו בערבית.
 62 תנאים אלה ודומיהם מופיעים בתעודות המקורות כ'תנאי עומר'.

- 170 הא' שלא יזכרו ספר הקורא"ן לטעון עליו ולא להשיג עליו והב' שלא יזכרו השליח⁶³ בהכזבה. והג' שלא יזכירו דת הישמעאלים בגנות ולא בחירוף. והד' שלא יתארו⁶⁴ שום אשה ישמעאלית בזנות ולא משגל. והה' שלא יעכבו לאיש ישמעאלי על דתו⁶⁵ ולא יעכבו על ממונו. והו' שלא יעכבו על אנשי המלחמה⁶⁶ ולא יראו אותם בעין רעה.⁶⁷
- 175 יו. ואלו הששה חיובים יחוייבו בהם מבלתי עשיית תנאי. אמנם צריך להודיעם בהם שיזהרו בהם ולזרזם בתוקף הברית⁶⁸ עליהם, ושיהיה ההתרשלות בהם אחר התנאי סיבה להפרת בריתם.
- יז. ואמנם התנאי הראוי יכלול ג"כ ששה דברים: הא' שישנו תכונתם⁶⁹ כלי לבושיהם וחגירת [ב12] האכנט. והב' שלא יגביהו בנינם על כנין הישמעאלים, ואף אם לא יהיה כל כך נמוך מהם יהיה שוה אליהם. והג' שלא ישמיעום קול מצלותיהם⁷⁰ ולא קריאת ספריהם ומאמריהם בעוזי"ר והמתי"ח.⁷¹ והד' שלא יפתו אותם לשתות היין ולא יפרסמו צלמיהם ולא חזיריהם. והה' שיעלימו⁷² קבורת מתייהם. והו' שימנעו מרכיבת הסוסים והבכרות קלות ולא ימנעו מרכיבת הפרדים והחמורים.
- 185 יח. ואלו הו' תנאים לא יחולו עליהם בקשר השבועה⁷³ עד שיתנו אותם עליהם ויכללו בכלל התנאי ואם יתחייבו בהם ולא יהיה ההתרשלות בהם אחר התנאי סבה להפרת בריתם, אבל יענשו עליהם להכריחם בהם ויוסרו עליהם להזירם⁷⁴ ולא יוסרו אם לא התנו.

170 האחד; הקורע"ן; ליתא ולא להשיג עליו; והשני | 177 סבה | 181 בפ מעל המלה המסי"ח

- 63 מוחמר, שליח האל (רסול אללה).
- 64 לא ישרלו שום אישה מוסלמית למגע מיני או לנישואין.
- 65 לא ידיתו מוסלים מעל דתו.
- 66 לא יסייעו לאויבי המוסלמים.
- 67 לא יעניקו מחסה למרגל.
- 68 תנאי עומר נתפסו כהתחייבות חוזית, כברית הנכרתת בין המדינה המוסלמית לבין בני החסות.
- 69 הופעתם החיצונית.
- 70 המקושים (בערבית: נואקיס) שבהם קראו לתפילה בכנסיות המזרחיות.
- 71 'עוזי"ר' = עזרא הסופר; 'המתיח' (= המסיח) = המשיח. על פי אלקוראן, סורה 30, פסוק 9: 'היהודים יאמרו: עוזיר הוא בן אלהים, והנוצרים יאמרו המשיח הוא בן אלהים... ישו (דבריהם) לדברי הכופרים'.
- 72 שיצניעו.
- 73 הברית והאמנה עם המוסלמים.
- 74 להרחיקם מהפרת הברית.

- 190 יט. וכתב האמא"ם מה שהונח מתנאי השלום עמהם בספרי זכרונות הזמנים⁷⁵ ויענשו עליהם, אם התרשלו בו לפי שיש לכל עם תנאים איפשר שיחלפו מזולתם.
- כ. ולא יתחייבו במס כי אם פעם א' בשנה אחר תשלום⁷⁶ י"ב חדשי הלכנה. כא. ומי שמת מהם באותה שנה יגבה מעזבונו כשיעור מה שעבר ממנו.⁷⁷ כב. ומי שהגדיל מקטניהם ונתרפאו משוטיהם, יונח להם שנה אחת ואח"כ יגבה מהם המס. 195
- כג. ויגבה מן העני אם נודמן לו, ויונח לו אם היה דחוק. כד. ולא יונח לזקן בשום זמן; ויש אומרים⁷⁸ שיונח להם ולעניים. כה. ואם נחלקו במשפטיהם ונתחלפו בדעותיהם, אין למחות בידם על זה.⁷⁹ כו. ואם נפלה מריבה בניהם על חוב ונתאמצו בו עד שהלכו אל שופטיהם, אין למנעם מזה. 200
- כז. ואם נאותו ללכת אל שופטינו, ישפוט ביניהם כמה שיתחייב מדת הישמעאלים ויקוימו בהם גדולי העושים אם יבואו לידי כך. כח. ומי שהפר מהם בריתו הגיע לו בטחונו ונעשה חפשי.⁸⁰ כט. ויש לבעלי הברית⁸¹ אם נכנסו לערי הישמעאלים הבטחון על נכסיהם ונפשם וממונם, ויש להם להתיישב בהם ארבעה חדשים בלי פריעת שום מס, אבל לא יוכלו להתיישב שנה תמימה כי אם [13א] כפריעת המס; ובמה שבין הזמן הזה מחלוקת לפחות וליותר.⁸² ל. ויתחייבו הישמעאלים להמנע⁸³ מאלו הבעלי השבועה⁸⁴ ולא תתחייב ההרחקה מהם, וזה בחלוף⁸⁵ בעלי השבועה.

189 הזכרונות של | 194 פ ונתרפו | 202 גדלי

- 75 האמאם יברוק את התנאים שנקבעו בקדמת הימים (שיכוש בתרגום).
76 עם תום, אחר הישלים.
77 על פי חלק השנה שעבר קודם פטירתו.
78 מחכמי ההלכה המוסלמים.
79 הרשות בידם לחלוק זה על זה ולהתפלג לכיתות דתיות.
80 פקע ביטחונו ונעשה חופשי מחסות, ומותר לפגוע בו.
81 בני עדות החסות שנכנסו בברית עומר.
82 ובמה שבין הזמן הזה — היינו כאשר לפרק זמן שבין ארבעה חודשים לשנה; מחלוקת לפחות וליותר — חכמי ההלכה המוסלמית נחלקים לגבי פרק זמן זה בין חיוב בתשלום חלקי ובין חיוב בתשלום מלא, כערכה של שנה תמימה.
83 מלפגוע.
84 בני עדות החסות.
85 בניגוד (למצב המשפטי של-).

- 210 לא. ואם הבטיח איש חכם ממשכילי הישמעאלים לאיש חפשי,⁸⁶ תחול הבטחה זו על כל הישמעאלים.
לב. והאשה בנתינת הבטחון כמו האיש והעבד כחפשי.
לג. ואמר אבו חניפא: לא יתקיים הבטחון מהעבד אלא אם כן נתנה לו רשות בעת המלחמה.⁸⁷
- 215 לד. ולא יתקיים בטחון הנוער והשוטה; ומי שהובטח מהם לא עשה כלום, אלא אם כן לא היה יודע משפט בטחונם, אז יגיעהו הבטחון ויהיה חפשי.
לה. ואם ימנעו בעלי השבועה מלתת המס, יהיה זה סיבה להפרת בריתם. ואמר א' חניפא: לא יופר בריתם אלא אם כן ימצאו במקום המלחמה ויגבה מהם כמו החובות.
- 220 לו. ואין ראוי שיחדשו בערי הישמעאלים לא במה⁸⁸ ולא בית הכנסת, ואם חדשו תהרס עליהם; אבל רשאים הם לתקן ולבנות מה שנהרס מבתי הכנסיות הישנים שלהם.
- 225 לז. ואם הפרו בעלי השבועה את בריתם, אין ראוי להרגם ולא לבזז את ממונם ולא לשבות את בניהם כל עוד שלא ילחמו. אבל ראוי להוציאם מערי הישמעאלים בבטחון עד שיגיעו לאיזו עיר מערי בעלי השיתוף⁸⁹ ויונחו בה. לח. ואם לא יצאו ברצונם יוציאום בעל כרחם.
- וכאן נשלם מה שכתבנו בענין המס והתנאים לראות כי הם משועבדים תחת ידו. וכל זה הסדר היה בשנת ארבעת אלפים ושע"ד ליצירה.⁹⁰

218 אבו | 221 ליחא רשאים הם לתקן; שלהם הישנים

- 86 להימנע מלפגוע בו.
87 בהלכה המוסלמית קיימת הבחנה בין חוזים (=תנאי עומר') שנחתמו עם בני עדות החסות לאחר מלחמה לבין חוזים שנחתמו שלא לאחר מלחמה.
88 כנסיה או מנזר.
89 ארצות הנוצרים.
90 ד' שע"ד היא שנת 614 לסה"נ. התאריך הוא שגוי, כי תקופת ח'ליפותו של עומר בן אלח'טאב החלה בשנת 634. ראה הערה 35 לעיל.

[הח'ליפים הראשונים: אבו בכר — עלי]

סיפור מנין הישמ', סימן ו'. והישמעאלים התחילו למנות חשבונם מיום ה' ב' ימים לירח א"ב¹ לכל הצרות שעברו על ישראל שהוא מזומן לפורענות, הלא תראה שבאותו החדש נגזרה גזירה על דור המדבר וליל ט' באב היה². בו ביום נחרב בית ראשון, בו ביום נחרב בית שני,³ בו ביום נחרב אלכסנדריא קהל גדול מהיאודים,⁴ בו ביום נעשה גרוש אי קצה הארץ הנקרא אינגלה טייר"א בשנת חמשת [13ב] אלפים ועשרים.⁵ ובו ביום נעשה גרוש צרפת בשנת כל"ה גרש.⁶ ובאותו החדש⁷ התחילו למנות הישמעאלים בשנת ארבעת אלפים ושפ"ב ליצירה ממחזור רל"א, והחדש הראשון שלהם נקרא מחר"ם,⁸ ומלך עליהם מחמד יז שנים, וימות.⁹ וימלוך תחתיו אבו בכ"ר אלכליפא בשנת י"א לחשבונם,¹⁰ ותהי מלכותו ב' שנים, וימות.

סיפור עומאר נ' אלכתאב, סימן ז'. וימלוך תחתיו עומאר נ' כתאב, והוא כבש אלשא"ם¹¹ ומצרים ואצפאן.¹² ובשנת כ' לחשבונם¹³ נלכדה מצרים

2 הישמעאלים | 12 פ (מעל לשורה כתוב) כטאב, ב אלכתא"ב | 13 ואצפאה"ן

- 1 שנת 622. בכרונולוגיה היהודית יש הקובעים את ראשית פעילותו של מוחמד בשנת 614. ראה ראב"ד, ספר הקבלה (מהד' כהן), עמ' 34-35. התאריך המפורט בסד"י על פי זכות, יוחסין השלם, עמ' 204.
- 2 משנה העניית ד, ו.
- 3 שם, שם.
- 4 אבן וירגה, שבט, עמ' מב, שו' 23-26, על פי מדרש עשר גליות; ראה ילינק, ד, עמ' 135.
- 5 גירוש אנגליה בשנת 1290; אבן וירגה, שבט, עמ' סו שו' 25-26. בתאריך 'חמשת אלפים ועשרים' הנמצא גם אצל אברבנאל, ישועות משיחו, דף מו ע"א. נתחלפה כנראה נ' (= 50) בכ" (20=).
- 6 הגירוש של שנת 1394 (אבן וירגה, שבט, עמ' ע). אברבנאל כתב: 'והיה זה שנת קנ"ה לפרט וסימן כל"ה גרש יגרש'. המלה כל"ה היא הגימטריה של שנת הגירוש בלא מניין המאות.
- 7 היינו חודש אב.
- 8 אלמקריזי, אלח'טט, א, עמ' 36-39, 284. החפיפה בין התאריך 'יום ה' ב' ימים לירח אב שפ"ב לבין האחד במחרם בשנה הראשונה להג'רה נזכרה לראשונה בחיבורו של יצחק ישראלי מטולידו, יסוד עולם, ד, עמ' 17 ועוד.
- 9 מוחמד נפטר בשנת 632. משך 'מלכותו', 17 שנים, מסתבר לאור החשבון ששנת ההג'רה הייתה ד"א שע"ד = 614. ראה הערה 1 לעיל.
- 10 שנת 632. הרשימות האנאליסטיות של השליטים המוסלמים הבאות לקמן (דפים 13ב-67ב) לקוחות מתוך הגהות שולם, קונטרסים לט, דף ד ע"א-מא, דף ד ע"א.
- 11 סוריה וארץ-ישראל.
- 12 פרס, על שם העיר איספאהאן.
- 13 שנת 640. על כיבוש מצרים אותה שנה ראה הערה 35 שבפרק ראשית האסלאם.

לישמעאלים מיד הערלים לעומר נ' אלכטאב ע"י עומאר נ' אלעאן, היא
 15 וירושלים ודמשק. והסיבה שבנו שמה מצר אלקאהרה¹⁴, כאשר רצו לנתוש
 ולנתון ולהאביד זכר הערלים ממצרים ולהרוס ולבנות יסודותיה על שם
 הישמעאלים¹⁵, גזר אומר¹⁶ על פי חרטומי מצרים ויעשו גם המה בעורמה
 המכשפים¹⁷ סימן, שמסרו לבנאים חבל קשור מוצב ארצה בדלתות המדינה
 וראשו מגיע במקום ידוע שהם יושבים ופעמוני נחשת סביב סביב, ובהגיע
 20 השעה הידועה להם ינועעו החבל ונשמע קול הפעמונים, ואז יתחילו הבנאים
 לעשות מלאכתם. ויהי היום ויפלו העורבים על החבל ויתהלכו עליו ונשמע קול
 הפעמונים ואז התחילו להרוס ולבנות, אמרו השעה משחקת לנו. ובהגיע השעה
 הרצויה¹⁸ למכשפים מסרו הסימנים לבנאים ולא שמעו בקולם, כי אמרו כבר
 עשינו מה שצוינו. ואז דאגו על הענין ואמרו כי סיבה מאת ה' לעלות מלך
 25 התוגר עליה למלחמה ולתופשה. על כן קראו שמה אבל מצריים¹⁹ עד היום
 הזה, היא מצר אלקאנה[רה].

סיפור ע"ז²⁰ שבגילוס וביטלו אותה, סימן ח'. ובפסטט מצרים היא מצר אל
 עתיקה²¹ היו נוהגים הערלים²² ע"פ חרטומי פרעה מלך מצרים ביום הוצאת
 נילוס²³ ליקח להם כלה יפפיה ויעלת חן ממשבצות זהב לכושה ורכיד הזהב על
 30 צוארה ויוליכו אותה בתופים ובמחולות ולהעמידה על שפת היאור להטביעה

14 לעומא"ר אלכתא"ב | 15 שכנו; מצי"ר | 19 בדלתות | 26 מצי"ר אל קאהרה | 27 שבטלוה; ובפשט"ט |
 28 על פי; מצרים ופרעה | 30 בתפים

14 סיפור ייסודה של קהיר (מצר אלקאהרה) הובא כאן על פי אלמקריזי, אלח'טט, א, עמ' 377 שו'
 19-26. העיר נוסדה בשנת 970 בידי הח'ליף הפאטמי אלמעז ולא בימיו של עומר. העיר שנוסדה בימי
 עומר נקראה בשם אלפסטאט.

15 אגב עבודת החפירה להנחת יסודות המצודה של קהיר נתגלו שרידי מבנה מקודש לנוצרים ('דיר').
 הללו פונו, ובאתרם נבנה מסגד. ראה אבן דואדארי, ו, עמ' 139-140.

16 ג'והר, מצביאו ועושה דברו של אלמעז.

17 'החרטומים' ו'המכשפים' הם האסטרולוגים שקבעו את המועד הנאות להנחת יסודותיה של העיר.
 18 על פי אלמקריזי השתדלו הפאטמים לכוון לשעה המוצלחת מבחינה אסטרולוגית, כדי ששלטונם
 במצרים לא יישמט מידיהם. אי הצלחתם של הפאטמים לכוון את השעה הרצויה עוררה, לדעת
 סמברי, את דאגתם לעתיד שלטונם במצרים. השלטון הפאטמי הגיע לקיצו בשנת 1170, ואילו
 העות'מאנים הנוכחים כזה ('מלך התוגר') השתלטו על ארץ הנילוס בשנת 1517.

19 בראשית נ, יא.

20 עבודה זרה.

21 הבירה המוסלמית הראשונה של מצרים. ראה הערה 14 לעיל.

22 הנוצרים הקופטים.

23 ראשית הגאות של הנילוס.

ביום סוף, כי אמרו שסגולתה לפרות ולרבות ומוסיף וגדל היאור. ויהי כאשר ראה עומרן' אלעאץ זה המעשה שלח להודיע את עומרן' אלכטאב לדעה [14א] מה יעשה לו, וישלח לו עומרן' אלכטאב להאביד זה המנהג ולא יזכר שם ע"ז ברשותו, וכן עשה.²⁴

35 סיפור סיבת גילוי המקום של בית קדשינו, סימן ט'. ואחר כך עלה על ירושלים ויצר עליה, ויתנה ה' בידו. וכאשר הכין כסא המלכות והחרים ובנה ותיקן מקומות רבים שאל על מקום בית קדשינו ותפארתנו איה מקום כבודו להעריצו, ולא נודע לו המקום כי לא ידעו מה היה לו. וירכו הימים והנה הוא עובר בשוק ואשה זונה לקראתו בביתה לא ישכנו רגליה²⁵ וכידה כלי מלא אשפה ותשליכהו מיד על הר גבוה, ולא דבר מאומה ביום ההוא, כי אמר מקרה הוא. ויהי ביום השני ויעשו כן קצת נשים, ויתמה המלך על הדבר וישאל לאנשי המקום מדוע עושים כן ולא יכלו להשיבו. ויפצר בם מאד, ויאמרו לו כי שאלו לאביהם ולזקניהם והגידו להם, כי הערלים תקנו שכל איש שיכבד את ביתו ישליך את עפרו בזה המקום כי הוא היה בית המקדש של האודים. וישתומם על המראה, וגזר אומר שיפנו זה המקום לראות את תבניתו. ויפזר עליו כיס אחד של זהובים, ויתלקטו עליו אנשים רקים ופוחזים וכמעט קט פינו המקום. וראה המלך את המקום ושמה בלבו, והחזיק את בדק הבית ועשה אותו במה²⁶ עד היום בעונות.²⁷ וימות עומרן' כטאב בשנת כ"ג לחשכונם, ותהי מלכותו עשרה שנים.²⁸

50 סיפור נשיאות ראש של ר' בוסטנאי, סימן י'. וימלוך תחתיו עותמאן' עפא"ן, ותהי מלכותו י"ב שנים, ומת בשנת ל"ה.²⁹ וימלוך תחתיו עלי' אבי טאלב, ובימיו היה ר' בוסטנאי. ומלך עלי כבד את ר' בוסטנאי מאד ונתן לו את

32 עומא"ר; להודיעו | 35 ליתא המקום | 37 ותקן | 46 וכמעט | 48 אלכטאב | 51 אפא"ן; עאל"י | 52 בוסטנאי

24 סיפור ההתנגשות הדתית בין המוסלמים הכובשים לבין הקופטים מבוסס על אבן תגריברדי, א, עמ' 37. הוא הובא גם אצל אלמקריזי (אלח'טט, א, עמ' 58).

25 תיאור היצאנית על פי משלי ז, יא.

26 במה = מסגד.

27 עיין פואה, דף לא ע"א; חגיו, דפים י ע"ב-יב ע"א. במקורות אלה יוחסה חשיפת מקום המקדש לסולטאן העות'מאני סלים הראשון או לסולימאן הראשון. סמברי העתיק את הסיפור אל נכון לימיו של עומר בן אלח'טאב.

28 שנות ח'ליפותו 634-644.

29 שנת 656.

בת מלך פרס לאשה אחרי שנתגיירו,³⁰ ותהי מלכותו ד' שנים, וימות עלי בשנת ל"ט.³¹ ובימיו כבשו הישמעאלים אפריקא ואנדלוזייה³² וכל ארצות המערב. וימלוך תחתיו חסן בן עלי ומת שנת מ"ה.³³ 55

53 מעל לשורה כתוב: שנתגיירה | 55 חאסא"ן

- 30 צ"ל אחרי שנתגיירה. על יחסי בוסתנאי ראש הגולה עם הכובשים המוסלמים ועל נישואיו עם בת מלך פרס ראה גיל, מפגש, עמ' 35-62, 65-73; טיקוצינסקי, עמ' 145-179. הסיפור הובא על פי זכות, יוחסין השלם, עמ' 204; אבן יחיא, שלשלת הקבלה, דף לו ע"א. שניהם שאבו ממקור אחד: ראב"ד, ספר הקבלה.
- 31 שנות שלטונו 656-661. עלי נרצח בשנת מ' להג'רה.
- 32 צפון אפריקה וספרד.
- 33 שנת 665. חסן ויתר על זכותו לח'ליפות והעבירה למועאויה, מייסדה של השושלת האומיית.

[הח'ליפים האומיים]

סיפור איוב אלאנצארי, סימן י"א. וימלך תחתיו מעאווייה נ' ספיין. בשנת א' למולכו בא איוב אלאנצארי¹ לקושטנטינא הוא ועבדאללה נ' עבאס ועבדאללה נ' יזיד עם ת"ק אני משוט² ונהרג איוב בשער א' הנקרא איגרי קאפ"י וימות מעאווייה בשנת ס'.³ וימלך תחתיו מרוואן בן אלחאכם, ומת שנת ס"ג.⁴ וימלך [14ב] תחתיו עבד אל מלאקי בנו. ויעש שלום עם הרומיים על מנת שיתן לו הקיסר אלף פרחים זהב כל שבוע,⁵ ובימיו בשנת ע' לחשבונם היא שנת ד"א תנב ליצירה היה המלך חאג'ג' נ' יוסף הרשע⁶ אשר מנו אותו למלך על עיר עירק ובבל.⁷

סיפור חאג'ג' בן יוסף, סימן י"ב. ובעשרים שנה במולכו הרג ק"כ אלף איש, ומתו בבית הסוהר שלו חמשים אלף איש, מפני שאסיריו לא פתח ביתה.⁸ ויתן ה' דבר בעם, עד כי המתים היו יותר מן החיים. וצוה המלך לשר בית הסוהר מקום אשר אסירי המלך אסורים שיכתוב האנשים המתים במגפה בפתקא אחד ויתנה למלך בכל יום לדעת מי הם אשר מתו, ואח"כ יתן לו רשות לקבורם. וכך היה עושה בכל יום, עד כי פעם א' היה בבית הסוהר סוחר גדול מגדולי העיר

1 ב פ אלאוצרי; ליחא וימלך תחתיו; מעווי"א; ספיון | 3 אלאוצרי; ליחא הוא | 5 מעווי"א; אלחאכם | 10 חאג'אג'; יוסף | 11 כי אסיריו | 13 חרא

- 1 אבו איוב אלאנצארי, מחבריו הקרובים של מוחמד בתקופת שהותו באלמדינה, מת בשנת 672 בעת המצור המוסלמי על קונסטנטינופול, ונקבר שם סמוך לחומת העיר, ליד השער שנקרא בפי העות'מאנים egri kapi. על זמנו של מסע מלחמה זה כתב שולם בהגהה, קונטרס ב, דף ג ע"ב: 'איוב אלאנצארי בא לקושטנטינה שנת א' אחר מיתת חסין בן עלי'; ומכאן ציון הזמן 'ובשנה א' למולכו בא...'
- 2 חמש מאות אניות.
- 3 שנת 680.
- 4 מרוואן עלה לשלטון אחר בניו של מועאווייה. שנת מותו היא 685. ברשימות האנאליסטיות של השליטים המוסלמים שיבואו לקמן לא הערנו כל הערה על שמות האנשים או על שנות שלטונם, אלא אם נמצאו שגויים.
- 5 לחץ צבאי כיוזנטי שהחל בשנת 689 אילץ את עבד אלמלכ לשאת ולתת על הפסקת הלוחמה, והוא נתחייב בכסף ענושים רב. ראה בר הכראוס, עמ' 194.
- 6 אלחאג'אג' שימש נציגו של עבד אלמלכ בעיראק משנת 75 להג'רה (=695) ועד למותו בשנת 714, דהיינו במשך עשרים שנה.
- 7 לא ברור הצירוף 'עיר עירק' ואפשר שחלה פה דיטוגרפיה.
- 8 אסיריו נמקו בכלא. סיפור אכזריותו של אלחאג'אג' ראה אלמסעודי, מרוג', ה, עמ' 382-383.

והיה אסור שם על לא חמס עשה⁹ ונתן עיניו ב¹⁰ לקחת את ממונו ולאכד את נפשו, וכאשר ראה כי המתים נעשו חופשים מתחת ידו ויחל הסוחר את פני שר בית הסוהר ונתן לו אלף זהובים שיכתוב אותו עם האנשים המתים לילך חפשי אל נפשו לעיר אחרת, ויעש לו כן שר בית הסוהר כאשר צוה. ויהי בבקר ויתן את הפתקא כמנהגו דבר יום ביומו למלך ויקראו סופרי המלך לקרוא לו האנשים, וימצא כתוב כי הסוחר מת בבית הסוהר; ויתעצב עליו המלך, ותכף ומיד צוה אל אנשי ביתו ושומרי הבגדים להביא לו תכריכים טובים ויפים לצורך הקבורה. ונתן רשו' המלך לשר בית הסוהר כי יוציא את המתים כמנהגו זולתי זה האיש גזר אומר שיעכב אותו כמו שעה אחת עד שיהיה למלך פנאי לצאת וללות את המת, כי היה אוהבו מאד. והלך לו שר בית הסוהר, והאיש משתאה לו מחרש לדעת ההצליח בשליחותו או לא ואם העצה היעוצה טובה היא אם לא, ולא ידע כי בנפשו הוא. ויען ויאמר לו אללילך כי קנית המות בידך; כי כבר אירע מזלך והרי התכריכים שלך נתונים לך במתנה מאת המלך, [15א] ורוצה לכבדך מאד ברכב ובפרשים להיטפל עמך בקבורה, ועתה תן לי את נפשך כנפש אחד מהם מאלו המתים, שלא ימיתני המלך, כי אתה בחרת ולא אני. וכשמוע הסוחר אלו הדברים רעים הנאמרים עליו נתבהל עד מאד, והפציר בו לקחת כסף וזהב בעד כופר נפשו; ולא קבל, כי אמר לו נפשי יקרה משל נפשך, ויקום עליו ויחנקהו, ויעש לו כל אשר צוה המלך. ויתמהמה המלך וילך לו שר בית הסוהר לאמור אדוני המלך עשינו מה שגזרת עלינו, והנה הוא מתוקן ויפה. והשיב לו המלך עלה וקבור אותו כי אין פנאי עתה, ולא טוב לי לעכב את המת. הכלל כי הסוחר המית את עצמו, ולא הועיל לו כלום. ולאחר ימים חלה המלך חאג'ג בשדפון והיה לפניו תוכן אחד, וישאל לו לאמר האם אתה רואה בכוכבים שימות מלך. אמר לו התוכן ראיתי, אבל שמו כלב. אמר לו המלך זה שמי אשר קראתני אמי בעת לידתי. אמר לו התוכן אם כן אתה הוא. אמר לו המלך בחיך אתה תקדמני בשעה אחת; ויצו, ויסירו את ראשו מעליו.¹¹ והמלך עבד אלמלאקי מת בשנת עב.¹² וימלוך תחתיו וליד בנו, הוא אשר בנה בית רימון בדמשק;¹³ וימת שנת

18 שיכתבנו | 19 צוהו | 24 רשות | 26 ליחא אם לא | 27 אתרע | 29 ליחא מהם | 38 ליחא זה שמי אשר קראתני אמי בעת לידתי. אמר לו התוכן אם כן אתה הוא | 40 אלמלאקי

9 על לא עוול בכפו.

10 כלומר, שר בית הסוהר נתן עיניו בסוחר.

11 סיפור אלחג'אג' והתוכן אצל בר הכראוס, עמ' 195.

12 צ"ל שנת 86 ה (=705).

13 מסגד בני אומיה.

צ"ו. וימלוך תחתיו סולימאן אחיו, ומת שנת צ"ט. וימלוך תחתיו עומאר בן מרוואן, ומת שנת ק'.¹⁴ וימלוך תחתיו יזיד אלהאשמי, ומת שנת ק"ה. ובימיו קיימו וקבלו עליהם התורקו"ס דת מחמד.¹⁵ וימלוך תחתיו האשם¹⁶ נ' עבד אלמלקי, ומת שנת קכ"ה. וימלוך תחתיו וליד אבן יזיד, ומת שנת קכ"ז. וימלוך תחתיו מרוואן בן אברהים. ויקח המלכות בשנה ההיא מרוואן בן מחמד, ויהרגוהו שנת קל"ב.¹⁷

44 התורקים

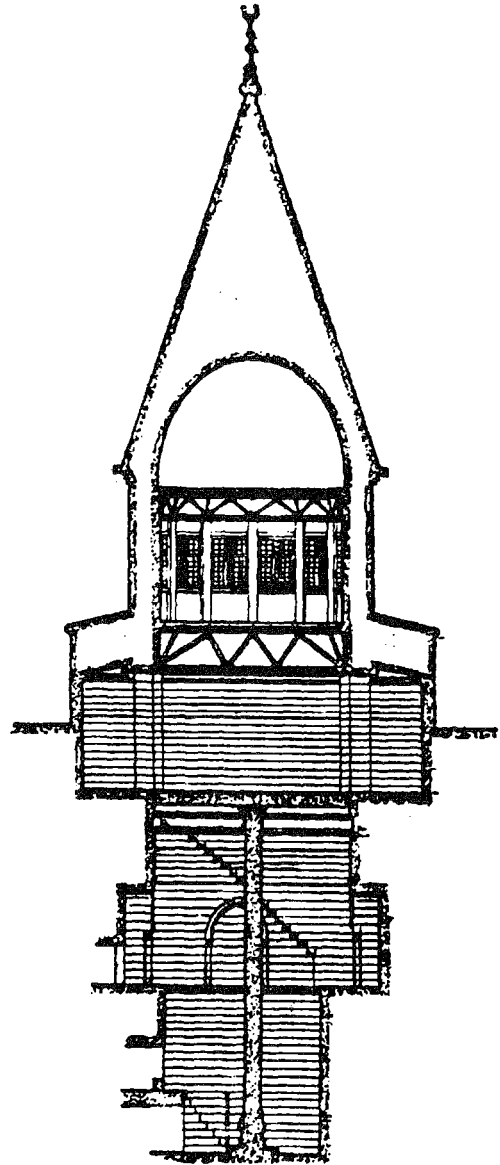
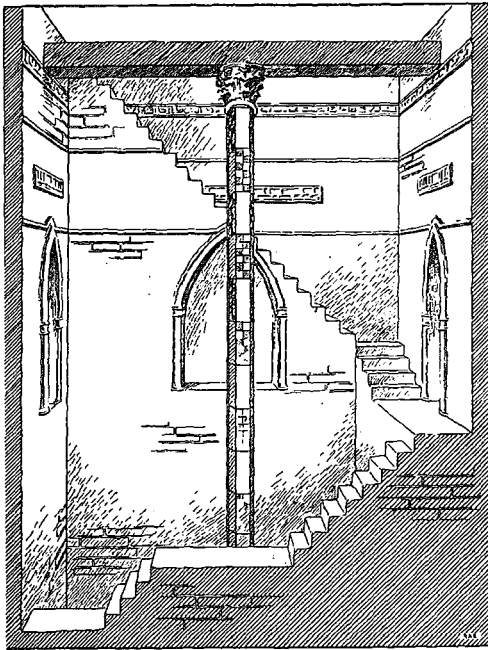
- 14 צ"ל עומר בן עבד אלעזיז בן מרוואן (99-101ה).
 15 השאם בן עבד אלמלק (105-125ה) הוא שהציע ל'מלך התורכים' לקבל את דת האסלאם. ראה יאקות, א, עמ' 839; הגהת שולם, קונטרס מ, דף א ע"א.
 16 צ"ל השאם, הח'ליף האומיי העשירי.
 17 מרוואן בן מוחמד (127-138ה) היה לח'ליף אחרי יזיד ואברהים בני אלוליד.

[הח'ליפים העבאסים (א)]

בראשית ממלכת אלכול[פ"ה], סימן י"ג. ואז התחילו ממלכת העאבסיים
 קרובי מחמד נביאם הנקראים אלכולאפ"ה,¹ וימלוך בבגדד היא בבל אבו
 אלעבאס אלספאך² בן מחמד אלאמאם בן עלי בן עבדאללה בן עבאס נ' עבד
 5 אלמטאלב, קרוב מחמד נביאם,³ ומת שנת קל"ז. וימלוך תחתיו אבו ג'עפר נ'
 מנצור, והוא בנה בגדד; ומת שנת קנ"ח. ובימיו היה ריש גלותא בכבל האיש
 ענן,⁴ אשר כתב [15:5] עליו הראב"ע ימח שמו כענן,⁵ ונזרקה בו מינות וחזר לדת
 הקראין וכתב להם ספר, ונמצא ביניהם היום.⁶ וימלוך תחתיו מהדי בנו, ומת
 שנת קס"ח. וימלוך תחתיו מוסי נ' אלהאדי, ומת שנת ק"ע. וימלוך תחתיו הרון
 10 אל ראשיד, ומת שנת קצ"ג. וימלוך תחתיו אמין בנו, והרגוהו שנת קצ"ח, היא
 שנת ד"א תק"פ ליצירה.⁷
 התחדשות אלאשרף,⁸ סימן י"ד. [ובנה] מלך מאמון אחיו ולקח את עלי בן
 מוסי נ' ג'עפאר נ' מחמד נ' עלי נ' אבי טאלב,⁹ וצוה לאנשי משפחת בית עלי
 שלא ילבשו עוד שחור כי אם ירוק, והם משפחת אל שוראפ"י. וימות מאמון
 15 בשנת קקי"ח, היא שנת ד"א תק"ק ליצירה.¹⁰
 התחדשות אימאם אל שאפע, סימן ט"ז. נתחדש דת של אימאם אל

2 פ האעבסיים ב העבאסי' | 4 אלספיא"ך; עאלי | 7 ז"ל אמר ענן | 8 הקראים | 10 אלאראשידי |
 12 אלאשראף; ומלך | 13 אבו | 14 וימת

- 1 אלה הח'ליפים העבאסים ששלטו בבגדאד בין השנים 132ה (749-656) (1258). ראה לקמן דף 67ב שר' 19-22.
- 2 כינוי של אבו אלעבאס מייסד השושלת העבאסית, על שהרכבה לשפוך דמים. הוא מת בשנת 136ה.
- 3 עבאס בן עבד אלמטאלב, שהח'ליפות העבאסית מתייחסת עליו, היה אחי אביו של מוחמד. עבד אלמטאלב היה סבו של נביא האסלאם.
- 4 'ענן ראש הגולה' היה אחרי יודגאן בימי אבו ג'עפר אלמנצור. ראה קרקסאני, א, עמ' 13. לפי מסורת הקראים, ענן הוא מייסד הכת.
- 5 פ"ר אברהם אבן עזרא לשמות לד, כא ד"ה 'בחריש ובקציר תשבת'.
- 6 'ספר המצוות לענן הנשיא'. ראה הרמב"ם, זכרון, ח, עמ' 172-3.
- 7 שנת 198 ה. = ד"א תקע"ד ליצירה.
- 8 אלאשראף/אלש'פאא — תואר כבוד לצאצאיהם של אלחסן ואלחסין, בניו של עלי בן אבי טאלב, שהיו ממייסדי השיעה.
- 9 הח'ליף אל מאמון שעמד בפני מרידות מתמשכות של השיעים ביקש להפיס את דעתם, ולפיכך לקח בשנת 817 את עלי אלרצא, האמאם השמיני של השיעה, והכריז עליו כעל חתנו ויורשו.
- 10 שנת 218 ה. = ד"א תקצ"ג.

מבנה המקיאס או הנילומטר. בשרטוט מימין: חתך רוחב של בית המדידה המשוחזר כשהוא מוצף על-ידי מימי הנילוס הגואה; משמאל: שחזור עמוד המדידה, המקיאס, על-פי תיאורים משלהי המאה ה-18.

חאנדאל"י¹¹ ואל אימאם אל שאפע"י¹² בימי סולטאן אל מעתצם אלכליפא בנו, ומת שנת קקכ"ז.¹³ וימלוך תחתיו הרון אל ואתיק, ומת שנת קקל"ב. וימלוך תחתיו אל מתוואכל'ן' אלמעחצם, ומת שנת קקמ"ז, היא שנת ד"א תקקכ"ט ליצירה.¹⁴ ובימיו בנו אנשי מצרים המקייאס¹⁵ על יד מלך מצרים סולטאן אל מקוקא"ז¹⁶ המולך במצרים.

20 בני

- 11 אחמד אבן חנבל, מייסד אסכולה בתאולוגיה ובהלכה המוסלמית, מת בשנת 214 ה (= 855).
- 12 על אלשאפעי ראה לעיל הערה 57 שבפרק ראשית האסלאם.
- 13 אלמעחצם, בנו של הארון אל רשיד. שנות חליפותו 833-842.
- 14 שנת 247 ה = ד"א תרכ"א.
- 15 (בערבית) מתקן למדידת גובה פני הנילוס בעתות הגאות והשפל (Nylometer). ראה לקמן, עמ' 330-331: 'במצרים הישנה בכפר א' ע"ג המקייא"ץ'. שם צוין מיקומו באי אלרוצ'יה (الروضة).
- 16 (ביוונית משוערבת) כינוי למנהיג הקופטים או הכיונטים בעת כיבוש מצרים בידי המוסלמים (ראה לעיל בפרק ראשית הח'ליפים הראשונים, הערות 12-13). כאן הנציב העבאסי במצרים. לדין בשאלת המקוקאז ראה ויאט, מקריזי, א, עמ' 119 ואילך; אנא"ס², ז, עמ' 511-513.

[הגיאוגרפיה וההידרולוגיה של הנילוס]

סיפור מוצא נילוס,¹ כפי הדת והנימוס, וסיבת גדולו ובבואו למצרים, כי ירחיב אל גבולו² אל ארץ רחבת ידים, לשותות מי שיחור,³ וחכם באחור ישבכנה,⁴ הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש,⁵ למטר השמים תשתה מים.⁶

ועתה אתחיל לכתוב מוצא נילוס, ודא פתשגן הכתב מתורגם ומתוקן מלשון הגרי⁷ ללשון עברי אות באות ומלה במלה על יד איש חיל ורב פעלים פריז קדש הלולים יודע נג' ונכון דבר, מבין דבר מתוך דבר הנה שכרו אתו, כי עשה הלכה למעשה, וכל הדבר הקשה כיאו"ן א"ל מש"ה כי זה משה חלבי ידיע אלטום⁸ נר"ו, ושכרו כפול מן השמים אנס"ו, וזה החלי לעשות בעה"ת אמן.

[16א] ס' המקייאס ומוצא נילוס, סימן י"ו. זכר מוצא נילוס והשתלחותו,⁹ דע כי הים המקיף בישוב כשיצא ממנו ים אל הנד¹⁰ יפרז כנז', וקצת ממנו נקראת בחר אלזנ"ג, והוא מפאת ארץ תימן הנקרא אלימן וים ברברא. ובזה הקצה כמה איים, ומהם אי אל קמר,¹¹ וגם נקראת זאת האי אי מלא", וארכה מהלך ארבעה חדשים ורחבה מהלך עשרים יום. וזאת האי אצל סרנדי"ב¹² ובה ארצות רבות, ובה אנשים יקראו אל קמריה ומתייחס אליהם מין עוף הנקרא

2 שחנר; וסכם (=וחכם) | 6 רב (פעלים) | 8 בפ (בגליון) אלו"ם | 11 הנדי | 12 אלי זנז' | 13-14 (ארכה מהלך) עשרים יום (ורחבה מהלך) ארבעה חדשים

- 1 'סיפור מוצא נילוס' עניינו פרקים המתארים את הגאוגרפיה הפיזית ואת המשטר ההידרולוגי של אגן הנילוס. פרקים אלו תורגמו מילולית מתוך אלח'טט, א, פרקים 15-16.
- 2 על דרך דברים יב, כ.
- 3 ירמיהו ב, יח.
- 4 משלי כט, יא.
- 5 ישעיהו יח, א.
- 6 דברים יא, יא.
- 7 הלשון הערבית.
- 8 המתרגם משה חלבי, בן זמנו של סמברי, לא זוהה. השיבוצים שלפני כן על דרך הכתובים שמואל ב כג, כ; ויקרא יט, כד; שמואל א טז, יח; ישעיהו מ, י; שמואל יח, כו; שם לב, א. ראשי התיבות דלקמן הם: נר"ו=נטריה רחמנא ופרקיה; אנס"ו = אמן נצח סלה ועד; בעה"ת = בעזרת ה' יתברך.
- 9 זכר מוצא נילוס והשתלחותו' הוא תרגום שמו של הפרק ה-15 באלח'טט: 'ד'כר מח'רג' אלניל ואנבעאח'ה'.
- 10 י"ם אל הנדי 'צ"ל אלהינד) = האוקיינוס ההודי; 'הים המקיף' = האוקיינוס. 'יפרז' צ"ל יפרד.
- 11 האי מדגסקר. הזיהוי 'ג'זירת' [=אי] אלקמר והי ג'זירת מלא" מצוי אצל אדריסי ואצל נוסעים ערבים אחרים. ראה פראן, עמ' 506-551.
- 12 האי ציילון (סרילנקה).

אלקמר". ויש אומרים כי בזאת האי אילנות שיעשו מהם כמו אניה ארכה ששים אמה ותכיל לישב על גבה מאה וששים איש, ואמרו כי אנשי האי הזאת רבו ופרו עד שבנו להם על חוף הים מקומו' לשבת במ בתחתית ההר הנודע בהם הנקרא ג'בל איל קמר.¹³ ודע כי כל ההרים הם מתפצלים מן ההר הסובב ברוב ישוב הארץ והוא הנקרא ג'בל אל קאף,¹⁴ והוא אם לכל ההרים, כי הם מתפצלים ממנו ונראי' במקומות ונפסקים במקומות אחרים. והוא כעגולה¹⁵ שלא נודע לה ראש, כמו שתהיה הטבעת עגולה לא יודע לה סוף. ואע"פ שאין הסיכוב ברור כי בהיותו סיכוב הקפה הוא כמו הקפה. ויש סוברים כי אבו' ההרים הם שנים, הא' יוצא מן הים המקיף בצד מערב והולך לצד צפון עד שיכואו זה לקראת זה במקום הסיתום, וקראו לדרומי ג'בל קא"ף ולצפוני ג'בל קאקונ"א. והנראה לנו שכולו הר אחד והוא המקיף ברוב הישוב והוא הנקרא ג'בל קא"ף וכן שמו בצד דרום, ושמו בצד צפון ג'בל קאקונ"א. והתחלת ההר המקיף מעל כתף הסיתום הולך מאחורי צלם החטא אשר יחוגו לו,¹⁶ וכן שמו בלשון ערב צנ"ם אל כט"א. וההר הולך אל פיצולו היוצא ממנו אשר הוא ראשית תחום אל צי"ן¹⁷ והולך אל מערבית הצי"ן, ואחר כך מתהפך¹⁸ על דרומית הצי"ן עד קצה מזרח על פאת הים המקיף עם הדרוה¹⁹ המפרדת בינו ובין ים אל הינד", ואחר כך נפסק במקום מוצא ים אל הינד" [ב16] המקיף ומהלך בקו השווה²⁰ מהלך י"א שעות ושליש שעה.²¹ ואח"כ מתיחד²² בפיצול²³ הים אליהינד" המקביל לפיצול המקיף היוצא לים החשכה ממזרח לרוב דרום מאחורי מוצא ים אל הינד" בדרום, ותהיה החשכה משני הפיצולים פיצול המקיף²⁴ הדרומי על דרום החשכה

23 אבות | 24 (המקיף) והולך לצד דרום, והשני יוצא מים רומי (והולך); שיבאו | 25 לדרומו; ולצפוני; ג'בל קאקונה | 31 הרוחה (=הדרוה) | 32 ליתא המקיף ומהלך בקו השווה | 33 היום (=הים)

- 13 הר הלכנה זוהה כמקורו של הנילוס כבר אצל הגאוגרף היווני האלכסנדרוני פתולמאוס בן המאה ה-2 לספירה. ביוונית: Σελήνης ὄρος
- 14 ג'בל אלקא"ף וכמוהו ההרים והערים הנזכרים להלן לא זוהו.
- 15 מעגל.
- 16 עולים אליו לרגל
- 17 סיף.
- 18 מתהפך (תוואי ההר) = משנה את כיוונו.
- 19 המצר(?).
- 20 קו המשווה.
- 21 במקור — לאורך מאה ושבעים דרגות. כל דרגה שווה ארבע דקות. עיין ערך 'דרגה' אצל דווי, א, עמ' 431. המתרגם המיר 'דרגות' בדקות לכל אורך פרקי הנילוס.
- 22 מתאחד. 23 הסתעפות. 24 האוקיינוס.

ממזרח למערב, ומוצא הים אל הינ"ד על צד החשכה, עד שיהיו מקבילים הב' פיצולים אחד אל אחד במקום מוצא ההר הזה בפסוק המכנסים, ואח"כ יפרד בראש השני ימים המקבילים שני פיצולים כתחילת זה ההר, ויהיה ההר ביניהם כמו שהוא מתראה שיוצא מן המים. והתחלת זה ההר בזה המקום אחורי קב"ה 40 מדין²⁵ לצד מזרחה ורחוק ממנה מהלך שעה אחת, ויקרא זה ההר בראשונה אל מגר"ד. ואח"כ נמשך עד שיכלה כחלק המערבי מהלך ד' שעות ושליש שעה מראשית מערב, ושם מתפצל מן ההר הנז' ג'בל אלקמר,²⁶ ונשפך ממנו נילוס. ובהר אבנים מבריקות כמו כסף נוצצות, וקוראים אותם צנג"ת אלכאה"ת, וכל מי שרואה אותם יצחק להם ומתדבק בהם עד שימות; וקוראים אותם ג"כ 45 מגנאטי"ס אלנא"ס, ר"ל אבן המושכת²⁷ האנשים. ומתפצל מזה ההר פיצול נקרא אסיפי, ויושבים בו אנשים דומים לחיות, ואח"כ נפרד ממנו פירוד אשר ממנו פיצול התכלית המערבי בים המקיף²⁸ נקרא גב"ל וחשי"ה,²⁹ ובו מין אריות ולהם קרנים ארוכות ביותר. ואחר זה הפירוד נוטה מן ג'בל קא"ף פיצול ממנו שני פיצולים בקו השווה על שני כנפי הזחלת³⁰ מי נילוס מצד מזרח ומצד מערב. 50 והמזרחי נודע שמו ג'בל קאקו"ל, ונפסק במקום קו השווה; והמערבי נודע שמו דמדמ"ה, אשר רותח³¹ עליו נילוס של השחורים,³² הנקרא בחר³³ דמד"ס. ונפסק שם נגד תחום אל חבש"ה, שהיא ארץ כוש³⁴ בין מדינת סמגר"א ובימ"א מאחורי זה הפיצול, ונמשך ממנו פיצול הוא האם,³⁵ מן המקום הנודע בו [17א] ההר כאסיפ"י הנז' אל קו השווה, וארכו שם מהלך שעה א' ושליש שעה, 55 וידוע שם שמו ג'בל קרסקאי"ה, ובו חיות טורפות, ותכליתו עד ים

36 ים | 39 קברי | 40 (מהלך) ד' שעות | 45 אלג'אם (=אלנא"ס); ומזה ההר מתפצל; פצול | 46 אספ"י קריסקאי"ה

- 25 במקור קַבַּת אֲרִין.
26 ראה הערה 13 לעיל.
27 מגנט.
28 'נפרד ממנו ... בים המקיף' = מסתעפים ממנו הרים המגיעים עד קצה המערב לאוקיינוס (האטלנטי).
29 'וחשיה' = חיות פרא.
30 היינו, שם נפגשים שני מקורות הנילוס. בימינו הם נקראים הנילוס הכחול והנילוס הלבן. 'הזחלת' = האפיק בו זורמים מי הנילוס.
31 במקור זורם.
32 במקור ניל אלסודאן.
33 'בחר' (=ים) — כינוי רווח לנילוס.
34 זיהוי של המתרגם או של סמכרי.
35 המוצא, המקור.

המקיף, ונפסק בהפרד וזה אחורי אל תכרו"ר³⁶ אצל מדינת קלתכו"א. ואחורי זה
ההר אנשים שחורים קוראים להם תמת"ם,³⁷ אוכלים בני אדם ואח"כ תגיע האם
בחוף ים דמשק³⁸ בשמאלו, ויהיה זה במזרח רומי רבתי³⁹ וזאת האם מיוחסת
לפיצול הנקרא דמדמה הנפסק בין סמג'רא וכימ"א, וזאת האם ארכה מהלך שתי
שעות ושליש שעה, ויהיה גדול זאת האם על רוחב מהלך שלש שעות ושליש
שעה, וכך הוא פיצולה בדרום על רוחב מהלך שלש שעות ושליש שעה, וסופה
בין סודרני"א⁴⁰ ובלגאנסי"א.⁴¹ ותכלה זאת האם עד ים המקיף בתכלית
הצפון נגד אי בורגאניה,⁴² ותשאר סוסי"א בתוך ההר, ואח"כ תמשך זאת האם
אחר שנפסקה פיסוק קטן ונוטה עם נטיית תוצאות הים המקיף בצד מערב בצפון
על צקלא"ב,⁴³ שהיא ארץ אשכנז, וקוראים לזה הים אלא"י קליעין.⁴⁴ וזאת
האם נמשכת אל תכלית מזרח, וקוראי' להם שם ג'בל קאקונ"א. ומאחורי זה
ההר אלבחיר"ה אלגאמר"ה, ר"ל הים הנקפא מתוקף הקור. ומשם נוטה זה ההר
מצפונית מזרחית לדרומית מערבית עד כתף הסיתום הצפוני, ויהיו שני קצות
ההר מקבילים זה אל זה וכן[ניהם הדוחה במקום שישר אותו דו אלקרני"ן,⁴⁵
ושם המקום בין אל צרפי"ן.⁴⁶ ודע כי באי אל קמר שלש נהרות. האחד במזרח
מתהלך מן קנטו"רה ומעלה, והשני במערכה נשפך מן ג'בל קדם אדם על מדינת
סיאנ"ה,⁴⁷ ומתהלך ועובר על מדינת פרדר"ה ועושה שם ברכה, ובדרום הברכה
מדינת כימאמ"א, הוא מקום השחורים האוכלים בני אדם; והנהר השלישי גם כן
במערכה, ויוצא מן ההר ומתהלך על מדינת דהמ"י, ותהיה מדינת דהמ"י בינו
ובין ים אל הינדר"י, והים מקיף את האי מפאת מזרח ומפאת דרום ומפאת מערב,

56 תברור | 57 קורים | 59 כימ"א | 60 פ זאת האם זאת האם (דיטוגרפיה); רחב | 62 ובלואנסי"א |
66 וקוראים | 70-71 במזרח מהלך (מן) | 73 נימאמה

- 36 ממלכה בתחומי סנגל שבמערב אפריקה. ראה אדריסי, א, 17-20, 106.
- 37 כנראה קשור ב'דמדמ' (לעיל סמוך לציוני הערות 31-33).
- 38 הים התיכון.
- 39 קונסטנטינופול, בירת ביזנטיון.
- 40 האי סרדיניה.
- 41 העיר ולנסיה שבספרד.
- 42 במקור האי בריטניה.
- 43 ארץ הסלבים.
- 44 במקור אלנקליישין.
- 45 דמות מן הקוראן. יש המזהים אותה עם אלכסנדר מוקדון.
- 46 במקור בין אלצדפיין (=בין שני ההרים הגבוהים).
- 47 במקור סבאיא.

ותהיה מדינת פוראנ"ה כמערב הנהר השלישי במקום שנשפך לים אלהינד"י.
 ודע⁴⁸ כי מן ג'בל אלקמר יוצא נהר נלוס, והיה בראשונה מתפזר על פני
 הארץ עד שבא בקראו"ש אל חדא"ד⁴⁹ בן מצרים הראשון [71ב] בן מר"ב איל⁵⁰
 בן דואי"ל בן גראבא"ת בן אדם הראשון ע"ה. וכשבא בקראו"ש למצרים באו
 עמו כמה אנשים מבני גרבא"ב לגור בארץ מצרים ובנו בה עיר אמסו"ס וזולתה
 מן הערים. ויחפרו נהר נילוס עד שהביאו מימיו אליהם מה שלא היה כן בתחלה,
 כי היה מתפשט ומתפזר על פני כל הארץ עד נוב"ה.⁵¹ והמלך בקראו"ש תקן
 אותו ויחלק ממנו נהרות אל מקומות רבים אשר בנו בהם מדינותם.⁵² ואחר
 שנחרבה ארץ מצרים במבול בא אל כודאס"ר⁵³ בן קפטרי"ס בן קפטרי"ס בן
 מצ"ר בן בנצ"ר בן חם בן נח ותקן שני צדדי נילוס תקנה שניה, כי השחיתו
 המבול.

אמר הרב⁵⁴ איברהי"ם בן וצי"ף שאה, כי המלך אלכודאסי"ר היה גבור חיל,
 והוא היה ראש המכשפים. והיה נעלם מעיני בני אדם, והיה לו שלשה דודים,
 ר"ל אחי אביו. והיו ג"כ מלכים והיה שמם אשמו"ן ואתרי"ב וצ"א, אבל הוא
 נתגבר עליהם כמו שנתגבר עליהם אביו בראשונה, כי היה הגדול שבהם, ולכן
 ניאצוהו וילכו מאתו. ויש אומרים כי המלך אל כודאסי"ר שלח הרמא"ס אל
 כאה"ן המצרי אל ג'בל אלקמר אשר יוצא מתחתיו נילוס ועשה שם הני"ל כל ובו
 צורות נחשת,⁵⁵ ותיקן הברכה אשר נשפך עליה מי נילוס. ואומרים כי הוא אשר
 תיקן נילוס על זה האופן, כי בראשונה היה מתרבה ומשחית הרבה מקומות. וזה
 ההני"ל כל שבו הצורות הם פ"ה צורה, עשה אותם הרמ"ס כולילות לכל מה
 שיוצא מימי נילוס ועשה משפכות וקנים נחשת להריץ המים אל תוך הצורות,
 ויוצאים מגרונם ועשה להם שיעור ידוע בחלקים ואמות משוערות.⁵⁶ ועשה

77 נילוס | 78 בין (=בן) 86 מי (המבול) 87 ואצי"ף 88 והיו (לו) | 91 א' (=יש אומרים) | 92 כ' הכל |
 95 ההיכל ; כוללות

48 עתה יבוא צרור אגדות מוסלמיות על קדמוניותיה של מלכות מצרים ומפעליה ההידרולוגיים בעמק
 הנילוס.

49 במקור אלג'באר (=הגיבור, הענק).

50 במקור מראכול.

51 ארץ כוש שמדרום למצרים.

52 עריהם.

53 במקור בודשיר. עליו ועל הרמאס הנזכר לקמן ראה קארה, 167-170, 241.

54 במקור אלאסתאד' (=המלומד). אברהמים בן וצי"ף (מצרים, המאה ה-13). חיבר את כתאב אלעג'אייב.

ראה קארה, עמ' 31-35 (בהקדמה).

55 פסלים. 56 מדורות.

שכל המים היוצאים מן אלה הצורות ישפכו אל נהרות וילכו הנהרות אל שתי ברכות, ויצאו מהן וילכו אל ברכה אחת הכוללת לכל המים היוצאים מתחת ההר. ועשה לאלו הצורות שיעור מן המים אשר יהיה בו הצלחה בארץ מצרים ויריחו 100
בו יושבי הארץ בלי השחתה.⁵⁷ ותכלית ההצלחה הוא שיהיו המים שמונה עשר אמה, באמה המשוערה שתיים ושלשים אצבע. והמים העודפים על זה [18א] השיעור הדיחם מעל ימין הצורות ומעל שמאלם ללכת כחול ולשפוך בערכות ובגיים⁵⁸ ולא ירויחו מאומה מאחורי קו השה, ואילולי כן היו מחריבים המים את הערים אשר יעברו בהם. 105
אמרו⁵⁹ כי אל ולידן דמ"ע העמלקי יצא עם צבא רב להתהלך בארצות ולהכניע מלכיהם ולשכון במקום שנאה לשכון בו, וכשבא לדמשק הגידו לו על מצרים וגדולתה ושמושלים בה נשים ושנאבדה מלכותם. מיד שלח אחד מאנשיו שמו עון אלמצר"י להיות מושל במצרים, ואחר כך בא הוא למצרים והרג אנשיה ולקח ממנום והרג קצת מן הכומרים ואחר כך הואיל לצאת ולדעת 110
מקום משפך מימי נלוס, ולעמוד על הנכון ולדעת מה שבנו אנשי הדורות שקדמו לו. וישב שלשה שנים להכין צדה לדרך ומה שצריך לדרך. ואח"כ יצא עם צבא רב מאד וכל מקום שהיה עובר בו היה מאבד אנשיו, עד שעבר אל ארץ השחורים ועבר על ארץ הזהב, וראה שם קנה אחת של זהב צומחת בארץ. ויהי עובר והולך עד שהגיע אל הברכה אשר מימי נלוס שופכים לתוכה מן הנהרות 115
היוצאים מתחת גבול⁶⁰ אלקמר. ואח"כ הלך עד שהגיע למקום ששמו בלשון ערבי היכל אלשמ"ס, ויעבור עד שהגיע אל ג'בל אלקמר, וראה את נלוס יוצא מתחת ההר ומהלך בנהרות רבים דקים ותכליתם אל שתי ברכות, ויוצא מהן שני נהרות ותכליתם אל ברכה אחת. ומצא שם אלוליד בן דמ"ע ההיכל אשר בו הצורות הנחשת אשר עשה אותם הרמ"ס אל כאה"ן אל מצרי בזמן אל 120
כודאסי"ר בן קפטרי"ס בן קפטרי"ר מצרים.

100 אלו | 101 היא ; עשרה | 102 המשוערת | 104 ואילולי | 107 הנאה | 108 ושמושלות ; בו | 110 ליחא מן |
111 מי | 112 צידה | 114 אחד | 115 מי | 116 אל ג'בל | 117 ערב ; אלשמס | 118 ויוצאים ; שתי | 120 צ"ל
אלכאסן המצרי

57 וחושבי הארץ יפיקו תועלת ולא יפסידו.
58 במקור עיאצ' (=יערות).
59 סיפורי אלוליד העמלקי וחדיד בן עשו מצויים בחיבורו של אחמד אלמנופי בן המאה ה-10, כתאב אלפיצ' אלמדריד פי אח'באר אלניל אלסעיד (כתב-יד).
60 במקור ג'בל (=הר).

ואמרו כי יש נהר בארץ אלהינ"ד⁶¹ ושמו נהר מהרא"ן,⁶² והוא גם כן יוצא מתחת ג'בל אלקמר ומתהלך אל ארץ הינ"ד, והוא כמו נילוס מתרבה וחסר, ומיני הדגה אשר בו כמו הדגים שבנילוס, ויש בו ג"כ מין דגה שקורין לה בלשון ערבי אלתמסא"ח,⁶³ כמו שיש בנילוס. 125

ועוד זכרו כי הנהרות הם ארבעה ויוצאים במקום [18ב] אחד מתחת כיפה אחת בארץ הזהב אשר היא אחורי ים החשכה, והם פישון וגיתון חדקל ופרת, וכי הארץ ההיא מארץ ג"ע וכי הכיפה ההיא מאבן טובה ששמה בלשון ערבי זכרג"ד, וכי קודם שיעברו בים החשכה הם מתוקי' מדבש וריחם נודף יותר מן הכפור.⁶⁴ ומי שבא והגיד זה הדבר היה אחד מן בני עשו בן יצחק בן אברהם ע"ה, כי הגיע אל הכיפה ועבר בים החשכה, והיה שמו חאי"ד. 130

ואחרים אמרו כי אלו הנהרות נחלקים ע"ב חלקים לע"ב אומות, ואחרים אמרו כי אלו הנהרות מרוב השלג היורד בארצות ההם ומחוס הים ימס ויזוב אל הנהרות וילכו להשקות את העולם ברצון הכורא ית' להחיות כריותיו. ואמרו כי כשהגיע אל וליד אל ג'בל אל קמר ראה שם הר גבוה ועשה תחכולה לעלות אליו לראות מה יש אחורי ההר, וכשעלה השקיף על ים שחור מזופת ומבאיש וראה את נילוס רץ עליו נהרות דקים והריח מאותו ים ריח רע וכואש מאד, וימותו רבים מאנשיו מפני הריח הרע, וימהר לרדת אחר שהגיע נפשו למות. ועוד אמרו כי במקום ההוא אינם נראים לא שמש ולא ירח כי אם אור אדום, כמו בעת בוא השמש. אבל מה שזכרו על חאי"ד בן עשו ועוברו בים החשכה⁶⁵ מהלך על רגליו ולא נדבק בהם ממנו מאומה, כמו שנזכר שהיה מבני הנביאים ונתחכם ושאל מהשי"ת שיראהו תכלית נילוס, ונתן לו השי"ת כח לזה. ואמרו כי הלך מהלך שלשים שנה בישוב ועשרים שנה במדבר. ואמרו כי כשהלך אל ולי"ד לראות תכלית נילוס עד ארבעים שנה שב ובא אל נוף,⁶⁶ וישב במצרים והעביר אנשיה והרג מהם ולקח ממונם, ומלך עליהם מאה ועשר שנים, והיו כולם 145

122 אלהינדי | 127 וחדקל | 130 ליאת בן יצחק | 131 הכפה | 135 ליאת אל ג'בל | 137 ובאוש | 138 לצאת ולמות | 139-140 ליאת בוא השמש | 144 ליאת שב

61 הודו.
62 נהר האינדוס. ראה קארה, עמ' 43.
63 קרוקודיל.
64 במקור אלכפור (= שרף הקמפור).
65 על מסע חאי"ד ראה לעיל הערה 59.
66 במקור מנף, היא ממפיס, בירת מצרים הקדומה.

שונאים אותו. עד שיצא יום אחד ברכב ובפרשים לצוד ציד, וישלך אותו הסוס ונפל אל גומא אחד ונהרג, והונח להם ממנו. ואמר קדאמ"ן ג'עפ"ר בספר אל כרג',⁶⁷ כי השתלחות נילוס מן ג'בל [19א] אל קמר מאחורי קו השוה ממעין אחד יוצא ממנו עשרה נהרות, כל חמשה מהם שופכים אל ברכה אחת; ואח"כ יוצא מכל ברכה שני נהרות, והולכים הארבעה נהרות אל ברכה אחת גדולה בגבול הראשון, ומזאת הברכה יוצא נהר נילוס. ואמר⁶⁸ בספר נזה"ה אלמשתא"ק אלי אכתרא"ק אלפא"ק, כי זאת הברכה נקראת ים נוה⁶⁹ והיא מיוחסת למשפחה אחת מן השחורים, והם שוכנים סביב לה, והם פראים ואוכלים כל מי שיכא אליהם מבני אדם. ומזאת הברכה יוצא נהר גאנה וים אל חבש"ה, וכשיצא ממנה נהר נילוס עובר בארץ נו"ה ובארץ גנה.¹⁵⁵

סיפור ארץ גאנה, סימן י"ז. (הגהה: ⁷⁰ ארץ גאנה היא מדינת חוילה הנקראת זוילה. ובאותו המדבר חול, ובעת שיקום הרוח מכסה השיירות בחול ומתים כולם בתוך החול, והנצלים מהם מוליכים עמהם כרוזל ונחשת ומיני פירות ומיני קטנית ומלח ומביאים משם הזהב והמרגליות היקרות, והיא בארץ כוש הנקרא אל חב"ש מירכתי מערב. ע"כ.) והם גם כן משפחה מן השחורים בין כאנ"ם ובין נוב"ה. וכשמגיע אל דמקל"ה שהיא ארץ נוב"ה, נוטה מן מערבה ויורד אל גבול השני ויהיה על שפתו ישוב ארץ נובה ושם איים רחבות וכס ערי מושב, עד שמגיע אל הג'אנדל, שהם אלשלא"ת.⁷¹

ואמר אל מסעודי ראיתי בספר אל ג'עראפיי"ה⁷² את נילוס מצויר מוצאו מתחת ג'בל אלקמר. והתחלת מוצאו משתים עשרה עינות ושופכים שם המים אל שתי ברכות, ואח"כ יוצאים מהם המים נגרים שם בהרים וגבעות וכחול, ועובר בארץ השחורים מפאת ארץ אל זנג', ונחלק ממנו יאור אחר שופך בים אלזנג'. ונילוס מתהלך על פני הארץ תשע מאות פרסאות, ויש אומרים אלף

147 ומת | 150 בריכה | 152 אלמאשחאה | 164 ליתא ראיתי בספר | 166 בריכות

67 כתאב אלחראג' = ספר המסים. הספר נזכר אצל אלאדריסי (ראה ההערה הבאה) כשם כתאב אלח'זאנה. הדברים מצויים כבר אצל מסעודי, תנכיה, עמ' 57.

68 אלאדריסי. חיבורו נזהת אלמשתאק נשלם בשנת 1154. הפרק על הנלוס, א, עמ' 32-41. על גאנה ראה שם, עמ' 22-24.

69 במקור בחירת (=ימת) כורא.

70 ההגהה על פי בנימין מטודילה, עמ' סב (צז).

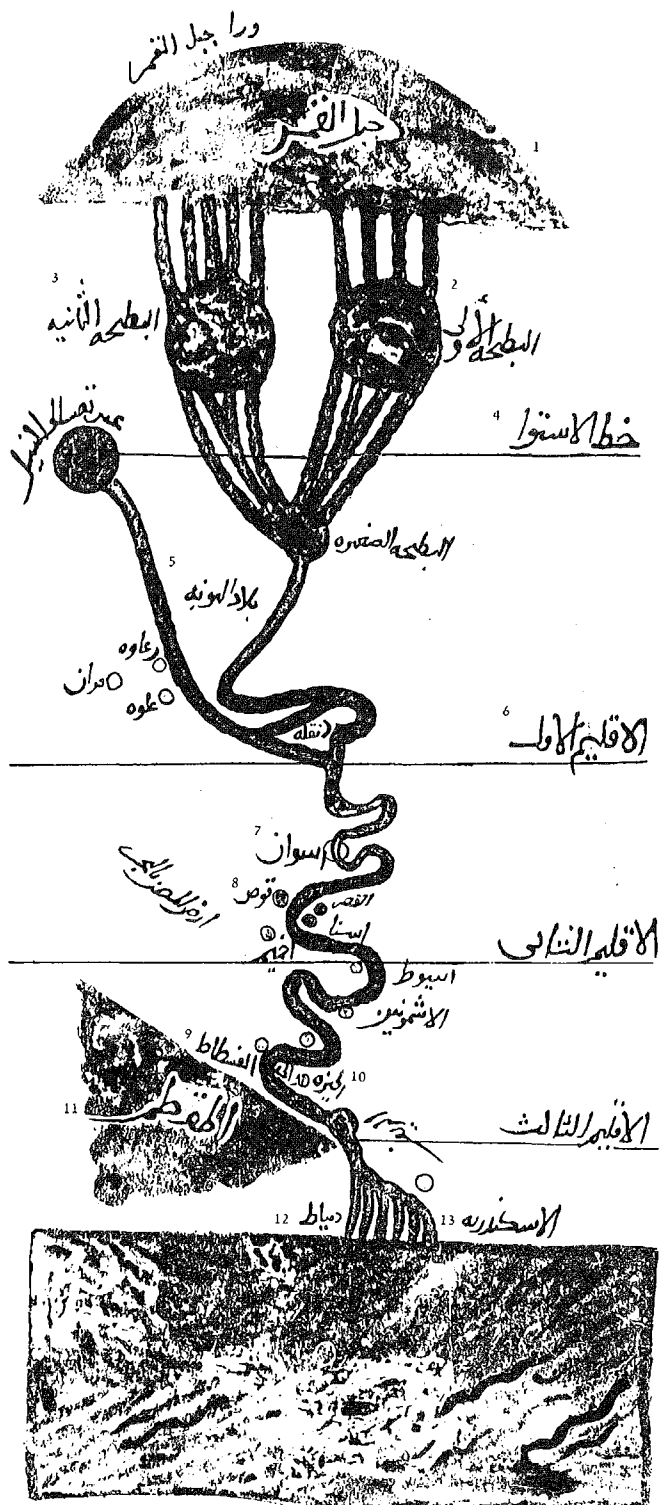
71 ג'נדאל [צ"ל ג'נדאל] = שלאלאת = מפלי מים, מצוקים סלעיים.

72 ספר הגאוגרפיה של פתוליאמוס (לעיל הערה 13). ראה מסעודי, מרוג', א, עמ' 204-205.

ציור הנילוס ומקורותיו
במפה מן המאה ה-11.

מקרא

- 1 הר הלבנה (ג'בל אלקמר)
- 2 הבריכה הראשונה
- 3 הבריכה השנייה
- 4 קו המשווה
- 5 ארץ נובה
- 6 האקלים הראשון
(ראה הע' 114 שבעמ' 198)
- 7 אסואן
- 8 קוז
- 9 פסטאט
- 10 גיזה
- 11 ג'בל מקטס
- 12 דמיאט
- 13 אלכסנדריה

פרסאות. במדבר וכישוב, עד שבא אל אסוא"ן, והיא ראשית פתרוס, שהיא צעי"ד של מצרים.⁷³ וביאת נילוס מארץ אלחבש"ה לא נפלה מחלוקת עליו, אבל כולם מודים כי ביאתו מארץ [19ב] אלחבש"ה, ומספר מיליו ממוצאו הנודע עד סופו ששים אלף ותשע מאות ושלושים מיל⁷⁴ ומימיו עכורים ומתוקים. וכשמגיע נילוס אל הג'נדאל שם הוא תכלית אוניות אלנוב"ה בירידה ותכלית אוניות אלצעי"ד בעליה, ושם אבנים גדולות בתוך הנלוס ולא יוכלו האוניות לעבור עליהם אלא אם כן בזמן ריבוי נילוס.⁷⁵ ואח"כ הולך לפאת צפון ותהיה אסוא"ן על שפתו מצד מזרח, והיא ראשית פתרוס העליון. ואח"כ יעבור בין שני הרים, אחד מצד מזרח והשני מצד מערב אל גבול מצרים, עד שיגיע אל צוען מצרים, והיא פסטא"ט מצר, והיא מצד מזרח. וכשעובר צוען מצרים מהלך יום אחד שם יפרד והיה לשני ראשים. החלק האחד הולך ושופך בים רומי אצל כפתור,⁷⁶ ושם זה החלק בחר אלשרק.⁷⁷ והחלק השני הולך ושופך גם כן בים רומי אצל רשי"ד, ושם זה החלק בחר אלגרב.⁷⁸ ורשיד היתה עיר גדולה בזמן קדמון.

ויש אומרים כי מהלך נילוס ממקום השתלחותו עד ששופך בים אצל רשי"ד שבע מאות וארבעים ושמונה פרסאות, וכי הולך במדבר השמם ארבעה חדשים ובארץ השחורים שני חדשים ובארץ הישמעאלים חדש אחד. וסברת קצת החכמים כי ריבוי נילוס איננו אלא בעבור התוספת אשר יהיה בים, כי כאשר יגברו מימי הים ישיבו את מי נילוס לאחור עד שיפוצו על הארץ. ועל זה הדבר נמצא כתוב בספר שחברו אחד מן החכמים כי תנועת הים הנקראת התוספת והגרעון⁷⁹ היא נמצאת בכל יום ולילה שתי פעמים ובכל חדש מחדשי הלבנה שתי פעמים ובכל שנה שתי פעמים.⁸⁰

ודע כי התוספת והגרעון הנמצאים בכל יום ולילה הוא הולך אחר עגולת

171 כלם | 173 נילוס (דיטוגרפיה) | 178 פשטאט מצרים; מצרים מזרח | 181 ורישי"ד

73 פתרוס הוא כינוי למצרים העילית (בערבית אלצעידי). על פתרוס ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 268.
74 במקור מאה ותשעים אלף ותשע מאות ושלושים מיל; שתי המידות הללו דמיוניות, כמובן.
75 גאות הנלוס.
76 דמיאט.
77 בכתיב פ' בחר אלערק' [צ"ל 'אלשרק'] = הזרוע המזרחית של הנלוס, זרוע דמיאט.
78 הזרוע המערבית של הנלוס, היא זרוע רשיד.
79 הגאות והשפל.
80 לפי אותה דעה ישנם שלושה מחזורים של גאות ושפל; פעמיים ביום, פעמיים בחודש, פעמיים בשנה.

הלבנה ויציאת הזיו ממנה על שתי פאות המים, שאם תהיה הלבנה באמצע השמים יהיה הים בתכלית התוספת, וכן אם תהיה הלבנה בותר הארץ יהיה [20א] הים בתכלית התוספת; וכשתהיה הלבנה יוצאת ממזרח או תהיה הלבנה באה ממערב יהיה הגרעון בים. והתוספת שהוא בכל חדש הוא בעת הקביל הלבנה לשמש זה נוכח זה בחצי החדש, וזה כשתהיה הלבנה שלמה, והוא המילוי. ותהיה ג"כ התוספת בעת התיחדם בסוף החדש, וזה נקרא בלשון ערבי אלאסרא"ר, ר"ל התעלמות הלבנה. וגרעון הים יהיה גם כן שתי פעמים בחדש, הוא כשתעשה החדש ארבעה שבועות יהיה הגרעון בסוף שבוע ראשון ובסוף שבוע שלישי. והתוספת שהוא בכל שנה יהיה גם כן שתי פעמים, האחד בעת הכנס החמה במזל⁸¹ והשני בעת הכנס החמה במזל דגים. ואם יקרה זה בעת מילוי הלבנה בחצי החדש או בעת התיחד השמש עם הלבנה בסוף החדש שהוא אל[א]סרא"ר, אז יתייחדו הב' מילואי' החדשנין והשנתי ויהיה הים ברוב התוספת. וכל שכן אם יפול⁸² התייחדות שהוא אל[א]סרא"ר או המילוי באמצע השמים ויפול עם השני מאורות או עם אחד מהם אחד משבעה כוכבי לכת, תהיה התוספת גדולה. ואם יפול הכוכב עולה עם אחד מהשני מאורות, תרבה התוספת ויהיה ריבוי נילוס בשנה ההיא גדול מאד וירבה נהר מהרא"ן.⁸³ ואם תהיה ההתייחדות או המילוי נוטה מאמצע השמים ואין עם אחד מהמאורות כוכב, אז לא יגיע נילוס ונהר מהרא"ן אל תכלית ריבויים ויתרונם, כי אפסו המאורות המעוררים את המים, ויהיה בשנה ההיא יוקר התבואות במצרים. וגרעון שהוא בכל שנה יהיה בעת הכנס החמה כראש מזל גדי וסרט"ן. אבל התוספת שהיא בכל יום היא הנדחפת מן הים המקיף ואינה גוברת בים היוצא מן המקיף יותר ממעלה אחת תכונית,⁸⁴ שמדתה על הארץ כמו ששים מיל, ואח"כ שב, ושובו הוא הגרעון. וכך הנחלים אם תהיה ארצם מיושרת. והתוספת שהוא בכל חדש תגיע אל קצה הים והיא מחזקת ומעמידה המים כדי שלא ישפכו אל הים המקיף ולמקום שתגיע התוספת החדשית [20ב] שם תכלית הים וקצתו. אבל התוספת השנתית שהיא בכל שנה היא עודפת ומתגברת בכל הימים היוצאים מים המקיף

196 שלימה | 198 רוצה לומר; ג"כ | 203 אלאסרא"ר; יתייחדו; החדשי | 208 ככב | 209 ריבויים | 212 מן הים | 217 מקיף

81 במקור ברג' אלסנבלה (=מזל בתולה).

82 תתרחש.

83 במקור דיבול, היא העיר אלידיבול שבהודו. נהר מהראן (=האינדוס) הוא מקור המים המשקה אותה.

84 במידות האסטרונומיה.

תוספת נראה ומפורסמת. ומזאת התוספת יהיה ריבוי נילוס ומילואו ומילוי נהר מהרא"ן והדיבילי"א אשר בארץ אל הינדי.

220 אמר האומר, כי כשבא ארסט"ו למצרים עם אלכסנדרו"ס וראה משפך נילוס וידע כי לא יתכן שיהיה נהר נילוס באסו"ן נחל מן הנחלים עם היותו רחוב⁸⁵ בשיפולי ארץ מצרים,⁸⁶ כי בזמן הריבוי ירבה עד תכלית מאה מילין ברוחב ויש לו פיות הרבה הולכים לים ויכיל כל מה שירד מן הגשם בארץ ההיא. וראה ארסט"ו כי לא יתכן שהנחל שבו מים נגרים שיהיה שיפולו צר באופן שלא יכיל המים הבאים ממעל לו. וכיון שראה כך אמר, כי הרוח נושבת לנוכח הגרות המים⁸⁷ ורועצת ומשיבה את המים, ולכן ירבה נילוס.

ואמר אלסכנדר"ר (!) אלפרדוס⁸⁸ כי לא יתכן שיהיה הרוח משיבה את המים הנגרים בנחל עד שירבה נילוס ויתפשט יותר ממאה מילין. כי אילו היתה הרוח עושה כן, היו המים נפלטים מתחתית הנחל והיו נגרים והולכים אל הים, כי הרוח לא תעכב אלא המים העליונים. אבל הרוח תהדוף ותגלגל את החול בפיות המשפכות השופכות אל הים ויבואו לידי סתום, אז ירבו המים. אמר האומר כי נעלם ממי שאמר שהרוח תהדוף ותגלגל את החול ותסתום את הפיות כי החול הוא חומר מדולדל ואין בו כח למנוע המים ללכת, כי המים תמיד הולכים אצל תני"ס ודמיא"ט ורשי"ד ואסכנדריי"א. אם כן ידענו כי לא יתכן התעכבות המים לא מצד הרוח ולא מצד החול, כי המים נגרים והולכים. ומי שאמר שהרוח משיבה את המים אמר שהוא בזמן שיסוד הרוח מתגבר. ומי שאמר שהחול מתגלגל וסותם הפיות שהוא בזמן שיסוד העפר [21א] מתגבר. ונעלם מהם היסוד השלישי שהוא יסוד המים, כי בו ניכרת תנועת הים בריבוי השנתי בשלשה חדשים שבהם ירבו המים, ולא יראה שיעור ריבוי המים בכל יום לחוש הראות, ולכן שם אמיר מצר המקי"א"ס בארץ מצרים.⁸⁹

240 ואמרו כי כל תוספת ענין אחד הוא, והוא כשתהיה הלבנה נוכח המים כמו

224 יכילו | 228 אלו | 231 ויבאו | 234 ורשי"ד | 235-236 ליתא ומי שאמר — הרוח יתגבר | 239 ליתא ולא יראה שעור רבוי המים

- 85 צ"ל רחב.
86 מצרים תחתית, אזור הדלתה.
87 נגד זרימת המים.
88 במקור אלכסנדר אלאפרודיסי הוא אלכסנדר מאפרודיסיאס, אשר כתב פירוש לפיזיקה של אריסטו.
ראה שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 375.
89 ראה לעיל בפרק החליפים העבאסיים (א), ליד ציוני הערות 14-16. אמיר מצר = מושל מצרים.

שתהיה השמש נוכח הארץ. ואור הלבנה כשיהיה נוכח כדור הארץ יניח אותה⁹⁰ כמו שתניח השמש את הרוח המקיף את הארץ, אז יקרה לרוח המקיף במים מעט נחות,⁹¹ ויזובו המים ויגדלו וירבו.⁹² והסגולה היא כמו המראה השורפת לאויר כמו שכשתשים חתיכת צמר גפן הנקרא בלשון ערבי אלקוט"ן בין המראה והשמש ותשרף וזה הוא דבר אלהי כהתעוה,⁹³ וכמו כן בהתעלמות הלבנה כמו כשתהיה האשישה מלאה מים ונתונה בשמש ושולחת זיוה לאחוריה ושורפת את הצמר גפן. והלבנה היא גשם אוריי,⁹⁴ במה שתרויח מן השמש, ואם תהיה הלבנה בין השמש והארץ אז יצא מצדי המים זיו עובר מן הצדדים ויניח למה שנגדו, אז ירבו המים. והמים הם גשם ספיריי,⁹⁵ ויוצא מצדיהם זיו כמו שיצא מצדי האשישה ויתחדש לה אור ויניח את הרוח המקיף באשישה או בארץ, ויקרה אל המים כמו נחות⁹⁶ ובה יפרו וירבו, וזה נוכח העגולה ונוכח מוצא הזיו מנוכח יתד הלבנה וזו היא התוספת לעולם וסובבת בסיבוב הגלגל, וסיבוב הגלגל לגלגל הלבנה וסיבוב גלגל הלבנה ללבנה. והתוספת שהיא בכל חדש היא כשתהיה הלבנה נוכח השמש או שתסתר תחתיה לפי שכשתהיה הלבנה נכח השמש אינה כמו כשתהיה בריבוע השמש.⁹⁷ כי בריבוע השמש אורה חלש וכשתהיה כנגדה אורה חזק, ולכן אם יתעדו⁹⁸ על כדור הארץ בהילוך התנועה יהיה האור יותר חזק. וההתנפחות למים⁹⁹ ולארץ יותר חזק מכולם, וזו היא התוספת השנתית והחדשית; ע"כ.

פרק להשיב על מה שחשב כי נילוס הוא מתרבה [ב21] מהגשם והמטר.¹⁰⁰

וידוע כי עמי הארצות¹⁰¹ חושבים כי כל מים הניגרים והולכים על פני הארץ הם

243 אזי | 245 האות ש שבתחילת התיבה 'שכשתשים' תלוייה מעל השורה | 245 אלקוט"ן | 247 סולדת |
249 זה | 250 מצדי | 257 בהלוך

- 90 במקור סח'נהא = מחמם אותה.
91 חימום מועט (הגורם להתפשטות המים).
92 המים מתפשטים מן (החום).
93 משפט זה סתום.
94 גוף המפיץ אור.
95 גוף שקוף.
96 ראה הערה 91 לעיל.
97 רבע המסלול של השמש (מושג אסטרונומי).
98 במקור קאבל עלי (=יהיו לנוכח).
99 כוח המשיכה של כדור הארץ.
100 תרגום מילולי של שם הפרק ה-16 באלח'טט: 'פצל פי אלרד עלי מן אעתקד אן אלניל ען סיל יפיצ'.
101 במקור אלעאמה (=פשוטי העם).

מהגשם והמטר. אבל מי שיודע ומשים אל לבו אל גדולת נילוס ואל רחבותו
מפאת מטה ואל צרותו מפאת מעלה, ר"ל מקום שבאים ממנו המים, ואינו רואה
אל מים ואל ארץ ואל רוח יחשוב בלבו כי אילו הוא הבל ואינו כלום, כמו
שעשה בעל ספר כתאב אל מאליק"י ואל ממאלי"ך;¹⁰² כי חשב כי המים
הולכים מכל מקום ובאים מתחת הארץ וניתוספים על נילוס, כי נילוס מתרבה
במקום הגרותו,¹⁰³ וכל זמן שנילוס מתרבה יהיו המעינות והבארות חסירים,
ולכן הוסיפו מן החסר אל היתר בדברי הבאי. ואחרים אמרו כי השי"ת שולח
מלאך ומשים רגלו בנילוס וירבה, וכשמסיר רגלו יחסר. וגם אמרו כי נילוס אינו
מתרבה מן הגשם שבא בלא עת ריבוי המים, כי בעת חסרון המים אע"פ שיבא גשם
ומטר הולך לו עם מימי נילוס אל המים ונילוס אינו עולה. וגם אמרו כי ריבוי
נילוס ועלייתו שלשה חדשים, והוא מן הכנס החמה בראש מזל סרטן עד שתכנס
בסוף מזל בתולה. והעם חושבים לנילוס קודם שירבה בשני חדשים.¹⁰⁴ ועשה
עאמ"ל מצר¹⁰⁵ בתוך נילוס מקיא"ס, והוא עמוד כמו אשרה ובה שקערוות
והם קוראים להם אמות,¹⁰⁶ ומהם ידעו שיעור עלית נילוס בכל יום. וגם אמרו
כי ריבוי נילוס הוא בעת קצוב, שאילו היה מן הגשם היה משתנה ובא בלא עת
קצוב. וגם אמרו כי הגשם בא בכל השנה, ונילוס אינו מתרבה אלא בעתו. וגם
אמרו כי המשכנ"י¹⁰⁷ שבמצרים בעת שיראו כי החום ניתוסף ידעו כי נילוס
ירבה, כי רוב החמימות תתיך הרוח ויותכו המים¹⁰⁸ אז ירבו, וזה לא יתכן אלא
עם תוספת כוכב והגעת אור. וגם אמרו כי מקום משפכו¹⁰⁹ מי אסוא"ן אינו אלא
נחל מן הנחלים, וכל שהמים זוחלים ונגרים והולכים אז מתרחב עד שיהיה
רוחבו כמו מאה מילין, ואסוא"ן הוא תכלית מקום [22א] שהמים מתרבים
ועולים. ומה היא הסגרו¹¹⁰ במים שהם נגרים והולכים מהלך חצי חדש ואין

262 גודל | 264 רוח; ארץ | 266 ונתוספים | 267 חסרים | 270 רבוי; אעפ"י | 276 שאלו | 281 מרחיב;
שתהיה | 282 רחבו

- 102 כתאב אלמסאלך ואלממאלך. גאוגרפים רבים כתבו חיבורים בשם זה, וביניהם אבן ח'רדובה,
אלאצטח'ארי ואבן חוקל.
103 במקור פי אלח'ריף, היינו בסחיו (שאו חלה גאות הנלוס).
104 משפט זה אינו מוכן.
105 מושל מצרים.
106 שנתות של מדידה.
107 המומחים.
108 במקור תד'יב (אלהואא) = תאייד (הרוח), יד'יב אלמאא = יתאיידו המים.
109 אפיק הנהר.
110 במקור ומא ט'נך = מה דעתך. אולי נתכוון משה חלבי לומר, מה הוא הסברו.

שעור רחבם שוה לא מפאת מעלה ולא מפאת מטה, ואלו היה מתמלא מפאת מטה מן הגשם והמטר כמה יהיה שיעורו מפאת מעלה. וגם אמרו כי אנשי אסואן מחכים וצופים עת רבות המים אצלם ומעמידים מהם משמרות משמרות לשמור ביום ובלילה ולוקחים כלי חרס ומשימים בו אבוקה ומשימים הכלי על אבן מוכנת אצלם לזה ויהיו מביטים אל הכלי שבו האבוקה בכל הלילה עד שיראו שהכלי צף על פני המים, אז ידעו כי רבו המים ובאו עד תכלית רבותם כמנהג אצלם, אז יכתבו כתב וישלחוהו לאמיר מצר¹¹¹ להודיעו כי רבו המים ובאו עד תכלית רבותם וכי פתחו סיתום השקתות¹¹² שבארצם ולקחו את חוקם¹¹³ מגילוס, אז יצוה אמיר מצר לפתוח כל הסיתומים אשר על פיות היאורים¹¹⁴ שבמצרים. אז ימלאו ויעלו המים על ארץ מצרים בבת אחת. וגם אמרו כי בהתחלת נילוס יסתמו כל השקתות והיאורים בעצים ובעפר כדי שיסתכסו כל המים הנגרים בנילוס וירבו ויעלו ויהיו מונעים מי הים שהוא ים רומי¹¹⁴* לבא עליהם, ואילו היו המים נגרים לא היו צריכים לכל זה והיו פותחים להם פיות השקתות בהתחלת רבותם.

וגם אמרו כי מי הים יעלו על הארץ יותר מעשרים מיל אצל רשי"ד ותני"ס וכפתור¹¹⁵ כמו שאר הנחלים אשר יכנסו להם המים בזמן התוספת והגרעון, ואילו היה נילוס פנוי וריקן מן המים המתוקים שלו היו מי הים הולכים ומשיגים קרוב לאסואן עד תכלית התגלגלות המים, כי המים בטבעם יבקשו המקום השפל בארץ, ואפילו אם תהיה הארץ מיושבת.

וגם אמרו שאם יפתחו הסיתומים והיאורים ויתפשטו מי נילוס על כל ארץ מצרים יודע לאנשי [22ב] אסואן ואומרים זה לזה בזאת השעה נפתח היאור שהוא אלכליג' ונפשטו מי נילוס על ארץ מצרים כי נתבאר להם זה הגרעון המים בבת אחת, ואילו היו המים נגרים מן המטר לתוך נילוס ואנשי אסואן עומדים על המשפך מצד מעלה, היו אומרים זה לזה חדל המטר מעל הארץ אשר המים נגרים ממנה אל תוך נילוס.

וגם אמרו כי החלק הנחלק ממנו¹¹⁶ שהוא בארץ אלחבש"ה והמשתלח עמו מן ג'בל אלקומר כי בזמן הריבוי וההתפשטות לא יתפשט ויתמיד אל הארץ

295 שיכנסו | 296 ואלו | 298 ריש"ד | 310 אלקמר

111 מושל מצרים. 112 הסכרים.
113 חלקם במים. 114 התעלות. *114 הים התיכון.
115 דמיאט, כונתה עלידי היהודים בשם כפתור. רשיד, תניס ודמיאט ערים לחוף הים התיכון.
116 זרוע הנילוס (הכחול).

שלשה חדשים כמו נילוס אבל רוב התפשטותו הוא כדי שיכסה גידותיו לפי
התישבותם, ואילו היה ריבוי נילוס והתפשטותו על ידי המים הנגרים מן המטר
היו שוין ודומין זה לזה. ולא נאמר כי סיבת התפשטות נילוס הוא מן הים לבד,
כי לולי היותו נגר היו מתגלגלים אליו מן הים והיו מכסים שפת ארץ מצרים כמו
שאר חוף הים. ואמנם מה שהסתפקו אנשי ארץ מצרים בדבר נילוס הוא בעבור
שלא הביטו אל מקום גדולו ולא ראו התחלתו מן ג'בל אל קומר, כי הוא במקום
שאינ בו שוכן ולא יתברר.

והתוספת השנתית העוזרת אליו ואין יכולת בכני אדם להתברר להם דבר
נילוס בעבור שהוא רחוק מאד, והעם אינם יודעים כי מי הים יגדלו וירבו בימי
הקיץ. אבל הידוע אצלם כי מי הים יגדלו וירבו בימי החורף, ולא ידעו כי רבות
המים של הים ועליהם בימי החורף שהוא מן הרוחות והזועות¹¹⁷ הנושבות עליו
מאחת פאתו וירבו המים ויעלו אל הפאה האחרת שכנגדה, לפי שהם מן הים
המקיף והמים מתנענעים בתוכו לעולם ותמיד מבקשים בטבעם לצאת ולהלוך
על פני הארץ, והארץ אינה מיושרת.

אמרו כי סיבת גדול התוספת וגרעון רוב נוגה זיו המאורות שאם תהיה
השמש והלבנה במקום אחד עם כוכבי לכת יגדל ריבוי הים, [23א] וכשיגדל
ריבוי הים ירבו הנהרות; וכן אם תרוץ הלבנה בלכתה להקביל אחת מכוכבי לכת
יעלה אד אל כדור הרקיע וירד המטר, ואם תפרוש הלבנה ותעזוב הכוכב יכלא
המטר מרוב ההיתוך,¹¹⁸ כמו שיהיה באמצע היום בשעת היות השמש באמצע
השמים לראית העם,¹¹⁹ וכמו שיהיה עת הכנס כוכבים רבים על אמצע קו השווה,
והשם הוא יודע.

אמר המבחר¹²⁰ כי מה שנתברר לנו מאלו המאמרים, כי מוצא נילוס הוא מן
ג'בל אל קומר וריבוייו הוא מריבוי הים ויתרוננו בזמן העזר.¹²¹ ונאמר כי מוצאו
מן ג'בל אל קומר נכון הוא ואין מחלוקת על זה, אבל ריבויין אינו אלא מן
התגלגלות הים אליו ואינו ממה שאירע לו מן העזר אינו נכון.¹²² והרוח

311 גדותיו | 312 רבוי | 313 דומין ודומין (=דיטוגרפיה) | 325 וגרעונו; המאורו' | 333 מרבוי

117 רעשי האדמה.

118 ההתאידות.

119 כפי שעיני הכול רואות.

120 במקור מַאֲלָפָה (=המחבר שלו).

121 ריבוי מימיו בעת הגאות.

122 המחבר שולל את הדעה שריבוי המים בנילוס נובע מחדירת מי הים אל אפיקו.

הצפונית היא עוזרת לו על מעט מהריבוי, והתגלגלות הים אינה עוזרת על הריבוי. ומי שישתכל בנילוס ידע כי המים מהגשם ומהמטר נגרים אליו מפני כי תמיד בסוף זמן החורף קודם זמן הקיץ מימיו צלולים ואינם עכורים, וכשיקרב זמן ריבוי והוא תכלית זמן חסרונו ישתנה טעמו ויהיה מראה מימיו מעט ירקרקות, ויהיו בעת שתשים מהם בכלי יצלל מהם מעט עיכור בשיפולי הכלי. 340 וסיבת זה כי הברכה הנז' שהיא למעלה מצד דרום תתעפש מהפילים הבאים אליה ושותים ממנה ומעפשים בתוכה וגם כן חיות המדבר, עד שישתנו מימיה. ובזמן שירבה המטר בדרום בזמן הקיץ ותגדל ההגרה הנגרת של זאת הברכה אז יפוצו המים המשתנים שבתוכה ונגרים ובאים אל ארץ מצרים, אז יאמרו אנשי מצרים כי נילוס מתיחם ויתמיד על זה עד שיבואו אחר היחם מים עכורים 345 וברכות המים נוסף עכורה, עד שאם יושם מהם בכלי בזמן הריבוי יצלל מהם בשיפולי הכלי טיט, 123 מה שאין כן קודם זמן הריבוי. וזה הטיט הוא אשר תשאהו הגרת המים מן המטר והגשם השופכת אל נילוס וריבוי ממנה, ובה הטיט יהיה [ב23] הזרע אחר ירידת נילוס, כי ארץ מצרים ארץ מלחה לא יצמח בה זרע כי אם בטיט הצלול מן המים בזמן הריבוי. ומה שאמר כי בהיות הגרת מי 350 הגשם והמטר בלא עת ריבוי הים לא ירבה נילוס, והסיבה שהים בזמן הגרעון והמים של נילוס הולכים להם אל הים ואין מה שיעכבם ויגלגלם לאחור אינו נכון.

אבל המנהג הוא, כי הגשם אשר ממנו ירבה נילוס בא בזמן הקיץ בפאת דרום, והם גשמים רבים מאד, וכן הגשמים מנהגם בדרום לבוא בזמן הקיץ. 355 ומעולם לא ראינו שהיה ריבוי נילוס בזמן החורף. והראיה על ריבוי נילוס הוא מן הגשם הנגר אליו כי רבותו בהדרגה כפי מה שירד עליו מן הגשם. ומה שהביא ראיה בצרות משפך נילוס מפאת מעלה באסוא"ן ורחבותו מפאת מטה בארץ מצרים, הסיבה כי הוא נשפך ממעלה בין שני הרים הנקראים בלשון ערב"י אלג'אנד"ל¹²⁴ ואחר כך מתפשט בארץ והולך עד שישפוך בים, וסיבת רחבותו בארץ מצרים היא בעבור שלא ימצא מי שימנע אותו ויעכבו מלהתפשט כמו הרים וזולתם.

338 הזמן | 339 רבוי | 340 בכלי ברזל (מחיקה) | 346 ובריכות; עכורים; הרבוי | 348 ורבוי | 351 של הים; והסבה | 355 לבא | 356 רבוי; (נילוס) מנהגם בזמן | 359 והסבה | 360 וסבת | 361 ויעכבהו

123 טיט.

124 בכה"י אלג'אנדל, ראה לעיל הערה 71.

ומה שאמר כי בעת שיפתחו הסיתומים יפוצו המים על הארץ בבת אחת אינו נכון, אבל המים הולכים להם בכל סיתום וסיתום כמו יאור ופותרים להם אגמים מיאור ליאור לרוות הארצות אשר על פאותם מכאן ומכאן. 365

ויש ארצות שהם שפלים וירוו במהרה, ומהם ארצות לא ירוו אלא אחר כמה ימים, ומהם ארצות לא ירוו מכל וכל בעבור שהם גבוהים. אבל מה שאמר כי כל היאורים יסתמו בהתחלת עלות נילוס כדי שיאספו כל המים הנגרים בנילוס וירבו ויכסו כל הארץ וגם כן למנוע מי הים מלבוא עליהם וזה אינו נכון להיות הסיתומים כמו שזכר. אמנם ארצות [24א] מצרים חלקים רבים מהם גבוהים לא ישיגו המים אליהם אלא כשירבו ריבוי גדול, ומהם ארצות שפלים ירוו כתחילת הריבוי ויש הפרש גדול בארצות בגבהות ובשפלות, ולכן הוצרכו בארץ אלצעי"ד¹²⁵ לחפור אגמים ובארץ השפלה לעשות גשרים¹²⁶ כדי שיכלאו המים וכדי שיטלו מהם אנשי כל פאה ופאה כפי צורכם אליהם בעת הצורך. כי נילוס תחילת רבותו אינו זמן השקות הארץ עד שיאסף מן רבותו השיעור אשר בו די לכל הארצות בזמן פנות הארץ מן התבואות, וזה יהיה רוב השנים אחר שיעבור חצי חדש מסר"י.¹²⁷ אז יפתח סיתום היאור שהוא אלכליג' עד שילכו בו המים אל גבול ידוע ועומד שם עד שירוו הארצות אשר תחת הגבול ההוא אשר עמדו שם המים. ואחר כך יפתח הגבול ההוא ביום אל נר"ז,¹²⁸ עד שילכו המים אל גבול אחד ועומדים שם עד שירוו הארצות אשר תחת הגבול השני. ואחר כך יפתח זה הגבול ביום עי"ד אל צלי"ב¹²⁹ אחר יום נר"ז שבעה עשר יום עד שילכו המים ויעמדו על הגבול השלישי עד שירוו הארצות אשר תחת הגבול ההוא, ואחר כך יפתח הגבול ההוא וילכו להם המים וירוו שאר ארצות אשר שם וישפכו אל הים, זה הוא הנכון בסיתומי הארץ מצרים. ומה שאמר כי מי הים יבואו בגרון נילוס¹³⁰ אצל רשי"ד ותני"ס ודמיא"ט, ואילו היה נילוס רני"ק¹³¹ מן המים המתוקים היו מגיעים מי הים אל אסואן עד תכלית ההתגלגלות.

371 הרבוי | 374 צרכם | 385 פ אציל; רישי"ד; ואלו

- 125 ראה לעיל הערה 73.
- 126 במקור אלג'סור (=סכרים).
- 127 שם החודש ה-12 בלוח השנה הקופטי; מקביל לאוגוסט.
- 128 במקור אלנורוז, היינו ראש השנה הקופטית (10 או 11 בספטמבר).
- 129 חג קופטי המציין את יום צליבתו של ישוע(?).
- 130 במקור 'חלק', היינו גרון, אך גם זרוע הנהר. לנילוס שתי זרועות הקרויות על שם הערים שבשפכו: זרוע רשיד וזרוע דמיאט.
- 131 במקור ח'אליא (=ריק).

נאמר כי אלו דברי מי שלא ידע ארץ מצרים לפי שמשפך נילוס מצד מעלה
אצל אסוא"ן גבוה מהיותו בשיפולי ארץ רשי"ד ותני"ס ודמי"אט בכמה
מקומות, ואם יפוצו מי הים יכלאו ויהיו דוחפים זה את זה ויתכן שינצחו מי הים
אל מי נילוס בזמן הגרעון עד שימלחו מי נילוס בין דמיא"ט ופראסכו"ר.¹³²
אבל בזמן ריבוי נילוס עיני ראו משפך נילוס בים אצל דמיא"ט, וכל אחד
מהם דוחף את רעהו עד שלא יהיה לכל אחד מהם יכולת למנוע [24ב] את רעהו,
אז יתראו פלא גדול.¹³³ ומה שאמר כי בעת שיפתחו הסיתומי' יודע לאנשי
אסוא"ן באותה שעה אינו נכון.

אבל ידוע הוא לעולם שאם יפתח ממנו יאור אחד ויבואו בו מים רבים באופן
עד שיפוצו על הארצות, לא יראה גרעון בנילוס אלא במקום שהוא קרוב אל
היאור ההוא, וכן המבשר יוצא מארץ קוץ (הגהה: ארץ קוץ היא ראש תחלת
ארץ מצרים;¹³⁴ ע"כ.) לבשר כי נילוס השלים¹³⁵ שש עשרה אמות, ולא ישלים
זה במקיא"ס ארץ מצרים אלא אחר שלשה ימים או יותר. ומה שאמר כי החלק
השני הנחלק ממנו בארץ של חבש"ה ישתנה ולא ירבה כל כך בזמן הריבוי כמו
נילוס, אינו נכון.

אבל ריבוי בזמן ריבוי נילוס והוא בארץ אלנוב"ה ובארצות שאחריה בדרום
כמו שיהיה לנילוס בארץ מצרים, ואין הפרש בניהם אלא בשני דברים. האחד כי
נילוס הולך בארץ מצרים בין שני הרים ובנחל, ושם הוא מתפזר על הארץ.
והשני כי בארץ מצרים יתכן לשערו, ושם לא יתכן בעבור התפזרו. ומי שהוא
יודע ענייני ארץ מצרים ידע כי ריבוי מי נילוס הוא מן המטר והגשם הבא
בדרום.

וגם אמרו כי נילוס נשפך עשרה נהרות מן ג'בל אלקומ"ר¹³⁶ כל חמשה מהם
מן פצול אחד, וילכו להם כל חמשה נהרות לבדם ונעשים שני ימים, ויצא מן
הים שהוא מפאת מזרח נהר קטון והולך לפאת מזרח על ג'בל קאקול"י, ויתפשט
אל המדינות אשר שם וישפך בים של הינדי. ויצא גם כן מן השני ימים הנז"ל

391 רבוי | 392 דוחף את רעהו עד שלא יהיה לכל אחד מהם (=דיטוגרפיה) 395 ויבאו | 403 כיניהם |
406-405 ליחא ומי שהוא יודע ענייני ארץ מצרים | 406 פ יודיע | 408 אלק'מר | 410 קטן | 411 ג"כ

132 יישוב השוכן על הזרוע המזרחית של הנילוס, לא הרחק מדמיאט.

133 במקור עברה למן אעתבר, היינו לקח למי שמקבל מוסר השכל.

134 קוץ, עיר בדרומה של מצרים העלית. ההגהה על פי בנימין, עמ' סב (סז).

135 הגיע לגובה.

136 במקור נוסף: הנזכר לעיל. ראה בפרק 'זכר מוצא נילוס'.

ששה נהרות, שלשה מכל ים, ואחר כך יתחברו הששה נהרות בים אדיר רחוב (!) וקוראים לו אלבטיח"ה, ואחר כך יוצאים המים מן הבטיח"ה והולכים להם עד שקרה אותם בדרך הר אחד והוא מבדיל את המים ומפרידם לשני חלקים. האחד מהם ילך [25א] לו אל מערבית הבטיחה הנז' והוא נילוס השחורים, והוא הנהר הנקרא בחר אלדמאד"ם, והוא הולך מערבית בין סמג'רה¹³⁷ וגאנה על דרומית סמגרה ועל צפונית ג'אנה; ואח"כ מתהפך¹³⁸ ונפרד ממנו חלק וחוזר אל דרומית גאנה ועובר על מדינת ברנס"ה¹³⁹ והולך בחתימת הר אחד בדרומית ברנס"ה הוא מן קו השוה אל דקיל"ה, ואח"כ עושה שם ים. והחלק השני הולך מערבית אל ארץ מאל"י ואלתכרו"ר,¹⁴⁰ עד שנשפך בים המקיף צפונית מדינת קלתב"ו.¹⁴¹ והחלק השני מן השני חלקים הראשונים הנז"ל הולך לו צפונית על מזרחית מדינת כימ"י, ואחר כך נחלק ממנו חלק הולך לו משם מזרחית אל מדינת סחר"ת וחוזר דרומית ומתהפך מזרחית בדרום אל מדינת סחרת"ה ואל מדינת מדנ"ה ומגיע אל קו השוה באורך חמשה וששים מעלה ועושה שם ברכה. ועמוד נילוס מתמיד והולך נוכח החלק הנז"ל מזרחית מדינת שימ"י, והולך צפונית על קצות ארצות אל חבש"ה ועל ארצות השחורים של מדינת דמקל"ה,¹⁴² ועובר על הג'נאדל של אסוא"ן ארץ אס"ואן, [סימן] י"ח. (הגהה: ¹⁴³ ארץ אס"ואן במדבר שבא על נהר פישון היורד מארץ כוש. ויש להם מלך וקוראים אותו שולטן אל חב"ש. ויש מהם קצת אנשים שהם כבהמות לכל ענייניהם, אוכלים העשבים על שפת פישון¹⁴⁴ והולכים בשדות ערומים ואין להם דעת כשאר בני אדם ושוכבים עם אחיותיהם ועם מי שימצאו, והיא ארץ חמה מאד. וכשהולכין אנשי אסוא"ן לשלול שלל בארצם מוליכים עמהם לחם וחטים וצמוקים ותאנים ומשליכים אליהם והם באים אחר המאכל ומביאים אותם שבוים ומוכרים אותם בארץ מצרים ובכל הממלכות אשר סביבותיהם, והם העבדים השחורים בני חם. עד כאן לשון ההגה"ה.)

416 אלדמאד"ם | 419 הקו | 420 ואלתכרו"ר | 421 שני | 427 הג'נאדל | 429 וקוראין | 430 פ ענייניהם | 433 מוליכין; ומשליכין | 436 עכ"ל

- 137 עיר הסמוכה לגאנה. ראה אדריסי, א, עמ' 22, 25. 138 משנה כיוונו.
139 במקור בריסה, עיר במערב סודאן. ראה אדריסי, א, עמ' 17, 19, 20.
140 מדינות במערב אפריקה; ראה לעיל הערה 36.
141 רוב המקומות המופיעים בפסקה זו החל בקלתב"ו לא זוהו בוודאות.
142 עיר ממערב לסודאן (אדריסי, עמ' 27).
143 ההגהה על פי בנימין, עמ' סב (צו-צז).
144 כינוי לנילוס. ראה רס"ג, בראשית, עמ' 60-62, 268-272 וגולב, טופוגרפיה, עמ' 265.

[25] ויורד ובוקע ארץ אלצעי"ד אל מדינת צוען מצרים.¹⁴⁵
גדולת השר ר"י נתנאל, [סימן] י"ט. (הגהה: ¹⁴⁶ בימים ההם היתה צוען
מצרים תחת ממשלת אימיר אל מומני"ן עלי'ן אבי טאל"ב¹⁴⁷ בשנת ל"ה
לחשבונם, היא שנת ד"א תי"ז ליצירה.¹⁴⁸ וימרוד במלך בבל הנקרא אימיר"ר אל 440
מומני"ן אל עבאס"י¹⁴⁹ והושיב את כסאו בצוען מצרים, והוא יוצא שני פעמים
בשנה פעם אחת ביום חגם ופעם שנית כשיוצא נילוס הנהר, ושר השרים רבינו
נתנאל¹⁵⁰ משרת את פני המלך עלי'ן טאלב; ע"כ ההגה"ה.)
ועובר ושופך בים רומי.¹⁵¹ ומה שהוא ידוע לאנשי ארץ השחורים כי תחלתו
יורד מן הרים שחורים יתראו למרחוק וכמו שעליהם ענן, ואחר כך נחלק לשני 445
נהרות; אחד שופך בים המקיף אל פאת ים החשכה הדרומי, והשני ילך לו אל
ארץ מצרים עד שישפוך בים רומי. וגם אומרים כי נילוס בדרום יפרד לשבעה
נהרות, והולכים ובאי' אל מדבר שמם, ומתכנסים השבעה נהרות ויוצאים מן
המדבר ההוא נהר אחד בארץ השחורים.

438 מומני"ן (= מומני"ן); עאל"י; טאלא"ב | 442 פ אחד | 444 ליתא כי תחלתו | 448 ובאים

- 145 קהיר. ראה גולב, עמ' 269.
146 ההגהה על פי בנימין, עמ' סג (צח-צט).
147 בנימין נתכוון לשושלת הפאטמית המתייחסת על צאצאי עלי בן אבי טאלב, שפאטמה הייתה אשתו.
יש לתמוה על סמברי שהוסיף להגהה תאריך מן המאה ה'1 להגירה (ראה ההערה הבאה), בשעה שידע
שהשושלת הנ"ל החלה את שלטונה במצרים במאה ה'4 להגירה. עיין לקמן בדפים 26-27 א (סימנים
כב-כד). על הח'ליף (אמיר אלמאמנין) עלי בן אבי טאלב ראה לעיל בפרק ראשיתו של האסלם. דף 9 א
והערה 12 שם.
148 שנת 35 ה = 656/657, היא שנת ראשית שלטונו של עלי. ד' תי"ז ליצירה = 657/656.
149 הח'ליף העבאסי.
150 נתנאל בן שר שלום הלוי, ראש ישיבת מצרים (1160-1165), שימש כראש היהודים, ומכאן תוארו
'שר השרים' אצל בנימין. ראה מאן, היהודים, א, עמ' 234-238; ב, עמ' 292-294; גויטיין, חברה, ב,
עמ' 18, 32-33, 244.
151 הים התיכון. המלים 'ועובר ושופך בים רומי' הן המשכו של המשפט הנזכר לעיל ליד ציון הערה 145.

[הח'ליפים העבאסים (ב)]

סי' מלכי הערב, [סימן] כ'. ונחזור לענייננו. וימלוך מתצר¹ בנו, ומת שנת קמ"ח, וימלוך תחתיו מסתען בנו. ובימיו נחלק המלכות והושם כסא המלכות במצרים ומרדה מתחת יד אלכליפא על יד אחמד נ' טילין, ומת שנת קנ"ה.² וימלוך תחתיו מהדי³ נ' אלואחק, ומת שנת קנ"ו. וימלוך תחתיו מתעמד⁴ נ' אלמוואכל, ומת שנת קקע"ט. וימלוך תחתיו מקתצר⁵ נ' מתנצר, ומת שנת ש"ב. סי' מלך אלקאהר שנתגדל ע"י חלו', [סימן] כ"א. וימלוך תחתיו אלקאהר

5 אלואת"ן

ג'בל מקטם, ראשיתה של הרמה המשתרעת ממזרח לקהיר. נחשב מקודש למוסלמים. (משמאל: מצודת קהיר)

- 1 צ"ל אלמנחצר (בן אלמתוכל).
- 2 אלמסתעין ויתר על שלטונו באחרית שנת 251 ה'. אחיו הח'ליף הבא אלמעט'ז (252-255 ה') הוא שמינה את אחמד אבן טולון מושל על מצרים בשנת 254 ה'. זה האחרון הכריז על עצמאותו בשנת 266 ה'.
- 3 צ"ל אלמהתדי.
- 4 אלמעתמד בן אלמתוכל.
- 5 צ"ל אלמעטצ'ד בן אלמופק; מת בשנת 289 ה'. אחריו חסרים שמות הח'ליפים אלמכתפי ואלמקתדר.

אחיו. וחלם חלום כי היה משתין והיה אש יוצא מאמתו והיה [26א] עולה עד השמים, ואח"כ נתחלקה לג' חלקים. והלך אל פותר אחד ואמר לו יש לך ג' בנים ויתעלה שמם, וכן היה,⁶ ומת שנת שכ"א. וימלוך תחתיו ראצין⁷ מקתציד, ומת שנת שכ"ח. וימלוך תחתיו מכתפי⁸ אחיו, ומת שנת של"א. וימלוך מסתכפי בנו, ומת שנת של"ד. וימלוך תחתיו מטיע נ' מקתצור⁹ והסיר עצמו שנת שס"ג, ומלך טאייע אלכ'ליפא בנו וכשנת שס"ב לחשבונם.¹⁰

13 בנו ומת (=התיבה האחרונה מחוקה)

- 6 לסיפור חלומו של אלקאהר ראה אבן אלת'יר, תאריח', ח, עמ' 244-266; וממנו הגהת שולס, קונטרס מ, דף ג ע"א.
7 צ"ל אלראצין בן אלמקתדר.
8 צ"ל אלמתקי (אחיו); מת בשנת 333 ה.
9 צ"ל אלמקתדר.
10 ח'ליפותו של אלטאאע חלה בין השנים 363 ה-381 (973-991); ראה לקמן דף 27א, סוף סימן כד.

[הח'ליפים הפאטמים]*

סי' שולטן אלחאכם שכפר בעיקר, [סימן] כ"ב. ובשנת ארבעת אלפים ותשמ"ד ליצירה¹ בא למצרים אלקאהרה מלך ממערב ושמו מעור² אלדין אל עלאווי אל פאטימ"י, ר"ל מזרע פאטמ"א בת מחמד נביאם, ומסרו לו כל מלכות מצרים בידו ואל שאם³ ומכה ואללימן⁴, ומת שנת שס"ה. וימלוך עג'יז בנו⁵ ומת בשנת שפ"ו. וימלוך תחתיו שולטאן אל חאכם⁶ בשנת שפ"ו, היא שנת ארבעת אלפים ותשס"ח⁷ ליצירה. והיה הפכפך ואיש תככים, ועשה עצמו אלוך וצוה שיעבדוהו. וילך שפי בכל יום ויום על הר אחד מהרי מצרים הנקרא ג'בל אלמקטאב⁸ להתבודד בו, וכל עבדי המלך כורעים ומשתחווים לו, כי כן צוה וגזר עליהם. וכשמזכירים את שמו בבית התפלה שלהם יהיו קמים על רגליהם במורא 10 ופחד לכבוד שמו, והיה משלח נשים זקנות כמרגלים בבתי האנשים ושרי מצרים לשמוע מה יספרו בביתם, ואזי מודיעים לו. ובנה שתי כתי תפלות בארץ מצרים, שם האחד ג'אמע⁹ אל קאהר"ה ושם השני ג'אמע אל ראשאד"א. והיה הולך בכל יום ששי ועומד על הבימה ומתפלל¹⁰ ואח"כ אומר להם: הלא תדעו אם לא תשמעו הגד הוגד לי מה שאמר פ' ביום פ' ומה שאמר פ' ביום פ' בחדרי 15 משכבו ועל מטתו. והיה הוא חובש את אתונו ושני נערי עמו, ויהי הם בדרך הלך וירד מעל האתון וישחט את נער אחד והסיר את בני מעיו ארצה וירחץ את

2 שו' | 3 אלמצרים; מעווי | 4 פאטמ"ה | 5 שס"ח | 10 ליתא בבית התפלה | 13 ראשאד"ה | 14-13 פ והיה בכל יום ששי היה הולך

* על רקע הרשימה האנאליסטית של השליטים הפאטמים הובא בהרחבה סיפור מלכותו של הח'ליף הפאטמי השישי אלחאכם באמר אללה, אשר הָצַר ליהודי מצרים בגזרותיו (1007-1020). ראה ערכו אצל אנא"ס², ג, עמ' 76-82; אבן ח'לכאן, ד, עמ' 379-381.

1 ד' תשמ"ד = 984 לסה"נ. כיבוש מצרים בידי הפאטמים אירע בשנת 358 ה' = ד' תשכ"ט = 969.

2 אלמעז (אבו תמים) מעד, הח'ליף הפאטמי הרביעי, כובש מצרים ומייסד קהיר, בא מן 'המערכ', מתוניס. שם ייסדו הפאטמים את בירתם הראשונה, אלמהדיה.

3 סוריה וארץ-ישראל.

4 תימן.

5 אלעזיז.

6 סיפור אלחאכם, על פי אלמקריזי, אלח'טט, ב, עמ' 286-288; הנ"ל, אתעאט', ב, עמ' 71-100; וכן על פי מקורות יהודיים לא מזהים.

7 386 ה' = 996 לסה"נ; ד' תשס"ח = 1008 לסה"נ.

8 ג'בל אלמקטס, הר המתנשא ממזרח לקהיר.

9 מסגר.

10 הח'ליפים הפאטמים השיעים כיהנו למעשה (בניגוד לח'ליפים הסונים) כראשיה הדתיים של העדה המוסלמית.

ידיו מדמו ויאמר לעומדים עליו: לא [26ב] תתמהו על זה, כי יש לי סגולה גדולה. וגזר אומר שלא יאכלו העם לא גרגיר ולא מלאוכי¹¹ ולא משרת ענבים לחים ויבשים ואסורים בהנאה בכל יראה וכל ימצא ולא יגעון בם, פן מות ימותון מיתה משונה. ויעבר קול בכל מדינות מלכותו וגם במכתב לאמר על הערלים¹² שיתנו על צוארם שתי וערב¹³ מעץ, אמה וחצי ארכו וחמשה רוטלוס משקלו. ועל היאודים צוה שיתנו עול עץ על צוארם וצניף שחור יצנפו על ראשם, ובהכנסם למרחץ לא יזוזו העץ מעל צוארם. ובשבוע אחד המיר כמו שבעת אלפי יאודים וערלים והרס בתי כנסיות של היאודים,¹⁴ ולאחר שבעת ימים חזר אותם לדתם איש איש על עבודתו ועל משאו ובנה פעם שנית הכנסיות שלהם.¹⁵

סיבת שריפת היאודים,¹⁶ [סימן] כ"ג. ובליל פסח שרף היאודים במחוז שלהם נקרא אלג'ודריי"א.¹⁷ והסיבה, שהיה עובר בהחבא כליל פסח ושמע קול היאודים מקרים את ההגדה לבניהם ומפרשים להם בלשון ערבי; ויהי כאשר שמע שהיו אומרים וימות מלך מצרים ויאנחו בני ישראל¹⁸ חשב שהיו מקללין אותו שימות ויחר אפו עליהם ויאמר להם למה שלמתם רעה תחת טובה, הלא זה הדבר אשר החזרתי אותם לדתם. ותנתן דת על היאודים אשר במצרים וסגר המחוז שלהם ושרף אותם כלילה אחד, והנשארים ברחו ונמלטו. ומזה הסיבה

19 מלאובי"א | 20 יגעו | 22 רוטלו"ש | 25-26 (ימים) כי (תלויה מעל השורה) | 28 שרף את | 29 אלג'ודריי"א; והסבה | 30 ליחא את | 31 וימת; (ישראל) ויצעקו | 33 אתכם לדתכם | 34 מזאת הסבה

- 11 מלוכיה, צמח עשבוני הנאכל מבושל. איסור אכילתו הוא מן התמזוהים בגזרותיו.
- 12 הקופטים, הנוצרים.
- 13 צלב.
- 14 על רדיפת היהודים ראה מאן, היהודים, א, עמ' 32-38. רמיזות בדבר 'עול העץ והצניף השחור' מצויות במכתבו של אלחנן בן שמריה אשר בכת"י בודליאנה 2873.21 (Heb. a 3), דף 21.
- 15 רדיפות אלחאכם החלו בשנת 1008 והגיעו לשיאן בשנת 1014, כשציווה על בני 'עדות החסות' לצאת את גבולות הממלכה. גזירותיו עמדו בתוקפן עד שנת 1020/21. באותה שנה התיר לפתע למי שהתאסלמו מאונס לשוב אל אמונתם הקודמת, ואף החיר שיקום בתי התפילה. הלשון 'בשבוע אחד המיר' קשה. ניתן לשער, כי שבוע מייצג (כבלשון חכמים) שבוע שנים (1014-1020). על חזרת אלפי מומרים תוך 'שבועת ימים' ראה מאן, היהודים, עמ' 36.
- 16 סיבה = מהלך האירועים שהוביל אל הפורענות. שריפת היהודים שהיא חלק מן הרדיפות המתוארות לעיל מתועדת אצל אלמקריזי, אלח'טט, ב, עמ' 5; אלקלקשנדי, ג, 357.
- 17 שכונת היהודים נקראה אלג'ודריה על שם יחידה צבאית פאטמית שחנתה שם, ואין כאן 'ח'ודריאה' נוסח ספרד; ראה אלמקריזי, שם, ב, 5.
- 18 שמות ב, כג.

35 הסכימו חכמי מצרים שלא ילמדו עוד את בניהם בלשון אלשר"ח.¹⁹ ויום אחד השליך²⁰ משורר אחד שיר חדש והוא מתנבא על הבימה שלו, וכונת השיר היתה שאתה כזבן וכל דבריך בטלים, ואם תחזיק עצמך נאמן ואמיתי בדבריך אמור לנו מי כתב האגרת הזאת.²¹ וזהו לשון השיר שכתבו, ובכתב ישמעאל.²² שיר שעשו אותו למלך אל חאכם, [סימן] כ"ג (!).

40 כל ג'ור ולצולם קד ראצינא ולא כל כופר ולא חמאקא ואין כונת תעלם עלם אלג'יב קולי מן הוא אלדי כתב אל כתאבא.²³ [27א] ואחר כך נתן עיניו²⁴ שיהרג אחותו. והיא היתה חכמה גדולה. והלכה והשכירה עליו עשרה אנשים בסך ידוע. ויום אחד היה הולך יחידי כמנהגו ויצאו לקראתו והרגו אותו,²⁵ כן יאבדו כל אויבך, בשנת תי"א לחשבונם, היא שנת ארבעת אלפים ותשצ"ג ליצירה.²⁶

45 מלכי מצרים,²⁷ [סימן] כ"ד. וימלוך תחתיו אל טאהר²⁸ בנו, ומת בשנת תכ"ז. וימלוך תחתיו מסתנצר בנו, ומת בשנת תצ"ה. וימלוך אלאמיר בנו, והוא בן חמש שנים, ומת בשנת תק"ל.²⁹ וימלוך אל חאפץ בנו. וימלוך אל מצפאר,³⁰ ויהרגוהו. וימלוך תחתיו אל פאיז בנו, והוא בן חמש שנים, ומת בשנת תקנ"ו.

35 (הסכימו) כל | 36-37 (היתה) לומ' | 37 אתה | 39 אלחכם | 40 פ ג'ור ; קאר | 42 להרוג את | 43 ליתא היה ; יצאו | 46 אלטהאר

- 19 'שרח' = הסבר. כאן תרגום כתבי הקודש לערבית (של רס"ג).
- 20 השליך שיר = קרא דבר שיר (ערביזם).
- 21 דברי המשורר משקפים את ההתנגדות לתעמולה הפאטמית-האסמעילית, ובמיוחד להאליהו של אלחאכם.
- 22 ההעתקה שלפנינו דווקא בכתב עברי האופייני לערבית-היהודית. על האורתוגרפיה ראה נספח הלשון המשוערבת.
- 23 תרגום השיר: לכל עולה ולעושק כבר התרצינו / וכן לכל כפירה ודבר הבל / ואם יודע אתה את תורת הנסתר / אמור לי מי (האיש) אשר כתב את המכתב. על הצירוף הערבי 'ולא... ולא...' בהוראת 'הן... הן...' ראה בלאו, דקדוק², עמ' 315-316.
- 24 הח'ליף אלחאכם.
- 25 אלקריזי (אלח'טט, א, עמ' 289) הגדיר גרסה זו בדבר נסיבות הירצחו כשמועה.
- 26 411 = 1020. התאריך העברי ד' תשצ"ג = 1033 לספירה.
- 27 הפאטמים.
- 28 אלט'אהר.
- 29 אלאמיר, בנו של מסתעלי בן אלמסתנצר; נרצח בשנת 524 ה' (1129).
- 30 צ"ל אלט'אפר.

50 וימלוך עאצר בנו,³¹ והוא אחרון מן הפאטמיים אשר באו למצרים.
וימלוך בבבל טאייע אל כליפ"א בשנת שס"ג לחשבונם, והשיא בתו למלך
מצרים, ושמו עצר אל דולה.³²

31 אלעאצ'ד, שהורח מן השלטון בידי צלאח אדין אלאיובי בשנת 567 ה' (1171).
32 הח'ליף העבאסי אלטאאע (עיין לעיל בסוף פרק הח'ליפים העבאסים (ב) סמוך לציון הערה 10) הוא 'הגורם המזמן' את הופעת הנגידות במצרים, ולכן שב סמברי והזכירו כאן. לפי גירסת סמברי הוא השיא אלטאאע את בתו לעאצ'ד אלדולה. בסיפור הנישואין נפלו שני שיבושים חמורים: (א) עאצ'ד אלדולה לא היה מלך מצרים, כי אם השליט בפועל בח'ליפות העבאסית בין השנים 977-983. אלטאאע, שנשא בתואר ח'ליף, היה כפוף לו למעשה; (ב) עצ'ד אלדולה השיא את בתו לאלטאאע, ולא להפך.

[נגידות ארץ מצרים]*

סיבת הנגידים בבואם לארץ מצרים, [סימן] כ"ה. ובשנת שס"ו לחשבונם, היא שנת ארבעת אלפים ותשמ"ח¹ ליצירה, באת המלכה לארץ מצרים² ושאלה היא על ענין היאודים אשר במצרים אם יש להם מלך או נשיא, לפי שכבבל היא ראש ממשלת כליפ"ת אמיר אל מומנין³ אלעבאסי ממשפחת הנביא מא"ה⁴ ושם ר' דניאל ן' חסדאי הנקרא ריש גלותא⁵ ויש לו ספר היחס עד דוד המלך עליו השלום, והישמעאלים קורים לו סידנ"א ן' דאוד⁶, ויש לו שררה גדולה על כל קהילות ישראל תחת יד אמיר אל מומנין. וכל איש מהיאודים או מהאומות יקום מפניו ויתן לו שלום, וכל מי שלא יקום מפניו מלקין אותו מאה מכות, כי כן צוה לו המלך. ובכל יום שהוא הולך לראות פני המלך הולכים עמו פרשים מן הגוים ומן היאודים ומכריזים לפניו בלשון ישמעאל אעמלו טאריק לסיידנא ן' דאוד.⁷

והוא רוכב על סוס ומלוכש בגד משי ורקמה ומצנפת גדולה על ראשו ועל המצנפת סודר לבן ועל הסודר רביד. וכשמגיע [27ב] לחצר המלך סריסי המלך יוצאים לקראתו ורצין לפניו עד הגיעו לחצר המלך, ועבד הנשיא עובר לפניו בכיס זהובים ומפזר לפני הנשיא לכבוד המלך, וכשמגיע הנשיא אל המלך משתחוה וקם על רגליו להראות שהוא נכנע ועומד כעבד לפני המלך, והמלך רומז לסריסיו שיושיבו הנשיא בכסא הסמוך לו לשמאלו, ואז שואל שאלתו.

3 ותשמה; באה | 7 בכל | 11 לסאידנ"ה

* בפרק זה הועלו פרשיות מתוך סיפור תולדותיו של מוסד ההנהגה המרכזי של יהודי מצרים בימי הביניים, קרי הנגידות. כאן תוארו נסיכות ייסודה של הנגידות, סמכויותיו של הנגיד והתמורות שחלו במוסד זה לאחר הכיבוש העות'מאני, עד לחיסולו. על הבעיות הכרוכות בסיפורים אלה ראה שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 44-86.

1 366 ה = 976; ד'תשמ"ח = 988.

2 גם אם נניח, כי סיפור בואה של המלכה בנוי על מסורת שנשתמרה בקרב יהודי מצרים, הרי שהתאריך עצמו בדוי. מקורו בהגהת שולם ליוחסין (קונטרס מ, דף ד ע"ב), ששם נאמר: 'ורבן אלדולה בן בויה מת שנת שסו וימלוך עצד אלדולה... ועצד אלדולה נתן את בתו לטאיע כליפה'.

3 אמיר אלמאמנין היה אחד מתארייו של הח'ליף המוסלמי.

4 מא"ה = משוגע איש הרוח (ר"ת), כינוי פולמי שכיח למוחמד, על פי הושע ט, ז. ראה שטיינשניידר, פולמוס, עמ' 302, 364.

5 דניאל בן חסדאי, ראש הגולה (להלן רה"ג) שחי במאה ה-12. שירבוב סיפורו אל תוך פרשת ראשיתה של הנגידות במצרים במאה ה-10 הוא אפוא אנכרוניסטי. מקורו אצל בנימין, עמ' לט-מא (סא-סג).

6 אדוננו בן דויד, לפי שרה"ג התייחס על דויד המלך.

7 לשון ההכרזה: פנו דרך לאדוננו בן דוד.

ובתת לו שאלתו⁸ קם על רגליו ומכרך למלך ברכה מתוקנת, והולך לדרכו.⁹ ויש לו על סוחרי הארץ מס ידוע בכל שנה ושנה חוץ מן המתנות שמביאין לו מאפסי ארץ; זהו מה שהם נוהגים בארץ בבל. וכשבאת המלכה לארץ מצרים חשבה היא שיש במצרים זה המנהג, ויאמר לה המלך אין להם לא מלך ולא נשיא. אמרה לו במלכות אבי יש ישראלים הרכה ויש להם נשיא נקרא אלדאוד¹⁰, ר"ל מזרע דוד, ואבי מתברך בו ועושה לו כבוד גדול לפי שהוא מזרע מלכים ונביאים,¹¹ ואם ייטב הדבר בעיני המלך תשלח להביא אחד מזאת המשפחה בארץ מצרים. ויטב הדבר בעיני המלך, וישלח ספרים כיד הרצים¹² אל מדינת בבל לאמר: הגד הוגד לי שבמדינת מלכותך יאודים מזרע דוד המלך, ותשלח לי אחד מהם, כי בתך רצתה בזה. ושלחו לו משם איש נבון וחכם מר פ¹³ מזרע הנשיאים¹⁴ אשר במדינת מלכותו ושיתוהו על ארץ מצרים, ומשם והלאה נשתלשל הנגידות במצרים. והיה לו הורמנותא דמלכא¹⁵ ומאמר המלך לרדות את העם במקל ורצועה.¹⁶ וביום שבת קדש היו מתקבצים כל העם בכיתו ומלויים אותו לבית הכנסת של ק"ק מסתערב¹⁷ בשמחה ובשירים. וביום שמחת התורה אין מוציאין רק שני ספרים, כמו שכתב הטור,¹⁸ וקורין בא' וזאת הברכה, והמפטיר קורא בשני כאתמול, ומפטירים ויהי אחרי מות משה. ולאחר המוסף משימין שלחן לפני ההיכל וחומש עליו, והנגיד יושב וקורא בו מבראשית עד ויכולו ומתרגם כל פסוק בלשון תרגום וערבי, ואחר כך נפטרים מבית [28א]

18 וכתת | 19 פ שמבאין | 20 שנוהגים הם | 26 הוגד; (המלך) ע"ה | 27 פלוני | 29 הרמנותא | 30 השבת | 32 לא היו | 33 כאתמל

- 8 ראש הגולה שוטח את בקשתו (שאלתו), והמלך נענה לו.
- 9 לחיאור קבלת רה"ג ('הנשיא') אצל המלך ראה סיפור נתן הבבלי על פי יוחסין (קונטרס לג, דף ד ע"א). מבחינת זמנו, המאה ה-10, הוא תואם את מסגרתן של סיפור 'ייסוד' הנגידות. ראה בן-ששון, עמ' 162-152.
- 10 על יחס המוסלמים אל רה"ג ראה פישל, ריש גלותא, עמ' 181-187.
- 11 על פי אסתר א, כא; ח, י.
- 12 הנגיד הראשון של יהודי מצרים הידוע לנו הוא יהודה בן סעדיה. הוא כיהן בין השנים 1064-1078. ראה כהן, שלטון עצמי, עמ' 158-171. סמברי לא הכיר את הנגיד הראשון בשמו, ולכן כינה אותו מר פלוני.
- 13 'נשיאים' הוא תואר שנתכבדו בו בניה של משפחת רה"ג אשר לא נשאו במשרת הראשות.
- 14 שלטון וייפוי כוח מאת המלך. ראה בבלי ברכות נה ע"א ועוד.
- 15 לשון התלמוד המתאר את כוח האכיפה של רה"ג: בבלי הוריות יא ע"ב.
- 16 המוסתערבים הם היהודים ילידי ארצות המזרח המוסלמי המושרשים בהן מדורות קדומים. ראה בן-צבי, מחקרים, עמ' 15-20.
- 17 בעל הטורים (אורח חיים, הלכות לולב, סי' תרס"ט) כתב שלא כדברי סמברי, אלא 'מוציאין ג' ספרים' כמנהגנו.

הכנסת ומלוין אותו עד ביתו, ויום טוב היה עושה לאוהביו. והיה נמשך זה המנהג עד זמן הרמב"ם ז"ל,¹⁸ שהיה בזמנו אחד מהם מזרע דוד ע"ה, כפי מה שראיתי בספר שאלות ותשובות להרמב"ם ז"ל כתיבת יד ישן נושן,¹⁹ וחתומים בה הרמב"ם ושני רבנים עמו ממצרים, וכתיבת יד הנשיא מסכים עמהם, כזה הסדר: וכתב משה. וקפת עלי האדה אלפתווי ואנא מוואפק עליה יצחק בר ששון. אנא מוואפק עלי ג'מיע דאלך וקאלילא²⁰ בה שמואל הלוי ברבי סעדיה.²¹

חתימת יד יאודה הנשיא, [סימן] כ"ו. הבנתי בזו השאלה והיא כתורה וכהלכה ואין לזוז ממנה, וכתב יאודה הנשיא נשיא גליות כל ישראל בן יאשיהו הנביא²² זק"ל.²³ עכ"ל יאודה הנשיא הנגיד,²⁴ שהוא מזרע דוד המלך ע"ה. וכשנפסק שלשלת העבאסיים מבבל ואז התחיל אור העותמאנלוס, חזר הנגידות למי שראוי לה מצד חכמתו ומעשיו ועשרו.²⁵ והיו שולחים אנשי קושטנטינא יאודי אחד חשוב וחכם בהסכמת חכמי קושטנטינא שריה ויועציה כדי לשפוט את העם משפט צדק, והיה מעניש וקונס ומכה ומנדה ומחרים כפי מה שצריכה השעה, ונמשך זה הנגידות עד זמן הנגיד הר' יעקב בן חיים תלמיד.²⁶ וכבא הנגיד אל ארץ מצרים וילבש אותו השר בגדי מלכות,²⁷ וביום שבת קדש הלכו עם בני

37 פ בזמן, בזמנו (תלוי מעל השורה) | 41 דלק"י | 45 וצוק"ל | 46 העותמאנליס; חזרה | 48 אנשי | 50 וכבא

18 תיאור הכבוד שנהג העם בנגיד הוא העדות האותנטית היחידה שבפרק דנן. נראה כי המציאות המשתקפת מתוכה היא מאוחרת לזמנו של רמב"ם, ואולי היו אלה טקסים מימי הממלוכים (המאות ה-13-16).

19 ראה סקירת כתיב-היד של שו"ת רמב"ם אצל בלאו, תשובות, ג, עמ' 11-3, 25-31.

20 צ"ל וקאלילא (= ואומר).

21 לשון ההסכמות: עמתי על ההוראה הזאת, ואני מסכים לה — יצחק בר ששון. אני מסכים לכל זה, ואומר בעניינו... שמואל הלוי ברבי סעדיה. ראה הנוסח שהביא בלאו, שם, ב, עמ' 661 (כ"י אוקספורד 2359).

22 צ"ל הנשיא.

23 זכר קדוש לברכה.

24 התוספת 'נגיד' היא של סמברי.

25 ציון הזמן — ראשית המחצית השנייה של המאה ה-13. השפעתם של יהודי קושטא על הנעשה בקהילה במצרים הייתה מצומצמת גם לאחר הכיבוש העות'מאני של ארץ הנלוס ב-1517, וודאי שלא התקיימה כלל במאות הקודמות.

26 ר' יעקב תלמיד, בן למשפחה נכבדה בקהיר ממוצא ספרדי; ראה להלן דפים 130, 134 א (סופי הסימנים קקו, קקכג). על משפחתו ראה דוד, תלמיד, עמ' 183-189.

27 מוסד הנגידות בטל בארץ מצרים לאחר הכיבוש העות'מאני. מלבד ר' יעקב תלמיד 'הכתיר' סמברי עוד שני אישים בני המאה ה-16 בתואר נגיד: את אברהם קאסטרו (דפים 133, 134 א) ואת ר' תאג'יד

ישראל להקביל פניו ועל צבא תהלתם מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה.²⁸ וכאשר
 הקבילו פניו לא שת לבו עליהם ולא נהג בהם כבוד, ויחר להרב מהר"ר בצלאל
 מאד, ושסע אותו בדברים ונדה אותו. ואזי נמלא חימה הנגיד והלך אל השר
 55 להלשין הרב לומר שלא חס על כבוד המלכות. ויהי כשמוע הרב את הדברים
 האלה וישכם בבקר ויחבוש את החמור וספר שמואל עמו, ויעמוד לפני השר
 ויקוד וישתחו לאפיו ויאמר לו דבר לי אליך השר, ויקם מעל הכסא. ויאמר שמע
 נא את דברי השם הנמצא כתוב בספר, שמיום שגלינו מארצנו וקבלנו מלכותכם
 עלינו גזרנו אומר לבל יכנו שם איש מישראל [ב28] בשם מלך, כי לכם המלוכה.
 60 והאיש הלזה כנה שמו בשם מלך, כי כן קורין לו נגיד, ונגיד רוצה לומר מלך,
 דמתרגימנן לנגיד על עמו על ישראל למלכא על עמא ישראל.²⁹ ופייסתי אותו
 בדברים ולא קבל ממני, וכאשר ראיתי שהוא מורד במלכות החרמתי אותו. ויהי
 כשמוע השר את דברי הרב ויחר אפו על הנגיד ויגרשנו מארצו. ומהיום ההוא
 ומעלה וישימה לחק בישראל לבל יכנו לשום יאודי אשר יבא מקושטנטינא נגיד
 65 אלא היו קורין אותו ג'יליבי,³⁰ ותהיין חק לישראל עד היום.

53 לרב | 58 פ שגילינו | 61 ליחא עמא | 65 קורים

(דף 130א). ואולם נראה, כי השלושה נתכבדו כתואר זה משום שכיהנו במשרות רמות בחצרותיהם
 של הפחות העות'מאנים ששלטו במצרים, ולא שימשו כמשרת הנגידות. שכבר עברה מן העולם. גם
 שימוש הלשון 'וילבש אותו השר בגדי מלכות' מכון, כנראה, ליחסים שבין 'השר' העות'מאני
 והחצרן היהודי, ותו לא.

28 ר' בצלאל אשכנזי, מגדולי רבני מצרים במאה ה-16; לקמן דף 133ב. הסכסוך בינו לבין חיים תלמיד
 התחולל קודם לשנת 1583, שאז עלה הרב לארץ-ישראל.

29 על פי שמואל ב ז, ח: 'להיות נגיד על עמי על ישראל' והתרגום הארמי על אתר.

30 ג'יליבי (תורכית) — תואר כבוד לאדם רם המעלה. ראה אנ"אס², ב, עמ' 19, ערך Çelebi.

[סוף תקופת הגאונים: פורענות בבבל ותקוות גאולה]

הריגת ר' שרירא גאון, סי' כ"ז. ובשנת שע"ז לחשכונם, היא שנת ארבעת אלפים ותשנ"ח ליצירה,¹ הלשינו פריצי ישראל ברב שרירא גאון ובנו רב האיי גאון,² ותפסם המלך ישמעאל וכיזו כל אשר להם, ולא השאיר להם שום מחיה בעולם.³ ונתלה רב שרירא מידו אחת⁴ והוא כבן ק' שנה,⁵ ונתקיים דברי המקונן שרים בידם נתלו⁶ ופי' שרים זה רב שרירא בידו נתלה, והוא היה סוף הגאונים ומבית דוד היה מזרע המלוכה מבני זרובבל בן שאלתיאל.⁷ שאלת חלום על ענין המשיח, סי' כ"ח. וזה רבינו שרירא פעם אחת שאל שאלת חלום על אודות המשיח והשיבו לו זה הפסוק: אסף אסף יעקב כלך קבץ אקבץ שארית ישראל יחד.⁸ והגאון לא היה מביין פתרון הדברים וחזר פעם שנית ושאל, והגידו לו כל הענין בראשי חיבות על כל אות ואות תיבה אחת, וזה לשון המילות.⁹

אסף: ר"ת אשמיעך סתרי פלאות
אסף: אוריד אשמיד סמאל¹⁰ פרנסיא

2 (גאון) ז"ל | 4 וכזו | 5 פ אחד

- 1 377 ה = 987; ד' תשנ"ח = 998.
- 2 רב שרירא גאון (להלן רש"ג) ובנו רב האיי, גאוני ישיבת פומבדיתא במחצית השנייה של המאה ה-10 ובמחצית הראשונה של המאה ה-11.
- 3 מקורו של סיפור הפורענות בספר הקבלה של ראב"ד (להלן סה"ק). אל סמברי הוא הגיע באמצעות יוחסין השלם, עמ' 207.
- 4 נתלה ב' = מצא סיוע, נתמך בידיו. זהו ביטוי מצוי בספרות הגאונים; ראה מילר, הלכות פסוקות, עמ' 70 (סי' קלה, 'שמא יברח ויתלה עצמו ביד גוי'); סה"ק, עמ' 41 שו' 199). כהן שיער, כי המשפט 'נתלה ר"ש מידו אחת' הוא שיבוש בהבנת המקור הערבי-יהודי של סה"ק, ולכן אינו מתאר כלל את צורת ההחללות בגאון.
- 5 שנות חייו של רש"ג 906-1006.
- 6 איכה ה, יב. מדרש הכתוב דלקמן יוחס להאר"י.
- 7 על ייחוסו לדוד ראה דבריו (אגרת רש"ג, עמ' 92): 'ואבהתנא דילנא רבית נשיא אינון' (= ואבותינו שלנו מבית ראש הגולה הם).
- 8 מיכה ב, יב.
- 9 הטקסט האפוקליפטי דלקמן נפוץ במאה ה-16 באיטליה ובמזרח המוסלמי. טקסט זה נושא אופי פסבדו-אפיגרפי, והוא יוחס לרש"ג, אף שמופיעים בו פרטים ריאליים שונים הרומזים לדמויות ולאיורעים מן המאה ה-16. מקורו של סמברי הוא בן ישראל, נשמת חיים, מאמר שלישי, פרק ששי, דף קה ע"א; וכן כתב-יד שהכיל את 'שאלת החלום' במלואה.
- 10 סמאל הוא כינוי נפוץ לשטן בספרות היהודית מימי האמוראים ואילך. כבר אז הוא זוהה עם שרו של

- 15 יעקב: ילחם עם קרלו במלחמת
כלך: כח לעכב כתרו
קבץ: קרלו במלחמת צריו
אקבץ: אנסה קיסר בשנת צ¹¹
שארית: שנה אשמיד רומאני יוני תורכאי
20 ישראל: י שבטים ראשיהם אביא לכם¹²
יחד: יוסף חבר דוד¹³
זהו מה שהורוהו מן השמים, וברוך היודע.

- עשו, ומכאן מקומו המשמעותי בטקסט הטעון מתח משיחי אנטי-נוצרי. ראה דוידזון, עמ' 253 ;
מרגליות, מלאכים, עמ' רמח-רע; וכן לקמן, סיפור יוסף דילה ריינה, דפים 37-44.
11 הקיסר קרל החמישי ('קרלו') לחם בפרנסואה הראשון מלך צרפת ('פרנסיא') על אדמת איטליה
(רומאני') בשנת 1530 ('[ר]ץ').
12 במאות ה-16 וה-17 נחתדרשו השמועות על מציאותם של עשרת השבטים. בימי השיא של התנועה
השבתאית 'הגיעו' ידיעות רבות בדבר תנועותיהם הצבאיות. ראה שלום, ש"צ, א, עמ' 266-284.
13 כנראה דויד הראובני, שפעל לדבריו בשליחות אחיו יוסף המולך בחבור ('יוסף חבר דוד'). תכניתו
ה'משיחית' חתרה לחורבן האימפריה העות'מאנית, ואילו שלמה מלכו, שנקשר אליו, חזה את מפלת
רומי ('אשמיד רומאני יוני תורכאי'). אשכולי (סיפור, עמ' רכז-רכח [במבוא], 156-157) שיער, כי
מלכו הוא מחברו של חישוב קץ זה. על הראובני ומלכו ראה להלן, דפים 285-289.

[הח'ליפים העבאסים (ג)]

שמות המלכים, סי' כ"ט. וימות טאייע בשנת ש"פ, וימלוך תחתיו קאצ'ר נ' מוקתצ'ר,¹ ומת שנת [29א] תכ"ב. וימלוך תחתיו קאיים בנו, ומת שנת תכ"ז,² ובימיו היה אבו עלי בן סיני הרופא.³ וימלוך תחתיו מקתצי בנו,⁴ ומת שנת 5 תפ"ט, ובימיו היה נ' אלגזאלי הרופא.⁵ וימלוך מסתטהר בנו, ומת שנת תק"ל.⁶ וימלוך תחתיו מסתרשיד בנו ומת שנת תקכ"ט. וימלוך תחתיו רשיד בנו, ומת שנת תק"ל. וימלוך תחתיו מסתכפי⁷ נ' מסתטהר, ומת שנת תקנ"ה. וימלוך תחתיו מקתטר בנו, ומת שנת תקנ"ו.⁸ וימלוך תחתיו מסתנגיד בנו, ומת שנת תקס"ז.⁹ וימלוך תחתיו מסתצי בנו, ומת שנת תקע"ה.

5 אלגאזילי | 6-7 ליתא וימלוך תחתיו מסתרשיד — ומת שנת תק"ל

- 1 צ"ל אלקאדר בן אלמקתדר.
- 2 ח'ליפתו של אלקאים נמשכה עד שנת 467 ה' (1075).
- 3 אבו סינא, פילוסוף ורופא נודע: 370 ה'-428 (980-1037).
- 4 אלמקתדי, נכדו של אלקאים, מת בשנת 487 ה' (1094).
- 5 מחמד אלגזאלי, תאולוג ומיסטיקן: נולד בשנת 450 ה' (1058).
- 6 צ"ל מת 512 ה' (1187).
- 7 צ"ל אלמקתפי.
- 8 השם שגוי. ראה לעיל הערה 1.
- 9 אלמסתנגיד בן אלמקתפי.

[סמואל אלמגרי: סיפורו של מתאסלם]

סיפור שמואל ן' עזריא מכת המגשמים¹ מוכה בסנורים, והזיד בעורמה,² על תורת ה' תמימה,³ ודברים מלכו בדה,⁴ על התורה ועל העבודה, ועשה ס' אל אפחא"ם,⁵ שחור כפחם, והתפאר עלינו כי הוציא ספר לדת ישמעאל, והבדילו 5 ה' לרעה מכל שבטי ישראל.⁶

סי' ן' עזריא שחזר לדת ישמעאל⁷ וס' אלאפח"ם שעשה, [סימן] ל'. ובשנת חקע"ה לחשבונם, היא שנת ארבעת אלפים ן' נ"ז ליצירה,⁸ נזרקה מינות באיש אחד ושמואל ן' עזריא שמו, ובשביל שרה שהיה בו כי היה בקי בלשון ישמעאל ככתבם וכלשונם⁹ חבר ספר נגד היאודים, והשיג על תורת משה עצמה ומביא ראיות מן הפסוקים בלשון הקדש בכתב ישמעאל ומפרש אותו אח"כ כפי סברתו הנפסדת, וחרף וגידף והטיח דברים כלפי מעלה ודבר סרה באלקים ובמשה, וזה יורה על מעוט שכלו וחסרון דעתו, וכדה דברים מלכו אשר לא צוה ה'. וחבר ספר נגד היאודים ויקרא שמו כישמעאל אפח"ם אליאוד, ר"ל השפלת¹⁰ היאודים, והעתיק מזה הספר ספרים רבים וחלקם למלך ולשרים כדי למצוא חן בעיניהן ולהבזות בעליהן בעיניהן.¹¹ ובתחלת ספרו חבר קונטרס 15

2 מגשימים | 6 אלפא"ם | 12 מיעוט | 13 אליהוד | 15 בעיניהם

- 1 על דרך ירמיהו יד, כב.
- 2 על דרך שמות כא, יד.
- 3 תהלים יט, ח.
- 4 על דרך מלכים א יב, לג.
- 5 המומר שמואל בן יהודה בן אבון (1125-1175). לאחר שהתאסלם חיבר כתב פולמוס ארסי נגד היהודים בשם אפחאם אליהוד (=השתקת היהודים). חיבור זה היה נפוץ מאוד בעולם המוסלמי. ראה פרלמן, אפחאם, עמ' 27-15.
- 6 דברים כט, כ.
- 7 התאסלם. הביטוי 'חזר לדת' הוא ערביזם.
- 8 'חקע"ה לחשבונם' = 575 ה' (1180); 'ארבעת אלפים ן' נ"ז ליצירה' = 1197.
- 9 מלבד חינוכו היהודי רכש סמואל אלמגרי השכלה כללית רחבה, והצטיין במיוחד במתמטיקה ובפואה. הוא שימש שנים רבות רופא בחצרות מושלים וזוירים. בעת שהתאסלם (1163) היה רופאם של נסיכי בית מראג'ה שבאורבייג'אן. ראה פרלמן, אפחאם, עמ' 15-17; הנ"ל, הפולמוס, עמ' 115.
- 10 צ"ל השתקת היהודים. אפחאם נכתב סמוך מאוד להתאסלמותו.
- 11 אסתר א, יד.

אחד וקרא שמו כת"ב אל"רואיי"א, ר"ל ספר המראה.¹² ואמר הסיבה בספרו, כי בלילה אחד בחלומו ראה [29ב] מראה גדולה ואור גדול ואש מתלקחת בקרבו ואיש אחד יושב על הכסא כנגדו ועל מצחו טוטפת ובראשו מצנפת לבנה ונעימה בת מאתים אמה ושערות זקנו מגיעים עד טבורו ובידו ספר פתוח ויקרא אליו ויאמר לו יאודי למה אתה לא תאמין בי וכןבואתי ולא תשמע אלי כי אנשים אחים אנחנו ונביא לך ראייה מספר תורת משה שלך. וישתומם על המראה ויאמר לו מי האדון המדבר הנני, ויען ויאמר לו אני הוא מחמד מא"ה¹³ אשר שלחני ה' לרעות את עמי, גשה נא אלי. וכשמעו את דברי האיש ואת שיחו ויקוד וישתחו ארצה עד גשתו עד אחיו,¹⁴ והראה לו זה הכתוב כתוב בכתיבת ישמעאל ומדבר בלשון ישראל והוא זה נביא מקרבך מאחין כמוני יקים לך ה' אלקיך אליו תשמעון,¹⁵ ופירש לו הפסוק על עצמו שהוא מבני ישמעאל אחי יצחק. וישתומם על המראה ואש מתלקחת בקרבו, ויאמר עשו בלבו ודאי גם בו בחר ה'. וישכם בבקר ויחבוש את אתונו¹⁶ והלך לכפור בדת משה וישראל, והיה כאחד מהם. וחבר זה הספר נגד היאודים, וכשירצה להביא ראייה רעועה כפי סכלו הנפסד מביא ראייה מפסוק ישראל ומתורגם בלשון ישמעאל. ומחזיק גם כן באמונת השילוש, ואומר שהוא ודאי המשיח האמיתי.¹⁷ והעליל עלינו עלילות ברשע כי התורה מוחלפת וגרענו והוספנו,¹⁸ וכדי לאמת דבריו בנה קו על תוהו.¹⁹ וכתב כי עזרא הסופר גרע והוסיף והחליף, והביא ראייה כי התורה לא נתנה כולה להמון העם אלא לכהנים בלבד, אבל המון העם לא ניתן להם אלא שירת האזינו בלבד, שנאמר ועתה כתבו לכם את השירה הזאת ולמדה את בני

24 הכתוב הזה | 30 שכלו | 35 (שנאמר) ויכתוב (מחיקה)

- 12 כתאב אל־אִי־א (=ספר החיזיון) הוא חיבור אוטוביוגרפי שסמואל צירף למהדורה השנייה של אפחאם בשנת 1167. סמברי ייסד עליו את תיאור המראה שהוביל את סמואל להמרת דתו. חיבור זה פורסם אצל פרלמן, אפחאם, עמ' 94-120 (בערכית).
- 13 ראה לעיל בפרק נגידות ארץ מצרים, הערה 4. כינוי גנאי זה הוא תוספת של סמברי.
- 14 בראשית לג, ג.
- 15 דברים יח, טו. המוסלמים השחמשו בפסוק זה בפולמוס האנטי־יהודי. ראה אפחאם, עמ' 29. (בהפניות דלקמן הציון אפחאם כוונתו לטקסט הערבי שהוציא פרלמן).
- 16 במדבר כב, לא.
- 17 אפחאם, עמ' 23, 34-35. 'הוא המשיח' = ישו הנוצרי.
- 18 טענות ה'תבדיל' (ההחלפה) וה'נסח' (הגריעה והביטול) הן טענות מרכזיות בפולמוס המוסלמי־היהודי. ראה אפחאם, עמ' 6-11, 16-21.
- 19 על פי ישעיהו לד, יא.

ישראל, אבל לכהנים נתן להם את התורה כולה, שנאמר ויכתוב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים בני לוי. וכשגרמו העונות והחריב נבוכדנצר הרשע בית המקדש ושרף את התורה והגלה לישראל לבבל נשתכחה מהם התורה, כי איך הם יושבים בגלות ובארץ אויביהם כמה שנים רבים ורעים ויודעים את התורה בשלימות, [30א] כי הורקו מכלי אל כלי ובגולה הלכו והיו נשכחים כמת מלב עד כי לא ידעו דבר, עד שקם אחד מהם שהיה כהן ושמם עזרא והיה יודע איזה פרק מן התורה שהיתה מסורה לו מימות משה וחבר להם תורה אחת כפי מה שעייין בשכלו.²⁰ וראיה לזה איך יתכן כי התורה כתוב בה וינחם ה' איך יתכן לומר כנגד השי"ת וינחם ה'. ועוד הקשה כפי שכלו המזוהם כי אפי' המתרגם שרצה לתקן קלקל באומרו וינחם ה' ותב ה' במימריה, ואם ידיעתו מכרחת בכך וגלוי וצפוי לפניו שעתידים לחטוא ועל תנאי זה כרא את האדם איך יתכן לומר וינחם ה' או ותב ה' במימריה. וגם כן כתב בספרו איך יתכן לומר וירח ה' את ריח הניחוח או ויתעצב אל לבו, והוא מביא ראיה על מלת ויתעצב כמו בעצב תלדי בנים.²¹ וגם כן כתב פסוק ותהרין שתי בנות לוט מאביהן, איך יתכן על איש זקן בא בימים שנתעברו שתי בנותיו מביאה ראשונה. ואם אפשר לומר שהיה זה המעשה בודאי בלי ספק אם כן המשיח שלהם שהם מצפים ומקוים לו ודאי כפי שטתם הוא ממזר ח"ו שהוא מרות המואביה.²² וגם כן כתב וחרף וגדף על חז"ל שאסרו בשר בחלב מן התורה שהוא אסור דכתיב לא תבשל גדי בחלב ומתרגמין לא תיכול בשר בחלב. והוא פירש שהוא מותר, ופירש מלת לא תבשל כמו הבשילו אשכולותיה.²³ וכזה וכוזה חרף וגדף והטיח דברים כלפי מעלה וכדה מלכו דברים שלא נתנו ליכתב ואסור לשומעם וכל שכן לכותבם בכתב. ועוד העליל עלינו עלילות ברשע וכתב בספרו על עובדיהו ו' שלום,²⁴ שנשתמד בימי מחמד מא"ה ולמצוא חן בעיני הנביא פירש לו את התורה כולה,

38 את ישראל | 39 רבות ורעות | 41 פ איזו | 42 פ אחד | 44 אפילו | 49 ליתא כן | 50 איפשר | 51 מקוים ומצפים | 54 מילת | 56 לשמעם; לכתבם

20 הטענה בדבר זיוף התורה בידי עזרא הסופר הופיעה בשלב קדום בפולמוס המוסלמי. ראה אפחאם, עמ' 48-51, בפרק דיכר אלסבב פי חבדיל אלחוראה (=כעניין הסיבה לזיוף התורה); לצורס, עזרא, עמ' 359-379.

21 הכתובים 'וינחם ה' (בראשית ו, ו) 'וירח ה' (שם ח, כא), 'ויתעצב אל לבו' (שם ו, ו) הוכאו אצל אלמגריבי בהתקפתו על האנתרופומורפיזם שלקחה בו התורה, לדידרו; אפחאם, עמ' 45-48.

22 שם, עמ' 59-62. ח"ו = חס וחלילה.

23 שם, עמ' 51-54. הכתובים 'לא תבשל', 'הבשילו אשכולותיה' בשמות לד, כו ובראשית לט, י.

24 ראה לעיל בפרק ראשית האסלאם, סימן ד, והערות 31, 33 שם.

ואמר כי בשכלו הזך ובחריפותו הוציא להם דבר מתוך דבר וחדש להם דין
 60 המגורשת מבעלה הראשון ונשאת לשני ונתגרשה גם כן ודעתה לחזור לראשון.
 אמר אפי' שכתוב בתורת היאודים לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב
 לקחתה, תוכל לחזור לו בזה האופן והוא שתתחד עם איש אחר ויבעלנה פעם
 אחת ולא אשנה לו, ובזה מותרת לחזור לבעלה [30ב] הראשון ועל פיו נוהגים,
 כי אמרו שהוציא זה הדין לאמיתו להודיע חיבתו של עובדיהו נ' שלום הנקרא
 65 אצלם עבדאללה נ' סלאמי, ויפה כיון.²⁵ וזה המקולל מהר עיבל כתב עלינו
 שאנו כותבים על-ענף בספרים שלנו ומחרחרין ריב על עבד אללה נ' סאלמי, כי
 לא תיקן להם זה הדין אלא בכונת המכוון כדי להוציא לעז על בני ישמעאל
 ולעשות אותם ממזרים. וכזה וכזה דבר סרה באלקים ובמשה להתעולל עלינו
 עלילות ברשע ובפשע. ובכן יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו,²⁶ וישמח ישראל
 70 ביוצאי חלציו אמן.²⁷

61 ליתא אמר; שכתב | 63 פ אחד | 64 חבתו | 66 התיבה עלינו מחוקה במקור | 67 תקן

25 על 'חידוש דין המגורשת', שיוחס בפולמוס האנטי־יהודי לעבדאללה אבן סלאם, ראה אפחאם, עמ' 57-59.

26 בבלי בבא מציעא פג ע"ב.

27 על דרך הברכה שכגמר טקס המילה: 'ישמח האב ביוצא חלציו'.

[הח'ליפים העבאסים (ד)]

מלכי הערב, [סימן] ל"א. ונחזור לענייננו. וימת מסתצר¹ בנו, ומת שנת תקע"ה. וימלוך תחתיו נאצר בנו, ומת שנת תקקכ"ב. וימלוך תחתיו טאהר² בנו, וימות טאהר וימלוך תחתיו³ דודו אל עאדל.⁴ ועל שמו היא האעדליי, ובימיו התחיל 5 מלכות התאתארכאן,⁵ ובימיו מת אלראזי הרופא.⁶ וימות אל עאדל מלך מצרים וימלוך אל כ'אמל בנו,⁷ ובימיו התחיל לזרוח נר המערבי⁸ בארץ מצרים.

3 תתקקכ"ב | 4 העדאליי"א | 5 התאתרכ"ן | 6 אלכמ"ל

- 1 צ"ל אלמסתצ'יא.
- 2 צ"ל אלט'אהר. ח'ליפותו נמשכה כשנה, בין 622 ה' ל-623 ה' (1225/6).
- 3 הח'ליף שמלך תחת אלט'אהר היה בנו אלמסתנצר. ראה דף 67 (סוף סי' עז). כאן דיילג סמברי מן הח'ליף העבאסי אלט'אהר באמר אללה אל אלמלכ אלעאדל, הסולטאן האיוכי של מצרים.
- 4 אלעאדל נתמנה מושל מצרים בידי אחיו צלאח אלדין בשנת 1174 והמשיך לשלוט בה עד שנת 1218.
- 5 ראה הגהת שולם (קונטרס מא, דף ב ע"א): 'ובשנת חקצ"ט [להג'רה] התחיל מלכות התתארים והם נקראים מאגול'. שולם ציין את שנת 599 ה', אך ג'ינג'יס חאן החל למלוך בשנת 603 ה' (1206).
- 6 התאולוג פח'ר אלגאזי מת בשנת 606 ה' (1208).
- 7 אלכאמל שלט במצרים בין השנים 1218-1238. 'זריחת נורו' של רמב"ם החלה בימי אביו; אלעאדל.
- 8 כינוי כבוד לרמב"ם שבא אל מצרים מן המערב.

[רמב"ם (א): מספרד למצרים; ישובים יהודיים ובתי כנסיות בני זמנו]

סיפור סיבת הרמב"ם בבואו למצרים מזוקק שבעתים. ותהי ראשית ממלכתו,¹ לפאר ולחזק תורתו, כצאת השמש בגבורתו,² הנה שכרו אתו.³ וכאשר ראה כי היאורדים הזמן הכניען, ויקם משה ויושיען.⁴

5 סיבת הרמב"ם בביאתו למצרים,⁵ [סימן] ל"ב. וסיבת ביאתו למצרים היתה שפעם אחת בחג הסוכות יצא מבית הכנסת ללכת לביתו אחר התפילה ולולכו בידו, כמנהג חסידים ואנשי מעשה. פגע בו המלך של מדינת קורטובא⁶ התחיל משחק עמו⁷ ואמר לו מה היום מימים שאתה הולך בדרך וזה בידך כמנהג השוטים והמשוגעים. ויען ויאמר אדוני המלך אין זה מנהג המשוגעים כי מנהג המשוגעים⁸ לרגום באבנים, [31א] אבל זה מנהג תורת מרע"ה⁹ ומנהג ירושלם.¹⁰ וכונת הרב זלה"ה כתשובתו למלך לרמוז לו על האבן שמשליכים הישמעאלים להר הקדם הנקרא ג'בל ערפא"ת,¹¹ וכו' כיום עובדים שלש עבודות ביחד.

ג' עבודות אשר עבדו שם הגויים, [סימן] ל"ג. ואלה שמותם פעור ומרקוליס 15 וכמוש,¹² והם עובדים בזה האופן,¹³ כי יום הווקפ"ה שלהם¹⁴ עולים אל ההר

2 סבת; בבאו | 9 אדני | 10 מר"ב ע"ה

- 1 בראשית י, י.
- 2 שופטים ה, לא.
- 3 ישעיהו מ, י.
- 4 שמות ב, יז.
- 5 סיפור רמב"ם ומלך קורדובה (עד ס' לב) על פי קפשאלי, סא"ז, א, עמ' 164.
- 6 קורדובה, עיר מולדתו של רמב"ם.
- 7 לועג לו.
- 8 'המשוגעים' היו המוסלמים. על כינוי גנאי זה ראה לעיל בפרק נגידות ארץ מצרים, הערה 4.
- 9 משה רבנו עליו השלום.
- 10 ראה בבלי סוכה מא ע"ב.
- 11 ג'בל ערפאת הוא רכס הרים ממזרח למכה. במישור שלרגליו, הנושא אותו שם, נערכים טקסי חג' המרכזיים, וביניהם טקס השלכת האבנים. ראה אנא"ס², א, עמ' 604, ערך חג'.
- 12 פעור, כמוש — אלילים בני תקופת המקרא; מרקוליס — אליל מן התקופה הרומית.
- 13 תיאור טקסי חג' עד 'בלשונם אלג'מראת' (ליד ציון הערה 17) הוא ריאליסטי. משם ואילך מיוסדים התיאור והערכת האסלאם כדת מונותאיסטית על תשובת רמב"ם המובאת בחלקה להלן. ראה בלאו, תשובות, ב, עמ' 726-727 (ס' חמח).
- 14 יום ה'נוקפ"ה, מילולית יום העמידה, הוא יום ערפאת החל בתשעה לחודש ד'ו אלחג'ה, וכו' דורש האמאם בפני עולי הרגל.

הנז' עם רב כחול שעל שפת הים ממזרח וממערב מצפון ומים ובראשם
אלאימא"ם,¹⁵ והוא רוכב על בכרה קלה מפני כובד העם ומפחדו שלא ירמסו
אותו העם וימות. ועולים אל ההר ערומים ומגולים הראש ויחפי רגלים,
ומתעטף כל אחד ואחד מהם בשמלה חדשה שלא תהיה תפורה, ונוזהרים מאד
בדבר חציצה ולא ימשמשו בגופם ולא יושיטו ידיהם לא בבית השחי ולא בבית
הערוה, וזאת היא עבודת כמו"ש, ובלשונם קורים לזאת העבודה יתרמ"ו.¹⁶
והאימא"ם מתפלל עליהם ואח"כ יאמר להם ה' כפר עליהם, ומיד משליכים
האבנים לאחוריהם ברדתם מן ההר והם שמחים וטובי לב כאמרם כי כבר רצה
האלוקי"ם את מעשיהם, וזאת היא עבודת מרקוליס, ונקראים אלו האבנים
בלשונם אל ג'מראת.¹⁷ ופעור, שפורעים את עצמם בעת התפילה. אבל האמת
אין להם כזה הזמן שום ע"ז אבל אוחזים מעשה אכותיהם בידיהם, כמ"ש
הרמב"ם ז"ל בתשובת שאלה דף ע"ב ע"כ¹⁸ וז"ל: וכאמת שהיה לישמעאלים
מקודם באותם המקומות ג' מיני ע"ז והם פעור"ר וכמו"ש ומרקולי"ם והם עצמם
מודים בדברים אלו היום וקורים להם שמות בלשון ערבי פעור שפורע עצמו
לפניו או שיניח ראשו ויגביה ערותו למולו כמו שאלו הישמעאלים משתחווים
היום בתפלתם ומרקוליס עבודתו ברגימת אבנים וכמוש עבודתו בפריעת הראש
ושלא ילבש בגד תפור; עכ"ל. ומזאת ההקדמה¹⁹ כיון הרמב"ם ז"ל בתשובתו
אל המלך. וישחק עליו ויבא אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת. ויאמרו לו יועציו
ומנהיגיו שונאי נפש הר"מ²⁰ [31ב] הרמב"ם: אדוני המלך, מה ראה כתשובת
הרופא היאודי שהשיב לאדוני. ויען ויאמר להם יפה השיב כי דרך המשוגעים
לרגום באבנים, והוא לא רגם לשום אדם אלא מצות מלך מלכי המלכים הקב"ה
עושה, כי כן צוה לו המלך לעשות כדת היום.²¹ ויאמרו לו עבדיו: עדיין לא ידע

18 וימת | 22 והאימא"ם | 25 אלג'מארא (בגליון) | 29 וקורין | 34 ארני | 36 התיבה אלא תלויה מעל השורה;
המלך | 37 עדין

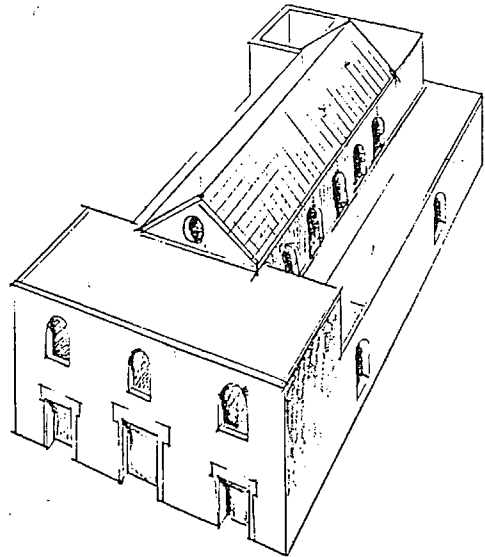
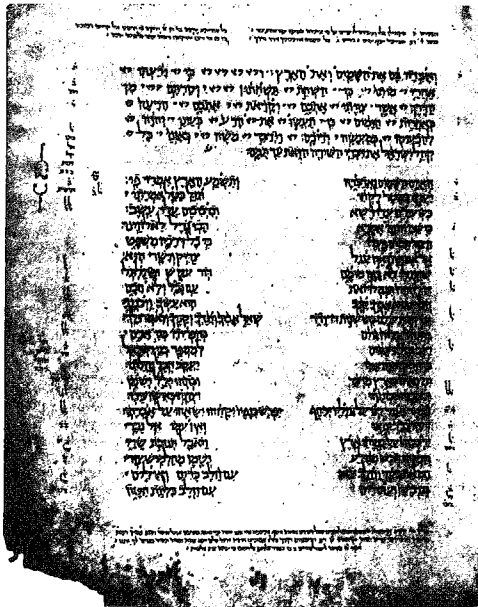
15 שליח הציבור, מנהל טקסי החג.
16 יתרמ"ו צ"ל אַתְרָאָם, מונח המציין מצב של התקדשות במשך טקסי החג' וכן את בגדיהם המיוחדים
של עולי הרגל למכה.
17 אל-ג'מראת — חלוקי האבנים המשמשים לרגימה.
18 אולי כתב-יד בדאהב שנכתב בידי ר' אברהם סכנדרי (ראה עליו בלאו, תשובות, ג, עמ' 27, ולעיל דף
4א, הערה 23).
19 הקדמה (ערביוז) = עובדות שמהן ניתן ללמוד על דרך ההיקש. ראה רמב"ם, מילות, עמ' 28-29.
20 הרב משה. ראשי התיבות משמשים כאן 'שומר דף'.
21 על דרך אסתר א, ח.

אדוני את דברי האיש ואת שיחו, כי משחק ומתלוצץ עלינו ועל עבודתינו שאנו משליכים האכנים ביום חגנו,²² והוא כמתלהלה היוורה זיקים חצים ומות²³ ועשה אותנו משוגעים, והוא מתכוין להשיב לאדוני זאת התשובה ברמז. 40 וכשמוע המלך את דברי עבדיו ויחר לו מאד כי נבלה עשה בדתו. ויצו עליו אנשים להורגו, ויירא משה ויאמר אכן נודע הדבר. ויברח משה מלפני המלך²⁴ וילך ארצה מצרים בשנת ד"א ותשע מאות וכ"ג ליצירה.²⁵

צוען מצרים וב' כנסיות של ערקייין ושל שאמייין וספר עזרא, [סימן] ל"ה. 45 והיא צוען מצרים הנקראת פסט"ט מצר,²⁶ ואנו היום מכנין אותה מצר אל עתיק"א, כי המלך שהיה בזמנו שהוא השולטן היה שוכן במצר אל קאהרה²⁷ אשר אנו בה היום והרמב"ם שוכן במצרים, ובין שני המקומות שני תחומי שבת.²⁸ ובנה בה בית הכנסת בנין יפה ומפואר ובנה אותה בלילה אחת על ידי שם שנסתייע בו במוכרח, ושמה כניסת אל ערקייין²⁹ שהיו אנשי בבל מתפללים בתוכו כמנהגם. ושם בית הכנסת אחרת(!), ומכנין אותו לאליהו ז"ל. ושמה 50 כנסת אל שאמייין,³⁰ ובה היכל בקרן זוית למעלה לצד התקרה ופרוכת פרוסה על פתחו, ובו ספר עזרא, ואין אדם יכול להגיס לבו לעלות אליו ולהוריד הספר. ואמרו שכל הנכנס להיכל ההוא להוריד הספר³¹ אינו משלים שנתו לקדושת

40 להושיב | 41 ויצו | 42 להרגו | 44 (ב') בתי | 46 אלקאהר"א | 49 ושמו | 50 אחר | 53 (הספר). הזה

- 22 בימי החג'.
23 משלי כו, יח.
24 על דרך שמות ב, יד-טו.
25 1163 לסה"נ. כנראה יצא רמב"ם מן המערב בדרכו לארץ-ישראל בשנת ד' תתקכ"ה (1165). הציון לסימן ל"ד חסר בכתב-היד של החיבור.
26 צוען מצרים = קהיר. כאן הכוונה לחלק העתיק של הכירה המצרית (פסטאט מצר). על הכינוי צוען מצרים ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 269 מס' 25. וכן לקמן בין הערות 54-55.
27 הסולטאן האיובי. גם הח'ליפים הפאטמים קודמיו שכנו בקהיר.
28 רמב"ם ישב בפסטאט. באיגרתו לר' שמואל אבן תיבון הוא כתב: 'אני שוכן במצרים והמלך עומד בקאהירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת'. ראה שילת, ב, עמ' תקנ.
29 בית הכנסת של הבבליים. סיפור בנייתו בידי רמב"ם הוא אגדי. דבר קיומו של בית הכנסת שנים רבות קודם כנאו של רמב"ם מתועד במסמכי גניזה רבים. ראה גיל, הקדשות, עמ' 590 (בערך Synagogue of the Babylonians).
30 בית הכנסת של הארצישראלים. ראה גיל, שם, עמ' 590-591 (בערך S. of the Palestinians).
31 ההיכל לצד התקרה הוא, כנראה, מקום הגניזה הקהירית המפורסמת שנמצאה בבית הכנסת של הארצישראלים. בזמן החדש הוא נקרא 'כניס עזרא'. ראה בן שמעון, דף לה ע"ב (יא). על 'ספר עזרא' או 'ספר עזרה' ראה משנה מועד קטן ג, ד, והשלמות אלבק במהדורתו, עמ' 508. כן ראה לקמן הערה 36. לקדושת הספר = בגלל קדושת הספר.

מימין: שחזור של בית-הכנסת בן עזרא כפי שנראה בתקופה הפאטמית (שורטט על-ידי ד' קאסטור); משמאל: דף מתוך כתב ארם צובא ישיהה מוגה מיד י' אשרי.

הספר ההוא שבו. וכתב עליו המגיה הרב מנחם די לונזאנו³² זלה"ה על זה
 הלשון שהוא כתוב בס' בעל תקון יששכר ז"ל³³ בדף ל"ג ע"ב, וז"ל: אני מנחם
 די לונזאנו הלכתי שם והורדתי אותו ס"ת למטה ומצאתי שהכל זיוף, כי היו ג'
 ספרים פסולים כרוכין יחד זה על זה; עכ"ל. ובזמננו זה בשנת חמשת אלפים
 [32א] ותכ"ב ליצירה³⁴ גם כן הורידוהו למטה, והאנשים האלה שלמים הם
 אתנו בגופם ובמונם. וגם בא בזמננו סופר אחד אשכנזי והורידו אותו וכתב בו
 כמה יריעות פסולות שנמצאו בו. אמנם כתב הרב המאירי בספר קרית ספר

55 ליתא בעל | 59 והוריד; פ בה, ומעל לשורה בו

- 32 מקובל, פייטן וחוקר מסורה בן המאה ה-16. ראה די לונזנו, דרך, עמ' 1-30; ובהקדמת הספר, הערה 37.
- 33 הרב יששכר אבן סוסאן, בן המאה ה-16, חיבר ספר מנהגים ולוחות שנים, וכן תרגם את התנ"ך לערבית-יהודית מגרבית. ראה דורון, עמ' 280-298; ובהקדמת הספר, הערה 34.
- 34 שנת 1662.

שלו,³⁵ כי ספר עזרא נמצא בעיר טוליטולא ומשם הגיהו עליו כמה ספרים, ומהם כתב ספר ה' ישראל בכה"ר יצחק הסופר ע"י הרב שמואל הקטן והוליקו לאשכנז. ועוד כתבו ס"ת ושלחו אותו למערב ע"י הר' יצחק בר שלמה מרקיש. אבל הספר שמצאו אותו במצרים שהיה מקובל אצלם שהיה בירושלם מכמה שנים ושהיה מוגה מיד נ' אשר,³⁶ וא"ת³⁷ מנין להו לומר שהוא ספר עזרא, 65 אמנם שמעתי אומרים כי בזמן ישראל שהיו שם היה באמת זה הספר ספר עזרא, והיו מביאים לו נדרים ונדבות מארבע כנפות הארץ, והיו בה כמו אלפים יאודים. ואלו השתי בתי כנסיות שזכרנו אחד לאנשי ארץ ישראל כנסת אל שאמיי"ן ואחד כנסת אנשי בבל כנסת אל ערקיי"ן ואינם נוהגים מנהג אחד בפרשיות ובסדרים של תורה, כי אנשי בבל נוהגים לקרות בכל שבוע פרשה כמו 70 שעושין בכל ספרד ובכל שנה מסיימים את התורה, ואנשי ארץ ישראל אינם נוהגים כן, אבל עושים מכל פרשה סדרים ומסיימין את התורה לסוף שלש שנים. אלו מה שהיו נוהגים בשתי אלו הכנסיות של צוען מצרים אל שאמיי"ן ואל ערקאיי"ן.³⁹ אמנם כתב המקריזי בספרו⁴⁰ כי הם שלשה בתי כנסיות, ולא נודע לנו השלישית. ולאחר ימים שאלתי לזקן אחד שהיה שמש 75 בבית הכנסת של השאמיי"ן ואמר לי כך האמת, כי בית הכנסת הג' היתה של הקראים, והיא עד היום חרבה מחרבות מצרים. ובשנת חמשת אלפים ותל"א ליצירה⁴¹ הייתי בבית הכנסת של ק"ק השאמיי"ן ונכנסתי דרך הגן שהוא בחוץ מאחורי בית הכנסת לפנים מהחומה בחורבה אחת ממנה, וראיתי צורת ההיכל

63 מרקוש | 65 להם; התיבה 'עזרא' תלויה מעל השורה | 67 מביאין | 68 שני | 69 נוהגין | 71 מסיימין | 72 עושין | 73 בשני בתי כנסיות אלו | 76 השלישי; היה | 77 (מחרבות) ירושלים (מחיקה) | 78 שאמיי"ן | 79 בחרבה; פ אחד; הכל

35 דף יט ע"א: 'בא... רבי שמואל הקטן בן הרב ר' יעקב מארץ אשכנז לטוליןטולה]...וצווה לכתוב חומש מדויק ככל תקן ספר תור'... ולדקדקו עמו מספר עזרא הנמצא אתנו... לעדות חתמתי שמי פה ישראל ב"ר יצחק הסופר'.

36 על פי לשון רמב"ם, במשנה תורה, הלכות ספר תורה ח, ד. הכוונה היא ל'כתר ארם צובא', שכן מסורת היא בידי יהודי חלב שהוא 'הספר הידוע במצרים' שהזכירו רמב"ם שם. סמברי זיהה את ה'כתר' עם ספר עזרא. מסורת זאת נשתמרה גם בקרב יהודי חלב, שייחסו את כתיבתו לעזרא הסופר. ראה בן-צבי, מחקרים, עמ' 557.

37 ואם תאמר.

38 צ"ל 'כמו שבעת אלפים יהודים בפסטאט-קאהיר'. ראה בנימין, עמ' סב (צח), והערה 39 שם.

39 בנימין, עמ' סג (צח). על חילופי המנהגים בקריאת התורה בין הארצישראלים לבבלים ראה מאן, המקרא, ובמיוחד מבואו של ואכהולדר, שם, עמ' 17-50; פליישר, תפילה, עמ' 215-224, 293-325.

40 אלח'טט, ב, עמ' 471.

41 שנת 1671.

80 מסוייד ומכוייר וכתוב בו בחרט אנוש אלו [32ב] השמות מעתוק ודניאל ישמרם האל, וגם כן היו כתובים בו שמות אחרים, ושאלתי על זה ואמרו לי זאת היא בית הכנסת של הקראיין. וכיון שנתמעטו תושבי צוען מצרים ועקרו דירתם מן הארץ ההיא אחרי מו"ת מש"ה עבד ה',⁴² לקחו זה הספר המכונה לעזרא הכהן וגנזו אותו היאודים במקום ידוע אצלם ובנו עליו חומה, ובשביל הנאת בית הכנסת שלא יפסק לקחו ספר מן הספרים שהם בהיכל והעלוהו במקומו. ועתה 85 רגילים היאודים בכל שבת ושבת לעלות ולראות את פני ה' בזאת הכנסת של השאמייין מנין יאודים ממצרים החדשה הנקראת אלקאהר"ה, ומתפללים בה. ובית הכנסת של הערקאין נחרבה עד היסוד בה ולא נשאר בה זכר בית הכנסת כלל, והיא נשארה אחד מחורבות מצרים.

90 סי' אלנחס,⁴³ [סימן] ל"ז. וגם כן בעיר אלמוחל"ה⁴⁴ יש בבית הכנסת שלה ספר אחד קדוש והתיק שלו מנחשת קלל, וחרוט על התיק אלו שמות הקדש וצרופים של שם בן ע"ב היוצא משלשה פסוקים ויסע ויבא ויט.⁴⁵ וצרופי שמות מפסוקים אחרים ומזמור אלקים יחננו ויברכנו⁴⁶ כתוב בו בצירור המנורה, וכל זה כתוב ממטה למעלה באופן אם תעמיד הספר על התיבה כמשפטו לקרות איזה 95 פרשה יהיו אלו השמות של התיק כתובים למפרע ממטה למעלה. ומנהגם אינם קורים בו אלא מר"ח לר"ח בלבד, ואמרו שכל אדם שישבע עליו לשקר אינו משלים שנתו.

ספר אלסונבאט, [סימן] ל"ז. ובמצרים⁴⁷ גם כן יש כ"ד⁴⁸ כתיבת יד מקלף ישן נושן, והוא מונח בבית הכנסת של מסתערב⁴⁹ בהיכל על הכסא בין הספרי תורות, ונוהגים בו קדושה ביותר על הספרי תורה שיש שם ומדליקין לפניו נרות 100

85 תפסק | 87 אלקאהר"ה; ומתפללין | 88 ערקאין | 89 נשארת; מחרבת | 90 אלמוחל"ה | 91 וחרות | 94 איזו | 96 פ בשקר | 98 ג"כ; ארכעה ועשרים

42 רמב"ם. השיבוץ על דרך יהושע א, א.

43 הנחושת.

44 אלמוחלה אלכברא, עיר שדה גדולה היושבת על תעלה המקבילה לזרוע דמיאט של הנילוס. ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 132.

45 ראה מאמרו של ר' אבין, 'בשמו גאלן ששמו של הקב"ה שבעים ושנים אותיות' בראשית רבה, פרשה מד, עמ' 442; וכן רש"י לבבלי סוכה, מה ע"א, ד"ה 'אני והו'.

46 תהלים סז.

47 בקהיר.

48 מִצָּחַף של ספרי התנ"ך.

49 בית הכנסת של קהל המסתערבים. ראה לעיל בפרק ראשית הנגידות, הערה 16.

לא יכבה אשם, ומביאים לו נדרים ונדבות ומלבישים אותו בגדי משי ורקמה. [א33] ומרוב קדושתו ביום שמחת התורה נוהגים להקיף את הספרים שבעה הקפות, וזה הכ"ד מקיפין אותו פעם אחת ולא אשנה לו, ולוקחים אותו בדמים יקרים⁵⁰ לצורכי בית הכנסת המקיף אותו, וקורין לו אלסונבאט"י על שם עירו, שהובא מכפר אחד מכפרי מצרים ושמה סונבאט"י⁵¹ בשנת חמשת אלפים ושפ"ג ליצירה.⁵² ואני הצעיר פתחתי אותו, וכתוב בתחלת הכ"ד זה הפסוק: ואל הארון תתן את העדות אשר אתן אליך. והוא כתוב כתיבה אשורית ועשוי על ארבעה עמודים וכתוב בו גם כן המסרה בכתיבה דקה, ואומרים שכל מי שנשבע עליו לשקר אינו משלים שנתו. וגם כן בדמשק יש ספר קדוש, וקורים אותו אלחאג'.⁵³

סי' בית הכנסת של כפר דמו"ה⁵⁴ ופתשגן הכתב של הנגידים, [סימן] ל"ח. וצוען מצרים אינה מצרים הישנה הראשונה שהיתה בימי יוסף הצדיק ואבותינו, אלא שניה לבנינה. וממצרים הישנה שהיא מצ"ר אל עתיק"א למצרים הקדומה שהיתה בימי אבותינו היא מעבר הנהר שני פרסאות, והיא חרבה, ומקום בנין החומות והבתים נראים עד היום הזה, וגם כן אוצרות של יוסף הצדיק שם. והיה בה חוץ לעיר בית הכנסת אחד ומכנין אותה בית הכנסת של משה רבינו עליו השלום,⁵⁵ וגם כן הישמעאלים מכנין אותו כניס"ת מוס"א. ובזמן הנגידים אשר היו קודם לכן בצוען מצרים ובמצרים אלקאהר"ה היו כותבים אגרות כלשון צח ומצוחצח כלשון ערבי באר היטב,⁵⁶ ושולחים שלוחים מכ"ה בכסלו במצרים

103 הארבעה ועשרים; פ אחד; ליחא לו | 104 לצרכי | 107 ועשויה | 117 פ אותה

- 50 נודבים בעבור הזכות לשאת אותו.
51 סנבאט, כפר מצפון לדמנהור על זרוע דמיאט של הנילוס; ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 141-142.
52 שנת 1623.
53 אלחאג' = הכתר, כתב-יד שלם של התנ"ך או של אחדים מספריו. על ה'כתרים' בדמשק ראה ילין, עמ' 19-26, 117-127.
54 דמוה נמצאת על גדות המערבית של הנילוס באזור גיזה שמדרום לפסטאט-קהיר. לבית הכנסת של דמוה הוד קדושה יחר על כל שאר בתי התפילה היהודיים במצרים בשל ייחוסו למשה רבנו. ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 255-259; 'הנ"ל', עמ' 124-125; גיל, הקדשות, עמ' 590 (בערך Synagogue of Dammuh).
55 על פי בנימין, עמ' סה (קב). ההבחנה בין 'השכבות הארכיאולוגיות' של מצרים הישנה ומצרים הקדומה היא של סמברי.
56 האיגרת דלקמן, שיצאה מתחת ידם של הנגידים, נכתבה בערבית-יהודית. ידי מעתיקים רבים חלו בה, ולפיכך התעתיק שלפנינו רחוק מלהיות 'צח ומצוחצח'. כן קשה לקבוע את זמנה של האיגרת, האם נכתבה בימיהם של הפאטמים או רק בימיהם של הממלוכים.

120 ובכל עריה ברשי"ד⁵⁷ ואסכנדריי"א⁵⁸ ופרסכו"ל⁵⁹ ודמאיי"ט⁶⁰ ובכל מקומות מושבותיהם, שביום ז' באדר⁶¹ יהיו שם מזומנים לצום ולהתפלל בזאת בית הכנסת של עיר דמו"ה הנקראת כניס"ת מוסי וכיום ח' בו לעשות יום משתה ושמחה, והיו מתקבצים בו אנשים ונשים וטף ראשי אלפי ישראל. וזה נוסח פתשגן הכתב אשר [33ב] נכתב בשם הנגידים ולחתום בטבעת המלך מאן מלכי רבנן חכמי ושרי מצרים: האדה אל מוכתבה מן באבנה אלסעיד אלא תאגר רישיד ואל תאגר אלאסכנדריא אננא קאדמנא [כ]יירית⁶² אללה תע' ועזמנא עלה אלחוצור לכינסיית אלדמוהיין סבעה פי אדר פטירת אדוננו משה רבינו ע"ה. לדאלך תחצרו אנפסכום פיל אוואן אל מסעוד ונאכד עליכום גאיית אלחאכיד, ואל סלאם עלא אלאומה ישראלית ממנו אל פ'קיר פלוני, ופלוני, ופלוני.⁶³

130 וטעמו מפורש בקבלה.⁶⁴ כשהיה אומר משה רבינו ע"ה לפרעה כצאתי את העיר אפרוש את כפי⁶⁵ היה מתפלל בזאת הכנסת, וכשהיה מתפלל שם היה תוקע את מטהו במקום אחד ידוע, ובאותו מקום צמח שם אילן אחד של זי"זלכ"ת⁶⁶ ויוצא פרח ויצץ ציץ. ועוד היאודים היו עולים וחוגגים בה בחג שבועות.⁶⁷

135 והרב הגדול רבינו עובדיה אחיו של בן⁶⁸ הנגיד רבינו דוד בן הנגיד רבינו

122 הנקרא; מוס"א; לעשותו | 125 האדה. כל המלים מכאן ועד אלפקי"ר מוגרשות בגרש או גרשיים
126 אג'נא. בגליון אננא; קאדמנ"ה | 127 אלחוצור; לכינסיית; שבעה; ליחא פטירת; אדונינו
129 אלחאכיד; אלפקי"ד | 136 ליחא הגדול; עובדיה

57 עיר נמל שליד שפך הזרוע המערבית של הנילוס. ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 137.

58 אלכסנדריה.

59 עיר בצפון-מזרח אזור הדלתה, שכנה על זרוע דמיאט של הנילוס.

60 עיר נמל סמוכה לשפך הזרוע המזרחית של הנילוס. ראה גולב, שם, עמ' 126.

61 ראה לקמן בגוף האיגרת.

62 ההשלמה 'ב[כ]יירית' היא משוערת.

63 תרגום התעודה: 'ההוראה הזאת (יצאה) משערנו המאושר אל עיר הנמל רשיד ואל עיר הנמל אלכסנדריה. הרינו באים בחסד האל יתעלה ומשביעים אנו אתכם להגיע אל בית הכנסת של אלדמוה בשבעה באדר (יום) פטירת אדוננו משה רבנו ע"ה. לפיכך (מצווים אנו אתכם כי) תכואו אתם במועד המאושר. ואנו מחזקים (את קריאתנו) בתכלית החזק. ושלום על האומה הישראלית מאתנו, העני פלוני ופלוני ופלוני'.

64 הטעם למסורת המייחסת את בית הכנסת למשה רבנו.

65 שמות ט, כט.

66 זיזלכ"ת הוא עץ השיטה.

67 סיפור המטה והאילן על-פי אלמקריזי, אלח'טט, ב, עמ' 464.

68 המלה 'בן' היא טעות סופר, שכן רבינו עובדיה היה אחיו של ר' דוד הנגיד.

אברהם בן הרמב"ם זלה"ה נולד בח' בניסן שנת אלף וחקל"ט לשטרות, היא שנת ארבעת אלפים ותתקפ"ח ליצירה,⁶⁹ ונפטר בערב שבת י"ב לחדש שבט שנת אלף וחקע"ו לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וכ"ה ליצירה,⁷⁰ ומת בבית הכנסת של דמו"ה.⁷¹ ועוד היום יש במצרים אלקאהר"ה משפחות מיוחסות וקורין להם משפחת בית אלדמוה"י,⁷² על שם העיר הזאת. וזאת הכנסת נחרבה גם כן עד היסוד בה.⁷³

הר' אלדמוהי,⁷⁴ [סימן] ל"ט. ושמעתי אומרים מזקני מצרים, כי פעם אחת במצרים בא אליה שופט זקן וכסיל אשר שולח מקושטנטינא, הנקרא קאצי אל עסכאר,⁷⁵ והיה שונא היאודים בכל לבבו בכל נפשו ובכל מאדו, ובכל יום ויום היה מעליל עליהם עלילות ברשע ובכל אשר יפנה ירשיע, והביא היאודים במצור ובמצוק עד כי לא יכלו נשוא אותו, והיה מבקש [34א] לקחת את ממונם ולאבד את נפשותם, והיו ישראל בצער גדול ואין מושיע להם, ויקם מש"ה ויושיעם,⁷⁶ כי זה מש"ה האיש⁷⁷ גדול מאד בארץ מצרים.⁷⁸ והיה מזאת המשפחה ושמו משה אלדמו"הי,⁷⁹ והיה חסיד גדול וירא את ה' מנעוריו. וירא

144 קאדי | 145 אלעשקי"ר; מאורו | 147 נשא

- 69 שנת 1228.
70 בתעודה אוטוביוגרפית שכתב ר' דוד הנגיד (כ"י וטיקן, אוסף נאופיטי 211, דף קכה) נאמר, כי אחיו 'נפטר בעונותינו שרכו... בערב שבת בתחילת הלילה בבית הכנסת של דמטה (!) שנים עשר יום לחדש שבט שנת א'ת'ק'ע"ד' לשטרות'. נמצא ששנת מותו היא ה' כ"ג ליצירה (1263) ולא ה' כ"ה (1265), כפי שציין סמברי.
71 על פי העדות דלעיל מת ר"ע בבית הכנסת של דמיאט, ולכן הסמכת סיפור מותו לבית הכנסת של דמוה היא חסרת יסוד. ראה לקמן הערה 74.
72 ר' משה דמוהי (ס"י לט) ור' זרח דמוהי (ס"י קקכד, דף 134א).
73 הסולטאן הממלוכי קאנצוה אלגורי ציווה להרוס את בית הכנסת בשנת 1498. אך היהודים המשיכו לפקוד את האתר המקודש גם במאה ה-16; ראה אשתור, היהודים, כ, עמ' 503.
74 סיפור ר' [משה] אלדמוהי וכן סיפור תולדות ר' עובדיה דלעיל הם דוגמאות אופייניות לכתיבה האסוציאטיבית של סמברי (בית הכנסת של דמוה ← מות ר"ע בבית הכנסת של דמוה ← סיפור ר' משה דמוהי).
75 קאצי אלעסכר = 'שופט הצבא', חבר בדיואן של הסולטאן העות'מאני. ראה הד, מוסדות, עמ' 96-68.
76 שמות ב, יז.
77 על דרך שמות לב, א.
78 שמות יא, ג.
79 מהות הנגישות של 'השופט הזקן', מושל מצרים, איננה מחוורת כלל. סמברי תיאר אותה על סמך עדות שבעל-פה. זמנו של אירוע זה הוא במחצית השנייה של המאה ה-16, החופפת את תקופת פעילותו של ר' משה דמוהי. הוא שימש אז רבה של עדת המערבים בקהיר. ראה כפוס, ס"י עה; שוחטמן, גאויזון, עמ' 84 והערות 426-430 שם.

- משה את הלחץ אשר מצרים לוחצים אותם,⁸⁰ ויקם משה קימה שיש בה הידור והלך להשתטח על קברי אבות לקדושים אשר בארץ המה, וילך הוא והשמש שלו בבית הקברות ולקח מרא וחצינא⁸¹ וחפר חפירה גדולה וירד לתוכה וכה אמר בלכתו גוזרני אני עליכם המתים בשם ה' אלקי החיים והמתים שתתפללו עמי כשם שאנו מתפללים עליכם שלשה פעמים ביום ואומרין בא"י מחיה המתים, שתתפללו עמי ותהיו לי לעזרה על צרת עמיכם בני ישראל שהם בגלות וכצאן אשר אין להם רועה ומצרים לוחצים אותם ויאכלו את ישראל בכל פה. והיה מתפלל שם עד שהיו המצבות שבבית הקברות מתגלגלות. והיה ככלות משה להתפלל אמר לשמש שלו קום רד מהר מזה ועבור בתוך העיר וראה מה חדוש היום בעיר ואנכי אקרה כה.⁸² ויקם וילך, וכהגיעו אל מקום הנקרא אצלם אלקארפ"א, שהוא מקום בתי קברי חכמי הישמעאלים, וירא את הגדוד עם רב וכבד מאד ויתמה היאודי, ויאמר לו גוי אחד חזור כך יאודי כי לא תוכל לעבור מפה, ויאמר לו היאודי מה קול הקריה הומה, ויען ויאמר לו הלא ידעת אם לא שמעת כי הקאצי אלעסכאר מת מיתה פחאומית כי לא ידע מה היה לו, ויעלו עמו זקני ביתו וכל זקני ארץ מצרים לקוברו פה.⁸³ ויספוק את כפיו השמש לקראתו והיה לפניו עין במר בוכה ולב שמח,⁸⁴ ויעל משם השמש להגיד להרב שמח וטוב לב, והיה כראות הרב כי השמש שלו שב במהרה ויאמר בלבו ודאי יום בשורה הוא ויגד לו את כל אשר קרהו עם הגוי. וכשומעו את הדברים האלה וישמח שמחה גדולה וייטב לבו בעת שומעו [ב34] זאת הבשורה כי עשה השי"ת נסים ונפלאות עם עמו ישראל ותשקוט הארץ.
- 170 בית הכנסת של כפר ג'ווגר,⁸⁵ [סימן] מ'. וגם כן בכפר ג'ווגר היה בית הכנסת ומכנין אותו לאליהו ז"ל,⁸⁶ על שם כי פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן נולד בו. והיום נחרב בעונות, ועוד היום יש משפחה במצרים ונקראת אלג'ווגרי.
- 156 ליתא עמי; ליתא לי | 164 אל עישכ"ר; ליתא מת | 165 לקברו; ליתא את | 167 ליתא שלו | 168 וכשמעו | 169 שמת; שמעו
- 80 על דרך שמות ג, ט. על הביטוי 'קימה שיש בה הידור' ראה לעיל בפרק ראשיתו של האסלאם, הערה 25.
- 81 מעדר וקדרום. 82 במדבר כג, טו.
- 83 'ויעלו — לקוברו': על דרך בראשית ג, ז.
- 84 'עין במר בוכה': שיבוץ מתוך פיוט העקידה 'עת שערי רצון להפתח' לר' יהודה ב"ר שמואל אבן עבאס.
- 85 ג'וג'ר, כפר על זרוע דמיאט של הנילוס סמוך לאלמנצורה. הוא נקרא גם תל אליהודיה. ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 133.
- 86 בית הכנסת (כולל הייחוס לאליהו) על-פי אלמקריץ, אלח'טט, ב, עמ' 470. הוא העריך אותו כאחד מבתי הכנסת המקודשים ביותר ליהודים ('מן אגיל כנאים אליהוד').

[רמב"ם (ב): פעילותו הספרותית ומשיחיים שבימיו]

מעלת הרמב"ם בארץ מצרים וחבור ספריו, [סימן] מ"א. ונחזור לענייננו. וכבוא משה אל ארץ מצרים ועמד תחת ממשלת אלכאמ"ל מלך מצרים,¹ ויעמוד לפני המלך, וידבר אתו טובות וישם את כסאו מעל כל השרים אשר במצרים, והיה לו לרופא,² ולחכמתו העצומה נתגדל שם על כל בני קדם. והשלים חבור של פי' המשנה במצרים והוא בן שלשים שנה, כמו שכתב יחוסו: אני משה בן מיימון הדיין בר יוסף החכם בר עובדיה הדיין בר שלמה הרב רבינו עובדיה הדיין התחלתי לחבר פי' זה הספר ואני בן כ"ג שנים והשלמתי במצרים ואני בן שלשים שנה.³ וכתחילת למודו בימי בחרותו עסק בחכמת איסטרוולוגיא"ה, והיא חכמת השמים ומהלך הגלגלים וכוכבים ומזלות, כמו שמצאתי כתוב בספר כתיבת יד להרמב"ם ז"ל, וז"ל:⁴ דעו רבותי תחלת מה שלמדתי היא חכמה זו שקורים אותה גזירת משפטי הכוכבים, כלומר שידע ממנה האדם מה עתיד להיות בעולם או במדינה או מה יארע לאיש זה כל ימיו, וכל אותם הדברים אינם דברי חכמה כלל ודברי טפשות הן וראיות ברורות יש לי שאין בהם דופי לבטל כל עיקרי אותם הדברים. עכ"ל.⁵ ועוד מצאתי כתוב בספר שאלות של הרמב"ם ז"ל כתיבת יד מועתק בלשון ערבי ששאלו לו על ענין מאמר אחד המדבר בשיעור קומה ומכנים אותו לר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול והשיב להם כך, לא אצייר בשום אופן שיהיה זה המאמר לחכמים וחלילה וחס שיהיה להם, אמנם הוא חיבור אחד מן [35א] הדרשנים שבארץ אדום לא לזולתם. והכלל הרחקת זה הכתב ואבוד זכרו מצוה רבה היא ושם אלקים אחרים לא תזכירו, לפי שמי שיש לו קומה הוא אלקים אחרים בלי ספק.⁶ אמנם בסוף ימיו עסק בחכמת

2 ליחא בארץ; במצרים; לעניינינו; וכבא | 3 ויעמד | 4 (אשר) עמו | 5 פירוש | 7 עובדיה | 12 (מה) האדם | 19 ולא

- 1 ראה לעיל בפרק הח'ליפים העבאסים (ד), הערה 7.
- 2 רמב"ם נמנה עם רופאי החצר שטיפלו בנשיו, בילדיו ובבני ביתו של הסולטאן צלאח אדין (מת 589 ה/1193). במיוחד נתקשר אל בנו, הסולטאן אלאפצ'ל, וכן אל זירו הקאצי אלאפצ'ל. ראה בנעט, איגרות, עמ' 69; אשתור, צלאח אדין, עמ' 312; לוואיס, רמב"ם, עמ' 70-75.
- 3 בחתימתו לפירוש המשנה. ראה קאפת, משנה, סדר טהרות, ז, עמ' תשלח.
- 4 וזה לשונו.
- 5 דברי רמב"ם אלה לקוחים מאיגרתו אל חכמי מונטפזשיר על גזירת הכוכבים. ראה מארקס, תכתובת, עמ' 351; שילת, ב, עמ' תפ-תפא.
- 6 ראה בלאו, תשובות, א, עמ' 200-201 (סי' קיז). במקור נאמר, כי החיבור 'הו תאליף אחד דרשנין אלו', דהיינו חיבור אחד הדרשנים מארץ ביונטיון.

הקבלה, כמו שכתב בעל ספר מגדל עז⁷ בהלכות יסודי התורה סוף פ"א, וז"ל:
 הרמב"ם ידע בחכמת הקבלה בסוף ימיו, שאני מעיד שראיתי בספרד כחוב
 במגילה של כתב ישן נושן ומעושן לשון זה, אני משה בר מיימון הספרדי
 כשירדתי לחדרי המרכבה בינותי בענין הקץ וכו'. וכן ראיתי אני המחבר
 קונטרס אחד ישן נושן ששלח אותו לתלמידו החשוב ר' יוסף בר יאודה בר
 שמעון המערכי⁸ וקרא שם הקונטרס מגלה עמוקות,⁹ והנני כותב קצת דברים
 של הרמב"ם שהיה מגלה לו על חכמת הקבלה וז"ל והנני משיבך שלא תגלה
 הסודות האלו הדקים וההערות הנפלאות אלא למי שהוא דק בטבעו ונקי
 במעשיו ונודככו רעיוניו והולך בדרכי הלמוד והידיעה, ובכלל דבריו מסר לו
 כונה אחת נפלאה על שבעה שמות הקדש שמניינם כ"ב אותיות והם יוצאים
 מפסוק ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפורת וכו',¹⁰ ואמר לו שיתענה
 בימים ידועים ובשעה ראשונה מן הלילה ירחץ כל בשרו במים וילבש חלוק
 ומכנסיים טהורים ונקיים וישכב יחידי ויאמר זה הפסוק פעם אחד בכונה עצומה
 ובלב טהור וברוח נמוכה ואחר כך יזכור אלו השמות הנז' וינישן אחר כך על
 צדו השמאלי ותמצא באמצע שנתך יחול עליך רוח אלקין קדישין יסמר שעת
 בשרך ותראה מראות האיש אשר יעור משנתך יקום למשפט אותך ויגיד לך
 תעלומות חכמה כי כפלים לתושיה וכו'. עוד מסר לו כונה אחרת נפלאה לעשות
 לו קמיע להועיל למי שהוא עומד בפתחי השרים והסגנים ושיהיו מלכים ויועצי
 ארץ סרים אל משמעתו, ומסר לו סמים ידועים כמו שהם כתובים על ספר
 וקולמוס ידוע לכתוב בו הקמיע בימים [ב35] ידועים ושמות הקדש היוצאים
 מפסוק ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים וכו',¹¹ וכתב לו כי יוסף הצדיק נשא
 חן בעיני אדוניו בסיבה מה מאלו הסיבות וגם אסתר המלכה בפני אחשוורוש
 וכו'. וגם כן כתב לו: וכן אני השגתי מה שהשגתי בפני מלכי הערב במצרים

22 עז; פ תורא. ה"א תוקנה ל"ה | 24 במגילת | 26 ליחא אחד | 31 ז' (=שבעה) | 34 אחת | 35 ליחא כן |
 37 משנתך | 38 ליחא חכמה | 39 (למי — והסגנים) מעל לשורה | 42 (חן) על | 43 בסבה; הסכות

7 ר' שם טוב בן אברהם בן גאון, מחלמידי רשב"א, איש הלכה ומקובל. דבריו הם העדות הכתובה
 הראשונה בדבר אגדת המקובלים על רמב"ם. על התפתחותה ראה שלום, רמב"ם, עמ' 98-90.

8 ר' יוסף בר יהודה, בחיר תלמידיו, שלמענו נכתב ספר מורה הנבוכים. ראה בנעט, איגרות, עמ' 1-16;
 רמב"ם, עמ' ג-ד.

9 קונטרס זה נודע גם בשם 'מגילת סתרים'. ראה עדעלמאן, דפים מב-מה. הסודות, השמות וכו' מדף מג
 ע"ב ואילך.

10 שמות כה, כב.

11 שם ג, כא.

45 ובאלכסנדריא וכולם היו מזה המין וראה כי רמזתי אליך סודות סתומים וחתומים שמרם על לוח לבך; עכ"ל.

סי' משיח התימני,¹² [סימן] מ"ב. וכימיו בשנת ארבעת אלפים ותתקמ"ג ליצירה¹³ קם איש אחד בארץ תימן שעשה עצמו משיח ורבים מעמי הארץ נטו אחריו ותהום כל העיר עליהם. ויהי כאשר ראה הרב יעקב בן רבינו נתנאל ׳ אלפיומי זלה"ה¹⁴ את כל הרעה הבאה אליהם מסיבת המשיח וחבליו, כתב 50 גדול להרמב"ם ז"ל והודיע לו את הדרך אשר הלך בה ואת המעשה אשר עושה ומעשה לעם ואת אותותיו ואת מעשיו שמחדש להם בכל יום ומה יהיה משפטו ומעשהו ואם אמת היה הדבר הזה. והרמב"ם מרוב חכמתו העצומה פשפש ומצא שהכל הבל וריק דבר שאין בו ממש, אור כגבר חלציו וקם קימה שיש בה הדור, 55 וכתב להם בצחות לשונו ובשכלו הזך כמו ג' קונטרסים¹⁵ מענין המלך המשיח האמיתי וסימניו וסימני הזמן שיתראה בו. וקרא שם הקונטרס פתח תקוה¹⁶ הנקראת אגרת תימן, והחזיק ידי כל הקהל הנשוארות והזהירם בשמירת תורת מרע"ה ולהבטיחם על הגאולה העתידה שבמהרה תגלה, אמן. ובשכלו הזך והישר הכיר שאותו האיש הלזה היה חסר הדעת, וז"ל ׳ואין ספק 60 שהסכלות שהביאו להתפאר שהוא משיח שיצוה לבני אדם לצאת מכל ממונם ולתת לעניים וישוכו הם עניים¹⁷ והעניים עשירים לפי מצותו להשיב להם ממונם, ויהיה הממון בין העניים והעשירים חוזר חלילה, וזהו תכלית השטות׳.

45 ובאלכסנדריא | 50 פ הבא | 54 (ומצא) שלא היה בדבר ממש והכל הבל וריק | 55 הידור | 58 מרבע"ה | 59 דעת; ליתא וז"ל | 60 האדם

- 12 תסיסה משיחית זו התעוררה כריאקציה לגזירותיה של תנועה ח'ארג'ית קנאית שהשתלטה על רוב חלקי תימן במחצית השנייה של המאה ה-12. ראה אלימני, עמ' 118-120; הלקין, עמ' 5-7, 10-12, (במבוא). זכרו של משיח שקר זה ניצל מתהום הנשייה הודות לאיגרת תימן של רמב"ם (להלן אג"ת). גם דברי סמברי דלקמן מבוססים על אג"ת.
- 13 1183. על רקע היסטורי שונה לתסיסה ראה גויטיין, מכתבים, עמ' 212-217; בנעט, מכתב, עמ' 203-214.
- 14 רב בצנעא. אביו נתנאל בן פיומי. נודע בחיבורו בסחאן אלעקול (=גן השכלים). ראה קאפח, איגרות, עמ' ט-י.
- 15 ג' קונטרסים נזכרים באיגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפזליר (לעיל הערה 5). ראה מארקס, תכתובת, עמ' 357 (27) ושילת, ב, עמ' תפט.
- 16 כך נקראה האיגרת בתרגומו של נחום בן יעקב המערבי; ראה שטיינשניידר, ד, תרגומים, עמ' 395, 930.
- 17 לצאת מכל ממונם... וישוכו הם עניים (ערביזם) = להיפטר מממונם... ולהיעשות עניים. אג"ת נכתבה בערבית-יהודית. ראה מהד' הלקין, ניו-יורק חשי"ב.

ומזה הסיבה השיג הרמב"ם ז"ל שהוא חסר הדעת, אבל היה ירא שמים בלא חכמה, וכל מה שאומרים [36א] שעשה או נראה על ידו הכל שקר וכזב.¹⁸
 65 סי' דוד אלרואי הבבלי שעשה עצמו משיח,¹⁹ [סימן] מ"ג. ובשנת חמשת אלפים ותתקכ"ג²⁰ קם איש א' ושמו דוד אלרואי²¹ מעיר עמריא²² ולמד לפני ריש גלותא רבינו חסדאי²³ ולפני עלי ראש הישיבה ולפני הגאון יעקב²⁴ במדינת בגדאד. והיה גדול כתורת משה ובהלכה ובתלמוד וכל חכמה חיצונית ובלשון ישמעאל ובכתיבתם ובספרי החרטומים והמכשפים,²⁵ ועלה בדעתו להרים יד במלך פרס²⁶ ולקבץ היאודים להלחם על הגוים וללכת לתפוש את ירושלים. והיה נותן ליאודים סימנים באותות שקר ואומר להם כי ה' שלחו לכבוש את ירושלים, והאמינו בו מקצת היאודים וקראו אותו משיח. ומלך פרס כאשר שמע ענייניו ואיך היה מצליח ומתקרב אליו ומקבץ עמים, פחד נכנס בלבו ושלח לו שליח שיבא אצלו בבטחון גדול ושיראה אותותיו ואת מעשיו, ואם הם אותות ידע כי הוא משיח באמת וידע כי מה' היתה לו. ובא אליו בלא פחד ובלא מורא.
 75 ואמר לו המלך האתה הוא מלך היאודים ויאמר אני, כי ה' שלחני לפדות את עם

63 הסכה | 64 ליתא שאומרים | 68 בגדד ; חצונית | 72 ירושלים | 73 ל ענייני האיש ; ל הוא | 75 באמת משיח | 76 שלחני ה'

- 18 תורת המשיח של רמב"ם ודבריו על 'המשיח התימני': על פי אג"ת (הלקין), עמ' 1, 4-6, 78-95.
 19 התנועה המשיחית שבראשה עמד דוד פעלה כמחצית הראשונה של המאה ה-12 במזרח של הח'ליפות העבאסית. היא נתייחדה בהנהגתה בירי תלמידי חכמים, בתעמולתה הנמרצת שקראה למרוד בשלטון וכן בארגונה המוצלח שהקנה לה בסיס עממי נרחב. המונים נהרו אל דוד מכוריה, מאורבייג'אן, מכורדיסתאן, מפרס ומעיראק. מקורו של סמכרי הוא בנימין מטורילה, עמ' נא-נג (עז-פא). תנועת אלרואי נזכרת גם באפחאם, עמ' 88-93, ובמגילת עובדיה הגר (מהד' גולב), עמ' 95-107.
 20 שנת 1163. לפי מאן, תנועות, 343-344, פעלה תנועת אלרואי כבר בעשור החמישי של המאה ה-12.
 21 על פי אפחאם (עמ' 89) וגולב, עובדיה (עמ' 100) שמו של המשיח מנחם בן שלמה אלרואי (או אלרוחי). אלרואי הוא מחזו בסוריה.
 22 צ"ל עמדיה, עיר בצפון עיראק. דוד אלרואי ניסה לתפוס את מצודת העיר ככוח. ראה אפחאם, שם; שם בן יפת, תמאת התעודה (כ"י), דף 68א. אלמגריבי הביא באפחאם נוסח של מכתב תעמולה של דוד, שראה במו עיניו.
 23 על רב חסדאי ראה מאן, ראש הגולה, עמ' כג; פוזנסקי, גאונים, עמ' 115-116.
 24 צ"ל ולפני [רב] עלי ראש ישיבת גאון יעקב. ראה עליו אסף, הגאונים, עמ' קכו; פוזנסקי, גאונים, עמ' 12-15.
 25 ספרי החרטומים וכו' — חכמת הכישוף.
 26 במאות ה-11 וה-12 שלטו בח'ליפות העבאסית סולטאנים סלג'וקים, שהיו כפופים באופן נומינלי לח'ליף ('אימיר אל מומ'נין...אשר בבגדאד'). למשטר הפנימי של המדינה היו קווי אופי פרסיים, ומכאן 'מלך פרס'.

בני ישראל. ויצו המלך לתופשו ולהשימו בבית הסוהר. ולסוף ג' ימים היה המלך מדבר עם שריו ועבדיו על דבר היאודים וירא והנה דוד בא לקראתו, שהתיר את עצמו מבית האסורים בלי רשות שום אדם. ובעת שראה אותו המלך נבהל ואמר לו מי הביאך עד הלום, אמר לו חכמתי עמדה לי כי אני איני ירא ממך. מיד צעק המלך בקול גדול ואמר תפשוהו. ענו לו שריו ועבדיו ואמרו לו: אין אנו רואים אותו אלא בשמיעת קול בלבד. מיד תמה המלך על חכמתו, וענה ואמר למלך הנני הולך לדרכי, והיה הולך והמלך ושריו ועבדיו אחריו עד כואם על שפת הנהר. והוא לקח סודרו ופרש על פני המים ועבר עליו. באותה שעה ראו אותו כל עבדי המלך שהיה עובר במים על סודרו והלכו אחריו כדוגיות קטנות ולא השיגוהו, ואמרו כי אין מכשף בעולם כמו [ב36] זה. ובאותו היום הלך מהלך עשרה ימים בשם המפורש. ויגד ליאודים את כל אשר קרהו, ויתמהו כולם על חכמתו. ואח"כ שלח אימיר אלמומני"ן אלכליפא אשר בבגדאד אדון הישמעאלים לדבר עם ראש הגולה ועם ראשי הישיבות למנוע את דוד מלעשות כדברים האלה, ואם לאו אהרוג את כל היאודים הנמצאים בכל מדינות מלכותי לפי חרב; והיתה עת צרה בכל מדינות פרס. ושלחו היאודים כתב אל ראש הגולה ואל ראשי הישיבות שבארץ בגדאד למה נמות לעיניכם גם אנחנו גם כל היאודים, ומנעו את האיש ולא ישפוך דם נקי בקרב ישראל. אז כתבו לדוד כתב לאמר כי לא הגיע זמן הגאולה כי לא בכח יגבר איש כי לה' התשועה, ואנו אומרים לך כי תמנע עצמך מלעשות כדברים האלה, ואם לאו תהיה מנודה מכל ישראל. וכאלה שלחו לו כתבים להחזירו וקבל כל הכתבים וקראם ולעג ושחק ולא שמע אליהם. והאל המרחם²⁷ שם בלב מלך זי"ן אלדין מלך התוגרמים²⁸ ומשועבד היה למלך פרס, והיה אוהב היאודים מאד ומכיר היה לחמיו של דוד, ואמר לו: אתה ידעת את עמך איך הם בצרה עצומה עם מלך פרס, לכן עליך להציל את עמך ועשרת אלפים זהובים יתנו לך היאודים, אנכי אערכנו מידי תבקשנו.²⁹ ובלילה ההוא קרא חמיו לדוד אל המשתה והשקהו כראוי, ובחצי

77 לתפשו; ל לחי; ל ובשופ | 79 ליחא את | 84 ופירש | 87 ל ויגר | 88 כל כלם; ל אלמומיני; בבגד | 90 ל מלכותו | 92 פ ככל | 94 (כי) עדין | 95 ל הדברים | 96 כל ושחק פ ושחק | 97 ליחא מלך; אלזין | 98 ליחא מאד; ליחא היה; את חמיו | 99 ל ידעתה | 100 אערכם | 101 תבקשם

27 מן 'האל המרחם' ועד לסוף הסיפור על פי אבן וירגה, עמ' עו, שו' 17-29.
28 'זי"ן אלדין' זוהה עם סייף אלדין גאזי הראשון, מושל אזור מוצול בין השנים 1146-1181, מן האמירים הסלג'וקים-התורכים ('מלך התוגרמים').
29 בראשית מג, ט.

הלילה והוא בטוח וישן שכור קפץ עליו וכרת את ראשו והביא הראש ביד זי"ן אלדין, ותשקוט הארץ.³⁰

סי' יוסף דילה ריינה, [סימן] מ"ד. שוב ראיתי בקונטרס כתיבת יד נושן שהעתיקו אותו ג"כ מקונטרס ישן נושן ומעושן, אשר מצאו אותו בגנזי הספרים אשר בצפת תוב"ב מכתיבת יד הר' יאודה מאיר ז"ל תלמידו של ר' יוסף דילה ריינה, כי שם היה עמו בשעת מעשה הגדול אשר עשה כשהיה בארץ הגליל היא צפת תוב"ב שנתן אל לבו לפצור ולהביא הגאולה.³¹ וכמדומה לי שהיה מזמן קדמון מאד, לפי [37א] שלא נודע מאיזה זמן היה זה המעשה, והרמ"ק ז"ל הביאו בספר הפרדס.³² וגם מצאתי כתוב בין כתבי שבח ויקר גדולת האר"י ז"ל³³ כי פעם אחד נתגלגל³⁴ בכלב שחור ובא לפני האר"י ז"ל ויבך ויתחנן לו להשיב לו מרעו ולתקנו, לפי שהיה משתמש בשמות הזקדש וראיתי להעתיקו פה כדי לסמוך משיח³⁵ למשיח אע"פ שאמרו חז"ל כי אין מלכות נוגעת בחברתה.³⁶ וז"ל:

מעשה גדול ונורא מן יוסף דילה ריינה,³⁷ שהיה אדם גדול וחכם ובקי

102 ל יושן | 103 ל נחזר לעניינו | 105 גם כן | 106 ליתא ר' יוסף | 108 להפציר | 109 באיזה; זאת; והרב ר' משה קורדובירו | 111 אחת; ככלב | 112 פ כלשון (כשמות) בס ליתא כלשון; פ להעתיקה | 113 באעפ"י; ס אף על פי | 114 הערת בעלים בגליון ב המעשה הזה לא היה ולא נברא אלא משל היה כמו קאבאלירא"ש של אמאדיש או דון קיזוט דילה מאנו'ה | 115 ובקי וחכם

30 בעקבות השתלטות היהודים על מצודת עמאדייה ביקש המושל התורכי מחמיו של דוד שיחדור למצודה ויהרג את חתנו בעורמה.

31 מקורו של הסיפור דלקמן הוא בכתב-יד 'המעתיק שלמה נאוראא הירושלמי' (דף 44ב, שו' 18), חכם ומקובל בן המאה ה-17 ממוצא איטלקי. נאוראאו עצמו העיד, כי הוא חיבר את סיפור המעשה הזה בירושלים. משם נתגלגל כתב-היד למצרים, והגיע אל סמברי. הלה קיבל את דברי 'המעתיק' כפשוטם, וראה בהם העתקה מכתב-יד קדום. על נאוראאו ועל חיבורו ראה שלום, דילה ריינה (ב), עמ' קה"ק. סיפור דילה ריינה זכה לפופולריות רבה. הנוסח שהובא בספר דברי יוסף הוא הקדום מבין 18 ההעתיקות בכתבי-יד ו-38 מהדורות הדפוס של הסיפור. ראה בניהו, דילה ריינה, עמ' 170-188; דן, סיפור, עמ' 281; שלום, שם, עמ' קא, הערה 1.

32 קורדובירו, פרדס רמונים, דף קיז ע"א.

33 ויטאל, הגלגולים, פרק סו, דף פט ע"א.

34 ר' יוסף דילה ריינה.

35 על העיקרון האסוציאטיבי בכתיבתו של סמברי ראה מבוא, פרק ו, סמוך לציוני הערות 197-199; ולעיל בפרק רמב"ם (א), הערה 74.

36 בבלי ברכות מח ע"ב, ועוד הרבה. ממובאה זו עולה, כי סמברי היה ער למרחק הזמנים ולשוגי המהותי שבין סיפורי המשיחיות.

37 ר' יוסף דילה ריינה חי בספרד במחצית השנייה של המאה ה-15, והיה חבר קרוב של ר' יוסף טאייטאצאק. ראה שלום, דילה ריינה (א), עמ' קא-קה.

בחכמת הקבלה מעשית³⁸ והיה יושב בארץ הגליל היא צפת טוב"ב.³⁹ ויהי היום ויתן אל לבו לפצור ולהביא הגאולה ולהעביר ממשלת זדון מן הארץ, והנה היו לו חמשה תלמידים אשר היו עמו יומם ולילה לכל בקשתו וגם היו בקיאים בחכמה ההיא, כמו שלמדו ממנו. ויאמר אליהם: בני, הנה נתתי אל לבי לדרוש ולתור בחכמה אשר נתן לי האלקים כי אין טוב לבלות ימינו בלי תועלת ולא לחנם חגני אלקים מזאת החכמה, רק לעשות נחת רוח ליוצרינו להעביר רוח טומאה והגלולים מן הארץ ולהביא משיחנו ויפרקנו מצרינו.⁴⁰ ויענו חמשת תלמידיו כלם פה אחד ויאמרו אדונינו מורינו ורבינו הננו מוכנים לכל אשר תצוונו וכל אשר תחפוץ נעשה, כי ה' אלקיך עמך ואנחנו עבדיך ותלמידך ועשה ככל אות נפשך. ויאמר אליהם אם כן זאת עשו הטהרו והחליפו שמלותיכם והיו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה⁴¹ והכינו לכם צדה כי ביום ה' נצא השדה ולא נשוב אל בתינו עד התנחל בני ישראל איש נחלתו⁴² בארץ הקדושה בעזרת נורא עלילה ואשר לו הכח והנותן ליעף כח בימינו, ה' נאדרי בכח. ויהי כשמוע התלמידים את דברי רכם קמו בזריזות וכחוזק גדול וללבוש בגדים נקיים ויטהרו ויחליפו שמלותם ויקחו בידם צדה ומזון פת נקיה אשר עשו אותו בטהרה ולא נגעה בהם אשה ויבואו אליו ביום השלישי. והנה גם הוא נצב לבדו בבית מדרשו בקדושה ובטהרה גדולה ובפרישות גדול, מתבודד וראשו בין ברכיו. ויהי בכואם הרים ראשו ויאמר אליהם [ב37] בואו בני ברוכי ה' ויהי נועם ה' אלקינו עלינו. יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידינו ויסכים

118 ס יום | 121 ליוצרינו, וכן בהמשך סיפור יוסף דילה ריינה; ולהעביר | 122 הטומאה; חמשה | 123 מורנו; ורבו | 124 ותלמידך | 130 (נקיים) נכתב מעל השורה | 131 עשה כל אחד מהם; ב פ נגע; ויבאו, וכן בהמשך הסיפור | 134 ליתא עלינו

38 שימוש בשמות קדושים ושאר פעולות מאגיות; כאן לצורך הבאת הגאולה.
39 סיפורו הנרחב והדרמטי של נאווארו עוצב סביב הגרעין הריאלי של ר' יוסף ומאמציו להביא את הגאולה. על גרסה קדומה ושוונה בתכלית של הסיפור ראה שלום, דילה ריינה (א), עמ' קכב-קכו. בין היסודות הבדייוניים ששילב נאווארו בסיפורו נמנה כאן: [א] הרקע הגאוגרפי של זירת ההתרחשות — ארץ הגליל; [ב] גיבורי־המשנה — התלמידים, וראש להם יהודה מאיר; [ג] פרטי השלבים השונים של המהלך שנקט ר' יוסף לקראת הגאולה; [ד] יציאתו של ר' יוסף לתרבות רעה ומעשיו המופקרים. ראה גם הערת הקורא מן המאה ה־18(?) בגיליון ב ליד: 'נגועת בחברתה'.
40 ר' יוסף דילה ריינה לא היה אפוא משיח, כפי שתיארו סמברי דרך שגרה כשהסביר 'סמיכות משיח למשיח' (לעיל, סמוך לציון הערה 33), אלא היה מבקש גאולה פעיל על פי דרכו.
41 בראשית לה, ב; שמות יט, טו.
42 במדבר לב, יח.

135 עמנו הקב"ה ויעזרנו על דבר כבוד שמו, ויענו ויאמרו אמן כן יאמר ה' וחפץ השם בידך יצלח. אחר הדברים האלה לקח ר' יוסף הנז' כל מיני מרקחות וקסת הסופר במתניו ויאמר אליהם קומו נצא. ויצאו ויבואו אל מירון, ויבואו על קבר הרשב"י⁴³ וישתטחו על קברו וילינו שם כלילה ההוא, וכל הלילה לא ישנו רק שינת עראי. ויהי לעת הבקר מעט קודם עלות השחר נתנמנם הר' יוסף ויבא אליו 140 בחלום הרשב"י ובנו ר' אלעזר ויאמרו לו: למה תכניס ראשך כמשא כבד אשר לא יעלה בידך וכונתך רצויה אם יעלה בידך, ולכן הזהר והשמר מאד על נפשך. ויאמר אליהם: אל אלקים הוא יודע כונתי ורחמנא לבא בעי⁴⁴ ויעזרנו על דבר כבוד שמו המחולל. ויאמר[ו] לו: ה' אלקיך ירצך.

ויהי בבקר הלכו לעיר טבריה וילכו בשדה ויבואו אל היער אשר אילנות הרבה וישבו שם כל היום ההוא ולא פסקו מגירסא ובתענית ולא היו מסתכלים 145 ולא רואים שם שום אדם ולא בהמה רק עופות השמים, והיו עוסקים בצירופי שמות הקדש וביחודים הנודעים להם בקדושה ומורא גדול, והיו הולכים בכל בקר לטבול בים טבריה כ"ו טבילות רצופות כנגד שם ההויה, והיו מכוונים על כל טבילה וטבילה לצרוף ויחוד הנודע להם. כמשפט הזה עשו שלשה ימים רצופים 150 ושלשה לילות בתענית לילה ויום, וכלילה לא היו אוכלים שום בעל חי לא בשר ולא דגים לא יין ולא שכר. ויהי לעת ערב בעלות המנחה ויקם ר' יוסף עם תלמידיו ויתפללו מנחה בקול ערב מילה במילה בכונה גדולה ועיניהם סגורות, וכשהגיעו לשמע קולינו אמרו ענינו ובמקום שאנו מזכירין שם ההו"ה בכינוי אדנות הם היו מזכירים את השם הגדול בכתבו בנקודות הידועות ויחודין 155 הצריכין והרבה והפציר בתפלה ארוכה ובהשבעות גדולות לכל מלאכי עליון הנודעים אצלו, עד שבסוף אמר ההו"ה בצירוף שם מ"ב ענינו⁴⁵ בעת ובעונה הזאת. ובכח השם הגדול הזה השביע לאליהו הנביא שיבא מיד אליו בהקיץ וידבר עמו ויורה [38א] אותו את אשר יעשה כדי להביא מחשבתו לפועל, וגמר תפלתו ונפלו על פניהם בנפילת אפים. ומיד אחרי נפילת אפים והנה אליהו

138 (הרשב"י) ז"ל | 141 ס נפשיך | 146 ס בצירוף | 148 טבריא, וכן בהמשך הסיפור | 149 במשפט | 150 ולא | 152 ב מלה במלה; ס ליחא; (ועיניהם) נשואות (מחיקה) 153 קולנו; ענו; ספ שהיו | 154 מזכירין; ככתבו

43 ר' שמעון בר יוחאי.

44 האלהים מבקש את (כוונת) הלב.

45 שם בן מ"ב אותיות נזכר במסכת קידושין ע"א; וראה 'שאלה ששאל ר' יוסף דלריינא למשיב (=מן השמים) על ענין שם בן מ"ב' (כ"י ששון מס' 290, סי' תיו). 'ענינו' היא בקשה הנאמרת בסוף סדרי הסליחות בתעניות ובימי התשובה.

160 הנביא בא במרוצה ובפתע פתאום עליהם נגלה ויאמר אליהם: הנה עתה באתי ומה אעשה לכם ומה בקשתכם אשר הפצרתם בתפלה. ויקם ר' יוסף על רגליו הוא ותלמידיו וישתחו אפים ארצה ויאמרו: שלום לאדונינו אבי אבי רכב ישראל ופרשיו,⁴⁶ נביא אמת קדוש ה' מבשר טוב משמיע ישועה אל נא ירע בעיני אדוני כי הפצרתי להביאך אלי, כי גלוי וידוע לפני אלדינו כי לא לכבודי ולעצמי הטרחתי עליך רק קנא קנאתי לכבוד קב"ה ושכינתיה.⁴⁷ ואתה לך ראוי לקנא קנאת ה' צבאות כי כך אמונתך, ולכן תפול נא תחינתי לפניך והראנו הדרך אשר אוכל לכבוש בה סיטרא אחרא⁴⁸ ולהגביר ולחזק סיטרא דקדושה. ויען אליהו הנביא ויאמר לו: דע לך כי הדבר אשר אתה חושב לעשות כבוד ממך הדבר ולא יעלה בידך⁴⁹ כי בעונות, הקליפות וסמא"ל וסיעתיה⁵⁰ גברו מאד ולא תוכל להם, כי צריך תוספת טהרה גדולה ופרישות גדול ולהבדל מענייני העולם הזה ולהוסיף סיגופים וטבילות כי לא תוכל להם בלא זה, אולי יפגעו בך ויזיקוך. אבל דע כי כוונתך רצויה, אם תוציא מחשבתך לפועל אשריך וטוב חלקך. אבל עצתי היא חדל לך פן יפגעו בך ס"מ וסיעתיה, כי לא תוכל לו. ויען ר' יוסי ויאמר: אל נא אדוני אל תרפה את ידי וחזקני ואמצני כי נשבעתי לא אשוב אל ביתי עד אוציא לאור ואקים שכינתא קדישא מגו עפרא,⁵¹ ואתה גם אתה ברוך ה' תן ידך עמנו והורני כדת מה לעשות ועלי המצוה לשמור את כל אשר יצוה אדוני את עבדי, ואני מוכן ומזומן למסור נפשי ורוחי למות לכבוד קודשא בריך הוא ושכינתיה, רק יבא נא דברך מה נעשה כי עליך עינינו. ויהי כשמוע אליהו הנביא את דבריו כי הוא חרף נפשו למות לכבוד קב"ה ושכינתיה, אז אמר לו: מה אוסיף לדבר אליך עוד ואם יעלה בידך ותוכל לעמוד כנגד ס"מ וסיעתו ותשמור את אשר אנכי מצוך היום אשריך וטוב חלקך ונעים גורלך. ועתה זה הדבר אשר תעשה אתה [ב38] ותלמידך תשבו בשדה רחוק מן

162 (שלום) שלום; לאדננו | 164 אדני; בס אלקיניו | 166 בס פ (מעל השורה) אומנותך; תחנתי | 167 ולהגביל | 169 וסיעתו | 172 (דע) זה; ב ס יוסי פ יוסף | 179 בס אליהו, וכן בהמשך הסיפור | 181 נגר, וכן בהמשך הסיפור; מצויך

46 מלכים ב ב, יב.
47 על דרך מלכים א יט, י.
48 'הצד האחר' (המנוגד לקדושה). מונח קבלי המסמל את כוחות הרע. 'הקליפות' מייצגות אף הן את הסטרא אחרא.
49 על דרך שמות יח, יח.
50 על טמאל (לקמן ס"מ) ראה לעיל בפרק סוף תקופת הגאונים, הערה 10.
51 השכינה הקדושה מתוך העפר. ציור השכינה המחפשת כביכול בעפר הוא ציור מיתי של גלות השכינה. המקובלים עסקו בתיקונו של מצב זה. ראה שלום, סמלים, עמ' 140-148.

הישוב כאשר ישבתם עד עתה ולא יראה ולא ימצא עמכם מאדם עד בהמה, ותשבו שם כ"א יום ולא תאכלו ולא חשתו רק מלילה ללילה, ומאכל שלכם יהיה לחם ומים לבד, ולא תאכלו לשבעה רק כפי אשר תדעו בעצמכם שתוכלו לחיות. 185 ובכל לילה תמעטו מעט באכילה עד שתרגילו עצמכם באכילה מעט מזער ותרגילו⁵² להריח בשמים בענין שיהיה החומר שלכם⁵³ זך ונקי, ותוכלו לסבול מראות מלאכי עליון אשר תוריד אותם לדבר עמך. וכן בכל יום תעשו כ"א טבילות כמנין שם אהי"ה, ובסוף כ"א יום תעשו הפסקה ותקבלו תענית שלשה ימים רצופים לילה ויום, ובכל יום תעשו כ"א טבילות כנז"ל. וביום הג' אחר 190 תפלת המנחה תזכיר שם הגדול שם בן מ"ב שאתה יודע עם הצרופים והכונות שלו ותזכיר השם הגדול היוצא מפסוק שרפים עומדים ממעל לו⁵⁴ כאשר אתה יודע בניקודו ומקורו, וכאשר תעשה תהיו מעוטפים בטלית ותפילין ותכסו את פניכם ותשביעו באלו השמות הקדושים את סנדלפון⁵⁵ המלאך הוא עם מחנהו שיבואו לכם. וכאשר יבואו התחזקו בריח הטוב להריח, כי יהיה לכם פחד 195 ורעדה וחולשה גדולה מקול הרעש והאש הגדולה, ומיד תשליכו עצמכם לארץ ותאמרו בקול רם מאד בשכמל"ו.⁵⁶ ומיד סנדלפון וסיעתו יאמרו אליכם למה עשיכם הדבר הזה, ומיד בדברו אליכם מקול הרעש הגדול מכח דבורו תצא נשמתכם ותשארו בלא כח ויסתמו דבריכם ולא תוכלו להשיבו מרוב הפחד והחולשה. ולכן באותו הפעם יהיה לכם לבונה זכה להריח בה, ותבקשו מהמלאך 200 הנז' בבקשה ובתחנונים שיחזק אתכם ויתן בכם כח שתוכל לדבר, והוא יאמר לכם את אשר תעשו יען כי הוא השומר הדרך והנתיב אשר לא יכנס ס"מ במקומות הקדושים ומכיר תחבולותיו ויודע מקומות אשר הוא בו מתחזק ובמה תלוי כחו כדי שתוכל להלחם עמו, וה' אלקיך ירצך ושלם. אז מיד שהלך אליאו הנביא לדרכו התאזרו והתחזקו ר' [א39] יוסי עם תלמידיו יחד בלב אחד 205

183 ועד | 185 בס בעצמכם | 189 ותקבילו | 190 השלישי | 193 בנקודו; תעשו | 194 ליתא עם; ומחניהו | 198 (דבורו) אליכם | 200 ס והחולשא | 201 שיחזיק; בס שתוכלו | 203 ס מקמות; ס כהן | 204 בס ושלום | 205 (הנביא) ז"ל, וכן בהמשך הסיפור

52 ותתרגלו.
53 החלק הגשמי שבאדם.
54 ישעיהו ו, ב.
55 סנדלפון (ביוונית 'אח תאום') ותאומו היו הגדולים שבמלאכים. סנדלפון נזכר לראשונה בבבלי חגיגה יג ע"ב. בזהר שמות, ויקהל (דף רב ע"ב) נאמר עליו: 'סנדלפון רב יקירא דכל מפתחון דמאריה בידיה' (=שר נכבד שכל מפתחות אדוניו [=האל] בידיה). ראה דוידזון, עמ' 257 ולקמן הערה 60.
56 ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

והוסיפו קדושה יתרה על קדושתם ויעשו ככל אשר אמר אליהם אליאו ולא הפיל דבר מכל אשר צוה אותם, ולא פסקו גירסא ביום ובלילה ולא היו מהרהרין בדברי העולם רק במושכלות ובמעשה מרכבה עד שכמעט הופשט מהם החומר הטבעי. וכאשר השלימו הימים הנז' ככל אשר צוה אותם אליאו מיד לעת מנחה גדולה קם רבי יוסי ותלמידיו במורא גדול ובפחד ובאימה ונתעטפו בטלית ותפילין וכסו את ראשם והתפללו תפלת מנחה בכונה גדולה ואמרו ענינו כנ"ל. 210
ובמקום שם הוי"ה היו אומרים שם הגדול והנורא ככתבו ונקודו הנודע להם בניגון ונעימה וגמרו התפלה ונפלו על פניהם בנפילת אפים ופניהם מכוסים, וקמו מיד על רגליהם ואמרו וידוי על עונותם ועל עון כל בית ישראל, ואחר זה זעקו בקול רם ככל כחם ענינו אלדי המרכבה ענינו, ועשו השבעה בשם מ"ב 215
ובשם אשר אמר להם אליאו היוצא מפסוק שרפים עומדים ממעל לו והשביעו למלאך סנדלפון שיתגלה עתה אליהם הוא וכל סיעתו הקדושים בכח השמות הקדושים. ויהי ככלותם לדבר נפתחו השמים ויבוא אליהם פתאום סנדלפון המלאך עם כל מחנהו, והנה רכב אש וסוסי אש מתנה גדול ואש להבה מלאה כל הארץ רעש גדול קול גדול ולא יסף. ויחרד ר' יוסי חרדה גדולה עד מאד ורוח 220
לא נשאר בקרבו הוא ותלמידיו ויפלו על פניהם ארצה ויפג לבם ורעדה אחזתם ויתחזקו והריחו מריח לבונה זכה אשר בידם ותשכ להם רוחם אך אימה ורעדה וחולשה גדולה נשארה עליהם עד כי לא יכלו לדבר. והנה כאשר בא אליהם המלאך סנדלפון עם מחניהו ויאמר: מה לך בן אדם רמה ותולעה איך מלאך לבך להרעיש עליונים ותחתונים ולא תשגיח ותראה ערכך השפל. התכבד ושכ בביתך 225
פן יפגעו בך חילותי וישרפוך בהבל פיהם. ויען ר' יוסי בקול נמוך וגשבר מרוב חולשא ואימה גדולה אשר היה מרתת כל גופו ואיבריו ויאמר: אדוני מלאך האלקים קדוש מה [ב39] יוכל עבדך זה לדבר לפניך והנה נשארתי בלי רוח ונשמה כמת ברוב פחדך ואימה ורעדה גדולה נפלה עלי, כי יראתי מהאש 230
הגדולה הזאת ואיני יכול לענות לאדוני כי אם בחסדך חזקני ואמצני ותן לי רשות לדבר לפניך. מיד כשמוע המלאך את דבריו ויגע בו ויאמר: קום ודבר דברך ראה החזקתי אותך. ויהי כאשר נגע בו המלאך קם ונתחזק וישתחו לאפיו ארצה ויסר מנעליו מעל רגליו, אבל תלמידיו עדיין פניהם בארץ ולא יכלו לקום ויען ויאמר ר' יוסי שלוי' לך ושלוי' בואך מלאך ה' צבאות ושלום לכל מחניך

206 ליחא ר'; ס' להם | 207 מגירסא | 209 (אשר) השלימו; שציוה | 211 ויתפללו; בס עננו; בס כנז"ל | 213 ס
השם | 214 ודוי | 215 בפ אלדי; ס אלקי | 220 (כעס גדול) רעש גדול (דיטוגרפיה) | 223 עליהם, וכן בהמשך |
224 (סנדלפון) הנז'; (עם) כל; בס מחנהו | 225 הכבד | 226 ס חילותי | 229 (ברוב) ברוב (דיטוגרפיה) |
231 ס לפני אדוני | 233 (מנעליו) פ הנז'ן תלויה מעל השורה; ס עדין | 234 בס שלום לך ושלום

235 הקדושים, ובבקשה ממך חזקני ואמצני ועזרני למלא את רצוני כי גלוי לפני
ממה"מ⁵⁷ הקב"ה כי לא לכבודי ולכבוד בית אבי אני עושה רק לכבוד אלקים
חיים מממה"ה אשר לו לבדו הממלכה. ועתה אתה קדוש וחיילותיך הקדושים
תסכימו עמי להלחם בעמלק ושרו, והורוני הדרך אשר אעשה להעביר ממשלת
זדון מן הארץ ואיך ובמה אוכל להוריד ס"מ ממעונו⁵⁸ ולהעלות מחנות וצבאות
240 קדושים להעריץ רם על רמים כאשר היו בימים קדמונים. ויען המלאך את ר'
יוסי ויאמר לו: הלא דבריך טובים ונכוחים ומי יתן שומע לך ויהי אלקים עמך,
כי מי כל חמדת קדושים שרפים ואראלים וכל מחנות קדושים יושבים ומצפים
מתי יבא נקמת ה' אלקים וקימת שכינת קדושתו אשר בעוונות מושפלת עד גולות
תחתיות. אבל דע לך בן אדם כי כל אשר עשית עד עתה אינו כלום, ואילו היית
יודע המקום אשר עלה ס"מ ומחנהו לא הייתה נכנס בדבר הזה, כי מי יוכל לו
245 זולתי הקב"ה לבדו בעצמו עד עת כוא דברו. ואני הנה עתה באתי אליך לכבוד
שם הגדול אשר זכרת, אבל מה אני יכול לעשות לך כי אני יכול להשיג לדעת
במה כחו גדול של ס"מ ומחנהו ובמה תלוי ירידתו ועלייתו זולתי המלאך הגדול
אכתריא"ל⁵⁹ וחיילותיו ומטטרו"ן שר הפנים⁶⁰ וחיילותיו, שלולי הם היה נכנס
250 והיה כח בידו לעשות כליה לשונאיהם של ישראל, ואני אין כח בידי לעשות רק
לשמור נתיבות הקדושים אשר בעולם [א40] העשי"ה, שמשם עוברים תפלות
ישראל, ואני שומר אותם עד אשר אני מוסר אותם לאלו המלאכים, והם
היודעים ויוכלו להגיד במה תלוי כחו הגדול של ס"מ. והנה מי יוכל לעמוד לפני
אלו המלאכים האדירים ולא תוכל לסבול המראה הגדולה והמורא הגדול והאש
255 אוכלת אש של אלו המלאכים אשר הם למטה ממחיצתם, ואם נבהלת מפני איך

236 ביה (=בית); כך | 237 ס מלך מלכי המלכים | 20 בספ (מעל השורה) רמים; פ המים; הקדמונים |
242 בס (חמדת) המון | 244 בס ואלו | 246 בס (עת) בא | 247 (כי) כי (דיטוגרפיה) | 249 ס ומ"ט
(=ומטטרו"ן)

57 מלך מלכי המלכים.
58 מטטרו של ר' יוסף היא הורדת סמאל שרו של עשו ממעונו והכנעתו. יעד זה מאשר את ההנחה, כי
זירות פעולתו של ר' יוסף הייתה ספרד הנוצרית. כך עולה גם מתוך ספר המשיב, חיבורו של ר' יוסף
טאייטאצאק. המלאך שהתגלה אל טאייטאצאק המריצו לשתף פעולה עם דילה ריינה: 'ואתה ור'
יוסף תשבעו ותכופו לאלו השרים [=סמאל ואמון מנוא] כזה הנוסח...ובזה הענין תשכרו כח סמאל
ותביאו הגאולה בימיכם'. הובא אצל אידל, עמ' 227; כן ראה שלום, טאייטאצאק, עמ' סז-קיב; והערה
37 לעיל.
59 אכתריאל הוא דמות של שר עליון שהכינוי ה' צבאות מצורף לשמו. ראה בבלי ברכות ז ע"א, וכן
בספרות ההיכלות. ראה דן, מיסטיקה, עמ' 93-102; ומרגליות, מלאכים, עמ' יב-טו.
60 מטטרון הוא תאומו של סנדלפון, שימש כמעמד משנה לימינו של האל. ראה דן, שם, עמ' 81-92;
מרגליות, שם, עמ' עג-קח וכן הערה 55 לעיל.

תוכל לסבול לעמוד ולהתקיי' לפניהם. וכן בענין הפרישות אשר עשית צריך שתוסיף כהנה וכהנה, ועתה הלא כה דברי פרוש וקבל שכר,⁶¹ אבל האמת אם היית יכול לעשות הדבר על נכון שכרך הרבה מאד ומי יוכל לעמוד במחיצתך. ויען ר' יוסף ויאמר: צעיר אני וקטן ויודע אני בעצמי שאיני ראוי לעשות את הדבר הזה כי מי אני לבוא לפני המלאך, אבל יודע אני כי לב נשבר ונדכא אלקים לא יבזה⁶² כי לא בזה ולא שקץ ענות עני,⁶³ ואני גמרתי בדעתי למסור נפשי ורוחי על קדושת קב"ה ושכינתיה ליחדו יחוד שלם עם שכינתיה וכל אשר צריך אעשה ואשפוך את נפשי ודמי ובשרי קרבן לפני קב"ה ושכינתיה. ולכן מלאך השרת קדוש השם הורני מה אעשה להוריד אכתריא"ל ומטטרו"ן ומה פרישות אוסיף בקדושה ובטהרה ואיזה שם אשביע אותם, כי אמרתי אמותה הפעם אחרי ראותי פני מלאכים קדושים ועליונים, כי בזה יהיו לי חיים נצחיים. ויוסף המלאך ויאמר: שמע נא דברי ויהי אלקים עמך אם את הדבר הזה תעשה וצוך אלקים ויכולת עמוד ויהיה רצון מלפניו להצליח ולהוציא מחשבכתך לפועל, זה הדבר אשר תעשה. ככל אשר עשית עד עתה מהטבילות והתעניות וטהרת המחשבה כן תעשה מ' יום ולא יזוז מחשבותיכם מן המושכלות אפילו רגע בין ביום בין בלילה, ותגרעו בכל יום דבר מה מהמאכל עד שתרגילו באכילה דבר מועט ותוסיפו בהנאת הריח כי היא עיקר חיות הנשמה, ואחר מ' יום תזכיר שם המפורש של שם בן ע"ב עם כל כוונותיו ונקודותיו ומקורו הידוע לך, ובו תשביעו השני מלאכים הגדולים והאדירים. וקודם [40ב] ההשבעה תתפללו ותתחננו בבקשה מלפני האל שיעזור אתכם ויתן לכם כח לסבול המורא הגדול והאש הגדולה שלא תמותו, ואחרי כן תתחננו לאלו המלאכים שיעשו למען כבוד השם המפורש ויבואו לך והתחזק כאשר עשית עתה ותשאל מהם כח ועוז לדברך, כי הם מלאכים אחרים וגדולים והם יודיעו לך דרכי ס"מ ובמה תוכל להורידו, וחזק ונתחזק בעד עמינו וערי אלקינו, וה' ישמרך מכל רע ישמר את נפשך.

וילך מלאך ה' בסערה השמים, ועדיין התלמידים מושלכים ארצה מרוב הפחד והאימה. ויהי כאשר נסע המלאך סנדלפו"ן ומחנהו ויקומו מעל פניהם

256 ולהתקיים | 257 ערושן (!) | 260 ס לבא; ונדכה | 265 אשבע | 270 ס ארבעי' | 274 ס תשביע | 277 ויבאו; ס ושאל; ועז | 278 ס (מלאכים) דירים | 279 ס (עמנו) ובעד; ס ישמור

61 על דרך בכלי פסחים כב ע"ב.

62 תהלים נא, יט.

63 שם כב, כה.

וַיֹּאמֶר לָהֶם ר' יוֹסִי: בְּנֵי בְרוּכֵי ה' חֲזָקוּ וְאַמְצוּ וְנַעֲשֶׂה בְּזִרְיוֹת כָּכָל אֲשֶׁר צֻוֵּי
הַמֶּלֶךְ. וַיֹּאמְרוּ: הֲנֵנוּ מוֹכְנִים וּמְזוּמָּנִים וְאֲשֶׁרֵינוּ כִּי רֵאִינוּ מֵרָאוֹת אֱלֹקִים
וְשָׁמַעְנוּ כָּל דְּבָרֵיהֶם הַגָּם כִּי הֵינּוּ נוֹפְלִים אֶרְצָה, וְעַתָּה כָּל אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה אֲדוֹנֵנוּ
285 וּרְבִינוּ נַעֲשֶׂה. וַיֹּאמֶר בְּרוּכִים אַתֶּם לָה'. וַיִּקְוּ מִשֶּׁם וַיֵּלְכוּ דֶּרֶךְ הַמַּדְבָּר עַל הָר
אֶחָד קָרוֹב לַמִּירּוֹן וַיִּמְצְאוּ מַעְרָה וַיֵּשְׁבוּ בָּהּ, וַיַּעֲשׂוּ שָׁם כָּל הַמַּ' יוֹם בְּקִדּוּשָׁה
וּבִטְהָרָה כָּכָל אֲשֶׁר נִצְטָווּ לֹא גָרְעוּ דְבַר, עַד כִּי לֹא הָיוּ מְדַגִּישִׁים בַּעֲצָמָם שׁוֹם
דְּבַר מִדְּבַרֵי הָעוֹלָם וְלֹא רָאוּ כָּל אוֹתָם הַיָּמִים לֹא אָדָם וְלֹא בַּהֲמָה. וַיְהִי כֹאֲשֶׁר
290 הַשְּׁלִימוּ הַמַּ' יוֹם יָצְאוּ אֶל הַמַּדְבָּר מִקּוֹם אֲשֶׁר עֹוֹבֵר נָחַל קִישׁוֹן מִלְּמַעְלָה מִצַּד
מִקְוֵוֹ כִּי שָׁם הָיוּ טוֹבְלִים כָּל אוֹתָם הַמַּ' יָמִים, וַיְכִינוּ עֲצָמָם לַהֲתַפְלֵל תַּפְלַת
מִנְחָה גְדוֹלָה וַיֹּאמְרוּ עֲנִינוּ כְּנוֹ"ל וַיִּתְּפַלְלוּ לִפְנֵי הַשֵּׁם עַל כֵּךְ בַּתְּפִלָּה וּבַתְּחִנָּה
בְּבִכְיָה גְדוֹלָה. וַעֲשׂוּ עֲגוּלָה בָּאֶרֶץ וַיִּכְנְסוּ בַּתּוֹךְ הַמַּעְגָּל וַיִּתְּנוּ יָדָם כָּל אֶחָד יָדוֹ
לְחֵבִירוֹ עַד אֲשֶׁר נִקְשְׁרוּ בִּידֵיהֶם זֶה עִם זֶה בַּעֲיֻגָּל וַיִּצְעֲקוּ אֵל ה' אַחֵר נִפְלִית
295 אִפִּים וַיִּזְכְּרוּ שֵׁם הַמִּפְּוֹרֶשׁ וַיִּשְׁבְּעוּ לַמֶּלֶךְ אַכְתָּרִיא"ל וּמַחְנִיָּהוּ וּמִלְּאָךְ
מִטְטָרוֹ"ן וּמַחְנִיָּהוּ. וַיְהִי כִּהְזָכִירָם שֵׁם הַגְּדוֹל וַתִּגְעַשׁ וַתַּרְעֵשׁ הָאֶרֶץ וַיְהִי קוֹלּוֹת
וּבְרָקִים וּנְפִתְחוּ הַשָּׁמַיִם וַיִּרְדּוּ הַמִּלְאָכִים עִם כָּל מַחְנוּתֵיהֶם, וַיִּבְקְשׁוּ לִפְגּוֹעַ בְּיוֹסִי
וּבַתְּלִמִּידָיו לִוְלִי שֶׁלֹּא נִתְּפָרְדּוּ [41א] יְדֵיהֶם וַתִּתְּחַזְּקוּ כְּכוֹנוֹת וּשְׁמִירוֹת יְדוּעוֹת
אַצְלָם בְּמַחְשַׁבְתָּם אֲבָל לֹא בְּדַבּוּר, כִּי לֹא הָיָה לָהֶם כַּח לְדַבֵּר וּנְפְלוּ כּוֹלָם לָאֶרֶץ
300 אֲמָנָם יָדָם מִשּׁוֹלְבוֹת זֶה עִם זֶה וְלֹא נִפְרְדּוּ. וּמִיד כֹּאֲשֶׁר יִרְדּוּ הַמִּלְאָכִים הֵנּוּ
הַתְּחִילוּ בַּחֲרֵי אָף הַגְּדוֹל וַאֲמָרוּ מִי הוּא זֶה וַאֲיִזָּה הוּא אֲשֶׁר מָלָאנוּ לְבוֹ לַהֲשַׁתְּמֵשׁ
בְּשֶׁרִבִּטּוֹ שֶׁל מֶלֶךְ, וַאֲיִךְ מָלָךְ לִבֶּךְ לְדַבֵּר הַזֶּה אֶתָּה בָּשָׂר וְדָם טָפָה סְרוּחָה רְמָה
וְתוֹלַעָה וּמִי אַתָּה קָרָאת אֶל הַמֶּלֶךְ.

וַהֲנָה כִּרְאוֹת ר' יוֹסִי הַמֵּרָאָה הַגְּדוֹלָה הַזֹּאת אֵימָתָהּ וּפְחָד גְּדוֹל נִפְלָה עָלָיו
305 מִקּוֹל הָרַעַשׁ הַגְּדוֹל וּמֵהָאֵשׁ הַגְּדוֹלָה, רִכְבֵּי אֵשׁ וְסוֹסֵי אֵשׁ מִלְאָכִים וּשְׂרָפִים
וּחַיִּילֵיהֶם מִלֵּאָה כָּל הָאֶרֶץ, וְרוּחַ סַעֲרָה מִפְּרָק הָרִים וּמִשְׁבַּר סַלְעִים וּחֲרֵי הָאָף
הַגְּדוֹל מֵהַמִּלְאָכִים אֲשֶׁר בִּקְשׁוּ לִפְגּוֹעַ בּוֹ, הָיָה כֹּאֲלֵם וְנִרְדָּם לָאֶרֶץ הוּא וַתְּלִמִּידָיו
וְלֹא נִשְׁאָר בָּהֶם נִשְׁמָה וְלֹא יָכְלוּ לַעֲנוֹת לַמִּלְאָכִים כִּי נִבְהָלוּ מִפְּנֵיהֶם. וַיּוֹסֶף
הַמֶּלֶךְ מִטְטָרוֹ"ן וַיִּגַּע בּוֹ וַיֹּאמֶר: דְּבַר הֲלֵא תַעֲנֶה טָפָה סְרוּחָה, מֵה הַחֲרָדָה
310 הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר חָרַדְתָּ אֵלֵינוּ וְאוֹי לֶךְ כִּי לֹא חֲשַׁת לְכַבּוֹד קוֹנֶךְ. אַז כֹּאֲשֶׁר נִגַּע בּוֹ
הַמֶּלֶךְ פָּתַח פִּיו וַיֹּאנַח וַאֲמַר בְּשֶׁפָּה רַפָּה וְחוֹלְשָׁה גְדוֹלָה וְעֵינָיו סְתוּמוֹת וַיֹּאמֶר:
מֵה יוֹכַל הָעַבֵּד הַגֵּרוּעַ וְהַשֹּׁפֵל לְדַבֵּר לִפְנֵי מִלְאָכִים קְדִישִׁין וְטְהוּרִים אִם לֹא

283 בַּס יוֹסֶף וְכֵן בְּהַמְשָׁךְ הַסִּיפּוֹר | 285 ס אֲדוֹנֵינוּ | 287 (וַיִּמְצְאוּ) שָׁם; ס הָאֲרִבְעִים, וְכֵן בְּהַמְשָׁךְ | 291 טוֹבְלִין
292 עֲנֵנוּ; וּבַתְּחִינָה | 293 ס א' (=אֶחָד) 295 בַּס כְּתָרִיא"ל; פ סַנְדַּלְפוֹן; בַּס וּמַחְנֵהוּ | 297 יוֹסֶף ס ב' יוֹסֶף |
298 וְנִתְּחַזְּקוּ; בַּסַּפ (מַעַל הַשּׁוֹרָה) שְׁמוֹת | 304 סַפ רִוְכְבֵי | 309 וַיִּפְגַּע | 310 חֲסַת | 311 סַפ וְחוֹלְשָׁה | 312 בַּס
קְדוּשִׁים

תחזקוני. ועתה אדוני חזקוני והרשוני לדבר כי הנני כאבן דומם ופרחה רוחי
ונשמתי. ויושט המלאך אכתריא"ל גם הוא את ידו ויגע בו ויאמר: ראה
החזקתיך ודבר דבריך. ואז נתחזק ר' יוסי ויפתח את פיו. ויען ר' יוסי ויאמר: אל
אלדים הוא יודע אם במרד ואם במעל עשיתי כל המעשים האלה, כי אם לכבוד
הקב"ה ושכינתיה להקים אותה מעפרא אשר היא מושפלת בעונותינו. ועתה
אתם מלאכים עילאין קדישין עליכם המצוה הזאת ולא יקרא תפארתי על
הפעולה הזאת, ולכם המלאכים ראוי להיות מקנאים קנאת ה' צבאות. ולכן
בבקשה מכם מלאכי השרת בכח השם הגדול המפורש אשר על שם הקדוש הזה
תלויים ועומדים עליונים ותחתונים⁶⁴ תנו כבוד לשמו, והורוני במה [ב41] כחו
של סמא"ל ומחנהו ובמה אוכל להורידו. ויענו המלאכים יחדיו הקשית לשאול
כי אם היית יודע בעונותיהם של ישראל כמה הוא תקיף וכמה הוא חזק ואין מי
שיכיר בלעדינו, כי אנחנו שומרים נתיבות עליונים ממחנות סמא"ל וסיעתו והוא
חזק מאד ואין מי שיוכל להורידו, כי בין כוכבים קנו ושם מושבו מוקף משלש
מחיצות מחמת עון ישראל, וחזק הוא מאד ולא תוכל לו בלעדי הקב"ה בעצמו
עד עת בוא דברו. ויוסף עוד ר' יוסי ויאמר: כבר חרפתי נפשי למות על כבוד
קב"ה ושכינתיה ואחרי אשר ראיתי מחנות קדושים ותנצל נפשי, בטחתי בחדסי
האל יעזור לי ויעלה בידי ויבוא דבריכם הטהורים כדת מה לעשות, וכל אשר
תאמרו לי אשמור מאד לעשות. ויענו המלאכים ויאמרו: שמע יוסף דבר ה'. עד
הנה לא נעלם לפני מי שאמר והיה העולם כי מחשבתיך רצויה, אבל עדין לא
הגיע השעה וכבר נגזרה גזרה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה. ועתה מצד
החכמה והמדע מיסודות נעלמים אשר חננך צור עולמים וכם אנו מוכרחים
לכבוד שמו הגדול המפורש לומר לך ולהורות את הדרך אשר תעשה. אבל דע
לך כי לא תוכל לו ולכן אל תכנס במקום שאינו ראוי לך ועד פה תבא ולא תוסיף.
אבל אם תרצה לפצור בדבר על ידי שמו הגדול אנו נאמר לך מה תעשה, והאמת
אם באולי תעלה בידך מה טוב חלקך ומה נעים גורלך. ויען ר' יוסי ויאמר:
קדישין עילאין דבריכם טובים ונכונים, אבל חם לבי בקרבי בראותי שכינת עוזו
מושפלת וקנאתי לציון קנאה גדולה⁶⁵ וה' הטוב בעיניו יעשה⁶⁶ ואם יקטלני לו

313 אדני | 316 בס אלקים | 322 בס ס"מ וכן בהמשך הסיפור; ס (שיכיר) אותו; בלעדנו; | 325 קינו; ס קינו
בג | 327 ס בא | 329 יעזר; ב ויבא; ס ויבואו | 335 פ יוסיף | 336 להפציר | 338 ס ונכוחים

64 היקום כולו מחקיים בזכותו של השם המפורש.

65 זכריה ח, ב.

66 על דרך שמואל א ג, יח.

340 איחל⁶⁷ לא אסיר מחשבתי ממני. ואתם מלאכי עליון חזקוני במ[י]טב הגיון והיה לי לזכרון ולא אסור ימין ושמאל ובטחתי בשמו הגדול שלא יהיה לי פוקה ומכשול. אחרי כן פתח אכתריא"ל המלאך ואמר: דע לך כי מצד אחד כנגדי יש לו לסמאל שתי מחיצות חזקות, אחת חומת ברזל מהארץ עד לשמים ואחת מחיצה גדולה של ים אוקיאנוס זה הים גדול ורחב ידים. וכמו כן ענה המלאך מטטרו"ן כי מצדו ונגדו יש לו לסמאל מחיצה מהר גדול של שלג וראשו 345 [42א] מגיע השמימה, ועתה שים עיניך ולבך לכל אשר נאמר אליך וחזק ואמץ כי אתה צריך להשפיל ולהעביר אלו השלש מחיצות כדי לעלות על הר שעיר הוא אדום לשפוט את הר עשו. וזה אשר תעשה בצאתך מזה המקום. שים דרכך ולך דרך הר שעיר ושם אנו קודמים לפניך בהר שעיר למעלה, וכל אשר תעשה אתה למטה כפי אשר נאמר לך, כן נעשה למעלה. ודיוקן נשמתך למעלה עמנו 350 בכל פעולותיך אשר תעשה אתה למטה כן תעשה נשמתך למעלה, ולכן הזהר והשמר ולא תשכח דבר מכל אשר נאמר לך. והיה בבואך דרך הר שעיר תזהר בקדושה ובמיעוט אכילה וביחודים כאשר עשיתם עד עתה, כי כבר נשמתכם עלתה במעלה שכמעט אתם בגדר מלאכים ונשכח מכם דרכי העולם, ובוזה תתמידו, ולא תפרד מחשבתיכם מן המושכלות אפילו רגע אחד. והנה שם בדרך 355 יצאו עליכם כת גדול של כלבים שחורים והם כתות של סמאל אשר שלח לבלבל כונתכם ולא תפחדו, ותזכירו עליהם שם של הויה במילוי ההי"ן שהוא כמנין ב"ן וכמנין כל"ב, ותכונו בניקודו וביחודו ויברחו מפניכם. ומשם תלכו לעלות להר ותמצאו הר גדול של שלג עד לשמים ואין דרך לנטות ימין ושמאל, ותזכירו שם היוצא מפסוק הבאת עד אוצרות שלג⁶⁸ הנודע לך צירופו וניקודו, ויעקר ההר ממקומו; ותזכיר השם של תשלג בצלמון⁶⁹ כאשר אתה יודע בצירופו וניקודו, ויתבטל ההר ממקומו לגמרי. ותלך באלו הכונות בידך ולא תזוז מחשבתיך עד אשר תגיע למחיצה האחרת של ים אוקיאנוס אשר גליו יעלו עד לשמים, ותזכיר עליו שמות היוצאים מהמזמור הבו לה' בני אלים⁷⁰ עם 360 הזכרות שלו ככתבם ונקודותם וצירופם ומקורם, ותתיבש ותעבור כיבשה. 365 ואחרי כן תלך ותמצא חומה גדולה של ברזל מן הארץ עד לשמים, ותקח בידך

340 ס במיטב | 341 פ פוקא | 344 ס אוקינוס וכן בהמשך הסיפור; ס וכן גם כן; פ וכן | 352 ס אל תפל (=אל תשכח) | 355 תפרידו; מחשבתכם | 356 ס יבואו | 360 ונקודו | 362 ס בידך | 364 ממזמור | 365 ב האסכרות; ס אזכרו; וצורפם; ס ותתיבש

סכין ותכתוב עליו שם היוצא מפסוק חרב לה' ולגדעון⁷¹ עם ניקודו ומקורו. ותחתוך בסכין בתוך הברזל ותעשה פתח ותכנס והזהרו שתחזיקו בפתח עד אשר תעבור [42ב] אתה ותלמידך שלא תסגר, יען כי אחרי אשר תעבורו יחזור הפתח ויסגר. ואחרי כן תלכו ותגיעו עד הר שעיר. ובאותו הפעם אנו משליכים 370 לסמא"ל ממקומו וכבר הוא בידך ימסר, ואז יהיה בידך מוכן שם המפורש כתוב וחרות על טס של עופרת. וכן יהיה לך טס אחר⁷² ותכתוב עליו חרות שם היוצא מפסוק של זכריה ויאמר זאת הרשעה וישלך אותה אל תוך האיפה וישלך את אבן העופרת אל פיה.⁷³ ותכתוב השם היוצא מהפסוק עם ניקודו ומקורו, ואחר כן תלך בכל אות נפשך בהר שעיר, ושם תמצא סמא"ל הרשע וזוגתו 375 לילית⁷⁴ ותחפש אחריהם, כי הם ברחו מפניך ונחבאו בחורבא אחת. ותמצא אותם בדמות שני כלבים שחורים זכר ונקבה, ותקרב אליהם ולא תפחד מהם, ותשים על הכלב הזכר הטס של שם המפורש ועל הנקבה הטס האחר, ומיד תשים חבל או שלשלת בצוארם והטסים עליהם, והם יבואו אחריך עם כל סיעתם, ואז חפץ ה' כבר עלה בידך. ותביא אותו לדין על הר שעיר שעברת, 380 ושם יתקע בשופר גדול ויתגלה המשיח ויעביר רוח הטומאה מן הארץ, והקב"ה ישחוט אותו לפני הצדיקים ותהיה גאולה שלימה, והיתה לה' המלוכה. אם את הדבר הזה תעשה על מתכונתו אשריך ומה טוב חלקך מה נעים גורלך, אך הזהר והשמר בכוונות האמורות אתה ותלמידך ולא תפסיק מהכוונות האלה אפילו רגע. וגם הזהר מאד כי כאשר יהיו בידך סמא"ל וזוגתו ויבכו ויתחנונו שתתן להם דבר 385 מה לאכילה או לשתייה או איזה מזון לקיום גופו לא תשמע להם ולא תתן שום דבר. כי יחנן קולו אל תאמן בו והזהר מאד על זה וגם על הכוונות, כי אפילו שיהיה בידך אז צריך שמירה גדולה מאד. ולא תגרע דבר מכל אשר אמרנו, וה' יהיה בכסלך ושמור רגליך מלכד. ואחר כן עלו שני המלאכים הקדושים בסערה השמים, ור' יוסי רואה וכורע ומשתחוה. אבל תלמידיו עדין היו נופלין על 390

367 נקודו וכן בהמשך הסיפור | 369 (אתה) וכל | תלמידך | 371 בידך | 372 (בעופרת!) | 373 ליתא של; זכריה | 375 ואחרי; ס"מ | 376 בחרבה; פ אחד | 378 פ מים; מעל השורה מיד וכן ב | 380 בידך | 383 פ גורליך | 384 ותלמידך; תפסוק; ליתא האלה | 385 פ נהיה; מעל השורה יהיו | 386 ס גופם; (דבר) מאכילה כלל | 388 ס צריך אתה; ס (אמרנו) לך | 390 נופלים

- 71 שופטים ז, כ,
72 הטסים נזכרים גם בנוסח הקרום של הסיפור (לעיל הערה 39): 'כאשר ירד סמאל היו צריכים... לתת בראשו כובע נחושת שהיה חקוק בו שם בן מ"ב'.
73 זכריה ה, ח.
74 לילית היא מלאך חבלה ממין נקבה; בחורת הקבלה נחשבת לזוגתו של סמאל. ראה דוידזון, עמ' 174-175; מרגליות, מלאכים, עמ' רלה-רמא, רנד-רנה,

פניהם ולא יכלו להרים ראשם עד אשר עלו, וכאשר עלו המלאכים גם הם קמו בשמחה רבה.

[43א] ואחרי אשר עלו המלאכים קמו ר' יוסי ותלמידיו בזריזות ויסדרו סדר השמות והאזכרות והכוונות אשר צוו והשני טסי העופרת, וישימו פניהם דרך הר שעיר. והנה בדרך והנה לקראתם כתות כתות כלבים שחורים ויקומו עליהם ויסובו עליהם מכל צד, ומיד הזכירו השם אשר נצטוו ויפוצו הכלבים מעליהם ויברחו ולא נראו עוד. ואחר כן הלכו הלוח ועולים עוד כמו מהלך יום. ויהי לעת ערב מצאו הר גדול של שלג עצום מאד מן הארץ עד לשמים, ומיד נתחזקו בשמות ובצירופים הנז"ל ויעקר ממקומו, ובצירוף האחר הנז"ל נתבטל לגמרי, וילינו שם בלילה ההוא.⁷⁵ ואחרי כן בבקר השכימו והלכו שני ימים אחרים, וביום השלישי כעלות השחר והנה לפניהם ים גדול ורחב ידים אשר היה הולך וסוער וגליו עולים עד לשמים, ומיד הזכירו השמות כנז"ל ויעברו בתוך הים כיבשה. ובחצי היום הגיעו לחומת הברזל הגדולה מן הארץ עד לשמים. ויקח ר' יוסי הסכין אשר כתב עליו כנז"ל ויחתוך בחומת הברזל אשר היתה עוביה טפח ויעש בה פתח ויחזיקו את הפתח עד אשר עברו כל החמשה תלמידים. ובעת עוברם נתעצל אחד מן התלמידים אשר היה אחרון ונשמט הדלת מיד ר' יוסי ונסגר על רגל התלמיד, ויצעק: מורי ורבי הצילני, כי נלכדה רגלי. מיד הוציא ר' יוסי הסכין וחתך בברזל סביב רגלו ויעבור, והדלת חזר במקומו. ויעלו לראש הר שעיר וילכו משם עד עת ערב וימצאו בקעה והנה שם כמה חורבות. וישמעו קול כלבים צועקים ויבואו לתוך החורבה, והנה שם נחבאים שני כלבים שחורים גדולים מאד זכר ונקבה. וכאשר קרבו אליהם ויקפצו עליהם לבלוע אותם והיה ביד ר' יוסי הטסים, ומיד הרגיש כי הוא סמ"אל ולילית. ויושט ידו הימנית ויתן הטס בצואר הכלב הזכר והשמאלית על צואר הנקבה, ותלמידיו בידם חבלים ויקשרו אותם והטסים עליהם. ומיד כאשר ראו כי כלתה אליהם הרעה נפשטו מצורת כלב ונתלבשו בצורתם כצורת אדם ולהם כנפים ומלא עינים כמו אש בוערה, ויתחננו ויבקשו מן ר' יוסי ליתן להם לחם ומים להתקיים ולעמוד [43ב]

393 ס סדרי | 394 נצטוו | 399 ובצירופים; ובצירוף וכן בהמשך הסיפור | 400 הסכימו | 401 בעלות | 403 ברזל | 404 ב עליו כתב השם; ס עליו השם | 406 עברם | 407 ס (התלמיד) ונלכד רגלו | 408 למקומו | 409 חרבות | 410 החרבה | 416 ס מר' (=מן ר'); כדי להתקיים

ויאמר לו: אדוני, עתה הנה אנחנו עם כל מחנותינו כפופים ואסורים בידיך ואין בנו כח עוד. ועשה בנו כטוב בעיניך רק תן לנו במה לחיות בו, כי הושלחנו ממחיצתינו אשר היינו נזונים מזון השכינה מאחרי הפרגוד, ועתה למה נמות, תן לנו מזון לחיותנו עד בואינו אל שעיר. וימאן ר' יוסי כאשר צווה, ולא רצה לתת להם מאומה. ויהי המה הולכים בדרך, ר' יוסי עם תלמידיו שמחים וטובי לב ופניהם פני להבים וסמא"ל ולילית עם כל מחניהם הולכים ובאים וכוכים. וישמח ר' יוסי והתחיל לזוז דעתו עליו ויאמר: מי האמין לשמועתינו⁷⁶ שהיו אומרים שלא יעלה בידינו, והנה זה היום ישמחו השמים ותגל הארץ ויאמרו בגוים ה' מלך.⁷⁷ אז ענה סמא"ל ויאמר: ידעתי כי כול תוכל ולא יבצר ממך מזימה. ויבכה בכיה גדולה ויאמר: אדוני, מה תפחד ממני ומכל מחנותי, אין לנו עוד שום כח וחוזק והננו כולנו תחת ידיך לעשות רצונך. אנא יותן לנו דבר מה להחזיק כוחינו, כי במה נעמוד ונתקיים עד בואינו שמה. וימאן ר' יוסי ויאמר לא אתן מאומה, כאשר צווה. ויהי בבואם קרוב להר שעיר לקח ר' יוסי בידו קורט לבונה להריח בה. ויושט ר' יוסי את ידו, ויאמר סמא"ל: ואם לא תתן לי אכילה תן לי מעט מזה הלבונה אשר בידיך להריח בה. ויושט ר' יוסי את ידו ויתן לו מעט מהלבונה אשר בידו. ויוציא סמא"ל ניצוץ אש מפיו וישרוף את הלבונה, ועודנה ביד ר' יוסי ויעל עשנה לאף סמא"ל, וינתק את המוסרות והחבלים וישלך מעליו את טסי העופרת ויתגבר הוא עם חיילותיו ויפגעו בתלמידים. וימותו מהם שנים מיד מקול התרועה אשר הריע סמא"ל וחיילותיו, ושנים אחרים נפגעו ויצאו מדעתם. ונשאר ר' יוסי לבדו הוא ותלמיד אחד והוא עייף ויגע ומשתומם, ולא ידע כי בנפשו נתן לו הלבונה והקטיר לפניו באופן שעשה אותו ע"ז,⁷⁸ ונתבטלו כחות הקדושה שבטסי העופרת ע"י הקטרת ובעונות לא שמר דברי המלאכים. ובאותו רגע היה כל ההר עשן חשך ואפילה, ובת קול יצאה ואמרה: אוי לך יוסי ואוי לנשמתך שלא שמרת אשר צוותה [44א] ועבדת ע"ז והקטרת קטרת לסמא"ל, והנה הוא רודף אחריך לטרדך מן העולם הזה ועולם הבא. והתלמיד האחד נשאר עם ר' יוסי עיף ויגע וחלש, והגיע עד שערי

417 ס ויאמרו; אדני | 420 בס בואנו | 422 בפ ובאים (מחיקה) | 423 לשמועתנו | 424 בידנו; ס ליחא והנה | 425 ב כל; ס יכול | 428 ס ויען (=ויאמר) | 429 בבאס; פ 'שעיר' הושלם בגליון | 430 פ ויושט ר' יוסי את ידו (מחיקה) | 431 בידך | 433 ספ ועודנה | 439 בס ואפלה | 440 ס יצאת; פ יצא; צוותה

76 ישעיהו נג, א.
77 דברי הימים א טז, לא.
78 גם מוטיב הקטרת הופיע בנוסח הקדום של הסיפור. ראה שלום, דילה ריינה (א), עמ' קכז.

מות. וישבו שם תחת אילן אחד כמו שתי שעות וינוחו, ואחר כך קברו השני תלמידים. והלך לו ר' יוסי עם תלמידו האחד לתזור לדרךכם, ונהפכו תואר פניהם משונים ירוקים וחלשים ביותר. והשנים האחרים נכנס בהם שד וברחו והלכו להם אשר לא נודע באיזה מקום הלכו, עד כי לבסוף באו לעיר צפת אחר חדש ימים ומתו בקרוב מחמת הצער שהיו מצערים אותם השדים. ואחרי זאת הגיע ר' יוסי לעיר צידון, ושם ישב. ויצא לתרכות רעה כיון שראה שלא נעשתה עצתו, ובפרט ששמע הכת קול הנז' נתיאש מן העולם הבא וכרת ברית עם לילית המרשעת ומסר עצמו בידה, ותהי לו לאשה. והיה מטמא עצמו בכל טומאות עד 450 כי בשמות הקדש ושאר שמות והשבעות אשר היה יודע היה משתמש בהם להרע, והיה משביע רוחין ושידין בכל לילה להביא לו את אשר יחפוץ. וכה משפטו ימים רבים עד כי אהב מכל הנשים אשת מלך יון, והיה מביא אותה כמעט בכל לילה ובבקר היה מצוה להחזירה. והיה היום ותאמר המלכה אל המלך: כי אדוני, לא ידעתי מה הדבר הזה, כי בכל לילה בחלומי מביאים אותי למקום אחד ונזקק לי איש אחד ובבקר אני מוצאה את עצמי במטתי ואני מלוכלכת משכבת זרע, ולא ידעתי מאין יבוא לי זה. אז המלך הרגיש בדבר ושלח לקרוא לחרטומים ושם אותם שומרים בבית המלכה עם נשים אחרות, ויאמר אליהם שיהיו מוכנים וזריזים בהשבעות ושמות הטומאה לעכב אותם שיבואו לקחת המלכה. וכן עשו, וישבו על משמרתם. ובלילה ההוא באו השדים במצות ר' יוסי, ומיד הרגישו ועשו פעולות והשביעו אותם לדעת מה זה ועל מה זה. ויאמרו השדים: אנו שלוחי ר' יוסי אשר יושב בצידון. מיד המלך שלח שר צבא אחד בספרים ומנחה לשר צידון כי מיד ישלח לו ר' יוסי חי להנקם ממנו ולעשות בו יסורין קשים. והיה כאשר ראה [444] ר' יוסי כי כלתה אליו הרעה וידע הדבר על פי השדים אשר שלח, מיד קודם שיגיע הכתב לשר צידון הלך 465 והשליך עצמו לים ומת.⁷⁹ ואני התלמיד החמישי נשארתי לבדי מוטל על ערש דוי כל ימי חיי ואין רפואה למכתי וכל איברי מרתתין ואין לי מנוחה מן השדים, וכתבתי זה המעשה לזכרון וה' ירחם עלי ויאמר לצרותי די. כה דברי התלמיד יהודה מאיר אשר היה במעשה הגדול הנז'ל מר' יוסי דילה ריינא; עד כאן.

447 מצערים | 448 ליתא לעיר; לצידון | 453 פ' התיבה 'מלך' תלויה מעל השורה | 455 ס' ליתא 'בי — הזה'; אדני | 457 בס' יבא | 458 לקרא | 460 שיבאו | 461 ס' לר' (יוסי) | 467 בס' אברי | 469 ס' יאודה; בס' ריינא; בגליון: חלוט חלם כי חלה [בחליל] המרה [השחורה] ובכת הדמיון נראה לו, שהיה כל זה בהקין (הע' בעלים?)

79 לדעת שלום (שם, עמ' קכט) ניכרת בסיפור מעשיו המופקרים של דילה ריינא השפעה של סיפורים נוצריים על מעשי מכשפים ועל סופם המר.

470 ואני המעתיק העתקתי אותו מכתבים ישנים בלויים מאד אשר מצאתי אותם בגניזות ספרים אשר בצפת תוב"ב בכאן. וכתבתי המעשה הזה לאות ולזכרון למען אשר לא יקרב איש זר להביא הגאולה, הגם שאיפשר שיפציר הדבר⁸⁰ בחכמתו. וגם מזה נהיה למוסר השכל כמה שאמר שלמה בחכמתו בטח אל ה' בכל לבך ואל בינתך אל תשען,⁸¹ שהיה ראוי שלא יבטח על בינתו וחכמתו ויהיה בטחונו בהקב"ה. וגם שמזה יראה האדם כמה מתחזק סמא"ל וסיעתו 475 מעונותינו, שבשביל דבר מועט כזה נתבטל כח קדושת השמות הקדושים ונתגבר וחזר למקומו. וגם יראה כמה כח שמות הקדושים, ובוה ילמד ליראה את השם הנכבד והנורא ויחזור בתשובה שלימה לפניו יתברך ובוה יביא הגאולה השלימה ע"י קב"ה בעצמו,⁸² ויחזיר שכינתו למעון קדשו ויאודה וישראל בבנין אריאל ובכיאת הגואל אכ"ר.⁸³ 480 כה דברי המעתיק שלמה נאורא הירושלמי.

472 ס שאפשר | 479 בס הקב"ה; ספ למען | 480 ב נאוראה; ס נאורא

80 שיעמוד על דעתו וישתדל בדבר הגאולה.

81 משלי ג, ה.

82 הגם שנאוראו כתב את סיפורו קודם הופעת השבתאות, אפשר שסמברי שיבץ אותו בספרו כיוון שמצא את מוסר ההשכל שבו אקטואלי דווקא לאחר מפח הנפש שהביאה עליו התנועה המשיחית בת זמנו.

83 אמן כן יהי רצון.

[רמב"ם (ג): ספר משנה תורה וחכמי פרובאנס וספרד]*

ונחזור לענייננו.

טעם השגות הראב"ד על הרמב"ם, [סימן מ"ה. ובשנת אלף תפ"ז לשטרות, היא שנת ארבעת אלפים ותתקל"ו ליצירה,¹ חבר ספר הי"ד שהוא ספר משנה תורה.² והראב"ד ז"ל בעל ההשגות³ מעיד כי מלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי גמרת בבלי וירושלמי ותוספות, ועם כל זה היה מקנטר עליו בהשגותיו, כי הראב"ד היה זקן בימי הרמב"ם, כמו שמצאתי בתשובה להראב"ד, שכתב על הרמב"ם ז"ל וז"ל הוא נער ואנחנו ישישים וכו'.⁴ אמנם כי הראב"ד חבר ספר כמו משנה תורה בדמותו כצלמו ולא יצא טבעו [א45] בעולם. ואמנם חיבור הרמב"ם האיר עיני כל ישראל ונתפשט בכל העולם, ומזה הטעם השיג הראב"ד ז"ל על הרמב"ם ז"ל בדברים קשים,⁵ ועל כן אמרו המושלים כי הרמב"ם שמיה גרים ליה⁶ והוא הר"ם במז"ל שזכה ונתפשט חבורו, והראב"ד שמיה גרים ליה הר"אב"ד ר"ל אבד חבורו. והראב"ד גם כן השיג על השגות הרב ר' זרחיה הלוי ז"ל בעל המאורות שהשיג על הרי"ף.⁷

15 השגות הרז"ה על הראב"ד, [סימן מ"ו. אמנם הר"ז הלוי זלה"ה השיג על הראב"ד זלה"ה על ספר שחבר וקראו ספר בעלי הנפש.⁸ וחלק אותו לשבעה

14 (הרי"ף) ז"ל | 15 ליחא השגות — [סימן מו]

- * לחיבורו ההלכתי של רמב"ם ולהשגות ראב"ד עליו קשר סמכרי על דרך השירשור פרקים מחייהם ומיצירותיהם של חכמי פרובאנס וספרד מן המאות ה-12 עד ה-15.
- 1 שנת 1176. תאריך זה על כפל פניו נזכר כמשנה תורה (הלכות שמיטה ויובל י, ד) כשנת שמיטה, שבה נכתבו ההלכות הללו.
- 2 כתיבת ספר היד החזקה החלה בשנת 1170, ונסתיימה בראשית שנות השמונים. ראה מימון, רמב"ם, עמ' עה; עפנשטיין, רמב"ם, עמ' 63.
- 3 ר' אברהם בן דוד, מגדולי חכמי פרובאנס במאה ה-12. ראה עליו טברסקי, ראב"ד, עמ' 2-67; סולובייצ'יק, עמ' 7-40.
- 4 מובאה בחשב"ץ, א, סי' עב.
- 5 המניע הנפשי של קנאה וקנטרנות הועלה בידי ראשונים ואחרונים. ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 183; הנ"ל, השגות, עמ' קע-קעא. עניין הספר שחיבר ראב"ד מופיע גם אצל קונפורטי, דף יא ע"א; וראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 83-84.
- 6 שמו גרם לו.
- 7 ראב"ד, שהשיג בעצמו על הרי"ף, יצא להגן עליו מפני השגות רז"ה. ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 117-125.
- 8 'ספר בעלי הנפש' הוא חיבור מקיף בהלכות טומאה וטהרה שעיקרן בתחום האישות. ראה טברסקי, שם, עמ' 83-97.

שערים: שער הפרישה. שער הוסתות. שער הכתמים. שער הבדיקה. שער הטבילה. שער המים. שער הקדושה. והשיג עליו הר"ז הלוי וקרא שם זה הספר סלע המחלוקות.⁹ וזה הר"ז הלוי זלה"ה מעיר לונל היה וחבר ספר נגד הרי"ף וקרא שמו ספר המאורות,¹⁰ והיה כבן י"ח שנים, והיה בשנת ד' אלפים תתק"י.¹¹ והיה משורר ומליץ גדול,¹² כמו שכתב בתחלת ספרו על דרך הלצה במתק לשונו הצח ומצוחצח, כאשר עיניך תראנה בהקדמה שלו, וזהו קצת מנופת לשונו, וז"ל: והנה בא לידי ספר בעלי נפש לרב. והוא על המשכב. מורה צדק בתורה שבעל פה ובכתב. להסיר כל מעשה נאלח ונתעב. ואני אוהבי אהב. ואינני לריב נצב. ולא חפץ קרב. ואת הרב אינני רב. כי חכמתו גלויה ממזרח וממערב. ועקיצתו עקיצת עקרב. ואם יגער בים סוף יחרב. אכן ללמוד אתאב. ולהבין אקרב. ואם אלי דבר יגונב. מן האשם המושב. אהיה זוכה ולא חב. ושש כמוצא שלל רב. עד כאן בהקדמת הספר שלו. ובהגיעו בהשגות שעשה על חלק שער המים כתב וז"ל: בשער המים בבאי נמס לבי ויהי למים, כי גאו המים נחל אשר לא אוכל לעבור, מפני שאין לו גמרא לרוב המשניות שבו, והנני יוצא בעקבי הראשונים, ולא להתערב עם השונים, שאין לי להורות הלכה מתוך משנתי. וה' [45ב] יקשיב רנתי. זהו קצת תורף אמרי נעימי דבריו של הרז"ה בספר סלע המחלוקת שהשיג על ספר בעלי הנפש לראב"ד ז"ל.

מעלת הראב"ד וזרעו אחריו והספרי' שחברו, [סימן מ"ז]. ואליהו נגלה להראב"ד ז"ל, וגם כן נגלה להר' דוד אביו ולמד לו סתרי תורה, ואחריו נגלה להחסיד הקדוש הר' יצחק סגי נהור זלה"ה בנו של הראב"ד זלה"ה.¹³ והקדוש

18 (הר"ז הלוי) ז"ל | 23 פ מנופט (!) | 24 פ אוהב | 25 להב | 34 ליתא מעלת — מ"ז; (ואליהו) ז"ל

- 9 צ"ל סלע המחלוקות. ראה קאפח, רז"ה, עמ' ח, קלד. על הפולמוס הספרותי שבין ראב"ד לרז"ה ראה תא-שמע, הריבוב, עמ' 557-577.
- 10 על מהותו של ספר המאור, שחלק גדול ממנו איננו השגות על הרי"ף, ראה תא-שמע, המאור, עמ' 406-361.
- 11 שנת 1150. ספר המאור נחבר, ככל הנראה, לאחר שנת תתקל"ה (1175). ראה תא-שמע, זרחיה, עמ' 19. גילו של רז"ה (צ"ל בן י"ט שנים) נמצא בפתיחה שירית שכתב באחד מחיבוריו האחרים: 'ולא תימא זעירין/ שנוהי ובצירין/ בגין מן עשרין/ בצירא ליה שתא' (=ואל תאמר מעטות וקלות שנותיו, כיוון שמעשרים חסרה לו שנה).
- 12 רז"ה, שנוולד בגירונה, והיה בקי במכמני שירת ישראל שבספרד, חיבר שירים רבים השקולים במשקל ההברות הספרדי. פיוטי לוקטו בידי מייזליש, עמ' 7-174.
- 13 לדיון ביצירה הקבלית שנוצרה בחוגם של ראב"ד ושל בנו ר' יצחק ראה טכרסקי, ראב"ד, עמ' 286-300; שלום, ראב"ד, עמ' 48-262. לעניין רוח הקודש ראה השיל, עמ' קצ-קצג.

הזה היה מכיר בפני אדם אם נולד מן הנשמות חדשות או מן הישנות הבאים לאדם דרך גלגול. וזה החסיד הר"י סגי נהור חבר פי' נורא מאד ויקר הערך על ספר יצירה.¹⁴ והיו לו שני תלמידים, שם האחד ר' עזרא והשני ר' עזריאל, ומשניהם קבל הרמב"ן ז"ל.¹⁵ והראב"ד גם כן חבר פי' על ספר יצירה ופי' ג"כ על תורת כהנים,¹⁶ וממנו הביא בעל ס' קרבן אהרן,¹⁷ ונפטר לחיי עד בשנת הארבעת אלפים ותתקצ"ח ליצירה.¹⁸

הרמב"ן וספריו שחבר והשגות המושגים (!), [סימן] מ"ח. והרמב"ן ז"ל היה בעיר קטלונא¹⁹ וחבר הספר הנקרא ספר מלחמות שבו הציל הרי"ף ז"ל מהשגות הרז"ה בעל המאור. וגם כן חבר ספר הזכות, והוא השגות שהשיג על הראב"ד,²⁰ והראב"ד גם כן השיג על הרי"ף. וגם כן עשה השגות על ספר מנין המצות להרמב"ם.²¹ כללן של דברים, הראב"ד השיג על הרמב"ם על ספר היד והשיג גם כן נגד הרי"ף על ההלכות, והרז"ה השיג נגד הראב"ד על ספר בעלי הנפש והשיג גם כן נגד הרי"ף על ההלכות, והרמב"ן בספר המלחמות שבו הציל את הרי"ף מהשגות הרז"ה בעל המאור ובספר הזכות שבו הציל את הרי"ף מהשגות הראב"ד, והשיג על ספר מנין המצות להרמב"ם, וגם כן חבר פי' עמוק על התורה וחדושין על התלמוד ופירוש על ספר יצירה ושאלות ותשובות וספר תורת האדם.²² וחבר קונטרס אחד לה"ר אברהם בנו של הרמב"ם וקראו סוד פרקי החבור, וכוונתו לומר שיקדש אדם עצמו כשעת תשמיש, והביאו בעל ספר ראשית חכמה בשער הקדושה.²³ וחבר גם כן ספרים אחרים כתיבת יד שלא יצא

37 פ התיבה הזה תלויה-מעל השורה | 38 הגלגול; פירוש | 39 (עזריאל) עליהם (מחיקה) | 41 ספר | 44 להרי"ף | 48 כנגד | 51 (להרמב"ם) ז"ל; פירוש | 52 פ: ופירש

14 על הפירוש שיוחס בטעות לראב"ד ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 255; שלום, שם, עמ' 134-262, ונספח, עמ' 1-18.

15 השפעתה הוודאית של הקבלה הפרובאנסלית על חוג המקובלים בגירונה הוארה בידי שלום, גירונה, עמ' 24-48, 187-359; תשבי, עזריאל, עמ' 9-56; הנ"ל, מחקרים, עמ' 3-35.

16 על פירושו לספרא (מדרש ההלכה על ספר ויקרא) ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 97-106.

17 ר' אהרן חיים, חכם מגרבי שנתיישב במצרים במאה ה-17. ראה לקמן, בפרק רבני מצרים (במאות ה-16 וה-17), ליד ציון הערה 103.

18 שנת 1208. ובאמת שנת פטירתו היא תתקנ"ט (1199).

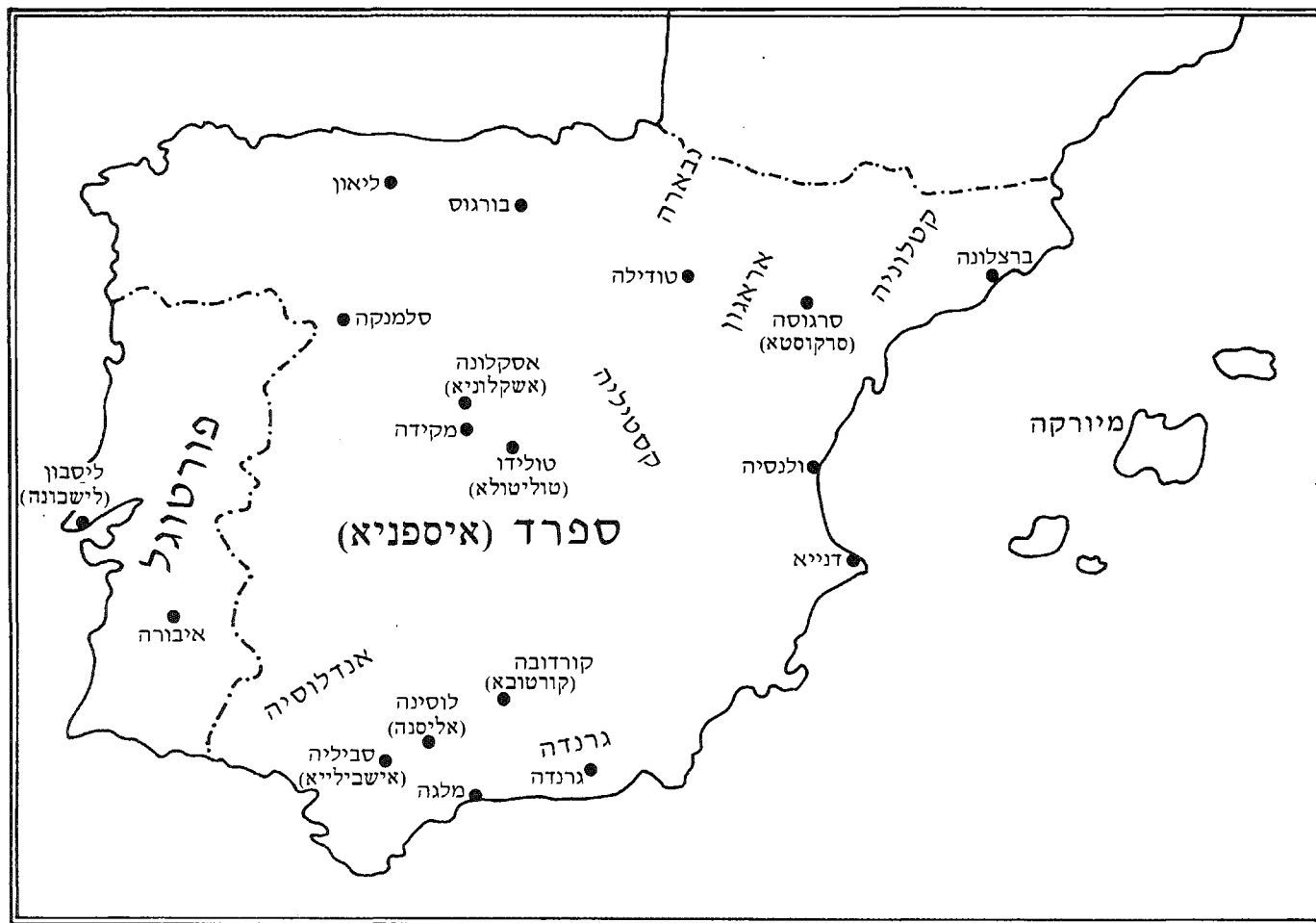
19 העיר גירונה שבחבל קטלונא.

20 להשגות על הלכות לולב לראב"ד ראה שעוועל, תשובות, עמ' קפה-רסד.

21 ראה שעוועל, סה"מ, עמ' כה-חיד.

22 על פירוש ספר היצירה וספר תורת האדם ראה שעוועל, כתבים, כ, עמ' ט-שיא, תנא-חסכ. תשובות: הנ"ל, תשובות, עמ' א-קפ.

23 די וידאש, ראשית חכמה, דפים שא ע"ב-שו ע"א. לדעת שלום, ספר זה נתחבר כשני דורות לאחר רמב"ן בידי יוסף ג'קאטילה; ראה שלום, רמב"ן, עמ' 179-186.

יישובים יהודיים בספרד ובפורטוגל על-פי ספר דברי יוסף

טבעם בעולם, ונפטר לחיי עד בשנת חמשת אלפים ועשרים ליצירה.²⁴ [א46]
והרמב"ן ז"ל היה גם כן תלמיד הרב רבינו אליעזר מגרמיזא בעל הרוקח.²⁵
ובימיו היה הרב רבינו שמואל הסרדי בעל התרומות.²⁶ וגם בזמנו היה הרב רבינו
דוד בן הנגיד ר' אברהם בן הרמב"ם ז"ל.²⁷ והתוספות מביאים לבעל הרוקח בפ'
הנשבעין על ענין גזים איניש ולא עבד.²⁸ הרד"ק ז"ל היה בזמן הרמב"ן,
כדמוכח באגרות הרמב"ם ז"ל.²⁹

הרמ"ה וספריו שחבר, [סימן] מ"ט. הרב מאיר הלוי הנקרא הרמ"ה היה
בטוליטולה והיה בזמן הרמב"ם והרמב"ן, ומרוב פלפולו היו שולחים לו אגרות
ואומרים עליו וגם במכתב לאמר ונשיא ונשיא הלוי.³⁰ ועל פיו היו מגיחים
הסופרים הכותבים ספרי תורה, שהיה בקי בענין מלא וחסר, וברר ונפץ ותקן
וחבר ספר למלאכת ס"ת וקרא שמו מסורת סייג לתורה.³¹

הר"מ ליאון וספריו שחבר וס' אלהלאל שהובא מבבל, [סימן] נ'. ובשנת
ארבעת אלפים ותתקנ"ט ליצירה כ"ח לחדש מנחם היה שמד גדול במלכות
ליאון,³² והיה רב אחד מקובל ושמו הר' משה די ליאון, וחבר כמה ספרים
בחכמת הקבלה נמצאים כתיבת יד, והם משכן העדו"ת, שערי צד"ק, ספר
המשכ"ן, יכין ובווע"ז, ספר הש"ם, ספר הרימו"ן על טעמי המצוות.³³ והוציאו
משם הכ"ד שכתב אותו הלל הזקן ומשם היו מגיחים כל הספרים ונקרא שמו אל

58 רבי (רבינו) | 59 (והתוספות) ז"ל; בפרק | 60 (הרמב"ן) ז"ל | 62 ר' (=הרב) | 63 בטוליטולה | 65 מלאים
וחסרים | 69 מהר"ר; (די ליאון) ז"ל | 71 הרמון | 72 הארבעה ועשרים

- 24 שנת 1260. וצ"ל ה"א ל', דהיינו 1270.
- 25 האגדה היא שהביאה את ר' אלעזר מוורמייזא בעל הרוקח ללמוד בבית מדרשו של רמב"ן. אצל
סמברי נתהפכו 'תפקידי' החכמים. ראה הברמן, רמב"ן, עמ' 236.
- 26 מתלמידי רמב"ן. ספר התרומות הוא חיבור הלכי על דיני ממונות.
- 27 ראה לקמן דף 62 (סי' עב).
- 28 בכלי שבועות דף מו ע"א.
- 29 ר' דוד קמחי, מחכמי פרובאנס; נפטר בשנת 1234. רמב"ן היה בן דורו הצעיר.
- 30 רמ"ה חי בין השנים 1165-1244, והתייחס על 'נשיאי' טולידו. סקירת חייו וספריו ראה אצל
ספטימוס, עמ' 25-3.
- 31 זהו ספר היסוד המוסמך הראשון בנושא זה, שנכתב לאחר תקופת המסורה. על עניינו של סמברי
בנוסחאות המקרא ובמסורה ראה לעיל רמב"ם (א), הערות 31-53.
- 32 זמנו של השמד הוא כח באב תתקנ"ו (1196). ראה זכות, יוחסין, קונטרס לו, דף א ע"ב. תיאור מפורט
של הפורענות ראה אצל בן צדיק, עמ' 94.
- 33 ראה ערכו באנצ' יודאיקה, יב, עמ' 426-427: די ליאון, משה. מקובל חשוב בן המאה ה-13, יליד
העיר ליאון, המחבר של רוב חטיבות ספר הזהר וכן של החיבורים הנזכרים בזאת.

הלל"י על שם הלל הזקן,³⁴ והביאו מהר"ם לונזאנו ז"ל בספרו הנקרא א"ת,³⁵ ואמרו שספר זה הביאו אותו במצרים ושמו אותו בק"ק מערביים וקוראין אותו אל הללי. ואינו הוא, אבל הוא ספר ישן נושן ומעושן, לפי שבפ' ראה כתב המגיה על פסוק אשר תדרו וז"ל בספר אל הללי כתוב תדרו בדגיש, והלכתי אני הצעיר עם הכהן הגדול בחכמה ובמעשיו הר' מנחם דורא הכהן נ"ע³⁶ שהיה בקי בחכמת הדקדוק, והלכנו לראות אם הוא הס' אל הללי, ומצאנו כתוב בגליון שלו אשר תדרו בספר אל הללי כתוב הדלי"ת בדגיש.³⁷ ע"כ. והרמ"ה ז"ל הגיה את ספרו מזה הספר הנקרא אל הלל"י, [46ב] והוא ספר מסורת סייג לתורה ועליו מגיהים הסופרים. אמנם הרמ"ה הם שנים, הא' נקרא הר' מאיר הלוי בן טודרוס הלוי, ובן אחיו נקרא ר' מנחם לבית מאיר שבא מבורגוש ונתיישב בטוליטולה.³⁸ והוא גם כן חבר ספר המכונה קרית ספר על הגהות ספרי תורה וקרא שמו ספר המאירי על שמו,³⁹ אבל כולם גדולים עם קטנים מהסופרים המגיהים ספר תורה הולכים על סברת הרמ"ה, כמו שהוכיח מהר"ם לונזאנו בספרו. אמנם הרב המאירי היה רב ועצום מי יכולנו כפלפולו וחבר חדושין הרבה על התלמוד על כל דבר ודבר תילי תילים של הלכות⁴⁰ ופירש על הלכות נטילת ידים ופירש על פרקי אבות ועשה כללים לחכמת הדקדוק בספר אחד נקרא שמו עט סופר, ונפטר בחג המצות שנת חמשת אלפים וד' ליצי'.⁴¹

הרי"ף והשיר שכתבו על מצבת קבורתו, [סימן] נ"א. הרי"ף ז"ל⁴² היה מקלעת חמאד,⁴³ ומפני המלשינות ברח ונכנס בספרד בשנת ארבעת אלפים

73 והוציאו מהר"ם; אור תורה | 75 ליחא מעושן; שבפרשת | 76 בדגש | 77 פ התיבה בחכמה מעל השורה | 89 ליצירה

- 34 זכות (לעיל הערה 32) העיד על הספר: 'ואז [=באותו שמד] הוציאו משם ספר הארבעה ועשרים אשר נקרא ההיליליא', ראה ההשערות בדבר מוצא שמו ועתיקותו של התנ"ך אצל סרנה, עמ' 5-7.
- 35 אור תורה. ראה לעיל בהקדמה, הערה 37.
- 36 הצעיר הוא סמברי. הכוהן 'הגדול' לא זוהה.
- 37 בארכיון הקהילה היהודית בקהיר נמצאו דפים מתוך ספר התורה אלהלאל. ראה תצלומיהם באמתע"י, אוסף בן-זאב, מס' 14.
- 38 ר' מנחם בן שלמה המכונה המאירי (1249-1316) היה חכם פרובאנסלי שחי בפרפיניאן, עיר הולדתו, כל ימיו.
- 39 ראה לעיל רמב"ם (א), סמוך לציון הערה 35.
- 40 מפעלו הגדול הוא בית הבחירה על הש"ס. פירש = פירוש.
- 41 שנת 1244; צ"ל 1316 וראה הערה 38 לעיל.
- 42 מקור סיפורי רי"ף וחמישה רבנים בשם יצחק: זכות, יוחסין השלם, עמ' 212-213.
- 43 עיר באלג'יריה.

ותתמ"ח,⁴⁴ ועמד בקורטובא זמן מועט, ומשם הלך למדינת אליסנה ועמד שם עד יום מותו. והוא היה תלמיד של ר' נסים ור' חננאל, והיו בדורו חמשה רבנים גדולים, והם: הא' ר' יצחק בר ברוך שהרכיץ תורה בקורטוב"א וחבר ספר קופת הרוכלים, ולא השלימו. השני הר' יצחק נ' גיאת בעל השירים, ומת בשנת ארבעת אלפים ותת"ע⁴⁵ והעמיד תלמידים הרבה. הג' הר' יצחק בר משה מקהל דאניה,⁴⁶ והלך משם לארץ שנער ונסמך גאון על כסא ר' האיי ז"ל ואע"פ שלא היה גדול כחביריו הרבנים האחרים, כי אחר פטירת רבינו האיי ז"ל לא נשאר שם ושאר לתלמוד בארץ שנער. והד' הר' יצחק בר ראובן אלברצלוני ז"ל שבא מברצלונה לארץ דאניה והיה רב גדול ופייטן, והרמב"ן ז"ל היה ממשפחתו, שכן כתב בהלכות נדרים שלו קורא אותו אדוננו הזקן הר' יצחק אלברצלוני ובחדושי בתרא ז"ל ודקאמר מרן ז"ל נראה שממשפחתו ויוצאי ירכו היה. [47א] והחמישי היותר גדול מכולן רבינו יצחק בר יעקב אלפסי ז"ל הנז"ל, ונפטר ביום ג' עשרה ימים לחדש אייר בשנת ארבעת אלפים ותתס"ג ליצירה⁴⁷ והיה כבן תשעים שנה, ועשו לו כל ישראל מספד גדול וכבדו מאד ובנו לו על קברו מצבת של שיש גדולה וכתבו עליה זאת הכתב מפורש ושום שכל.

כתבו בעט ברזל עלי שמיר
יכלו ימות עולם ויתחדש
אמרו בקבר זה מאור חכמה
יום נצלה נזמה וחלייתה
באו בני תבל ובמרירות
כי חק בכות וספוד עלי מקום
כחבר אשר היה לזכרון
אבלו לבל יבוא לדור אחרון
נקבר והעולם בעורון
תורה והורידה עדי גרון
עליו תלילו ושברון
בו נגנזו לוחות והארון.⁴⁸

רש"י, [סימן] נ"ב. רש"י ראש המפרשים מעיר טירושיש היה בזמן הרי"ף ועשה פירושו ברוח הקדש ששרתה עליו, ועשה פי' קצר בלשון צח וברור אשר לפניו לא קם כמוהו. ועשה פירושו על כל התלמוד זולתי מס' בבא בתרא שלא זכינו לאורו אלא בב' פרקים הראשונים, ובפ"ג דהיינו חזקת הבתים נפטר, ובא

93 תלמידו; רבינו | 95 הרב ר'; (גיאת) ז"ל | 97 דאני"א | 98 פ התיבה שם תלויה מעל השורה | 101 ליתא אותו | 103 מכולם | 109 מקור | 111 ובמדינות; תלילו | 113 (רש"י) ז"ל; טריויש; (הרי"ף) ז"ל | 115 מסכת | 116 בשני; ובפרק; ליתא דהיינו

44 שנת 1088.

45 שנת 1110.

46 עיר בחופה המזרחי של ספרד, דרומית לוולנסיה.

47 שנת 1103.

48 לשון קינת ר' משה אבן עזרא. ראה ברודי, רמב"ע, עמ' ריב-ריג.

רשב"ם נכדו והשלים פי' הגמ' אחריו. ואמרו שגם הוא ג"כ עשה פי' על כל הגמ' כמו שעשה זקנו רש"י ז"ל, אלא שלא יצא לאויר העולם כי באורך הזמן אבד זכרו מני ארץ. ועשה פירושו באריכות עד שעשה בכבא בתרא והביא להראותו לזקנו רש"י ז"ל כדי שיסמוך את ידיו עליו, ואמר לו: בני, כבדו ידי מהכיל. רצה בזה לומר כי האריך הרבה יותר מדאי. ורש"י ז"ל נפטר בשנת ארבעת אלפים ותתס"ה ליצירה.⁴⁹

הר' יוסף ק' מיגאש ושבחיו, [סימן] נ"ג. רבי יהוסף הלוי ק' מיגאש מקהל קורטובא,⁵⁰ רבו של הרמב"ם ז"ל והרכיץ תורה הרבה בכל הארצות ספרד ומערב וחבר חדושים על התלמוד. ומגדולי [ב47] תלמידיו של הרי"ף היה ועמד לפניו כבן י"ח שנה והכתירו בחכמה וסמך אותו ברבנות, וכתב עליו: אפילו בדורו של משה לא אשתכח כותיה,⁵¹ דאלו במשה כתיב הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וכו' וכתב ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים, ואלו נבונים לא אשכח.⁵² ורב יוסף היה חכם ונבון וישב על כסא הרי"ף רבו ל"ח שנים, ונפטר בחדש אייר שנת ארבעת אלפים ותתק"א ליצירה.⁵³

הרשב"ג והשיר שעשה ומעשה שהיה לפני המלך ואיך נתפרסם הרוצח, [סימן] נ"ד. רבי שלמה ק' ג'בירול היה בעיר סרגוסה והיה חכם גדול ומדקדק ומשורר נפלא, ועשה האזהרות של חג השבועות⁵⁴ והוא בן שש עשרה שנה, כמו שמצאתי כתוב שיר אחד שעשאו כתחלת האזהרות וזה לשונו:

135	אני השיר והשיר לי לעבד	אני כנור לכל שרים ונוגנים
	ושירי הוא עטרה למלכים	ומגבעות בראשי הסגנים
	והנני בשש ⁵⁵ עשרה שנותי	ובי שכל ⁵⁶ כמו בן השמונים.

117 פירוש | 118 הגמרא | 120 ליתא את | 121 מדי | 123 ק' מיגאש הלוי | 124 קורטובא | 125 פ ליתא של | 126 דאפילו | 127 אישתכח | 129 (יוסף) הנו' | 130 ד' (=ארבעת) | 131 ואיך נתפרסם הרוצח | 133 אזהרות; פ ששה

49 שנת 1105.
50 סיפור הר' יוסף אבן מיגאש על פי זכות, יוחסין, קונטרס לה, דפים א ע"ב-ב ע"א.
51 לא נמצא כמותו. 'במשה כתיב': דברים א יג, טו.
52 לא מצא.
53 שנת 1141.
54 פיוט על חרי"ג מצוות. אין קשר בין ה'אזהרות' לבין שירו 'אני השר' שבו נזכר גילו הצעיר. ה'אזהרות' של רשב"ג קובצו אצל ירדן, עמ' 372-441.
55 צ"ל ושש. ראה ברודי-שירמן, עמ' 77 (קבט).
56 צ"ל ולכי בן. ראה שם.

והיה קולו ערב ביותר והיה מרואי פני המלך, כי היה משורר לפני המלך
והשרים, הוא וערל אחד מרואי פני המלך.⁵⁷ ויהי היום ויבא גם השטן להתיצב
על המלך, זה אומר כי הערל המשורר יש לו חן יותר מהיאודי וזה אומר כי
היאודי יש לו חן יותר מהערל, זה אומר בכה וזה אומר בכה.⁵⁸ ויאמר להם
המלך, במה יבחנו דבריכם? ויצוו האנשים אל עבדי המלך שיניחו סוס אחד
שלא יטעם מאומה ולא ישתה מים יום א' ולילו, ויהי ממחרת ויביאו את הסוס
לפני המלך רעב ללחם וצמא למים, ויצו להביא ספל אחד מלא מים. ויעשו כן,
ויניחוהו לפני הסוס לרוות צמאונו וכשהתחיל לשתות אזי יתחיל המשורר
לשורר, כי אמרו הטבעיים כי לא יערב להם קול המשוררים מבעלי חיים יותר מן
הסוס, עד כי מפני רוב חשקו יניח לרוות צמאונו ויחסום פיו מלשתות כדי
לשמוע קול השיר. ויעשו כן לפני המלך והשרים. והתחיל הערל [48א] לשורר,
ואז הסוס לא הטה אוזן ולא ערב לו ולא שת לבו גם לזאת, וישת מן המים
וישכר. ויהי ביום השני ויעשו כן לפני המלך והשרים וירם הרב את קולו לשורר
וישמח הסוס שמחה גדולה ויערב עליו את הקול וישא את ראשו מעל הספל כדי
לשמוע את השיר. וייתב הדבר בעיני המלך ויגדל המלך את שלמה וידבר אתו
טובות וישם את כסאו מעל כסאות השרים. ומהיום ההוא והלאה שם הערל אל
לבו להרוג את היאודי מפני הקנאה, וכן היה בעונות. ונפטר כבן שלשים שנה
בשנת ארבעת אלפים תת"ל⁵⁹ וגם כן חבר ספר וקרא שמו מדות הנפש⁶⁰ מלבד
ספרים אחרים שחבר.

ואני הצעיר⁶¹ ג"ק⁶² שמעתי, כי על ידי מעשה נהרג ר' שלמה ׳ן ג'בירול.⁶³
ומעשה שהיה כך היה, כי פעם אחד היה הולך בדרך והוא יחידי והכנור בידו,

143 ליתא ויהי; וממחרת | 146 פ ליתא כי (לא); מבעל | 147 (רוב) השיר; מלרוות | 157 ליתא ג"ק |
158 אחר

57 הסיפור דלקמן הוא אגדי. רשב"ג נתמך בידי מצנאט בשם יקוחיאל בן יצחק, שהיה חצרן במלכות
סרגוסה ונרצח בשנת 1039. המשורר עצמו מעולם לא היה 'מרואי פני המלך'. ראה שירמן, שירה, א,
עמ' 216-224.

58 'האומרים' היו חצרנים שצידדו, כל אחד לפי טעמו, במשורר היהודי או במשורר הנוצרי (הערל).
59 שנת 1070. נזכרת אצל זכות, יוחסין השלם, דף 217 ע"א-ע"ב. רשב"ג נפטר בשנת 1058. ראה
שלנגר, עמ' 11-12.

60 צ"ל ספר תיקון מידות הנפש, שנתחבר בערבית בשם כתאב אצלאלא אלאח'לאק בשנת 1045. על
חיבוריו הפילוסופיים של רשב"ג ראה שלנגר, עמ' 19-32.

61 ראה הערה 36 לעיל.

62 צ"ל ג"ב (=גם כן) ואולי, ג"ק = גם קראתי.

63 נוסח מקוצר ושונה במקצת של המעשה הובא אצל אבן יחיא, שלשלת הקבלה, דף לט ע"ב.

והיה כנגן המנגן והנה רכב איש מנגד בא לקראתו, וכשומעו את קול הכנור מנגן
 160 ויורה אליו חץ ויתקענה בבטנו, ומיד נפל לארץ מת. ובשביל שלא יתפרסם
 הדבר לקחו וקברו בתוך הפרדס שלו וזרע על קברו אבטיחים וזה היה בזמן ימות
 החורף, ועכ"ז⁶³* האדמה הולידה והצמיחה אבטיח נאה ומשובחת נחמד
 למראה וטוב למאכל. ויאמר האיש המרצח בלבו למי נאה זאת האבטיח כי אם
 למלך בהיות בזמן הזה שהוא כנגד טבע האדמה שלא לצמות כי אם בימי הקיץ,
 165 ובוראי כי יקר וגדולה וכבוד אקבל מאת המלך עליה. והנה עשה כאשר זמם
 ותכף ומיד הוליכה למלך, וקבלו המלך בסבר פנים יפות ואמר לו מה נאה
 אבטיח זו מה טובה ומה יופיה. מיד צוה המלך להביא הסכין ולחתוך אותה
 ולחלקה לכל שריו העומדים לפניו במלכות, ומיד פתחו אותה ונמצאת כולה
 מלאה דם. מיד תמה המלך על המראה ונשבע כחיי ראשו לאותו האיש שיגד
 170 פשר דבר, דברים על אמיתות, על מה ועל מה היה הדבר הזה, ואם מאן ימאן
 להודות האמת [ב48] ירוע ידע נאמנה כי בנפשו הוא. אז הוכרח אותו המרצח
 במעשיו להגיד האמת ולהודות על חטאתו אשר חטא. מיד צוה המלך לתלותו
 על עץ. כן יאבדו כל אויביו ה'! וצוה המלך שיוציאו משם את ר' שלמה
 וקברוהו בכבוד גדול. כך שמעתי מפי מגידי אמת.

175 סיפור הרי"בש, [סימן] ג"ה. הריב"ש ז"ל⁶⁴ ארץ מולדתו היתה עיר
 סרקוסט"ה ומשם הלך לעיר מאיורק"א והיו קורין לו ר' סתם. וראיתי לכתוב
 כאן מה שאירע לו בעיר מאיורק"א⁶⁵ כמו שמצאתי כתוב בקונטרס ישן נושן
 ומעושן שהעתיקו אותו מכתיבת יד החכם כהר"ג אבישון ז"ל⁶⁶ שהעתיקה ג"כ
 מספר כתיבת יד ישן נושן ושלחה למצרים להחכם השלם כמהר"ר חיים
 180 כפוס⁶⁷ זלה"ה בשנת ר"ני פל"ט לפ"ק⁶⁸ וז"ל.

159 וכשמעו | 167 ליתא מה טובה | 174 ליתא שמעתי | 175 סי' (=סיפור)

*63 ועם כל זאת.
 64 ר' יצחק בן ששט (1326-1408), רב ומנהיג ציבור בכרצלונה עיר הולדתו, בסרגוסה ובוולנסיה. לאחר
 פרעות הקנ"א (1391) עקר לאלג'יר, וכיהן בה ברבנות עד מותו. ראה בער, תולדות, עמ' 270-273;
 287; הרשמן, עמ' יא-כד.
 65 בעת הגזירות הנרמזות לקמן שהה ריב"ש בוולנסיה ולא במיורקה.
 66 ר' יעקב גאבישון בנו של ר' אברהם בעל עומר השכחה. על חכמים אלה ראה סירא, עמ' 7-10.
 67 ר' חיים כפוס היה דיין בקהיר במחצית השנייה של המאה ה-16 ובראשית המאה ה-17. על קשרי
 משפחת גאבישון עם ר"ח כפוס ראה תולידנו, תשובות, דפים ג-ח, כ-כב.
 68 שנת 1619. לפ"ק = לפרט קטן.

דע אדוני, כי קבורת הרב הגדול הריב"ש ז"ל היא בארצנו זאת, ואנו אומרים
שבצילה אנחנו חיים עם אומות העולם הצרים הצוררים והאויבים. ולתחלת
מולדתו לא ידעתי היכן, אמנם ראיתי אני הכותב ספר קדמון כתוב בו כי
בסרקוסט"א היה שם זה הרב רב גדול, וקורין אותו רבי סתם. גם אומר לכת"ר⁶⁹
כי אני יש לי ספר וכתוב בו תשובת שאלה לרב ר' נחמיה⁷⁰ וכתוב תחתיה באלו 185
המלות, קבלה בידינו שכתבת שאלה זו היא מאצבעות מוריניו הרב הגדול
הריב"ש ז"ל. וכתב חיים בן הרב הגדול ר' אברהם בוניטי ז"ל⁷¹ ע"כ, ובכל עת
שאני רואה כתיבת מעשה ידי וואצבעותיו תתוסף בי נפש יתירה. ומסרקוסטא
לא ידעתי איזה סכה הביאתו הוא ושני בניו ר' ששת ור' שאלתיאל ז"ל
למיוק"א,⁷² ונתקנאו בו שם אדום והעלילו על שני בניו ושרפום במדורת אש. 190
ועשו לו שלשלאות של ברזל לתופסו בהם כדי שיראו עיניו כידור⁷³ ולא ירחם על
בניו להשליכם ולהשליך עצמו עמהם לאש. והיו אומרים לו אבינו תן לנו מים
לשתות, והיה אומר להם עכשיו תשתו בני [א49] ממעין גנים באר מים חיים.⁷⁴
ונשאר הוא ז"ל שם ונתחבטו בו אדום ורצו לשלוח גם בו יד לרוב קנאתם בו.⁷⁵
והבריחוהו משם האנוסים לארצות ישמעאל שמה תונים, ושלחו אדום למושל 195
תונים ה' ככרים מהממון לשלחו להם לעשות כטוב בעיניהם, והבריחוהו
היאודים משם לעיר אלגזיאר⁷⁶ וניצול. אמנם נהגו בו אותם היאודים שהיו
באותו זמן בזוי וקלון והחזירוהו⁷⁷ ללעג וקלס, אם על שלא היה יודע לדבר
בערבי אם לקנאתם בו מהפלאת חכמתו, והחזירוהו לכודק. ומהבדיקה יבואו לו
הנערים לשחוט להם תרנגולים, יבואו להלעיג עליו ולהבזותו ולהקלותו, כמו 200

181 אדני | 182 האומות; במיוקא (מחיקה) | 185 פ התיבה ותשובת תלויה מעל השורה | 186 מורנו
191 פידר | 197 אלגאזי"ר; ונצול | 199 יבאר | 200 יבאר

- 69 לכבוד תורתו.
70 לא זוהה.
71 אולי ר' חיים גליפפה, רב בפמפלונה שבמלכות נבארה. ריב"ש נשא ונתן עמו. ראה שו"ת ריב"ש, סי'
שצד.
72 לריב"ש היה בן יחיד בין בנות ושמו אשתרוק. ראה הרשמן, עמ' יג, קס (ט); שו"ת ריב"ש, סי' שט,
שצ, חטו.
73 כידו = אסונו (ראה איוב כא, כ).
74 האגרה והמציאות משמשים בערכוביה בסיפור שריפת בניו של ריב"ש, כמו בחלקים אחרים של
הקונטרס.
75 על אניסותו בעת גזירות הקנ"א ראה בער; תולדות, עמ' 527 הערה 4; ריארה, עמ' 11-20; וכן מה
שסיפר לר' שמעון בן צמח דוראן (תשב"ץ, ב, סי' קכח).
76 אלגזיאר.
77 החזירוהו = עשאוהו (ערכיזם); וכן להלן.

שרמז קצת מזה בשאלותיו ותשובותיו, ודוק בשאלה ס"ה ותמצא.⁷⁸ וקצה נפשו בזאת העיר מרוב הבזוי והקלון, והלך לעיר שמה אלמדיי"א⁷⁹ והיה בה קהל אולי ימצא שם מנוח, ולא מצאה היונה מנוח, ויקלוהו ויבזוהו כפלי כפלים ממה שהיה בזאת העיר. וגם הם החזירוהו עליהם לבודק ויגע לו בזוי מה שלא ישוער, עד שא' מערבי שכתות נתקבצו עליו הנערים ויתקלסו בו ונתקבצו עליו כמו 205 שעשו לאלישע הנביא ע"ה עלה קרח עלה קרח.⁸⁰ באותה שעה כשנלאה נשוא וכלכל עוד לא יוכל עלה עשן באפו ואש מפיו תאכל ויקללם בשם הב"ה⁸¹ החרימם נתנם לטבח ולא הספיק לו לרוב חרון אף יצא חוץ לעיר ותקע תשר"ת⁸² והלך לו. ומאותה שעה עד היום יד ה' היתה באותו קהל ולא נשאר מהם שריד ופליט בימים מועטים ולא נתיישוב עוד העיר ביאודים. והוא ע"ה 210 נפטר שנת כ"י לק"ח,⁸³ וה' יודע כמה זה היה מהשנים קודם מותו באופן שהאלמדיי"א הזאת מוחרמת ומנודה לא תתיישוב עוד ביהודים לעולם כמו יריחו שהיא⁸⁴ בית האלי המוחרמת. ואם יתקבצו עשרה או עשרים יאודים ויוליכו נשותיהם להתיישוב שם, תכף ומיד או ימותו מיתת עצמן או בחרב או ימירו דתם. ואם ילכו שם רווקים לקנות או למכור, כל מה שיריחו או יהרגו עליו או 215 יפסידוהו [ב49] בחולאים רעים ונאמנים. וקללתו לא לחנם הלכה אלא החריבה קהל בכללו. ואני אירע לי שם מקרה ואודיענו לכ"ת.⁸⁵ דע אדוני כי מלאכתנו ומלאכת [אבותינו]⁸⁶ הרפואה מקודם הגרוש של שנת אל קנ"א⁸⁷ ונוקם אפי' בהיותנו בעיר אדום. ומהגרוש באנו לספרד, ובבוא גרוש ספרד של שנת

202 בעיר הזאת וכן בהמשך הסיפור; אלמדיי"א | 206 נשא | 207 הקב"ה | 209 בקהל ההוא | 210 נתיישוב | 212 שהאלמדיי"א; תחישב; ביאודים | 213 שהוא | 216 בחולאים | 217 אדני; מלאכתנו | 218 פ ליחא אבותינו | 219 ובבא

78 צ"ל שאלה סא. שם סיפר כי יהודי אלם פלוני שם מגמתו לגרש אותו מן העיר והתחיל לקנטר אותי כי ראה הקהל מחשיבים אותי... ותמיד היה מחרף אותי. אך בסופה של התשובה סיפר ריב"ש, כי מעמדו הרם עוד נתחזק בעקבות ההתנגשות עם היהודי האלם. הסיפורים על השפלתו ו'גלותו' מאלג'יר הם מחוסרי יסוד; וראה הרשמן, עמ' כט-מב.

79 יישוב מדרום לעיר אלג'יר.

80 מלכים ב ב, כג.

81 הקדוש ברוך הוא.

82 תקיעה שברים תרועה תקיעה. סדר התקיעות הראשון בראש השנה.

83 שנת 1408. ראה גם הכתובת על המצבה הנזכרת בדף 50א; 'כ"י לק"ח'.

84 צ"ל שהיא עיר ח'אל (על פי מלכים א טז, לד).

85 לכבוד תורתו.

86 בני משפחת גאבישון.

87 שנת 1391.

220 גר"ם⁸⁸ יצאנו לתלמסאן.⁸⁹ והיום כמו נ' שנה שלח המלך לתלמסאן והביא אדוני אבי בעל כרחו ונתישב בכאן, ואח"כ באתי גם אני למקום אדוני אבי ז"ל, ומכלל מה שקרה לי כי שלחני המלך לרפאת שר העיר אלמדי"א, ואני לא הייתי יודע בטיב ומיטב העניינים האלו ונכנסתי שם. ומצאתי עיר נחמדת נכונה בראש ההרים כל הרוחות באות ונושבות בה ומזיזים כל מיני עיפושים עד שכל השוכנים בה בריאי בשר. והמים טובים לרוב מאד יוצאים בבקעה ובהר, 225 ופירותיה משונים למעליותא באופן שמושב הארץ טוב, והמים טובים, והארץ בלתי משכלת, ודירת הכתים והחצרות בריות, והגוים אינם שונאים כל כך, והיא מבונה מכל טוב, ואפי' עפר בית החיים שלה יותר טוב משל כל גלילות הללו. ומצאתי שם בית הכנסת חריבה ושממה וח' ספרים ערום ועריה ותיבה פרוצה, וכמו ח' יאודים מצויים שם כל איש נושא ומר נפש.⁹⁰ והיינו מתפללים באותה 230 בית הכנסת, אבל לבי נוקפי כשראיתי כל אלו העניינים, ואיני יודע מה טיבן עד שחזרתי ללגיאזיר⁹¹ ושאלתי לזקנים ולמה לא יצאו ק' או ק"ק בעלי בתים מאותה העיר, שהיא הפכית מן הקצה אל הקצה מכל הח' [שבאן] לשכון בזאת העיר המשובחת. אז הגידו לי טיבה של עיר ומעשיה ושהיא מוחרמת ומנוודה⁹² 235 וכל האופן שזכרתי. גם אני אירע לי בה ענין שמיום שנכנסתי לה עד צאתי נולד לי חכוך ושחינים זרים יוצאים מהטבע עד שהייתי שואל נפשי למות. ותכף צאתי משם אחר שני חדשים מהלך חצי מיל נתרפאתי וחזרתי לאיתני ולבריאותי הראשון. וכל מה שהייתי מתרחק מאותה העיר אתרפא יותר ונתפלאתי, כי זה אינו [50א] דבר מזגיי ולא טבעיי אלא דבר זר, וניכר בשגם זה מכלל קורבת האויר המוחרם הזה. גם ראיתי להביא הספרים, ולא הניחוני גויי אותה העיר. כל 240 זה כתבתי לכת"ר להזכירו עונש החרם כ"מ.⁹³ גם הגידו לי הזקנים המגידים כי נשאר בכאן עד עת פטירתו ולא נהגו בו כבוד במותו גם לא נספד כהלכה עד עת

221 לאדני | 222 אלמדי"א | 224 הרים | 228 ככל | 231 ולא ידעתי | 232 ללגיאזיר; ר' (=ק"ק) | 233-234 בעיר הזאת | 238 שאתרחק מאד; ונפלאתי

88 שנת 1493.
89 עיר במערכה של אלג'יר.
90 על פי שמואל א כב, ב.
91 ראה לעיל הערה 76.
92 זכר עמום לאגדה בדבר החרם שהטיל ריב"ש על אלמדיה נשתמר בתשובת רשב"ש (במחצית השנייה של המאה ה'15), סי' תקפח: 'כל שכן שאין צר"י באלמדי"ה ורופא אין שם'.
93 כמה (הוא).

245 בא המגורשים מקסטילייתא של שנת מזר"ה ישראל⁹⁴ וחקרו על מקום קבורתו ובנו אצלו ציון גדול במצבת שיש ארוכה וגבוהה ורחבה. וכתבו עליה אלו הכתים שאזכור ועשו עשית גדולה במקומו שהיה יושב בה בבית הכנסת בקרן זוית, מדליקין אותה זכר למקודש הזה, והיא היא העששית ששלח האדון⁹⁵ להדליקה מממונו, זכותו תעמוד לנו אנס"ו.⁹⁶

הבתים הא' שהיו כתובים על המצבה הראשונה הם אלו:
בנפול מגדל בסוד ידל נועם יחדל זוהר ירחק
250 גם באשמן גופו נטמן רוחו נאמן עד כשחק
שונה ששה עם החמשה יושב בש מים יצחק.

עוד הוסיפו האחרונים על זה של המצבה עצמה ושם המיסד ר' אבא מארי אבן כספי ז"ל:

255 מאד רגזה תבל לציץ יקר נכל ולבושו סות אבל מאורים בשחק
שרפים יהמיון ברעש יאתיון בקול מר יבכיון לרב מני רחק
אהא סר הוד לקח ונהפך יין רקח לרעל כ"י לק"ח⁹⁷ אלקים את יצחק
עלות אוה אל על בטוב חלד געל והיין צדק פעל בכסא יה הוחק
כאלים יחשב לרינתי יקשיב בכתם דוד יושב בשמים יצחק.⁹⁸

הרשב"ץ ומעשה הגדול אשר עשה וספריו שחבר והשיר שכתבו על קברו,
260 [סימן] נ"ו. ה"ר שמעון בר צמח דוראן הנקרא הרשב"ץ⁹⁹ בעל מגן אבות וספר אוהב משפט על פי' איוב, [50ב] והיה מעיר גי'זאיר והיה רופא מובהק. ועשה פי' האזהרות ופי' על פרקי אבות וס' תקון סופרים ומלחמת מצוה,¹⁰⁰ ובקי בחכמת הקבלה, והיה אחד מיועצי המלך היושבים ראשונה במלכות. כי מה' היה

243 מקסטילייתא; ליחא של | 244 פ וגבוה | 245 ליחא בה | 246 לקדוש | 249 פ מעל כסוד (=כסוד) ב כבוד | 255 מיני | 256 והפר (=ונהפך) | 257 פ נצל בפ (בגליון) געל | 258 לרנתי יקשב | 262 פירוש

94 שנת 1492.
95 הרב חיים כפוזי.
96 אמן נצח סלה ועד.
97 ראה לעיל הערה 83.
98 על דברי הקינה ראה הרשמן, עמ' קנה-קנו.
99 רשב"ץ (1361-1444) היה רבם של יהודי אלג'יר לאחר ריב"ש. לא מצאנו כי שימש כחצרן כלל, מה גם ששליטי הארץ ישבו בימיו בתלמסאן ולא כאלג'יר.
100 מניין ספרי רשב"ץ על פי זכות, יוחסין השלם, עמ' 225; וראה שמות חיבוריו שרשם בעצמו בראש החלק השלישי של ספר תשובותיו, התשב"ץ. ספר מלחמת מצוה הוא חיבור של בנו ר' שלמה (=רשב"ש).

265 לו שבשנת חמשת אלפים ש"כ¹⁰¹ יצא הקיסר קארלוס בחיל גדול דרך ים להלחם עם מלך הערביים בעיר ג'יאזיר ליקח מלכותו מידו, ונחה על הרשב"ץ רוח ה' וראה כי בסיבת המלחמה יהיו כל היאודים אשר בכל מדינות מלכותו של מדינת ג'יאזיר להשמיד להרוג ולאבד. וקם קימה שיש בה הידור והטיל לים לוח א' כתוב בשמות הקדש, וה' הטיל רוח סערה על הים, ותשברנה האניות, והרבה מחיל קרלוס צללו כעופרת במים אדירים.¹⁰² וכאשר ראה הקיסר כי מן השמים נלחמו¹⁰³ וילך לו אל ארצו בכושת פנים. ויודע הדבר למלך ג'יאזיר כי הרב הנז' מרוב אהבתו למלך עשה על ידו שמות לחיל קארלוס זאת הפעולה, וישא חן וחסד לפניו מכל אוהביו, ויצו המלך לבנות לו בית כחצר בית המלך, והיה בכבוד גדול עד יום מותו. וזה השיר כתבו לו על מצבת קבורתו ז"ל:

אם גוף נקבר זכר נשאר

275 כי לא נעדר שם משמעון.

הרא"ה, [סימן] נ"ו. רבי אברהם הלוי¹⁰⁴ היה חכם גדול ומדקדק ומשורר. ובספרד הנשיא התוכן ר' אברהם נ' 'חיא המכונה צאח"ב אל שורט"א,¹⁰⁵ והעמיק בשבעה חכמות: במספ"ר ותשבור"ת ותכונ"ה וסוד העבור ובחכמה האנושית ובסתרי התורה נקרא שמו גדר האדם.¹⁰⁶

280 הראב"ע¹⁰⁷ והחלו' שחלם ואגרת ששלחה לו השבת ואגרת שבת¹⁰⁸ שחיבר, [סימן] נ"ח. הראב"ע היה חכם גדול בכל ענייניו, ובשנת ד"א פ' י"ט¹⁰⁹ חלם

265 ג'יאזיר | 266 בסבת | 268 ליתא על; לים

101 שנת 1560. סיפורי ההצלה מידי הקיסר ועלייתו של רשב"ץ לגדולה הם אגדיים. הרשב"ץ נפטר מאה ושיש עשרה שנים קודם לתאריך הנקוב.

102 שמות טו, י. 103 שופטים ה, כ.

104 צ"ל ר' אהרן הלוי (בן המאה ה-13), מתלמידי רמב"ן וחברו של רשב"א.

105 ר' אברהם בר חייא – מתמטיקאי, תוכן ופילוסוף – היה מאנשי חצרו של אלפונסו הראשון מלך אראגון בראשית המאה ה-12. משמעות כינויו 'מפקד המשמר', והוא תואר כבוד גרידא. ראה ערכו באנצ' עברית, א, טורים 302-303.

106 'שבע החכמות' (על דרך משלי ט, א) הוא כינוי למדעים העיקריים שהיו מקובלים בימי הביניים: מתמטיקה (מספר), הנדסה (תשבורת), מוסיקה, אסטרונומיה (תכונה), טבע (החכמה האנושית), תיאולוגיה (סתרי התורה) ופוליטיקה. סמברי חיסר אחת והחליף את המוסיקה בסוד עיבור השנים.

107 ר' אברהם בן עזרא.

108 'איגרת השבת' היא כתב פולמוס שחיבר ראב"ע כנגד הדעה כי הלילה הולך אחר היום שקדם לו. הוא הקדים להוכחותיו מתחום האסטרונומיה וההלכה ולביקורת פסוקי המקרא סיפור דמיוני על איגרת ששלחה לו השבת ושיר שכתב שחיבר לכבודה. העתקת סמברי הוגהה על פי כתב-יד הספרייה הבריטית Add. 2703.8 וכתב-יד ספריית הבודליאנה Mich. 185, Poc. 280b, Opp. 520, 757. סימן נוסחם של כתב-יד יהיה כ.

109 ד"א תתקי"ט, היא שנת 1159. ערכה של האות פ' הוא 900.

חלום כי השבת שלחה לו אגרת, וז"ל: ויהי בשנת ד"א פ' י"ט בחצי הלילה ליל ז'¹¹⁰ י"ד לחדש טבת, ואני ראב"ע הספרדי הייתי בעיר אחת¹¹¹ מאחת¹¹² מערי [האי] הנקרא קצה הארץ¹¹³ שהיא באקלים הז'¹¹⁴ מגבולות הארץ הנושבת. ואני הייתי ישן ושנתי ערבה לי, וארא בחלום והנה איש עומד [א51] לנגדי¹¹⁵ 285 ובידו אגרת חתומה. ויען ויאמר לי קח זאת האגרת ששלחה אליך השבת. ואקוד ואשתחוה לה,¹¹⁶ ואברך את ה' אשר נתנה לנו אשר כבדני כל הכבוד הגדול הזה.¹¹⁷ ואתפשנה בשתי ידי וידי נטפו מר,¹¹⁸ ואקראנה. ותהי בראשיתה בפי כדבש למתוק,¹¹⁹ אך בקראי אחריתה הטורים האחרונים חס לבי בקרבי¹²⁰ וכמעט יצאה נפשי. ואשאל לאיש העומד¹²¹ לנגדי מה פשעי מה חטאתי¹²² כי 290 שלחה לי השבת אלו הדברים, ואני מיום שידעתי את עצמי וידעתי את ה' הנכבד והנורא אשר בראני ולמדתי מצותיו לעולם אהבתי את השבת, ובטרם בואה הייתי יוצא לקראתה בכל לב ובכל נפש, גם כצאתה הייתי משלחה בשמחה ובשירים,¹²³ ומי בכל עבדיה כמוני נאמן¹²⁴ אהבתה,¹²⁵ ומדוע שלחה לי זאת האגרת. וז"ל השיר: 295

אני שבת נוטרת ¹²⁶ דת	יקרים רביעית בעשרת הדברים
ובין ה' ובין בניו אני אות	ברית עולם לכל דורים ודורים
ובי כל מעשיו כלה אלקים	וכן כתוב בראשית הספרים
ולא ירד כיום שבת אזי מן	למען אהיה מופת לדורים
אני עונג לחיים על אדמה	ומרגוע לעם שוכני קברים
אני חדות זכרים גם נקבות	וששים כי זקנים גם נערים
ולא יתאבלו כי האבלים	ובי לא יספרו על מות ישרים
והשקט ימצאו עבד ואמה	והגרים אשר הם בשערים

291 אלי | 301 עם

- 110 המקרה המסופר בזאת אירע בשבת.
 111 ראב"ע נמצא אז בלונדון.
 112 כ ליתא.
 113 [האי] הנקרא קצה הארץ' = אנגליה.
 114 כ: כגבול השביעי. חלוקת הארץ הנושבת לשבעה אקלימים (=חבלים) מקובלת בין התוכנים והגאוגרפים המוסלמים. ראה ערך 'אקלים' אנ"אס², ג, עמ' 176-178; וכן אדריס, ח, עמ' 943-963.
 115 כ: עומד לנגדי כמראה גבר.
 116 בראשית כד, מח.
 117 בראשית לא, א. כ: זה הכבוד.
 118 על דרך בראשית לא, כז.
 119 שיר השירים ה, ה.
 120 יחזקאל ג, ג.
 121 כ: ליתא.
 122 כ: עטרות.
 123 כ: עטרות.

ינוחון כל בהמות אם¹²⁷ ביד איש
 305 וכל משכיל ביינו הוא מקדש
 בכל יום ימצאו שער תבונה
 מכובד מעשות דרך וכן מן
 שמרתיך בכל ימים למען
 ואולם כי¹²⁹ שגגה נמצאה כך
 310 ושם כתוב לחלל ליל שביעי
 לחבר אגרות דרך אמונה
 [כב] ויען ויאמר הציר שלית השבת:¹³¹ הגד הוגד לשבת אשר הביאו
 תלמידך¹³² אתמול ספרי פירוע התורה,¹³³ ושם כתוב לחלל השבת. ואתה תאזור
 מתניך כגבור להלחם מלחמת מצוה מלחמת קנאת התורה¹³⁴ עם אויבי השבת,
 315 ולא תשא פנים. ואיקץ מחלומי ותתפעם רוחי, ועלי נפשי נבהלה. ואקום
 בעברה¹³⁵ ואלבש בגדי וארחץ ידי, ואוציאה הספרים חוצה אל אור הלבנה והנה
 שם כתוב ויהי ערב ויהי בקר יום שני, אז עלה לנו יום א'¹³⁶ כי הלילה הולכת
 אחר היום.¹³⁷ וכמעט קרעתי בגדי, וגם קרעתי זה הפי' הרע ביום השבת.¹³⁸
 אמרתי מוטב לחלל שבת אחד ואל יתחללו שבתות הרבה. אם יראו בני ישראל
 320 הפי' הרע הזה גם נהיה כלנו ללעג וקלס בעיני האומות הערלים. ואתאפק בעבור
 כבוד השבת, ואדור נדר אם אתן שינה¹³⁹ לעיני אחר צאת יום השבת הקדוש עד
 שאכתוב אגרת ארוכה לבאר מתי ראשית יום תורתנו הקדושה להרים מכשול
 ולהסיר פח ומוקש. כי כל ישראל הפרושים והצדוקים¹⁴⁰ יודעים כי לא נכתבה
 פרשת בראשית במעשה השם בכל יום ויום בעבור שידעו שומרי התורה איך
 325 ישמרו את השבת שישבתו כאשר שבת ה' הנכבד והנורא¹⁴¹ לספור ימי השבוע.
 והנה אם היה סוף יום הששי בקר יום השביעי יש לנו לשמור הלילה הבא, והנה

312 שלוח | 318 הפירוש וכן בהמשך | 322 תורתנו

- 127 כ: הם. 130 כ: באר. 133 כ: ספרים פירושי התורה.
 128 כ: חפץ. 131 כ: ציר השבת. 134 כ: מלחמת התורה.
 129 כ: בזקנתך. 132 כ: תלמידך. 135 כ: וחמתי בערה בי.
 136 כ: והוא אומר כאשר היה בוקר יום שני עלה יום אחד שלם.
 137 לדעת חכמי ישראל היום הולך אחר הלילה, בניגוד לאמור באותו פירוש.
 138 ראה הערה 110 לעיל.
 139 כ: שנת.
 140 הפרושים = היהודים הרבניים; הצדוקים = הקראים.
 141 כ: השי"ת.

זה הפי' מתעה כל ישראל ממזרח וממערב גם הקרובים גם הרחוקים גם החיים גם המתים, והמאמין בפירוש הרע¹⁴² הזה השם ינקום נקמת יום השבת ממנו, והקורא אותו¹⁴³ תדבק לשונו לחכו, גם הסופר הכותבו זרעו¹⁴⁴ חיבש ועין ימינו כהה תכהה אנס"ו. ושלום על כל בני ברית אברהם אבינו עליו השלום אנס"ו. 330
עד כאן נוסח החלום שחלם הראב"ע ז"ל, וזהו נוסח תחלת האגרת שנכתוב, והנה זאת תחלת האגרת:

אין מחלוקת בין משכילי חקות שמים, כי שתיים עגולות¹⁴⁵ גדולות הן הנה הסכות¹⁴⁶ העליונות שמוצק אחת מוצק הארץ, והם נתחברות¹⁴⁷ בשנים נקודות, ומשם מתפרדות [52א] עד נטות האחד לימין וגם לשמאל כפי שתי חמשיות 335
ששית הגלגל. והנה התנועה האחת שהיא כוללת כל תנועות הגלגלים היא המזרחית. שהי"ב מזלות עולים בכ"ד שעות. וקרוב מזה המספר יעלו גם השבעה משרתים¹⁴⁸ נמשלים אל סדרי גלגל המזלות. והשמש לבדה היא שומרת קו המזלות לא תטה ימין ושמאל, והיא תקיף כל המזלות בשס"ה ימים וחמש שעות וחלק¹⁴⁹ שעה והיא שנת החמה והיא השנה באמת, כי הימים ישובו 340
פעם שנית כאשר היו בשנה הראשונה, על כן נקראה שנה. ובעבור נטות השמש לצפון או לדרום התחלקה השנה לארבע תקופות שהם קור וחום קיץ וחורף,¹⁵⁰ כי ימי הזרע הם חצי השנה בהיות השמש במזלות הדרומיים וימי הקציר בהיותה בצפונים והחל מימי הקור. ותחלת זאת התקופה בהיות השמש בסוף נטותה 345
לדרום, אז יחלו הימים להאריך והלילות יחלו לקצר, ואלו ימי התקופה קרים ולחים. ובהיות השמש בנקודת המחברת אז ישתוו היום והלילה בכל הארץ, וימי זאת התקופה חמים ולחים. מתחלה יחלו הימים להאריך כי השמש נוטה לפאת צפון ומשם תחל התקופה, והשמש יורד מפאת צפון אז יחלו הימים לקצר והלילות להאריך. ואלה הימים שהם ימי הקיץ חמים ויבשים. ובהיות השמש 350
במחברת השנית אז ישתוו היום והלילה ויחלו שיקצרו הימים ויאריכו הלילות,

330 השלום | 346 ישתנו

- 142 כ: הקשה. 143 כ: בקול גדול. 144 כ: זרעו.
145 מונח אסטרונומי מימי הביניים, וכן בהמשך האגרת. ראה הישראלי, דפים 26-27.
146 כ: המסכות (=מסלולי הגלגלים).
147 כ: מתחברות.
148 כ: שבעת המשרתים (והתנועה השנית היא המערבית גם היא כוללת כל תנועות הגלגלים כי סדני גלגל המשרתים) נמשלים וכו'. המשפט בסוגריים נשמט בסד"י.
149 כ: וחלקי.
150 על פי בראשית ח, כב, וכן פירש ראב"ע שם.

וימי זאת התקופה קרים ויבשים. ובעבור היות תקופת הקיץ והחורף יבשות אמר הכתוב בקיץ ובחורף יהיה¹⁵¹ כי כאלו¹⁵² יחסרו הנהרות חוץ מיאור מצרים, כי הוא יוצא ממעינות הר הלבנה¹⁵³ בפאת דרום. והנה תקופות השנה תלויות בשמש, גם ככה תקופת היום. והנה שנת¹⁵⁴ האמת לשמש כי אין כח במשרתים לשנות או להוסיף או לגרוע בחום או בקור, כי מעשה השמש כמעשה כל, 355 בעבור היותה הבריאה הגדולה. גם בעבור¹⁵⁵ היות השנה בנויה מחדשים והחדש תלוי בלבנה שהוא המאור הקטון, על כן חלקתי זאת האגרת לשלשה שערים, האחד בראשית שנת התורה, השנית¹⁵⁶ בראשית חדש התורה, השלישית¹⁵⁷ בראשית יום התורה.

[52ב] השער הראשון. אמרו חכמי קדם כי שנת החמה בתוספת אחד ממאה ועשרים על רביעית היום הנוסף על הימים השלמים. וחכמי פרס אמרו כי התוספת חלק ממאה ועשרים¹⁵⁸ היום, וחכמי יון אמרו כי חסרון מרביעית היום חלק משלש מאות. והאחרונים אמרו, והם רבים, כי החסרון ממאה וששה ביום, ויש אומרים חלק ממאה ועשרים¹⁵⁹ ביום. ואלה המוספים והגורעים קרובים אל האמת, כי שנת המוספים הוא מנקודת הגלגל שמוצקו רחוק ממוצק הארץ, 365 וזאת השנה היא קרובה ממחברת כוכב עליון אל מחברתו פעם שנית. והנכון להיות התוספת חלק ממאה וחמשים, וזאת היא שנת חכמי משפטי חכמות המזלות¹⁶⁰ ושנת הגורעים מנקודת מחברת העגולות הגדולות או כפי מרחק השמש, וזאת היא הצרכו אליה כל האדם, והחסרון קרוב ממאה ושלשים ביום. ובאה המחלוקת בעבור כוכב¹⁶¹ גלגל המזלות, כי הקדמונים אמרו כי התנועה מעלה אחת בק"מ שנה והאחרונים אמרו רס"ו, וי"א בשבעים שנה. וכל הנכון בדרך קרובה, כי לא יוכלו לחלק המעלות אלא¹⁶² שניים במעשה ידי אדם. וי"א כי בשתי נקודות המחברת שתיים עגולות קטנות, על כן התנועה פעם עולה פעם

367 פ חכמי

- 151 זכריה יד, ח. 152 כ: באלה הזמנים.
 153 הרים באפריקה. ראה לעיל בפרק הגיאוגרפיה וההידרולוגיה של הנילוס, הערה 13.
 154 כ: ליחא.
 155 כ: בעבור] היותה קרובה אל הארץ גם היא מושלת ביום ובעבור [היות וכו'.
 156 כ: השני.
 157 כ: השלישי.
 158 כ: מקט"ו.
 159 כ: מק"י.
 160 כ: שנת] משפטי המזלות.
 161 כ: בעבור] תנועת כוכבי וכו'.
 162 כ: על.

יורדת, והנה אין יודע אמת שנת החמה. ועתה אשוב לחפש שנת התורה. אמר ר' יאודה הפרסי¹⁶³ כי שנות ישראל היו שנות חמה, בעבור שמצא המועדים בימים ידועים, כי הפסח באביב השעורים ושבעות בקציר וסוכות באסיף. והנה מה יעשה כי משה לא פי' כמה היא השנה, ומה יעשה במלת חדש כי מה יתחדש בשמש. והערלים בעבור היות שנותם שנות השמש ומצאו בשנה תמימה שנים עשר חדש הלבנה חלקו שנת החמה על י"ב להיות זה המספר קרוב אל חדש הלבנה, ועלה החדש הא' שלשים והחדש האחר ל"א. גם אמר יאודה הפרסי כי שנות נח היו שנות חמה בעבור שמצא בשנת שש מאות שנה לחיי נח¹⁶⁴ בא המבול, ואחר כך אומר באחת ושש מאות שנה¹⁶⁵ ע"כ. יש במספר החדש תוספת עשרה ימים כי זה [53א] המספר קרוב לתוספת שנת החמה על שנת הלבנה, וזה המספר סותר דבריו, כי הוא מודה כי החדש הוא ללבנה. ועוד כי מצא פתח נח התיבה אחר ה' חדשים וכתוב שהיו מאה וחמשים יום,¹⁶⁶ והוצרך הגאון¹⁶⁷ להשים שנת נח מתשרי, ואין צורך כי גם בחדשי שנת החמה יהיה המספר רב מהכתוב שני¹⁶⁸ ימים, ואלו היה נח מחשב שנת החמה לא ייטיב ולא ירע על כן מנה נח שנת התורה משה או מפי קדושים המעתיקים¹⁶⁹ והנה החל¹⁷⁰ מהם. והנה מצאנו¹⁷¹ תקופת שמואל בלי תוספת או חסרון על השנה יום¹⁷² והיתה בימיו קרובה אל האמת ועשה ע"כ חלקים לתלמידים כאשר עשה בברייתא שלו, שלא חשב ע"ג חלקים שהם נאספים על שני שלישיות השעה בחדש הלבנה, גם כתוב שתיים תקופות הם תקופת רב אדא¹⁷³ ותקופת מר שמואל בפרהסיא.¹⁷⁴ והנה היום אין תקופת שמואל נכונה, והצל בכל מקום

374 בפ יודיע | 377 פירש | 380 ליתא הלבנה | 382 ואח"כ | 386 דורך (!); ליתא יהיה | 387 ליתא המספר — החמה

- 163 חכם בן המאה ה-9. נזכר בפירוש ראב"ע לתורה. ראה מלמד, ב, עמ' 675.
 164 בראשית ז, יא: בחדש השני בשבעה עשר יום לחדש.
 165 שם ח, יג: בראשון באחד לחדש.
 166 שם ח ג, ו.
 167 רב סעדיה גאון. ראה רס"ג, בראשית, עמ' 340-342.
 168 כ: בשני.
 169 חישוב התאריכים של המבול נעשו על פי משה ונמסרו על ידי החכמים (קדושים המעתיקים).
 170 כ: נחל.
 171 בבלי עירובין נו ע"א.
 172 כ: רביעית יום.
 173 כ: רב אדא] בצנעא.
 174 דברי רב יצחק בן ברוך. ראה ספר העבור, עמ' 93-94.

לעד נאמן למשכיל. ועוד כי¹⁷⁵ חזית דמשכא תקופת טבת עד שיתסר בניסן
 עברה לההוא שתא ולא מיחוש לה.¹⁷⁶ והנה בשנה שעברה היתה תקופת מר
 שמואל בכ"ה בניסן, והנה עברנו על דברי חכמים חלילה רק עשינו את החג
 במועדו על תקופת רב אדא יש¹⁷⁷ ממנה, כי לא תעבור תקופת ניסן המספר הנו',
 ואין צורך היום לחשבון המועדים לדעת התקופה. ועוד כי חשבנונו מכחיש
 העבור, כי ישאיר לפי חשבנונו שעה ותפ"ה חלקים, ואין ראוי שישאר חלק אחד,
 כי לא יהיה מחזור שלם. גם כל חכמי כלי הנסיון¹⁷⁸ מודים, כי י"ט שנות החמה
 הם במספר רל"ה חדשי הלכנה, על כן השבעה עבירים. והנה התחבר היום
 מהיתרון קרוב מחדש וחצי, אולי יודיעונו אוהבי תקופת שמואל מה נעשה בהם.
 ועוד כי חלק הד' תקופות בחלקים שוים, וככה הם בגלגל השמש ואינו כן כנגד
 גלגל המזלות, בעבור שמהלך השמש משתנה כפי היותה קרובה או רחוקה
 ממקום הגבהות. והנה הולכת מרגע השתוות היום והלילה, שהיא תחלת
 התקופה, עד היותה בסוף צפון, שהוא ראש המזל המתהפך, אז יהיה סוף היום
 הארוך יותר וקרוב מזה המספר התקופה השנית. והנה [כ"ב] משתים הנשארות
 כמו קע"ד¹⁷⁹ ימים וזה בראיות גמורות, והנה מה תועלת יש לסופרים תקופת
 שמואל. ואלו היתה מחלוקתו נכונה מה תועלת לאנשי זה האי¹⁸⁰ לדעת שעות
 התקופה כי היא על ירושלם, כי השמש זורחת עליהם לפי¹⁸¹ שתזרח בזה האי
 בארבע שעות ישרות. וקדמונינו מודים בדבר זה שאומרים מחדתא ומעתיקא
 ולדידן ולדידהו.¹⁸² ועוד כי נחשוב כי התקופה על האי הזה, והנה היתה תקופת
 ניסן התחלת¹⁸³ הלילה והנה תקופת תמוז תהיה אחר ז' שעות ומחצה, ואין
 הלילה בזה האי רק ז' שעות, והנה התקופה תהיה אחר זריחת השמש. וכל האומר
 כי התקופה על השעות המעוותות¹⁸⁴ שהם י"ב ביום גם בלילה תקוה לכסיל
 ממנו, כי איך יתכן להיות קשת מדתה בגלגל המישור ק"ה מעלות כקשת מדתה

401 פ חדשים | 409 מ"ר (שמואל); פ מחלוקתו | 416 כגלגל

- 175 כ: ועוד] כתוב.
 176 בבלי ראש השנה כא ע"א.
 177 כ: ישרה.
 178 האסטרונומים.
 179 כ: קע"ז.
 180 אנגליה.
 181 כ: לפני.
 182 בבלי ראש השנה כ ע"כ: מחדש ומעתיק ולנו ולהם. התקופה תלויה במולד החדש של הלכנה, וקיים
 הבדל בין ראייתו כבבל ('לדידן') לבין ראייתו בארץ ישראל ('לדידהו').
 183 כ: בתחילת.
 184 שעות זמניות, ששיעורן משתנה מיום ליום.

רצ"ה¹⁸⁵ מעלות, על כן המחשבים¹⁸⁶ בעבור שיעלו בכל מקום ששה מזלות בכל יום כי המזל עולה בשתי שעות, וזה כזב וחורו, כי לעולם לא יעלה מזל מן המזלות בארץ בכל הארץ בשתי שעות אפילו במקום¹⁸⁷ השה שהיום והלילה שוים לעולם, ואף בכל מקום שיש¹⁸⁸ מרחק רב מהקו. והנה מזל טלה באי זה עולה בפחות חמישית משעה ישרה ומזל אריה עולה בשלוש שעות פחות מעט למכיר צורות בגלגל יראה זה בעיניו. גם כלכנה בהיותה בראש החדש במזל מאזנים גם כל אדם יוכל לראות הדמיון בעיניו בעיגול הנחשת שהוא כדור וכאשר איננו כדור, על כן כל פתי שיודע תקופת שמואל ושמות המזלות וחנוכ"ל שצ"ם¹⁸⁹ מחשב בלבו שהוא מחשב בתקופות ומזלות, והוא לא שמע שמועות החכמה אף כי יריח ריחה ויטעום טעמה, והנה התורה לא הצריכנו לדעת מתי היא התקופה ויומה אף כי שעתה.

שאלה היתה לפני רבינו הא"י גאון ז"ל,¹⁹⁰ למה נהגו ישראל הדרים במערב להשמר שלא ישתו מים בשעת התקופה. והשיבם נחוש בעלמא הוא, בעבור שהיא תחלת השנה או תחלת רביעתה לא ירצו לשתות מים שימצאו כעת, על [54א] כן יאכלו¹⁹¹ כל מתוק להיות שנתם מתוקה, ואני אומר מתוקה שנת העובד השם והבוטח בו לבד. והנה היודעים תקופת האמת לא יאמרו כי יזיק לאוכל ושותה וזכר הנפוח היא שיחת הזקנות. ועתה אדבר על תחלת¹⁹² ואומר בתחלה, כי כל עגול אין לו ראשית רק כרצון איש ואיש. אכן ראשית שנת כל אדם מעת מולדו, ובשוב השמש אל הנקודה הראשונה שהיתה שם תעלה שנה תמימה. וראשית תקון מהלך השמש ממקום הגבהות וראשית¹⁹³ המשרתים מרגע מחברתו עם השמש כי אז יהיה המשרת בגבהות גלגלו הקטון. גם הלבנה תהיה בגלגל גבהות המוצק¹⁹⁴ ואל הראשיות אינם צריכות לכל אדם. על כן אמרו חכמי התולדות כי האמת להיות ראשית השנה מנקודת המחברת¹⁹⁵ אשר

428 האי | 429 נחוש | 430 תחילת; בעת | 431 פ מתוקת (!) (שנת) | 437 ליתא מרגע; ממחברתו; הקטן

185 כ: רנ"ה. 186 כ: חשב.

187 כ: הקו. 188 כ: לו.

189 ראשי תיבות: חמה, נוגה, כוכב, לבנה, שבתאי, צדק, מאדים.

190 תשובות הגאונים סי' יד.

191 כ: בה.

192 כ: השנה.

193 כ: תקון.

194 כ: בגבהות גלגל.

195 נקודת התלכדות של כוכבים.

440 משם תקל¹⁹⁶ השמש להיות קרובה אל ארץ נושבת, וזאת היא תקופת רב אדא. כך היא על מהלך ותקונה קרוב וזאת היא שנת יודע בינה לעתים לדעת המעשים, גם זאת תחלת שנת יונים הראשונים היא תקופת ניסן. והפרסיים יחלו שנתם מתקופת תמוז, והכשדיים מתקופת תשרי, והעמים הנוצרים מתקופת טבת. רק השבוש בא להם בעבור כי מספר שנות החמה בחשבונם אינו נכון. וכאשר נחפש לדעת שנות התורה מצאנו כתוב החדש הזה וכו' לחדשי השנה¹⁹⁷ וכתיב היום 445 אתם יוצאים בחדש האביב¹⁹⁸ וכן שמור את חדש האביב.¹⁹⁹ והטעם כי חשבון ישראל בחדשי הלכנה. והנה החדש אשר ימצא האביב בחדשי השנה בארץ ישראל הוא ראשון לחדשי השנה, והוא חדש²⁰⁰ ראשית השנה, עברה התקופה או לא עברה. רק שיש לב"ד לשמור שיעשה הפסח, והאביב נמצא בעבור תקופת העומר. וברוב השנים האביב דבק בתקופה, ויש פעמים שירחק מעט בעבור רוב 450 הגשמים או שהיתה שנת בצורת. והנה תחלת שנות ישראל על פי ב"ד בלבד,²⁰¹ ויועץ המלך חזקיהו לשריו²⁰² והוא עבר שנה זאת לעצת ב"ד, והפסח שעשה הוא²⁰³ בחדש הראשון, והשם הנכבד קבלו בראיות גמורות. רק שגגה קטנה שגג שלא עבר השנה ביום שעבר [ב54] לפני החדש וזהו עבר ניסן בניסן, ולא הודו לו.²⁰⁴ וכאשר יבא חדש לכנה פעם אחרת בימי אביב בארץ ישראל אז 455 תעלה שנה אחת שתהיה השנה י"ב חדש או י"ג חדש, על כן קראן חדש האביב בלשון הקדש ניסן,²⁰⁵ וככה כל החדשים. על כן לא תמצא בכ"ד ספרים²⁰⁶ החדשים הנודעים היום שתחלתם ניסן, רק בספרי בני הגולה.²⁰⁷ והנה ראשית

446 וכתוב | 453-454 שגג שגגה קטנה | 455 הלכנה | 458 שתחילתם

- 196 כ: תחל.
 197 שמות יב, ב.
 198 שם יג, ד.
 199 דברים טז, א.
 200 כ: וראש החדש.
 201 כ: בלבד] כאשר הוא כתוב.
 202 דברי הימים ב ל, ב.
 203 כ: היה.
 204 פסחים ד, ד.
 205 כ: לא קראו בלשון הקדש חדש האביב ניסן, רק ראשון.
 206 כ: שמות.
 207 ספרי המקרא שנתחברו לאחר שיבת ציון.

שנת ישראל איננה מיום התקופה, רק מיום ר"ח הלבנה. ואחר שידענו כי זה
 ראשון נעשה המועדים בחדש השביעי ממנו, כי אם היה הפסח בימי אביב
 השעורים יבא חג השבועות בקציר וסוכות באסיף. ועוד מצאנו בסוכות תקופת
 השנה²⁰⁸ שעברה תכנס בה שנה הבאה, ומצאנו כתוב כי ה' צוה מצות הקהל
 לקרוא כל התורה כולה בחג הסוכות בשנת השמטה וכתוב למען ילמדו,²⁰⁹
 ואיננו נכון זה להיות אחר חצי השנה. ואל יקשה עליך מלת מקץ שבע שנים כי
 הנה כמוהו מקץ שבע שנים תשלחו איש את עבדו,²¹⁰ כי שנים קצובות יש לכל
 דבר, והנה יש לו ראש וסוף. והיתה שנת תחלת השמטה בתשרי, שהוא החדש
 השביעי, בעבור כי אז יחל חצי השנה שהזריעה תהיה בו, וככה כתיב בשנת
 השמיטה לא תזרעו²¹¹ ועוד זרעתם את השנה השמינית, ואפרש לך ועשת את
 התבואה לשלש השנים. דע כי רגע הנשאר ביום התורה חשוב יום, כמו וביום
 הח' ימול.²¹² והנה הנולד ביום הששי בין הערביים לפני בא יום השבת הוא
 נימול בקר יום ששי והנה לא עלו לו מעת לעת ז' ימים שלמים, וככה יום בשנה
 חשוב שנה. והנה יש מי שיספור אותה, ויש מניחה על השלימה. והנה כתוב
 תשארו את עונותיכם ארבעים שנה,²¹³ וזה המעשה היה בשנת השנית. והשם לא
 יעניש לפני העון, על כן מספר הארבעים משעברו את הירדן עד בעשור לחדש
 הראשון²¹⁴ בשנת מ"א, והפך זה אכלו את המן ארבעים שנה,²¹⁵ ובמקרא²¹⁶
 היא שנת י"ח גם י"ט. ובשנת י"א ובשנת עשרה²¹⁷ ואחזיהו מלך שנתים ומלך
 אחרי יורם אחיו בשנת י"ח ליהושפט,²¹⁸ ורכים ככה. ועשת את התבואה לג'
 השנים:²¹⁹ האחת חצי השנה הששית [א55] וכל השביעית וחצי השנה השמינית
 עד בוא תבואתה דבק עם השמינית, ואכלתם מן התבואה ישן עד בוא תבואתה
 ותספיק לכם עד השנה התשיעית, וכמוהו מיום הראשון עד יום הז'²²⁰ איננו
 דבוק²²¹ עם הקרוב אליו רק עם²²² כל העושה בו מלאכה. וירא ישראל את

463 לקרא | 464 שנה | 467 כתוב | 470 השמיני | 471 פ שיש (=ששי) | 472 השלמה | 474 יענוש | 479 ליתא
 דבק — תבואתה | 480 השביעי

208	שמות לד, כב. כ: וכתוב בצאת השנה. והנה ביום צאת השנה.
209	דברים לא, י, יב. בספרי הנביאים. כ: הי"ז.
210	ירמיהו לד, יד. כ: י"ב.
211	ויקרא כה, ד, ובהמשך שם, פס' כב, כא. מלכים א כב, נב; מלכים ב ג, א.
212	שם יב, ג. ויקרא כה, כא.
213	במדבר יד, לד. שמות יב, טו.
214	יהושע ד, יט. קשור.
215	שמות טז, לה. כ: אכל חמץ הרחוק. וככה.

מצרים מת על שפת הים²²³ פי' וירא ישראל על שפת הים את המצריים מתי²²⁴ ירדו במצולות כמו אבן וכתיב תבלעמו ארץ.²²⁵ וככה לבא מפניך במצור דבק עם ואותו לא תכרות,²²⁶ ורבים ככה. והיובל היא²²⁷ ז' שבתות השנים ותחלת היובל היא מיום הכפורים, וכן כתוב ביום הכפורים תעבירו שופר וקדשתם את שנת החמשים,²²⁸ והיא תחלת שנת השמטה בתחלת שנת היובל. ואל תשומם²²⁹ בעבור שלא החלה השנה מיום הזכרון, כי אם חשבנו שהיה ר"ח²³⁰ ביום תקופת האמת צריכה התקופה השלישית באמת להוסיף בעשרת ימים²³¹ בעבור תוספת מהלך שנת החמה על שנת הלכנה גם בעבור היות מהלך השמש מתמהמה, על כן היתה ראשית השנה ביום הכפורים או בסוכות. ודע כן אין ללכנה שנה, כי היא תקיף על²³² המזלות בכ"ז ימים ושלישית יום, ובעבור כי י"ב חדשי הלכנה קרובים משנה תמימה נקראת שנת לכנה, ובה יחשבו הישמעאלים. על כן יבואו מועדיהם פעם בקיץ ופעם בחורף, ושנות ישראל תהיינה שוות בכל י"ט שנת²³³ החמה באמת. והנה חשבון ישראל לבדו הוא האמת, ודע כי אין בחשבון הכשדים אדר שני, כי חדשיהם אינם חדשי הלכנה רק חלקים י"ב בשנת החמה. וכתוב בחדש הראשון הוא חדש ניסן²³⁴ פי' כך היה בשנה ההיא, כי בשנת העבור יהיה חשבון החדש הראשון באדר. על כן איננו נכון לתרגם בראשון בניסן, רק שיבינו אנשי הדור.

השער השני, בראשית החדש. מצאנו אור השמש וכל הכוכבים עומד לעד לא יוסיף ולא יגרע בעצמו רק כנגד מראית העין בעבור היות הנראה במקום קרוב או רחוק גם בעבור השתנות האויר בראשית היום או בחציו, [555] ואין אור מתחדש כי אם ללכנה לבדה, על כן אין חדש באמת כי אם חדש הלכנה. והנה תבקש²³⁵ מתי תהיה ראשיתו, והנה אמרו כל חכמי המזלות שתחלת החדש מרגע התחברות הלכנה עם החמה כרגע²³⁶ אחד, וזה הוא שקראוהו קדמונינו ז"ל

483 פ התיבה לבא תלויה מעל השורה | 486 השמיטה | 491 חדש | 492 יבאו | 497 חדש | 504 פ קדמונינו

223	שמות יד, ל.	230	כ: ר"ח] ניסן.
224	כ: מצרים מת כי נירדו וכו'.	231	כ: כעשרת.
225	שם טו, ד, יב.	232	כ: כל.
226	דברים כ, יט.	233	כ: שנה לשנות [החמה.
227	כ: הוא.	234	אסתר ג, ז.
228	ויקרא כה, ט.	235	כ: נבקש.
229	כ: תשתומם.	236	כ: בחלק.

505 המולד, וחכמינו חשבוהו כמהלך²³⁷ האמצעי, וככה אמרו ז"ל פעמים שבא בארוכה ופעמים שבא בקצרה.²³⁸ ובעבור כי התחברות²³⁹ שתיים צריכות שניהם לדעת מתי הוא כל אחד בארוכה או בקצרה, כי יש פעמים שתהיינה שתיים בארוכה או שתיים בקצרה או החמה בארוכה והלבנה בקצרה והפך הדבר. כי יש ארוכה וקצרה מעט גם יש הרבה עד שתגיע הארוכה הרבה והקצרה הרבה י"ג שעות ישרות. והנה יהיה בין מולד חשבונו²⁴⁰ פעמים וכין מולד האמת ל"ה²⁴¹ שעות לפנים או לאחור, על כן טעה הגאון²⁴² שאמר כי ראה רגע קדרות השמש בבגדאד אך לא היה בעת המולד, ועל כן אמר כי חשבון הקדמונים לא היה בדקדוק יפה. רק חשבונם הוא נכון, והוא טעה בזה ד' טעיות. [הטעות הראשון] כי היה ראוי שידע²⁴³ הארוכה והקצרה כאשר יעשו חכמי המזלות, כי אין מחלוקת בין מולד ישראל למולד חשבון הגוים כמהלך²⁴⁴ האמצעי עד שידע מתי הוא המולד האמת. והטעות השני כי חשבון המולד על ירושלים בינה ובין בגדאד כמרחק שתי שלישיות שעה. והטעות השלישי כי צריך לדעת השתנות המראה באורך, בעבור כי הקדרות למראה העין. והטעות הרביעי השתנות המראה כפי המרחב. ויש מעברין בדורנו בעבור שידעו אי"ב תשצ"ג²⁴⁵ חושבים כי עמדו על סוד העבור ויסתכלו המרחק שיש בין המולד וכין תחלת הלילה ואומרים לעמים²⁴⁶ מתי תראה הלבנה. וכאשר יראו פעמים כי יש בניהם פחות משש שעות במקומם יחשבו כי המולד עשוי על מקום כל מחשב. והנה פעמים יש שהלבנה נראית בתחלת הלילה ופעמים יהיה בין מולד ובין הערב מ"ח²⁴⁷ שעות ולא יראו הלבנה, והם חושבים כי חשבון העבור טעות. חלילה [56א] 525

507 פ בארכה | 508 בקצרה שתיים | 512 בבגדד | 515 האמצעית | 516 והשני הוא הטעות | 517 בגדד | 525 החכמים

- 237 כ: במהלך.
238 בבלי ראש השנה כה ע"א.
239 כ: המתחברות (החמה והלבנה).
240 כ: חשבונו.
241 כ: אלה.
242 רס"ג. ראה תשב"ץ, ג, סי' רטו (דף מה ע"ב).
243 כ: דרך.
244 כ: במהלך.
245 צ"ל כ"ט י"ב תשצ"ג, היא מידת החודש המונחת ביסוד הלוח העברי 29 יום 12 שעות ו-793 חלקים.
246 כ: ויאמרו לנוצרים.
247 כ: ז' וח'.

מתי תראה הלבנה עד עשותו כאשר אפרש שידע מה יהיה רגע המולד. ולא
ישליך ללילה י"ב שעות, רק יחל לספור מתחלת הלילה עד רגע המולד בד'
שעות וידע מקום המחברת בחלק מעלות המזל, וידע אם מהלך השמש בארוכה
או בקצרה, וככה²⁴⁸ מהלך הלבנה, ויוסיף או יגרע עד שידע רגע המולד האמת
על ירושלם. ויראה כמה מרחק זה המולד מתחלת הלילה שעות וחלק שעות,
ויוסיף עליהם שעות מרחק אורך מקומו או²⁴⁹ הוא מערבי ירושלם או יחסר אם
הוא מזרחי, וידע כמה מהלך השמש במהלך יומו ויוסיפנו על מקום השמש
ברגע מולד האמת, וככה יעשה במקום הלבנה כפי מהלכה. ואחר כך יכנס בלוח
המעלות²⁵⁰ המזלות בארצו ויקח המעלות שימצא לנכח מקום השמש, גם יעשה
ככה במעלות נכח הלבנה ויחסר המעט מהרבה, אז ימצא קשת היתרון וידע
מקום ראש התלי וזנבו לדעת מרחב הלבנה לתקן זה הקשת. ואחר כך יתקן אותה
כפי תקון השתנות²⁵¹ המראה באורך גם ברחב. אז תהיה לו קשת המראה באמת,
אז ידע²⁵² הלבנה בכל מקום איזה חדש שירצה. והיודע אלו הדברים יוכל להבין
סוד נולד קודם חצות.²⁵³ והארכתי להזכיר כל זה, בעבור שבקש ממני אדם אחד
ממשכילי דורנו שאפרש לו סוד נולד קודם חצות על רגל אחד. ובעבור
שהחרשתי חרה לו, ואני נתתי לו עצת אמת שיתענה לפני ה' הנכבד אשר יוכל כל
לברוא לו לב טהור ולתת בקרבו רוח חדשה לשפוך עליה רוח חכמה עד שיבין
כל החכמות מלבו בלי למוד ימים ושנים, אשר לא עשה כן לכל איש מיום
שנברא אדם על הארץ, אולי ישמע תפלתו ה' ויחדש לו זה הפלא והאות והמופת
להיותו שני לאתון.²⁵⁴ והנה איננו נכון להיות ר"ח²⁵⁵ מהמולד כמהלך האמצעי
או ממולד האמת, כי לא ידע זה כל אדם על כן ראשית החדש הוא בהתחדש אור
הלבנה למראה העין, וכן כתוב במשנה. והנה כאשר [ב56] הוא החדש הא' ידוע
לעיני כל משכיל וסכל בהמצא אביב השעורים, ככה ראש החדש בעיני כל
משכיל וסכל.²⁵⁶

530
535
540
545
550

השער השלישי, בראשית היום. כאשר יש תנועת המערכות ד' תקופות השנה
ככה יש לתנועה מזרחית, כי לפי שיש לשמש שתי תנועות, אחת רצונית שהיא

529 האמתי | 535 פ ושת (=קשת) | 542 לברא | 545 האמצע | 547 יהיה החדש הראשון

248	כ: וכמה.	253	בבלי ראש השנה כ ע"ב.
249	כ: אם	254	כ: לאתון בלעם.
250	כ: מעלות.	255	כ: ראשית החדש.
251	כ: השתנות.	256	כ: למראה כל אדם.
252	כ: מתי תראה.		

תנועתה ממזרח למערב וא' הכרחית ממזרח למערב, כי הגלגל היומי הסובב פעם אחד בכ"ד שעות מסבב עמו לכל הגלגלים הפך תנועתם ובגלל השמש, כידוע לחכמי התכונה. על כן קרא לתנועת השמש הרצונית התקופיית מערבית, וקרא לתנועתה ההכרחית היומית מזרחית. והנה מהבקר²⁵⁷ חצי היום חם ולא²⁵⁸ 555 כתקופת החום, שהשמש עולה לפאת צפון. וככה אותה²⁵⁹ עולה לחצי השמים ובחצי האחר יורדת כנגד הקיץ ומערב עד חצות לילה בתקופת החורף והרביעית האחרון בתקופת²⁶⁰ הקור, והנכון להיות תחלת היום שהוא כולל כל האדם אחת מאלה ד' נקודות. והנה חכמי המזלות החלו מחצי היום עד חצי יום א' כ"ד שעות וזהו יום שלם בחשבונם והוא אמת לצרכם, בעבור שני דברים לא יבינום 560 רק חכמי המדות²⁶¹ ובעבור כי הצל בחצי כל היום קצר ואין נטותו רק מעט. ויש פעמים שלא תוכל עין האדם²⁶² גם זה בכלי הצל²⁶³ גם בכלי הנחשת אין יכולת באדם²⁶⁴ לדעת רגע חצי היום, על כן הוצרכו חכמי קדמוננו ז"ל לאמר כי תפלת המנחה שהיא בצהרים אחר חצי שעה, כי אז תראה העין כי השמש נטתה לצד מערב, על כן ראוי להיות ראשית היום רחוקה מן האמת, אף כי חצי הלילה, שכל 565 אדם לא יוכל לדעת זה. והנה הנכון להיות ראשית היום הערב או הבקר, ובעבור כי חדש התורה היא ללבנה ואורה המתחדש לא יראה כי אם בערב, על כן ראשית היום מהערב עד הערב השני. ועוד כי חפשתיה ומצאתיה כי חדש ניסן ראש הוא לתיקון המועדות כי בו יצאו אבותינו ממצרים, [57א] רק ראשית השנה באמת לשמיטה וליובל מתשרי, שפירושו בלשון כשדים תחלה, מתרגום ושריו 570 למבנא,²⁶⁵ והנה הערב דומה לתקופת החורף שהוא בתשרי. ועוד מצאתי בדברי חז"ל כי השלמים נאכלים לשני ימים ולילה אחת,²⁶⁶ ואלו היתה תחלת היום מהבקר לא יתכן להיות היום השלישי רק אחר שני לילות. וחפשתי עוד ומצאתי כי מקרה לילה או הנוגע בכל אשר יטמא לא אמר הכתוב יטמא עד הבקר כי אם יטמא עד הערב²⁶⁷ שהוא סוף היום, כי אלו היתה תחלתו מהבקר היה ראוי 575 שיטהר מקרה לילה בסוף היום שהוא לפנות בקר. ועוד מצאתי מפורש בראשון

553 ליתא פעם אחד | 554 התקופית | 556 כתקופות | 558 תחילת | 559 פ' בד' | 562 ככלי | 563 לומר | 565 מערבי | 569 לתקון | 573 ליתא עוד | 576 פ' מקרי

257	כ: מהבקר] עד.	
258	כ: ליתא.	263 שעון שמש?
259	כ: עתה.	264 כ: בחכם.
260	כ: כתקופת.	265 עזרא ה, ב.
261	מומחים בגיאומטריה.	266 זבחים ד, ז.
262	כ: לדעת זאת.	267 ויקרא כב, ו. צ"ל וטמאה.

המועדים שנתן השם לישראל בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצות עד יום כ"א לחדש בערב,²⁶⁸ ואחר כך כתוב שבעת ימים תאכל מצות. והנה יום ט"ו מהערב שהוא יום א' וכתוב אשר תזבח בערב ביום הראשון לבקר,²⁶⁹ וידוע כי בחצי הלילה היתה מכת בכורות, והנה כתוב ביום הכותי כל בכור²⁷⁰ ובמקרא היום הזה יום בשורה הוא וחכינו עד אור הבקר.²⁷¹ ועוד מצאתי ביום הכפורים מערב עד ערב תשבתו שבתכם,²⁷² וכתוב בעצם היום הזה²⁷³ כרת על העושה בו מלאכה או האוכל, ואין הפרש להיות זה בלילה או ביום, כי תחלת היום מהערב. והנה עדים נאמנים כי ראשית היום מהערב, וככה הם כל המועדים והשבת, כי כלם הם מועדי ה' מקראי קדש, רק השבת לבדה נקרא שבת לה', בעבור ששבת ה' במעשה בראשית. ובעבור היות השנה גם היום תלויים בשמש, כי השתים התנועות דומות זו לזו, על כן היתה השנה השביעית דומה לשבת, על כן כתוב בה שבת לה'.²⁷⁴ וכאשר היא²⁷⁵ שנת השמיטה בימי תקופת החורף, ככה ראשית יום השבת בתקופת היום הדומה לחורף שתחלתה הערב. ולא תשומם²⁷⁶ בעבור הכתוב שאמר שבת שבתון קדש לה' מחר²⁷⁷ ולא הזכיר מהערב זה. ועתה אפרש לך הפרשה לדחות הטוען.

דע כי השם לא צוה בשבת הראשונה שלא ירד המן לא [57] תעשה מלאכה עד יום מעמד הר סיני, כי בעבור שצוה משה עומר לגולגולת²⁷⁸ וצוה איש אל יותר ממנו עד בקר,²⁷⁹ והנה לקטו ביום הששי שני העומר לאחד ואמרו למשה, והוא השיב הוא אשר דבר ה',²⁸⁰ והטעם כבר דבר לו ה' זה הוא, והוא והיה ביום הששי והכינו, ואמר להם למה טעם משנה כי שבתון שבת קדש שהשם ישבות מחר, ולא גלה להם זה הסוד ולא מה יעשו בעודף שצוה השם שיניחוהו עד בקר. ובקר יום שביעי אמר להם כי שבת היום לה',²⁸¹ שהשם לא יוריד בו המן, היום לא תמצאוהו בשדה. וזה הפירוש הכרנו²⁸² כנגד הכותיים²⁸³ שאינם מאמינים

588 כ"ה | 589 שתחילתה | 590 מהארב (=מהערב) | 594 פ השישי | 596 פ ליתא והכינו | 597 פ שינוחוהו | 598 פ ז' (=שביעי)

268	שמות יב, יח, יט.	276	כ: תשתומם.
269	דברים טז, ד.	277	שמות טז, כג.
270	במדבר ח, טז.	278	שם פס' טז.
271	מלכים ב ז, ט.	279	שם פס' יט.
272	ויקרא כג, לב.	280	שם פס' כג.
273	שם כט, ל.	281	שם פס' כה.
274	שם כה, ב.	282	כ: הזכרתיו.
275	כ: היא תחלת.	283	כ: המינים.

600 בדברי רז"ל שהשבת²⁸⁴ עד הערב, ופי' האמת מה שהעתיקו ז"ל כי במרה נתנה שבת והזכיר הכתוב מחר ולא זה הלילה, כי דבר על ההווה ברוב²⁸⁵ כי ביום עושים הכל מלאכה. והנה פי' שבת קדש שישבתו וככה עשו וישבתו ביום השביעי.²⁸⁶ ובירמיהו כתיב לקדש את יום השבת לבלתי עשות בה מלאכה²⁸⁷ להזכיר מחר שהוא יום היום, כי דבר הכתוב בהווה, כמו שנאמר יצא אדם לפעלו וכו',²⁸⁸ וכמוהו ובשר בשדה טרפה²⁸⁹ כי הוא הדין לנטרף בכית, וככה מקרה לילה,²⁹⁰ ונפל שמה שור או חמור,²⁹¹ ורבים כאלה בתורה. ועתה אחפש במעשה בראשית.

ואחל להשיב על האומר כי הלילה הולך אחר היום. אלו היה כן למה לא אמר הכתוב מהבקר עד ערב יום אחד או מאור עד בקר, ולמה הכניס באמצע ויהי ערב. והנה משמע הכתוב ויהי ערב [ויהי] בקר²⁹² כי מערב עד בקר יום א', הפך מה שדבר בראשונה ויקרא אלקים לאור יום, והביא המפרש בצרה הזאת בעבור²⁹³ כי בראשית ברא אלקים כאלו כתוב בראשית ברוא אלקים את השמים וכו', והארץ היתה תוהו ובוהו שהיתה נעדרת והטעם שאיננה, והחשך העדרת האור והטעם איננו. וזה הפ' איננו נכון כלל, כי מה צורך היה לו להזכיר השמים שלא פי' אם היה תוהו כמו הארץ. ועוד²⁹⁴ הלשון מה טעם לתוספת הוא ו', ואין כמו אלו הווין הנוספים בפעלים, כמו [א58] [ביום] השלישי וישא אברם את עיניו,²⁹⁵ ויעזוב את עבדיו ואת מקנהו,²⁹⁶ כי היא כפ"א רפה בלשון ישמעאל שמתנועעת לשום בלשון²⁹⁷ הקדש, ובשמות אין זה²⁹⁸ עודף. ועוד כי לפי הפי' הזה לא יהיו הרוח והמים נבראים וכתיב כי הוא צוה ונבראו,²⁹⁹ גם כי החשך

600 ופירש | 601 ההוה | 602 פירוש | 604 בהוה | 615 פירש; תהו | 616 פ זאת; פ ליתא ביום | 617 פ הוא | 618 הפירוש

284	כ: שהשבת] מערב.	
285	הדבר המצוי בדרך כלל.	291 שמות כא, לג.
286	שמות טז, ל.	292 בראשית א, ה.
287	ירמיהו יז, כו.	293 כ: בעבור] שחשכו רבים וכו'.
288	תהלים קד, כג.	294 כ: מדרך.
289	שמות כב, ל.	295 בראשית כב, ד.
290	דברים כג, יא.	296 שמות ט, כא.
297	כ: שמתכונת לשונם כלשון. פא רפה בערבית משמשת כויו החיבור בעברית.	
298	כ: ו"ו.	299 תהלים קמח, ה.

620 נברא כ"כ כתיב יוצר אור ובורא חשך.³⁰⁰ והאמת כי הכתוב הזכיר השמים והארץ כי הכל כדור והשמים כמו הקו הסובב והארץ כמו המוצק באמצע. והנה היתה הארץ מכוסה במים מכל צד, וכן כתוב כל ישובון לכסות הארץ³⁰¹ והרוח סביב המים. ואלו הד' מוסדים שהם השמים והארץ והרוח והמים. כי השמים כנגד האש, וככה כתיב לעשות לרוח משקל ומים תכן במדה, ועוד כתיב כי הוא לקצות הארץ יביט ותחת כל השמים יראה,³⁰² וככה כתיב מי מדד בשעלו מים וכו', וכל בשליש עפר הארץ מי תכן את רוח ה',³⁰³ וככה מי עלה שמים;³⁰⁴ וככה זורח השמש כנגד השמים והארץ לעולם עומדת סובב סובב הולך הרוח כל הנחלים הולכים אל הים.³⁰⁵ ואחר שהקו והמוצק נבראים הנה כל אשר בתוכם כמותם נברא, ופי' היתה תוהו ובוהו שלא היתה³⁰⁶ בה אדם ובהמה, וכן פי' ירמיהו ראיתי את הארץ והנה תוהו ופי' אחר כן ראיתי והנה אין אדם ובהמה.³⁰⁷ 630 וככה כאור שבעת הימים³⁰⁸ פי' שבעתים כמו אהיה פי' אשר אהיה,³⁰⁹ וככה פירשתי סוד שבעתים. וקדמונו³¹⁰ רמזוהו שאמרו בריעי נתלו המאורות³¹¹ ומה נכבדת מלת נתלו למבין. והנה דברי ירמיהו מכחישים דברי האומרים, כי תוהו ובוהו שאין שם ארץ, והנה החשך היה לפני האור וככה כתיב, והתנועה הגדולה כוללת זמן החשך והאור. והנה הנקרא יום שלם כד,³¹² שעות, ואין לטעון בעבור שהקדים להזכיר ויקרא אלקים לאור יום לפני הלילה, כי כן משפט הלשון, כאשר יזכיר שני דברים יחל מהאחרון, כמו ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ואתן לעשו,³¹³ וככה לך יום אף לך לילה,³¹⁴ והזכיר המאור הקטן שהוא מושל בלילה³¹⁵ לפני הגדול שהוא נכבד ממנו. גם אין לטעון בעבור שאמר [ב58] הכתוב יוצר אור ובורא חשך³¹⁶ כי הקדימו בעבור שיש לו יתרון מן החשך אע"פ שהחשך הוא לפני האור, כמו יצחק וישמעאל בניו שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו,³¹⁷ והוא קבר אותה. והנה בעבור שהזכיר

629 ופירוש | 629 תהו ובהו | 631 ליחא הימים | 633 ירמיהו דבריו | 641 אעפ"י | 642 התיבה שרה תלויה מעל לתיבה אשתו

300	ישעיהו מה, ז.	309	שמות ג, יד.
301	תהלים קד, ט.	310	כ: קדמונינו.
302	איוב כח, כה, כד.	311	בבלי חגיגה יב ע"א.
303	ישעיהו מ, יב.	312	כ: והיא נקראת יום שהוא יום שלם כ"ד וכו'.
304	משלי ל, ב.	313	יהושע כד, ד.
305	קהלת א, ד-ז.	314	תהלים עד, טז.
306	כ: היה.	315	על פי בראשית א, טז.
307	ירמיהו ד, כג, כה.	316	ישעיהו מה, ז.
308	ישעיהו ל, כו.	317	בראשית כה, ט; מט, לא.

ויקרא אלקים לאור יום ולחשך קרא לילה, שהוצרך הכתוב לומר איך תספור יום התורה, כי פי' יום על שתי דרכים. על כן אמר כי אלה השתי ראשיות שהם הערב והבקר כולל אותם יום התורה, כי פי' ערב הוא הזמן שהצורות מתערבות ואינם נפרשות למראה העין, והנה הוא כמו ויתערבו בגוים.³¹⁸ ובקר הוא שהצורות נבדלות ונכרות ומבוקרות, כמו לא יבקר,³¹⁹ כבקר רועה עדרו.³²⁰ והנה חלף³²¹ יום כוללת יום אלף³²² השנים הזמנים שהתנועה אחת כוללת, וכמוהו זכר ונקבה בראם ויקרא את שמם אדם,³²³ וכתיב לאדם ולאשתו כתנות עור.³²⁴ והנה התברר גם במעשה בראשית כי היום מהערב ועד הערב. וככה אמר המשורר ערב ובקר וצהרים³²⁵ והזכיר ג' רגעים שהאדם חייב להתפלל בהם, כי הרגע השני בני אדם ישנים, וזהו חצות לילה אקום להודות לך.³²⁶ ובדניאל כתיב ויאמר אלי עד ערב בקר,³²⁷ והוא חסר וא"ו, כמו שמש ירח עמד זבולה.³²⁸ והעד הערב והבקר³²⁹ והנה זה יום שלם. והטעם אלפים יום שהיו ישראל בצרה בימי יוון כאשר פירשתי במקומו, על כן אמר המלאך ומראה הערב והבקר אשר נאמר אמת הוא, ופירושו אין צורך לפרש, על כן³³⁰ הם ימים שלמים, כאשר נאמר לך.

והנה התבאר באגרת הזאת שקראתיה אגרת שבת שהיא אוגרת כל תשובותיה, על שם האגרת שראיתיה בחלומי, מתי ראשית היום גם ראשית החדש גם ראשית השנה. והשם הנכבד שהוא ראשון בלי ראשית ואחרון בלי אחרית יקרב לנו קץ הימין להשיבנו כימי עולם וכשנים קדמוניות [א59] אנס"ו. נשלמה זאת האגרת, הודאות³³¹ לאשר לו התפארת.³³²

644 ראשונות (=ראשיות) | 647 בבקרת | 659 פ שראחיה

318	תהלים קו, לה.
319	ויקרא יג, לו.
320	יחזקאל לד, יב.
321	כ: מלת.
322	כ: אלו.
323	בראשית ה, ב.
324	שם ג, כא.
325	תהלים נה, יח. כ: וצהרים] ולא אמר בקר וצהרים וערב.
326	שם קיט, סב.
327	דניאל ח, יד.
328	חבקוק ג, יא.
329	דניאל ח, כו.
330	כ: כי.
331	כ: הודאה.
332	בגליונות כתבי־היד לא צוין סימן נ"ט. אפשר שמקומו בראש נוסח 'אגרת השבת' בין ציוני הערות 145-144.

שמד של עיר לונדריש,³³³ [סימן] ס'. וזאת העיר שהיה זה המעשה של הראב"ע זלה"ה שמה לונדרי"ש,³³⁴ והיה בה קרוב לשני אלפים בתים, כולם אנשים בעלי חכמה ועושר. ובשנת חמשת אלפים ועשרים ליצירה³³⁵ העלילו על היאודים לפני המלך, שהיאודים עושים זיוף במטבע. והמלך חקר ודרש ומצא כי המעלילים המזויפים היו מטילים האשמה על היאודים, ונמלטו. לימים שבו הנוצרים ובקשו מי שיעיד נגד היאודים ומצאו כרצונם איך ראו היאודי קוצץ המטבע, ואע"פ שידע המלך כי הכל שקר, ומפני המיית העם בקש להשליך מעליו תרעומת אלו, ושמא יקומו העם וחרב בידם ואין מציל, וצוה וגרשם מארצו, ויעשו כן ליאודים.

יחוס ספרי הראב"ע ותחבולותיו שעשה והשיר שעשו לפני מותו, [סימן] ס"א. וזה הגאון הראב"ע היה חכם גדול בכל ענייניו, כמו שכתב עליו הרמב"ם ז"ל לבנו הנגיד הר' אברהם ז"ל: ואתה בני הנאמן לי אני מצוה לך שלא תעיין בחבורים ובפירושים אחרים ואל תטרוד שכלך אלא בפירושי ובחבוריו, כי הם טובים מאד ומועילים לכל מי שיקרא בהם, כי הוא היה כמו אברהם אבינו ע"ה. כי החכם הזה הנזכר לא היה מתפחד משום אדם ולא היה נושא פנים לשום אדם, והיה שט בארצות היום³³⁶ במקום אחד ולמחר במקום אחד עם שהיה משרת למלכים ג"כ. ע"כ לשון הרמב"ם ז"ל לבנו.³³⁷ וחבר ספרים הרבה לאין קץ, מהם על התורה ומהם על התכונה,³³⁸ ואכתוב מהם מה שראיתי בחיבוריו,³³⁹ ואלה שמותם: פי' על התורה. פי' על נביאים אחרונים. פי' על הכתובים וה' מגילות. ספר פתח דברי. ס' צחות. ס' המאזנים. שפה ברורה. שפת יקר. ערוגת המזימה. חי בן יוקצן.³⁴⁰ ספר השם. יסוד מורא. ספר העבור. ס' המספר. יסוד

663 זאת | 664 והיו | 669 ואעפ"י | 670 וצום | 673 (הראב"ע) ז"ל | 677 הנו' | 680 בחבוריו | 681 פירוש | 682 (שפה) שפה (ריטוגרפיה) | 683 ספר (=ספר)

- 333 מקורותיו לסיפור השמד: אברבנאל, ישועות משיחו, דף מו; אבן וירגה, שבט, עמ' 10 (השמד השמונה-עשר). אצל אבן וירגה המושג 'שמד' משמעו כל סוגי הגזירות והפורענויות.
334 לונדון; וראה לעיל, הערה 111 בפרק זה.
335 שנת 1260. עלילת זיוף המטבע התרחשה ב-1275, וגירוש יהודי אנגליה ב-1290. ראה אברהם מס, גירוש; רות, עמ' 58-93.
336 צ"ל בארצות הים.
337 ראה קובץ, דפים לט ע"ב-מ ע"א (חלק האגרות); כהנא, ראב"ע, ב (2), עמ' 82-86.
338 אסטרונומיה.
339 הספרים שלקמן כוללים, נוסף על פועלו הפרשני, את חיבוריו בתחומי הדקדוק, משקלי השירה, המתמטיקה והאסטרונומיה. על יצירתו בשירה ראה לוין, ראב"ע, עמ' 18-47.
340 צ"ל חי בן מיקין, סיפור מסע אלגורי מחורו על פי ספרו של אבן סינא, חי בן יקט'אן.

מספר. אגרת שבת. ספר העצמים. ראשית חכמה לחכמת התכונה. משפטי
 המזלות. ספר הטעמים. ספר המולדות. ספר העולם. שאלות משה אללה.³⁴¹ 685
 שאלות. ספר [59ב] מתחברים. גורלות. כלי הנחשת לחכמת האצטרול"ב.³⁴²
 זהו מה שראיתי בספריו. ופעם א' עבר ארחות ימים והיו עמו ט"ו מתלמידיו
 וט"ו אנשים ריקים ופוחזים. ויהי היום וה' הטיל רוח סערה אל הים ויהי סער
 גדול בים, והאניה חשבה להשבר.³⁴³ ויצו רב החובל להשליך את חצי העם אשר
 בספינה אל הים להקל מעליהם. וירא החכם הראב"ע כי כן ויאמר טוב הדבר
 אשר דברת לעשות, כי טוב שנמות חצינו משנמות כלנו. ועתה לכו ונפילה
 גורלות מי ומי ההולכים לטבוע בים. וזהו דבר הגורל אשר נעשה. יעמדו כל
 השלשים איש בשורה אחת ונתחיל לספור מן הראשון עד התשיעי ואותו
 התשיעי יושלך בים, וכן נחזור חלילה, עד שכל הנלכד במספר התשיעי יושלך
 בים עד תום ט"ו אנשים. וייטב הדבר בעיני האנשים, ויאמרו אל החכם כן תעשה
 כאשר דברת. ויקום ויסדר השורה בחכמתו הנפלאה באופן שמספר התשיעי
 נלכד אחד מן הרקים וחוזרים חלילה עד תום ט"ו רקים ספו תמו. והתלמידים
 יצאו נקיים. וזהו סדרם שסדר הרב בחכמתו הנפלאה: בראשונה העמיד ד'
 תלמידים ואחר כך ה' רקים, ב' תלמידים, א' רק, ג' תלמידים, א' רק, א' תלמיד,
 ב' רקים, ב' תלמידים, ג' רקים, א' תלמיד, ב' רקים, ב' תלמידים, א' רק. כך
 העמיד אותם בשביל להציל את תלמידיו מסערת הים, וסימן בשביל שלא תטעה
 דיני הגורל באניה אמר גאון אל אחיו בני בריתו גוים אשר בינינו בים
 אשליכם.³⁴⁴ ונפטר ביום ב' ר"ח אדר שנת ארבעת אלפים ותתקע"ד³⁴⁵ והיו
 חייו ע"ה שנה. ואמר זה השיר ביום פטירתו וז"ל:³⁴⁶ כבודי שש בצור עזי
 בעוזו.³⁴⁷ גמלני גמול טוב לו. בצדקי³⁴⁸ כחסדו למדני. את דרכיו והחייני. עדי

684 (העצמים) וספר הלוחות | 685 (המולדות) וספר המבחרים; למשאל"ה | 686 (מתחברים) וספר
 המאורות; האצטרול"ב | 687 אחד | 691 ונפלה | 694 הט'; פ הלכד | 696 ויקם | 697 פ (בגליון) ותלמידיו |
 698 שסדרם | 699 שני (=ב') | 700 פ הקו מסמן מחיקה מעל למלים אלה | 702 פ בנינו | 703 ד' (=ארבעת)

- 341 צ"ל שאלות למשאללה, תרגום ספרו של אלכנדי, ועיקרו שאלות אסטרונומיות.
 342 אצטרולב, מכשיר למדידות אסטרונומיות.
 343 יונה א, ד.
 344 לאגדה על הצלת התלמידים ראה קמחי, פד ע"ב.
 345 שנת 1214, צ"ל תתקכ"ד (1164).
 346 ראה כהנא, ראב"ע, א, עמ' 36 (כד).
 347 צ"ל וחזקי.
 348 צ"ל לא כצדק.

אד"ע בחשק. ואם כלה שארי עם לבכי. אלקים לי לצור עזי וחזקי. ואז אמר בשעת פטירתו³⁴⁹ ואברהם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרון אף העולם תנצב"ה.

[60א] חכמי ברצלונה, [סימן] ס"ב. חכמי ברצלונה: הרשב"א.³⁵⁰ הר' יצחק בר' ראובן³⁵¹ היה רב ועצום בימי הרי"ף ופייטן גדול, ועשה האזהרות שקורים אותם בארצות המערב. הרב הנשיא כהר' יאודה בר ברזילי³⁵² המיוחס למשפחת בני שאלתיאל אשר בקטלונייא, וחבר ספר דיני הנשים וקרא שמו שאר בשר, וספר העתים בדיני יום טוב וספר תקון שטרות. והרב בעל העיטור³⁵³ כשמזכיר זה הרב בספרו מזכירו סתם: כתב הרב המחבר.

715 חכמי לונל והכתב שכתבו על הרמב"ם, [סימן] ס"ג. חכמי לונל רבינו משולם בר יעקב וחמשת בניו³⁵⁴ חכמים גדולים ועשירים, והם: ר' יוסף. ר' יצחק. ר' יעקב. ר' אשר, שהיה פרוש מענייני העולם, ועומד על הספר יומם ולילה, והיה כל ימיו בתענית ואינו אוכל בשר, והיה חכם גדול מאד בתלמוד. ר' אהרן,³⁵⁵ אשר דבר טוב ואזר כגבר חלציו להליץ טוב על הרמב"ם זלה"ה, שכתב בהלכות תשובה³⁵⁶ העולם הבא אין לו גוף ולא גויה וכו'. והשיג עליו הר' מאיר בר טודרוס הלוי³⁵⁷ מתושבי טוליטולא בשומעו על חכמי לונל לאמר, כי היו נוהגים כי יפלא מהם דבר על איזה ענין מספר הרמב"ם ז"ל היו אומרים איש אל רעהו הגישה האפוד. וכשומעו את הדברים לבש קנאה וכתב להם ז"ל

709 (הרשב"א) ז"ל | 710 (ראובן) ז"ל; שקורין | 712 בקטלונייא | 716 רבי (יצחק) | 721 בשמעו | 723 וכשמעו

- 349 ראה ריאטי, דף צט ע"ב. דברי ראב"ע על דרך בראשית יב, ד.
350 ר' שלמה בן אדרת, מגדולי חכמי התורה בספרד; חי במאה ה-13.
351 חכם בן המאה ה-11.
352 תלמידו של ר' יצחק בר' ראובן. ראה בהקדמה לחיבורו של ר' יהודה, ספר העתים, עמ' 9-23 וכן בחשב"ן, א, טו.
353 ר' יצחק בן אבא מארי, חכם פרובאנסלי שחי במאה ה-12. חיבורו, עטור סופרים (ספר העיטור), עוסק בהלכות שטרות, שחיטה, מילה, תפילין ועוד. ראה גלצר, עמ' 1-25, 131-134. המובאה מספרו על פי חשב"ן הנ"ל.
354 על פי בנימין, עמ' ד (ג). ר' משולם ובניו חיו במאה ה-12.
355 ר' אהרן, ממעריציו הנלהבים של רמב"ם, נפטר בשנת 1210. דברי הסנגוריה הבאים לקמן מצויים בקובץ, דף יג ע"א (בתוך אגרות קנאות).
356 פרק ח, הלכה ב.
357 רמ"ה (1170-1244), ממבקריו החריפים של רמב"ם; ראה עליו לעיל, בפרק זה, בין ציוני הערות 29-31.

וז"ל: ³⁵⁸ אף לזאת יחרד לבי ויחם בקרבי כשמעי כי נפלא הספר הזה באזניכם
מאד באמרכם איש אל רעהו על דברי הרב כי יפלא דבר לאמר הגישה האפוד.
725 אך זאת שמעה אזני ותכן אין בר בלא תכן וכו'. ובהגיע אליהם הכתב והמכתב
תמהו האנשים איש אל רעהו על דברי הרב ושלחו לו תשובתו בצדו דברים
מתוקים מדבש ונופת צופים ובכלל דבריהם כתב לו זה הר' אהרן הנז' ז"ל וז"ל:
ואשר חרדת אלינו את כל החרדה הזאת ויחם לבך בקרבך בשמעך כי נפלא
730 הספר הזה בעינינו מאד באמרנו כי יפלא הדבר ממנו הגישה האפוד, חיי דשמיא
ורקיעא די במימריה חוטרא דאהרן יעא ותנינא בלעא. ³⁵⁹ כי המגיד לא הגיד
חצי מרבית גדולתו ותהלתו לעינינו לא נאמר עליו הגישה האפוד, [60ב] כי יש
אפוד נחמד ונכבד ויש חגור אפוד בד. רק יאמרו עליו כל הזקנים והחכמים
הגישה לנו את ארון האלקים. ואיך יעלה על לב איש אשר נתן ה' חכמה בלבו
735 לקחת דברי האגדה כפשטן והפסוקים כצורתן. ואשרי הדור שהנשיא שלו מביא
קרבן על שגגתו ואתו לא תלין משוגתו. ולהיות בהשם מבטחך. ערכתי דברי
להוכיחך. לתת מעדנים לנפשיך. ולהניחך ולהודיעך קשט אמרי אמת להשיב
אמרים לשלחך. צעיר חכמים ורוב ימים. אוהב טהור לב והולך בדרך תמים.
ודורש שלומם וטובתם כל ימיו לעולם. אהרן בר' משולם. ע"כ תורף דבריו של
740 ר' אהרן ברבי משולם מעיר לוניל. הר' משה גיסו. ר' שמואל הזקן. ר' שלמה
הכהן. ר' יאודה הרופא בן תבון הספרדי. ³⁶⁰ ר' זרחיא בעל המאור שהשיג על
הרי"ף זלה"ה והוא כבן י"ח שנה. ³⁶¹ ר' יאונתן הכהן בר' דוד. ³⁶² הרמ"ך ³⁶³
בעל ההגהות, שהשיג על ספר היד להרמב"ם ז"ל. ר' פרץ. ר' אנטולי. ³⁶⁴ הר'
יוסף עמשי ³⁶⁵ ור' אפרים תלמידו, מחכמי צור. ³⁶⁶

731 נעא (=יעא) | 734 ליתא איש | 740 בר רבי (=ברבי) | 742 (דוד) ז"ל (הרמ"ך) ז"ל

- 358 ראה רמ"ה, אלרסאיל, עמ' טז: 'אף לזאת יחרד לבי'. עמ' לח: 'ואשר חרדת אלינו'.
359 תרגום: בחיי השמים והרקיע אשר במאמרו מטה אהרן פרח ובלע את התנין.
360 ארבעת החכמים האחרונים על פי בנימין, עמ' ד (ד).
361 ראה לעיל בפרק זה, סמוך לציוני הערות 8-12.
362 מתלמידי ראב"ד; עמד כחליפת מכתבים עם רמב"ם. ראה בלאו, תשובות, ג, עמ' 49-57; ד, עמ'
30-34.
363 ר' משה ב"ר מאיר הכהן; אף הוא בר' יהונתן התכתב עם רמב"ם.
364 ר' אנטולי בר יוסף, חכם פרוכאנסלי שעקר למצרים ועמד בקשרי שאלות ותשובות עם רמב"ם. ראה
בלאו, תשובות, ב, עמ' 620-623, 648 (סי' שמו, שעא).
365 ר"ת של ברכת המתים: על משכבו ינוח. ר' יוסף היה אביו של ר' אנטולי.
366 צ"ל ר' אפרים ותלמידיו. ר' אפרים עלה מפרובאנס לארץ-ישראל, והתיישב בצור. לשאלות ששיגרו
הוא ותלמידיו אל רמב"ם ראה בלאו, תשובות, א, עמ' 204-286; ב, עמ' 593 (סי' קיט-קנ, שכה); וכן
קטע הגניזה TS NS 169.38.

[רמב"ם (ד): החכמים בני זמנו במצרים ושלשלת ייחוסן]

חכמי אסכנדריא, [סימן] ס"ד. חכמי אסכנדריא: ¹ ר' חסדאי הלוי ספרדי. ר' פנחס בר משולם דיין. ² ר' שמחה הכהן בר שלמה. ר' יוסף בר זכריא. ר' אליעזר ברבי חלפון. ר' שמריא בר' אברהם. ³ ר' סעדיה מלמד. ⁴ ר' דניאל בר' יוסף המלמד. ⁵ ר' שלמה ברבי זכאי. ⁶

חכמי מצרים, [סימן] ס"ה. חכמי מצרים: ⁷ נר המערבי הרמב"ם זלה"ה. רבי יצחק בר רבי ששון דיין. ר' שמואל הלוי בר סעדיה. ר' מנשה בר' יוסף. ⁸ ר' משה בר' סעדיה. ר' יאודה הנשיא, נשיא גליות כל ישראל בן יאשיהו הנשיא. ⁹ וכך היה חותם בזה הלשון: הבנתי בזאת השאלה והיא כדין וכהלכה ואין לזוז ממנה, וכתב יאודה הנשיא נשיא גליות כל ישראל בן יאשיהו הנשיא וצוק"ל. וזה הרב היה נגיד בארץ מצרים, והוא מזרע דוד, והיה מתושבי דמשק. ר' חלפון בר [61א] עולא דיין דמנהור. ר' יאודה הכהן דיין בולביס. ר' פרחיא בר' יוסי דיין אלמוחלה. ¹⁰

תקנות והסכמות שעשה הרמב"ם במצרים ועל כל עריה, [סימן] ס"ו. ובשנת אלף ותצ"ח לשטרות, היא שנת ארבעת אלפים וחשע מאות ומ"ז ליצירה, ¹¹ תקנו רבני מצרים והוציאו ס"ת ברבים והחרימו על אנשי הכפרים השוכנים

2 אסכנדריא רבי (פנחס) | 4 סעדיא | 6 ר' (יצחק) | 12 כולביס וכן בסי' ס"ו | 13 למוחלה | 16 ספר תורה

- 1 סמכרי שאב את ידיעותיו על החכמים בני זמנו של רמב"ם ועל התקנות וההסכמות (סי' סד-סז) מתוך תשובותיו של רמב"ם.
- 2 ראה בלאו, תשובות, ב, עמ' 322, 449-450, 670-672, 689-690 (סי' קעג, רמו, שצג, חיב).
- 3 שם ב, עמ' 483 (סי' רנח).
- 4 ר' סעדיה בר' ברכות: שם, א, עמ' 26, 195-204; ב, עמ' 485-486, 632; ג, עמ' 16 (סי' טז, קיב-קית, רנט, שנה).
- 5 שם ב, עמ' 444 (סי' רמב).
- 6 שם ב, עמ' 654-655.
- 7 פסטאט-קהיר.
- 8 ר' יצחק, ר' שמואל ור' מנשה היו חברי בית דינו של רמב"ם, ונזכרו רבות בתשובותיו. ראה ערכיהם אצל בלאו, תשובות, ג (מפתח), עמ' 213, 214, 220, על ר' יצחק ב"ר ששון ראה גם מאן, היהודים, א, 222, 236, 268, ב, עמ' 319.
- 9 נצר של משפחת ראש הגולה. אפשר שנשא משרה של כבוד בקהילת קהיר. ראה בלאו, תשובות, ב, עמ' 653-655, 661 (סי' שעג, שפ). כן ראה פוזננסקי, גאונים, עמ' 115. על דבר נגידותו ראה לעיל בפרק הנגידות, סמוך לציוני הערות 22-24.
- 10 על שלוש הדיינים האחרונים ראה בתקנה שבסימן הבא.
- 11 שנת 1187.

בדמנהור¹² וכולביס¹³ ובלמחל"ה¹⁴ לכל ישא אדם אשה ולא יגרש אדם את אשתו כאלו הכפרים אלא על ידי אלו הרבנים שבכפרי מצרים, והם ר' חלפון דיין דמנהור או על ידי ר' יאודה הכהן דיין כולביס או על ידי ר' פרחיא דיין אל מחלה. והסכמנו והחרמנו כל מי שיתן רשות לאדם שאינו יודע בטיב גיטין וקדושין, כדכתיב כי רבים חללים הפילה,¹⁵ דרשו רז"ל זהו ת"ח שאינו יודע בטיב גיטין וקדושין.¹⁶ והיה זה בשליש אחרון של חדש טבת שנת אלף ותצ"ח לשטרות בפסטאט מצרים דעל נילוס נהרא מותבא. ומן דהוה קדמנא כתבנא וחתמנא עליה למהוי¹⁷ לזכות ולראיה לאחר היום והכל שריר ובריר וקים. וכתב משה בר מימון יצחק בר ששון שמואל בר סעדיה מנשה ברבי יוסף

דיין דיין דיין דיין
הסכמות, [סימן] ס"ז. ועוד הסכימו במצרים על ידי הרבנים הנזכרים, שלא נשיא אשה לנכרי¹⁹ בכל ארץ מצרים עד שיביא ראייה שהוא בלתי נשוי או ישבע בחומש על זה. ואם יש לו אשה יכתוב לה גט, ואז נשיאנו פה. וכל נכרי שישא אשה פה ורצה לצאת לארץ אחרת לא נניחנו ללכת אפילו שנתרצתה אשתו לזה, עד שיכתוב לה גט וימסרנו בידה ויתנה בזמן, כפי מה שנתפשרו ביניהם שנה או שנתיים או שלש שנים ולא יותר מזה. ועוד הסכימו כי יהיה ריב בין אנשים שלא ילכו בערכאות של גוים.²⁰

פטירת הרמב"ם, [סימן] ס"ח. וימת שם עבד ה' בארץ מצרים כליל כ' עשרים לחדש טבת שנת אלף ותקי"ו לשטרות, היא שנת ארבעת אלפים ותת"ק וס"ה ליצירה,²¹ ועשו סימן לאותה שנה בכ"י [ב61] אב"ל משה לפ"ק. והיו חייו שבעים שנה, כי נולד בקורטובא ב"ד לחדש ניסן שנת אלף ותמ"ו לשטרות,

17 וכל מוחל"ה; שום (אדם את) | 19 פרחיא; אלמוחל"א | 22 והיה זה בשליש אחרון (מחיקה) | 25 סעדיא; בר' (יוסף) | 27 הנז' | 31 בפ בנייהם | 33 כעכאות | 34 ליתא ס"ח | 35 פ לח' (=לחדש)

12 עיר במערב הדלתא, על הדרך לאלכסנדריה. ראה בלאו, תשובות, ב, עמ' 589 (שכא); גולב, טופוגרפיה, עמ' 123-124.

13 בילביס, קהילה פורחת בימי רמב"ם מצפון-מזרח לקהיר. ראה גולב, שם, עמ' 121.

14 ראה לעיל בפרק רמב"ם (א), הערה 44.

15 משלי ז, כו.

16 בבלי סוטה כב ע"א (בשינוי לשון).

17 תרגום: ומה שהיה לפנינו כתבנו וחתמנו עליו כדי שיהיה.

18 סמברי הוא המקור לתקנה זו, שנוכרה בקצרה בתשובת ר' אברהם בן רמב"ם. ראה בלאו, תשובות, ב, עמ' 624 (ס"י שמח); פריימן-גויטיין, ראב"ם, עמ' 182-183, 189 (ס"י קר).

19 יהודי שבא מחוץ למצרים, ומעמדו האישי אינו ברור.

20 בלאו, תשובות, ב, שם (ס"י שמו). משתי התקנות משתקף יחס שלילי לפוליגמיה. ראה פרידמן, נשים, עמ' 41, 206, 349. 21 סוף שנת 1204.

היא שנת ד' אלפים ותקצ"ה²² ליצירה, ונפטר שנת ארבעת אלפים ותתקס"ה ליצירה, נמצא שני חייו שבעים שנה. וחבר פירוש המשנה, והוא בן שלשים שנה. וכן חמשים לחייו חבר ספר היד וספר מניין המצוות וספר המורה ושאלות ותשובות בלשון ערב, וחבר ספר רפואות שקבץ מדברי גאלינוס ומדברי בוקרט ומחבורים אחרים מספרי הרפואה, וקרא שמם פרקי משה.²³ והזהיר בהם כי אין ראוי לאדם שיהיה מזומן לקחת ולטעום כל מה שיזדמן לו, כמו שכתב ז"ל וז"ל: כבר ראיתי אדם אחד שהיה לו כלי מלא דבש והיה עומד לפני ב' אנשים רופאים בחנות יכין להם למכור והושיט להם שילקקו ממנו לנסות אם הוא טוב, ועשו כן ולקחו ממה שהטעיעם, ואמר שלא ימכור במחיר ההוא ונפטר מהם, ומתו האנשים אחרי הפרדו מהם בזמן מועט. ולכן אין ראוי לאדם שיהיה מזומן לקחת כל מה שיזדמן. ע"כ. כן נמצא בכתיבת יד ישן נושן. וקברו אותו בבית המדרש שלו בבית הכנסת הנקראת היום כנסת של ק"ק מוגרב"ה,²⁴ ומשם הוליכו אותו לארץ ישראל וקברוהו בטבריה של ארץ ישראל.²⁵

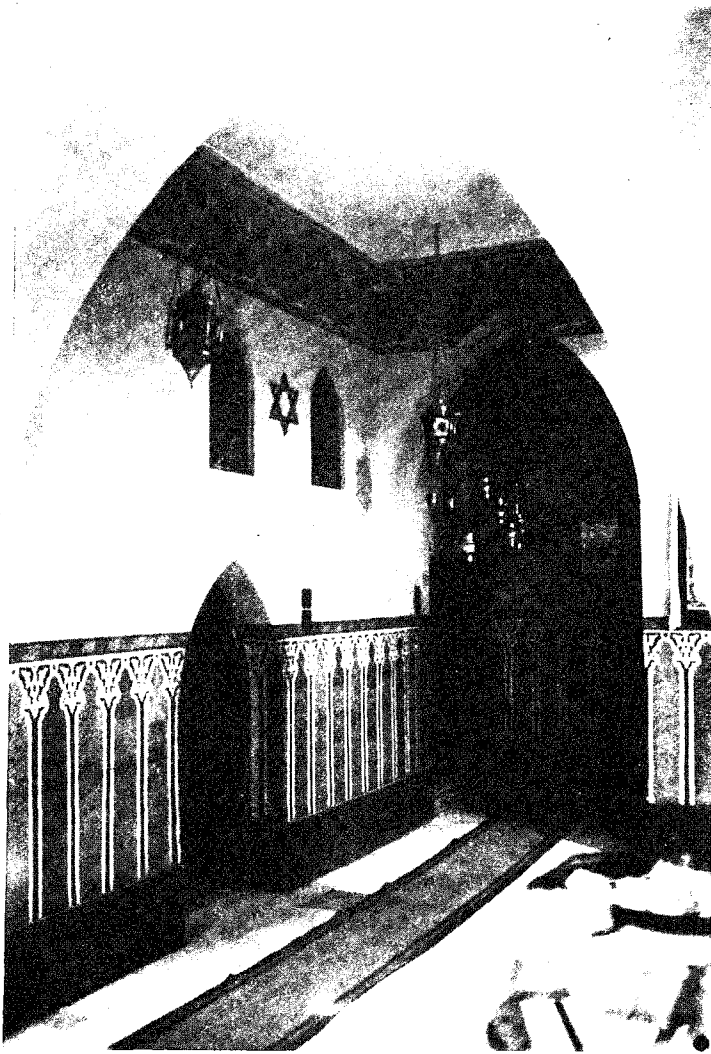
50 עוד לפטירת הרמב"ם, [סימן] ס"ט. ושמעתי אומרים ששכחו אצבע של רגלו כי לא מצאוהו באותה שעה, ואחר כך בא לחכם אחד מחכמי מצרים בחלום והגיד לו כי במקום פלוני מונח, וכך היה. ולקחו אותו משם וקברוהו בטבריה עמו. ועוד היום מקום כבודו מצוי בבית הכנסת של ק"ק מוגרב"ה.

55 שירת משה נ' יקר על הרמב"ם, [סימן] ע'. אז ישיר משה את יק"ר תפארת גדולת הרמב"ם בספריו ובסיפוריו המופלאים, וישא משלו ויאמר הר"מ בן יקר בשנת שי"א:²⁶

קרא האח	בכל כח	שמע נא האח	לכן מימון
אשר ידע	בכל מדע	וכן הודע	לכל המון
רפואותיו	ודעותיו	סברותיו	רטב רמון
שער יושר	בהר כושר	כמו עושר	וכל ממון
דבר כוסף	תהי אוסף	בצל כסף	ודרכמון
תנה דורון	בהדרון	לשורר רוץ	כקול פעמון.

38 ד' (=ארבעת) | 40 מניין (המורה — מחיקה) | 41 אביקרט | 44 שני | 50 בטבריא | 58 פ בקול (=בכל) | 59 לכל המון (מחיקה)

22 צ"ל ד"א ותתצ"ה ליצירה, שהיא שנת 1135. ראה תשב"ץ, א, סי' עב.
 23 ראה מהדורות מונטר, פרקי משה ואבוקראט; שטיינשניידר, ספרות, עמ' 214-215, סעיף 158.
 24 בית הכנסת של המערבים. על מסורת זאת ראה בן שמעון, דפים כו (טו), לד (כ).
 25 על העלאת ארונו לטבריה העיר אלקפטי (בן המאה ה-12) בספרו תאריח' אלחכמאא, עמ' 318-319.
 26 שנת 1541. ר"מ בן יקר לא זוהה.

הכניסה למקום קבורתו של רמב"ם בבית-מדרשו, עד להעלאת עצמותיו לטבריה.
(התצלום באדיבותו של יורם מייטל)

ר' אברהם בנו וספריו שחבר והשיר ששלח לחכמי פר[א]נץ כנצה, [סימן] ע"א.
65 רבי אברהם בנו נולד לאביו כ"ח בסיון שנת אלף ותצ"ז לשטרות, היא שנת

ארבעת אלפים ותתקמ"ו ליצירה.²⁷ ובימיו רבים מעם בני מקרא נתייהרו על ידו²⁸ וקבלו עליהם דברי חברות,²⁹ ונתחתנו עמהם אנשים מיוחסים וכשרים וכהנים ולויים מישראל. והנגיד הנז' חבר ספרים הרכה לאין קץ, וככללם שאלות ותשובות,³⁰ וספר תאג' אל ערפיי"ן המכונה כתר היודעים,³¹ וספר כפיי"ת אל עבדי"ן המכונה סיפוק די העובדי"ם,³² והוא עשוי כמו פרקים ומחולק לכמה חלקים, ובו כלל כל מיני חכמות שבעולם. והעמיק בשבע חכמות, במספ"ר ותשבור"ת ותכונ"ה וסוד העבו"ר ובחכמה האנושי"ת ובסתרי התורה.³³ וגם כן חבר ספר וקרא שמו כתאב אל חור"ץ.³⁴ וכאשר קמו אנשים בני בליעל ושלחו יד במורה הנבוכים ושרפו אותו, חבר גם כן ספר ושלח אותו לחכמי פרובינציי"ה וקרא שמו ספר מלחמות ה',³⁵ כי הוא נלחם עמהם על המעשה הרע אשר עשו, ובתחלת הספר כתב זה השיר:

מה בערו האומרים כי בער"ו³⁶ דברי חמודות יקרו מזהב
אכן עלו למרום כמו תשבי לאל באש וכמלאך בתוך הלהב.

וכזה וכזה כתב אליהם. ועוד כתב אל תתמה כי אפוסטמוס שרף את התורה.³⁷ ונפטר לחיי עד כליל ב' י"ח לכסלו שנת ארבעת אלפים ותתקצ"ח,³⁸ והיא שנת השמיטה שי"א³⁹ ממחזור רס"ד. ימיו נ"א שנה ומתצה, ומת במצרים, תנצ"בה.

70 כפיי"ת | 73 אלכתאב אלחאווי"ץ | 74 ליתא בני בליעל | 75 פרובינציי"א | 79 שרף שרף (דיטוגרפיה); ליתא את

- 27 שנת 1186.
- 28 על פי עדות הפרחי (בן המאה ה-13), הגיור ההמוני של הקראים אירע בימי נכדו, של ר' אברהם בן רמב"ם, הנגיד ר' אברהם השני (1245-1313). ראה הפרחי, כפתור, עמ' ע; אשתור, תולדות, ב, עמ' 229-230.
- 29 קיבלו עליהם לנהוג כיהודים רבניים לכל דבר.
- 30 פריימן-גויטיין, ראב"ם.
- 31 לא נודע ממקור אחר.
- 32 כתאב כפאית אלעאבדין או ספר המספיק לעובדי השם; תרגום השם בידי ראב"ם. ראה ראב"ם, מהדורות רוזנבלאט, דורי ודנה. זהו חיבור מקיף בתסידות ובהלכה.
- 33 מליצות אלה ראה לעיל בפרק רמב"ם (ג), סמוך להערה 106.
- 34 כתאב אלחאווי. אין זה חיבור של ראב"ם, ונשתרבו לכאן ספרו של ר' עובדיה בנו, אלמקאלה אלחוצ'יה (=המאמר על הברכה); ראה פנטון, עמ' 117-24 וכן דפי המקור בערבית יהודית (בלא מספור); ויזנברג, עמ' 40-43; שטיינשניידר, בית רמב"ם, עמ' 225 (ס' 161).
- 35 הפולמוס החרף על כתבי רמב"ם התעורר בצרפת, ושלוחותיו הגיעו לספרד החל בשנות השלושים של המאה ה-13. ראה סילבר, ביקורת, עמ' 148-198; שצמילר, המחלוקת, עמ' 126-144; מרגליות, מלחמות, עמ' יב-עח; עפנשטיין, ראב"ם, עמ' 3-5.
- 36 רמז לשריפת מורה הנבוכים.
- 37 על פי תענית ד, ו. 38 שנת 1237.
- 39 צ"ל ש"א, היינו, שנה א' למחזור יט השנים המסדיר את חשבון העיבור.

[62ב] ר' דוד הנגיד וספריו שחבר, [סימן] ע"ב. רבי דוד הנגיד בן בנו של הרמב"ם ז"ל נולד בשנת אלף ותקל"ד לשטרות, היא שנת ארבעת אלפים ותתקפ"ג ליצירה.⁴⁰ וחבר ילקוט על התורה ונביאים וכתובים בלשון ערב וקוראים לו [מדרש] רבינו דוד,⁴¹ שחכם אחד מחכמי מצרים יקרא לפני המון העם כיום שבת קדש קודם תפלת המנחה. ועשה פירוש על נבואת הילד,⁴² והם דברים סתומים וחתומים ונכתבים בכמה לשונות, ירושלמי ובבלי, ארמי והגרי,⁴³ מעורבים ונחלפים, עמוקים מאד במליצה וחידה. ולפי שחכמי ברצלונה כתבו להנגיד ר' דוד לחלות פניו להודיעם אם נמצא אצלו איזה דבר ברור בסוד הקץ, וישלח להם המעשה של נבואת הילד ובסוף כל נבואה פירש קצת ממנה,⁴⁴ ומעשה שהיה כך היה.

חכמת נבואת הילד בנו של ר' פנחס, [סימן] ע"ג. רבי פנחס היה חכם גדול,⁴⁵ וידע סוד שם הנכבד והנורא, ומעולם לא חטא ולא נשתמש בזה השם. ופעמים רבות מלאו לבו ללכת בכח השם הזה לארץ אדום ולעקור ממשלתם מן העולם, ואחר כך היה חוזר בו והיה אומר: הנה אני רמה ותולעה ואיך אעבור על גזרת מלכו של עולם, כי קץ שם לחשך,⁴⁶ וכשיגיע הזמן כתוב יפקוד ה' על צבא המרום במרום.⁴⁷ וכשהיה חושב כן היה לבו מתקרר ובוכה, ואמר: כל אשר חפץ

87 התיבה דברים תלויה מעל לשורה; ונכתבים ונכתבים (דיטוגרפיה)

40 שנת 1222. אשתור (תולדות, א, עמ' 117-120) הקדים את שנת לידתו ל-1212. רשימת יוחסין שכתב ר' דוד (להלן ר"ד) היא מקור הנתונים הכרונולוגיים על אביו וסבו, וכן עליו; ראה כ"י Paris, Bibliothèque National Suppl. 59, 336, 19-17.

41 מדרש ר' דוד הנגיד נשתמר בכתבייד רבים. מהדורת דפוס: ערבית יהודית — נא אמן [=אלכסנדריה] תרע"ד; תרגום עברי — ירושלים תשכ"ד, תשכ"ח. לר"ד מיוחס גם פירוש לפרקי אבות (בערבית יהודית) אף הוא נדפס בנא אמן תרס"א. ראה בלאו, חיבורים, עמ' 455-471; וכן שטיינשניידר, בית הרמב"ם, שם, עמ' 224 (ס' 160). במאות ה-12 עד ה-15 הנגיד נוהג היה לדרוש בשבתות לפני הציבור. ראה אשתור, תולדות, עמ' 121-129; הנ"ל, הקהילה, עמ' 142 והערה 288. נבואת הילד, חיבור אפוקליפטי סתום, הובא להלן בדפים 63-65א. הפירוש שיוחס לר"ד לא נמצא. לדעת שלום, רא"ה (א), עמ' 117, יש בסיפור על הנגיד 'זכר לזמן כתיבת הנבואות', המחצית השנייה של המאה ה-13.

43 הגרי — ערבית. לשון הנבואות ארמית רובה ככולה; לכל היותר נזכרים בהן כמה שמות ערביים.

44 זיקת הנגיד לטקסט של הנבואות על פי אבן יחיא, שלשלת הקבלה, דף מו ע"א. על קשרים בין ר"ד לבין רשב"א — ראש חכמי ברצלונה דאז — ראה אבא מרי, קנאות, עמ' 88, 138 (איגרות מ, סז); אשתור, תולדות, א, עמ' 139-140.

45 הסיפור על ר' פנחס ורחל אשתו ונוסחי הנבואות הבאים לקמן נוצרו כנראה כחוגי המקובלים בסופה של המאה ה-13 או לאחריה. ראה שלום, ר' גדיאל, עמ' 303-304 (הערה 32). מבחינת סוגו הריהו סיפור פסאודואפיגרפי, המאיר את הרקע להיווצרותה של 'נבואת הילד'. ראה התאריך לקמן, סמוך לציון הערה 49.

46 איוב כז, ג. ישעיהו כד, כא.

ה' עשה בשמים ובארץ בימים וכל תהומות.⁴⁸ ואשתו של ר' פנחס היתה שמה
 רחל והיתה יפת מראה מאד ואשה יראת ה' מאד, והיתה עקרה. ואחר שנה
 שנשאה בראותה שלא ילדה היתה מוציאה הוצאות על נשים חכמות שיעשו לה
 רפואות אולי תהר, ולא שוה לה. והתחילה לצוות ולהתפלל ובוכה ואומרת: אני
 רחל מבכה על בניה,⁴⁹ ואני מבכה על נפשי. ובכל יום בקומה היתה רוחצת פניה
 ונותנת מפה על ראשה ותבכה ולא תאכל, ועמדה בזה ימים רבים. וכשהיה בא ר'
 פנחס בעלה מבית המדרש היתה רוחצת רגליו והולך לישן, ולא היה אוכל לחם
 אלא מלילה ללילה. והקדוש ר' פנחס מימיו לא [63א] נסתכל בפניה ולא היה
 משחק עמה.⁵⁰ ותתפלל רחל ותאמר: רבון העולמים אתה חי ושמך חי ויודעת
 אני כי מימי לא חטאתי, ואם אני חטאתי בעלי לא חטא, ואם אני והוא חטאנו,
 זכור לנו מה שאמרת בתורתך נוצר חסד לאלפים,⁵¹ וזכור לנו חסד אברהם יצחק
 ויעקב. ותפול על פניה ותאמר: כעבור כבוד שמך ואלהותך ומלכותך שמע
 תפלת רחל אמתך. והיתה בוכה וצווחת, והיא היתה חושבת שהיה ישן בעלה ר'
 פנחס. ור' פנחס שמע קול נאקתה, ויעמוד ר' פנחס ויפלל ויאמר: ה' אלקי
 ישראל שמע נא קול רחל אמתך. ויהי כשמוע רחל כן נפלה על פניה לפני ר'
 פנחס בעלה ותחזק ברגליו ותאמר: משביע[נה] אני עליך בשם הגדול שאתה
 יודע, שתתפלל שינתן לנו בן. ובאותה שעה עמד ר' פנחס בזיע ונתחלחל ויתפלל
 בשם הגדול על ככה. ויעתר לו ה', ותהר רחל אשתו. ויהי הולד בבטנה ששה
 חדשים, וכאשר נכנס בחדש השביעי יום א' ילדה כה' בשבת שעה א' בעלות
 השחר, והיה עולה המזל באורח צדק ומאזנים כא' לחדש תשרי בשנה ששית
 לשמיטה שנת ת"כ שנים לאחרכן בית קדשינו ותפארתינו בעונותינו,⁵² ותקרא
 שם הילד נחמן. ובשעה שיצא לאויר העולם השתחוה לאמו, ובאותה שעה דבר
 ואמר: יש למעלה מזאת הכיפה שאתם רואים תשע מאות וחמשים וחמש כיפות
 ולמעלה ד' חיות ולמעלה מהם כסא רם ונשא ולמעלה מן הכסא אל מלך רם.
 ונשא אש אוכלה הוא וכסא יקר ואש וכל משרתיו אש. ויהי כאשר שמע ר' פנחס

106 פ וידע | 108 זכר | 111 ויתפלל | 112 אמתך | 116 הז'; אחד | 118 קדשנו; ותפארתנו

48 על דרך תהלים קטו, ג; קמח, ז.

49 על פי ירמיהו לא, טו.

50 לא נהג בה מנהג של קלות ראש.

51 שמות לד, ז.

52 שנת 590 לסה"ג. בדפוס הראשון של הנבואות — בסוף ספרו של צמח, נגיד ומצווה, קושטנדינא
 תפ"ו — השנה היא תל"ב לחכ"ש (לחורבן בית שני) = 602 לסה"ג.

אביו אלה הדברים גער בו וישתקוהו. ונאלם, ולא דבר י"ב שנה. ואמו היתה בוכה ואומרת: היה לי בן ולא היה לי בן, והלואי שלא היה לי בן. והנער נחמן היה יפה מאד. יום אחד בא ר' פנחס מבית המדרש ועמדה אשתו הצדקת ורחצה פניו ידיו ורגליו כמנהגה. אח"כ הביאה הנער נחמן ושמה אותו בחיקו ונפלה על פניה לארץ ואחזה ברגליו של ר' פנחס ובכתה ונשקה כפות רגליו, ואומרת בבקשה ממך שבאותו השם שאתה יודע שתתירהו לדבר או [63ב] עשה שינטל מן העולם. באותה שעה גלה ר"פ⁵³ את פני הנער וירא כי טוב הוא ויפה עד מאד, ויפול על פניו וינשקוהו ג' פעמים. וכאשר ראתה כן הצדקת אשתו נתקררה דעתה. ויאמר לה ר' פנחס קומי לך למה את נופלת על פניך. והיא מעולם לא הפרה עצתו ולא עברה על מאמרו, וגם הוא מעולם לא הכעיסה וגם לא שחק עמה. וכאשר עמדה על רגליה אמר לה ר' פנחס: מה רצוניך (!) שנעשה לנער הזה. ותאמר לו: מה שיהיה נחת רוח ליוצרינו ולאדוני. אמר ר' פנחס: אני יודע שתחפוץ שאתירנו לדבר. אמרה לו: כן אדוני. ותפול על רגליו ותחבקם ותנשקם ותבך ותתחנן לו על ככה. וגם ר' פנחס היה מחבק ומנשק הנער והיו בוכים יחד הוא ואשתו. אחר כך אמר ר' פנחס: אוי לו לזה הנער, כמה הוא חכם כמה הוא משכיל ואין לו אריכות ימים, ואמו מבקשת שאתירנו לדבר. ואני יודע שיאמר דברים שיודעזעו הבריות. ותען רחל ותאמר: אדוני, התר לו שידבר בהסתר ולא בגלוי. וישם ר' פנחס פיו על פיו של הנער, ויצוהו וישביעהו שלא ידבר כנגלה, כי אם בדבור נסתם וחתום, שלא יבינו שום אדם אפילו חכם עד עת בוא דברו. אח"כ אמר לו: הנך מותר לדבר. אז פתח הנער את פיו וידבר חמשה נבואות על סדר אל"ף בי"ת. וכאשר השלים דבורו אמר לו אביו: חזק ואמץ. והשיב נחמן ואמר: ברוך תהיה אדוני אבי ומורי. ויאמר לו: ירבו ימיך בני. השיב נחמן: ירבו ימיך אבי וימיך אמי. אני בנך ראשון ואחרון. אבי ואמי יקברוני. וכאשר אמר כך בכו אביו ואמו מן היום ההוא עד יום מותו, כי נפטר בקרוב לחיי עולם הבא. ע"כ מעשה נחמן חטופא דמן כפר ברעם,⁵⁴ ויש עמו מ' צדיקים

125 (פנחס) אביו | 127 פ' ובוכה ומנשקת | 128 ליאת עשה | 129 פ' תיבות 'שעה — מאד' בגליון | 131 לכי; פ' נופל | 138 פ' שאומר | 139 פ' שמזעזעים; אדני; ליאת בהסתר | 140 (כגלוי) כי אם בדבור נסתר; (על) פי הנער | 141 יבין; בא | 144 אדני; פ' וחאמר; אבי אדני ומורי

53 ר' פנחס.

54 נוסעים הצביעו על ציון קברו של ר' נחמן חטופא בכפר ברעם החל במאה ה-12. ראה איש-שלום, עמ' 171; וילנאי, עמ' תי (קטז).

במערה. ומעתה אכתוב נבואותיו⁵⁵ אשר נבא על מלחמות ועתידות ואותות והתלאות הנמצאות עד וכן לציון גואל ורב טוב לבית ישראל אכ"ר.

נבואה ראשונה⁵⁶

150

אתיא אומתא מזעזעא ברייתא עבדא הדמרתא ביד בני אמתא [א64]
בעלמא רגשא וחרדין גרשא גברין חלשא והמין רישא
גברא ומתגברא כאילא כירא דרמי בגירא על מתילא דבורא
דיקא ברקא ובגין עסין דקקא רמסא ומעיקא ואכלא ומידיקא
הנה נאצא וסעדא קצצא טיסא בעצא. ולאות קץ מתקצצא 155
ויעול כולא מחיפא נאצא ומגדפא נחרה אחור עורפא זגידנא ימן כעמיר גנא
סיפא

זימנא ביה כלא אעא מזימנא שבית מקדשא שעיעא. קליסין וכנישין מרע רעא
ומתיצבא שעה ופליג תרי עשר חומשא שעה

חישא ורמשא ארבעה דופנין דרסא מכנישא גריסא ולא רצה רמסא 160
טביעא בטינא אריכא וקטינא ומערבא בשטנא ומייטא בשיטנא
יהירא באימה ונאצה בחימה לבשה כלימה וטייטא במאומה
כדיל יגזול במילה לקעקע עד יחתום גלגלא דערב טאגלה נפלה
לשבירת אבנא דמסתמא מכא לא יהוי ליה ארכא דיצמח מלכא
מחמד גאיא אהא פאיא דיטמע הויה יהיה כלילא 165

נהרא כד מטא ולאות קץ מטא מדעבד קטטא והוי חסף טיטא דיא מלטא
סגר פותא ותש כחא ואזיל כסחא נפק נפשיה פחא.
עפא עזאה ונפלא עזיזא ובטלא גוזא ודי שלטות שמיא וגוזא
פחדא די הוה ומגדל בני גדיא אות קו לקו הוה צו לצו צוה
ציהרא שהה וסיכא והא בר אילא שאטה ושמטה וערק בהא 170

151 בכייתא | 153 כאלא כרידא | 154 ומדקא | 156 וגידנא ימין | 158 קליפין | 162 יהיכא

55 סיפור הילד נחמן חטופא והטקסטים של נבואותיו מצויים בכתב-יד רבים. לדעת מלאכי (נבואה, עמ' 187-142) אפשר שהטקסטים נוצרו כבר במאה ה-10. מכל מקום, בדור שלאחר הגירוש הם היו נפוצים ביותר, לפי שבני אותו דור פירשו אותם כחזוים את זמנם, וראש להם ר' אברהם הלוי. ראה דוד, איגרת (ב), עמ' 103-104, 121.

56 ה'נבואות' כדברי סמברי 'הם דברים סתומים וחתומים', ולפיכך הנחנן כמות שהן. הטקסט מן הנבואה השלישית באות צ עד הנבואה החמישית באות ט חסר בכ"י פ, והובא על פי ב, דפים 355-356. ההשלמה בדף ב 356 באמצע השורה 'תעודה ויללה' על פי כ"י הספרייה הבריטית Or. 2457.

קמא גודא לאריה גרידא מתגארה די צמח גרודא
 רם לביש תגא לכושי[ה] כתלגא מבכר שגגה ומכניש סוגה
 שבויה שבה בההיא שעתא טבא לארעא פתא וטבא דעבדא תשובה וירחם
 אבא טבא על כוכרא חביבא
 תיתי שעה ותתקוף תשועה וירבה נהורא שטט וימלא כל ארעא. 175

וזאת נבואה שנית [ב64]

תשגא תפארה ותרבה גבורה וישתרי אסירא
 שיטא שקא ומשתיחא עקא ומעיקא עקא ודי ביקא מסתנקא
 ראצה מתרצא ונאצה ומתרצצה ונאצא וחלצא דייצא
 קפיסא מתערפא ע"י שרה שפה גערפה בתרופה נתפשה לחוביה 180
 צפועה נצפעה נשרפה ונפרעה ומיודעה ויריעה בישועה נשתעשעה
 פסא פרנסה ונרמסה מתגייסא ופירסא מתגייסא ומתייחסא ביחוסא.
 ע"כ נבואה שנית.

נבואה שלישית

אתיא אומה מסרהבא באומה בני אדומה 185
 ברתא דא דיינא עבדא עבדא ענינא באדר דעד יונה ויהבת לקנה
 גביר כעסא ומתגבר כעסא ואומה גרמסא מביסא בעמוסה
 דבקה שעה ואמרה נאה את ה' תביעא ולית היא השעה
 החבורה עיפה ואמרה השבה משייפה ואין היא ענת התרופה
 וייגיד פורצא צוה על ציצא אימת נרפה יעורר כיפה 190
 זריק ברקא ומזיע מריקא וברחא וערקא וחדקא
 חילא דברא לסגידא דברא ויתא דערה בקנאתיה דבירא
 טמאה מטפשא טילאי קדישא ואמרה אני קדושה ואינם אלא קדישא
 יהירא כדאמתא לביש אימתא ועליל בדגימתא למוכרה לבר אחותא
 כריך בארעא לפיגון ארעא וגיריה מסאה ומגביה בעלמא שנאה 195
 לביעי ובא ומרכה באבא ורחים כבת טונאה ושנא בנת איבא
 מן דרומא יסגי ולחדא ידגה ובשנת קכ"ה ידגה ובאלף ק' ינגה
 ניקום חד פחידא באבא ברירא גבר בעבדא דבר אפודא
 סימן קרוב נהיה ובסייפן יתיה וערק בר מלכייא דו הוה הוגה וקם בין סיפוקיא

171 מתגארת | 174 פ אנא (=אבא) | 176 (שנית) תשר"ק | 178 ורי | 180 נערפה; לחופה | 186 דינא |
 195 וגביה | 196 איבא | 198 ברירא | 199 ספוקי

- 200 עד ג' שבועות מקוה ובחרב זרעיה יהוי ובתר שנה נהיה נהוה ובתר דנא מ' משה. [ב, סוף 55ב]
- פכ כאן א' בעזא ובתריה זרעיה שבישן ג' יתגוזא ובית מקדשא וזריזא ועל דבר פאפא הוזא [ב, 56א]
- ציני המן ור"מ שנין יחיה וביניהון יגבר צדיק ישחא נהרא חוט בסנברא ישחא. ובתרוהי שו"פיזא ינחה 205
- קיים צולמין יעטה הות ההוא רגשיה יעטה, וזרעיה לארץ שופי"זא יקטה ובסוף ינקטה
- רגשין אחריו מלכיא וסוגין קטלייא עד יחתון מן עליה גמלא בהקפו סוף קשטיא
- 210 שגרא מלכא ביד בני חמד מלכא. ונפק כד סלכא. לה רבא ורדיף אחריו נגיד מכא
- שלם עבדא מדורא י"ב שנים קיים במלוכה. ולבתר ד' שנים באברא ג' שבועות ערוכה
- תעדה ויללה נואף כד ילדה [ידל] לה דיניה יתלה ויבוש תלא ונתלה
- 215 תקום מלה דאמר נורא עלילה לסוף שבוע והללא. תצמיח גאולה לנחלה נדגלה. ע"כ נבואה ג'.

נבואה רביעית

- אתין דנומין(?) דמתקרין שלמין. מרגרין עם רומין[ן]
- ביומין אסרן בשמת נטרא"ז בכתוש דגדד בגבר ומדד
- 220 גברין לא פסקין ומן אשא נסובין דסקון אתבא מעיקין ושקט חטון כנרפים(?) ועמקין
- הוין בדברין שריין מעמקין וכרכין ובנת מלכין לאמהון דרכין(?)
- ויבגון סמפונא למיעל בספינה בראשית חוסנא ובסופא סיתנא
- זיהיין לקטלא וכל יומיהון בטלטולא אחיהם כ"ד נטלה שולטניהון בטלה
- 225 חשבון למהלכא. למדינת מלכא. להוליד ארכא מכסוייתא בהון ערכא.
- טור טבור מתכנשין ותמן תישין כולהון בהון אישין. לכולא הוו בישין. [ב, 56ב]
- ימא וארעא מתפלגין וסופיהון פליגין אילין באלין הרגין מבנין בן מליגין

כולם מדערעין ומצבתא קכ"ו ארבעה תרעין דקימין ומתפרעין
 לבני נשא מסייפין. לכון אתקרי חסיפין. לרומה חצפין. מהומה צייפין. 230
 מעט מריגולא. כד יכתבון גלגולא עמך יגלה בגולה וכד יעאלין אל קצכן.
 יתפרעון לערבבן.⁵⁷
 סמוך למדברא. בנאין דירה. והפוך סכרא וביעתהון למגדא.
 על ידיהון ביש יקריב. וסוף ימא יחריב. על עשר מלין מתחריב. גולה כמזריב
 פתרין בגודא כביעותא דמתגרין ושתקין באנגריא. לכון מתקרי מתגריא. 235
 צולמא דרודוס כד אתיהב לגרוס. קרוב אגרוס. רומי למהרוס
 קל קרב בעכו. מלכא לקבל מלכו. ישחזיב מן דאית ליה זכו.
 רני שתיא שנה בחר שנה דקרוב אסונא. ותפרח שושנה
 שוי ביצה. מזלזל בקוצה פריח נוצא. ומתרמי נוצא.
 תהוי מתבונן כד יתרכון. עשר מדינות כריכון. יחסינן וצבי למתיקנן. 240
 תהוי מבשר כד טבטין קונכין עשר. ארוך בישר מבין מבשר.
 תדיא צלותא רהטי לזכותא עד מצותא יהון לשיוצתא.
 ע"כ נבואה ד'.

נבואה חמישית

אי אתין חמין עמין. אילין באילין קיימין. מן תמן תדעון דקרבין יומין. 245
 ברא מנבל אבא וחתנו לחמא. ברתא קימא באימא וכלה בחמה.
 גזרו צומין ובעו רחמין דלא יקרבו יומין דתשטפון באומין
 דתריין אחין למרעה. חד בחד ירעה. וביומיהון יצמח רועה
 החברין מתכנשין. יעלון לכנישן. צלויין פרישן ובתיובתא מפרשין.
 ודין לכון סימן. מפרש באת ומן. כד יפוק ממדברא מלך ושמו מדומן 250
 זרעיה יקום בארבע דרען. ומתמן מתרעין ומקדשא מתרען
 חד שורש מן שתקה כד ימלוך בחזקה. מטה קץ מלכותא דאכלה ומדקא.
 טעאן צורין וצלמין מבטל מבקעת בנימין וישטפון בחרמון וסגדיהון [פ 65א]
 יהון שוממין
 יהרת באדר וביעתהון גדר. בקוצים ודרדר 255
 כד אכתוב אגרא למברא גשרא בסוכרא כבר אתא נהורא לציון מנהרא
 לכון מסרנא רזא כד ימלוך שופיזא יקרב כרוזא לגינת אגוזא

233 חסרה חרוזת ה"ג | 246 וחצנו | 255 פ אתרוון; ישתון מעל השורה | 256 כי יכתוב

- מרון ומנצור לאומים יעצור אלוף בכורה מלך ושמו מונצור
 נסיכי קדר ידרוך באדר וביעתהון גדר. בקוצים ודרדר
 260 סלקין מלכיא. דחיקין פרסיא ותורכיא אתיאן בחזקה ושבין טורכיא
 עיר לתל תתפני ותוב לא תתבני דנפקית כיוני ובלא יפני
 פיפוס דרומיא כד ישחמע באלכסנדריא תלת גרוין יפוק למדברא
 צמחי מלוחין ושרשי רתמין אכלין מ"ה יומין ומעין יפוק להון מתהומין
 קם מן שטנא שמט לבוא מן סכינא ליד אבנא דהוא עשרה קורנא
 265 רגיש באומין יאמר על השין תלת עשר ישלח ידיה לקדישין יכשר.
 שולטן משיח נהרא דמפרש בספרא ייפח בארמילס ויהא כעפרא
 שכיב ממרומין יפיל בארמין וינער דמכעיסין בצלמין לעתיק יומין
 תיתי אבנא זעירא דאתגזרת מטורא ותפח לאומן ברוח סערה
 תחית מיתיא לבניא חביבא דעתידת לבליא ארעא ושמיא
 270 ע"כ מה שנמצא כתוב מנבואת הילד. ונחזור לענייננו.
- יחוס רבינו [עונ]בדיה] וזרעו אחריו, [סימן] ע"ד. הרב הגדול רבינו עובדיה
 אחיו⁵⁸ נולד כ"ח בניסן שנת א' ותתקפ"ח ליצירה ונפטר ערב שבת י"ב לחדש
 תשרי שבט שנת אלף ותקע"ו לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וכ"ה ליצירה,
 ומת בבית הכנסת של דמוה; ימיו ל"ה שנים.⁵⁹
- 275 רבי יצחק בנו של ר' דוד נולד ט"ו לאלול שנת אלף ותקע"ב לשטרות, היא
 שנת חמשת אלפים וכ"א ליצירה, ונפטר שנת אלף ותקצ"ד לשטרות, היא שנת
 חמשת אלפים ומ"ג ליצירה. ימיו כ"א שנים ומחצה.⁶⁰
- [65ב] רבי אברהם אחיו של ר' יצחק נולד כ"ד לאלול שנת אלף ותקנ"ז
 לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וח' ליצירה, ונפטר בשנת אלף ותקק"א
 280 לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וס' ליצירה.⁶¹ ואחיו העניו החסיד ר' שלמה
 נולד בשנת אלף ותק"ס לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וט' ליצירה.⁶² ואחיו
- 258 מרון; כבודה (= בכורה) | 263 להן | 269 מתיא | 270 לעניינינו | 271 בכ"ב ב ניכרת רק האות ע שבתיבה
 עובדיה; אחריו]; מס' הסימן (ע"ד) בלתי קריא ב"פ; עובדיא | 273 תשרי (מחוק) | 279 ותתק"ט
 (=ותתק"א)

- 58 אחיו של ר"ד הנגיד.
 59 ראה לעיל בפרק רמב"ם (א), הערות 70-71.
 60 שנות חייו 1261-1283.
 61 ר' אברהם בנו בכורו של ר"ד נולד בשנת 1246, ומת בשנת 1300. לדעת בראן (עמ' 19-20, 23) יש
 להגיה את תאריך לידתו: שנת חמשת אלפים וד' ליצירה.
 62 אחרית שנת 1248; ראה בראן, עמ' 20-21.

ר' יעקב כ"ז לחדש שבט שנת אלף ותקפ"ח לשטרות, היא שנת חמשת אלפים ול"ז ליצירה.⁶³ הר' משה בר אברהם אחיו של ר' יצחק נולד במצרים בד' בכסלו שנת אלף ותקק"ב לשטרות, היא שנת חמשת אלפים ונ"א ליצירה.⁶⁴ הר' עובדיה אחיו בשנת אלף ותקס"ח לשטרות, היא שנת חמשת אלפים ונ"ז ליצירה,⁶⁵ בר"ח תמוז. רבי יאושע אחיו נולד ליל שבת כ"ב לאלול שנת אלף ותקקכ"א לשטרות, היא שנת חמשת אלפים ושבעים ליצירה, ונמול ביום ר"ה, ונפטר שנת אלף ותקקס"ו לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וקט"ו ליצירה; ימיו ששה וארבעים שנים.⁶⁶

285 עד כאן מה שנמצא משלשלת היחס והמעלה של הר"ם במז"ל במצרים. 290

שמד שהיה בשנת אתרי"ב⁶⁷ ויחוס בתי כנסיות של ארץ מצרים וביטול ע"ז של כפר שוברה ושמד עיר בולבס, [סימן] ע"ה. ובשנת אלף ותרי"ב לשטרות, היא שנת חמשת אלפים ס"א ליצירה,⁶⁸ בכ"ה בניסן בזמן מלך אל נאצר⁶⁹ היה במצרים שמד רב ועצום בחרב ישמעאל ביאודים ובחברת הקראיין ועל הערלים⁷⁰ אשר במצרים ובפסטט מצרים הישנה ובסביכותיה על אשר עזבו את הברית אשר כרתו הישמעאלים כימי נביאם על יד עומר נ' אלכטאב בשנת כ' לחשבונם, היא שנת ד' ת"כ ליצירה.⁷¹ והתנאים שביניהם הוא כי כת היאודים והקראיין והשמרונים ובני כיבא"ר הנקראי' בני רכב⁷² ועל כת הערלים שלא

295

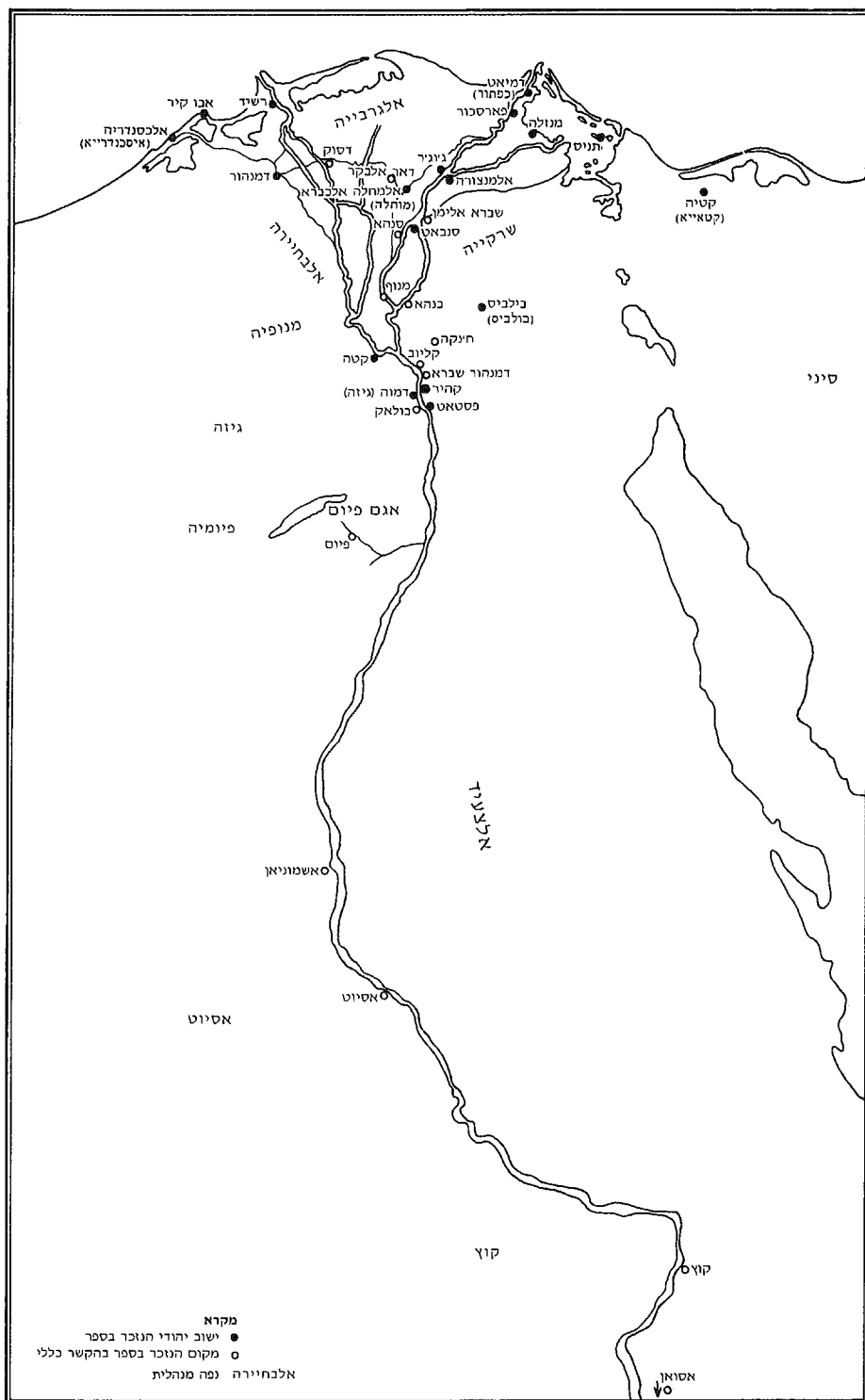
283 רבי | 284 פ תתק"ב | 285 עובדיא | 290 ע"כ; הרמב"ם ז"ל | 293 הוא; המלך | 294 פ ביהודים | 297 שבניהם | 298 הנקראים

- 63 ראשית שנת 1277; ראה שם, עמ' 21.
- 64 אחרית שנת 1290 (ראה שם, עמ' 21-22).
- 65 שנת 1297.
- 66 ר' יהושע, הנגיד האחרון מצאצאי רמב"ם, שסמכרי הזכיר, נולד בשנת 1309 ונפטר בשנת 1355. על המשכה של השושלת המימונית מחוץ למצרים ראה פריימן, שלשלת היחס, עמ' 21 (ג), 27-28.
- 67 הנגישות הקשות והממושכות ביותר שסבלו מהן בני עדות החסות בתקופה הממלוכית תועדו בהרחבה בידי ההיסטוריונים המוסלמים אלמקריזי (אלסלוב, א[נ], עמ' 909-915; אלח'טט, ב, עמ' 498-499) ואבן תגריברדי (ח, עמ' 132-135). אלמקריזי הוא מקורו הראשי של סמכרי, אף שהיו בידו רשומות יהודיות פנימיות.
- 68 שנת 1301, הייתה שנת זעזועים לסולטאנות הממלוכית. זו ספגה מכה קשה מידיהם של המונגולים, בעוד האמירים הממלוכים נאבקים מרות זה בזה על השלטון. ראה ליינ-פול, עמ' 288-297; צטרשטיין, עמ' 74-79.
- 69 הסולטאן אלנאצר מוחמד בן קלאון (1293-1341) שימש מלך-בובה בידיהם של האמירים הנצים ביניהם. ראה ליינ-פול, עמ' 288-308. 70 הקופטים.
- 71 'שנת כ' לחשבונם' = שנת 640. ד' ת"כ ליצירה = שנת 660. עמר בן אלח'טאב נפטר כבר בשנת 644.
- 72 ראה בפרק ראשיתו של האסלאם, סיפור התנאים והערות 50-52. שם.

ירכבו על סוס ולא יחדשו בנין כנסיות ובמות יותר על מה שהיו להן באותו הזמן
 ולא יתגאו בם על הישמעאלי' לומר שדת היאודי משובח יותר מדת ישמעאל.
 ומלבד אלו התנאים יש תנאים רבים עליהם כמו שהם כתובים וחתומים על ספר
 לדתי ישמעאל, וכמו שקדם אצלנו באורך בסיפור המלך עומר נ' כתא"ב, [א66]
 ומשם תדרשנו.⁷³ והארורים הערלים הפריזו על המדה ביותר, והיו הולכים
 בקומה זקופה ולובשים כגדי משי ורקמה ומשבצות זהב לבושם ומתעטפים
 בסודר נאה מעשה אורג פתיל תכלת נטוי על ראשיהם מלמעלה, ורוכבים על
 הסוסים ברחוב העיר, ועבדים רבים רצים לפניהם לפנות להם את הדרך אשר
 ילכו בה כדרך שרי צבאות ישמעאל.⁷⁴ ועוברים על ג'מע אל אזה"ר רוכבים על
 סוסים ובנו במות רבות התפת⁷⁵ אשר לא כדת ישמעאל, ונתנו כתף סוררת
 וממאנים לשמוע אל הישמעאלים ולא שתו אל לבם, ויקשו את ערפם הרעו
 מאבותם ולא זכרו את ברית אבותם אשר כרתו עמם. וכאשר ראו הישמעאלים כי
 הערלים הולכין ומוסיפין, ותהום כל העיר עליהם. ויתקבצו הישמעאלים כולם
 מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק זקן בחור ובתולה טף ונשים ביום אחד בחצר
 בית המלך, ויקראו בקול גדול על מה הם עושים ככה להם ולא מיחו בידם
 חכמיהם. ושלחו וקראו לארבע כתות שאינם מפ"ש,⁷⁶ והם כת חנפים, כת אל
 שאפעיי"א, כת אל מלכיי"א, כת אל חנכאל"י,⁷⁷ וביאו את ראשי עם בני ישראל
 והזקנים שבמצרים, אנשים חכמים ונבונים וידועים.⁷⁸ ועוד שלחו וקראו לפני
 הפטרייקי"ס ואל אוסקו"ף ואל קומו"ץ⁷⁹ והכהנים שלהם, ויתוכחו עמהם על

300 הישמעאלים; הערלים (=היאודי) 308 פ' התוספת; מעל השורה התופת | 314 מבי"ש |
 317 הפטרייקי"ס; והגלחים (=והכהנים)

- 73 ראה שם, ביחוד סעיפים טו-יח והערות 31-81.
 74 העילה הישירה לגזירה, לפי מקריזי, הייתה התעללות בפרהסיה של פקיד נוצרי במשרתיו המוסלמים.
 וזיר מגריבי ששהה אז בקהיר והיה עד למעשה זה קבל על כך בפני הסולטאן הממלוכי, ומכאן
 השתלשלו כל המאורעות המתוארים להלן בנאמנות למקור. ההפגנה העממית בחצר הסולטאן,
 ההתאסלמות בכלבים ובקליוב וכן ביעור עבודה זרה בשוכרה (ראה לקמן) — אירועים אלה נשתרכבו
 לכאן מפרשת פרעות אחרות שהתחוללו בשנת 1354, בימי הסולטן אלצאלח בן נאצר. ראה אשתור,
 תולדות, א, עמ' 99, 303-310.
 75 כנסיות ומנזרים. 76 צ"ל מבי"ש (=מבני ישראל).
 77 הכתות הללו הן האסכולות (המדיאהב) המשפטיות המוכרות באסלאם הסוני. על שילובם של
 הקאצ'ים במערכת המנהל של המדינה הממלוכית ראה לפידוס, עמ' 135-137.
 78 אלמקריזי נוקב בשמותיהם של ראשי העדות הדתיות. הנגיד ('ראיס אליהוד') באותם ימים היה ר'
 אברהם השני, נינו של רמב"ם.
 79 הפטרייקי"ס = האפטריארכים, ראשי העדות הנוצריות; אלאוסקו"ף = הכישופים; אלקומו"ץ =
 הכמרים.

היישובים היהודיים במצרים

עוברים את ספר דברי הברית אשר כרתו עמהם, ויוציאו את ספר החתום ויקראו אותו באר היטב לפניהם. ויהי ככלותם לקרות את דברי ספר הברית ותבקע הארץ לקולם ויהמו כגלי הים, וישלחו האנשים את ידם כיאודים ובערלים. והדת נתנה בעיר מצרים בחרב ישמעאל על הערלים והיאודים. ותנתן דת לאנשי מצרים, ויבואו על העיר בטח ויבזו את כל אשר להם וישללו שללם. ומתוקף הצרה והגזרה נשתמדו מהערלים ומהיאודים לאלפים ולרכבות, ובכללם בעונות עיר בולבי"ס מגדול ועד קטן, ועד היום נמצא בכמה אחת כתוב בה כתיבה אשורית ואמרו שהיתה בית הכנסת. ועוד בכפר קלויב נשתמדו [ב66] גם כן הערלים מגדול ועד קטן. ויתחבאו היאודים והערלים במערות צורים ובנקיקי הסלעים. וכאשר ראה המלך כי הי"ם הולך וסוער עליהם ולהשיבם מעליהם לא היה יכול,⁸⁰ וכדי להפיג חמתם שלח את בעל חמ"ס⁸¹ להרוס הבמות המיוחדות אשר בנו הערלים, ויחריבו עד היסוד בה ויכו בהם מכה רבה ועצומה. ובעיר שוכרה היה בה כמה גדולה ובה היתה ע"ז נתונה בארגז, ואומרים שהיא ע"ז של נילוס, שהיה מתרבה ומתגדל בסגולתה. ויהרסו את הבמה ושרפו את הארגז ואת הע"ז אשר היתה טמונה בתוכה, ויטחן עד אשר דק לעפר והשליכו את עפרו אל הנחל הסובב את העיר,⁸² ולא נשאר באותו מקום שם ושאר זכר עבודה זרה, וברוך המקום שעקרה. אמנם חמל ה' על עמו וצאן מרעיתו, כי חשבו ג"כ להרוס את הבתי כנסיות שלנו ולא יכולו, כי מצאו כתוב בספריהם שהם בנין קדמון קודם הדת שלהם. ואלה שמותם במקומותם בחצריהם ובטירותם. בפסטט מצרים שאנו מכנין אותה מצר אל עתיקא יש שלשה כנסיות,⁸³ הא' בית הכנסת של הקראיין במחוז הנקרא כוט אל מצאצא פי צרכ אל כרמ"ה,⁸⁴ נבנית בשנת שט"ו לשטרות, היא שנת ג' תשס"ה ליצירה,⁸⁵ ונתקלקלה וחזרו ותקנוה ברשות

318 עברים | 321 ועל היאודים | 322 ויבאו; (את) העיר את | 323 מהיאודים והערלים | 324 פ אחד | 328 פ במות המיוחדים | 329 פ הערלים בנו; ב ליחא בה | 330 ליחא בארגז | 332 פ שהיה טמון; והשליך; ליחא את | 333 פ תיבות 'עבודה זרה' תליות מעל השורה | 337 בתי כנסיות | 338 קראיין; אלכצמה | 339 ונתקלקל; ותקנוהו

- 80 על דרך יונה א, יג.
81 בעל חמ"ס = בעל המס הפקיד האחראי על גביית מס הגולגולת, הג'זיה, מבני עדות החסות (הד'מים).
על הזיקה ההדוקה שנתקיימה בין תשלום המס לבין אכיפת תנאי עומר, ראה לעיל בפרק ראשית האסלאם (סיפור התנאים) וראה גם פאטאל, עמ' 174-203.
82 על דרך שמות לב, כ; דברים ט, כא.
83 על הטופוגרפיה של בתי הכנסת שבפסטט ראה אלמקריזי, אלח'טט, ב, עמ' 464, 471, 472; אבן דקמאק, עמ' 108.
84 צ"ל כ"ט אלמצאצא פי דרב אלכרמה (אלמקריזי, שם) = שכונת אלמ' בדרך אלכ'.
85 שנת 5 לסה"נ. פסטט נוסדה כעבור למעלה מ-600 שנה, במחצית הראשונה של המאה ה-7.

340 המלך עומר נ' כאטב בשנת כ' לחשבונם.⁸⁶ אמנם בזמננו זה היא חורבה מחורבות מצרים, ולא יעלה על לב איש אם היה שם בית הכנסת או לא, כמו שקדם אצלנו בספורי הרמב"ם יע"ש.⁸⁷ ושתי הכנסיות האחרים של הרבנים הם במחוז הנקרא קצר אל שמ"ע. הא' מכנין אותה אל ערקאיי"ן, ר"ל שהיו אנשי בבל מתפללים בה כמנהגם, והיא גם כן נשארת מחורבות מצרים. והשני שאנו לפעמים מתפללים בה מכנין אותה כנסת אל שאמיי"ן, והיה בנויה קודם חורבן בית שני כמה שנים. ויש קבלה מהקדמונים שירמיה הנביא בבואו למצרים התפלל בה, והתאריך שלה היה כתוב ומפותח על לוח אחד על הפתח בכניסתך בה, ונבנית בשנת של"ו לשטרות, היא [67א] שנת ג' תשפ"ה ליצירה,⁸⁸ ובה ס' א' מכתבת יד עזרא הסופר, כמו שקדם אצלנו באורך בסיפור הרמב"ם יע"ש. ובמצרים אל קאהר"ה שאנחנו יושבים בה סגרו הב' כנסיות שהיו בה באותו הזמן. הא' היא של הקראיין, והדרך אשר ילכו בה באותו הזמן היה במחוז הנקרא היום אל כורנפיי"ש, והולכים לחראת אלקראיי"ן⁸⁹ ומכנין אותה כניסת נ' צומיח.⁹⁰ והב' שאנחנו עם בני ישראל מתפללין בה היום היא בחראת זויל"ה, והדרך אשר ילכו בה באותו זמן הוא במחוז הנקרא אל סב"ע קאעת, ונכנסין במחוז אחד הנקרא צרב אל נכאדי"ן,⁹¹ ואנו מכנין אותה היום צרב אל כניס אל מסתער"ב. ועוד הלכו לכפר אחד מכפרי מצרים הנקרא דמוו"ה, ובה בית הכנסת אחד ומכנין אותה כניסת מוס"י, כמו שקדם אצלנו בסיפורי הרמב"ם, ומשם

340 ברצון המלך וכו' וברשותו; חרבה | 341 מחורבות | 342 (הרמב"ם) ז"ל; אחרות | 344 (מחורבות) ירושלים | 345 והיתה בנויה קדם חרבן | 346 שירמיה; בבאו | 348 תשפ"ח; ספר | 349 (הרמב"ם) ז"ל | 350 בתי כנסיות | 352 אלכורניפיי"ש; של (=אלקראיי"ן) | 354 ליחא במחוז — ונכנסין | 355 ליחא אחד | 357 מוס"ה; אצלינו בספורי

86 שנת 640.
87 יע"ש = יעוין שם. כוונתו לתיאורי בתי הכנסיות שבפרק רמב"ם (א), סמוך לציוני הערות 28-44, 67-54.
88 של"ו לשטרות = שנת 25 לסה"נ; ג' אלפים תשפ"ה ליצירה = שנת 45 לסה"נ. הסיפורים (הבדויים) על קדימת בתי הכנסת להופעת האסלאם היו חלק ממערכת ההגנה של היהודים על בתי קורשיהם. לפי 'תנאי עומר' אסור היה לפגוע בבתי תפילה שנבנו קודם לאסלאם. מלבד ההתנכלויות שזכרו בספר דברי יוסף ראה גוטהייל (א), עמ' 467-539; גוטהייל (ב), עמ' 351-414; גוטהייל (ג), עמ' 131-152. שכונת הקראים.
89 צ"ל כניסת נ' שמית' (אלמקריזי, אלח'טט, ב, עמ' 472).
90 צ"ל דרב אלנבאדין [או: אלכנאדין] (אלמקריזי, שם, עמ' 41, 471). ראה גם גוטהייל (א), עמ' 512-522; שניסה לזהות את אתרו של בית הכנסת.

תדרשנו.⁹² ואלו הששה כנסיות שזכרנו סגרו אותם הישמעאלים והחזיקו אותן במסמרים על יד בעל חמס במאמר המלך בכ"ה בניסן שנת אלף ותרי"ב לשטרות. ועשו סימן חכמי מצרים לאותה שנה, שנה א' תרי"ב, ר"ל אלף ושש מאות ושנים עשרה לשטרות.⁹³ ויהי המלחמה חזקה והאיבה נטורה בלכם כעשר שנים, עד אשר שלח ספרים ומנחה מלך ברצלונה ממחוז איספמיא שהיתה אז ממלכות ישמעאל, ששלח מנחה וספרים וחילה פני מלך מצרים במכתב לאמור שישבו מחרון אפו בעד היאודים האומללים והערלים אשר בכל מדינות מלכותו ולפתוח הבתי כנסיות שלהם.⁹⁴ ואז נתרצה להם וחמתו שככה עליו, וחזר פעם שנית וקבץ גדולי היאודים והערלים וחדש להם התנאים פעם שנית, והוסיף על הגזרה שהערלים לא ישרתו במלכות ישמעאל במלאכת הדיוא"ן.⁹⁵ ולא יעמדו לפני המלך והשרים וילבשו על ראשם מצנפת צבועה איסטי"ס ופואה.⁹⁶ הנקרא אל עמאיים אל זור"ק,⁹⁷ ואזור של חבל מצרי אזור במתנס.⁹⁸ ועל היאודים צוה שילבשו על ראשם מצנפת ירוקה הנקרא עמאיים אל אלצופר.⁹⁹ וצוה לחכמים [ב67] שיטילו חרם בחצר היאודים שלא יפרו הברית. ויקיימו אלו התנאים עליהם ועל זרעם ועל כל הנלוים אליהם, ולא יעבור. ואז נתן המלך רשות לבעל חמס לפתוח הבתי כנסיות, וכן עשה. והיה זה ביום שני כ"ח לחדש אלול שבת האזינו שנת אלף ותקק"א לשטרות, היא שנת חמשת אלפים ע' ליצירה.¹⁰⁰

360 ליחא שנה (א') | 361 עשר | 362 עד ששלח; איספניא | 363 ושלח | 369 פ אסטי"ט ופואה | 370 במתניו | 371 פ אלצור"ף אל צופר (מעל השורה); ב אלצוא"ר; אל החכמים

- 92 ראה ההפניות שבהערה 87 לעיל.
 93 שנת 1301 לסה"נ.
 94 על פעילות דיפלומטית זו, שהייתה כרוכה בשתדלנותם של חצרנים יהודים במלכות אראגון, ראה אלמקריזי, אלח'טט, ב, עמ' 499. השנה שצוינה שם היא 703 ה (=1303/04). אלמקריזי הוסיף (כתאב אלסלוק, א [3], עמ' 912-913), כי מלבד מלך אראגון השתדלו גם הקיסר הביזנטי ומלך גאורגיה למען פתיחת בתי התפילה של הנוצרים.
 95 לשכות הכספים.
 96 שבת ט, ה: עשבים להפקת הצבעים כחול וצהוב.
 97 (ערבית) המצנפות הכחולות.
 98 אזור החלציים, ה'זנאר', נזכר תכופות ב'תנאי עומר' כלבוש המבדיל (גיאר) את הדיימים מן המוסלמים.
 99 (ערבית) המצנפות הצהובות. גזירת המצנפות הצבעוניות שנגזרה במפגש השני של הקאציים עם ראשי עדות החסות תוארה כאן נאמנה; ראה המקורות המוסלמיים אצל אשתור, תולדות, א, עמ' 87-96.
 100 השתדלנות הבינלאומית למען העדות הנוצריות נשאה פרי רק בשנת 710 ה (1310). היהודים,

שנת הרעש, [סימן] ע"ו. ובשנת אלף ותרי"ד לשטרות, היא שנת חמשת אלפים וס"ג ליצירה, בכ"ה לחדש אב המנחם היה במצרים רעש גדול ונורא מאד מאד. ומתו הרבה רבבות אנשים ונפלו כמה גולות של בתי התפלות של הישמעאלים, ונפתחו כמה הרים והארץ, ויצא מהם מים ונטבעו אנשים רבים ובתים, וברח נילוס לצד אחד ושטף כל האיים, והיה הדבר פלא מאד.¹⁰¹ 380

378 ליתא מאד (ומתו) | 379 ליתא מים

שמעמדם המשפטי במדינה המוסלמית היה זהה למעמד הנוצרים, נהנו גם הם מביטול הגזירה. ראה אשתור, שם, עמ' 100-102.
101 על הרעש בשנת 1303 ראה אלמקריזי, אלסלוק, שם, עמ' 942-945. רעש האדמה העז נמשך עשרים יום.

[הסולטאנים הממלוכים ואחרית הח'ליפות העבאסית]

מלכי השירכשי' בארץ מצרים, [סימן] ע"ז. ונחזור לענייננו. וימת סולטן אלכאמל, וימלוך בנו אל צאלח בשנת תתק"ם לחשבונם,¹ וימת. וימלוך אל מעצם בנו תחתיו,² והתורקימניש זה העם לא היה קמו עליו ויהרגוהו. וזאת האומה הם הנקראים השירכסס,³ וזה היה בשנת תר"ן לחשבונם.⁴ ומהיום ההוא והלאה התחילו העבדים השירכסס למלוך במצרים, עד עת בוא המלך שולטן סלים התוגר שעשה בהם נקמות ולקח את מצרים מידם, כמו שנכתוב במקומו בע"ה.⁵ והמלך הראשון מאלו במצרים היה עבד אחד ושמו עז אלדין⁶ אשר הרג את המלך מעצם. וימלוך כבכל היא בגדאד מסתנצר בן מלך אלטאהר,⁷ וימת וימלוך תחתיו מסתעצם בנו. ויבאו התאטארכאן עליו למלחמה כבכל, ויהרגו את המלך ויחריבו את בגדאד, ומהיום ההוא והלאה נפסקה שלשלת האעבסיים, ולא היה עוד כליפוש בבגדאד.⁸

2 הג'ירקזיש (=השירכשי') | 4 התורקימני"ש | 5 הג'ירקזיש | 6 בא | 9 בגדד וכן בהמשך הסיפור | 10 מסתעצם; פ התארכן | 11 האעבאסיים | 12 כליפוש

- 1 צ"ל [בן] בנו אלצאלח בשנת תתקל"ז לחשבונם (=637 ה' = 1237/38). אלכאמל סבו היה סולטאן איובי. ראה לעיל בפרק הח'ליפים העבאסים (ד), עמ' 150, הע' 7.
- 2 אלמעט'ס תוראנשא מלך בשתי השנים 647-648 ה' (1249-1250) עד להירצחו בידי עבדיו הממלוכים שחפשו את השלטון במצרים והחזיקו בו עד לראשית המאה ה-16.
- 3 בהיסטוריוגרפיה של הסולטאנות הממלוכית מקובלת ההבחנה בין שתי תקופות-משנה. בתקופה הראשונה (1250-1382) הממלוכים היו ברובם ממוצא תורכי (תורקימניש), ואילו בתקופה השנייה (1382-1517) גבר היסוד הצ'רקסי (השירכסס) בקרב הממלוכים וסולטאניהם. ראה לייץ-פול, עמ' 242-357; איילון, ממלוכים (4), עמ' 135-147.
- 4 שנת 650 ה' (1252 לסה"נ); ראה גם הערה 2 לעיל.
- 5 ראה לקמן בפרק הסולטאנים העות'מאנים (ג) סי' קד-קטו, מסוף דף 76 ואילך.
- 6 אלמעז עז אלדין איבק, הסולטאן הממלוכי הראשון (1250-1257).
- 7 שנות מלכותו של אלמסתנצר 1226-1242.
- 8 שלטונם של העבאסים הגיע לקצו עם כיבושה של בגדאד בידי הולאגו, האלח'אן המונגולי (התאטארכאן) של פרס, בשנת 1258.

[הסולטאנים העות'מאנים (א): עות'מאן — מחמד השני]*

זריחת כוכב אור מלכי העותמלים ויחוסו שנתגדל על ידי חלום, ע"ת. ויהי בימים
ההם החל לזרוח כוכב אור העותמלים אשר מושלים היום, והראשון היה
עותמאן¹ בן ארטגרל בן סולימן שאה מלך תורקיסטאן, כי זאת הממלכה היתה
5 [68א] להם מעולם. וינוס סולימאן שאה מפני גנזיו כאן מלך התארתכאן,²
ונטבע בנהר פרת. וימלוך ארטוגרל בנו תחתיו, וימת. וישלח המלך עלא אלדין
מלך גוניי"א³ דגל שאנג'קליק⁴ וחרב טרשה ולבוש מלכות אל עותמאן בן
בשנת תקצ"ו לחשבונם, היא שנת חמשת אלפים ושבעים ליצירה.⁵ והאיש
עותמאן גבור חיל וככל אשר יפנה יצליח, ושלשלת יחוסו הולך וגדל עד כי גדל
10 לתוגרמה בן גומר בן יפת בן נח.⁶ ויהי בלילה ההוא ויחלום עותמאן חלום,⁷ וירא
כי מראשו החל לצמוח אילן אחד קטן וילך הלך וגדל ויהי לעץ הדר וישלח
בדים ויעש פארות רבא אילנא ותקיף, עפייה שפיר ואינביה שגיא.⁸ ויהי בבקר
ותפעם רוחו וישלח ויקרא לחרטומיו ויספר להם את חלומו ויפתרו לו: אין זה
כי אם מלכות יצא ממעיך ויגדל עד השמים. וישמח מאד על חלומו ועל פתרונו.

2 ליתא אור; העותמלים (ויחוסו) וחלומו | 3 ס (ההם) היא שנת חמשת אלפים ושבעים ליצירה; ב
העותמאלי; ס העותמלים פ העותמלים; ליתא אשר; המושלים | 4 ב ארטאגאל; ס סולימאן | 5 בס וינס;
ב התאחר כאן; ס התאחר כאן | 6 ב ארטאגאל; ס ארטוגדל; ס אחריו (=תחתיו) | 7 ב שאנגאקליק; ס
שנגקליק | 8 ס ליתא היא — ליצירה | 12 עפיה; ואנביה | 14 מחלצין

* סיפור מלכי העותמלים מלכי חסד' פותח את חלקו השני של ספר דברי יוסף. בניגוד לצמצום שנהג
בסיפוריהן של השושלות המוסלמיות הקודמות תיאר סמברי בהרחבה את קורותיהם של השליטים
העות'מאנים. על מניעיו לסטייה זו מדרכו ראה מבוא, פרק א, בין ציוני הערות 21-22. מקורותיו
העיקריים לכתיבת ההיסטוריה של שושלת סולטאנים זו היו סדר אליהו זוטא לר' אליהו קפשאל
והגהות שולם לספר יוחסין (קונטרסים מא, דף ד-מב, דף ב). בפרקים הנרחבים של ההיסטוריה
העות'מאנית מן המאה ה-14 ואילך בולט ביותר הסגנון השיבוצי המיוסד על לשונות מקראיים.
1 עות'מאן, הסולטאן הראשון, שעל שמו נקראות השושלת והממלכה, ישב על כיסא אביו בשנת 1299.
2 ג'ינגיס ח'אן, מלך התתרים. ראה לעיל בפרק הח'ליפים העבאסים (ד), הערה 5.
3 נסיכות סלג'וקית באסיה הקטנה. על יחסי עלא אלדין ועות'מאן ראה אנא"ס¹, ו, עמ' 1005, ערך
עות'מאן ה-1.
4 (תורכית) דגל.
5 צ"ל תקצ"ט לחשבונם (1299). שנת ה' אלפים ושבעים ליצירה = 1310.
6 הזיהוי תוגרמה = תורכים היה ידוע כבר במאה ה-9. ראה רס"ג, בראשית, עמ' 111; פלוסר, יוסיפון,
א, עמ' 3-2, והערה 11 שם; ב, עמ' 80 והערה 243 שם. על ייחוס התורכים ליפת בן נח ראה סא"ז, א,
עמ' 35-36.

7 החלום ופשרו על פי סא"ז, א, עמ' 42.
8 תרגום: גדל העץ וחזק, עלהו יפה ופריו רב (דניאל ד, ח-ט).

ספור מלכי העות'מאנים

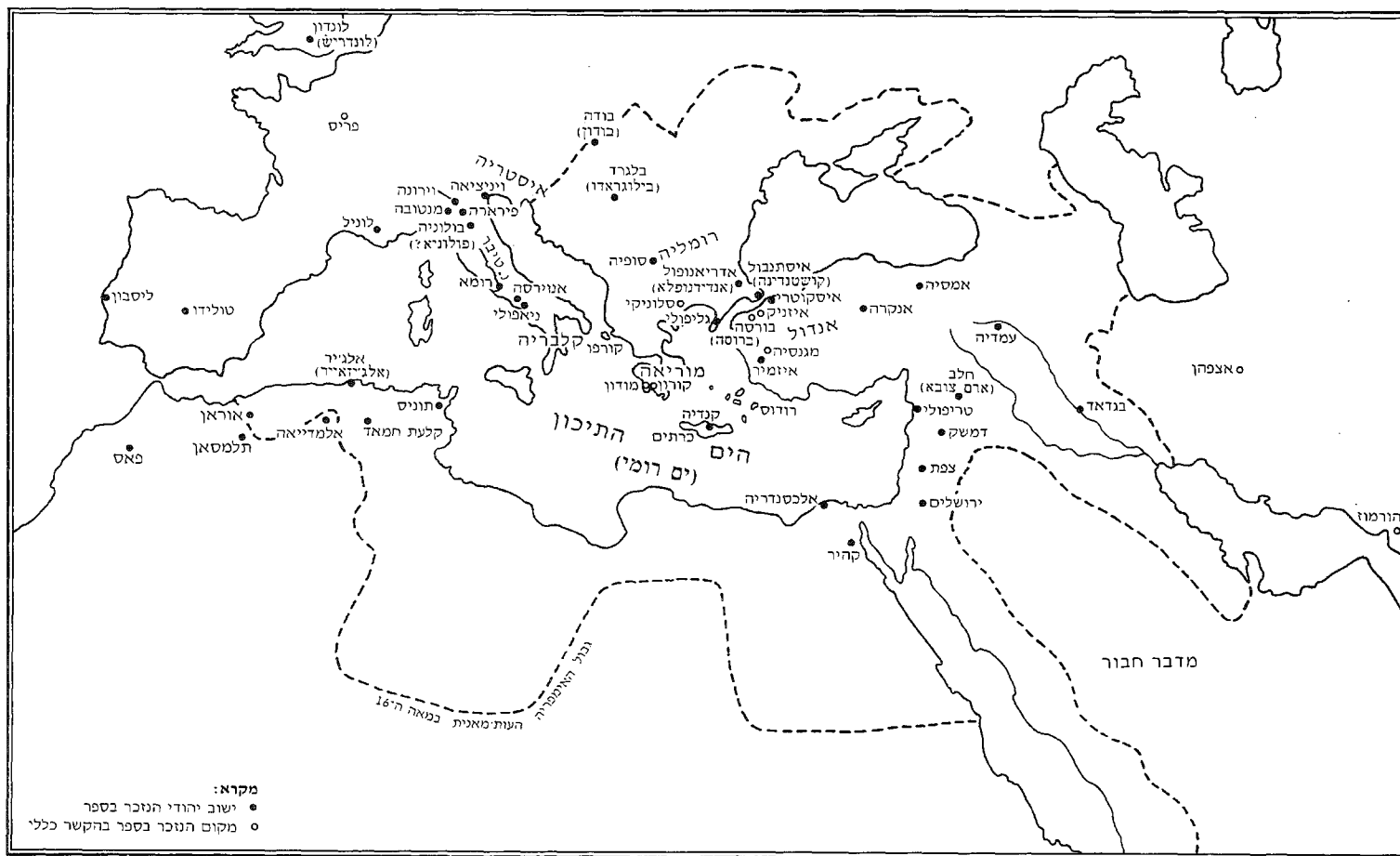
מלכי חסד

15

סי' מלך עותמאן ותחבולותיו שע[שה], [סימן] ע"ט. ויהי בגזרת עירין פתגמא,⁹
 ורוח לבשה את עותמאן ראש השלישים¹⁰ ויגבה לבו לצאת ולבוא ולעשות חיל,
 ויחל רוח גבורה לחזקו ולהגביהו ולהרימו, כי ה' צבאות עמו. ויתקבצו לעותמאן
 כל איש מצוק וכל איש אשר לו נושה וכל איש בליעל ומר נפש¹¹ ויהי עליהם
 לשר וסרים אל משמעתו, וכל אשר יאמר להם יעשו, ועל פיו יהיה כל ריב וכל
 נגע.¹² ויצא ממחוז קראמא"ן הוא וכל הנלוים עליו, ויבואו לקצה ארץ
 הגירשיי"א¹³ היום המלך הגדול. ויבואו על כפר אחד לילה בטח וילכדוהו ויכו
 את יושביה למאיש ועד אשה מנער ועד זקן מעולל ועד יונק,¹⁴ כי אמרו פן
 ימלט איש אחד והוגד [ב68] למלך הגירשיי"א ויצא עלינו והשמידנו. ואלה
 שמות הכפרים שכבשו אותם: ייאר, חיצאר ואיגיי"א גול. וגם לכדו כפר אחד
 ויכנו את שמו עותמא"ן זוק בשם גבורם.¹⁵ ויקם ה' לשטן למלך הגירשיי"א את
 עותמאן. ויהי מקץ ימים נשא לב עותמאן ויכה בקצה ארץ הגירשיי"א ויקח צאן
 ובקר וחמורים וגמלים ועבדים ושפחות, והחרים כל עיר מתים הנשים והטף.¹⁶
 ויתחכמו התוגרמים לעשות, ויהי כאשר שללו אנשים ונשים לקחום והיו צולים
 אותם צלי אש לעיני השמש ולעיני אחיהם השבויים, ואז היו יושבים לאכול.¹⁷
 והיה להם בסוד¹⁸ צאן ובקר צלויים ויאכלום. והרואים חושבים שהיו אוכלים
 מבשר אדם צלוי באש, ויתמהו האנשים מאד. ובכל עיר ועיר אשר דבר

17 בס ליתא סי' — ע"ט | 18 ולבא | 22 ויבאו | 25 והגיד | 27 ב עותמאנגיק; ס עותמא"ן זיק | 28 בס
 לעותמא"ן (=את עותמאן); פ הגירשיי"א | 29 ס וגמלים וחמורים | 30 היו שוללים; ס אנשי; ב היו לוקחים
 אותם; ב וצלואם | 33 בשר

- 9 במשפט המלאכים הדבר (שם, פס' יד). סמברי הסתפק ברמז עמום זה לתפיסת קפשאלי, כי המלכות
 נמסרה לעותמאן על פי גזירה ממרום. ראה סא"ז, א, עמ' 43-51.
 10 על דרך דברי הימים א, יב-ט.
 11 על דרך שמואל א כב, ב.
 12 על דרך דברים כא, ה.
 13 יוון. כיבושיו של עותמאן היו מנחלותיו של הקיסר הביזנטי באסיה הקטנה.
 14 על דרך בראשית לד, כה; שמואל א טו, ג.
 15 שמות הכפרים על פי שולם, קונטרס מה, דף א ע"א; סא"ז, עמ' 51 והערה 241.
 16 על דרך בראשית יב, טז; דברים ג, ו. מתים = אנשים.
 17 הסיפור על הקניבליזם בצבא העות'מאני על פי סא"ז, עמ' 52 והערה 249.
 18 בסתר.

מרכזים יהודיים בארצות הים התיכון בימי הביניים ובראשית הזמנים החדשים

התוגרמים מגיע רעדה אחזתם,¹⁹ ויאמרו איש אל אחיו: הנה עם יצא על הארץ וגוי עז פנים, אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחון²⁰ ומתלעות לביא לו²¹ ואוכלים בשר אדם ודם חללים ישתה.²² ויהי כשמוע כן בני הכפרים ונייראו מאד וינוסו לנפשם ויעזבו את הכפרים, וישבו התוגרמים בהם עד היום. ויבוא המגיד למלך הגירשיי"א לאמר לו, כדברים האלה עשו אלה התוגרמים, וכי הורישו את יושבי הכפרים. ויען בגבהות לבב: האחרד מגוי עם בזוי ושסוי? ! ולא מלאו לבו לעשות חיל ולצאת לקראתו, כי מאת ה' היתה לו, כי הקשה ה' את רוחו ואמץ את לבבו למען תתו ביד עותמאן וזרעו אחריו,²³ כי אל דעות ה' ולו נתכנו עלילות.²⁴

סי' אורכאן ולכידת ברוסה וגאליפול, [סימן] פ'. וימלוך ל"ב שנים וימות, וימלוך אורכאן בנו תחתיו בשנת תשכ"ז לחשבונם, היא שנת חמשת אלפים וק"א ליצירה.²⁵ וישם לדרך הגירשיי"א פעמיו, ויבן מגדל גדול ורם קרוב למלך הסופי,²⁶ ושלל שלל רב ואין פוצה פה ומצפצף עליו. וילכוד את ברוס²⁷ וגאליפול²⁸ בשנת ה"א צ"א ליצירה,²⁸ ובימיו תקנו הכובעים של הרגליים הנקראים היום אישקו"ף על יד מאמר חאגי' ביקתאש הפרוש,²⁹ וגם כן לכד את איזנימי"ט ואת בנותיה, ויתן אותם לבנו מורא"ד. וילכוד אורכאן את איזני"ק

36 וייראו | 37 ב לתופשם (=לנפשם); בס בהם התוגרמים; בס ויבא | 38 התוגרמים האלה | 43 ב (וימלוך) עות'מאן; בס וימת | 47 ס ליתא בשנת ה"א | 48 ס הנקראי'; ב אישקו"פ; ב ביקטא"ש | 49 ב עורכאן; ס אורכן

- 19 על דרך אסתר ד, ג.
- 20 דברים כח, נ.
- 21 יואל א, ו.
- 22 במדבר כג, כד.
- 23 על דרך דברים ב, ל.
- 24 שמואל א ב, ג. התכנית האלוקית מייצגת את השקפתו ההיסטוריוסופית של קפשאלי. למעשה היו קיסרי ביזנטיון עסוקים במלחמותיהם בכלקנים ובמאבקים פנימיים, וכך נתאפשר לעות'מאנים לבסס את שלטונם בשטחי אסיה הקטנה במהלך המאה ה-13 ובראשית המאה ה-14.
- 25 שנת 727 ה' (1326); ה' אלפים וק"א ליצירה = 1341. סיפורי אורכאן על פי סא"ז, עמ' 53-54; שולם, שם.
- 26 מלך פרס.
- 27 ברוסה, עיר מפתח ביזנטית באסיה הקטנה. נכבשה בשנת 1326, והייתה לבירת אורח'אן.
- 28 כיבוש חצי האי גאליפולי היה בין השנים 1352-1354. שנת ה' צ"א ליצירה = 1331. מכאן ואילך התפשטו העות'מאנים אל תוך הבלקנים.
- 29 בקתאש, מייסד מסדר של דרוישים תורכים שהחזיקו באמונות מיסטיות ואשר נקראו על שמו. לפי המסורת שהובאה כאן הוא התקין את קסדות חיילי הרגלים (היניצ'ארים).

50 וישם לדרך פעמיו על אינדרנופלא³⁰ ללוכדה, ויקר מקרהו שבנהר מיריג' נכנס רגל סוסו בחור אחד ויפול מעל הסוס [69א] וימת בשנת תשנ"ט.³¹ ומלך ל"א שנים.

סי' מוראד ולכידת אינדרנופלא, [סימן] פ"א. וימלוך מוראד בנו תחתיו בברוס"ה כסא המלוכה, ושם לדרך פעמיו ללכת על אנדירנופלא העיר הגדולה, 55 ונלחם עם היונים בכחו החזקה ויך אותם שוק על ירך, ויקח את אנדירנופלא מידם בשנת ה' קי"א.³² ושם קבע כסא מלכותו, והיא העיר הראשונה שבה קבע התוגר כסא מלכותו. ויכבוש גם כן ערים גדולות ובצורות, וימת בשנת תשצ"א לחשבונם,³³ ומלך ל"א שנים.

אלדירים בנו, [סימן] פ"ב. וימלוך תחתיו אילדירים בנו,³⁴ ובשנת תשצ"ג³⁵ לחשבונם הלך על קושטנדינ"א בעם כבד וביד חזקה, ויכרות ברית עם הקיסר 60 על מנת שיתן לו מחאל"ה אחת בגלאטה,³⁶ ויבן מרגז³⁷ שמה. ואחר כך הלך על ניקופו"ל ושלשטר"א, וילכדם. ובערי קראמ"ן³⁸ היו כפרים רבים, ויקומו יושבי הכפרים וילכו לערי התאחארכאן ויצעקו לפני המלך לאמור: הושיעה לנו, כי באיאיזט אלדירים השמידנו. ועתה קומה והושיענו מידו, והיינו לך 65 לעבדים. וישלח תמו"ר כא"ן³⁹ ספרים ומנחה למלך אלדירים התוגר לאמר: שלום לך ממני בני אלדירים. חדל לך מעשות זאת בארצנו, כי אני נושא לך פנים. וישב לו בבזיון לתמו"ר כא"ן תימור לר"ג, שהיה נכה רגלים, על כן קרא שמו

50 ב אדריאנופולי; ס אנדירנופלא | 53 ב אנדירנו' ס ליחא אינדרנופלא; תחתיו מוראד בנו | 54 ב אדריאנופולי; ס אנדירנופלה וכן בהמשך | 56 ס והוא; הראשון | 59 ב אילדירים; ס אלדרום; פ אלדרום; ס תשצ"ב | 61 ב מא"ח (=מחאל"ה); ב בגלאטה | 62 ס ניקופו"ל; ב בשלישטר"א; ב ולכדם; בס קאראמן | 63 ס מלכי (=יושבי); ס התאחרכה"ן | 64 אלדירים וכן בהמשך הסיפור | 65 ס התורגמי | 66 פ שלוי | 67 ב לינ"ג ס לנ"ג

- 30 אדריאנופול שבתראקיה (אדירנה כפי התורכים).
- 31 שנת 759 ה' (1357).
- 32 אדריאנופול נכבשה בידי העות'מאנים בשנת 1362; ראה המר, א, עמ' 218 ואילך. שנת ה' קי"א = 1351.
- 33 שנת 791 ה' (1389).
- 34 אילדירים הוא כינויו של באיזיד הראשון. סיפורו הובא על פי שולם, שם, דף א ע"ב.
- 35 שנת 793 ה' (1391).
- 36 מחאלה = שכונה, רובע בעיר. גלאטה — פרבר של קושטא.
- 37 מסגד.
- 38 נסיכות תורכמנית במזרח אנטוליה שהתחזרה בעות'מאנים.
- 39 תימור לנ"ג (1336-1405) שליט מונגולי בטרנס-אוקסניה, שבשנת 1369 החל להקים אימפריה במרכז אסיה ובמערבה, והגיע במסע כיבושיו למזרח התיכון סמוך לשנת 1400.

תמו"ר לנ"ג.⁴⁰ וכשמוע אלו הדברים ויחר אפו עליו, ויבא על בייאזיט אלדריס בכח גדול ובעם כבד וביד חזקה, וינצח ויתפשהו חי.⁴¹ ויבן לפניו ויתחנן לו שלא ימיתהו. וישא פניו גם לדבר הזה, והיה מלקט תחת שולחנו. ויום א' שאל לאלדרייס המלך תמו"ר כא"ן: אם הייתי אני נופל בידך מה היית עושה לי. אמר לו: הייתי עושה קאפ"ץ⁴² גדול והייתי שם אותך בתוכו. ויאמר לו תמורכאן: כן משפטיך אתה חרצת, כמשפט הזה יעשה לך. ויעש לו כן, והיה אסור עד יום מותו. ומלך כ"א שנים, וימלוך תחתיו סולימאן בנו ז' שנים, וימת. וימלוך תחתיו עיסא אחיו ג' שנים וימת.

סי' סולטן מחמד והנביא שהיה באיזניק, [סימן] פ"ג. וימלוך תחתיו סולטן מחמד.⁴³ ובזמנו קם אדם אחד מאיזניק ואמר שהוא נביא, ויתלקטו אליו אנשים בחולקים עליו, וינצח וימלוך תחתיו סולטן מחמד וימת, ומלך ח' שנים.⁴⁴ סי' מוראד הב' ולכידת שאלוניקי ושנת השלג, [סימן] פ"ד. וימלוך מוראד בנו תחתיו בשנת [69] תתכ"ד לחשבונם,⁴⁵ והוא היה מלך אדיר ולקח את כל המקומות שלקח המלך תמו"ר לנ"ג מהמלך אלדרייס. ויקם איש בליעל ויאמר כי הוא שולטן מצטפא בן אלדרייס, ויטו אחריו חיל האורמלי,⁴⁶ וילך עליו שולטן מוראד וינצח וימלוך תחתיו, ואותו תלה על עץ. אח"כ בא עליו קארמ"ן אוגלי, וינצחהו שולטן מוראד. ובשנת תתל"ג לתאריך הלך שולטן מוראד לשאלוניקי וילכדה, היא שנת ה"א וקפ"ג ליצירה.⁴⁷ והיה כי זקן מוראד ויסר עצמו

68 באיזיט | 71 ב המלך תמו"ר כאן לאלדרייס; ליחא אני; ליחא אמר לו | 72 ב קאפאץ; ס קאפץ; ס תמור כא"ן | 76 פ באיז; ס ליחא סולטן | 77 מחמד | 78 ליחא שולטן | 79 ב (סי') שול; ס ליחא סי' מוראד — סימן פ"ד; ב השני; ס ליחא; ב סאלוניקי וכן בהמשך הסיפור; ב ושי (=ושנת) ס ליחא | 81 בס תמור כאן; ב אל דיריס; ס אל דרים | 82 ב מוסטאפה; ס ליחא בן; ב האורמלי; ס האורמלי | 83 ליחא מוראד; ב קארמ"ן ס קראמאן אוגלו | 85 ס וילכוד אותה

- 40 על פי שולם ביזה באיזיד את תימור כשכינהו במכתביו 'תימור לנג' (=נכה רגליים).
41 במערכה בין השניים שהתנהלה ליד אנקרה (1402) ניגף הסולטאן העות'מאני ונשבה בידי תימור.
42 (תורכית) כלוב.
43 לאחר שבאיזיד נפל בשבי פרצה מלחמת ירושה בין בניו, סולימאן מוסא, עיסא ומחמד, והיא נמשכה לסירוגין עד 1413, כשגבר מחמד הראשון.
44 שנות סולטאנות מחמד 1413-1421. ה'אנשים החולקים עליו' הם הדרוישים שהתקוממו נגד מחמד בראשית שלטונו בראשות ה'נביא מאיזניק'. על התקוממות זו ראה המר, א. עמ' 375-381.
45 מוראד השני החל מולך בשנת 824 ה' (1421). סיפורו על פי שולם, שם דף ב ע"א.
46 אורמני'לי = רומליה = ארץ הרומיים, Romania. העות'מאנים כינו את האזור שכבשו כבלקנים בשם 'רומלי'.
47 שנת 833 ה' = 1429; ה"א וקפ"ג = 1423.

מהמלכות, וימלוך את בנו מחמד תחתיו, וילך למגנשיא וישב שם ימים אחדים. וינחם על אשר המליך את בנו מחמד תחתיו, ונתיעץ עם שריו ועבדיו להחזיר לו המלוכה. ויאמרו לו לכו ונלכה באנדירנופלא ונחדש שם המלוכה. וילך ויקח מלכותו מיד בנו יחידו ומלך עוד שתי שנים וכא קצו למות, ומלך ל"ב שנים.⁴⁸ ויהי ביום א' והשמים התקדרו בעבים וארובות השמים נפתחו ויהי הגשם על הארץ גשם שוטף ואבני אלגביש וירד השלג על המים ט"ו יום עד כי הים נעשה יבשה.⁴⁹

סולטן מחמד הב' ולכידת קושטנדינה, [סימן] פ"ה. וימלוך שולטן מחמד בשנת תתנ"ו לחשבונם,⁵⁰ ויצו המלך לבנות ספינות וגאליא"ש⁵¹ על ראש ההרים של גלאטה, ויבנו ספינות רבות כחול. ומלך קושטנטין קיסר קושטנטינא⁵² לא ידע כונתו ומזימות לבו, כי המלך מחמד אמר שרצונו ללכת לים השחור. וקיסר קושטנטינא היה כסא מלכותו בצד הארץ באיו"ב קאפי, שם ביתו וכל מעשה תוקפו, ומגדליו היו באינדירנ"י קאפסי,⁵³ כי שם היה ירא מהתוגר דרך יבשה, כי דרך ים לא נתן אל לבו, כי היה לו שלשלת של ברזל לנמל קושטנטינא מאנאדול לאורמילי⁵⁴ ובזה היתה סוגרת ומסוגרת, כי לא יכול להכנס לה שום ספינה דרך ים הגדול. והמלך מחמ"ד עשה בערמה ספינות רבות בהר גלאטה וידחפם בלילה פתאום אל תוך הים בנמל קושטנטינא ובתוכם חיל גדול מאד, והוא הלך בחיל כבד דרך יבשה. ותכבד המלחמה ותבוא העיר במצור ובמצוק דרך ים ודרך יבשה, אלו מפה ואלו מפה. ותבקע העיר, וילכוד את עיר המלוכה קושטנטינא בשנת חמשת אלפים וקקי"ג ליצירה,⁵⁵ ואת קוסטנטין

86 למאגנאציא | 87 ס ליתא מחמד | 90 ס אחד ; ב נתקדרו | 92 היבשה | 95 ב ההרים ספ ; הרים ; ב גאלאטה ; ב רבות ספ רבים | 95 ב קושטנדין ס קושטאנטין וכן בהמשך הסיפור 97 היבשה (=הארץ) | 98 בס מעש' תקפו ; ב באינדינ"י קאפיס"י ; ס באנדרני קאפיסי | 100 ב לאורמילי ; ס לאורמילי ; ס יוכל | 101 מחימר | 102 גאלטה | 103 כבד (=גדול) ; גדול (=כבד) ; בס ותבא | 104 אלה (מפה) ואלה

48 בשנת 1444 ויתר מוראד השני על כסאו לטובת בנו הנער, מחמד. הוא חזר לשלטון בלחץ וזיריו כדי לקדם פני איום הונגרי על ממלכתו. ראה סא"ז, עמ' 57-63 ; שולם, שם.
49 שולם ציין ליקוי חמה בשנת 835 ה' (1432), ותו לא.
50 שנת 856 ה' (1452). סיפור כיבוש קונסטנטינופול עפ"י סא"ז, עמ' 65-76.
51 (ספרדית) ספינות מפרש.
52 הקיסר הביזנטי קונסטנטין ה-11 לבית פליאולוגוס.
53 (תורכית) איוב קאפי = שער איוב (אלאנצארי) ; ראה לעיל בראש פרק הח'ליפים האומיים, סמוך לציוני הערות 1-3. אינדינ"י קאפסי = שער אדירנה, היא אדריאנופול. התוגר = התורכים.
54 אנאדול = אנטוליה. על אורמילי היא רומלי ראה לעיל הערה 46.
55 שנת 1453.

קיסר הרג בחרב. ויצו המלך ויבנו את בית מלכותו בקצה הים, [70א] וישלח את הכונים ויבנו שני מגדלים חזקים מהלאה לגאליפול, א' באנאדול וא' באורמיל⁵⁶. ויצו עוד המלך ויבנו הכונים ג' מגדלים בקושטנטינא, ויבן מגדל על ראש הר גלאטה. ויהי בלילה ההוא ויצו המלך ויביאו את המשנה הגדול עלי באשה⁵⁶ ויתלוהו על מגדל א' בקושטנטינא, ואיש לא ידע. וישכימו בבקר ויראו את המשנה תלוי על המגדל ויתמהו מאד, על כן קראו שמו מגדל עלי באשה עד היום. ואני שמעתי, שזה עאלי פאשה היה אותו שיעצו ללכת לאדריאנופ' לחדש שם המלוכה, והיתה ידו עם אביו שולטן מוראד להחזיר לו המלוכה, ובמרמה יעצו.⁵⁷ והמלך שמר את הדבר בלבו עד בא עתו. וכשלכד קושטנדינה וינח מכל אויביו מסביב השיב לו גמולו בראשו ותלה אותו. כן יאכדו כל אויביו ה'.⁵⁸

107 לגאליפולא | 108 ב באורמיל⁵⁶; ס באורמולו | 109 ב גלאטה; בס ויצו עוד; פ עוד ויצו; ס ויבואו; ב עאלי | 110 ס אחד | 111 ס (המשנה) הגדול; ב פאשה | 112-115 ספ ליחא (ואני שמעתי — ה')

56 עלי באשה הוא הוויזר הגדול צ'נדרלי ח'ליל פאשא. הנימוק להוצאתו להורג (שהוכנס בידי מעתיק כ"י ב) מאומת גם על-ידי ההיסטוריונים של האימפריה העות'מאנית, כמו המר או נולס. ראה סא"ז, א, עמ' 69.

57 ראה לעיל סמוך לציון הערה 48.

58 שופטים ה, לא.

[מחמד השני והיהודים; ר' משה קפשאל]

סי' הרבנים היושבים ראשונה במלכות מחמ"ד בדיוא"ן המלך וספור הר"מ
קפסלי אשר גדלו המלך,¹ [סימן] פ"ו. ובשנת אחת למולכו העביר קול בכל
מלכותו וגם במכתב לאמור: כל ממלכות הארץ נתן לי אלקים בידי, ועתה שמעו
5 זרע היאודים היושבים במלכותי. כל איש בכם בכל עמו יהי אלקיו עמו ויעל²
לקושטנטינא אם מלכותי, והיה לכם שארית בארץ. במיטב הארץ אתנו תשבו,
שרצו בארץ ורבו בה. ויתקבצו מכל הסביבות מספר בני ישראל כחול הים, ויתן
להם המלך נחלה בקושטנטינא ויאחזו בה ויפרו וירכו מאד, ויתן להם רשיון
לבנות בתי כנסיות ובתי מדרשות. ויתקן שלשה כסאות בדיוא"ן המלך,³ אחד
10 ללמופת"י⁴ וא' ללפתריקי של הערלים⁵ וא' להרב של היאודים, כי שם ישבו
כסאות למשפט, כל אומה תשפוט את עמה בצדק ובמשפט.
ומזרע היאודים נתן על ראשם הרב הזקן כמהר"ר משה קפסלי זלה"ה⁶ וישם
את כסאו בדיוא"ן המלך בצד המופתי, ויאהבהו כנפשו. והאיש משה עניו מאד
מכל האדם אשר על פני האדמה,⁷ והיה מתענה בכל השנה ועל הארץ יישן וחיי
15 חיי צער ובתורה היה עמל, ויעמוד לפני המלך וידבר אתו טובות וישם את כסאו
מעל כס השופטים. וישם המלך מחמד מס על הארץ כמשפט המלכים, כארג"י
ועוארי"ז ורב אחג'אשי.⁸ ונערכו כל הקהלות על יד הרב הנז' ונגבה על ידו ונתון

2 ליתא ראשונה; מהר"מ | 3 קאפס'; ספ אחד; למלכו | 4 ס אלקי' | 9 אחת | 10 למופט"י; ס ואחד;
לפאטריק; ב שמה ס הם | 12 בס קפסאלי | 13 המופטי | 16 מחימד; כארג' | 17 ועוררי"ז; עאקגאש"י

- 1 מסיפור זה משתמע, כי בימיו של מחמד השני נוסדה 'רבנות ראשית' ליהודי האימפריה העות'מאנית, וכי ר' משה קפשאל היה הראשון שעמד בראשה. קביעה זו של סמברי הופרכה בידי הקר (הרבנות, עמ' 225-263), ונראה שלפנינו 'סיפור ייסוד דתי' הדומה לפרשת הנגידות (ראה לעיל דפים 227-229 א). גם כאן גברו דברי האגדה והדמיון על היסוד הריאלי שהוליד את הסיפור. סיפור 'ייסוד הרבנות' מסתמך על סא"ז, עמ' 81-83.
- 2 על דרך דברי הימים ב לו, כב-כג. הזיקה ללשון הצהרת כורש נובעת מן המשמעות המשיחית שייחס קפשאל לכיבוש קושטא בידי הסולטאן מחמד. ראה סא"ז, עמ' 75-80.
- 3 מועצתו של הסולטאן. על הדיואן ראה אנ"אס², ב, עמ' 337-339.
- 4 פוסק ההלכות למסלמים.
- 5 האפטריארך היווני-האורתודוקסי.
- 6 רבם של היהודים הרומאניוטים בקושטא בשלהי השלטון הביזנטי ובשנים שלאחר הכיבוש. ראה בניהו, קפשאל, עמ' כ-כע; הקר, הרבנות, עמ' 243-250.
- 7 במדבר יב, ג.
- 8 כְּרֶאֱגִי (Bash haraçi) = מס גולגולת, הג'זיה. עוארי"ז (Avariz) = מס של שעת חירום, שאינו מעוגן בהלכה המוסלמית. רב אחג'אשי (Rav Akcheşi) = מס הרב, שנתחייבו בו יהודי קושטא

אל גנזי המלך,⁹ ויאהב המלך את היהודים.¹⁰
 ובימים ההם היתה מגפה בקושטנינה אשר כמוה לא נהיתה, ויבהל המלך
 20 מרוב המתים במגפה, כי נשארה הארץ שממה מכלי יושב וסוגרת ומסוגרת מפני
 בני ישמעאל אין יוצא ואין בא. [70ב] וישלח ויקרא לחכמי הגוים וישאל להם
 על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת ומה חרי האף הגדול הזה, ולא השיבוהו דבר על
 מה אבדה הארץ. וישלח המלך בעד הרב הנז' וישאל מאתו הדבר הזה, ויענהו
 מתורת משה רבינו ע"ה, שעל עון הזנות דבר בא לעולם.¹¹ וייטב הדבר בעיניו,
 25 ואז עשה חקירה גדולה ומצא זנות רב, ויהרוג מהג'אנישורו"ש¹² הרג רב. וגם
 הרב הנז' הוכיח את עמו והכה אותם בשוטים וייסר אותם בעקרבים לרשעי
 ישראל החטאים בנפשותם, על אשר נתחברו להג'אניסארו"ש. ויתמלא עליהם
 רחמים ויעתר אלקים לארץ אחרי כן, והמגפה נעצרה. ומאז קנאו
 הג'אניסארו"ש ברב הנז' כי ידעו באמת כי הוא יעץ את המלך, ויבקשו להרוג את
 30 משה, ויצילהו השי"ת מידם. ובקש המלך את הרב הנז' רופא יאודי אחד לעמוד
 לפניו וישרתהו, וכן היה.

18 (את) כל | 20 ס וסוגרה ומסוג' | 25 ב מהג'יניצאריש; ס מהג'יניסארו"ש וכן בהמשך הסיפור | 26 ס בשוטי |
 28 ס רחמ'

וערים אחרות בעבור הרשות למנות לעצמם רב. ראה לואיס, פריבילגיה, עמ' 559. רשימת המסים על
 פי שו"ת רשד"ם, חלק חו"מ, סי' שס"ד (דפים רנט-רס).
 9 על דרך אסתר ג, ט. הידיעה כי ר' משה קפשאלי קבע את גובה המס ששילמו הקהילות ועסק בגבייתו
 כמוה כידיעות בדבר מתן הרשיון לבנות כתי תפילה, ישיבת ראשי הדתות בדיואן של הסולטאן וכן
 מעמדו של ר' משה קפשאלי שהיה גבוה מכל האחרים — כל הידיעות האלה מחוסרות יסוד; אין להן
 אחיזה במציאות ובספרות של המאות ה-15 וה-16, כולל מקורו של סמכרי, סא"ז. ראה הקר, הרבנות
 עמ' 232-236.
 10 על מוטיב אהבת המלך ליהודים ראה סא"ז, עמ' 98-83.
 11 על דרך בראשית רבה כו, י. סיפור המגיפה ומעורבותו של רמ"ק בביעורה על פי סא"ז, עמ' 82-83.
 12 היניצ'רים (תורכית), הצבא החדש חיילי הרגלים שגויסו בכפייה מקרב האוכלוסייה הנוצרי
 באימפריה העות'מאנית.

[הסולטאנים העות'מאנים (ב): מחמד השני ובאייזיד השני]

סי' המלך דימיטרי בתתו את בתו לסלטן מחמד ויאהבה ואת אשר נגזר עליה ולכידת המוריא"ה, [סימן] פ"ז. ויהי כשמוע המלך דימיטר"י היוני המולך על המוריא"ה¹ כי מחמד לכד את קושטנטינא, והכניע זדון לב המלך קושטנטיין, חם לבו בקרבו ואימות מות נפלו עליו, וימס לבו בקרבו ויהי למים. ויאמר לשריו ולעבדיו הכו לכם עצה מה נעשה למלך התוגר אשר השמידנו ואשר כלנו, ולמחר יבוא עלינו כנחל שוטף ונלחם בנו ועלה מן הארץ.² ויענו העם קול אחד ויאמרו: שמע נא בקולנו וייטב לך, שתתן את בתך היפה והנעימה לשולטאן מחמד, ותן לו מלכותך במוהר ומתן. וייטב הדבר בעיניו, ושלח ספרים ביד הרצים אל המלך מחמד לאמר: שלום רב כיני וכינך ובין עמי ובין עמך, הנה בתי היפה והנעימה נתתי לך לאשה, הרכה עלי מאד מוהר ומתן ואתנה.³ הלא כל הארץ לפניך ואתה תבוא וירשת את הארץ הטובה. הנה ארצי ובתי לפניך קח ולך ותהי לשפחה. ויבואו הרצים אל המלך ויקראו סופרי המלך ויקראו לפניו פתשגן הכתב, וישמח שמחה גדולה עד מאד. וישלח המלך מחמ"ד לדימטרי לאמר: חתנך ובנך אני. ועתה תנה לי את בתך לי באמונה ואבואה אליה ואשים את כסאה על כל הנשים ועטרת זהב בראשה, כי גדלה אהבתה בעיני וחמדתי את יופי תפארתה מאד. ויתן ביד עבדיו אלף ככרים כסף ובגדי זהב ותכלת וארגמן ומגדנות שלח לאביה ואמה. ויהי כראות דימטר"י את כל המתנות האלה שמח שמחה גדולה, ויריעו [71א] תרועה גדולה במחול משחקים. ויאסור מחמד את רכבו ואת עמו לקח עמו, וישם בחומות העיר על כל גבעה גבוהה דגלי המלך מחמד. ויכנס המלך בעיר ואתו השרים והסגנים ומנגנים אחריו בכל מיני זמר ועוגב ומחולות וקול משחקים, ותבקע הארץ לקולם. ויצא המלך דימטרי לקראת חתנו וישתחו וישק לו, ויביאו אותו העירה בית המלכות, וישב שולטן מחמד על הכסא. ויאמרו כל העם אשר בשער יחי אדוננו מחמד לעולם. ויעש המלך משתה גדול לכל שריו ועבדיו ביום חתונתו

2 | ליתא את בתו לסלטן; למח"י | 4 | מחימד וכן בהמשך הסיפור | 5 | ספ ואימת; ספ ליתא בקרבו | 6 | ספ ועבדיו | 7 | כל (העם) | 10 | ספ שלוי; ובנין | 11 | פ עמך | 12 | תבא | 13 | ויבאו | 16 | ואבוא | 18 | ס דימטרי וכן בהמשך הסיפור | 20 | ס ויאסר | 23 | ויבא (=ויביאו אותו)

1 | מוריאה = חצי האי פלפונס.
2 | על דרך ישעיהו ל, כח; שמות א, י.
3 | על דרך בראשית יב, ח; שם לד, יב.

וביום שמחת לבו. ויהי בערב ויבא דימטרי את בתו אל אהל המלך, ויבא אליה ויאהבה מאד.⁴ ויהי כי הקיפו שבעת ימי המשתה ויאמר המלך לחמיו: הנני הולך לעמי, לכה איעצך ואשלחך לקושטנטינא עיר מלכותי ואבנה לך בית ושב שם. ויעש כן. וכבש את המוריאה בשלום, ולא נשאר מכל מלכות הגרשיי"א היום שריד ופליט.⁵ וישלח את אשתו אשר נשאה בקושטנטינא ויביאה אל היכלו, ויאהבה מכל הנשים ותשא חן וחסד לפניו וישם כתר מלכות בראשה. ומרוב אהבתו בה, עד כי בעבורה עזב כל ענייני המלכות ביד משנהו, וכמעט התחילו הגוים הגרים לפרוק עול סוכלו מעליהם להיותם רואים שלא משך עוד קשת, וחרב וחנית לא נמצא ואין פרץ ואין יוצא עוד במלחמה, כאשר היה עושה מקודם. וכאשר ראה משנהו הגדול שנשכח כמת מלב המלך מלאזור חיל ללכת עוד להתקומם כנגד הנכרים, שם חרב מונחת על צוארו וגמר כנפשו לכוא לדבר אל המלך, למה היה עושה כן לעזוב מלכותו בעבור אשה ושמר את רגלו מלכת בתוך חיילותיו. וכשמוע המלך את הדבר הזה נתמלא חימה עד כאלו נצוצות האש היו יוצאות מתוך עיניו. וכאשר שב המלך דעתו עליו וראה דברי משנהו דברים טובים ונכוחים, אמר לו: לך כנוס למחר כל אוכלי לחמי ומימי אל חצר המלך הנקרא אלדיוא"ן⁶⁰. ואז יצא משנהו מלפניו והעביר קול בכל מלכותו, לכון אמרין עממיא אומיא ולישניא⁷ מטעם המלך וגדוליו ושריו למחר תמצאון כל אוכלי לחמי משהו פרוטה ומעלה בחצר המלך. ואז למחרתו נתקבצו [71ב] גוי מקרב גוי ככוכבי השמים לרוב, וישבו שם עד יצא המלך אל החצר החיצונה. וישב על הכסא, והשגל יושבת לימינו בכתר מלכות על ראשה, וכאלו השמש והירח אספו נגהם מפניה מרוב יפיה. וישאל המלך לפני כל שריו האם היתה ראויה נערה זו לעזוב בעבורה המלכות. ואז אמר להם: למען תדעו כי לא יעמוד לפני לא ריע ולא אהוב, כי הכל לפני כאין, הנה אנכי בחרתי הקשה אבתר אותה בתוך. ולבש קנאה וחמתו בערה בו, והרג אותה ויעשה לשנים נתחים. וישם למחרתו לדרך פעמיו נגד כל הנכרים אשר סביבותיו והכה אותם שוק על ירך.

29 ספ לשלו' | 31 פ ליחא לפניו | 34 פ וחריב (=וחרב); ב ליחא עושה | 36 ספ בעד (הנכרים); ב לבא | 38 ניצוצות | 39 אש; ליחא המלך; ס המשנה | 40 ב ליחא דברים; פ ליחא לו | 44 (עד) אשר | 49 וינתחה (=ויעשה)

4 סיפור דימטרי הנסיך הביזנטי שהיה מסוכסך עם אחיו קונסטנטיין, וסיפור מתן בתו למחמד השני, על פי סא"ז, עמ' 72-75. הסיפורים הללו רצופים שיכוצים מקראיים לרוב, אך נמנענו מלצייןם.
5 שארית שטחי יוון והמוריאה נכבשו בשנים 1458-1460.
6 ראה לעיל בפרק מחמד השני והיהודים, הערה 3.
7 דניאל ג, ד; לכם אומרים, העמים, האומות והלשונויות.

על כן יאמרו המושלים עליו סולטן מחמד האכזר, ורגזו וחלו מפניו, והיה כל שומעיו תצלנה שתי אזניו.

סי' סולטן מח' בלכתו לאיסקוטור וסי' קורקוט וסי' ביאזיט שקבל את גרי בני ישראל בארצו, [סימן] פ"ח. ובשנת תתפ"ד לחשבונם יצא המלך מחמד מקושטנטי' לאיסקוטאר⁸ בעם כבוד וביד חזקה ללכת על הג'ירקיי"ש של מלך מצרים למלחמה, ויחלה וימות.⁹ ויבואו כל הג'אניצארוש וישללו את קושטנטינא ויהרגו את קארא מחמד באש"ה וימליכו את קורקוט בן בנו והוא בן ה' שנים לשכך חמת העם וימלוך קורקוט, שהיה גדל באישק"י שרא"י עד בוא שולטן בייאזיט אביו, וימסור ביד אביו המלכות.¹⁰ ומלך שולטן מחמד שלשים שנה, וימלוך תחתיו שולטן בייאזיט בנו בשנת חמשת אלפים ור"מ ליצירה.¹¹ ושולטן בייאזיט כבש את קורו"ן ומודו"ן.¹² ואחיו שולטן זמזומ"י נשא לבו למלוך ויאסוף עם רב, וירדפו אותו וינוס לאיטליא.¹³ ובשנת תתקי"ט¹⁴ מרד עליו בנו סלים ואתו יד¹⁵ מגדולי העם וחתניו לוקחי בנותיו המשנים, ויתעצו וישלח את אביו לאנדרנופולי לישב שם, וימת בדרך. והימים אשר מלך בייאזיט ל"ב שנים. ושולטן בייאזיט הנז' היה איש ישר ואוהב היאודים עד מאד, והוא

53 מיחימ'; לאיסקיודאר; באיזיט | 54 ליחא בארצו | 55 מקוש'; לאיסקודאר'; על (=של) | 56 וימח; ויבאו | 57 קארה מיחימיד פאשה | 58 הגוים (?) (=העם); באיסק"י; שארא"י; בא | 59 באייאזיט; ושולטן מחמד מלך | 60 ליחא שנה | 62 וינס לאיטליא; תתקי"ד | 64 לאדריאנופולי

8 884 ה' (1479). מצור עות'מאני שהוטל בשנת 1474 על העיר סקוטארי שבאלבניה נכשל. במסגרת הסכם השלום שנחתם בשנת 1479 בין העות'מאנים לבין ונציה, שהחזיקה בעיר, נמסרה סקוטארי למחמד השני. ראה סא"ז, עמ' 110-111 והערה 17 שם.

9 מחמד ריכו צבא בקוניה שבאנטוליה כדי לערוך מלחמה עם מצרים הממלוכית ('הג'ירקיש'), אך הוא מת טרם הגיעו אל צבאו במאי 1481. ראה סא"ז, עמ' 118-123.

10 על מהומות הניצורים בתקופת האינטר-רגנום שבין מחמד לבאיזיד ועל קורקוט ראה סא"ז, עמ' 123-132; שולם, קונטרס מב, דף ב ע"א-ע"ב.

11 ה"א ר"מ ליצירה = 1480. שלטונו של באיזיד השני החל בשנת 1481.

12 במהלך המאבק הימי בדרום מוריהא בין הצי העות'מאני וצי ונציה כבשו העות'מאנים את הערים קורן ומורון בשנת 1501. ראה סא"ז, עמ' 241-250; שולם, שם ע"ב.

13 שולטן זמזומי הוא ג'ם, אחיו של באיזיד השני, נאבק עמו על כס השלטון (1481-1482), נוצח ונמלט למצרים, ואחר כך לאירופה. ג'ם עשה באיטליה את שנותיו האחרונות. סא"ז, עמ' 137-139 והערה 5 שם; שולם, שם.

14 צ"ל תתקי"ח (= 918 ה'), היא שנת 1512. בעקבות המרד שבו נוצח, לחצו אנשי החצר והניצורים על באיזיד השני לוותר על שלטונו לסלים, והוא נכנע לו. ראה סא"ז, עמ' 254-262.

15 צ"ל נתנו יד = השתתפו.

קבל את היאודים האומללים בארצו שהיו נעים ונדים, אשר יצאו שרי צבאות כל בני ישראל גרוש ספרד ממחוז קאשטיליי"א וקאטלוניא וצילציליא"ה ואראגו"ן, ויתפרדו איש מעל אחיו אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו אשר לארבע הפאו"ת בקושטנטינא [72א] ושאלוניקי ומצרים וארץ הצבי ערי מלכותו.¹⁶ 70

66 צבאו' | 67 גירוש; וקאטלוני"א וסיסיליאה | 69 וסאלוניקי"י וכן בסיפורים הבאים

16 על קבלת היהודים אל תוך האימפריה העות'מאנית כימי באיזיד ראה סא"ז, עמ' 141-142, 218-219. מצרים וארץ-ישראל נספחו על מלכות העות'מאנים רק בשנים 1516-1517, כחצי יובל שנים לאחר גירוש ספרד.

[גירוש ספרד וסיפורי החכמים הספרדים]

סי' הגירוש, [סימן] פ"ט. ועתה נתחיל לכתוב את קורות בני ישראל ואת כל התלאה אשר מצאתם בדרך,¹ כי בשנת חמשת אלפים רנ"ב ליצירה, היא שנת מזר"ה ישראל לפ"ק,² לכד מלך ספרד³ כל מלכות גראנדה, היא רימון ספרד, ויגבה לבו ויאמר בלבו להשיב את בני ישראל לאמונתו⁴ או להשליכם אל ארץ אחרת. ויהי בבקר ותתפעם רוחו ויצא דבר מלכות מלפניו וכרוזא קרי בחיל לכון אמרין⁵ כל משפחות בני ישראל כי תעברו במים הזדוניים ותפלון ותסגדון לאלקי העמים אשר סביבותיכם, טוב הארץ תאכלו. ואם תמאנו ומריתם ושם אלקים אחרים לא תזכירו, קומו צאו מתוך עמי ומארצי, וכמשלש חדשים לא תשאר פרסה מכל אשר בשם ישראל יכונה.⁶ וכשמוע השר הרב הר"י אברבנאל שר וגדול ליאודים ויצעק צעקה גדולה ומרה ואזר כגבר חלציו וקם קימה שיש בה הידור ללכת אל המלך להתחנן לו ולבקש מלפניו על עמו ישראל בדברים טובים ונחומים. וכה אמר בלכתו: הושיעה אדוני המלך למה תעשה כה לעבדיך וזכור תזכור את אשר התהלכתי לפניך בלב שלם ובנפש חפצה לעובדך באמונה, ויברך ה' אותך לרגלי.⁷ ואם ירצה אדני המלך מהם כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות ינתן אל גנזי המלך, אנכי אערבנו מידי תבקשנו. וכל אשר לאיש הישראלי ינתן בעד נפשו וביתו ודתו. ועוד קרא השר הר"י אברבנאל למאהביו מרואי פני המלך להליץ על עם בני ישראל, ורוזנים נוסדו יחד לדבר אל המלך בכל עז ולהשיב ספרי האף והחמה ואת מחשבתו אשר חשב על היאודים

4 רמון | 7 לכל; בית (=בני); פ ליתא הזדוניים | 10 הר' יצחק אברבנאל¹ וכן בהמשך סיפור הגירוש | 12 הדור | 13 אדני | 15 או זהב | 17 פ ליתא וביתו | 19 עוז; והחימה

- 1 המקורות לסיפור הגירוש היו פירוש אברבנאל בראש ספר מלכים (דף קפח ע"א) וכן אבן וירגה, שבט, עמ' קכ-קכב. סי' הגירוש כולל גם את גזירות השמר שניתחו על היהודים בפורטוגל בשנת 1497.
- 2 שנת 1492.
- 3 פרדיננד.
- 4 להעביר את היהודים לאמונת הנוצרים.
- 5 והכרוז קרא בכוח: לכם אומרים [העמים] (דניאל ג, ד).
- 6 פקודת הגירוש נחתמה ב-31.3.1492, אך פרסומה נדחה עד ראשית מאי, ומאז עד 31 ביולי נאלצו כל יהודי ספרד לצאת את הארץ. ראה בער, תולדות, עמ' 467-472.
- 7 אברבנאל שימש סוכן פרטי, מסחרי ופיננסי של המלכה. ראה בער, תולדות, עמ' 404-405; נתיניהו, עמ' 51-52.

20 לאבדם.⁸ וכמו פתן חרש יאטם אזנו אשר לא ישמע לקול מלחשים, והשגל עומדת על ימינו לשטנו, הטתו ברוב לקחה לעשות מעשהו החל וגמור.⁹ ותהי חרדה גדולה ליאודים אשר כמוה לא נהייתה מיום גלות יאודה מעל אדמתו. ויאמר איש אל אחיו חזק ונתחזק בעד עמינו ותורת אלקינו, אם יחיינו נחיה ואם ימיתונו ומתנו לא נחלל בריתו, [72ב] ואנחנו נלך בשם ה' אלקינו. והגזרה עומדת לעומתו, וכיד חזקה ישלחם מארצו ויגרשם מארצו בלא כסף ובלא מחיר. ויעזבו את הונם ואת ממונם ביד אויביהם ושונאיהם, וילכו בלא כח שלש מאות אלף רגלי, וכראשם הרב השר דון מהרי"א, ופזרתם הרוח ומצאום צרות רבות ורעות השוד והשבר והרעב והחרב. מהם נטבעו במים עזים ומהם נמכרו לעבדים ולשפחות ומהם מתו במגפה עד שכל האומות שרקו ויחרקו שן, ויאמרו סורו טמא סורו סורו אל תגעו ואל תשכו בארצנו. והיו דחופים והדופים מעיר לעיר ויתהלכו מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר, ונשארו מעט מהרבה. ואלה שמות בני ישראל הבאים בתוך הגולה שרי צבאות כראש העם יושבי על מדין שרים ונכבדים אשר הלכו בגולה ונתיישבו באלו הארצות ומהם תצא תורה, ליאודים היתה אורה. ואלה שמותם בחצריהם ובטירותם.

35 מהרי"א, נתיישב בעיר נאפול"י וחבר פי' על התורה, ומרכב"ת המשנ"ה אשר לו על ספר אלה הדברים, ופי' נביאים ראשונים ואחרונים, מעיני הישועה לפי' דניאל, משמיע ישועות לכל הנבואות העתידות, מחזה שדי, ישועות משיחו פי' על מאמרי התלמוד, עטרת זקנים, ראש אמנה, זבח פסח, נחלת אבות, מפעלות אלקים, צדק העולמים, להקת נביאים, ספר שמים החדשים, והוא פי' 40 על המורה, כי לא יצא טבעו בעולם.¹⁰ הר' מאיר ן' וירגא נתיישב באיטליא.¹¹ סי' הר"א זכות התוכן, ואת מעשיו, [סימן] צ'. הר' אברהם זכות התוכן.¹²

23 יחיונו | 24 פ ימותונו (!) | 27 ופזרם | 32 שני נשרי (!) ; יושבים | 35 פירוש וכן בהמשך סיפור הגירוש | 41 פ אותותיו ואת מעשיו

- 8 בין 'רוזנים' אלה היו הקרדינל מנדוזה, המרקוז של קאדיס ואלפונסו די לה קבלריה. ראה נתניהו, עמ' 54 ; קנטירה-בורגוס, עמ' 241-245 ; ביינארט, קבלריה, עמ' 241-245, 265-272.
- 9 אברבנאל חלה את האחריות לגזירת הגירוש הן במלך הן במלכה, בניגוד לכל הכרוניסטים היהודים, שפטרו את המלך מאשמה. ראה ביינארט, אנוסים, עמ' 28-31 ; ירושלמי, עמ' 53-57.
- 10 המורה = מורה הנבוכים. לא יצא טבעו בעולם = לא נדפס (עד שלהי המאה ה-17). על מפעלו הספרותי של אברבנאל ראה נתניהו, עמ' 95-257, 327.
- 11 באיטליה היה לתלמידו של ר' דוד מסיר ליאון.
- 12 ר' אברהם זכות (1440-1515), בעל ספר יוחסין, הורה אסטרונומיה באוניברסיטה שבעיר מולדתו, סלמנקה. לאחר הגירוש שימש חוכן של מלך פורטוגל יואן השני. בעקבות שמד רנ"ז (1497) בפורטוגל נדד למזרח. סיפור החירות של המלך על פי מנשה בן ישראל, נשמת חיים, ג, פרק כג.

נתיישב בסרגוסא, והיה תוכן גדול, ולו גוים ידרושו מרוב חכמתו. ופעם אחד
 בא לנסותו בחידות המלך דון יואן, ושאל ממנו שרצונו ליסע לארץ איבורה,
 ויגיד לו על פי המזל באיזה פתח העיר יכנס. אמר לו: אם אומר לך באחד, אתה
 נכנס באחר. אמר לו המלך: לא כי, תכתוב ותחתום בחותמך. וצוה להביא נייר
 חלק וכתב עליו כך: איל ריי אה די פאסאר די אונה פואירטה קי אה
 דירינובאר,¹³ ר"ל שער חדש יפתח ובא הנשיא בו. וכן היה, כי המלך להראות לו
 ששקר וכזב דבר פרץ בחומת העיר שער חדש. ואחר הכניסה פתח וקרא לעין כל
 זאת [73א] האגרת החתום, ויהי לנס. שוב פעם אחרת הכניס אותו בחדר אחד
 ושאל לו כמה רחוק מן השמים לארץ. אמר לו: כך וכך. לאחר שנה הגביה החדר
 אמה וחצי, ושאל לו: אמור נא התוכן, כמה רחוק מן השמים לארץ, כי שכחתי.
 והוא בחכמתו הנפלאה השיב: או הארץ עלתה או השמים ירדו.

שמות הרבנים שיצאו מספרד, [סימן] צ"א. הר' אברהם שלום הזקן בעל ספר
 נוה שלום בקטלוני"א, ונפטר שנת רנ"ב.¹⁴ הר' יעקב בירב.¹⁵ ה"ר דוד ן' אבי
 זמרא.¹⁶ הר' אברהם ן' שושן.¹⁷ הר' שמואל ן' סיד.¹⁸ הרב משה ן' אל
 אשקאר.¹⁹ נתיישבו במצרים. הר' יוסף קורקוס.²⁰ הר' אפרים קארו.²¹ הר' יוסף
 אביוב.²² הר' מאיר אנישבון.²³ נתיישבו בירושלים וצפת. הר' שלמה לבית
 חזן.²⁴ הר' יצחק ן' לב.²⁵ הר' יעקב ן' חביב.²⁶ הר' לוי בנו.²⁷ הר' יוסף פאסי.²⁸

49 אחת | 53 פ' שלו' (הזקן) | 54 בקאטאלונייא | 55 שושי"ן | 57 אבאי"ב; אנאשאכו"ן; נתישבו | 58 וכנו

- 13 (ספרדית) El rey ha de pasar de una puerta que ha de renovar = המלך יעבור דרך שער שיחודש.
- 14 רופא בן הדור שקדם לגירוש שעסק בפילוסופיה ובמדעים. נוה שלום, קושטאנטינה רצ"ח. על הספר ראה דוידזון, שלום, עמ' 103-1.
- 15 מגדולי חכמי צפת במחצית הראשונה של המאה ה-16 ומחדש הסמיכה. ראה לקמן בפרק חכמי מצרים, סימן קק"ח.
- 16 מגדולי חכמי מצרים במחצית הראשונה של המאה ה-16. ראה שם סימן קקיט.
- 17 שם, בסוף סימן קקיט.
- 18 שם, סימן קק"ך וההערות על ר"ש אבן סיד.
- 19 שם, סימן קקכ"א וההערות עליו.
- 20 חברו של רדב"ז. ממצרים עלה לארץ-ישראל. חיבר פירוש על משנה תורה לרמב"ם, איזמיר תקי"ז.
- 21 אביו של ר' יוסף קארו. נזכר בחיבורו בית יוסף, או"ח, סי' צו ועוד.
- 22 בן דורו של ר' יוסף קארו. נזכר בחיבורו בית יוסף, או"ח סי' תרפת, וכן בשו"ת ר"י בירב, סי' ב בש'.
 מחכמי צפת שנודד לארם צובא; נזכר בשו"ת רלב"ח.
- 23 מרבני צפת, תלמידו של ר' יעקב בירב.
- 24 רב בעיר ברוסה, נזכר בשו"ת ר' יוסף קארו ומבי"ט.
- 26 מחכמי סלוניקי הכולטים; נפטר ב-1516.
- 27 רלב"ח (1480-1541), מגדולי החכמים בירושלים, בר פלוגתא לר' יעקב בירב במחלוקת הסמיכה.

הר' יוסף נ' יחיא.²⁹ הר' שלמה מטראני.³⁰ הר' שמואל אלמושינו³¹ נתיישבו
60 בשאלוניקי. הר' יוסף טאייטאצק.³² הר' אברהם נ' יעיש.³³ הר' אברהם
ירושלמי.³⁴ הר' יצחק קארו.³⁵ הר' שמואל חקאן הלוי.³⁶ הר' יצחק דון דון.³⁷
הר' נ' יחיא³⁸ נתיישבו בקושטנטנא הם ורבים מעמי הארץ, וקבלם סולטן
ביאזיט בכבוד גדול. ע"כ מהרבנים אשר נתיישבו באלו הארצות הידועים,
ומלבד אלו יש רבנים אחרים אשר פורחם הרוח לא נודע אצלנו מכן שבתם,
65 ואלה שמותם:

הר' גייקטליא וספריו שחיבר, [סימן] צ"ב. הר' יוסף גייקטיליא, אשר חבר
ספר שערי אורה ושער השמים ופי' מרכבת יחזקאל, והיה חסיד עליון.³⁹ ופעם
אחת חלה והגיע עד שערי מות ונים ולא נים תיר ולא תיר ראה ב' אנשים שוקלים
עונותיו וזכיותיו במאזנים שקולין שוה בשוה, מיד נתעורר ונתחזק ושאל
70 התפילין והניח אותם ומיד נתרפא ועלה ממות לחיים. הר' יצחק עראמה,⁴⁰
מופלג בתורה ובכל החכמות וחבר פי' על התורה וקרא שמו עקידת יצחק וספר
חזות קשה ויד אבשלום למשלי ופי' איוב. הר' יוסף שרגא היה מקובל.⁴¹ הר'
יאודה נ' שושן.⁴² הר' שלמה טייטאצק.⁴³ הר' משה נ' חביב בטוליטולא.⁴⁴

59 יחיא | 60 טאייטאצק | 61 חקאן | 63 בארצות אלו | 66 גייקטיליא | 68 ליתא עד שערי מות |
69 שקולים | 70 ב' נ' עראמה פ עארמה | 73 שושין

- 28 תלמידו של ר' יצחק אבוהב. עמד בראש ישיבה בשאלוניקי, ואחר כך באדריאנופול. ראה לקמן בראש
סי' קק"ד.
- 29 בן למשפחה מיוחסת שיצאה מפורטוגל. חי באיטליה (1496-1539) ועסק בפרשנות המקרא.
המפורסם בבניו הוא ר' גדליה, מחבר שלשלת הקבלה.
- 30 בנו של ר' משה מטראני (המכ"ט)?
- 31 מרבני סלוניקי; ראה לקמן בפרק רבני שאלוניקי, ליד ציון הערה 11.
- 32 נכדו של ר' יעקב טאייטאצק. ראה שם, ליד ציון הערה 10.
- 33 מתלמידי ר' אליהו מזרחי (רא"ם). ראה בפרק רבני קושטנטנא ליד ציון הערה 25.
- 34 מתלמידי רא"ם, חברו של ר' יוסף טאייטאצק; נפטר ב'1557. ראה שם, ליד ציון הערה 26.
- 35 דודו של ר' יוסף קארו. ראה שם, ליד ציון הערה 27.
- 36 מחכמי קושטא. הדפיס בשנת ש"ז (1547) את תשובות ריב"ש. ראה שם, ליד ציון הערה 28.
- 37 היגר לאיטליה, בעל ספר נבון לב. ראה שם, ליד ציון הערה 29.
- 38 1470-1542; רופאו של סולימאן הראשון. ראה שם, ליד ציון הערה 30.
- 39 1248-1325; מקובל ספרדי חשוב, מתלמידי אברהם אבולעפיה.
- 40 דרשן ופרשן מקרא נודע. על מפעלו הספרותי ראה הלר-וילנסקי, עמ' 13-57.
- 41 מקובל נודע שהיגר לאיטליה.
- 42 התיישב בתורכיה.
- 43 מרבני סלוניקי. ראה לקמן בפרק רבני שאלוניקי ליד ציון הערה 15.
- 44 מדקדק ופילוסוף. סמוך לגירוש עבר לצפון-אפריקה, ומשם לאיטליה.

הר' משה אלפרנגי.⁴⁵ הר' יאודה חייט בעל מנחת יאודה⁴⁶ והר' יוסף יעבץ
75 במנטובה.⁴⁷ הר' אברהם הלוי.⁴⁸ הר' משה אלבילדא בעיר וילונא, בעל עולת
תמיד וס' דרש משה.⁴⁹ הר' אהרן מטראני.⁵⁰ [73ב] הר' יוסף מטראני בעיר
וירונא.⁵¹ הר' יאודה נ' בולאט.⁵² הר' חיים עובדיה.⁵³ הר' אליעזר.⁵⁴ הר' יאושע
בונפוש המכונה קרשקאש בעל בית זבול, והוא מורה מקום הפסוקים על ספרי
חבורי הדרשנים.⁵⁵ הר' אברהם הלוי בוקראט, שעשה פי' על רש"י בשנת ה"א
קס"ז ונתיישב בעיר תוניס.⁵⁶ הר' אברהם סבך בעל הצרורות,⁵⁷ נחפז ללכת
80 בערי פרנקיאה. ויהי בדרך ים חלה את חליו אשר מת בו, והיה בינו ובין עיר
וירונא דרך שלשת ימים, והשם הטיל רוח סערה אל הים, והאניה חשבה להשבר
ויחתרו האנשים להשיב אל היבשה ולא יכולו, כי הים הולך וסוער עליהם.
ויצעקו איש אל אלקיו ויאמרו אל הרב: הנה נא ידענו כי איש אלקים אתה ודבר
85 ה' בפין אמת. התפלל נא בעדנו אל ה' אלקיך ואל נמות וראה את עניינו ואת
עמלנו. ויאמר להם הרב: הנה אנכי מת, ועתה דעו נא וראו ובחנוני נא בזאת
ותנצלו מרוח סוערה ומסועה.⁵⁸ תקבלו עליכם לעת פטירתי שלא תשליכוני אל
הים להקל מעליכם. הנה נא העיר הזאת קרובה. תדברו ליאודים שיקחוני

74 אלפראנגי | 77 בולאט; עובדיא | 78 קרישקאש וכן בהמשך סיפור הגירוש | 80 סבך | 81 פרנקיאה |
82 וה' | 84 אלקי' | 85 בעניינו | 86 עמלינו

- 45 חי בקושטא בזמנו של רא"ם, חברו של ר' משה בן חביב. נזכר בשו"ת מב"ט, ב, סי' ט.
46 1450-1510; מקובל שנולד בספרד. היה תלמידו של ר' שמואל אבן שרגא.
47 דרשן, במיוחד נודע ספרו אור ה'; נפטר ב'1507.
48 1460-1528; מקובל. נדד בארצות המזרח עד שהתיישב בירושלים. היה מחכמי ישיבתו של הנגיד ר'
יצחק שולאל. חיבר נוסח מוקדם של סיפור ר' יוסף דילה ריינה וכתב פירוש ל'נבואת הילד'.
49 הגיע לתורכיה.
50 יצא מקשטיליה למזרח. התיישב בשאלוניקי והיה תלמיד-חבר של ר' יוסף פאסי.
51 אחיו של ר' אהרן (הערה 50). כמוהו התיישב בשאלוניקי. שם נולד לו בנו משה (מבי"ט). שהיה מן
הבולטים בחכמי צפת במאה ה'16.
52 נדד מספרד והתיישב בקושטא. הוציא שם לאור את הספר הליכות עולם. נפטר ב'1550.
53 רב ומקובל בשאלוניקי. ראה בפרק חכמי שאלוניקי, סמוך לציון הערה 17.
54 לא זוהה.
55 חכם שיצא לספרד עם גירוש היהודים מצרפת בשנת ה' נ"ה (1295), ראה טולידאנו, שריד, עמ'
67-68.
56 נדד לתלמסאן ומשם לתוניס. חיבורו, ספר זכרון, נשלם בשנת 1507. נפטר ב'1516.
57 מקובל ודרשן שחיבר פירוש לחלק מספרי המקרא. יצא לפורטוגל, ומשם נדד לצפון-אפריקה ואחר
כך לתורכיה ולאטליה. נפטר ב'1538(?) ראה מנור, סבך, עמ' 208-231. סבך=סבך.
58 רוגשת.

מהספינה ויקברוני בקברות אבותי ובכן תצליחו את דרכיכם ולא יהיה עוד
90 המי"ם לשח"ת כל בשר, וכן היה. ויעמוד הים מזעפו ונפטר לחיי עד הרב הנז'
בערב יום הכפורים. ויהי ממחרת וילך רב החובל הוא וקצת אנשים עמו אל בית
הכנסת של ק"ק וירונא, וישאל להם לשלום ויאמר להם, דעו וראו יאודים כי
בספינה שלי נאסף איש טהור וכה ציוני בשעת פטירתו, ועשיתי כל מה שגזר
עלי, אף אתם בית ישראל עשו מה שמוטל עליכם. ויקברו אותו כל ישראל
95 ויסדרוהו ויקברוהו במוצאי יום הכפורים בעיר וירונא, תנצב"ה.⁵⁹ והרב הנז'
חבר פי' על התורה וקרא שמו ספר צרור המור ופירוש נחמד למראה על פרקי
אבות, ובשעת הגירוש טמן אותו בעיר לישכונה.⁶⁰ כל אלו הרבנים הנזכרים הם
מיוצאי גרוש ספרד, ומעתה נכתוב בע"ה גירוש איספניא.

שמד וגזירות שגזרו מלכות הרשעה על ישראל, [סימן] צ"ג. גרוש טוליטולא
100 היא איספניא. והטעם שכינו [74] שמה טוליטולא,⁶¹ לפי שכיום שעלה
נבוכדנצר הרשע מלך בבל לצור עליה,⁶² עלו עמו גם כן מלכים גבורים רבים
ועצומים לשלול שלל ולבזוז בז, ובתוכם עלה עמהם מלך איספניא ושמו
אישפא"ן,⁶³ ועל שמו נקראת העיר איספניא, על שם המלך אישפא"ן.
והיאודים קראו שמה טוליטולא על שם שטלטלם המקום ממקום למקום.
105 וכשהעיר ה' לב כורש מלך פרס והעביר קול בכל מדינות מלכותו וגם במכתב
לאמר, מי בכם מכל עמו יהי אלדי"ו עמו ויעל,⁶⁴ לא רצו אלו לעלות אל
ירושלים ונתיישבו באלו הארצות. ועליהם נתנבא עובדיא הנביא בזה הפסוק,

90 הרב לחיי עד | 93 צוני | 96 (רובר) פירש | 98 איספניא | 99 ליחא על ישראל | 100 אספניא | 101 פ עלה |
102 (רבים) ונכבדים | 103 איספא"ן; ליחא על שם המלך אישפא"ן | 105 פ ליחא כורש | 106 אלקי"ו

59 סיפור פטירתו עובד על פי יונה, פרק א. הגרעין העובדתי של האגדה מופיע בהערות מעתיק (משנת
1547) בראש פירוש סבע לאסתר: 'כמה"ר אברהם סבע... ממגורשי ספרד... אשר נקרא אל השמים
מעל בתוך הספינה, והיתה מנוחתו כבוד בעיר ורונה יע"א' (כ"י בודליאנה מס' 2333.4, דף 106).
60 שעת הגירוש = גזירות השמד והגירוש מפורטוגל 1497. ראה סבע, אשכול הכופר, עמ' 246-247;
הנ"ל, צרור המור (כ"י בודליאנה, רשימת נויבאוואר מס' 254), דפים 82-83א.
61 טוליטולא, שמה העברי של טולידו. כאן ספרד כולה. שורשיה של האגדה בדבר קדמות היישוב
היהודי בספרד מגיעים עד למאה ה-11. היא זכתה לתחייה במאה ה-15 מטעמים פולמוסיים
ואפולוגטיים, שכן באה להוכיח שהיהודים באו לחצי האי האיברי עוד לפני הופעת הנצרות וקדמו
ליושביה הספרדים. אגדה זו הובאה אצל אברבנאל, פי' מלכים, דף שח ע"א-ע"ב; וכן אצל אבן וירגה
שבת, עמ' לג-לד; רמב"ע, עמ' 54-55; ביינארט, היהודים, עמ' 1-32.

62 על ירושלים.

63 צ"ל ואישפאן לקח עמו יהודים מן השביה לאיספניא.

64 עזרא א, א-ג.

וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים עד צרפת היא אלימני"א ואשקלוני"א⁶⁵ ופרובינצי"א ופרנצי"א וגלות ירושלים אשר בספרד⁶⁶ היא איספני"א, והיא אשר קראו שמה היאודים טוליטולא, על שם שטלטלם המקום והעמידו תלמידים הרבה. והיו בה אנשים חכמים ונבונים וידועים, ובראשם הר' יצחק קאנפנטון ז"ל⁶⁷ שהרכיץ תורה ברבים והאריך ימים ושנים ונפטר בשנת חמשת אלפים רכ"ג⁶⁸ והעמיד תלמידים.

סי' הר"י חיון, [סימן] צ"ד. הר' יצחק חיון בעל הנס.⁶⁹ ופעם אחת היתה עצירת גשמים והכריחוהו המלך והסרנים להתפלל אל ה' אלקיו להוריד הגשם על הארץ. וצוה הרב לסגור כל הבמות⁷⁰ שלהם ולהביא המפתחות ביד הרב וגם הזונות, צוה לגרשם מחוץ לעיר לא תשאר פרסה ואח"כ יתפלל. וכדי לנסותו הניחו במה א' פתוחה וזונה א' בתוכה והביאו המפתחות להרב. ויהי בבקר וישלח ויקרא לכל חכמי העיר ושריה, ויהתל בהם הרב ויאמר להם: על מי אתם צוחקים ולמי אתם אומרים התפלל נא כעדנו בעד הגשם. הלא תדעו אם לא תשמעו, כי הזונה פ' אשר החבאתם אותה בבמה פ' היא יכולה להתפלל בעדכם, ומדוע באתם אלי עתה כאשר צר לכם? וכאשר שמעו את דברי הרב נבהלו נחפזו ויבהלו לגרש את הזונה מהבמה מחוץ לעיר והביאו את המפתח להרב, ויתפלל אל ה' ויאמר: ה' אלקי אברהם יצחק וישראל היום יודע כי אתה אלקים ואני עבדך, וכדברך עשיתי את כל הדברים האלה. ענני ה' ענני!⁷¹ ויהי ככלותו לדבר ולהתפלל, והשמים [74] התקדרו בעבים ורוח. וישלח למלך לאמר: אסור ורד ולא יעצרכה הגשם. ויהי הגשם על הארץ גשמי רצון ברכה ונדבה. הר' יצחק אבוהב ז"ל⁷² והיה עורר בעינו האחת. והסבה היא, כי בזמן הגרוש באותם

108 אלימאני"א | 109 פ' ליחא ופרובינצי"א; ופרנצי"א | 111-112 הרב הר' קאנפנטון | 114 פ' ופ"א
היה | 117 ליחא פרסה | 118 אחת; פ' להרב המפתחו' של הבמות | 120 פ' בעדינו | 121 פלונית (היא) |
127 הרב (הר') | 128 פ' עיור ומעל השורה עור

65 עיר בספרד. 66 עובדיה א, כ.
67 גאון קשטיליה בדור שלפני הגירוש. ישיבתו הייתה בסמורה. ספרו דרכי הגמרא פתח עידן חדש בלימוד התלמוד. ראה בויאריץ, עמ' 2-6; דוד, קנפנטון, עמ' 324-326. החכמים הנמנים בסמון היו תלמידיו של ר"י קנפנטון.
68 שנת 1463.
69 צ"ל ר' יוסף חיון. היה מגדולי מפרשי המקרא בפורטוגל, יצא לתורכיה לפני הגירוש ונפטר בקושטא בשנת 1496. ראה הקר, חיון, עמ' 273-280.
70 הכנסיות. 71 על פי מלכים א יח, לו.
72 מגדולי החכמים בספרד (1433-1493). עמד בראש ישיבות בטולידו, בגואדלחארה ובכויטרגו. יצא עם המגורשים לפורטוגל.

המקומות קיימו וקבלו היאודים עליהם ועל זרעם ולא יעבור אם יהיה עצירת
 גשמים מחוייבים לעמוד על נפשם בתפלה ובתחנונים ולהורידה (!) לארץ גשמי
 130 רצון ברכה ונדבה. ועל התנאי הזה הניח המלך היאודים בארצו.
 סי' הר"י אבוהב, [סימן] צ"ה. ויהי בימים הרבים ההם בימי מהר"י אבוהב
 ז"ל היה עצירת גשמים כי לא היה גשם על פני כל הארץ, ויחלו את פני הרב הנז'
 להתפלל בעד היאודים על אודות הגשמים. ועבר לפני התיבה והתפלל לה'
 אלקיו והפציר בתפלתו. ובעת הוצאת ס"ת דרש ברכים בפ' תולדות יצחק,
 135 והנושא של הדרוש אמר לנו המי"ם, לנו המי"ם, המי"ם לנו,⁷³ וצעק צעקה
 גדולה ומרה ואמר: רבש"ע, גלוי וידוע לפני כסא כבודך כי ישראל הם בצער
 לפני האומות על אודות המים, כי אנחנו מוכרחין להורידה לארץ גשמי רצון
 ברכה ונדבה. רחם על עמך וצאן מרעיתך, לנו המי"ם לנו המי"ם. וכמעט הטיח
 140 דברים כלפי מעלה ואמר: איני זו מכאן עד שתרחם על בניך. והשמים התקדרו
 בעבים, ומיד נענו על ידו.⁷⁴ אמנם לא ירד מן התיבה אלא בעין אחת. ונפטר
 בפורטוגאל שנת רנ"ג,⁷⁵ ויצחק בן ששים שנה כשנפטר מן העולם, ויגוע ויאסף
 אל עמיו ויקבור אותו יעקב בנו.⁷⁶ וחבר פי' על רש"י ועל פי' הרמב"ן ז"ל על
 התורה, ועשה פי' על הד' טורים ושטות על קצת גמרות מן התלמוד וספר
 145 שאלות ותשובות וספר מנורת המאור וספר נהר פישון.⁷⁷ ובמלכות אראגון בזמן
 עצירת גשמים השליכו היאודים כולם מחוץ לעיר וסגרו השערים בעדם עד
 שייבאו המים.⁷⁸ ודרש הר' חסדאי קרשקאש ז"ל⁷⁹ וכה אמר בתחלת דבריו: לנו
 המי"ם, והשי"ת פקד את עמו ונתן להם מים. הר' יצחק די ליאון.⁸⁰ הר' יצחק
 חיון נכה רגלים.⁸¹

129 ליתא ועל זרעם | 130 ותחנונים | 131 תנאי זה | 133 פ ליתא ז"ל | 134 ויתפלל | 135 בפרשת | 136 אדר
 (אמר)

- 73 על פי בראשית כו, כ.
 74 אישור לדרישתם של הספרדים מן היהודים לבקש על הגשם מצוי בשירי שלמה דאפיירה. ראה
 ברנשטיין, עמ' ה-ו, סד-עד; אבן וירגה, שבט, עמ' קמב, 14-15; סבע, צרור המור, דף שח ע"ג.
 75 שנת 1493.
 76 על פי בראשית לה, כט.
 77 על יצירתו הספרותית ראה אנצ' יודאיקה, ב, עמ' 93; על שיטותיו לגמרא עיין בווארין, עמ' 2-70.
 78 עד שירד גשם.
 79 פילוסוף ומנהיג יהודי אראגון במאה ה-14 ובראשית המאה ה-15, מתלמידי ר' ניסים גירונדי. נפטר
 ב-1412(?). חיבורו המפורסם הוא אור ה'.
 80 ראש ישיבה בטולידו בשנות השבעים של המאה ה-15.
 81 ראה לעיל הערה 69.

- 150 הריגת הר"ש מימי, [סימן] צ"ו. הר' שמעון מימי הנהרג על קדוש השם.⁸² ופעם אחת היו יושבים על אבן גדולה מאחורי בית הכנסת ועבר עליהם אנוס אחד, ואמר להם זה הפסוק: על אבן אחת שבעה עינים.⁸³ ורמז להם בזה הפסוק על אבן אחת שהיו יושבים עליה שבעה עיני העדה [75א] שהם ארבעה רבנים בשבעה עינים. אמנם הרב מהר"י מטראני ז"ל אמרה⁸⁴ בלשון אחר על מהר"י אבוהב ז"ל שהיתה עינו א' סמויה, והיה מלך פורטוגל אומר שני עינים יש לי במלכותי שאין בכל העולם ערוך להם, עין נשר אשר בפורטוגאל ועינו של רי"א. ופ"א היה מהלך בדרך בשדה וישב לו רי"א על שן סלע אחד וב' נכבדים אצלו א' מימין וא' משמאל, והיה בחור א' תלמידו עומד לפניו והרב ז"ל בדיחא דעתיה, והיו מדברים בדברי צחות ופנה ר' אל התלמיד ואמר לו: אמור אתה. אמר לו: תן לי רשות שאשב. א"ל שב. ישב על האבן ואמר: על אבן אחת שבעה עינים. אמר ר': תהני לי צחותא שאל"כ אפקרותא היא.⁸⁵ וכאשר ראה הר' שלמה מזל טוב⁸⁶ את ספרי הרב הנז' ופלפולו העצום, וישא משלו ויאמר: אריה נאחז/ תחת כסא יושב בש"מים יצחק/ כי נר מצוה/ אור התורה/ שמר וכא"ב רה"ם יצחק/ אשרי שוקד דל שפתותיו/ אשרי השומע יצחק/ יראה לפי- 165
- ני האדון ישמח אל יום/ אחרון יצחק. וג' מהם הר"י אבוהב, הר"י די ליאון, הר"י חיון נפטרו לחיי עד בכבוד גדול קודם גרוש איספני"א,⁸⁷ זולתי הר' שמעון מימי שנהרג על קדוש השם, והוא כי גזר עליהם המלך⁸⁸ הוא וששה חכמים מבני ישראל שימירו את כבודם ויעבירו עליהם המים הזדונים.⁸⁹ והם לא אבו לעצתו ועמדו על משמרתם ושמרו את משמרת תורת ה' בכל לבכם ובכל נפשם ובכל מאודם. ויצו המלך ויסיעו אבנים גדולות לבנות עליהם קיר אחד 170

154 הר"ב | 155 פ פורטוגאל | 156 פ התיבה נשר תלויה מעל השורה | 157 פ ר' (=רי"א); ליחא בשדה | 160 בפ שאשיב; וישב | 163 פ בש תלוי מעל השורה | 166 ב ליחא נפטר, הגירוש די איספני"א | 167 עליו ועל ששה | 170 אחת

- 82 רב בסגוביה. לאחר הגירוש יצא לפורטוגל. על פרשת מותו שם ראה לקמן. סמוך לציון הערה 90.
83 על פי זכריה ג, ט.
84 מקור המעשה על כפל נוסחאותיו בשו"ת מהרימ"ט (ר' יוסף מטראני), ב, סי' יו (דף כ ע"ג).
85 (ארמית) תועיל לו הצחות (=דברי צחות), שאם לא כן הפקרות היא.
86 לא זוהה.
87 ראה לעיל הערות 69-80.
88 מנואל מלך פורטוגל, שכפה על יהודי פורטוגל במאוס 1497 להמיר דתם. על גורל יהודי פורטוגל בעשור האחרון של המאה ה-15 ראה קייזרלינג, יהודים (2), עמ' 102-145.
89 וימירו דתם. המים רמז לטבילה הנוצרית.

בבית הסוהר עד צוארם לענות אותם ויעשו כן. ולאחר שלשת ימים הרסו את הקיר ויצא אליהם את שמעון הוא וחתניו לוקחי בנותיו ואשתו הצדקת, וששה חכמים מצאו אותם מתים. ויקחו את הר' שמעון וגררו אותו סחוב והשלך מהלאה לשער העיר. ואחר כך הרגו אותו בעונות הרבים, תנצב"ה.⁹⁰ והיה כמת מצוה שאין לו קוברין, ונזדמן שם אב ובנו שהיו אנוסים והיו משמשין בבית הסוהר, ולהם נתן רשות לקוברו. והאנשים האלו הלכו להם מנגד ונתחברו יותר מס' אנשים צדיקים מהאנוסים, שהמירו דתם בעל כרחם וקברוהו בבית הקברות של היאודים והספידוהו [75ב] שם. ועוד, כשהיו מוליכים את עם בני ישראל היקרים לבית השריפה היו מחרפים אותם והיו אומרים דרך לעג קראו לאדניי זה שאתם קוראים תמיד שיצילכם. וזהו כונת המקונן: "שמעת חרפתם ה'".⁹¹

הר' חננאל שעשה פירוש על התורה ונהרג על קדוש השם.⁹² הר' מנחם לבית מאיר בעל קרית ספר, שחבר על הלכות ס"ת כמו שקדם אצלנו בספורו.⁹³ בא מבורגו"ש ונתישב בטוליטולא וחבר ג"כ חידושיין על התלמוד. הר' מנחם נ' הר' אהרן נ' זרח,⁹⁴ חבר ספר פסקי דינים וקרא שמו צדה לדרך, יצא מצרפת בשנת חמשת אלפים ופ"ח.⁹⁵ והיה שם שמד⁹⁶ רב ועצום, כמו שכתב בספרו בהקדמה שלו, והרגו כמו ששת אלפים יאודים, ויצא משם ונתישב בטוליטולא. הר' ישראל מעיר טוליטולא חבר ג"כ ספר פסקי דינים בקיצור על המצות הזמניות, וקרא שמו ספר המצות.⁹⁷ הר' דון שמואל אברבנאל יצא מעיר אישביליי"א ונתישב בטוליטולא.⁹⁸

172 פ אלהם | 175 אנוסין | 176 לקברו | 178 מוליכין | 183 בטוליטור' | 184 דינין | 187 בקצור

- 90 תנצב"ה = תהא נשמתו צרורה בצרור החיים. על פרשת קידוש השם כפורטוגל בשנים רנ"ז-רנ"ח (1497-1498) ראה אברהם מטרופיאל, עמ' 113-114; תשבתי, משיחיות, עמ' 33-52. המקורות לסיפור של ר"ש מימי וחבריו הם סא"ז, עמ' 236-237; סבע, צרור המור, דף שט ע"א.
- 91 איכה ג, סא.
- 92 לא זוהה.
- 93 עיין בפרק רמב"ם (ג), והערות 38-41.
- 94 תלמידו של ר' יהודה בן הרא"ש, נפטר ב'1385.
- 95 שנת 1328. לדברי ר' מנחם בהקדמת צדה לדרך (דף ד ע"א), יצא בנערותו מצרפת בגירוש של שנת 1306, והתיישב בנאבארה. ראה שוורצפוקס, עמ' 482-489.
- 96 'היה שם שמד' — בנאבארה. בפרעות שפרצו בשנת 1328 נהרגו רבים מבני משפחתו על קידוש השם, ור' מנחם עצמו נפגע קשות. ראה גצטמביריה, עמ' 5-29; לירוי, עמ' 139-140.
- 97 ר' ישראל הישראלי, בן למשפחה מיוחסת, סופר הקהל בטולידו בזמנו של הרא"ש. נפטר בשנת 1317. ראה בער, תולדות, עמ' 186.
- 98 חצרון בקשטיליה במאה ה'14. תמך בר' מנחם בן זרח, ונשתמד לפני גזירות הקנ"א. ראה בער, תולדות, עמ' 222-223, 281, 520 (הערה 85).

[ייחוס הרא"ש וגזירות באשכנז]*

סי' הרא"ש, [סימן] צ"ז. הר' אשר נ' יחיאל, הוא הרא"ש ז"ל, יצא מאשכנז הוא ובניו ובני ביתו בשנת חמשת אלפים וס"ה ד' ימים לח' אייר.¹ וסיבת יציאתו מאשכנז היה בשביל הר' מאיר מרוטנבורק שתפסו המושל,² והקהלות של אשכנז פדאוהו בממון רב. והמושל לא רצה ליקח ערב זולת הרב הנז',³ והוצרך ליכנס ערב 5 בעד הממון. וקודם שנתחלק הממון על הקהלות נפטר הרב הנז' בתפיסה,⁴ והמושל העליל על הרב הנז' באומרו, שמאחר ונתפיים ונכנס ערבך ונפטר בתפיסתו קודם שפטר מן המאסר. ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז ובא לטוליטולא ונתיישב בה, והרביץ תורה ברכים והעמיד תלמידים הרבה, ועשה חבור הפוסקים ע"ד הרי"ף ז"ל והוסיף בהם דברי התוספות, ונפטר בשנת ה"א ופ"א 10 ליצירה,⁵ וכבוד עשו לו במותו. והרביץ תורה במקומו הר' יאודה והיו לו שמונה בנים. הר' יחיאל גדול בתורה נפטר על פני אביו. ואחריו הר' שלמה החסיד ומשתדל במצות וגמילות חסדים, ואחריו הר' יעקב בעל הטורים ז"ל, ואחריו הר' יאודה, והר' אליקים, והר' משה, והר' אליעזר, והר' שמעון.

סי' הר' אליקים, [סימן] צ"ח. והר' אליקים הראשון זלה"ה⁶ היה גדול בבית 15 השר שלו, והיה תמיד משתבח שלא יצא מפיו דבר שקר מעולם. ובימיו היה אדם רשע שלא הניח דבר עבירה והרהר לעשות [76א] תשובה וחלה פני הר'

2 בן הר"ר (=נ'); פ ליתא ז"ל וכן בהמשך סיפור ייחוס הרא"ש | 3 וסבת | 4 מהר"ם מרוטנבורק | 5 פ הרב (=ערב) | 6 מהר"ם ז"ל (=הרב הנז') | 7 באמרו; שנתפיים | 16 פ בעולם(!)

* שירבובן של פרשיות אשכנזיות לחוך סיפורי ספרד הוא ממאפייני כתיבתו האסוציאטיבית של סמברי. כיוון שסיים לעיל ברשימות על חכמים שנתיישבו בטוליטולא, הסמין להם את סיפור הרא"ש, שאף הוא יצא ובא לטוליטולא. לזאת הסמין את הגזירה שנגזרה על רבו, מהר"ם מרוטנבורג, שבעטייה יצא הרא"ש מאשכנז לספרד. שנת 1305.

1 ר' מאיר, מנהיגן של קהילות אשכנז במחצית השנייה של המאה ה-13. כרכים מאחיו הוא נמלט בעת משבר אל מחוץ לתחום הקיסרות הגרמנית (כנראה לארץ-ישראל), אך נתפס בקיץ 1268 ונכלא בידי הקיסר רודולף עד למותו, בשנת 1293. ראה גרץ, היסטוריה, ז, עמ' 90-91; איגוס, מהר"ם, א, עמ' 125-162; אורבך, ב, עמ' 541-546.

2 הרב הנז' = הרא"ש. סיפור ערכותו בעבור כסף הפדיון על פי צוואת בנו ר' יהודה לצאצאיו. ראה שכטר, עמ' 374.

3 הרב הנזכר = מהר"ם מרוטנבורג.

4 שנת 1321. על תולדות הרא"ש ראה פריימן, הרא"ש, עמ' יד-מה. על צאצאיו ראה שם, עמ' קד-רח.

5 ר' אליקים בן יהודה היה אביו זקנו של הרא"ש. הוא נזכר בשו"ת ראב"ן, שהיה חמיו, בשנת 1152. גם מקור המעשים על אבותיו של הרא"ש הוא צוואת ר' יהודה בן הרא"ש (שכטר, שם).

אליקים לרפאתו. ואז אמר לו שמור עצמך מלשקר וטוב לך כל הימים. ויהתל בו כמדומה לו שהותרה הרצועה, הלך לגנוב כמו שהורגל. אמר בלבו, אם ישאלני אדם להיכן אני הולך מה נדבר ומה נצטדק, אם אומר האמת אתכיש ואם אשקר 20 אעבור על ציווי החכם, ועל דרך זה נמנע מכל העבירות ושב בתשובה שלימה. ובשנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושבעים⁷ נולד הר' יחיאל הזקן הנ"ל, וכשהיה בן י"ו שנה היה לו חבר נאמן הר' שלמה הכהן שמו, וישבעו איש לאחיו שכל אחד מהם יהיה לו חלק במעשה חבירו הן במצות ובעניינים אחרים. ויהי בליל יום הכפורים שנת כ"ב לפ"ק כבה הנר של הר' יחיאל שהיה לו בכ"ה⁸ 25 כמנהג האשכנזים, ובחול המועד של סוכות נפטר הרב וקרב אליו הר' שלמה הכהן חבירו עד ד' אמות, ואמר בקול גדול לפני הקהל: אני מזכיר לנפטר לפניכם שיזכור הברית שכרת עמי. אז התחיל הנפטר לשחוק בארון עד שראו אותו הקהל. ויהי היום והיה יושב הר' שלמה הכהן לומד בבית מדרשו, והנה איש עומד לנגדו. ויתמה על המראה וישאל לו על ענינו ואמר שהוא בטוב ושהיה לו 30 כסא מוכן אצלו. ואמר לו הר"ש: תמה אני איך יש לך רשות להתראות לבני אדם. אמר לו: יש לי רשות. ויהי כששה חדשים בליל שבת בחצי הלילה נראה גם כן הרב לאשתו ואמר לה: מחר קחי בניך ובנותיך וגורי באשר תגורי כי משחית ה' את העיר, ויהרגו את היאודים ח"ו. ויהי ממחרת ותעש כן ולאחר ימים מועטים חזרה להציל את אשר לה, ונהרגה בעיר עם הקהל בעונות. 35

21 צווי | 22 ותתק"ע (=ותשע מאות ושבעים) | 24 חברו | 28 לצחוק | 30 פ ליתא על | 32 בששה | 35 צ (עם) שאר; צ בעונותינו הרבים

7 שנת הולדתו של ר' יחיאל, אבי הרא"ש, היא 1210. הסיפורים דלהלן על ברית האחוה והרעות שבינו לבין ר' שלמה והתגלותו לאשתו לאחר מותו הם מהאגדות שנקמו ברוח חסידות אשכנז כחוג המשפחה סביב דמות האב, החסיד.
8 שנת 1261. ובנוסף אחר שנת כ"ד (1263).

[ראשית הזמנים החדשים: תגליות, המצאות ותסיסה משיחית]

הארץ החדשה¹, [סימן] צ"ט. ובשנת רנ"ו שמים כי עשה ארץ², היא שנת רנ"ו לפ"ק³, נתגלו בקצה המערב האינדיא"ס החדשות⁴ אשר לא שערום הראשונים ונקרא המקום הזה אמריק"א על שם האיש המוצא אותו שהיה שמו אמריק"ו⁵, ומסבב אותה סביב סביב הים המערבי בכל צד כמו שיסובבו כל השלשה חלקים הנזכרים⁶ מהים הגדול ים אוקיאנוס.

[76] הדפסת הספרים⁷, [סימן] ק"א. ובשנת חמשת אלפים ורע"א ליצירה⁸, התחיל דניאל בומברייג מאנוירס"ה⁹ להדפיס התלמוד וכל שאר ספרי הקדש והוציאם מאפלה לאורה, ותמיד היו הולכים ושבים בביתו אנשים מלומדים כפי האפשר, ולא השיב אחר ימינו ליתן לכולם ככל אשר ישאלו כיד ה' הטובה עליו. ודניאל הנז' היה נוצרי מאביו ומאמו, וה' האיר את עיניו.

סי' האשכנזי שעשה עצמו נביא¹⁰, [סימן] ק"ב. ובימיו¹¹ ויקם באיסטריא, אצל וינציא"ה יאודי אשכנזי אחד¹² ועשה עצמו נביא, ואמר כי ה' שלחו לנגיד על עמו ישראל, ונפוצות יאודה יקבץ מד' כנפות הארץ.¹³ ורבים מאצילי וקציני

2 צ ליתא היא שנת רנ"ו | 3 צ האינדיא"ס | 4 צ המוציא; ב אותם | 5 פאות (=חלקים) | 6 הנז'; צ אוקיינוס | 7 צ ה (=חמשת) | 8 צ בומברייג | 9 האפשר | 10 צ ואימו; צ והקב"ה; צ (עיניו) באמת | 12 צ באיסטריא | 13 ב וינציא; א' אשכנזי; שלחו ה'

- 1 גילוי אמריקה על פי יוסף הכהן, דברי הימים, דף קנד ע"א (להלן דה"י).
- 2 על דרך ישעיהו מד, כג.
- 3 שנת 1496.
- 4 איי הודו המערבית שבים הקריבי.
- 5 אמריקו וספוצ'.
- 6 היבשות אסיה, אפריקה ואירופה.
- 7 סיפור הדפסת הספרים על פי אבן יחיא, שלשלת הקבלה, דף קיו ע"ב (להלן שה"ק); דה"י, דף קלז ע"ב.
- 8 התאריך הוא שנת 1511 על פי שה"ק, 1513 על פי דה"י. הספר הראשון שהגיע לידינו מבית הדפוס של בומברייג הוא משנת 1515. ראה הברמן, בומברייג, עמ' 11-25.
- 9 אנטוורפן, עיר הולדתו של בומברייג.
- 10 ראה דה"י, דף קכג ע"ב; שה"ק, דף מה ע"א-ע"ב.
- 11 של בומברייג קם 'הנביא' שהוא המקובל אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין. החל את פעילותו המשיחית לקראת 1500. החזיונות האסכטולוגיים שחזה המשיכו לפקוד אותו עד שנת 1509. ראה גאנז, א, עמ' 137; קרפפר, עמ' 387-423.
- 12 לעמליין הוא הרמות המשיחית האשכנזית היחידה המופיעה בסד"י.
- 13 רוב הכרונוגרפים בני המאה ה-16 מאפיינים אותו כנביא, ורק פאריצול ודאטו טוענים כי התיימר להיות המשיח. ראה לווינגר, עמ' 35; יעקבסון, עמ' 325-326.

15 וחכמי בני ישראל נטו אחריו. והשיגה ידו לגזור עליהם צומות והפסקות,¹⁴ ולא סרו אל משמעתו. אמנם רבים ממושעי בני ישראל שבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם ואח"כ צללו במים אדירים¹⁵ והעלו חרס בידם בעונות, כמו שאירע בזמן הזה בעונות.¹⁶

ספר רב אלפס, ויניציאה רפ"א
(דפוס בומברג)

18 צ לייכא (בזמן הזה) בעונות]

14 תעניות הנמשכות מספר ימים רצופים. ראה תשבי, אמונה, עמ' 30-42.

15 המירו דתם.

16 עדות על המרות דת מצויה רק בשו"ק. הרמיזה למה 'שאירע בזמן הזה' מכוונת לגל ההתאסלמות בעקבות השבך שחל בתנועה השבתאית באחרית תכ"ו (1666).

[הסולטאנים העות'מאנים (ג): סלים — סולימאן והפחות המושלים במצרים]

ס' סולטאן סלים ולכידת פרס, [סימן] ק"ג. ונחזור לענייננו.¹ והימים אשר מלך
סולטן בייאזיט ל"ב שנים, ותכון מלכותו מאד. וימלוך תחתיו סולטן סלים בנו
בשנת חמשת אלפים ורע"ב ליצירה,² והיה כשבתו על כסא מלכותו הרג כל אחיו
5 ובניהם שבעים נפש. וישם פניו ללכת אל מדינת פרס, ויאסוף מאה וחמשים
אלף פרשים ואיש רגלי לרוב מלבד הג'אניצארוש, ויעשו גשר על נהר פרת
ויעברו בארצות הסופ"י³ מלך פרס ויערכו אתו מלחמה.⁴ ויחרד כל העם, ויצאו
זקני העיר לקראתו ויאמרו אליו: שלום בואך מלכנו ואדוננו המלך סולטן סלים,
כרות לנו ברית ונעבדך ומשול בנו גם אתה גם בנך גם בן בנך. וישבעו לו על
10 הדבר הזה ויכרות להם ברית,⁵ וישב המלך שולטן סלים לדרכו בשלום.

הסולטאן סלים הראשון, כובש ארץ-ישראל ומצרים.

1 שו' וכן בהמשך סיפור הסולטאנים | 4 ב צ ה (=חמשת) | 5 צ (ויאסוף) ק"ג | 6 הג'ניצארוש' | 8 צ ואמרו
לו; פ שלו; צ ואדונינו | 10 סצ וכרת סצ וישוב; פ בשלו'

- 1 דברי הימים של הממלכה העות'מאנית.
- 2 שנת 1512.
- 3 השושלת הצ'פית ששלטה בפרס מ-1501 מכונה אצל סמברי הסופ"י. 'מלך פרס', מייסדה של שושלת
זו, הוא השא"ה אסמאעיל ('אסמעיל') הנזכר לקמן. בין ציוני הערות 13-14.
- 4 סיפור המלחמה שהתחוללה ב-1514 על פי סא"ז, עמ' 283-298.
- 5 על דרך יהושע ט, טו.

סי' ס"ס⁶ שרימה את מ"מ⁷ ע"י הכתב והמכתב אשר נכתב בשם הסופ"י, [סימן] ק"ד. ויהי אחרי הדברים האלה, וישם סולטן סלים אל לבו לבוא הוא וחילו להכות את ארץ מצרים ולהלחם עליה לתופשה מיד קאנצ"ו אלגור"י מלך מצרים.⁸ אמנם יועצי [77א] קושטנטינא שריה וחכמיה לא נתנו לו יד, כי אמרו: איננו רשאי שירים איש את ידו ואת רגלו על ארץ מצרים בחרב מלך התוגר עם אחיו הישמעאל"י. ולא אבה המלך לעצתם ולא שמע בקולם, כי חפץ הוא בארץ מצרים לאכול מפריה ולשכוע מטובה. ויעש גם הוא בערמה וישלח ספרים לקאנצ"ו אלגור"י מלך מצרים על שם מלך הסופ"י אויב שולטן סלים, דברי שלום ואמת.⁹ ודא פתשגן¹⁰ הכתב אשר נכתב בשם המלך הסופ"י: כה אמר אביך ואחיך מלך פרס, שלום לך ושלום לעוזרך המלך האהוב שולטן קאנצ"ו. הלא ידעת אם לא שמעת את הדרך אשר הוא הולך בה סלי"ם האכזר, אשר הרג ולא חמל על בניו ובני ביתו לפי חרב. וכה עשה לבניו ולאחיו, לנו מה יעשה? והנה הוא עושה מלחמות רבות ועצומות וכובש מלכיות וככל אשר יפנה ירשיע, ובכל אשר הוא עושה ה' מצליח בידו. ועתה שמוע שמעתי, כי הנה הוא יוצא לקראתך למלחמה בעם כבד וביד חזקה להכות את ארץ מצרים ולהשמידך מעל הארץ הטובה, ונתנה לסנא"ן באשה משנהו הטוב ממך. וזאת העצה היעוצה, לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישמעאל"ל עוד. אזור נא כגבר חלציק, שא נא כליך תליך וקשתך וצא לקראתו למלחמה, ואני אהיה לך לעזרה ונלחמה יחד עמו, אולי אוכל נכה בו ואגרשנו מן הארץ כי עת צרה היא מפני חמת המציק. ותשובתך מהרה חושה אל תעמוד, על יד איש נאמן רוח מכסה דבר, פן ישמע סלים האכזר ויוסיף שנאה על שנאתו. ושלום רב ממני אביך, סופ"י מלך פרס. ונתן סולטן סלים הכתב אל רץ אחד מעבדיו וישלח אותו אל ארץ מצרים ויצוהו ויאמר לו: פקח עיניך וראה שלא תגלה רז זה לשום אדם בעולם, ותעשה עצמך

11 ב' שר' ס' (=ס"ס); ב' כתב; ב' ליחא אשר כתב | 12 בס' לבא | 13 בסצ' לחפשה | 15 בצ' להרים ספ' שירים | 18 השופ"י | 20 פ' שלו' (לך) ושלו' וכן בהמשך הסיפור | 22 לאחיו ולבניו | 25 (את) הארץ | 26 ב' לסינאן בצ' פאשה ספ' באשה | 27 צ' (עוד) לכן | 28 למלח' | 29 ליחא בו

6 סולטאן סלים. 7 מלך מצרים.
8 מלחמת סלים בממלוכים החלה בשנת 1516, היא שנת שלטונו האחרונה של השליט הממלוכי קאנצוה אלגור"י.
9 אסתר ט, ל. איגרות הוחלפו בין הממלוכים לצפונים. ראה אבן איאס, ד, עמ' 123, 184, 207, 218, 220 ועוד. על משלוח המכתב, בשם מלך פרס ראה סא"ז, עמ' 315-316. החלטתו של סלים לצאת למלחמה באה בעקבות הידיעות על ריכוז צבא של אלגור"י בחלב ועל התקשרויותיו עם שאה אסמאעיל, מייסד השושלת הצפונית בפרס. על משולש היחסים בין הממלוכים, העות'מאנים והצפונים ראה איילון, סולטאנות, עמ' 126-132.
10 (ארמית) וזה נוסח.

כאחד ממלאכי מלך פרס. וישנה את טעמו, וישלחיו מאתו בשלום לחקור
 35 ולרגל את ארץ מצרים. וישא העקו"ב רגליו וילך ארצה מצרים¹¹ במקלו
 ובתרמילו בידו, ויבוא ויעמוד לפני מלך מצרים לילה, ויקוד וישתחו לאפיו.
 ויתמה עליו מלך מצרים על מראהו ועל קומתו וישאל לו לשלום, למי אתה ואנה
 תלך? ויאמר לו: אדוני סופ"י מלך פרס שלחני אליך, וכדברים האלה אמר לי
 אדוני, [77ב] וגם במכתב כתוב וכמוס עמדי. ויוצא לו את הכתב, ויקראו סופרי
 40 המלך בעת ההיא ויקראו לפני המלך באר היטב והשרים אשר עמו. ויהי ככלותו
 לקרות ויחרד האיש וילפת וימס לבו בקרבו ויהי למים על השמועה כי באה.
 ויועץ המלך עם שריו ועבדיו, ויאמר אל עמו: הנה עם בני ישמעאל¹² זרעא
 מערב כחסף טינא¹² רב ועצום ממנו. ויכתוב לו תשובת הכתב לאמר: חן חן אך
 עצמי ובשרי אתה, כי אני ידעתי את האיש ואת שיחו וזדון לבו ורוע מעלליו, וזה
 45 חסדך אשר תעשה עמדי, ונסע ממצרים ונבוא ונלחמה יחד עם סלים האכזר,
 כעמי כעמך כסוסי כסוסיך רק חזק ואמץ אל תערוץ ואל תחת, ושלום מאת
 אחיך קאנצ"ו. ונתון הכתב כתוב וחתום חותם בתוך חותם בטבעת המלך,
 וישלחיו מאתו בשלום, ויבוא הרץ ויעמוד לפני סולטן סלים אדונו, ויתן לו את
 הכתב אשר שולח מארץ מצרים, ויחרד המלך חרדה גדולה עד מאד, ויאמר מי
 50 אפוא הצר הצורר אשר רימני. וישלח ויקרא לכל חכמי קושטנטינא יועציה
 ושריה, ויקרא לפניהם את הדברים האלה, ויחר אפו עליהם ויאמר להם: ראו מה
 מבקש לעשות לי מלך מצרים. אני שלום והמה למלחמה, וכי הוא אויב לי
 ומבקש רעתי, כי הוא בוחר במלך הסופ"י ונועצו לב יחדיו, עלי ברית יכרותו,
 והאלקים אינה לידי הכתב אשר נכתב בשם מלך מצרים לשלוח אותו למלך
 55 פרס. ועתה הותרה השבועה¹³, ונעלה עליו ונקח המלכות ממנו. ויענו כל העם
 קול אחד ויאמרו: טוב הדבר אשר דברת לעשות. וסיבת השנאה שנפלה בין
 סולטן סלים ובין קאנצ"ו מלך מצרים היה על דבר אשר לא קדמו אותו אנשי
 עלא אלדול"א בלחם ובמים אחרי שובו מהכות את אסמע"ן שא"ה מלך פרס.
 ותקצר נפש העם בדרך ברעב ובצמא, ויט אהלו אל מקום הנקרא אלכ"יר ויתנו
 60 עליו. וזה המקום הוא ממחוז ממלכת קאנצ"ו מלך מצרים, ומושל עליו על"א

34 צ כא' (=כאחד); פצ ממלכי; ספצ ליתא מלך | 35 הארץ | 36 בסצ ויבא | 39 ליתא כתוב | 41 צ בקירבו |
 44 צ (האיש) הזה | 45 בסצ ונבא | 48 בסצ ויבא | 50 רמני | 55 המלכו' | 56 צ א' (=אחד); ב וסבת | 57 סצ
 אותו בפ ליתא אותו | 58 ס מהכו'; ב שאח | 59 ב אלפי"ר ספצ אלכ"יר

11 על דרך בראשית כט, א.
 12 (ארמית) זרע מעורב כחרס (העשו) טין, על דרך דניאל ב, מא, מג.
 13 על השבועה (האיסור) להלחם בסולטן הממלוכי בשל היותו מוסלים ראה לעיל בין ציוני הערות 8-9.

אלדול"א משנהו.¹⁴ יוצא עלא אל דול"א לקראתו בעם כבד וביד חזקה וירא אותם והנה זועפים, ויעבר קול בכל מדינות מלכותו: כל איש ואשה אשר יכלכל את מתנה [78א] סולטן סלים בלחם ובמים ידקר בחרב. ותכבד (!) עליהם הרעב מאד עד כי אכלו את הסוסים ואת הגמלים, ואנשים הרבה מתו ברעב, והנשארים צפד עורם על עצמם וילכו בלא כח לארצם, והנשארים ישבו במחנה עד חיותם. 65 וישלח ספרים אל מלך מצרים להודיע לו על הדבר הזה שעשה עמו עבד אלדול"א, וכי מנע ממנו מים ולחם עד כי מתו כל אנשיו וסוסיו ורכבו, ונשארו מעט מהרבה. ויהי כקרוא מלך מצרים הספרים וישמח בהם, ויכתוב לסולטן סלים כתב התנצלות לאמר: הנה הוא בידך, סוב ופגע בו ואל תבט אל מראהו 70 ואל גובה קומתו, כי מאסתיהו,¹⁵ וכזה וכזה יעשה עמי, שאני אדונו, ולאחרים מה יעשה? ואחר כך כתב לעלא אל דול"א על יד איש נאמן לאמר, הגד הוגד לי מה שעשית בסולטן האכזר סלים. ישלם ה' פעלך, ומי יתן והיה, כי הרוג תהרגנו ולא תחמול עליו ועל עמו ולא תחיה כל נשמה.¹⁶ ויהי לתקופת השנה ויואל סולטן סלים להנקם מעלא אל דול"א וישלח עליו את סנאן כאש"ה בחיל כבד 75 ויערכו אתו מלחמה, וינגפו חיל עלא אל דול"א ויפלו חללים לפניו, ויקח את ארצו מידו,¹⁷ ויתפוש את עלא אל דול"א חי, ויאסרהו בנחושתיים ויוליכיהו אל סולטן סלים, וידבר אתו משפטים ויען ויאמר לו: בזאת תדע, כי לא מלבי עשיתי כי אם ברשות אדוני, ויראה לו את הכתב אשר שלחו קאנצ"ו, ויצו ויעבירו את ראשו, ועברתו שמרה נצח¹⁸ על מלך מצרים.

80 ס'י שאלת חלו' של הר"ש ששאל על ס"ס, [סימן ק"ה. ובשנת וינחם ה' על הרע"ה היא שנת חמשת אלפים רע"ה ליצירה,¹⁹ כאשר ראה הרב ר' שלמה דיל

63 ס עליה | 68 בקרא | 69 ליתא טוב | 70 גבוה | ליתא וכזה | 72 ליתא בסולטן: לסלים; הרג | 73 צ ויאל | 74 ב סינאן ס לסנאן צ למשנהו לסנאן: בצ פאש"ה | 78 ב שלח לו צ שלחו לו | 80 חלוס; ליתא של; ליתא ששאל; ש"ס (=ס"ס) | 81 ב ליתא היא צ ליתא שנת חמשת אלפים רע"ה ליצירה; צ ר"י (=ר')

14 עלא אלדולה, שליט מדינת ד"ו אלקדר התורכמנית בדרום מזרח אנטוליה. בעת מסע המלחמה של סלים נגד הפרסים (לעיל, סמוך לציון הערה 4) סירב עלא אלדולה לסייע לצבא העות'מאני ולספק לו מזון. מעשיה אלה של המדינה התורכמנית, שנחשבה לווסאלית של הסולטאנות הממלוכית, הגבירו את המתיחות בין סלים לבין קאנצוא אלגורי. ראה סא"ז, עמ' 284-285, 298-308, 323-324; אבן זנבל, עמ' 8-9 (להלן אב"ז).

15 שמואל א כב, יח; טז, ז.

16 על דרך רות ב, יב; שמואל א טו, ג; דברים כ, טז.

17 כיבוש ממלכת ד"ו אלקדר התנהל בחורף 14-1515 לאחר שוב סלים ממסע המלחמה נגד הצפופים.

18 עמוס א, יא.

19 שנת 1515.

מדרש²⁰ את מעשה תקפו וגבורתו של סולטן סלים ובכל אשר יפנה יצליח, ונתן עיניו לכבוש את מצרים, שאל שאלת חלום אם יצליח במצרים,²¹ וענו לו זה הפסוק: והיה זה שלום אשור כי יבוא בארצנו,²² ופי' עד שילכוד סולטן סלים את אנדובלאט²³ שהיא אשור, ואז יהיה שלום.²⁴ ועוד שאל פעם שנית וענו לו זה הפסוק, ומלך ע"ז ימשול במ, ²⁵ ופי' בשנת ע"ז לפ"ק²⁶ ימשול סולטן סלים במצרים.

[78] סי' יציאת ס"ס לקראת מ"מ, [סימן] ק"ו. והיה בשנת רע"ו²⁷ וישא סולטן סלים את ראש אייא"ס אגא שר הצבא של הרגליים ואת ראש אלגז"אלי שרו של דמשק ואת ראש כירביקי שרו של ארם צובא אשר הוא מתחת יד קאנצ"ו מלך מצרים,²⁸ ויעש סולטן סלים בערמה וישלח לו מלאכים לאמר: עבדך ובנך אני. עלה עמי והושיעני מתחת יד מלך מצרים. ואם כה תעשה עמי, ארץ מצרים לפניך היא, ומשול תמשול בה בלא כסף ובלא מחיר עד יום מותך, רק הכסא אגדל ממך. ותעבור המנחה על פניו מבית גנזי המלך אבנים טובות ומרגליות. וייטב הדבר בעיני כירביקי, ויכרות עמו ברית וישבע לו על הדבר הזה, וימרוד במלך מצרים. ועוד נשא שולטאן סלים את ראש פ"רחת באש"ה ואת ראש יוניס באש"ה ויעש משתה לכל עבדיו וילבישם בגדי מלכות, ויתן להם צידה לדרך ויסעו מקושטנטינא למלחמה. והיה בדרך במלון ויבא הפליט ויגד

82 צ חוקפו; ב ירשיע ויצליח | 83 צ יצליח מלך מצרים או לא | 85 סצ אנדובלט; צ ב' (=שנית) | 88 שר' סלי' | 89 ספצ הגא; ב אלגאזילי צ אלגולי | 90 ב חירביקי"; ספ כירביקי צ כירביק (!) וכן בהמשך הסיפור | 91 סצ בעורמה | 96 ב ש"ס צ ליחא ש"ס; ב פירחא"ט; בצ פאשה וכן בהמשך | 97 צ (לכל) שריו ועבדיו; ספצ ויעש ב ויתן | 98 ליחא ויבא הפליט; ויוגד

- 20 לא זוהה.
- 21 סיפור שאלת החלום (סא"ז, עמ' 375-377) מעיד על התסיסה המשיחית שפקדה את יהודי האימפריה העות'מאנית לרגל כיבוש ארץ-ישראל בידי סלים. שחרורם של היהודים מעול לוחציהם הממלוכים הביא להם רווחה רבה.
- 22 מיכה ה, ד.
- 23 אנדובלאט = עלא אלדולה (לעיל הערה 14; וראה סא"ז, שם). והכוונה למיקום ממלכתו, שזוהה עם אשור.
- 24 משחק מלים: סלים-שלום.
- 25 ישעיהו יט, ד. פסוק זה עוסק בכיבוש מצרים.
- 26 שנת 1517, שנת כיבוש מצרים בידי העות'מאנים.
- 27 שנת 1516, שבה החלה המלחמה בממלוכים.
- 28 סלים הצליח למשוך לצידו את אלגזאלי וח"ירבק, אמירים ממלוכיים שמשלו במחוזות סוריה, עוד קודם המלחמה. 'נשיאת ראש' היא הכרה בערכם ובכוחם של האמירים הנ"ל. 'ארם צובא' = העיר חלב.

לסולטן סלים לאמר, כי נסע מלך מצרים בעם כבד וביד חזקה, והנה מציב לו יד
 להתחבר עם חיל הסופ"י ועם חיל כירכיקי שרו של ארם צובא,²⁹ כי בטוח עליו
 להושיעו והוא לא ידע כי מרד בו.³⁰
 סי' יציאת מ"מ לקראת ס"ס³¹ ודגל הנביא לפניו, [סימן] ק"ז. ויהי ביום
 השביעי י"ו לרביע אלאכ"ר שנת תתקכ"א לחשבונם³² נסע מ"מ הוא וכל חילו
 וצבאו ופקודת חיל שרכס שלשה עשר אלף רגלי, וכלי המשחית נשאו אותם על
 העגלות, ועפר השרפה³³ לרוב ואבני הקלע. ונסע בראשונה רגל דגל נביאם
 שהיה להם בארץ מצרים בבית גנזי המלך, ועליו צורת כף רגל מרוקם באבנים
 טובות ומרגליות,³⁴ כי אמרו הגוים, כאשר הגיע עתו למות, נמצאו לפניו אנשים
 חכמים, ויפלו לפני רגליו ויבכו ויתחנו לפניו ויאמר, הננו לך עבדים. אם יבוא
 צר ואויב עלינו או על הדורות הבאים אחרינו, מי יצא לפניו? ומי יוליכם? ומי
 יביאם ולא תהא עדת ישמעאל כצאן אשר אין להם רועה, ואנה ינוסו לעזרה?
 ואז נכמרו רחמיו עליהם, ופשט להם את רגלו ואמר להם: אל תפתדו ואל תיראו
 ביום קרב ומלחמה נהדוף את אויביכם מפניכם בכף רגלי. וזה לכם [79א] האות,
 ביום מלחמה תוציאו את דגלי להושיע אתכם. ויעשו את תבנית כף רגלו בדגלו
 מרוקם באבנים טובות ומרגליות, והיה לכם למשמרת עד יקו"ם גוי אויבו.
 ובאותו היום הוציאוהו עמהם לחזק את לב העם למלחמה, וישאוהו בשמחה
 ובשירים בתוף ובכנור וחצוצרות התרועה בידם, וכליפת אחמד אלבדווי
 ואברהים אל דסוקי המשאיי"ך שלהם³⁵ מרקדים ומהללים לפני הדגל
 ואומרים: אחינו בית ישמעאל שמחו, אתם קרבים היום למלחמה על אויביכם
 אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תערצו ואל תחפזו מפניהם, כי נביאכם הולך

100 צ ליתא שרו של ארם צובא | 103 ב אלרביע; צ מלך מצרים (=מ"מ) | 104 ב ג"רקי"ש סצ שרכס; בצ
 י"ג; צ רגלי בספ ליתא רגלי | 105 בצ השרפה ספ השריפה; צ ליתא רגל | 107 צ (עתו) מחמד (מעל השורה) |
 108 צ הנינו; ב יכא | 110 צ תהיה | 112 ב תהדפו סצ בהדוף | 114 אויכו | 116 צ ובכינור; ספצ וחצוצרות ב
 וחצוצרות | 117 ואיברהים אלדמוהי(!); צ המשיי"ך | 118 פ ישראל (מעל השורה) ישמעאל | 119 צ תראו

29 על מסע אלגורי לצפון סוריה ראה לקמן. על קשריו עם הצפונים לעיל הערה 9.
 30 הוא = אלגורי. מרד בו = ח'ירבק.
 31 ראה לעיל הערות 6-7.
 32 31 מאי 1515 על פי אב"ז, עמ' 2. התאריך צ"ל 1516.
 33 כלי המשחית = החותכים. עפר השריפה = אבק השריפה.
 34 דגל מלכותי נישא לפני הצבא הממלוכי ביום צאתו מקהיר. ראה סא"ז, עמ' 320. להלן סיפור אגדה
 המייחס את סגולותיו של הדגל למוחמד, מייסדו של האסלאם.
 35 ראשי שבטי הבדואים, ששימשו חילות-עזר לצבא הממלוכי. ראה אב"ז, עמ' 14.

120 עמכם להלחם לכם עם אויביכם להושיע אתכם, ועל צבאו ארבע כתות שלהם והם אלשפע"י ואלחנבאל"י ואלמאלכ"י ואל חנפ"י.³⁶ ורכים מעמי הארץ יצאו עמהם, ותבקע הארץ לקולם, והיה יום אשר לא היה כמוהו במצרים, ועל צבאו דגלי מחנות הכ"ד שנג'קליס³⁷ אשר היו במצרים, והקצינים רוכבים על סוסייהם מלובשים בגדי שש ורקמה ועליהם בגדי מלכות והחליל מכה אחריהם, וגמליהם נושאים מקניהם וקנינם ואהליהם. ונסעו הכשפליכ"ס³⁸ המושלים על י"ד כפרים מתחת יד מלך מצרים שהם אסיו"ט ופתו"ם ורעמס"ס³⁹ ומנו"ף ודמנהו"ר ואלמחל"ה ואסכנדר"א וכפתו"ר⁴⁰ ואלצעי"ד ואלג'יז"ה ואל מונפי"ה ואלבוחייר"ה, ואל גרביי"א וסנהו"ר, ועמהם אנשי אלו המדינות כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה, ונלוו גוים רבים עמהם מהערביים בחרבות וברמחים כחול אשר על שפת הים. ויסע מלך מצרים הלך ונסוע⁴¹ עד כואם לארם צובא, וישת אל המדבר פניו ויט שם אהלו.⁴² רק רכושם וקנינם עזבו בארם צובא בבית אנשי המדינה. וישלח מלך מצרים שר אחד משריו להודיע ולהשמיע לסולטן סלים שהם מוכנים למלחמה.⁴³

135 ס' דברי ס"ס, [סימן] ק"ח. ויאסוף סולטן סלים את כל חילו וישאל להם לשלום ויאמר להם:⁴⁴ אל תיראו ואל תערצו ואל ירך לבבכם מחיל מלך מצרים,

120 צ אויביכם; צ ד' (= ארבע) | 121 פ ואלחנבאל"י; סצ ואלמלאכי | 123 שאנג'אקליש | 124 צ (אחריהם) הינו הבר"ס בערבי (= חליל עשוי מקנה סוף — שש"ר) | 125 ב ואהליהם; ספצ ואהלים; ב הכשפליכ"ס הכשפליכ"ס צ הכשפליכ"ס | 126 צ רעמסס וכן כל שמות 'הכפרים' הבאים בלא ו' | 127 צ אסכנדר"א; בצ (ו) אלסעי"ד; ב ואלג'יז"ה | 128 ואלמופי"א; ואלבוחייר"א; וסנהו"ר | 129 צ ליטא ועמהם | 130 צ (הים) ויסעו | 131 צ וישם | 134 ליטא דברי; ש"ס

36 השופטים המשתייכים לאסכולות המשפטיות המוכרות. ראה בפרק רמב"ם (ד), סמוך לציון הערות 77-76.

37 המחוזות שבראשם עמדו האמירים הממלוכים. סנ'ק (תורכית) = דגל; המונח ציין יחידה טריטוריאלית מנהלית, באימפריה העות'מאנית.

38 הקשאף (יחיד פֶּאשֶׁף) היו מושלי מחוזות בתקופה הממלוכית. הסיומות של מונח זה כשפליכס ושל הקודם לו הן ספרדיות.

39 פתום = פיוס; רעמסס = עין אלשמס, ליד פלוסירוס; ראה גולב, טופוגרפיה, עמ' 268-269 (מס' 24, 26). למניין המחוזות ראה אב"ז, עמ' 4. על מיקומם ראה מפת מצרים, עמ' 234.

40 כפתור = דמיאט. גולב, שם, עמ' 262 (מס' 6).

41 על דרך בראשית יב, ט.

42 העיר חלב שבצפון סוריה.

43 על חילופי משלחות בין אלגוריי וסלים שקדמו להתנגשות הצבאית ראה סא"ז, עמ' 323-324; אב"ז, עמ' 10-12.

44 נוסח נאומו של סלים הוא פרי דמיונו של סמברי.

כי אין מעצור לה' להושיע כרב או במעט.⁴⁵ ובתנאי אם תלכו אמי למלחמה ותהיו [79] כולכם לב אחד ואגודה אחת איש את רעהו ועזורו ולאחיו יאמר חזק, אזי נצליח. ויאמר להביא אגודה אחת של חצים בידו, ויאמר להם: מי יש בו כח בכם וישבר אותם בבת אחת? ויאמר לו: לא יתכן זה בשום אופן בעולם. ויוצא להם אחד אל אחד וישבר אותם לעיניהם, ויאמר להם: כך הוא. אם תהיו 140 כולכם לב אחד אין כל בריה יכולה לעמוד בפניכם. ועתה התחזקו והיו לאנשים ונלחמתם. וישבעו איש לאחיו. ויצא סולטן סלים לקראתו ויערכו אתם מלחמה ביום א' כ"ב לחדש רג'ב שנת תתקכ"א לחשבונם,⁴⁶ וילחמו עליהם חיל הג'ירכש⁴⁷ ויבואו על הג'אניצארוש של סולטן סלים בכח גדול, ויתנו אש 145 באלים המנגחים⁴⁸ ותרעש הארץ לקולם, ושמש וירח קדרו, כי עלה עשנם השמימה, ויכו בחיל ג'ירכ'ס מכה רבה ועצומה. ויאזרו חיל סולטן סלים הנחשלים וירדפו אחריהם ויחלישום לפי חרב. וגם חיל כירביך אשר בטח בו מלך מצרים נטו אחרי סולטן סלים, וימרדו במלך מצרים.⁴⁹ והוא היה עמהם לשלום והם באו עליו למלחמה בטח, ויכו בהם מכה רבה ועצומה. ומפני 150 חמדת הממון שהניחו בבתיהם⁵⁰ כל מי שימצא אחד מחיל מצרים היו הורגים אותו.

סיבת בריחת מ"מ, [סימן] ק"ט. ומפני כובד המלחמה נרפו ידי השליש של מלך מצרים, ונפל הדגל ארצה מיד שלישו, וגם הוא נאנח וישוב אחר, ונפל על הדגל וימות. וכאשר ראה מלך מצרים כך נמס לבו בקרבו והיה למים, ולקח 155 המעשה הזה לעצמו לסימן רע. ועוד, כי פעם אחד במצרים שאל לתוכן שלו: מי

136 ב לה' ספצ ליחא לה'; ב במועט | 137 צ א' (=אחד, אחת) וכן בהמשך הסיפור | 138 (חצים) ויקחם | 139 כיניכם (=ככם) | 140 צ (אותם) לפניהם; (הוא) במלחמה | 141 ב (כולכם) כאגודה אחת ולב צ בלב א' | 142 צ (לאנשים) פן תעבדו לישמעאלים והייתם לאנשים | 143 ריג'יב | 144 ב הג'ירקיוש צ הג'ירכישש; ב הג'יניצארוש | 146 ב ג'ירקיש צ ג'ירכשש ב ויאסרו (=ויאזרו) | 149 בצ כשלום ספ לשלום | 152 ב סבת; צ השליל (!) | 153 צ (הוא) מחמ"ד; בס וישב פצ וישוב | 154 בצ וימת; ספ וימות; בויהי | 155 ב המעשה הזה ספצ זה המעשה; צ (רע) ומיר נפל; ב ליחא כי; ב לתוכן אחד

45 דברים כ, ג; שמואל א יד, ו.
46 המערכה בין העות'מאנים לבין הממלוכים התחוללה ב-24 באוגוסט 1516 ליד מרג' דאבק שמצפון לחלב. התאריך על פי אב"ז, עמ' 14. תיאור המערכה שם, עמ' 14-18; וכן על פי הכהן, דה"י, דף קמו ע"ב.
47 הצ'רקסים, הגדודים המובחרים של הצבא הממלוכי.
48 התותחים.
49 ראה לעיל הערה 28, 30.
50 של אנשי חלב (לעיל בין ציוני הערה 42-43).

תופס המלכות אחרינו? לקח נייר חלק ונטל קולמוס וכתב עליו אות סי"ן, ר"ל איש אחד שראש שמו סיבולת⁵¹ לו המלוכה. ולא שת לבו גם לזאת, בחושבו כי סינא"י שרו של דמשק תופס המלכות. וכאשר ראה מלך מצרים את מעשה תוקפו וגבורתו של סולטן סלים שראש שמו סי"ן, שהוא סלים, שם על לבו אותם דברי התוכן, ויתן בלבו לברוח. ושנה את טעמו ויורד רירו על זקנו,⁵² וברח לילה וישב בכפר אחד מערי מצרים ושמה [80א] דא"ר אל בק"ר, וישב שם עד יום מותו.⁵³ ותהי מלכותו ט"ו שנים, ומת בן ע"ו שנים.

ויקם מלך חדש על מצרים ושמו טומנבאי, [סימן] ק"י. וישמעו מצרים כי ברח מלך מצרים, ויקומו עם הארץ ונאספו במקום הנקרא במצרים קלע"ת אל ג'בא"ל ביום כ"ט לרמצא"ן שנת תתקכ"ב לחשבונם.⁵⁴ וימליכו את טומנבאי עליהם למלך, ולא רצו חיל מצרים להמליך את מחמד'ן קאנצ"ו אלגורי המלך, כי היה רך בשנים. והאיש טומנבאי היה גבור חיל, ולא היה בעל ממון. ונאספו עם הארץ, שריה ושופטיה, ולקחו מגנזי המלך ששים אלף פרחים להוצאת המלחמה. ויאסוף טומנבאי אנשים גבורי חיל לעזרה, ואת כל העבדים והערביים הנמצאים בכל מדינות מלכותו. וימן להם המלך סוסים ופרשים וכלי מלחמה ואת עפר השריפה, ויפרוץ מחנהו מאד מאד.

סי' ס"ס בנוגפו את מצרים ואת בתינו הציל,⁵⁵ [סימן] קי"א. ויהי כשמוע סולטן סלים כי אנשי מצרים המליכו את טומנבאי עליהם למלך, וישם פניו ללכת ארצה מצרים. וכאשר הגיע סולטן סלים לכפר מכפרי מצרים הנקרא אל כנכא, וישמעו מצרים. ויוצא מלך מצרים כרוז ויכריזו ברחובות מצרים: כה אמר המלך, כל איש ואישה אשר ילך ויכה מחיל סולטן סלים ויביא את ראשו

156 צ הקולמוס; צ (ר"ל) לומר | 157 צ ליתא אחד; ב בחשבו | 159 תקפו | 160 צ ליתא אותם | 162 שנה | 164 ב המלך קאנצו צ המלך | 165 ב לרמזאן ספ לרמצאן צ לרמדן; צ (וימליכו) במקום המלך | 166 צ ליתא למלך; ב מיחזימ"ד; צ קנצו | 168 צ ס' (=ששים); צ זאובים(!) | 169 גבורים | 170 סצ ויתן | 172 שר' ס'; בנוגפו | 175 סצ אלכנבא | 176 מלך מצרים

51 סיפור החוכן והסיבולת על פי אב"ז, עמ' 5. כאן סיבולת היא ניבוי על פי סימן — נוטריקון. ראה גם שופטים יב, ו.

52 על דרך שמואל א כא, יד.

53 רוב המקורות גורסים, כי אלגורי מת בשדה המערכה ליד חלב. ראה סא"ז, עמ' 328 והערות 21, 25 שם.

54 התאריך (אצל אב"ז, עמ' 24) הוא טו בחודש רמזאן שנת 922 ה. טומנבאי הומלך כסולטאן באוקטובר 1516 במצודת קהיר, היא קלעת אלג'בל.

55 שמות יב, כז. לפנינו שימוש חילוני קיצוני בכתוב.

למלך, יעשירונו המלך עושר גדול.⁵⁶ ויהי כשמעם ויאספו כל איש מצוק וכל איש מר נפש ויבואו עליהם בטח ויהרגו בהם הרג רב.⁵⁷ וכראות ס"ס כי מלך מצרים הולך וגדל למלחמה, ויירא מאד, ויצר לו.⁵⁸ וישנה סולטן סלים את טעמו הוא וכירביקי, וילכו בקצה המחנה לראות מעשה תוקפו וגבורתו, כי אמר לו כי הוא האיש גבור חיל. והביא אנשים אשר שנאה נפשו בהם, וילבישם בגדי מלכות ונתון על איש אחד מהם הוד מלכות ודגל סולטן סלים נטוי על ראשו מלמעלה למען יחשבו חיל מלך מצרים, כי המלך ומשנהו תחת הדגל כמנהג. גבורת טומנבאי, [סימן] קי"ב. ויהי אחרי כן ויעבר עליהם טומנבאי על סוסו וכובע נחשת על ראשו ושריון קשקשים הוא לוכש, ומצחת נחושת על רגליו וכידון נחשת בין כתפיו, וחץ חניתו כמנור אורגים.⁵⁹ וירא את חיל סולטן סלים ואת הדגל נטוי על ראשו מלמעלה ויחשוב טומנבאי כי הוא המלך, ויהתל בו ויאמר לו: האתה [ב80] זה סלים הכלב מזרע הערלים אשר מלאו לבו להלחם עם מלך ישמעאל מזרע ישמעאל? ויקחהו בציצית ראשו וישאהו מעל סוסו, וישליכוהו ארצה בכחו גדול והיה לבשר אחד.⁶⁰ וירדוף אחרי החיל ויך בהם מכה רבה ועצומה, ויגוס מפניהם⁶¹ כעוף הפורח באויר שמח וטוב לב, בחושבו כי הרג סולטן סלים ויאמרו לו עבדיו: הגד הוגד לנו כי הרגת את סולטן סלים, ומי יתן והיה שהוא אמת. הלא זה אשר אמרו התוכנים עליו, שראש שמו סיבולת ילכוד את מצרים, והוא סלים. וכאשר ראה סולטן סלים את מעשה תוקפו וגבורתו⁶² נתיירא מאד לנפשו, וישלח אל גזאלי כמרגל לחפור ולחקור את ארץ מצרים ולדעת מקום המחנה של מלך מצרים ומה הם עושים למלחמה.⁶³ ויכתוב לו אלגזאלי ספר, ונתון אותו לאיש נאמן רוח מכסה דבר לאמר: הנה טומנבאי

177 טפצ ליתא (יעשירונו) המלך; צ כשמוע העם; 178 ב בהם; ספצ מהם; ב ש"ס סולטן סלים צ סר סלים וכן בהמשך הסיפור | 183 צ כמנהגו | 184 בסצ ויעבור | 184 צ טונבאי | 185 לברש | 186 ב ועץ ספצ וחץ (בספר שמואל א יז, ז; כא, יט שהוא מקור השיבוץ ישנם חילופי קרי וכתוב בין 'עץ' ל'חץ') | 188 צ הערילים | 191 וינס; כחשבו | 192 שהרג; ב את שר' צ לסולטן; ב ס' (=סלים) | 193 פ ושהיה צ (שמו) הוא | 194 צ מעשי; ב ונקפו | 195 צ לאלגזאלי | 197 צ מכסא (!)

56 על דרך שמואל א יז, כה.
57 על דרך שמואל א כב, ב; בראשית לד, כה.
58 על דרך בראשית לב, ז.
59 שמואל א יז, ה-ז.
60 האיש המחופש לסלים נמחץ.
61 טומנבאי.
62 על דרך אסתר י, ב.
63 הסיפורים בדבר הצעדים שנקטו טומנבאי וסלים קודם התנגשות צבאותיהם כמצרים על פי אב"ז, עמ' 31-33. על אלגזאלי ראה לעיל הערה 28.

הכין את כלי המשחית ומלאם עפר השרפה ויטמנו אותם תחת החול, והצופה יושב לו מנגד. כאשר יבואו עליהם חיל סולטן סלים ישליכו עליהם את כלי המשחית, ויפלו חללים בבת אחת. ואז צוה לסולטן סלים שילכו להם מאחורי ההר ויהיו סביב חיל מלך מצרים, ושלח אלגזאלי את גאנם אלסיפ" לעזרה, כי היה גיבור חיל ונטה אחרי סולטן סלים, והבטיחו שיהיה על משמרתו בכשפלי"ק אל פיו"ם בלא כסף ובלא מחיר עד יום מותו. וישמח ס"ס בגאנם אלסיפ" שמחה גדולה, ויכרות עמו ברית, וילבש אותו בגדי מלכות, ויצא מאהל ס"ס בחמשה עשר אלף פרשים וחמשת אלף משליכים את האש וחמשים איש בכלי המשחית.⁶⁴ ויונים באש"ה שלחו המלך לשמור את ארץ מצרים.⁶⁵ ויסע משם סולטן סלים ויט אהלו באמצע היאור, במקום הנקרא אלג'זיירא אלוצטנייא,⁶⁶ בין קצר אבא אל עיני ובין כולאק. וגאנם אלסיפי וחיל סולטן סלים יצאו נצבים לקראת מלך מצרים, ויבואו עליהם בטח ויהרגו מהם בג' ימים ששים אלף איש. ויחזקו לבבם במלחמה,⁶⁷ ויכרוז סולטן סלים ברחובות מצרים: כה אמר המלך, כל מי שימצא אחר ג' ימים איש ג'ירכס בביתו יתלוהו על פתח ביתו, ואם יביאו אותם לפני המלך יעשירונו המלך עושר [81א]. גדול. וכל איש אשר יעבור תחת הדגל ויקבל עול מלכותו בתוך ג' ימים לא יאונה לו כל און, ויהיה לו לאיש חיל ומפתח המלך יאכל. ויהי כשמוע חיל מלך מצרים את קול הכרוז, ויטשו רובם את טומנבאי וילכו אחרי חיל ס"ס. וכראות טומנבאי כי כל חילו נפוצו מעליו, ויירא, וילך לו אל נפשו.⁶⁸

סי' חסן נ' מרעי, [סימן] קי"ג. ויהי הוא הולך בדרך וירא את הגדוד לקראתו, ויפחד מהם. וישא עיניו וירא את חסן בן מרעי לקראתו, ויחבק לו וינשק לו

198 סצ השריפה | 199 יבאו | 200 פ צוא (!) | 203 ב בכשפלי"ק סצ בכשפלי"ק; צ סו' סלים וכן בהמשך הסיפור | 205 ס בחמש' צ בה'; ב וחמשה צ וה'; בס משליכי | 206 בצ פאשה ספ באשה | 207 צ אלג'זיירא | 208 אלוצטנייא; צ אבו אלעינין | 209 ב ויבאו; ב ויהרגום; צ בתוך ג' | 210 צ ס'; סו' | 211 ב ג'ירקיש סצ ג'ירכס פ ג'ירכס | 212 סצ אותו; צ יעשירוהו | 214 צ ויהי | 215 (וכראות) טומנב' | 217 בן (=נ') וכן בהמשך סיפור חסן נ' מרעי | 218 צ ויחבקוהו וינשקוהו

- 64 משליכים את האש = רובאים; כלי המשחית = התותחים.
 65 סמברי פסח על המערכה המכרעת ברידאניה (ממזרח לקהיר), שבה ניגף הצבא הממלוכי של מצרים מפני סלים ב'24 בינואר 1517.
 66 האי האמצעי על הנילוס בתוככי קהיר.
 67 הקרבות בקהיר עצמה נמשכו שלושה ימים. ראה סא"ז, עמ' 343-347.
 68 טומאנבאי נמלט אל מצרים העלית וגייס שם חיל חדש של ממלוכים וערבים. גם במערכה זו ניגף, ואז נמלט על נפשו. ראה אבן איאס, ג, עמ' 108-112; אב"ז, עמ' 92-94.

ויאמר לו טומנבאי: צר לי מאד וחיל סולטן סלים נלחמים בי, ורוב החיל עמו
 220 אחריו, ואני יודע כי היא לא תצלח, ואנה ננוס לעזרה. ויאמר לו חסן בן מרעי:
 שבה עמי אל תירא ולכה נא אתי אל מקום אחר, ונסתרת בו עד יעבור זעם.⁶⁹
 וילכו אל מקום כפר אחד הידוע במצרים ונקרא אל ג'אבה, והוא מקום חלול
 תחת הארץ. והגיע לשם עד ים המלח,⁷⁰ ויט שם אהליו. ויהי כראות טומנבאי זה
 המקום ויספוק את כפיו, ויצעק צעקה גדולה ומרה. ויתמה עליו חסן בן מרעי
 225 ויאמר לו: איה כחך וגבורתך אשר ישמעו אל שמעך ורגזו וחלו מפניך, ועתה
 נהפכת לאיש אחר?

חלום טומנבאי מ"מ, [סימן] קי"ד. ויאמר לו טומנבאי: אגידה לך, זה שלשת
 ימים חלום חלמתי ותפעם רוחי לדעת פתרון החלום, ובראותי זה המקום ידעתי
 פתרוננו. וארא בחלומי הנני עומד על שפת ים המלח, וקמה עלי רוח סערה
 230 ותגעש ותרעש ותחשך הארץ וגלי הים עלו עד לשמים, והנה חמשה כלבים
 שחורים וינשכו אותי אלה מפה ואלה מפה, ויחר אפי בהם ואשלף חרבי
 מתערה להורגם, כי הכלבים עזי נפש, איך מלאם לבם לאיש כמוני עושים כך.
 ורוח סערה נשאה את הסייף מידי ונפלה המצנפת מעל ראשי, והייתי בין
 הכלבים כבשר לאכול. ותפעם רוחי לדעת את החלום. ויאמר לו חסן: זה
 235 פתרוננו: השלכת המצנפת מורה על הסרת המלכות והממשלה, וגלי הים מורה
 על חיל סולטן סלים שנמשלו למים הזדוניים אשר קמו עלינו לכלותינו, ופריחת
 הסייף מורה על הסרת הכת, כי ה' סר מעליך והסיר כחך, והכלבים מורים על
 השונאים שימשלו בנו. ויחר לטומנבאי מאד, [ב81] ויפלו פניו, ויקום על רגליו
 וישלך את כלי מלחמתו בתוך ים המלח, ולא אכל לחם ולא שתה מים. ויפצר בו
 240 חסן ויאכל לחם צר ומים לחץ, וילך בלילה ההוא עיף ויגע. ויהי בבקר ויאמר
 המלך לחסן: על מה אנחנו יושבים בו ומתנו? לכה ואשלחך אל מקום חיל
 סולטן סלים וראה על מה הם יושבים והשיבני דבר, ואנכי אקרה כה. וילך מאתו
 חסן, ויאמר חסן בלבו: הנה ודאי המלכות שלנו נדלדלה, וגברה זרוע של מלכות
 סולטן סלים כי הוא הולך וגדל, ואנחנו הולכים ומתמעטים, וכמה נתרצה אל

219 צ וכי חיל; ב (החיל) שלי הלכו אחריו | 221 צ יעבר | 224 צ ליתא גדולה ומרה | 227 צ ג' | 228 צ
 וכראותי | 229 צ והנה | 230 צ ה' (=חמשה) | 232 להרגם | 237 סצ ליתא סר פ ליתא מעליך והסיר | 238 בס
 ויקם | 241 ס (לכה) נא | 242-243 חסן מאתו | 243 מלכותנו | 244 פ וכמה

69 סיפור הסתרתו של טומנבאי בידי השיח' הערבי חסן אבן מרעי (כולל חלומו והסגרתו בידי
 העות'מאנים) על פי אבן איאס, שם, עמ' 114; אב"ז, עמ' 92-100.
 70 הים התיכון. 70

245 אדוני המלך סלים כי אם להגיד לו אל המקום אשר הוא חונה שם מלכנו
טומנבאי. וילך ויעמוד לפני מלך העותמאלי, ויפול לפניו רגליו ויאמר לו: ברוך
ה' אלקיך אשר סגר את האיש אשר נשא את ידו באדוני המלך, והנה הוא עומד
לנגדי. וישמח סולטן סלים שמחה גדולה, ויאמר להביא לבוש מלכות, וישם
רכיד הזהב על צוארו, וישלח עמו את אייא"ס אגה שרו של הרגליים ואת
250 כירביקי ואת אֶלְגֻזאלי לתופשו.

הריגת טומנבאי מ"מ, [סימן] קט"ז. וילכו ויבואו עליו בטח, ויאסרוהו
בנחשתים ויוליכוהו אל סולטן סלים, וידבר אתו משפטים. וישכב בלילה ההוא,
והאנשים נצבים עליו לשמרו. והי בבקר ויכריז סולטן סלים בכל רחובות
מצרים שיעטרו את החלונות ואת החנויות בכתים ובחצרות בבגדי משי ורקמה
255 שבעת ימים, והמטבע יהיה על שמו, ויאמרו יחי המלך סלים לעולם, כי הוא
מלך בארץ מצרים ועל כל עריה. ויאמר להביא את טומנבאי מלך מצרים אסור
ברהטים, ויצו לתלותו על שער החוילה לעיני כל העמים, ויעשו כן ויתלוהו.⁷¹
וישלח לו סולטן סלים בגדי שש לתכריך וכבוד עשו לו כמותו, אבל לא בחייו,
והימים אשר מלך טומנבאי בארץ מצרים ששה חדשים וחמשה ימים. וביום
260 השביעי עשה המלך סלים דיוא"ן גדול בצוען מצרים במקום הנקרא אל
מקיי"ס,⁷² וילבש את כירביקי בגדי מלכות וירכב אותו במרכבת המשנה אשר
לו, וישם אותו על כל ארץ מצרים ויקראו לפניו מושל במצרים,⁷³ רק הכסא של
סולטן סלים בקושטנטינא יגדל ממנו.⁷⁴ וגם לאמיר גאנם אלסיפ"י הלביש
[82א] אותו בגדי מלכות, ונתון אותו מושל על פתום עד יום מותו בלא כסף
265 ובלא מחיר.⁷⁵ ואלגוזאלי הלביש אותו בגדי מלכות ושלח אותו שר על דמשק.
ויצו לקרוא את סופרי מלך מצרים לדעת חשבון ידוע שישלחו לו מידי שנה
בשנה בבית גנזי המלך, ויעש חשבון על יד אל קאצי אבובכר אל ג'יעאן וילבש
אותו בגדי מלכות, וחייב לכירביקי שבכל שנה ושנה ישלח לו זה הסך על יד איש

246 המלך שולטן סלים | 250 לחפשו | 251 ויבאו | 252 ס בנחשושי; ס משפטי | 255 (המלך) שר |
256 בכל (ארץ) | 258 פ התיבות אבל לא בחייו תלויות מעל השורה | 262 ס ונתון פ ושמו | 266 לקרא

71 טומאנבאי נתלה ב-13 באפריל 1517 בבאב זוילה (= שער החוילה). ראה סא"ז, עמ' 363-365; אב"ז,

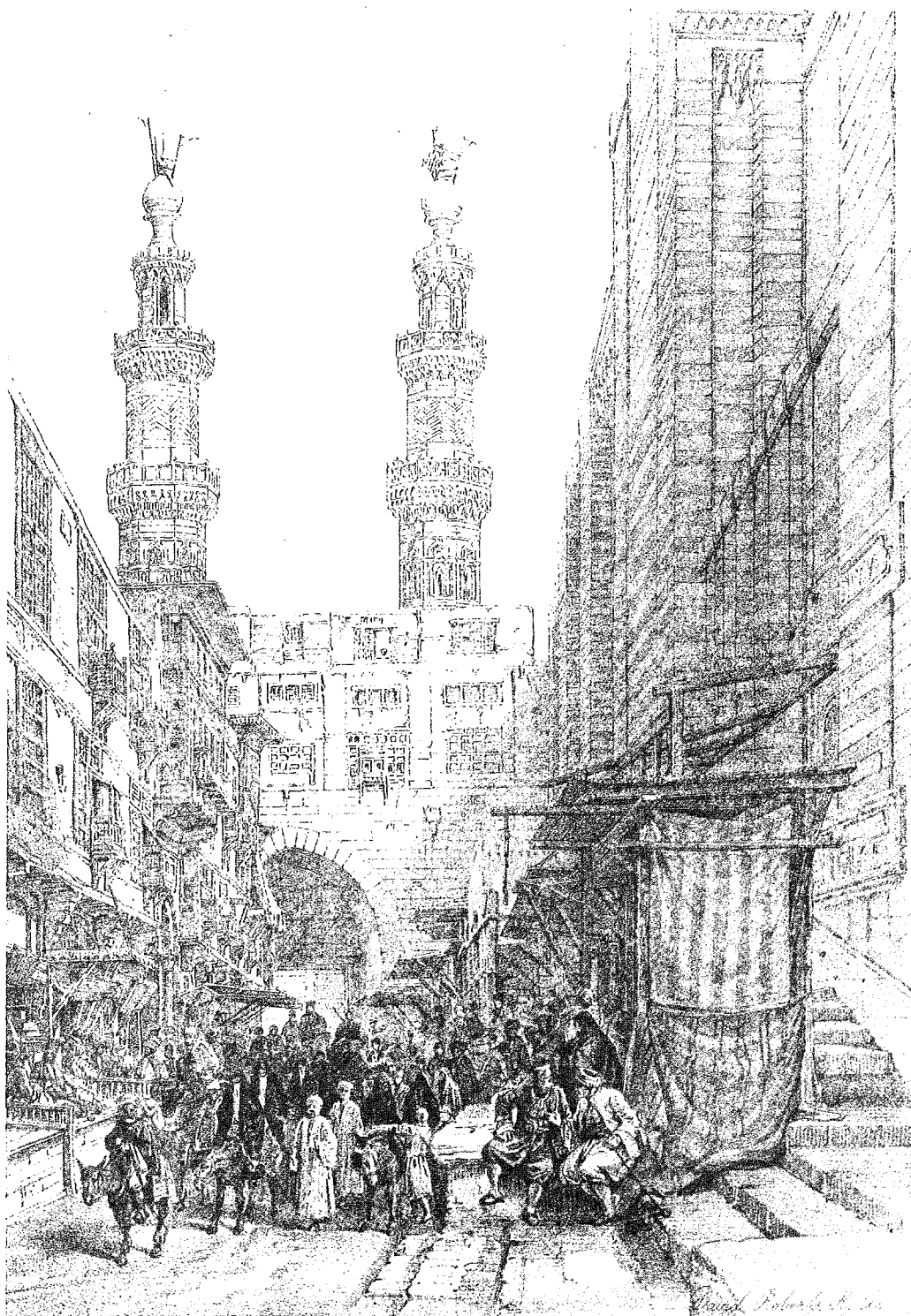
עמ' 108-111 (שם גם הפקודה בדבר קישוט קהיר). על השער (באב זוילה) ראה לקמן, הערה 140.

72 דיואן = מועצת הסולטאן. על המקיאס ראה לעיל בפרק הח'ליפים העבאסים (א) סמוך לציון הערה
15.

73 בראשית מא, מג. ח'ירבאק, הנציב העות'מאני הראשון במצרים, שלט בה עד מותו באוקטובר 1522.

74 על דרך בראשית מא, מ.

75 ראה עליו לעיל בין ציוני הערות 63-64.

באב זוילה (שער החווילה), משעריה המפוראים של חומת קהיר הפאטמית.

א' משריו.⁷⁶ והנשארים מחיל מלך מצרים ייסר אותם סולטן סלים בשוטים
ובעקרבים, ויך אותם מכה רבה ועצומה עד שהראו לו את גנזי מלך מצרים
ובתים מלאים כל טוב אשר אצרו אבותם ואבות אבותם הראו לו. ואת שמן הטוב
ואבנים טובות ומרגליות לקח אותם בבית גנזיו, ויסע ללכת. והלך גם כן
לרישי"ד ולאכסנדריא של מצרים, וישב בה ג' ימים, ואח"כ נסע ללכת
לקושטנטינא. ולאחר ג' שנים מת סולטן סלים בשנת הרפ"א.⁷⁷ והימים אשר
מלך סלים ט' שנים.

275 ס' סולטן סולימאן, [סימן] קי"ו. וימלוך סולטן סולימאן בנו תחתיו בשנת
הרפ"א ליצירה.

ס' אלגזאלי המורד בדמשק, [סימן] קי"ז. ויהי כשמוע אלגזאלי כי סלים
שכב עם אבותיו, וכי סולימאן בנו מלך תחתיו ויאמר בלבו: זה עת לשחוק. ויבז
בעיניו לשלוח יד בסולימאן,⁷⁸ ויאמר בלבו מה יושיענו זה?⁷⁹ והוא נער רך
בשנים כי לא נסה באלה, ויתן בלבו למרוד על שולטן סולימאן ולהעשות הוא
מלך בדמשק. ויעש לו רכב ופרשים, ויאסוף עמו את שארית פליטת חיל
ג'ירכשש, וינחם אותם, וידבר על לבם ויאמר להם: ראו כי ה' השיב את גמול
סלים ושב עמלו בראשו ומת. ומעתה לכו ונלכה להלחם עם סולימאן בנו בעבור
אביו אשר כלנו ואשר הרבה את חללינו. וישמעו אליו אמנם רבים מעמי הארץ
ומחיל המלך סולימאן לא אבו לעצתו, ולא שמעו בקולו והיו בעוכריו, וכאשר
ראה אלגזאלי, כי לא שמעו בקולו נתיירא מהם פן יגלו און סולטן סולימאן על
זאת, ותהי לו למכשול עון אשר חטא.⁸⁰ ויעש גם הוא בערמה ויאסוף אותם
ויתחנן אליהם ויאמר להם: נחמתי כי המלכתי את עצמי למלך,⁸¹ כי סולטן
סולימאן הוא מלכנו ואדוננו. ויעש משתה גדול לכל שריו ועבדיו ולכל [82ב]
שרי חיל סולטן סולימאן⁸² מקטון ועד גדול שהיו בעוכריו. וישבו לפניו לאכול
לחם כאשר צוה, ושריו ועבדיו עומדים עליהם לשרתם, ואיש חרבו מתחת

269 ס אחד | 275 שור' (סלים) | 279 מלך סולימאן בנו | 281 ספ ולעשות | 283 השיב ה' | 284 (סלים) על
ראשו | 285 ספ חללנו | 290 ספ ליחא הוא (מלכנו); ואדונינו

76 על מנהל הכספים שכונו העות'מאנים במצרים ראה שאו, עמ' 272, 283-284.

77 שנת 1520.

78 על דרך אסתר ג, ו.

79 על דרך שמואל א י, כז.

80 על דרך יחזקאל יח, ל.

81 על דרך שמואל א טו, יא.

82 על דרך אסתר א, ג.

הסולטאן סולימאן קאנוני, מקים חומת ירושלים.

למדיו, כי כן צוה להם אלגזאלי. ויהי הם יושבים על השלחן אוכלים ושותים
 ושמחי לב, וישלוף כל אחד איש חרבו אשר מתחת למדיו ויבואו עליהם בלט
 ויכרתו את ראשם ויפלו חללים, וראשם נפלו בתוך המטעמים כראשי גדיים 295
 ותיישים, ולא נמלט אחד מהם.⁸³ ויצו להשליך את נבלתם מחוץ לעיר, סחוב
 והשלך מהלאה לשערי דמשק את הכלבים לאכול, והיו כדומן על פני השדה.⁸⁴
 ויתהמו האנשים איש אל רעהו ונפל פחד אלגזאלי עליהם,⁸⁵ והכריז ברחובות
 דמשק כי אלגזאלי נעשה מלך בדמשק ועל כל עריה, ויעטרו את החנויות בכגדי
 משי ורקמה שכעת ימים, והמטבע שם על שמו. וגם שלח ספר אל כירביכי שרו 300
 של ארץ מצרים לאמר, כי מת סולטן סלים האכזר אשר הרג ולא חמל ואשר
 שפך את דמם כמים, הבה נתחכמה לסולימאן בנו ולעשות מלך בדמשק. ויהי
 בקרוא כירביכי את הספר ויחר אפו עליו, ויקרעוהו בתער הסופר,⁸⁶ והשליח

294 ויבאו | 295 ליתא את | 299 פ עשה | 303 כקרא ; הסופר בתער

83 השמועה בדבר מות סלים מצאה את אלגזאלי ב-24 באוקטובר 1520 כשהיה בביירות. הוא הכריז על
 המרד מיד עם שובו לדמשק ב-27 בחודש. חיל המשמר העות'מאני שבמצודת דמשק התנגד לו,
 והוכנע במהרה. ראה אבן טולון, ב, עמ' 123-124. סיפור המרד כולו על פי אב"ז, עמ' 120-128.

84 על דרך ירמיהו כב, יט; שם ט, כא.

85 על דרך בראשית מג, לה; אסתר ט, ג.

86 על דרך ירמיהו לו, כג.

אשר שולח אליו הרגו לפי חרב. וישלח ספר לסולטן סולימאן ויגד לו על אודות אלגזאלי אשר מרד בו, ומהרה חושה אל תעמוד וצא השדה להלחם עמו. וישלח שולטאן סולימאן את פירחאת באשה ואת איאס אגא שרו של הרגליים⁸⁷ למלחמה, ואנשים רבים עד אין מספר. ויצא לקראתם אל גזאלי בעם כבד וביד חזקה. ותהי המלחמה פנים ואחור, ותכבד יד הרגליים על חיל אלגזאלי ויכו אותם שוק על ירך. ויחרד אל גזאלי וימת לבו בקרבו, ונחם על הרעה אשר עשה. ויתיעץ עם שלישי לאמר מה לעשות. ויאמר לו: הלא אמרתי אליך לא נוכל עם חיל המלך סולימאן, ולך איפא מה אעשה.⁸⁸

תחבולות אלגזאלי והריגתו, [סימן] קי"ח. ויחר לגזאלי מאד ויפלו פניו. ויפשט את בגדיו החמודות ואת כלי מלחמתו ויטמן אותם בחול, ויתחפש מן המלכות ויתכסה באפר עד עיניו, ויורד רירו על זקנו [83א] והיה הולך ערום ויחף ומתהולל כאחד הריקים⁸⁹ עד כי כל רואיו יאמרו איו. ויהי בראות פירחאת באשה כי אלגזאלי ברח ויכריז בכל רחובות דמשק: כל איש אשר נמצא אתו אלגזאלי יתלוהו על פתח ביתו, ואם יביאו אותו בין חי בין מת יעשירו המלך עושר גדול. וכשמוע שלישי של אלגזאלי את הדבר הזה חם לבו בקרבו, וילך למחנה ויאמר לפרחת באשה: האיש אשר אתם מבקשים עשה עצמו משוגע, והנה הוא הולך ערום ויחף. וזה לכם האות, הנה כלי מלחמתו טמונים במקום פלוגי בחול. וישמחו על הדבר הזה. ויתנו לאיש מתנות רבות וילבישו אותו בגדי מלכות, וישלחו עמו אנשים מרגלים לתופשו. ויהי הם עוברים ממקום למקום וימצאוהו בשדה ויתפשוהו, ויהי מתהולל בידם ומגלה להם את ערותו ומתהולל ומרקד ואומר להם: מה לי ולכם? אני הלכתי כהרף עין במדינת הנביא, היום יצאתי והיום באתי. ופעם שוחק ופעם בוכה, עד כי אמרו בלבכם שהוא ודאי איש אחר שוטה. ויאמרו איש אל אחיו: אל תשפכו דם. הביאו אותו לפני שר הצבא כי הוא מכירו מזמן המלך סלים, כי היה עמהם במצרים במלחמת קאנצ'ו. ויביאו אותו לפני שר הצבא, ויכר אותו שהוא אלגזאלי, ויהתל בו

304 בחרב | 306 בפירחאת פאשה; ס הגא; ב שר | 309 ס הרע' | 314 ב ויתכס צ ויתכסא (!) | 314 את (=עד) | 315 ספצ ליחא כי; ב פירחאת ספ פירחאון צ פרחת וכן בהמשך הסיפור | 316 בצ פאשה; ספ באשה | 317 צ בן (=בין); בסצ יעשרנו פ יעשרינו | 319 פ עצה; מעל לשורה עשה; ב כמשוגע | 320 פ (הנה) את צ (הנה) כל | 321 סצ פ' | 322 ספ וישלח לו צ וישלח; ב לתפש | 323 צ כמתהולל; ספצ ומהלל (ומרקד) | 325 פעם (שוחק) | 327 סצ (המלך) שולטן; צ ליחא במצרים

87 הינצי'ארים.

88 על דרך בראשית כז, לו.

89 על דרך שמואל א כא, יד; שמואל ב ו, כ.

ויאמר לו: איה חכמתך וגבורתך כי נתחכמת להרוג את חיל אדוננו סולימאן? על פת לחם יפשע גבר,⁹⁰ ועתה על מי תשתגע? ויהי כמחריש. ויצו ויכתרו את ראשו, וישלחוהו למלך סולימאן בחדש אלחג'ה שנת י' כ"ז לחשבונם,⁹¹ ותשקוט דמשק.

לכידת רודיס, [סימן] קי"ט. ובשנת תתקכ"ט לחשבונם⁹² לכד סולטן סולימאן את רודיס על יד יאודי אחד שהמיר את כבודו, ושמו לפניו בישראל יעקב קומינטו, שגלה את ערות הארץ⁹³ ויורידוהו בדם שאולה. לכידת בגדאד, [סימן] ק"ב. ובשנת י' מ"א⁹⁴ לכד את בגדאד מהקזיזילבא"ש⁹⁵ על יד איברהים פאשה.

[83ב] לכידת בודון ובנין חומות ירוש' ע"י הגנדי ר' אברהם קאשטרו, [סימן] קכ"א. ובשנת י' ל"ב הלך לבודון וילכדה,⁹⁶ והיאודים מסרו לו המפתחות, וגם כן לכד את בילוגראדו וקורפו ובוגדניא.⁹⁷ והוא בנה את חומות ירושלים על יד הגנדי הר' אברהם קאשטרו ז"ל אשר היה במצרים מושל על בית המטבע.⁹⁸ והוא כאשר מרד אחמד באשה על סולטן סולימאן ורצה להעשות מלך במצרים שלח אתריו, וצוה לו שיעשה המטבע על שמו. ומפני פחדו הודה לו לפי שעה, ובלבד שיתן לו רשיון כתיבת ידו למען יאמינו האנשים העושים את המלאכה. וישכם אברהם בבקר ויברח ממצרים וישם פניו ללכת לקושטנטינא

329 צ אדונינו | 330 פ ויצא (=ויצו) | 331 אלסגדי (=אלחג'ה) | 332 צ (דמשק) תתקכ"ז (=י' כ"ז) לחשבונם | 334 צ רודיש; צ איש א'; פ ליתא אחד | 335 צ קומינטו; ב שגילה | 336 בגד | 339 בצ המפתחות ספ המפתח | 342 ב אחמיד ב פאשה צ פשה (!); ב להיעשות סצ ליעשות פ לעשות | 345 צ לעיר קושטנטינא

- 90 משלי כח, כא.
- 91 החורש האחרון של שנת 927 ה (=דצמבר 1521). אלגזאלי חוסל עוד בפברואר 1521.
- 92 שנת 1522. על כיבוש רודוס על יד יהודי' ראה שולם, קונטרס מב, דף ב ע"ב; סא"ז, ב, עמ' 25-66.
- 93 ריגל (למען העות'מאנים).
- 94 שנת 1534.
- 95 הפרסים הצפויים.
- 96 בורפושט נכבשה בשנת 1525. על מסירת מפתחות העיר לעות'מאנים בידי יוסף בן שלמה ראה דנון, עמ' 7-8, 98-115, 101-118. ראה גבולות האימפריה העות'מאנית במפה שבעמ' 242.
- 97 על כיבוש בלגראד ראה סא"ז, ב, עמ' 14-20. קורפו וקארא בוגדאן נכבשו בשנים 1537-1538; ראה שולם, קונטרס מב, דף ב ע"ב.
- 98 א' קאסטרו, מוכס יהודי נודע, היה בין חוכרי המטבעה בקהיר ומנהליה ברבע הראשון של המאה ה'16. אפשר שסייע בנייתן של חומות ירושלים בין השנים 1536-1540, אחר שעלה לארץ-ישראל. על חייו ופועלו ראה דור, נגידות, עמ' 329-337; הנ"ל, קאשטרו, עמ' קמז-קסב; כהן, קאסטרו, 408-414; שוחטמן, קאשטרו, עמ' 387-403. לעניין חכירת המטבעה ראה שטובר, תכירות, עמ' 71. לשאלת נגידותו — שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 77-78, 256-257.

להגיד למלך,⁹⁹ ולא האמין המלך לדבריו,¹⁰⁰ יען כי הוא¹⁰¹ עזרו בלכידת רודי"ס. ואז הראה לו את הכתב אשר נכתב בשם אחמ"ד. וימצא אברהם חן בעיני המלך והשרים, ושלח למצרים את אברהים באש"ה שר צבאו לערוך עמו מלחמה. אמנם בנוסעו מדמשק ראה את האנשים משרי המלך הפרתמים ובידם את ראש מחמד המורד שהיו מוליכים אותו למלך, כי אמרו שחיל המלך 350 סולימאן קשרו עליו.¹⁰² ובהגיעי בסיפור השרים המושלי' במצרים,¹⁰³ נכתוב כל אחד ואחד את מעשה תקפו וגבורתו אשר עשו במצרים. ובכל מלך ומלך נכתוב עמו השרים הבאים במצרים בזמנו וברשותו, וזה החלי לעשות בעה"ת.¹⁰⁴

355 סי' השרים של שולטן סולימאן, [סימן] קכ"ב. וימות כירכידי במצרים, אשר מנה אותו סולטאן סלים שר על ארץ מצרים. וישלח סולטאן סולימן בנו את מוצטאפ"ה לשר על ארץ מצרים בשנת תתקכ"ז לחשבונם.¹⁰⁵
360 סי' גאנם אל סיפי המורד במצרים, [סימן] קכ"ג. ובימיו מרד במצרים גאנם שהיה כאשיף בפיתום, אשר הניח אותו סולטאן סלים בממשלתו שהיא כשפליק אלפיום בלא כסף ובלא מחיר כל ימי חייו.¹⁰⁶ ויהי כאשר שמע ששולטן סלים

347 צ רודיש | 348 צ (את) שר צבאו; בסצ איברהים | 349 בנסעו | 350 אחמיד (=מחמד); אותה | 351 בסצ המושלים | 352 צ א' וא' | 353 סצ מצרימה; צ (וכרשותו) וכרצונו | 354 סצ בעה"י | 355 פ כ' (=סי'); שר; סולי' | 356 צ ליתא שר על ארץ מצרים | 357 (מוצטאפה) פאשה וכן בהמשך סיפור גאנם אל סיפי | 358 פ אלספי; ב (גאנם) אלסיפי | 359 ב שר; צ סו'; ב כאשיפ'לי"ק; ספ כשפליק צ כשיפליק

- 99 הסולטאן סולימאן.
100 של א' קאסטרו.
101 אחמד פאשה.
102 מחמד = אחמד. על מרד אחמד ראה לקמן דפים 84-85. לעדויות על בריחתו של אברהם קאשטרו ממצרים לקושטא בעת המרד ראה מרגוליוס, עמ' 275 (במכתב שיצא ממצרים כ-29 ביוני 1524); סא"ז, עמ' 151-156.
103 השרים המושלים = הנציבים שנשאו בתואר ואלי או פאשה (=פחה).
104 בעזרת ה' יתברך.
105 שנת 1521. חיירבאק מת באוקטובר 1522. מצטפא, גיסו של סולימאן, היה הוויזיר הגדול קודם שבא למצרים.
106 על ג'אנם אלסיפי ראה לעיל בין ציוני הערות 63-64 ועל משרת הכאשף בהערה 38. המרד שפרץ בשנת 1523 היה אחד הניסיונות של האמירים הממלוכים להתנער מן השלטון העות'מאני. ראה א"ע אלמעטי, בסוף העמוד; הולט, עמ' 47-48.

מלך ע"ז¹⁰⁷ מת ומלך סולימאן בנו תחתיו, אמר נבל בלבו מה יושענו זה,¹⁰⁸ ורצה לעשות מלך במצרים. ויאסוף עמו חיל ג'ירכסס, שהם אויבי חיל המלך סולימאן.¹⁰⁹ ויצא לקראתו מוצטאפ"ה באש"ה ועמו מוסי אג"א שרו של הרגלים וסולימאן אגא שרו של התופיג'י"ש¹¹⁰ ואנשים [84א] עמהם עד אין מספר למלחמה, וישליכו עליהם את כלי המשחית, ויהיו נלחמים עמהם. וגאנם אל סיפי היה גבור חיל, ורץ עליהם והוא רוכב על סוסו וחניתו בידו לדקור כמה אנשים מחיל המלך סולימאן, ונכנס רגל הסוס בחור אחד בארץ, ויפול רוכבו אחור. ויגשו אליו הרגליים, והוא נחפז לקום, ויכרתו את ראשו ויתלו אותו על רומח, ויביאו אותה לפני מוצטאפ"ה באש"ה, ויצו לתלותה על שער החוילה למשמרת לאות לבני מרי¹¹¹ לעיני כל העמים. ואחר כך שלח אותה לשולטן סולימן על ידי איש אחד משריו, וישמח המלך שמחה גדולה.

סי' אחמד המורד במצרים,¹¹² [סימן] קכ"ד. ובשנת תתקל"א לחשבונם¹¹³ זכר המלך סולימאן את כל הטובות אשר עשה אחמד משנהו עמו, בהכותו את רודיס,¹¹⁴ ויאמר: אעשה חסד עמו. וישא את ראשו וידבר אתו טובות, וישם את כסאו מעל כסא המשנים אשר אתו בקושטנינא,¹¹⁵ וישלח אותו שר על ארץ מצרים במקום מצטפה באשה אשר הרג [את] גאנם אל סיפי, אשר מרד על המלך סולימאן במצרים. וכאשר ראה מצטפה כי הג'ירכסס אזרו גם גבור חיל על המלך, שלח למלך כתב לאמר: הנה אנכי רך ואנשים בני הג'ירכסס קשים

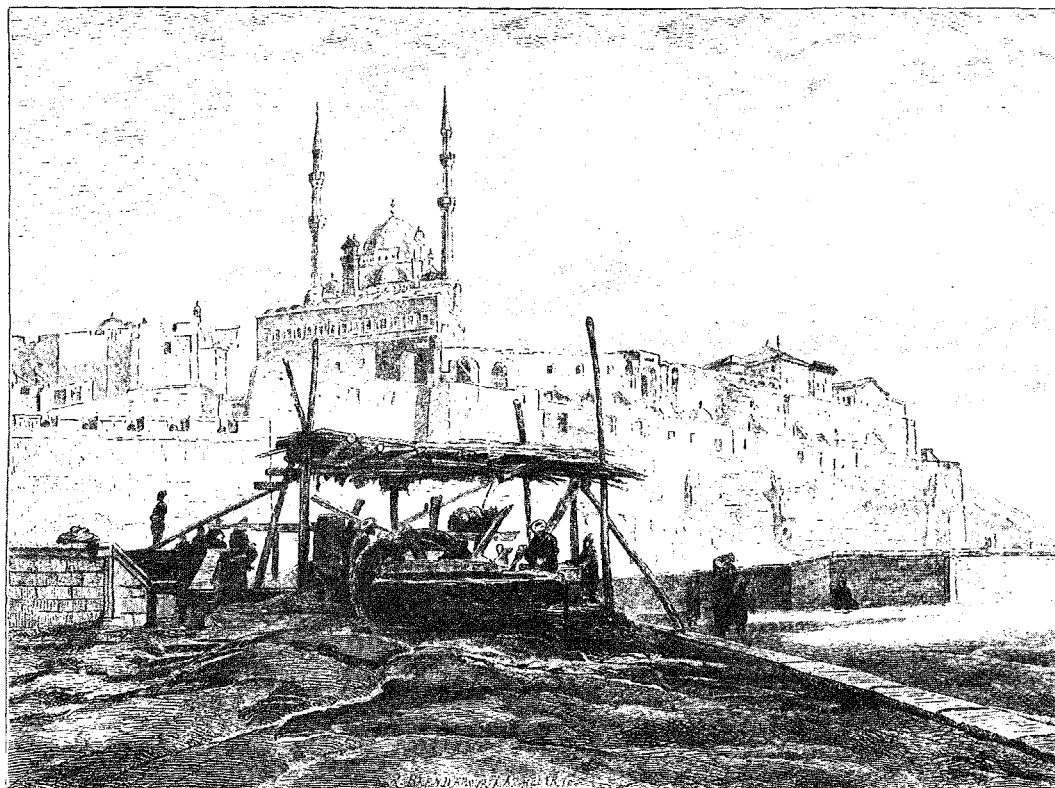
361 צ ליתא מלך ע"ז; סולימ' | 362 ב להעשות סצ ליעשות פ לעשות; ליתא חיל | 363 ב מוסא סצ מוסה; סצ אגה | 364 ב ליתא של; ב ס התופיג'י"ש צ התופיג'י"ש היינו תופג"י באש"י; צ (ואנשים) רבים | 365 פ נחלמים ומעל לשורה נלחמים | 366 צ ליתא אלסיפי; ב וירץ | 367 צ א' (=אחד) | 368 ספ אותה | 369 השר מוצ' | 370 צ ליתא לאות לבני מרי; צ לסו' | 371 צ א'; (המלך) מאד | 372 אחמיה וכן בהמשך סיפור אחמד המורד; צ חת קל"ב | 373 צ (המלך) סו' סולי' | 374 צ רודיש | 376 בסצ מוצטאפה צ לגאנם | 377 צ סולי'; ב ס מוצטאפה פאשה; צ מוצ' פאשה

- 107 ראה לעיל בין ציוני הערות 24-26.
 108 תהלים יד, א; שמואל א' י, כז.
 109 ראה הערה 47 לעיל.
 110 התופיג'י"ש = התותחנים. כלי המשחית = הפגזים (של התותחים).
 111 על דרך במדבר יז, כה.
 112 מקורו של סמברי לסיפור מרד אחמד הוא מגילת 'פורים מצרים', שחברה לרגל הצלת היהודים מגזרותיו של הפחה א' (להלן מפ"ם). לדיונים במפ"ם ולנוסחותיה ראה יהודה, עמ' 385-702; מלאכי, סוגיות, עמ' 53-60; מרגוליוס, עמ' 274-288; שמיר, עמ' 171, 275-292. על מהלך המרד ראה גם הולט, עמ' 48-51.
 113 שנת 1524.
 114 ראה לעיל סמוך לציון הערה 101.
 115 על דרך ירמיהו נב, לא-לב.

ממני, ולא אוכל עוד לצאת ולבא, ועתה שלח נא ביד תשלח.¹¹⁶ ואז שלח את
 380 אחמד במצרים.¹¹⁷ ויהי כאשר בא אחמ"ד אל ארץ מצרים וראה את החוקים
 אשר עשה שולטן סלים במצרים ואת אוצר המלך את הכסף ואת הזהב אשר
 ישלחו אותו מידי שנה בשנה לאוצר המלך בקושטנטינא, זחה דעתו עליו, וכרת
 ברית עם חיל הג'ירכסס אויבי המלך לעשותו מלך במצרים, והתחיל לאסוף חיל.
 ושלח אחרי איש גבור חיל ממשפחת הג'ירכסס ושמו פאריס, שהיה מושל על
 385 כפתור, היא דמאיי"ט, ולא רצה לכרות עמו ברית, כי אמר פן ימות גם הוא
 כאחיו. ויקשור עליו אחמ"ד ויכרות את ראשו ושלח ידו ברגליים¹¹⁸ והרג בהם
 מכה רבה ועצומה, ויתן אל לבו למרוד במלך. ויהי היום וילך אחמ"ד במקום
 אחד לפני צוען מצרים מנגד הנקרא אלג'יזה לאסוף את כל חילו שם ולעשות
 מעשהו, ויקם מוסא אגא שר הרגליים, ויאסוף את כל הרגליים מקטון ועד גדול
 390 [84ב] אל תוך הפסגה,¹¹⁹ ויסגרו דלתותיו עליהם, ויכינו בה את כלי המשחית
 עד בא אחמ"ד עליהם. ולא יכול אחמד לעלות אל הפסגה, כי גברו הרגליים
 עליו והיו משליכים על חילו מתוך הפסגה את כלי המשחית. ויעש גם הוא
 בערמה, וצוה לעשות מתארי"ס¹²⁰ כהר גבוה משקים מלאים עפר מאחורי
 הפסגה. ויהיו נלחמים אלה מפה ואלה מפה ויערכו אתם מלחמה ח' ימים ולא
 395 יכלו לבוא עליהם, ותהי המלחמה פנים ואחור. ויתחלקו הרגליים לג' חלקים אל
 הג' פתחים של הפסגה, עד כי היה חילו במצור ובמצוק אשר יציק לו אויבו בכל
 שערו. ויאמר אל עמו הנה חיל הרגליים רב ועצום ממנו, והם בתוך הפסגה
 ואנחנו בחוץ. הבה נתחכמה לו, וראו אם יש מוצא אחר נעלה עליהם ונכס, ואז
 תמצאו חץ בעיני ואיטיב עמכם. וישלח אחרי ג'מאל אלדין שומר הפסגה שיגיד
 400 לו אם יש פתח במקום אחר ליכנס בפסגה, ויתן לו מתנות רבות וממון רב, ופתה
 אותו בדברים עד שהגיד לו, כי בצוען מצרים יש מערה מתחת לארץ, שעשו
 אותה מזמן קדמון, שמי גילוס נכנסין בתוכה ויוצאים המים אל הפסגה מבור

380 החקים | 381 ואת (הכסף) | 382 מדי; ויכרות | 383 צ לעשות עצמו | 384 צ (ושלח) ג"כ; צ (איש) א' |
 385 דמאיי"ט | 388 צ מעשיהו | 389 ב אגא ספ הגא צ אגה; בצ שר; ספ שר של | 390 צ הפיסגה; צ
 הדלתות | 391 לפסגה | 393 צ בעורמה; צ (לעשות) מיריס היינו; בפ מתארי"ס סצ מיטיריס; צ ליחא
 משקים | 395 בסצ לבא | 396 ג' פתחי הפסגה | 398 פ נעלו | 399 ב ואיטיב עמכם ספצ אטיב לכם; ב שיגיד;
 ספצ להגיד

116 על דרך איוב כא, ז; שמואל ב ג, לט; דברים לא, ב; שמות ד, יג.
 117 מצטפא הודח ממשרתו במאי 1523, ואחמד החל לכהן כפחה באוגוסט אותה שנה.
 118 חיל המצב העות'מאני בקהיר, וראה לעיל הערה 87.
 119 הפסגה = מצודת קהיר ('קלעת אלג'בל').
 120 מתארי"ס (ערבית) = מתרסים, ביצורים.

מצודת קהיר (הפסגה) על־פי איור מן המאה ה־19.

אחד הנקרא ביר אלחלוזין. וייטב הדבר בעיניו, ויאסוף אחמ"ד כל איש חיל וכל איש מצוק ומר נפש¹²¹ ונתן להם ממון רב שיכנסו באותה המערה, ויעשו כן. ויהיו הולכים כל הלילה ואיש כלי מפצו בידו ובחרב ובחנית ובמקל יד וברומח עד אור הבקר. ויעלו על הרגליים מן הבור, והם ישנים שינת שחרית. ויבואו עליהם בטח, ויהרגו מהם הרג רב. ואת קארא מוסא שרו של הרגליים הרגו בחרב.¹²² ויפתחו את הפסגה ויכניסו את אחמ"ד בה וישימו אותו מלך עליהם,

404 פ מצוד (=מצוק); צ ומרי; סצ ויתן | 405 צ משחיתו (=מפצו) צ וחרב וחנית | 406 ויבאו | 407 ספ קארא בצ קארה; בצ שר; בצ ליתא של | 408 בה את אחמיד

121 על דרך שמואל א כב, ב.

122 לתיאור כיבוש הפסגה והריגת קארא מוסא ראה מפ"ם (יהודה), עמ' 393-395. קארא מוסא נתמנה פחה לאחר שנודע לסולטאן דבר המרד, אך כתב המינוי שהגיע מקושטא נפל לידיו של אחמד.

ויכריזו בכל רחובות מצרים: יחי המלך אחמ"ד לעולם.¹²³ ויעש את אברהים
 410 אלכראמני משנהו,¹²⁴ במקום איסכנדר המשנה שלו, כי צר לו מאד על הדבר
 הזה והיה מוכיח אותו ולא קבל ממנו, והיה אויב לו ומבקש רעתו.¹²⁵
 הריגת אברהים אלקאראמני, [סימן] קכ"ה. אמנם אברהים אלכראמני היה
 בוחר במלך סולימאן. ויהי בהעשותו מלך, וישם¹²⁶ מס על כל אנשי ארץ מצרים
 וגם על כל הסוחרים עשק אותם, ותמלא הארץ [85א] חמס. ויהי כראות
 415 אלכראמני כי החמס קם והולך וגדל והורג בכל יום מחיל המלך סולימאן,
 ויכתוב ספרים לשלחם אל המלך¹²⁷ על אודות המעשה אשר יעשון. ויפלו
 הכתבים ביד איש אחד מאויבי הכראמני, ויראם אל אחמד ויאמר לו: ראה, זה
 האיש אשר אתה מבקש שלומו וטובתו, והוא לאורב לך. וישלח אחריו וידבר
 אתו משפטים ויחר אפו עליו ויצו לתלותו על שער החוילה, ויעשו כן.¹²⁸ וגם
 420 על היאודים אשר במצרים היה להם צער גדול על אודות הנגיד הר' אברהם
 קאשטרו ז"ל, שהיה מושל על בית המטבע, כאשר קדם סיפורו אצלנו למעלה
 בסיפור סולטן סולימאן,¹²⁹ והרג בשבילו כמה יאודים, והביא אותם כמצור
 ובמצוק. וחיל ג'ירכסס שהם אויבי היאודים באו על מחוז היאודים¹³⁰ כטח,
 ושללו מהם שלל רב. ושלח גם כן אל אצילי בני ישראל שיתנו לו במהירות מאה

409 צ ברחובות; ס איברהים צ איברהים | 410 ב אלכראמני פ מעל השורה פרקמאני ס אלכראמני צ
 אלכראמני וכן בהמשך סיפור אחמד המורד | 410 ב אסכנדר ספצ איסכנדר; צ אשר לו | 412 ב אלכראמני
 (=אלקאראמני) צ ליחא אל כראמני | 413 ב בהעשותו ספצ בעשותו | 415 ב אלכראמני ספ (מעל השורה)
 אלכראמני | 416 צ ליחא לשלחם | 417 צ א' (=אחד); צ איברהים (הכראמני) | 418 סצ לאויב | 419 סצ
 שערי | 420 צ (אשר) היו | 421 צ קידמנו; כבר (סיפורו); סצ ליחא אצלנו | 422 צ ליחא סולטן סולימאן |
 423 צ (שהם) היו; צ (בא) אל | 424-425 צ ק"ץ (=מאה וחמשים)

123 ההכרזה על 'המלכת' אחמד הייתה בפברואר 1524. ראה הולט, עמ' 49; סא"ז, עמ' 161 והערה 94
 שם.
 124 אברהים אלכראמני היהודי (מפ"ם, עמ' 398-399: אלכרכמאני) היה הצראפכאשי (ראש מנהל
 הכספים) של אחמד.
 125 איסכנדר הורח ממעמדו מפני שהתנגד למרד של אחמד.
 126 אחמד.
 127 סולימאן.
 128 על פי מפ"ם, הממלוכים הצ'רקסים, שונאיו של אלכראמני, הלשינו עליו כי שלח כתבים. ראה גם
 סא"ז, עמ' 158-167. שמו שובש אצל קפשאלי לבר קימאני, 'הוא היה לאחד מגדולי הערבים
 ואביריהם'.
 129 על קאשטרו ופעולתו ראה לעיל סמוך לציוני הערות 98-100. עיין גם במפ"ם, עמ' 394-400 ובסא"ז,
 עמ' 151-156.
 130 שכונת היהודים.

425 וחמשים אלף פרחים גדולים, ואם לאו יהרג אותם בחרב ובחנית.¹³¹
 סי' הר"ש סיד, [סימן] קכ"ו. וכראות הרב כמה"ר שמואל ׳ן סיד זלה"ה¹³²
 את כל הרעה הבאה על היאודים קם קימה שיש בה הדור, וישלח את נערי בני
 ישראל מבן י"ב שנה ומטה, ואסף אותם אל בית הכנסת שלו הנקראת עד היום
 ק"ק סידיליו¹³³ להתפלל עמהם ביום י"ח לחדש אדר בצום ובכי ומספד שק
 430 ואפר. ועבר לפני התיבה והפציר בתפלתו, וכמעט הטיח דברים כלפי מעלה
 באומרו עורה למה תישן. ה'.¹³⁴ וירד מן התיבה סגי נהור.
 הריגת אחמד המורד, [סימן] קכ"ז. וביום כ"ז לח' אדר הלך¹³⁵ למרחץ
 וירחץ פניו, ויצא ויתאפק¹³⁶ בכית החיצון. ונכנס אחריו איסכנדר משנהו וחרכו
 שלופה בידו להורגו, ונבעת אחמ"ד מפני החרב, ויצעק בפניו צעקה גדולה,
 435 ונרתע לאחוריו איסכנדר משנהו, ונפל החרב על ראש אחמ"ד ועשה בו חבורה.
 וברח אחמ"ד מפניו מן המסתוק"ד¹³⁷ של בית המרחץ, ונפל פחדם של חיל
 המלך סולימאן עליו וברח מפניהם, וישיגו אותו על היאור והוא עיף ויגע, ויגשו
 אליו שרי המלך אחמ"ד בקי וגאנם אלחמזאווי¹³⁸ ויכרתו את ראשו ביום כ"ח
 לחדש אדר,¹³⁹ ויביאו אותה [85ב] אל המדינה לתלותה על שער החוילה¹⁴⁰
 440 לעיני כל העמים, ויעשו כן. ואחר כן שלחוה אל המלך על יד איש אחד משריו.
 וחכמי מצרים לקחו קצת מזה הסיפור ועשו אותו מגילה א' לקרותה בליל כ"ח
 אדר ויומו ולעשות אותו יום משתה ושמחה כמו יום פורים. ולפי שביום שיפול

426 סצ ז"ל | 427 ס עליהם; צ בני ישראל (=היהודים) | 429 בסצ סיריליי | 432 ליתא הריגת אחמד המורד;
 סצ (הלך) אחמד | 433 אסכנדר | 434 להרגו; התיבה החרב תלויה מעל השורה | 436 המסתק"ד; פחד
 437 (המלך) שולטן סולימאן וכן בסוף סיפור אחמד המורד | 438 באקי; גאנס צ אלחמזאווי | 440 צ א'
 441 מסיפור זה | 442 ספ ליתא אדר; בסצ (אותו) ג"כ

- 131 הפרעות ביהודים וניסיון סחיטת הכספים: מפ"ם, עמ' 397-399.
 132 מגדולי חכמי מצרים בראשית המאה ה-16. הוא היה תלמידם של ר' יצחק די ליאון ור' יצחק אבוהב.
 בקהיר שימש רב של בית הכנסת של ק"ק מסתערכים. ראה רוזאניס, עמ' 215; אשתור, תולדות, ב,
 עמ' 477-480.
 133 בית הכנסת הזה נקרא גם ק"ק בעל הנס (לקמן דף 133א, סי' קקק). ראה עליו בן שמעון, דף לה ע"א
 (ז). המסורת על חפילתו של ר"ש בן סיד נמצאת רק כאן ואצל קונפורטי, קוה"ד דף לב ע"ב.
 134 תהלים מד, כד.
 135 אחמד.
 136 על דרך אסתר ה, ט-י.
 137 (ערבית) התנור, בית המוקד.
 138 מחמד באכ, קצין עות'מאני, וג'אנין אלחמזי, אמיר ממלוכי, מנאמני הסולטאן סולימאן, שהצליחו
 להשתחרר ממאסרם בידי אחמד, ללכד סביבם כוחות צבא ולדכא את המרד. ראה הולט, עמ' 49-51.
 139 כ"ח באדר רפ"ד (3 במארס 1524).
 140 באב זוילה, משערי קהיר המפוארים, נבנה בדרום מזרחה של החומה מן התקופה הפאטימית.

פורים בי"ד לחדש, יפול גם כן אותו היום שהוא כ"ח לחדש, והיה זה בשנת חמשת אלפים וקקפ"ד ליצירה, וסימן רד"ף אויב לפ"ק.¹⁴¹ ועוד עשו סימן אחר: יאר פניו א'תנ"ו, שהיא שנת אלף ותנ"ו לשטרות.¹⁴²

שמות השרים הבאים מצרימה, [סימן] קכ"ח. בשנת תתקל"א השר אברהים¹⁴³ אשר שלחו המלך לקשור על המורד, אמנם בהיותו עובר בדמשק באתה השמועה וראה את ראש אחמד שיוליכוה למלך. בשנת תתקל"ג השר סולימאן.¹⁴⁴ בשנת תתקמ"ב מרדה עליו תימן, ושלח לו המלך שילך למלחמה על אנשי תימן והוא שר הצבא, ומנה במצרים תחתיו את חוצרופ¹⁴⁵ באשה. שנת תתקמ"ג סולימאן באש"ה פעם שנית, כאשר בא מתימן. תתקמ"ה כוג'ה דאוד באש"ה, ומת במצרים. תתקנ"ו מוצטאפ"ה באש"ה. תתקס"ב סריס וזיר עלי באשה.¹⁴⁶ תתקס"ג מחמד באש"ה.¹⁴⁷ תתקס"ד בוסטאנג'י איסכנדר באש"ה. תתקס"ו סריס עלי פאשה.¹⁴⁸ תתקס"ח שאהין מוצטאפה באש"ה.¹⁴⁹ תתקע"א סופ"י עלי באש"ה. תתקע"ג מקבול מחמוד באש"ה. אלו הם ט"ו שרים אשר מנה אותם המלך בימיו.

444 צ הרפ"ד בס רפ"ד: סצ וסי' | 445 ליתא שהיא | 447 סצ איברהים | 448 בצ באה ס בא | 450 ח'וצריף; בסצ פאשה וכן בהמשך סימן קכ"ח; ספ ליתא שנת צ ובשנת | 451 צ ב' (=שנית); ב קוג'א | 452 ב וזיר; צ וזיר; עאלי וכן בהמשך הסימן | 453 ב מחמיד ספצ ליתא מחמיד | 454 צ שהין מוצטפה | 456 ב (המלך) שולטן סולימאן; ב ליתא אותם; צ (בימיו) כאשר תראה כאן

- 141 ראה הערה 139 לעיל. הסימן רד"ף אויב על דרך שמות טו, ט.
 142 צ"ל א' תחל"ה לשטרות (1524), או א' תנ"ו לחורבן בית שני.
 143 שנת 931 ה (1524). אברהים, הוויזיר הגדול, נשלח למצרים לשם דיכוי המורד, ושהה בה כחודשיים.
 144 צ"ל תתקל"א (931 ה). סולימאן בא במקום אברהים, שנקרא בחזרה לקושטא. סולימאן משל במצרים עשר שנים, עד 1534.
 145 צ"ל חוצרו.
 146 שנת 956 ה (1548). הפאשה עלי סמיז.
 147 צ"ל שנת 961 ה (1554). הפאשה דוקגין מחמד.
 148 זהה לפאשה הנזכר לעיל בהערה 146.
 149 צ"ל לאלה שאהין.

[תנועת הראובני-מולכו ופורענויות באיטליה ובאימפריה העות'מאנית]*

סי' שלמה מולכו שעשה עצמו משיח וסי' דוד נביאו ואת אותותיו ואת מעשיו אשר עשה, [סימן] קכ"ט. ויהי בשנת חמשת אלפים ורפ"ד ליצירה בא לעיר רומה¹ איש אחד מארץ מרחקים ודוד הראובני שמו. ועשה עצמו נביא ואמר כי הוא שר הצבא של מלך המשיח, והלך ודבר עם המלך פורטוגאל והוליוך עמו מליץ² לדבר בעדו, כי לא היה יודע לדבר אלא בלשון הקדש ובלשון ערב. ואמר למלך פורטוגאל כי ה' שלחו לנביא על עמו על ישראל, ועתה נלכה נא דרך [86א] קושטנטינא ונלחמה עם סולטן סולימאן התוגר³ ונקח את כל ארצו מידו. אך בזאת ירושלים וכל סביבותיה יהיו ברשות אדוני משיח אלקי יעקב.⁴ וישמח המלך פורטוגאל ויקוד וישתחו לאפיו, וישלח אותו להכומר הגדול אשר לו לנסותו בחידות, ויאמינו האנוסים לדבריו.⁵ ויסע האיש הלך ונסוע, ובכל המקומות אשר יחנה שם יכבדוהו ויאמינו בו.⁶ ויעש דגלים מעשה חושב וכתב

2 סצ ליתא חמשת אלפים | 4 צ א'; ב מרסקם | 5 צ (הצבא) שלוחו; ב מלך; פ פורטוגאל | 6 צ ערכי | 8 צ התוגר | 9 (אדוני) מלך המשיח | 10 אל הכומר

* התעוררות משיחית שהקיפה חלקים מן הציבור היהודי באיטליה ובפורטוגל בעשור השלישי של המאה ה-16 קשורה בדמויותיהם של הראובני ושל מלכו. הראשון, דוד הראובני, דמות חידה, סבב בארצות שונות בקדמת אסיה ובצפון אפריקה עד שיצא לאירופה ב-1524. עם הגיעו לאיטליה טען כי הוא שר צבאו של המלך שלמה שבמדבר חבר (היא תיפר שבחצי האי ערב). פעילותו המשיחית של הראובני תועדה ביומנו שלו, בעדויות ראייה ובתעודות דיפלומטיות שהעלו בני זמנו על הכתב (אשכולי, סיפור, עמ' 7-191). ביסוד תכניתו הפנטסטית עמדו מרכיבים ריאליים, שתמציתם ניסיון להקים קואליציה צבאית נוצרית-יהודית למלחמה בעות'מאנים. שיאו של 'מסע צלב' זה אמור להיות כיבוש של ארץ-ישראל בעזרת היהודים. מסעו של הראובני לפורטוגל לשם מימוש תכניתו ושהותו שם התסיסו את האנוסים. אחד מהם, דיוגו פירס, שב ליהדותו, נקרא שלמה מלכו, ומאז החל יוצר יצירה אפוקליפטית משיחית משל עצמו. לדידו של סמברי הפך דוד ל'נביאו' של המשיח מלכו. מכל מקום, דרכיהם נשתרגו ונסתכנו זו בזו. אשר למבנה הסיפור ולמקורותיו, בעל סד"י שילב את דבריהם של הכהן (דה"י) ושל אבן יחיא (שה"ק) למסכת אחת.

- 1 הראובני הגיע ב-1524 לרומא והציג לפני האפיפיור קלמנס השביעי את תכניתו. הלה שלחו אל מלך פורטוגל כדי שיחווה דעתו על דברי דוד.
- 2 מתרגם.
- 3 התורכי.
- 4 יוסף 'המלך', אחיו של הראובני.
- 5 הראובני תיאר ביומנו את התסיסה שנתעוררה בקרב האנוסים. ראה אשכולי, סיפור, עמ' 62-100.
- 6 מלבד מסעותיו במזרח ערך הראובני בין השנים 1524-1532 מסעות בפורטוגל, בצרפת ובאיטליה.

עליהם שמות הקדש,⁷ ועוד הוציא להם מגן כתוב עליו שמות הקדש ואמר להם שהוא מגן דוד מלך ישראל, ובו היה לוחם מלחמות השם. ואמרו שהוא עד היום גנוז בק"ק בית הכנסת של עיר פלוניא.⁸ והיה מתענה ששה ימים וששה לילות רצופים. ויהי בהיות דוד הראובני שם העיר ה' את רוח בחור אחד שהיה מסופרי המלך היושבים ראשונה במלכות⁹ והיה יפה תואר ויפה מראה, והיה מזרע ישראל, והרהר בתשובה. וימול את בשר ערלתו, ויסוב את שמו שלמה מולכו, ואמר שהוא המשיח ודוד הראובני נביא שלו. ובהמולו בשר ערלתו נחה עליו רוח ה', רוח חכמה וכינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ה'.¹⁰ וה' נתן חכמה לשלמה ויחכם מכל האדם, והיה דורש בערי איטליי"א בפני הכומרים נגד דתם,¹¹ והיה מדבר דברים סתומים וחתומים בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ, מהם ע"ד הפשט ומהם ע"ד נסתר, דברים מתמיהים אשר לא נשמע כמותם, ובכל פסוק שהיו שואלים אותו היה דורש עליהם כמעט מ"ט פנים טהור. וחבר ספרים הרבה על דרך הנסתר.¹² ובכללם ה' אנה לידי קונטריס אחד כולו אומר קדוש על ענייני הנוני"ן שבפ' בהעלותך, דברים סתומים וחתומים לא יוכל השכל להכילם.¹³ ויום אחד שאל לו נער אחד שיאמר לו איזה פי' על פסוק ברוך ה' יום יום,¹⁴ ואמרו שאותו היום כולו היה מפרש פירושים מהם על דרך הפשט ומהם ע"ד הנסתר על אותו הפסוק כי לא יכלו נשוא אותו. ויתמהו עליו רבים,

14 צ וכי בו | 15 צ ליתא עיר; בצ פלוניא; צ ו וי' | 16 צ (דוד) הנז' | 17 במלכו; 18 בתשוב; בס וימל; ב מלכו | 19 (ובהמולו) את | 21 ס (דורש) רבים | 22 בס שבעל פה | 23 בס על דרך; ס כמוהו | 24 ששואלים | 25 ס אינה ה'; ס א (=אחד) ב כלו | 26 ס שבפרשת | 27 ס פירוש

- 7 הדגלים נזכרו ביומנו (אשכולי, סיפור, עמ' 100-102, 128-129).
- 8 פלוניא = בולוניה. ייתכן שהכוונה למגנו של מלכו שהובא מרגנסבורג לפראג, היא עיר פלוניא. ראה עדויותיהם של הלר, דף קכו ע"א, סימן כה, ושל וידמנשטאט (אשכולי, סיפור, עמ' 190-191 [טז]).
- 9 בראו נייטו, שגריר פורטוגל בוויטיקן, הגדיר את משרתו של מלכו 'מזכיר השופטים במחלקת הבקשות'. ראה אשכולי, סיפור, עמ' 180.
- 10 ישעיהו יא, ב. במדרש ובפרשנות ימי הביניים מוסכם כי נושא של הפרק כולו הוא המלך המשיח. ראה אברבנאל, פנ"א, דפים כז-כח.
- 11 יוסף הכהן בן דורו של מלכו העיד, כי מלכו עסק בפולמוס אנטי-נוצרי (דה"י, דף כז ע"א).
- 12 מאז שב לדת אבותיו (1526/27?) ועד שעלה על המוקד במנטובה (1532) גילה מלכו בקיאות מופלגת בקבלה.
- 13 הקונטרס נכלל בחיבורו ספר המפאר (שאלוניקי רפ"ט), דף טז ואילך. על הנונין המנוזרות שבפרשת בהעלותך (במדבר י, לה-לו) ומקומן בספרות האסכולוגית ראה תשבי, משיחיות, עמ' 82-97.
- 14 תהלים סח, כ.

חתימת ידו של שלמה מלכו.

30 והאמינו בו הערלים יותר מן היאודים,¹⁵ [86ב] וכולם מבקשים לשמוע את שמע חכמת שלמה. וישלח ספרים אל כל מדינות מלכו' דברי שלום לאמר. וזה פתשגן הכתב אשר נכתב בשם המלך שלמה.¹⁶

פתשגן הכתב אשר כתב שלמה, [סימן] ק"ל. מורי רברבי עמודי גולה. יודעי דעת ומביני מדע. טובי מראה לפני שוכן מעונה. ואשר כח בהם לעמוד בהיכלא דמלכא קדישא. קשורין בקשרא דשבעים אנפין דאילנא דחיי אורייתא. למי הוי חומתא דשא וטורא עילאה וסחור דקרתא חורבא. דנוכי למחזי בבניינא. ושלמא רבא על כורסיה דמלכא משיחא. אנון זרעא דברין אלהא מן שמייא.¹⁷

31 פ ליתא שמע; בס מלכותו | 33 שכתב | 35 ב בסערא (=בקשרא); כד אורייתא; כד למהוי | 36 ד עלאה; ד בכנינה | 37 ס אינון

15 מלכו זכה לחסותו של האפיפיור קלמנס השביעי. ראה כתב הביטחון שנתן לו האפיפיור בעשרים במאי 1530 אצל אשכולי, משיחיות, עמ' 401-402 ודברי בראז גיטו (לעיל הערה 9). על קשרי מלכו עם החשמיים ראה אשכולי, שם, עמ' 407.

16 לפנינו שילוב איגרות שכתב מלכו אל חכמי דורו. הראשונה נשלחה אל ר' יוסף טאיטאצאק בהיות שלמה במונאסטיר, והשנייה נמנעה אל ר' אברהם טריביש צרפתי, וזמנה 1531. כתב"ד האיגרת מצוי באוסף קריפמן (בדאפשט), וסימנו A. 322. הנוסח שלפנינו מקוטע; ראה את מילואו אצל אשכולי, חית קנה. עיקרן של האיגרות אירועים וחזיונות אפוקליפטיים שפקדוהו מאז שובו ליהדותו ומעת שהותו ברומא. מקורו של סמברי הוא דה"י, דפים רז ע"ב-ריח ע"ב.

17 (ארמית) לעמוד בהיכלו של המלך הקדוש קשורין בקשר של שבעים פנים של אילן החיים (היא התורה אשר היא חומה... והר גבוה המקיף את העיר החרבה, שנוכה לראות בכניניה. ושלום רב על כיסאו של מלך המשיח. אנו זרע שבירך האלוהים מן השמים.

הטו אזניכם לשמוע דברי תולעת ולא איש חוטר מגזע בני גלותינו, שיצא מארץ בעלי ריבנו,¹⁸ ישב ביער וכמדבר במקום שמיר קוץ ודרדר. שם רעה ושם רבץ, כי עזבוהו אביו ואמו. הלך בחשכים ואין נוגה לו פקיד כלילות על משכבו. איזה הדרך יחלק אור לדעת שחר מקומו מלשמור ארחות פריץ. ללכת במעגלות אל לדרוש ממנו חכמה ולשמוע דברי אמת. וישים על לבו דאגה ויגון בכל עתותיו, להשיב נפשו מני שחת לאור באור החיים לחזק בימין אלוך ולהשליך ממנו שמאל. בצרות לו ירים לו קול עד הראש, ואמר קדוש לעשות סוכת שלום. כי טוב לחסות בה' מבטוח בנדיבים. כי הם תנינים ויאבדו והוא לעולם יעמוד. ראו והאזינו זאת הברו גדל לאלקיננו. נאם שלמה אשר אני היום באדום תפוש ביד ממ"ה¹⁹ הקב"ה ע"י עבדו אדוני דוד.²⁰

ענין המראה אשר ראה שלמה, [סימן] קל"א. וזה ענין המראה אשר ראה שלמה. הלכתי דרך בוצרה²¹ אני לבדי ואין איש אתי, כי כן צויתי. וביום החמישי לנסיעתי ראיתי המקום מרחוק, אשר הוא לנו למכשול על כל חטאתינו אשר חטאנו לה' אלקינו, ולא חלינו פניו לשוב מעוונותינו לשמוע בקולו ולהשכיל באמיתו, ונשאתי עיני לשמים ובכיתי בכי גדול על עוני ועל עון בני עמנו. ופתחתי פי נגד שערי דמעה ואמרתי: ה' צבאות, עד [87א] מתי אתה לא תרחם את ירושלים ואת ערי יאודה על כל הרעות אשר עשו השונאים בקרתא הזאת.²² להצר לנו ולזרותינו מארצנו, כי בחטאינו ובעוונות אבותינו ירושלם ועמך לחרפה לכל סביבותינו, ועתה שמע אלקינו אל תפלת עמך ואל תחנונו. להיות פתוחה האבן הקדושה. אבן אחת, אשר נתת לפני כהניך הקדושים להלבישם צדק וישע להצמיח קרן למשיחך. תמחול נא עון ארצך ועון בני ברייתך אשר הגלית בין האומות. וזכור לנו הברית והחסד אשר נשבעת לאבותינו מימי

38 ד אזנכם; בד גלותנו | 41 ד אורחות | 43 ס מיני; ד אלוה | 44 ד ואמ' | 45 ד ביי' | 46 ד לאלדינו; ד ליתא נאם | 47 ב אדני ס ליתא | 49 ב בצרה; דס בוצרה; ב צותי דספ צויתי | 51 ד ליי'; ב מעוננו | 52 (עון) רב | 53 ד ייי' | 54 בדפ הנושאים ס השונאים | 55 בספ ולזרותינו ד ולזרותנו; ב ירושלים | 56 סכיכותנו; אלדינו

18 פורטוגל רודפת היהודים.

19 מלך מלכי המלכים.

20 הראובני.

21 בצרה היא אדום. ראה התקבולת בישעיהו לד, ו; סג, א וכן הזיהוי של בצרה עם שרו של עשו כבכלי מכות יב ע"א. אדום הוא כינוי למלכות רומי בעת העתיקה ולמלכויות הנוצריות בימי הביניים. בחזיון של מלכו 'בוצרה' היא העיר רומי. ראה 'בקרתא (=העיר) הזאת' ליד ציון ההערה הבאה.

22 זכריה א, יב.

60 קדם. והאר פניך אל מקדשך השמש למען יי ולמען שמך הנקרא על עירך ועל עמך.

אדין²³ אני מדבר ומתפלל כדברים האלה ועיני כמעין המתגבר ועזבני כחי ונשמה לא נשארה בי, ונתחזקתי והתפללתי מנחת ערב בשדה קודם כניסת העיר, ובהגיעי לברכת גואל ישראל שמעתי קול מדבר באזני והוא מהרבי שלי,²⁴ ויאמר אלי: והיה ירשה שעיר אויביו.²⁵ ובברכת מקבץ נדחי עמו ישראל שמעתי גם כן אותו הקול, ואמר: וישראל עושה חיל.²⁶ ובברכת מלך אוהב צדקה ומשפט שמעתי לעת תמוט רגלם.²⁷ ובברכת משען ומבטח לצדיקים שמעתי ועל עבדיו יתנחם.²⁸ ובברכת בונה ירושלים שמעתי לי נקם ושלם.²⁹ ובברכת מצמיח קרן ישועה שמעתי והיה אדום ירשה.³⁰

70 ובסוף תפלתי נכנסתי בקרתא והלכתי בבית של בעל מחנה,³¹ ונתתי לו הסוס והבגדים החמודים שלי ואמרתי לו: יש לי בארץ הזאת אהובה אחת אשר אהבתי אותה מימי עולם ושנים קדמוניות, ונפשי קשורה בנפשה ואכיה ואמה שמוה במסתרים ואי אפשר לי לדבר עמה אלא כמתנכר כבגדי דלים החוזרים על הפתחים, תבקשם לי ואלכה. ויעש כן הבעל מחנה, ולבשתי הבגדים והחזרתי זיו פני לשחור, וקשרתי בגדי פשתים צואים מטונפים בשמן על רגלי, וקודר הלכתי נבזה וחדל אישים כאיש מכאובות וידוע חולי אשר אין בו מתום.³² ועברתי ברחובות העיר עד הגשר אשר על נהר טיכיר³³ קרוב למבצר האפיפיאור ששם הדלים והחולים, וישבתי בתוכם כנגוע מוכה אלקים שלשים יום, לחם [87ב]

60 י"י | 62 ד כח | 63 ב והתחזקתי ד ונתחזקתי; ד בשד' | 64 ספ והיא (=והוא) | 71 ס והבגדי' | 73 פ איפשר | 74 בס המחנה | 75 ס ומטונפים | 77 טיכיר' | 78 ד אלדים

- 23 עדין. בחזיונות דניאל מובן המלה הוא 'אז'.
- 24 כנראה 'מגיד' מן השמים. ראה שה"ק, דף מה ע"ב: 'והיה אומר שהיה לו מלאך מגיד'.
- 25 במדבר כד, יח.
- 26 שם, שם.
- 27 דברים לב, לה.
- 28 תהלים קלה, יד.
- 29 דברים לב, לה.
- 30 במדבר כד, יח.
- 31 הרופא אליהו חלפן, ידידו ואיש סודו של מלכו. ראה אשכולי, סיפור, עמ' קסו-קסח.
- 32 ישעיהו נג, ד. כך היא צורת המשיח המתוארת באגדת חז"ל. ראה בבלי סנהדרין צח ע"ב; אכן שמואל, עמ' 292, 306, 418. גם הפסוק הנ"ל נדרש לעניין זה. מלכו עשה את מעשהו המשיחי הזה בשנת 1530.
- 33 נהר הטיכר שברומא.

חמודות לא אכלתי ובשר ויין לא בא אל פי. ויהי בסוף השלשים יום, בעשירי
 80 לחדש הגוים שנים עשר, הוא חדש אדר שנת ר"ץ.³⁴ דבר אל הנער בחצות לילה
 ותדרמה נפלה עלי. והנה הזקן אשר ראיתי בתחלה במראה בא אלי. ויאמר לי:
 בני, עתה באתי להבינך את אשר יקרה לעמים אשר אתה בקרבם. בא עמי
 לחרכות ירושלים אשר היית שם בראשונה. ויקחני ויוליכני אל מקום שני ההרים
 אשר הם בארץ הצבי בין הר ציון וירושלם ובין צפת ודמשק, שכבר ראיתי אותם
 85 בחזון מאז, ודמותם על חותמי³⁵ על שני הלמדים אשר בשמי ובכנויו. כי מאז
 שראיתם שמתים על חותמי לאות. ומאלה שני ההרים הימני אשר מול צפת
 ודמשק הוא הקטן, והשמאלי אשר ממול הר ציון וירושלם הוא הגדול. ובהיותנו
 שמה העמידני על רגלי על ראש ההר הימני. ויאמר אלי: שא נא עיניך אל מול
 ההר השמאלי והגדת לי מה אתה רואה. ואומר: רואה אני האיש לבוש הבגדים
 90 לבנים אשר בידו המאזנים. ועליו האיש הגדול ממנו לבוש בדים יותר לבנים
 וחשובים אשר ראיתי בתחלה. והאיש אשר בידו המאזנים הוא על ראש ההר,
 ועליו האיש השני כאשר במראה הראשונה. וכדברו עמי נתקרבו ההרים, וישאר
 האיש הגדול בין השמים ובין הארץ ממעל לראשינו. ולהיותי בהר הקטון גבהו
 רגלי האיש אשר על ראש ההר השמאלי עד היות ראשי בין ברכיו. ויאמר אלי
 95 הזקן: פתח פיך ודברת אליו, ושאל ממנו מה יהיה משפט האומה אשר לקחתך
 משם. אמרתי לו: איך יוכל עבד אדוני לדבר עם אדוני זה שאיני כדאי. כי מה
 אני ומה חיי ומה פועל צדק ויושר ידי לבא להסתפח לדרוש מלפני אדוני זה קטן
 או גדול. ויאמר אלי האיש: אל תירא! שלום לך בני, שאל ממני ואתנה, כי על
 זה באתי. ואקוד ואשתחוה אפים ארצה ואומר: היום יודע עבדך כי מצאתי חן
 100 בעיניך אדוני. ידבר נא אדוני דבר באזני עבדו, ויגיד לי משפט האומה אשר
 הייתי בתוכם על הגשר.³⁶ ויען ויאמר לי: זה הספר הכתוב בו העתידות לבא על
 כל [88א] הרעה אשר נעשת, דבר לזקן ויגידם לך. ויתן הספר ביד הזקן, ומי יתן
 והיה לי רשות לכתוב מראית הספר ההוא. ויקרא בו והחזירו לאיש, ויאמר לו
 האיש: לך והגד לנער אשר אתך מה שקראת. ויקחני בידי ויאמר: נלכה למקום

79 חמודות | 83 ב ויליכני דספ והוליכני | 84 ב וירושלים ס ובין ירושלים | 85 ס בחזיון | 86 ד ההרי' | 87 בדס
 וירושלים | 90 ד לבני'; ס וחשובי' | 92 ספ ובדברי עמו | 93 ד (בין) הארץ (ובין) השמים; | בדס לראשנו |
 99 ד ידע | 100 ד אדני; ד ליחא דבר | 103 ד לכתר'

105 שעמדת בו. והלכנו עד הגשר וישבתי במקומי ככראשונה. ובהיותי שם נשאתי עיני וראיתי חיה אחת גדולה, ודמות לה כעוף כנף יעופף על הארץ מגוונים הרבה, והיא עולה מים המלח, ותחן על המבצר אשר מצד הנהר. ואומר לזקן: מה זאת אדוני? ויאמר אלי: היא אם התנינים הגדולים היושבת בכרכי הים וכרום שמה הגורם זלות לבני אדם,³⁷ והיא מקבלת כח מקץ כל בשר. ובנסוע העוף הזה נפתחות ארובות השמים ובאים גשמים על כל המקומות שהוא מעופף עליהם, ולולי הברית אשר נתן אלקים בינו ובין כל בשר בהיותם חטאים בארץ, יחזור העולם לתוהו. ובעומדי עוד ראיתי עולה דמות עוף קטנה בערך הראשונה מגוון חיור יפה עד מאד. והיא עולה מהים הגדול, ותנח למעלה מחברתה. ואומר: מה אלה אדוני? ויאמר אלי: זה חיה שדי³⁸ היושבת על האבנים המופלאות³⁹ המשוקעות בתהום שמהם יוצאין מים מתוקים, וגשמי ברכה וחיים וכל טוב. ושם צפורים יקננו להיות דרור בארץ ולהשביע לאדם מפרי מעשה האל, והיא תמיד כנגד העוף העולה מים המלח לשבור כחה. ותחת שניהם חיות קטנות עם גדולות, ובזמן שאלקים שופט, זה ישפיל וזה ירים; אם שופט בדין ישפיל הקטנה, ואם ברחמים ישפיל הגדולה. ועתה ירמו יחד לעשות צדקה ומשפט, צדקה עם ישראל ומשפט עם כל העמים, כי כוס ביד ה' לעבור על הארץ, ישחו יושבי ועמם כל רשעי ארץ. להשפיל כל קרניהם ולהרים קרנות צדיק. אדין⁴⁰ הזקן מדבר עמי, ונפל נוצת החיה הגדולה ורוח סערה נוססה בה, ויפץ אותה, ונשארה בנוצה אחרת כעורבים תחת הראשונה שהיתה מכמה גוונים. והיו קולות וברקים כיום הגשם. ובעוף הקטנה לא היה חלוף ולא נסיעה. והברקים היורדים מן השמים היו מבדילים [ב88] בינינו ובין החיות, ופחד גדול ורעדה גדולה נפלה עלי. ואקרב לזקן אשר עמי, ואמרתי: הלא השמים לא זכו לדעת רצונו של כוראם, ואיכה גבר נאלח ומלוכלך בכל מיני גיעול ורוע פועל כמוני? אמנם רחמיו הרבים על כל יצוריו ולא ישלם להם כמעשה ידיהם, כי אל ארך אפים הוא ובעל הרחמים נקרא. אנא אדוני הגד נא לעבדך מה המראות הגדולות והנוראות האלה כי ידעתי כי אין נסתר מנגד עיני

105 בספ במקומו ד במקומי; ד ככראשון | 106 ב ליתא אחת; ס גדולי | 107 בס והיא דפ והוא | 110 ב נפתחות דס נפתחים; ב ויורדים דספ ובאים | 111 ד אלדים | 112 דספ ובעומדי ב ובעמדי; ד ראיתי עוד; ב בערך | 113 בספ והנה ד ותנח | 117 פ מלח | 120 ד י"י | 121 ד ולהרי' | 122 ב (רוח) ה' | 127 ד השמי'; ד לדע'; ב רצון דספ רצונו של | 128 ס (כמוני) אדע

37 על דרך תהלים יב, ט.

38 צ"ל זה היה [זיו] שדי (?).

39 צ"ל המפולמות(?), על פי בבלי חגיגה יב ע"א.

40 ראה לעיל הערה 23.

אדוני, שראה הכל כתוב בספר אשר ביד האיש הדובר אלינו בהררי קדש. ויגדל
 נא חסד אדוני עלי להטיב חסדו עמי, כמו שעשה מיום הברית⁴¹ עד עתה. ויען לי
 ויאמר: דע בני כי העוף הגדול אשר ראית הוא מראה על רעש ומכול. המכול
 יהיה בארץ הזאת ובארץ אחרת מצד צפון אפסי ארץ, והרעש בארץ מולדתך.⁴²
 כאשר החיה למעלה מן הארץ יהיו המים על הבתים. ונוצות החיה שנפלו ממנה
 על בלכול יושבי תכל הם בהם. ועל בלכול הכורחים מן הרעש והמכול. והעוף
 הקטנה שנחה מלמעלה לחברתה בא להגן על כל יושבי הארץ, לקיים הברית
 אשר נשבע אלקים מעבור מי נח,⁴³ והנסים האלה יהיו לך לאות. ולא תעמוד
 במקום הזה, והיה בעבור מי המכול תחזור פה. ובימים ההמה יהיה הרעש
 במלכות פורטוגא"ל, ובהיות המכול ברומ"ה יהי גם כן בצפון. והברקים
 היורדים מן השמים שהכדילו בינך ובין העופות מראים כי אחר המכול יראו שני
 ככבים גדולים אחד על המבצר שהיו שם העופות. והשני על הגדול היושבת
 בחגוי סלע מרום שבתו והיה לכל כוכב וכוכב זנב גדול מגוונא ארגונא,⁴⁴ ויהיו
 לעיני יושבי רומ"ה ימים מספר. וכולם יתנבאו עליהם. והכוכב הנראה על
 המקום יורה ששם ילין בכי גדול על המקום ועל כל עריה, שהם במערכו של
 תוגרמה.⁴⁵ כי יהיו ירשה מאויביו. והכוכב השני יורה שזאת לא תהיה עולמית,
 אלא שישראל עושה חיל להיות לבקר רנה, והפחד כי פחדת מהברקים מראה כי
 בזמן שיראו שני [89א] הכוכבים לעיני העם עתיד לעבור פחד גדול עליך. כי
 יבקשו פושעי עמך לקחת את נפשך,⁴⁶ אך אל תפחד כי לא יוכלו לך. ומאותו
 הזמן עד שבעה חדשים כי ימלאו לך שלשים שנה לקבל דרגין עילאין תרי
 וחד.⁴⁷ ללבוש בגדי שש. תחת אשר הערה למות נפשך, אז יהיה לך רשות ללכת

131 ד אדני | 132 דספ עמי ב עלי להטיב חסדו עמי (דיטוגרפיה) | 133 דספ רעש ברעש גדול | 139 ד ליתא
 מי | 141 ס היורדי | 143 ב ארגונא | 144 כלם | 147 ד וכלם | 147 ד לבוקר | 148 ד הככבי' ס הככבים |
 149 (את) ראשך | 150 זמן

41 מיום שבא בברית המילה, שאז החל רואה חזיונות. ראה אשכולי, חית קנה, עמ' יג-יד.
 42 המכול והרעש: ברומא היו שיטפונות מגאות הטיבר ב־8 באוקטובר 1530, ואילו בפורטוגל הייתה
 רעידת אדמה ב־31 בינואר 1531.
 43 על דרך ישעיהו נד, ט.
 44 מגן הארגמן.
 45 תורכיה.
 46 ראה לקמן הערה 53.
 47 (ארמית) מדרגות עליונות שתיים ואחד.

אל המקום אשר ידעת. כי על זה העברתיך מארץ תוגרמה.⁴⁸ וגם ידעת רעש מלכות פורטוגאל¹⁵⁵ ומבול אשר בצפון על מה באים, ועתה אני הולך לראות חלוף עפרון ותרומ, כי בהיות בעפרון עוף דן, יהיה מתנה נחונה לשוכני עפר לרנן על אילנא דחיי.⁴⁹ ואז יכלו הנשמות שבגוף⁵⁰ ורשעים עוד אינם לזלזל סביב בדברים העומדים ברומו של עולם. והמלך חי וקים יהיה ח"י ור"ם ברזא דוא"ו דשמא קדישא. דהוא מקלא דבידי דיעקב לישען עלוי צדיקא דעמא דקרא לון אדם,⁵¹ ואז יאמרו ברוך ה' היום אשר נתן לדוד בן חכם. ההוא יומא יומא חדא דהוא יודע לה', ובההוא יומא ממש תנוח על מלכא משיחא רוחא קדישא רוח חכמה ובינה לאמלכיה על עמא רבה. למהוי לעדן רמשא נהור לאנהרא ליליא. לבתר יתערון מעפרא מתוי עלמא ויתחדש בקיומא שלים.⁵² אין שטן ואין פגע רע. וה' הניח לעמו. ויהי כאשר כלה לדבר הזקן כדברים האלה. ויקץ שלמה ויפרוש כפיו השמים. ויאמר: ה' אלקי ישראל, מודה אני לפניך שעשית עמדי חסד היום למען רחמיך הרבים, ולא כצדקי ולמען חסדיך ולא בזכותי.¹⁵⁵ כי מה אני להודיעני דבר גבוה אשר עליו שומר, אלא הכל על יד טובך הגדול לגמול לחייבים טובות שגמלתי היום לא כמעשה ידי, כי אם בצדקתך אל חי כי ראיתי מה שראיתי ותנצל נפשי, ברוך אתה ה' הגומל לחייבים טובות.⁵³ ואח"כ כך דרש להם על פסוק כח מעשיו דרוש נפלא וכלל בו כ"ח עתים של קהלת ופירש אותם ע"ד הנסתר,⁵⁴ והתנבא על מיתתו שדינו אותו לשריפה אם יגרום החטא. ורמז להם הקץ מפסוק ויאמרו אי"ש א"ל אחי"ו

154 חלוני (!); בדפ מחנה ס מחנה | 156 ד כרוא | 157 ב דבידא ספ דבידי; בדפ לישען ס להשען; ב בעמא דספ דעמא | 159 ד ליי | 160 ב לאמליכה דס לאמליכה; ב לעידן | 162 ד וי"י וי"י וכן בהמשך סיפור תנועת הראובני — מלכו | 163 ד אלדי

48 אחר ששב מלכו ליהדותו ונודע הדבר למלך פורטוגל, זירזו הראובני להימלט לירושלים. מלכו יצא אז למזרח, ושהה מספר שנים בתורכיה האירופית. ראה אשכולי, סיפור, עמ' 93-94; הנ"ל, חית קנה, עמ' יג-יד.
49 עץ החיים.
50 כמאמר התלמוד (בבלי יבמות סב ע"א) אין בן דוד בא עד שיכלו וכו'.
51 (ארמית) בסוד הו' של שם הקודש, שהוא מקל שבידי יעקב שיישענו עליו הצדיקים שבעם שקורא להם אדם.
52 ובאותו יום ממש תנוח על מלך המשיח רוח קודש... להמליכו על עם רב. ויהיה לעת ערב אור שיאיר את הלילה, ואחר יתעוררו מעפרם מתי עולם ויתחדש בקיום שלם.
53 סמברי השמיט את המשך המכתב (דה"י, ריב ע"כ-ריח ע"ב). שם חתאר מלכו את הרדיפות הקשות שרדפו הרופא הוונציאני יעקב מאנטינו. הלה נקט עמדה תקיפה נגד פעילותו המשיחית של מלכו, והעמידו בסכנת חיים. ראה אשכולי, משיחיות, עמ' 412-416.
54 הדרוש המתבסס על קהלת ג, כ-ח מצוי בדה"י, רטו ע"כ-ריח ע"א.

אב"ל אשמים שהם ר"ת [כ89] חמשת אלפין כנגד חמשת אלפים שנה. אנחנו
 ע"ל אחינו⁵⁵ עולה בגימטריא הר"ץ, ר"ל בשנת חמשת אלפים ור"ץ⁵⁶ יגאל
 אותם אם יש להם זכות, ואם לאו בעתה.⁵⁷ ומזמן המראה שראה עד עבור שבעה
 חדשים ימלאו לו שלשים שנה לקבל דרגין עילאין תרי וחד, ואז יהיה לו רשות
 לעשות מעשהו.⁵⁸ וכזה וכזה נתנבא ואמר להם דברים רבים סתומים וחתומים
 הלא הם כתובים על ספר דברי הימים ליוסף הכהן השני.⁵⁹ ויהי אחר הדברים
 האלה ויהי כמשלש חדשים, וילשינו העברים את ר' שלמה מולכו לפני המלך,
 והשרים והמלך הקיסר קרלו חרה אפו עליו, ויצו המלך לשומרו בשביל שהיה
 דורש ברבים נגד דתם.⁶⁰ ויאמר הקיסר הוציאוהו וישרף, ולאחר ג' ימים
 מצאוהו ויביאו אותו לפני המלך. ויצו פעם שנית לשורפו. ויאמר הכומר להשים
 רסן בלחיו כי אמר שמא לוחש בכשפים או יאמר איזה השבעה ויברח, וכך היה.
 וישימו לו רסן בלחיו וישליכוהו על העצים אשר על האש, ויאסוף נשמתו. ואת
 דוד הראובני שמו אותו בבור, וימות שם.⁶¹ ובכל זאת לא שבו קצת העם
 מלהאמין בו, כי העידו עליו אנשים חכמים ונבונים שעמד בביתו אחר השריפה
 ח' ימים.⁶² והולך בכל שבת ושבת לקדש בבית ארוסתו בגליל העליון. ועדין
 מאמינים בו, כמו שאירע בזמננו, כמו שנכתוב בע"ז[ה].⁶³
 שריפת שאלוניקי והמטר, [סימן] קל"ב. ובשנת חמשת אלפים וש"ה⁶⁴

171 ס' ליתא ר"ת | 172 ספ' הק"ץ; ס' רוצה לומר | 173 ס' ליתא שראה | 176 ס' הימ"י; ס' אחרי | 178 קארלו |
 179 ס' שלשה | 181 ס' אמ' | 183 ב' וימת | 185 ס' שמנה; בס' ועדין פועדין | 186 ליתא בו; (בזמננו) זה שיש
 כמה שוטים מאמינים בקרן הצבי; בס' ליתא בעז"ה | 187 ב' שריפת; ב' סאלוניקי וכן בכל הסימנים הבאים צ
 הש"ה

- 55 בראשית מב, כא. 56 שנת 1530.
 57 ישעיהו ס, כב. עיין רש"י שם.
 58 תרגום הלשון הארמית ראה לעיל ליד ציון הערה 47. לעשות מעשהו, היינו מעשהו המשיחי.
 59 ההיסטוריון היהודי-איטלקי בעל דה"י (המאה ה-16).
 60 על ההלשנות ראה איגרת הרב דאיינה מאלול רצ"ב (1532): 'כי יש עבדים נצים ונצבים ומליזים על
 הנבון לחש כמה'ר שלמה מלכו' (בוקסנבוים, עמ' סג-סה, 223-225). על מסעם של הראובני ומלכו
 אל הקיסר קרל החמישי, ראה דברי השתדלן ר' יוסף איש רוסהיים: 'בשנת רצ"ב לפ"ק הוצרכתי
 לחזור ולבוא אל הקיסר... בעיר רגינשפורק... ובאותם הימים בא האיש לועז גר צדק המכונה רב
 שלמה מולקא נ"ע בדעות חיצוניות לעורר הקיסר באמרו שבא לקרוא כל היהודים לצאת למלחמה נגד
 הת[נ]גר'.
- 61 מלכו הועלה על המוקד במטובכה בשנת 1532. הראובני מת בכלא האינקוויזיציה בספרד. ראה
 אשכולי, משיחיות, עמ' 431-427 (57-61).
 62 אגדה זו נזכרת בדה"י, דף ריט ע"א.
 63 בעזרת ה'. כאן רמז לאמונה בחייתו של שבתי צבי, בן זמנו של סמברי. וראה ש"נ: 'קרן הצבי'.
 64 שנת 1545.

פזורה ישראל, היתה מגפה גדולה בשאלוניקי. ואש יצאה מבית ר' אברהם קאטלאן ביום ד' לחדש אב ותאכל כשמנת אלפים בתים ושמונה עשרה בחי כנסיות וספרי תורתנו היו לשריפת אש.⁶⁵ ובליל ד' כ"ב לחדש כסלו שנת 190 חמשת אלפים ושצ"ב ליצירה⁶⁶ המטיר ה' את מטר ארץ שאלוניקי אבק ועפר, ואפר מן השמים ירד עליהם כל היום ההוא וכל הלילה. ויתמהו האנשים איש אל רעהו וישאלו לחרטומים ולאשפים ולמכשפים ואין פותר, כי מה' היה זה. וישלח השופט אחרי החכמים וישאל להם על כך, ואם יש רמז מן התורה, ואמרו לו: כן, שנאמר יתן ה' את מטר [90א] ארצך אבק ועפר מן השמים.⁶⁷ 195 שרפת התלמוד, [סימן] קל"ג. ובשנת כי המר שד"י לפ"ק,⁶⁸ גזרה מלכות רומי הרשעה מלכות אדום ושרפו התלמוד והאגדות וגם הרב אלפסי ביום שבת קדש.⁶⁹

סי' השר משה, [סימן] קל"ד. וכימי המלך סולימן צץ נזר הקדש השר המפואר כמה"ר⁷⁰ משה המון זלה"ה⁷¹ שמסר נפשו על עמו, ועמד כשער המלך לפני כל צר ומשטין, והוציא מאמר מן המלך יר"ה לאמר שכל עלילת דם שאומרים הערלים שהיאודים מטילים במצה וכיוצא שלא ישמע לפני כל שר ושופט כי אם לפני שער המלך יר"ה.⁷² ואמרו עליו כי היה⁷³ מלך חסיד, לפי

188 צ בעיר שלוניקי | 189 ב קאטלאן מפצ קאטלאן; צ לח' (=לחדש); צ כשמנת; כ ושמונה עשר צ ו"ח | 190 וס"ת; פ לח' צ ליתא לח'; מ כסליו | 191 מ ה (אלפים) צ ליתא; צ ליתא מטר; מ ליתא ועפר | 194 אחר | 197 צ וההגדות | 198 צ ליתא קדש | 199 ליתא סי' השר משה קל"ד; (המלך) שולטן | 201 בצ ליתא יר"ה וכן בהמשך סיפור השר משה המון | 203 סצ המלך

- 65 ראה יוסף הכהן, דה"י, דף קכז; הנ"ל, עמק הבכא, עמ' 104-105.
66 שנת 1632.
67 דברים כח, כד.
68 שנת 1553/54.
69 מקורו: לירמא, לחם יהודה², הקדמה. הגזירה תוארה גם אצל יוסף הכהן, עמק הבכא, עמ' 111-113 ואבן יחיא, שה"ק, דף קיז ע"א.
70 כבוד מורנו הרב ר'.
71 משה המון (1490-1554 לערך), רופא החצר של הסולטאנים סלים וסולימאן. זלה"ה = זכרוננו לברכה לחיי העולם הבא. ראה הד, המון, עמ' 115-170.
72 הפירמאן (=הצו הסולטאני) המפקיע את הדיון בעלילות דם מתחום סמכותם של השופטים המקומיים והמצווה להביאו בפני 'שער המלך' ניתן מאת סולימאן באחרית שנת 1553. השתדלותו של משה המון באה בעקבות עלילת דם על יהודי אמאסיה שבאנטוליה סמוך לפסח אותה שנה. ראה אבן וירגה, שבט, עמ' קמד והד, עלילות, עמ' קלז-קמז.
73 סולימאן.

שהיה אליהו ז"ל נגלה עליו, והסבה שהיה אוהב היאודים ומחבבן ומקרבן
 205 למלכות, עד שמרוב אהבתו עמהם נתקנא בהם הצר הצורר המשנה, ויעץ
 תחבולות כדי לשלוח יד ביהודים וכדי לקעקע ביצתם של ישראל ולכלותם מעל
 פני האדמה.⁷⁴ ויצו⁷⁵ לעשות לו כיפין⁷⁶ מתחת לארץ מבית הצר הצורר עד בית
 המלכות במקום אשר ישכב המלך, וכן עשו. ויהי בחצי הלילה והנה המלך ישן
 וישמע את הקול מדבר אליו כאוב מארץ קולו, וכה אמר בלכתו: סולימאן,
 210 סולימאן, עד מתי עצל תשכב? מתי תקום משנתך וקום לך מהר מזה ותכחיד את
 ישראל מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד, ולא יהיה להם שריד ופליט, ולא תחמול
 ולא תכסה עליהם, כי ה' דבר. ויהי כשמוע את דברי האלה הזאת, ויחרד המלך
 חרדה גדולה עד מאד ויאמר: מי איפה ומי אתה כי קראת אל המלך? ויען ויאמר
 לו: אל תירא ואל תחת, כי אני הוא נביאך המדבר אליך, כי לא מלבי עשיתי את
 215 כל המעשים האלה, כי ה' שלחני. ואל תאמר בלבבך כי חלום הוא כי נכון הדבר
 מעם האלקים וממהר האלקים לעשותו על ידך, כי הם אויביך וצריך. וכה תעשה
 להם לאבדם: אחר שלשת ימים תשלח בהם משלחת מלאכי רעים להשמיד
 להרוג ולאבד מנער ועד זקן טף ונשים ושללם לכוז, ואתה שלום. ופעם אחרת
 אבא אליך. [90] ויהי כשמוע המלך את דברי האיש ואת שיחו לא שת לכו גם
 220 לזאת, כי אמר אולי מקרה הוא או חלום או רוח רעה מבעתתנו, וישכב וירדם עד
 אור הבקר. ויהי בלילה השנית ויבא גם השט"ן ויחיצב עליו, ויקרא כפעם בפעם
 כמשפט הראשון. אזי נבהל המלך ואמר: זה ענין רע על היאודים, כי כלתה
 אליהם הרעה. וישלח ויקרא אל הרופא שלו, כי זה מש"ה האיש גדול מאד בעיני
 המלך והמלכה, להגיד לו את כל אשר קרהו ואת אשר אמר המ"ן על היאודים
 225 לאבדם. ויבא האיש ויקוד וישתחו לאפיו ויאמר לו: הנני הנני מוכן ומזומן

204 מסע והסיבה | 206 ספצ לשלח | 207 צ כיפין (לאגום בלע"ז) | 208 ליתא ישן | 210 צ (סולימאן) ב"פ; ב
 עד מתי אתה | 212 (ה') ח"ו; (כשמוע) המלך | 216 צ (וצריך) המעשה הזה | 217 צ ג' וכן בהמשך השר משה
 המון | 218 מ כשלוה ספ שלו | 221 צ הב' | 222 צ הא' | 223 צ (שלו) הנז' | 224 צ ליתא ואת | 225 מ ליתא
 הנני

74 סמברי הסמיך לפרוענות הנ"ל (הערה 72) אגדה שביסודה גרעין ריאלי על איבתו של 'הצר הצורר'
 המשנה, ליהודים. המדובר, כנראה, באבראהים הוויזר הגדול (בשנים 1523-1536). שנאת היהודים
 הייתה משותפת לוויזר ולמצטפא בנו בכורו של סולימאן. האחרון היה אחראי להריגת יהודים
 בעקבות עליית הדם באמאסיה. כיוון שהשניים ניסו לקשור קשר על הסולטאן, הוצאו להורג בזה
 אחר זה, אחר שגברה סיעת חצרנים אחרת שעמה נמנה גם משה המון. ראה רוזאניס, ב, עמ' 278-283;
 דאנון, עמ' 149-152, והד, עלילות, עמ' קמו-קמט.

75 אבראהים הוויזר הגדול.

76 מחילות.

לעבודת אדוני. ויאמר לו המלך: הלא ידעת אם לא שמעת אלדי עולם, ה' אמש
 אמר אלי לאמר על יד נביאנו, כי בעוד שלשת ימים תהיו נתונים ביד אויביכם
 ורדו בכם שונאכם להשמיד אתכם ולהאביד אתכם, ונסחתם מעל האדמה, ולא
 יהיה לכם תקומה לפני אויביכם, כי גזירה נגזרה עליכם מן השמים. ועתה דע
 230 וראה מה אשיב שולחי דבר. ויהי כשומעו את הדברים האלה וימס לבו בקרבו
 והיה למים, ויזעק ויעקב גדולה ומרה, ויפול לפני רגליו ויבך ויתחנן לו להעביר
 את רעת הצר הצורר. ויאמר לו: אהא אדוני, זכור נא את אשר התהלכתי לפניך
 מנעורי עד היום הזה בלבי שלם ובנפש חפצה, והושיענו ואל תטשנו ואל תשת
 לבך לאלו הדברים. ויען ויאמר לו: ומה אני יכול לעשות כי שמעתי מאחורי
 הפרגוד, כי בזאת אתם נלכדים. ואם תחפוץ תבוא הלילה הזאת ותשמע את הקול
 235 מדבר אלי, כי בא יבא ולא יאחר. ויהיה כלילה השלישית ויבא גם כן וידבר את
 דבריו כמשפטו, וישמע משה ויפול על פניו. ויהי בראות המלך את משה נופל
 על פניו, והוא תוהה ובוהה ומשתומם על המראה, ויאמר לו: מה לך נרדם? קום
 צא מן הארץ הזאת אל אחד ההרים או באחד הגאיות להמלט על נפשך, כי יקרה
 240 נפשך בעיני, ומהר המלט ההרה פן תספה בעון העיר, כי אין לאיש נכבד מנפשו.
 ויאמר להביא סוס אחד לרכוב עליו לכל אשר יתפוץ יטנו, ונתן לו רשיון כתוב
 וחתום כחותמו של המלך לבל יבא עליו איש רע ובליעל לפגוע בו. וישת אל
 המדבר פניו, והיה הולך ובוכה ומשתומם. ויהי הוא [9א] הולך בדרך, והנה
 איש לקראתו. ויאמר לו: מה מלאכתך ומאין תבוא מה ארצך ואי מזה עם
 245 אתה?⁷⁷ ואז השיבו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. ויאמר לו: אם ירא
 אלקים אתה, למה נטשת את עמך עזבת את נחלתך? אז הבין כי הוא אליהו ז"ל,
 ויפול מעל הסוס ונפל לפני רגליו וברתח ובזיע ובחלחלה ואמר לו: אדוני יודע
 את הרעה אשר יקרא אותם מחר, כי איככה אוכל וראיתי ברעה אשר ימצא את
 עמי, ואיככה אוכל וראיתי באבדן מולדתי.⁷⁸ ויאמר לו אליהו: שוב לדרכך אל
 250 בית המלך החדרה ודברת אליו ושמת את הדברים בפיו ואנכי נצב לקראתך אל גן
 המלך, כי לא אוכל לקום מפניו כי טמא נפש הוא. וזה לך האות כי אנכי

226 מסע אלקי | 227 נביאינו; (כי) אם | 228 צ שונאים; צ ונטשם | 229 צ תהיה; אויביכם | 230 כשמעו
 231 ב ויהי; צ צעקה | 232 ס אהה; ב זכר | 234 אל אלו | 235 בצ תבא מספ תבוא | 236 צ הג'; צ ויבוא
 237 כראותו | 238 תוהא | 239 ב באחת מן (הגאיות); צ נפשיך | 243 ס המדב' | 244 התיבה לו תלויה מעל
 השורה; תבא | 246 צ (הבין) האיש; (אליהו) הנביא | 247 צ (ויפול) האיש משה

שלחתיך, צ"א תאמר לו מקר"ה הוא בלתי טהור הוא כי לא טהור.⁷⁹ ותכף ומיד
 תטהר טנוף מעשיו על ידי רחיצה וטבילה. ויקם משה וילך אל בית המלך
 החדרה, ויקוד וישתחו לאפיו. ויחרד המלך לקראתו, ויאמר לו: שלום בואך.
 ויגד לו את כל אשר קרהו ואת כל אשר צוהו אליהו ז"ל. וישמח המלך שמחה
 גדולה ויגלח ויחלף שמלותיו, וטהר את עצמו והלך אל הגן והיה כורע ומשתחוה
 לאליהו, עד גשתו לאליהו. ויאמר לו: הגד הוגד לי את כל אשר אתה עושה עם
 היאודים, ישלם ה' פעלך. אבל זאת הפעם עתה הסכלת עשו, ומי שלח ידו בהם
 ונקה, וזאת היא עצת הצר הצורר המשנה שלך, כי הוא מבקש לו המלוכה
 וישמידך מעל פני האדמה.⁸⁰ ובזאת תבחנו: תחפור את כל הארץ מתחת חדר
 משכבך ומשם תגיע לביתו, כי נפשו אותה, ויעש.⁸¹ ויבקש הדבר וימצא, ויתלהו
 על פתח ביתו. ויכתב בספר דברי הימים למשמרת לאות לבני מרי.⁸² ואז כרת
 ברית עם אליהו ז"ל לבוא אליו פעם א' בכל חדש, וכן היה, כי בכל דור ודור
 עומדים עלינו לכלותינו, והקב"ה מצילנו מידם אנס"ו.⁸³ וימות סולטן סולימאן
 יום שבת שנת חמשת אלפים ושכ"ו ליצירה,⁸⁴ והימים אשר מלך מ"ו שנים.

256-255 צ (שמחה) גדולה אין כמוה | 256 ליתא ויגלח | 257 ב (ומשתחוה) לאליהו מספצ ליתא | 259 ב
 התיבה יעצת תלויה מעל השורה; מסצ ליתא הוא | 261 צ משכבך | 262 צ בספרי | 263 לבא | 264 צ
 מצילינו; ב וימת | 265 צ ה' (=חמשת) צ (שנים). והימים אשר מלך כלו היה כטוב ליאודים

79 על דרך שמות ג, יב; שמואל א כ, כו.
 80 ראה הערה 74 לעיל.
 81 איוב כג, יג.
 82 במדבר יז, כה.
 83 אמן נצח סלה ועד.
 84 שנת 1566.

[הסולטאנים העות'מאנים (ד): סלים השני — מחמד והשרים שמשלו במצרים]

- סולטן סלים בנו, [סימן] קל"ה. וימלוך תחתיו סולטן סלים בנו ביום ששה עשר
לחדש תשרי שנת חמשת אלפים ושכ"ז ליצירה, היא שנת תתקע"ד לחשבונם.¹
[91ב] ס' השרים שלו, [סימן] קל"ו. והשרים שלו אשר שלח אותם למצרים
בשנת תתקע"ו לחשבונם,² סינאן ש"ר הצב"א אשר שלחו לתימן ועשה אותו שר
הצבא. בשנת תתקע"ח³ איסכנדר. תתקע"ט סינאן פעם שנית כאשר בא מתימן.
תתקפ"א חוסין. וימות סולטן סלים יום ג' י"ז לח' כסלו שנת חמשת אלפים
ושל"ה ליצירה.⁴ והימים אשר מלך סולטן סלים ט' שנים. וימלוך תחתיו סולטן
מוראד.⁵
- 10 ס' סולטן מוראד והשרים שלו, [סימן] קל"ז. והשרים שלו אשר שלח
למצרים: בשנת תתקפ"ג לחשבונם מסי"ח. בשנת תתקפ"ח סרים חוסיין,⁶
תתקצ"א וזיר דרויש איברהים. תתקצ"ב סנאן באשה. ובימיו היה השר המרום
כמה"ר שמואל הכהן ז"ל.⁷ התקצ"ה ווייס.⁸ תתקצ"ט אחמד באשה חאפיץ.⁹
אלף וג' קורט.¹⁰ וימות סולטן מוראד, והימים אשר מלך סולטן מוראד כ"א
15 שנים.
- ס' סולטן מחמד והשרים שלו, [סימן] קל"ח. וימלוך סולטן מחמד בנו
בשנת חמשת אלפים ושנ"ה ליצירה, היא שנת א' וד' לחשבונם.¹¹ והשרים שלו
- 2 צ י"ו | 4 ליתא ס' השרים שלו | 6 צ ובשנת; ב אסכנדר סצ איסכנדר. ובשנת (תתקע"ט); פעם שנית
לסינאן; צ (מתימן) ובשנת וכן בהמשך סיפורי הסולטאנים והשרים שלהם | 7 ב חוסאיין צ לחוסיין; בצ ה' |
10 ליתא ס'; ש' | 12 ב וזיר דרויש צ דירביש; ב סינאן; בצ פאשה וכן בהמשך סיפורי הסולטאנים | 13 צ
כמה"ר; ב אחמיד | 14 צ ובשנת תתק"ג; ב קורטי; בצ וימת; ב מורד | 16 צ ליתא סולטן; ב ש' ב מחמיד
וכן בהמשך סיפורי הסולטאנים; צ (וימלוך) תחתיו | 17 צ ה' ב אלף ספ א' צ תתק"ג
- 1 שנת 1566.
2 צ"ל תתקע"ה (1567).
3 צ"ל תתקע"ו (1568).
4 שנת 1574.
5 מוראד השלישי (שנות מלכותו 1574-1595).
6 צ"ל חסן.
7 חוכר בית המטבע והאלחזאמים (=זכיונות חכירת המכסים) של נמלי אלכסנדריה ודמיאט החל
בשנות השישים והשבעים למאה ה-16. ראה וינטר, עמ' 9-12; מבי"ט, ג, ס' רז-רט; שטובר,
חכירות, עמ' 74-79.
8 צ"ל אויס.
9 צ"ל חאפט.
10 צ"ל כורד, מושל מצרים הראשון מטעם הסולטאן מחמד השלישי (בשנים 1595-1603).
11 ה' שנ"ה ליצירה = 1004 (1595).

אשר שלח למצרים: בשנת אלף וד' שריף מחמד.¹² אלף וששה כצ"ר. אלף ועשרה וזיר עלי. אלף וי"ב מקבול אברהים חאג'י. אלף וי"ג כורכג'י סריס מחמד. אלף וי"ד חסאן. וימות סולטן מחמד, ותהי מלכותו י"א שנים. 20
סולטן אחמד והשרים שלו, [סימן] קל"ט. וימלוך תחתיו אחמד בנו בשנת חמשת אלפים ושס"ה, היא שנת אלף וט"ו לחשבונם.¹³ והשרים שלו אשר שלח למצרים: אלף וי"ו ג'יואן מחמד, אשר הרג את השורכג'יש במצרים.¹⁴ אלף וכ"ד צפצר אחמד.¹⁵ וימות סולטן אחמד, ותהי מלכותו י"א שנים.
סולטן עותמאן והשרים שלו, [סימן] ק"מ. וימלוך תחתיו סולטן עותמאן בנו בשנת חמשת אלפים ושע"ו ליצירה, היא שנת אלף וכ"ו לחשבונם.¹⁶ והשרים שלו: בשנת אלף וכ"ז סלחטאר מוצטאפה. אלף וכ"ח ג'עפר, ובימיו היתה מגפה גדולה בארץ מצרים. אלף וכ"ט ארנאוט חוסיין.¹⁷ [92א] ולאחר המעזוליק שלו¹⁸ הרג את השר המרומם אבא אסכנדרי תנצב"ה, שהלשינו בו הגוים.¹⁹ אלף ול"א כוסטנג'י מחמד. אלף ול"ב קארא מוצטאפה. ויקומו כל החיל אשר בקושטנדינה ויהרגו את סולטן עותמאן, ותהי מלכותו שבע שנים. 30
סולטן מוצט' והשרים שלו, [סימן] קמ"א. וימלוך תחתיו סולטן מצטאפה

19 ב ויזיר; צ חג'י איברהים; סצ בורכג'י | 20 צ והיה (=ותהי) | 21 אחמ'ד וכן בהמשך סיפורי הסולטאנים | 22 צ תחט'ד וכן בהמשך; ב ליתא שלו | 23 ב הג'ורכאג'יש צ הג'ובאניס | 24 בצ וימת | 26 בצ השע'ו; ב א' (אלף) צ תחרכ'ו, וכן בהמשך סיפורי הסולטאנים | 27 צ (שלו) אשר שלח למצרים; ב שיליחטאר צ סליחטר; ב ג'עפאר | 28 חוסיאן | 29 ב המעזוליק צ שעשהו מאנז'ול לנו; סצ איסכנדרי | 30 בצ קאר"ה; ב מוצטפה צ מוצטאפה | 30-31 ספצ ויקומו — עותמאן; ליתא בכה"י הללו נכתב: וימות סולטן עותמאן | 32 וימליכו תחתיו את ש' מוצטאפה

- 12 גורג'י מחמד, והוא המושל הראשון מטעם הסולטאן אחמד הראשון (1606-1617).
- 13 שנת 1605/6.
- 14 צ"ל אוג'ו מחמד אשר הרג את השירכסיס; ראה במדור חילופי הנוסחאות.
- 15 צ"ל אלף וכ' (= 1611) צופי מחמד, שהיה הפחה האחרון ששלח הסולטאן אחמד. הבא אחריו באלף כ"ד, דפתר אחמד, הוא הראשון לפחות של הסולטאן עות'מאן השני.
- 16 בשנת 1617 הוכרו מצטפא אחיו של אחמד הראשון כסולטאן. ואולם עות'מאן (השני), בנו של השליט הקודם, תפס את השלטון מידי דודו. עות'מאן הוצא להורג בעקבות מרד יניצ'ארים בשנת 1622, ומצטפא שב לשלוט. ראה אנא"ס¹, גם עמ' 1007, ערך Othman II.
- 17 ארנאוט = כינוי לאיש ממוצא אלבני. שני מושלים נוספים כיהנו במצרים בין סלאחטר מצטפא לבין חוסיין.
- 18 הדחתו (של חוסיין).
- 19 מוכס אלים, בן למשפחת הרבנים ומנהיגי הציבור אסכנדארי (ראה לקמן דף 129, ס' קקטו). הוא עסק בחכירת המכס כעשורים הראשונים של המאה ה-17. על סופם המר של חוכרי האלתזאמים ראה שוחטמן, גאוויון, עמ' רמה-רמו (ס' ע); שטובר, חכירות. עמ' 77-80.

אחיו,²⁰ שנת חמשת אלפים ושפ"ג, היא שנת אלף ול"ג לחשבונם.²¹ והשרים שלו: בשנת אלף ול"א בייראם.²² ותהי מלכותו שלש שנים, ויראו העם שהיה שוטה ויסירוהו ממלכותו. 35

סולטן מוראד והשרים שלו, [סימן] קמ"ב. וימלוך תחתיו סולטאן מוראד אחיו של שו' עותמאן בשנת חמשת אלפים ושפ"ה ליצירה,²³ והשרים שלו: שנת אלף ול"ח לחשבונם מחמ"ד.²⁴ בשנת אלף ומ' מוסי, אשר הרג את הקצין. גאייטאס ב"ך בשנת אלף ומ"א כליל, אשר הרג את השר המרומם ב"ן של קדושים הר' יעקב טבול תנצב"ה.²⁵ בשנת אלף ומ"ב אחמד ותמלא הארץ חמס מפני נח"ש הנחשת אשר בא מקושטנטינא והטילו אותו על אנשי מצרים ועל כל עריה בהורמנותא דמלכא.²⁶ אלף ומ"ה דיילי חוסיין. ובשנת חמשת אלפים ושצ"ד²⁷ לכד בוגדאד פעם ב'. וימות סולטן מוראד, ותהי מלכותו י"א שנים. סולטן איברהים ושריו, [סימן] קמ"ג. וימלוך תחתיו איברהים אחיו בשנת חמשת אלפים ות"א ט"ו בשבט.²⁸ והשרים שלו: בשנת אלף ומ"ח זלעת אל סוס מחמד. אלף ומ"ט. מצטאפה. אלף ונ"ג מקצוד, ובימיו היתה מגפה גדולה במצרים. אלף ונ"ד איוב. אלף ונ"ו חיצר²⁹ מחמד, אשר הרג את קאנצו ב"ך וחרביו.

33 ב אחי אביו; צ'ה' = (חמשת אלפים); ב (והשרים) ששלח למצרים | 34 ל"א | 34-35 ב ויראו — ממלכותו ספצ ליתא | 36 וימליכו (תחתיו) את | 37 ב אחיו של שולטאן עותמאן ספצ ליתא; צ (שלו) אשר שלח למצרים | 38 ב מוסי"ה; צ הקאצין | 39 ב בייג סצ ביקי; ב כאליל | 40 כמהר"ר | 41 צ בה (=בא) | 42 בהרמנותא; חוסיאין | 43 ב השצ"ט צ'ה' שצ"ח; ב (לכד) שו' מוראד בגד סצ באגדא"ד; ב שנית; בסצ רימת; ב י"ו | 44 שו' | 45 צ'ה' ת"א; ב וח'; ספצ ליתא ט"ו בשבט; צ (שלו) אשר שלח למצרים | 46 ב מחמ"ד וכפי הנראה הוא גיואן קפיגי באשי' ספצ ליתא המשפט כולו; ב (ומ"ט) בושטאנג' באשי מוצטאפ"ה פאשה סצ מוצטאפה | 47 סצ חיצאר; ב בייק סצ בוקי

- 20 אחיו של אחמד.
- 21 שנת 1623. מוצטאפא שלט בשנים 1622-1623.
- 22 צ"ל אברהים.
- 23 סולטאן מוראד (1625-1641).
- 24 לפני מחמד נשלחו למצרים שלושה מושלים, הפחות: עלי, מצטאפא וביירם.
- 25 מוכס שפעל בעשור הרביעי של המאה ה'17. אביו, ר' יוסף בן טבול המערכי, מגדולי תלמידיו של האר"י, התפרסם בחסידותו, ומכאן הכינוי 'ב"ן של קדושים'. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מ ע"ב ושלום, שטר, עמ' 149-160.
- 26 נחש הנחושת — מיסוי שרירותי שטיבו לא הוברר. בהורמנותא דמלכא = על פי ייפוי כוח של המלך.
- 27 שנת 1634.
- 28 סולטאן אברההים (1640-1649).
- 29 צ"ל חידר.

אדוננו המלך סולטן מחמד, ושנת הרעש, [סימן] קמ"ד. וביום שבת ב' לח' 50 מנחם שנת הת"ח³⁰ הסירו את סולטן איברהים והמליכו את אדוננו סולטן מחמד יר"ה במקומו, והיה בן ח' שנים ומחצה, ולתאריכם י"ח לרג'ב שנת אלף ונ"ח. וביום ד' ר"ח אלול הרגו את סולטן איברהים, ותהי מלכותו ח' שנים. וביום א' ר"ח תמוז שנת חמשת אלפים ות"ח בין השמשות היה רעש גדול בקושטנינא אשר כמוהו לא נהיה, ונפלו הכתלים וגולות בתי התפלות של הישמעאלים. 55 ובשנת ה"א של"א כסלו³¹ בעיר פיררא היה רעש גדול וחזק מאד ונהרסו ההרים, ונפלו המדרגות על שבעים בעלי בתים, ונעשו בתיהם קבריהם.

49 ב (שבת) קדש; בספצ י"א (=ב'); בסצ לחדש | 50 סצ ליתא שנת הת"ח; ב אדוננו המלך שוי' מחמיר |
 51 סצ ליתא יר"ה; ב שש (=ח' שנים); ב לריגיב ס לרגיב צ לחדש ריגיב; צ תתרנ"ח לחשבונם | 52 ב (שנים) וקודם זה | 53 בצ הת"ח | 54 ב לא היה כמוהו; ב הכתלים פסצ הכותלים; צ התפילות; ב (הישמעאלים) והיתה מגפה גדולה בקושטנידינה ספצ ליתא | 55 סצ ליחא כסלו; ב פיררא"ה סצ פיררא |
 56 ב שבעים בתים ועל בעלי הבתים צ (בתיהם) כ"מ!

[פורענויות בפולין ובתורכיה]

סי' הריגת האשכנזים, [סימן] קמ"ה. ובשנת חמשת אלפים ות"ח חרה אף ה' בעמו על עם הקדש קהלות האשכנזים, ויהרגו בהם הרג רב ועצום ועשו בהם שפטים גדולים.¹ ויהי צעקה גדולה ומרה ליאודים [92ב] אשר כמוה לא נהיתה כמוה² מיום גלות יאודה מעל אדמתו. והנשארים רדו בהם שונאיהם ביד מוכרים וקונים, אדונים קשים אדום וישמעאלי' מאב והגרים, זה מכה וזה רודה. וילכו בלא כח לפני רודף, ומצאום צרות רבות ורעות השוד והשבר והרעב והחרב. מהם נטבעו במים עזים, ומהם נמכרו לעבדים ולשפחות,³ ומהם מתו במגפה עד שכל האומות שרקו ויחרקו שן ואמרו: סורו טמא סורו סורו אל תגעו. והיו דחופים והדופים מעיר לעיר כמוזכר בספר צוק העתים ובספר יון מצולה, שחברו חכמיהם על המאורע שלהם, ומצאת כי תדרשנו⁴ וקבעו לקרות אלו הספרים מי"ז בתמוז עד ט' באב, ועשו סימן בזא"ת השנה שהיא חמשת אלפים ות"ח וקוץ ודרד"ר לפ"ק,⁵ כי הם חשבו כי שנת הגאולה היא בזאת השנה, כמוזכר בספר הזוהר בפ' חיי שרה⁶ בשנת בני ח"ת, ועכשו נהפך לדרד"ר. סי' שריפת קושטנטי', [סימן] קמ"ו. "ובשנת חמשת אלפים ות"כ ליצירה⁷ ואש יצאה מאת ה' על שבר בת עמי יושבת בארץ עוץ עיר ואם בישראל⁸ היתה שרופה באש וכסוחה. ותעל עשנה כעשן הכבשן, ויהי העם למאכולת אש, וכל בית ישראל יכבו את השרפה אשר שרף ה'. ותהלך אש ארצה, ונשרפו הכתים

2 בצ הת"ח | 3 צ אשכנזים | 6 וישמעאלים | 7 רעות (רכות) וצרות | 8 ליתא נמכרו; (ולשפחות) והרבה נפשות שבוים הוליכו לקושטנדינה ויפרסו אחינו בית ישראל אנשי קושטנדינה בממון רב | 9 חרקו | 12 ב לזאת; בסצ (שהיא) שנת | 13 בסצ הת"ח; גאולה | 14 צ (לדרדר) בעונות הרבים | 15 ב קוסט'; צ ה' (אלפים) | 16 ב (ה') יום שבת קדש י"ו באב שעת המנחה ב (בישראל) היא קושטנדינה צ (ובגליון) ועוץ היא קושטנטינא

1 זירת הפורענות של גזירות ת"ח (1648), פולין לא נזכרה, ואף זהות הפורעים התחרים והאוקראינים, הושמטה. על גזירות אלה ראה היילפרין, פולין, א, עמ' 44-42, 81-90, 180-184.

2 כנראה דיטוגרפיה.

3 על פדיון השבוים ראה הנוכר, עמ' 33, 91; היילפרין, שביה, עמ' 33 ואילך; וכן במדור חילופי הנוסחאות.

4 מקורותיו המוצהרים: צוק העתים לר' מאיר משעברשין; יון מצולה לר' נתן נטע הנוכר.

5 זא"ת = דרד"ר = ת"ח (1648). על חישובי הקץ הרבים שעלו ערב הפורענות ראה גורלאנד, א, עמ' 11-13, 22; ד, עמ' 132; ה, עמ' 67.

6 זהר בראשית דף קל"ט ע"ב.

7 שנת 1660.

8 קושטא. הזיהוי בתרגום הארמי לאיכה ד, כא.

והחצרות והשדות ובתי הכנסיות ובתי מדרשות.⁹ לולי ה' צבאות הותיר לנו שריד, ונשאז חן וחסד בעיני הבוסטאנגי באשי¹⁰ שקבלם בגן המלך יר"ה בכבוד גדול, עד שסלק חרון אפו מעל ישראל. ונשארו מעט מהרבה עניים ומרודים סחופים והדופים, ויתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול וישליכם אל הכפרים באישקוטא"ר ובאישק"י שארא"י¹¹ ובמקומות אחרים, ונשארו גרושים מבית תענוגיהם. עד ישקיף וירא ה' משמים וישלח לנו משיח האמיתי בן דוד במהרה כימינו אמן.¹² ועשו סימן זאת השנה עש"ן¹³ העיר השמימה לפ"ק.

ועתה נתחיל¹⁴ לכתוב דברי ריבות. מלחמות וקרבות. ברמחים ובחרבות. בשוקים וברחובות. אשר [נפלו].¹⁵

20 (שריד) המלך יר"ה היה באדרינופולי; פאשי | 22 בסצ ובחימה ב (גדול) כי משנה המלך היה קיופריל"י מחמי"ד פאש"ה וכשבא מאדרינ' עם המלך יר"ה הכריחם שימכרו כל היאודים חרבותיהם ולא יכנו עוד על יד ישראל | 23 צ באיסקוטא"ר; ב ליתא אישק"י שארא"י; צ ובאיסק"י שארא"י; ב (אחרים) ובנו במאח"אלי של היאודים בית תפלה שלהם הנקרא מוש'קיטה והכינו שם קבר לאם המלך וקראו שמה ואל"ידי גאמישי ובני ישראל | 25 בסצ האמיתי | 26 ב (לפ"ק) וכאן היה כתוב סי' שבתי צבי והוציאוהו מן הספר. המשפט 'ועתה נתחיל — אשר נפלו' מופיע אך ורק בכ"י פ; פ נפלו (=שומר דף) בסצ ליתא

9 שריפה זו כילתה כשני שלישים מן העיר, ואלפים קיפתו בה את חייהם. ראה אנא"ס², ד, עמ' 237, ערך Istanbul. סמברי סיכם עדות כלשהי על הפורענות.
10 הגנן הסולטאני הראשי.
11 אישקוטאר — עיר באלבניה; אישקי שאראי — שכונה בקושטא.
12 רמיזה על דרך הניגוד לאכזבה ממשיח השקר בן זמנו, שבתי צבי.
13 עש"ן = ת"כ (1660).
14 אלו שורות הפתיחה של סיפור שבתי צבי ונתן העזתי, שהושמט מן הספר. ראה מבוא, בפרק ד משיחות, בין ציוני הערות 132-134; בהקדמת סד"י, במדור 'דברי הנביאים הנבליים', ליד ציון הערה 55.
15 'נפלו' היא מלה השייכת לדף הבא שנתלש מן החיבור. היא השתמרה כ'שומרת דף' בתחתית דף 92. סימנים קמו-קמט חסרים מן הטקסט שלפנינו. על כך ראה מבוא, פרק ז. כתבי הידות, בין ציוני הערות 207-208.

[השרים שמשלו במצרים בימי סולטאן מחמד וסיפור אחריתו של השר רפאל יוסף]

[93א] סי' השרים הבאים מצרימה בזמן אדונינו המלך סולטן מחמד, [סימן] ק"ג. ונחזור לענייננו של מעלה: ¹ בשנת אלף ונ"ח שריף מחמד. אלף ונ"ט וזיר אחמד. אלף ס"א סרים עבד אלרחמן. אלף ס"ג סלחטר מחמד אבו נור, ² ונקרא 5 כן לפי שגזר אומר שילבינו כל הבתי תפלות שלהם. והרגו המלך בקושטנינא, הוא והיאודי אשר בא עמו למצרים, השר חיים פרץ נ"ע.³

[סימן] קנ"א. ובימיו נפטר במצרים על משכבו בכבוד השר המרומם כמה"ר אברהם אכולי נ"ע,⁴ שהיה עומד בפרץ להליץ טוב בעד עמו ישראל, והיה מחזיק ביד תלמידי חכמים תנצב"ה. ובימיו היתה מגפה במצרים בשנת ושק"ט.⁵

10 אלף ס"ו מחמד גאזי באשה, אשר הרג את השר כה"ר יעקב בינאש נ"ע⁶ ובנו עליו איצטבה, ולאחר כמה שנים נתפרסם הדבר וקברו אותו בקברות אבותיו.

[סימן] קנ"ב. ובימיו התחילו היאודים של אנשי מזרח הנקראים אלמשרק"ה לפרוע החארגי"ש⁷ על יד שריף עלי שאויש, לפי שהיה להם מאמר מן המלך יר"ה מזמן קדמון לבל יפרעו חראגיש לא הם ולא זרעם הבאים אחריהם ונתבטל 15 זה המנהג.⁸ ובימיו נפטר על משכבו בכבוד הישיש גביר נשא ונעלה השר הר' יצחק ראובן נ"ע, שהיה מחזיק ביד העניים ובפרט מצות ביקור חולים היתה על

2 מצרי; אדוננו המ' (=המלך) יר"ה; ליחא סולטן מחמד | 3 ב לעניינו צ לעניינו; צ חתרנ"ח לחשכונם השרים ששלח למצרים | 4 אחמי"ד; עבדו (=עבד); ב סליחטאר ס סליחטאר; ב מחמי"ד | 5 צ תיפלות; (שלהם) ובקושט' היו קורין (אותו) חאשיק"י מחמיד פאש"ה ואחר שכא ממצרים הרגו (המלך) ב ליחא בקושטנינא | 7 צ כמהר"ר | 8 אלכולו | 10 בסצ פאשה וכן בהמשך סימנים קנ"ב-קנ"ג; ב ליחא כה"ר; ביכ"ש | 11 אצטבה | 12 משריק"ה | 13 ב החארגי"ש ס החראגיש צ החראגיש; ב שירף עאלי; בצ ג'אוש ס שאו"ש; ב (להם) מזמן קדמון | 14 צ חראג'; ב ליחא הבאים | 16 סצ שהיתה

- 1 ראה לעיל, בפרק הסולטאנים העות'מאנים (ד).
- 2 (ערכית) אבי האור.
- 3 הצראפכאשי (שר הכספים) של מחמד, שמשל במצרים בשנים 1651-1655.
- 4 מוכס שפעל בעשורים הרביעי והחמישי של המאה, מצאצאי הרב שמואל אכולי. ראה כן שמעון, דף כט ע"ב סעיף ח; שלום, צמח, עמ' 190.
- 5 שנת 1655.
- 6 צראפכאשי. סמברי הוא מקור המידע היחידי עליו.
- 7 אלמשרק"ה = אנשי המזרח. חארגיש = מס הגולגולת.
- 8 אין ידיעות על פטור זה ועל ביטולו, מלבד פרשת יהודי חיבר (ראה לעיל בפרק ראשית האסלאם, בין ציוני הערות 50-52).

תמונתו של שבתי צבי על-מי
ספרו של תומס קונן שנתפרסם
סם באמסטרדם בשנת 1669.

שכמו שהיה ביתו פתוח לכל עובר ושב, לקחת די מחסורו אשר יחסר לו.⁹
תנצב"ה.

חלום גאזי באשה, [סימן] קנ"ג. ויהי כאשר הסירו את השר גאזי באשה והיה
20 חבוש בבית האסורים, ויחלום חלום, והנה ר' יעקב ביזאש תופש בבגדו והוא

20 ב ביזאש ספ ביזאש צ ביזאש

9 על דרך דברים טו, ת. תנצב"ה = תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

צועק בפניו ואומר לו: חמסי עליך, לכו נא ונוכחה למשפט, ונראה מי יצילך מידי. הלא באמונה עבדתי עמך ולמה רמיתני והרגתני, והיכן כספי וזהבי. ישפוט ה' ביני ובינך. ויהי בבקר ותתפעם רוחו על החלום, ויכתוב אותו באר היטב בפנקסו. ולאחר כמה ימים בא אחד משרי המלך וגזירת מלך בידו שיהרגו את השר.¹⁰ וילך לו אל בית הסוהר ואת שר הטבחים עמו, ויקראו לפניו את הכתב ויאמר להם: גם אני ידעתי. ויספר להם את חלומי, ואז [ב93] אמר: בכל עת אני רואה את פני היאודי בארבע פנות הבית, וכזאת וכזאת עשיתי. אלף וע' קארה מצטאפה. אלף וע"א דיפטדר¹¹ איברהים. אלף וע"ג עומאר, כי בימיו צמח קרן הצבי.¹² אלף וע"ו איברהים, ומת במצרים. ובשנת תכ"ח¹³ נתן ה' קולות וברד על ארץ מצרים כבד מאד אשר לא היה כמוהו בכל ארץ מצרים.

[סימן] קנ"ד. אלף וע"ח קראקא"ש עלי, ובימיו נהרג בעונותי שרבו שר השרים ופאר הסגנים. תפארת חכמים ונזר החסידים. אשר החסד אזורו. והחכמה פארו. והחסידות אורו ונרו. שר חמישים ונשוא פנים. חונן דלים ושומע אל אביונים. ועושה חסד לאלפים. ש"ר ושופט עלינו, הרב את ריבנו והדן את דיננו, ה"ה השר המרומם החכם כמה"ר רפאל בר יוסף הי"ן¹⁴ אשר נשא עול המצות על שכמו והיה מחזיק בשיבות ארץ ישראל וארץ מצרים, ות"ח תמיד אוכלים על שלחנו וביתו פתוח לכל עובר ושב לתת לכל שואל די מחסורו אשר יחסר לו. מקים דגל התורה לעובדה ולשומרה. וכמוהו לא היה

22 צ רימיתני | 23 צ ותפעם | 24 ב וגזרת צ וגזירת | 27 צ (עשיתי) ונחזור לעינינו | 28 צ בשנת חתרע"א שלח למצרים את; ב מושטאפה ס מוצטאפה צ מוצטפה; בשנת חתרע"א (וכן בהמשך) שלח את; כסצ דיפטורדאר | 29 צ איבראים; התכ"ח | 32 מסימן קנ"ד ועד לדף 99 (שורה 18) חסרים בכת"י ב הדפים צ — צו שבספרור הקדום (ראה מבוא). עד מקום מלואת החסרון (כסי קפ"א: 'הר' שלום ירושלמי) הטקסט מבוסס על כת"י פ לכדו תוך השוואתו ל-סצ; ס נהרג בעונות צ בעונות נהרג | 36 צ דינינו; כמהר"ר | 37 צ על | 39 סצ לעבדה ולשמרה

- 10 גאזי הוצא להורג בשנת 1660. ראה זמבאור, עמ' 167.
- 11 צ"ל דפתרדאר, פקיד בכיר במנהל הכספים העות'מאני.
- 12 קרן הצבי — כינוי לעגני לשבתי צבי (להלן ש"צ); ראה פרנסיס, עמ' 124 (א-ד). שנות שלטונו של עמר (1663-1667) חופפות את התקופה המכרעת של התהוות התנועה המשיחית בארץ-ישראל עד לימי שיאה באיזמיר ושקרה בקושטא.
- 13 שנת 1668.
- 14 = ה' יקום נקמתו. רפאל יוסף היה צראפבאשי למושלי מצרים, בשנות השישים של המאה ה-17, וכן חבר את מכסי נמל אלכסנדריה. הוא היה מן הרמויות הבולטות והפעילות בתנועה השבתאית. ראה שלום, ש"צ, א, עמ' 145, 156-157, 173-175, 264-265 ועוד; ששפורטש, עמ' 5-7.

40 מלך אשר שב אל ה' ככל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו.¹⁵ והיה כל ימיו בתענית, ובכל לילה אנשי ביתו אוכלים למעדנים והוא אוכל זרעונים. ובחצי הלילה היה קם ועוסק בתורה בקדושה ובטהרה, כי היה טובל ומלקין אותו והיה שק על בשרו,¹⁶ וכל העם סרים על משמעתו, עד כי היו ישראל בימיו איש תחת גפנו. ושלח המלך אחריו נכנס בשלום ויצא בשלום בלבוש מלכות, וחזר לאיתנו וממשלתו. ומרוכ מעלתו וגדולתו שהיתה בפני השרים והסגנים אזי קנאו בו 45 ושמו עליו אורבים, והרגוהו ביום ו' י"ט לחדש מנחם שנת חמשת אלפים תכ"ט ליצירה, תנצב"ה.¹⁷ (ומי יוכל לספר קצת ממעשיו הן אלה קצות דרכיו, ואני הצעיר המחבר) ובליל א' י"ד לחדש מנחם באשמורת הבקר [94א] נפל זה הפסוק בפיו של חכם אחד מחכמי מצרים, וז"ל: חרב עורי על רועי ועל גבר עמיתי.¹⁸ וביום ו' י"ט לחדש נהרג. ומי יוכל לספר קצת ממעשיו הן אלה קצות דרכיו. ואני הצעיר המחבר הייתי אחד משמשיו, מפירותיו הייתי אוכל ומימיו הייתי שותה. ותחת צלו הייתי מסתופף.¹⁹ ועכשיו, בעונותי שרכו, יבש המעיין ונקצץ האילן, ואין לי על מה לסמוך.²⁰ אבל חסדי ה' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו.²¹ האלקים הרועה אותי מעודי עד היום הזה הוא ינהלני וינחני במעגלי צדק למען שמו.²² לנו ולכל עדת ישראל אמן. 55

גזרת היין, [סימן] קנ"ה. ונחזור לענייננו. וימות קראקא"ש עלי בארץ מצרים. אלף ע"ט²³ השר איברהים, ובשנת חמשת אלפים ותל"א היתה צוחה על היין בחוצות, כי בא שר אחד משרי המלך ובידו אגרת אוגרת מהומה ומגזרת הומיה היא וסוררת מספרת ואומרת: איש איש מבני ישראל ומן הגר הגר

46 ז' ה' (=חמשת) | 47-48 פ' התיבות 'ומי' — המחבר' נמחקו; סצ ליתא | 49 ז' (חרב) אורי | 54 ז' האלוקים | 55 ז' (אמן) ואמן סלה ועד כ"ד | 56 לעיניינו; סצ וימת; פ' (עלי) פאשה | 57 ז' ובשנת תחרע"ט | 58 ז' מגרעת

15 על דרך מלכים ב כג, כה. אפשר שהכינוי מלך מרמז להכתרתו של רפאל יוסף למלך יהואש' בידי שבתי צבי. ראה על כך שלום, ש"צ, א, עמ' 350.
16 לעדות נוספת למנהגיו האסקטיים ראה ששפורטש, עמ' 73 (איגרת סופינו).
17 שנת 1669. על סופם המר של הצראפבאשים ושאר חוכרי המיסים ראה לעיל, בפרק זה; וינטר, עמ' 12-9.
18 זכריה יג, ז.
19 סמברי היה אפוא מאנשי 'חצרו' של רפאל יוסף; וראה מבוא, פרק א. יוסף סמברי, בין ציוני הערות 17-16.
20 משנה בבא מציעא ט, ב.
21 איכה ג, כב.
22 בראשית מח, טו; תהלים כג, ב-ג.
23 צ"ל אלף ופ' (1669).

60 כתוככם אם המצא תמצא בידו רביעית ההין יין ונמצא ישלם שבעתים את כל הון ביתו ונפשו יקח.²⁴ ויפקד פקידים על בני היאודים לבקש את היין בחורים ובסדקים והריחו לא ביראת ה',²⁵ ואפילו ריחא חמרא וטעמיה חלא²⁶ חלה עליו חובת ביעור. ויכריזו ברחובות ונפוץ הכדים בבתים ובחצרות ובשדות עד שנעשה היין יאורים ורבו הכלים הנשברים במחנה העברים ויצברו אותם חמרים⁶⁵ חמרים.²⁷ ויין חמסים ישתו כל רשעי ארץ. ונהפך הגפן לנגף, כי החל הנגף בזאת השנה וירב בבת יאודה תאניה ואניה והיתה שנה אחר שנה, שתי שנים מעט ורעים. עד שריחם ה' על עמו והסיר את זעמו מעל ישראל. וימהר יחיש בביאת הגואל ויקבץ נדחי עמו ישראל, ויקיים בנו מקרא שכתוב כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות,²⁸ אמן.

60 צ שבעתיים | 67 צ שירחם; ויחיש | 68 צ ויקויים | 69 ס אכ"ר. תם ונשלם סיפור מלכי העותמגלי"ס

24 גזירת היין של שנת 1671/72 נבעה מהתפרצות קנאית, שהתבטאה באכיפה מחמירה ביותר של תנאי עומר (ראה לעיל בפרק ראשיתו של האסלאם ותנאי עומר, בין ציוני הערות 68-73). התנסותו האישית של סמברי במצוקת הגזירה היא המקור לתיאורה. השיבוצים על דרך ויקרא כב, יח; שמות כב, ג; שיר השירים ח, ז.

25 על דרך אסתר ב, ג; ישעיהו יא, ג.

26 (ארמית) ריחו יין וטעמו חומץ.

27 שמות ח, י.

28 מיכה ז, טו.

[חכמי צפת (א)]

[95א] בחיי ראשי¹ ובקדושת אלו הימים הנוראים, אלו אמרם אדם אחר אלו הדברים הייתי יורד עמו עד לחייו ומעליל עמו עלילות ברשע על ידי הגוים. אבל מה אעשה ונפשי חשקה בכך שאתה אהובי, לכן אחלי, יכוננו, אל תוסף ראות פני 5 כי ביום ראותך פני תמות. וילך לו הרב משתומם על המראה ועל דברי האיש ואת שיחו. ולאחר ימים מת האיש ברשעו ויתן את רשעים קברו. והרב מוהר"י קארו הנז' נפטר בשנת חמשת אלפים ושל"ה², והיה לו מגיד מדבר עמו,³ והבטיחו שידרוש בג"ע שבעת ימים. וסימן מסר לו משתה שבעת ימים בחצר גנת ביתן המלך.⁴ והימים אשר יראה גודל מעשיו לכל נשמות הצדיקים אשר 10 בג"ע יהיו ק"פ יום. והבטיחו⁵ כי הרמב"ם והר"י בעלי הטורים ז"ל שמחו עליו שירד לסוף דעתם. ואמרו לו כי הרמב"ם והרמב"ן ורבינו יעקב בעל הטורים ז"ל יוצאים לקראתו עם ג' כתות של מלאכי השרת וכאה חולקיה תנצב"ה. הר' אליא פאלקון.⁶ הר' שלמה הלוי בן אלקבץ,⁷ בעל מנות הלוי אשר שלחו במתנה ביום פורים לחותנו הגביר, הר' יצחק הכהן, בעד השל"ח אשר ישלחו הבחורים, וקרא שמו מנות הלוי לקיים ומשלוח מנות איש לרעהו. ועוד עשה פי' על מגלת רות 15 וקרא שמו שרש ישי, ופי' שיר השירים וקרא שמו אילת אהבים. הר' אברהם לחמי.⁸ הר' שמואל בואינו.⁹ הר' אברהם ארואיטי.¹⁰ והמה בכתובים מן

10 (יום) בגליון פ וסימן בהראתו את עשר כבוד מלכותו וכו' ק"פ יום

- 1 יש לאקונה בין הדפים 94 ו-95א, ומשום כך חסרים הסימנים קנו-קנח. הקטע 'בחיי ראשי – רשעים קברו' הוא אחריתו של סיפור שלא נודע מקורו, והוא חלק מסימן קנ"ח. שנת 1575.
- 2 ה'מגיד' האלוני נתגלה לר' יוסף קארו כנשמת המשנה. הרב ניהל יומן ובו רשם את הגלויים המיסטיים שמסר לו המגיד. יומן זה נדפס בשם 'מגיד מישרים', ויניציאה השק"ט (1649). ראה ורבלובסקי, עמ' 9-37, 257-286.
- 3 אסתר א, ה.
- 4 לנוסח הבטחת המגיד (בלא שמות החכמים) ראה מגיד מישרים, ב, דפים ב-ג ע"א.
- 5 מתלמידי האר"י. עלה מתורכיה לארץ-ישראל.
- 6 (1584-1505). מקובל ופייטן מתלמידי ר' יוסף טאיטאצאק, וחבר של האר"י. עלה לארץ-ישראל בשנת תפ"ט (1529).
- 7 חתם על איגרת רבני צפת עם ר' שלמה אלקבץ וחבריו בשנת ה'של"א (1571). ראה בפרק חכמי צפת (א) בין ציוני הערות 29-30.
- 8 חתם על האיגרת הנ"ל.
- 9 חתם על פסק דין עם ר' יוסף קארו ועם מבי"ט בשנת ש"ך (1560) ועל האיגרת הנ"ל.

הקוראים לדברי רוח שהיה בשנת השל"א י"א לאדר ראשון.¹¹ ומעשה שהיה כך היה כמו שמצאתי כתוב מכתיבת יד האשל הגדול מהר"ר אליא פאלקון זלה"ה, וזה לשונו.²⁰

סי' דברי הרוח,¹² [סימן] קנ"ט.¹³ להיות כי האדם מתקרב יותר אל הנאת הגוף להרגשתו מללכת אחר עצת נפשו ואחר הדרכת והישרת התורה, ואפילו המאמינים והמדקדקים בכל מכל כל בעבור כי ענייני העולם הבא אינם נרגשים ומי ומי יקבע בלבו [95ב] כל הצדדים כדי שיעשו לו רושם להבדיל עצמו מכל צד פשע הן בדבור הן במחשבה הן במעשה, ולא כל אדם זוכה. לכן הסכמתי ל[ה]עלות על ספר כדי לזכות אחרים מה שעבר לפני היום י"א לאדר ראשון השל"א ליצירה על אודות אשה אחת כלתו של הישיש ר' יוסף צרפתי שנכנס בתוכה רוח איש אחד מישראל, כאשר אסדר לפני. האמת כי מי שנמצא בעת ההיא ושמע מהרוח מה שאמר ומה שגילה ומי ששמע מפי שומעיו ראוי שיכניעו לכם לשמים וי[נ]ראו ויפחדו מיום הדין על חשבון מעשיו, כי הכל בא לידי חשבון ואין בשאול בית מנוס¹⁴ וזה שנודע לנו ממי שבא מאותו עולם וספר לנו העובר לשם, שבא לפנינו רוח אדם אחד, ואפשר שהקב"ה שלחו, כדי שיראו מלפניו, וכמ"ש חז"ל 'והאלקים עשה שיראו מלפניו'¹⁵ זה חלום רע,¹⁶ וזה אינו חלום אלא בהקיץ לעיני הכל. ומצאתי לשם בזה הקיבוץ רב שהיו לשם יותר ממאה אנשים, והם בעלי תורה ראשי קהלות, ויגשו אל האשה שנים אנשים יודעים ההשבעות ועניינים רבים כדי שידבר הרוח אשר בתוך האשה, ועל ידי עשן אש וגפרית שהיו מכניסים בתוך הנחירים שלה והיא היתה כמבוטלת שלא היתה מדחקת עצמה ואפילו ראשה לא מצד האש ולא מצד העשן. ועל ידי המשביעים היה הקול מתחיל להשמיע כקול שדי ונמשך כשאגת אריה וקול שחל בלי שום נענוע לשון ופתיחות שפתים. וכשהתחיל זה הקול להשמע, היו

11 שנת 1571.

12 סמברי הביא בספרו (דפים 95א-99א; 110ב-112ב; 121א-125א) חמישה סיפורי רוחות. סיפורים אלה מבוססים על האמונה הקבלית, כי רוחו של אדם מת יכולה להתגלגל בגופו של בן אנוש כגמול על עבירות או כמחסה מפני רדיפותיהם של מלאכי חבלה. שני הסיפורים דלקמן, סימנים קנט-קס, מבוססים על עדויות ראייה שהעלה על הכתב ר' אליהו פאלקון ושנשלחו לחוץ לארץ. ראה בן ישראל, נשמת חיים, דפים קט ע"א-קיא ע"ב. על אמונת הגלגול ראה שלום, סמלים, עמ' 308-359.

13 על סעיפים קנו-קנת החסרים בטקסט ראה לעיל הערה 1.

14 על דרך משנה אבות ד, כט.

15 קהלת ג, יד.

16 בכלי ברכות נה ע"א.

הב' אנשים מתחזקים ומתחממים עצמם בזריזות ובחריצות לעשות מה שהיו עושים במהירות. והיו מתקוטטים הרבה כנגדו בקולי קולות ואומרים לו: רשע, תדבר ותאמר מי אתה בלשון ברור. ואז היה הקול מתגלה ומתראה לכל, כי היא כקול בני אדם. וחזרו לומר לו בקול גדול ועל ידי כל הנ"ל: מה שמך, רשע? והיה משיב: שמואל צרפתי. ומהיכן נדע ששמך שמואל צרפתי? והשיב, 45 שנפטר בטריפול ושהניח בן אחד ושמו פלוני ושהיו לו שלש בנות, שם [96א] הראשונה פלונית ושם השניה פלונית ושם השלישית פלונית, ומהשלישית נפטר, והיא נשואה כעת לטובי' די ליריאה. ועל כל הסימנים שאמר דבר נכונה וקושט אמרי אמת, והכרנו כל הנמצאים לשם כי הרוח הוא מדבר. ושאלו ממנו: על איזה ענין אתה מתגלגל בעולם בגלגולים כאלה? השיב: על עונות רבות שעשיתי בחיי. וחזרו לשאול לו תפרש אותם, אמר שלא היה רוצה, כי מה תועלת. ואז הפצירו בו הרבה שיפרש לפחות עון גדול שבכולם, וענה ואמר על שהיה מין אפיקורוס ושהיה אומר שכל הדתות שוות. ועל זה העידו לפנינו רבים שכך היה אומר דברים אלה בפירוש בעודו בחיים חיותו. ושאלו לו: ועתה מה אתה בזה הדעת? והשיב בקול מר כמתאנח צועק וסוער ואומר: אני מכיר 55 שחטאתי שעויתי שפשעתי, ושאל מחילה מהקב"ה ומתורתו התמימה על רוב עונותיו. ואז התחילו הב' אנשים הנ"ל להפציר עליו ולהחרימו שיצא מתוכה ושילך למקום מדבר שמם ע"י כל הנ"ל, וכן שיבקשו עליו רחמים ויתפללו עליו ויתקעו בשופר. השיב: מי יתן. שאלו לו: מי יתקע השופר? אמר הרוח: החכם ר' שלמה ן' אלקבץ. השיב החכם שלא היה יכול. חזרו לומר לו תבקש אחר. אמר 60 הרוח: יהיה החכם הר' אברהם לחמי. ושאלו לו: מי יבקש עליך? השיב הרוח: יהיה ר' אליא פאלקון. ואז אמרנו ג"פ "ויעבור" ו"אל מלך" 17 ובקול שופר, ונעשה הכל כפי גילוי רצונו. ואז אמרו לו פעם אחרת שיצא. כיון שעשו לו רצונו. השיב הרוח: יעבור זמן מועט, ואז אצא. שאלו לו: תרצה שיאמר לך בנך קדיש או שילמוד תורה? השיב שלא יועיל לו כלום, ובני אינו כדאי שילמוד 65 תורה. ושאלו לו על ענין חבוט הקבר, והשיב אחר מהיושבים שם זה לא נכנס בתוך הקבר מעולם. אז אמר הרוח וכחש דבריו: 18 נכנסתי ביום הקבורה ובאותו הלילה הוציאוני, ולא נכנסתי עוד מאותו העת, שהוא קרוב לשלש שנים, שאני

41 פ מתחזקים וכן בהמשך סיפור דברי הרוח | 46 שלשה; בנים מעל השורה תלויה התיבה בנות

17 סדר שלוש-עשרה מידות שבסליחות.

18 של מי שהשיב כי לא נכנס בתוך הקבר.

הולך מהר להר ומגבעה לגבעה ולא מצאתי בשום מקום מנוחה, אלא שבהמשך
 70 הזמן נמצאתי בשכם ונכנסתי [96ב] בתוך אשה אחת, והוציאוני על ידי כל
 הכתוב לעיל ושמנו עליה קמיעות, ולא יכולתי לחזור עליה עוד, ובאתי לכאן.
 וכל זה היה אמת ממה שידענו מפי אחרים שכן עבר. ואחר כך הייתי משוטט
 בעיר להכנס בבתי כנסיות, אולי אמצא מנוחה ומרגוע לנפשי, ולא הניחוני
 ליכנס בשום בית הכנסת. ושאלו לו: מי היו המעכבים? אמר הרוח: החכמים.
 75 וחזרו לשאול לו: חיים היו או מתים? אמר: מתים, והיו דורסים אותי והיו
 אומרים לי צא רשע מכאן. ושאל עוד השואל: באיזה בית הכנסת הלכת ראשון?
 אמר: בקהל שלי. אמרו לו: מי זה? השיב בית יעקב.¹⁹ ושאלו לו עוד: מקום
 שלך, מי יושב עליו? ענה: אם לא הניחוני ליכנס, איך אדע מי יושב במקומי?
 ושאלו לו יותר: מי היה יושב בצדך בחיים חיתך? השיב: פלוני, והיה אמת כל
 80 מה שאמר. ואז אמרו לו: היאך נכנסת בזאת האשה, אינה אסורה עליך? השיב:
 מה אעשה שלא מצאתי מנוחה בשום מקום אלא בתוכה. היא אשה כשרה. חזרו
 לומר לו: ואם היא אשת איש, אינך חושש לבעלה? השיב הרוח: מה בכך,
 ובעלה איננו בכאן אלא בשאלוניקי. ושאלו השני אנשים: איך נכנסת בתוך זה
 הבית, שיש לה מזוזה? והשיב: לא נכנסתי אלא דרך מטה, שאותו הפתח אין לו
 85 מזוזה. ושאלו לו: איך היה הענין שנכנסת בתוכה, כיון שהיתה כשרה? השיב
 הרוח: היתה שעה כבידה שהשליכה על ראשה מעט טיט, לזה יכולתי להכנס
 בתוכה, וכל זה היה יום ה' משבוע שעבר לעת ערב. כל זה אמר הרוח בעצמו,
 וכך היה שמאותו העת הרגישה עצמה ובעודם מפצירים עמו שיצא, אמרו לו:
 למה לא חששת לחרם שקבלת אתמול לצאת ולא לחזור עוד בתוכה? ואיך
 90 עברת? השיב: כן יצאתי ולא מצאתי בשום מקום אחר מנוחה, עד שראיתי שלא
 שמו עליה קמיעות, אז יכולתי ליכנס פעם אחרת. ואז התחזקו הם ואמרו לו:
 צא, רשע. ואם לא, נגזור עליך חרם של כלבו²⁰ שתצא [97א] על כל פנים.
 והטילו החרם של כלבו כדי שיצא אחר שיעבור שעה אחת בעד עשרת הדברות,
 והעידו רבים שכן היה מנהגו בהיותו כחיים להשבע שבועה זו, והיו מתעכבים
 95 ביני וביני זמן מועט והתריסו כנגדו, ודברו קשות: וכי אין אתה חושש משום
 אדם ואפילו משבועתך ולא את חרם של כלבו? והיה משיב הרוח: מה אעשה?
 כאשר אבדתי אבדתי. ואח"כ רצו לנסות אם זה הדבור היה הרוח מדבר אותו,

19 קהל של מגורשי קאסטייליה, שנוסד סמוך לשנת רפ"ה (1525). מבי"ט שימש בו 'מרבין תורה' כחמישים שנה (מבי"ט, ג, מח, דף קכא ע"א).

20 חרם שנוסחו נזכר בספר כל בו (חיבור הלכתי אנונימי מן המאה ה-13); נוסח החרם בסי' קלט.

ודכרו עמו בלשון הקדש ובלשון ערבי ובלשון ישמעאל הנקרא מוריש"קו,²¹
ועל כל לשון השיב בלשון צחות כאשר היה בחיים חייתו, כפי מה שאמרו
מכיריו. והאשה לא היתה יודעת בשום לשון מאלו. וכן היו מדברים עמו בלשון 100
אשכנז, ולא היה משיב להם בו וממנו, כי לא היה יודע ומבין באותו לשון. שאלו
ממנו מי אנכי, והיה משיב על כולם שמם, וכן שאלו לו: מה אומנות היה לך
כשהיית בחיים? השיב הרוח מלאכת השאראפי"ש,²² וכן היה. שאלו לו בעדן'
מוסה אם ראה אותו באיזה גלגול, והשיב שלא ראה אותו כלל. והיו מפצירין
עמו על יד כל ההשבעות הנ"ל ועל ידי העשן ועל ידי שמות שיצא דרך צפורן 105
גדול מרגליה, ואז היה מרמה לנו שהיה יוצא דרך שם, כמו שאמרו לנו
התנועות, שהיה מרים רגליה ומורידם בזה אחר זה במהירות גדול פעם אחר
פעם. ועם אותם התנועות שהיה עושה בכח גדול היה נופל מעל רגליה ושוקיה
הכסוי לכסות עליה לפחות השוקים, והיא לא היתה בזה מרגשת כלל בעצמה.
ומי שהכיר אותה ידע רוב צניעותה, ועתה נאבד ממנה צניעותה. והכל בעבור כי 110
היתה כמתה ומבוטלת, כמו שאמרו לעיל. ואמרו לו הסימן והמופת שנדע
שיצאת מכל וכל הוא שתכבה בצאתך נר אחד התלוי על הקיר רחוק ממנו ג'
אמות בקרוב. ועל ידי אותם התנועות שהזכרנו היה רוצה לכבות את הנר, ועם כל
זה שהיה [97ב] מתחזק ומתחמם עצמו להורות לנו שהיה יוצא דרך הצפורן
הנ"ל ולכבות הנר התלוי על הקיר, עכ"ז²³ לא היה יוצא, שלא היה רוצה לצאת, 115
אלא היה רוצה להתלכנו. והרבה פעמים היה אומר תקריבו את הנר התלוי יותר
קרוב במקום שהיה אתמול שכבה אותו לשם. והיו אומרים לו: אם אתה מכבה
את הנר במקום שהוא, נדע בודאי שיצאת: ואם לאו, אתה מהתלכנו. והיה חוזר
ומתחזק עצמו לעשות תנועות והרגשות הרגלים, עד שהיה מוליד אויר ע"י
התנועות הנ"ל, ולהיות כי לא היה רוצה לצאת ולעקור משם דירתו לא היה יכול 120
לכבות הנר משם. ואם היה הנר יותר קרוב היה יכול לכבותה, בעבור הוויית הרוח
על גבי הרגלים כפי אשר היה הוא אומרים המשיעיים. וכן היינו רואים שרוח
יוצא ונמצא סמוך לרגלים. והיו חוזרים להשביעו ולתת אש וגפרית בתוך
הנחירים שלה, כדי שיצא מכל וכל דרך הצפורן הנ"ל ושיעקר משם עקירה
מוחלטת ושיכבה הנר הנז' שהיה רחוק משם ג' אמות, שיוכל לכבותה דרך 125

110 שהכירה | 124 הניחרים

21 הלהג שדיכרו בו המוסתעורבים.

22 מלאכת הצראף, חלפנות.

23 עם כל זה.

עוברו ומשם ללכת אל מקום מדבר שמם. והוא היה אומר הרבה פעמים: תניחו לעניה זאת היאודית ולא תזיקוה. ואמרו לו: אתה הוא המזיק לה. צא אם אתה מצטער ממנה. והשיב: לא תכריחוני, שאם תכריחוני לצאת אוציא את נפשה עמי. ועכ"ז היו המשביעים הנ"ל גוזרים עליו שיצא על כל פנים, ולא היה יוצא. אמרו לו: תשב על המטה ואז תצא. לא היה רוצה ליישב עד שהכריחוהו עם כל הנ"ל, וישב על המטה בלי עוזר ואז כשהיה יושב היו אומרים לו בקול גדול: צא רשע במהירות בלי נפשה. אז היה הוא בעצמו ממשש באצבע על גבי הרגלים כאלו היה דוחה הרוח בתוך הבשר דרך הצפורן הנז' על יד אותו המשוש. ואז כהרף עין התחילה היא לדבר, יושבת ואומרת כבר יצא, ולא היו מאמינים אותה, כי היו חוששים כי אולי הוא בעצמו מדבר, בעבור שראו שלא ככה את הנר. והיא היתה אומרת [98א] ששכח לכבות את הנר מצד רוב הכלכול ומצד רוב המהירות לצאת. ועם כל זה לא היו מאמינים אותה, והיו רוצים לחזור לעשות כמו בתחלה. והיא היתה צועקת לחמיה הנ"ל ולזקנתה: למה אתם מניחים אותי שישרפוני, שכבר יצא ואינם מניחים אותי. והיתה אומרת: אני יודעת באמת שכבר יצא. והיו אומרים לה: מה הוא האמיתות? אז השיבה היא: נמנע שאומר לכם. אז הבינו שהיה דבר שלא ניתן לומר בפרסום, ואז אמרו לאשה אחת תלך אצלה והיא תגלה לך הדבר, וכן נעשה. ונודע הדבר שיצא הרוח דרך אותו מקום,²⁴ והוציא דם כשיצא. ועל ידי אלו האמתלאות²⁵ האמינו כולם שאמת כדבריה, ושמו עליה הקמיעות שהיו מוכנות בבית, ונשארה בחזקת בריאה. ולאחר שעה באו חכמים אצלה לקול היוצא בעיר, הנה רוח איש מישראל מדבר בתוך אשה אחת. וכשראו אותה אמרו בודאי לא יצא, ואם יצא כבר חזר אצלה מצד הסימנים שהיו רואים, כגון העינים שהיו אינב'ידריאדוש,²⁶ וכמו הנשימה שהיתה נראית קשה, ובאלה הסימנים שהיו יודעים שעדיין היא בתוכה, אז חזר הקול לקלקולו קלא דלא פסיק,²⁷ עדיין הרוח בתוכה. וכן אמרו הב' אנשים המשביעים כי בודאי שיצא, אבל אחר כך חזר, כי הקמיעות אשר שמו עליה לא נכתבו על שמה. ומצד רוב הכלכול כל העיר היאודים והתוגרמים שהיו באים אלו על אלו לראות את הדבר הנורא והמפליא בעיני כל אדם, השתיקו הדבר

148 נראה

24 הערוה בלשון נקיה.

25 ההוכחות.

26 (ספרדית) מזוגות, קפואות.

27 (ארמית) קול שאינו פוסק.

מצד סכנת האומות שהיו אומרים לשורפה עד שישתכח הדבר כמה ימים ואז יתקן הדבר. לאחר ח' ימים נפטרה העניה מצד הרוח שלא הניחה, ואומרים שחנקה אותה ויצאה עם נפשה. כל מה שכתבתי לעיל על כל פרט ופרט על מתכונתו הוא כתוב, ואין לפקפק ולספק משום דבר כי על אמיחתם הם כתובים, ואין בהם שום תוספת ושום מגרעת, כי כל מה שראיתי וששמעתי כתבתי. ואני חליתי פני החכמים הנמצאים לשם שיחתמו ידיהם גם כן, כי על [98ב] פיהם אנחנו חיים, שיאמינו הדבר על ידי חתימתם בעיני כל רואה כתבי זאת ובאזן השומע שיאמין אמונה שלימה כאלו הוא שומע מפי הרוח. ויהיה ירא וחרד להאמין ולקיים על דבר הכתוב בתורה ובדברי רבותינו ז"ל, ואז ינוחו על משכבותם. וג' כתות של מלאכי השרת יצאו לקראתם,²⁸ אחת אומרת שלום וכו',²⁹ וגע לא יקרב באהלו וידבק נשמתו באלקיו ויחזור למקום שחוצבה משם. נאם הכותב הצעיר באלפי הנרצע לעבד, ליראי ה' ולחושבי שמו, אני הצעיר אליא פאלקון

שם נמצאתי ושם	אלו דברים דברי אמת שאין
הייתי ועיני ראו	להם שיעור לדעת כל איש
ואזני שמעו להורות	מעשהו ויעזוב רשע דרכו
את כל אלה ויותר	ואיש און מחשבותיו בטרם
מזה אשר יראה	ילך ואיננו ומי יודע ישוב
יעיד במ	וניחם ושב ורפא לו. נאם
שלמה הלוי שמואל	הצעיר אברהם לחמי.
ן' אלקבץ. בואינו	

גם אני נקראתי לראות זה הענין
ועיני ראו ואזני שמעו והוא דבר
פלא להורות לנו שנחזור בתשובה.
נאם אברהם ארואיטי.

סיפור דבר הרוח, [סימן] ק"ס. שוב כיוצא בזה אירע פעם שנית בצפת, והוא כי פעם אחת נכנס רוח בבחור אחד והשביעו אותו בכל התנאים הנזכרים לעיל, והזכיר גם כן שמו ושם אשתו ושאלו לו מה היה עונו, ואמר שבא על אשת איש בקושטגטינא. ובין כך ובין כך קם על רגליו ואמר לו: למה קמת? אמר להם בעבור שחכם פ' בא עתה, [99א] וכן היה. אחר כך נכנסו כת של בחורים אצלו,

28 לקראת החכמים.
29 בבלי כתובות קד ע"א.

אמר להם: למה באתם לכאן לראות אותי? גם עליכם תעבור כוס, כי כולנו היינו באותה עבירה, ואני תמה על אלו, כי מהמפורסמות אין צריך ראייה, אבל אני תמה על זה העושה עצמו חסיד שהוא לובש בגדי לבן והוא מלובן ברשע, עושה מעשה זמרי ומבקש שכר כפנחס, לא בא על אשת איש בקושטוניא. ויתמהו האנשים איש אל רעהו, וזה האיש לבוש בגדי לבן ככה בכיה רבה, והודו והתודו על מעלליהם. אמר לו אחד מן החכמים: מנין אתה יודע? אמר לו: והכתיב וביד כל אדם יחתום,³⁰ ואני יודע אפי' מה שבחדרי חדרים. אז אמרו לו: באיזה אופן נכנסת בתוך הבחור? והשיב שהוא טבע בים במקום פלוני והדגים אכלו את בשרו, ורוחו היתה משוטטת בארץ עד שנכנס כפרה אחת ונשתגעה הפרה, וכראות בעל הפרה את מעשיה מכרה ליאודי אחד והיאודי שחטה, וכששחטה היה עובר הבחור ההוא, ויצא מן הפרה ונכנס בתוכו. וכן העידו רבים שכך היה המעשה. ובתוך ח' ימים נפטר זה הבחור. על כן הירא את דבר ה' ישוב ונחם על חטאתו אשר חטא, ויחנן לקולו,³¹ אולי ישמע ה' ושב ורפא לו. עד כאן מה שהיה בעיר צפת בשנת חמשת אלפים ושל"א ליצירה.

ונחזור לענייננו ליחוס רבני צפת תוב"ב. הר' יואל הלוי.³² הר' שלמה הנרבוני.³³ הר' מלכיאל אשכנזי.³⁴ הר' שלום ירושלמי.³⁵ הר' שמחה הלוי.³⁶ הר' עובדיה ירא בחברון.³⁷ הר' משה טירנקי.³⁸ הר' שלמה סאגיס.³⁹ הר' יוסף

191 אחד | 195 נשמת חיים: לקונו | 199 טרינקי

- 30 איוב לו, ז.
31 צ"ל ויתחנן לקונו; ראה מדור חילופי הנוסחאות.
32 חכם אשכנזי שעלה לצפת במחצית המאה ה-16. חתום על תשובה עם ר' יוסף קארו ומבי"ט.
33 נהרג במחצית הראשונה של המאה ה-16. ראה דרשה של הספד בכ"י ששון 692 (אהל דוד, ב, עמ' 676).
34 מקובל שעלה לצפת באמצע המאה ה-16, עבר דרך צפת וירושלים, התיישב בחברון ועמד שם כראש הקהל. ראה יערי, אגרות, עמ' 201. ר' מלכיאל נזכר באיגרת שנשלחה מחברון למצרים; ראה TS NS 321.86.
35 נזכר בשו"ת רשד"ם, חאה"ע, סי' נ.
36 חכם בשם זה נזכר בשו"ת מהרי"ל, סי' קמא.
37 מקובל שחי בצפת במחצית השנייה של המאה ה-16, בן אחיו של ר' עובדיה מברטנורא מפרש המשנה. האחרון שהה בחברון זמן-מה. ראה דוד-הרטום, עמ' 32, 35, 105-107.
38 מקובל שעלה לצפת מירושלם בשנת ש"פ (1620). יצא בשליחות ירושלים לתורכיה ולאטליה. בוויניציאה הדפיס את ספר כוונות האר"י. ראה יערי, שלוחים, עמ' 153, 254, 271; בניהו, דפוסים, עמ' 45 הערה 1.
39 מגדולי חכמי צפת במחצית השנייה של המאה ה-16, רבו של ר' יוסף בן מבי"ט (להלן מהרי"ט). ר"ש סאגיש נזכר באיגרת דוד בדוסי (TS 13 J 9.16).

- 200 סאגיש רבו של מהר"ר אלעזר אזקרי בעל ספר חרדים.⁴⁰ הר' שבתי מנשה.⁴¹
 הר' יצחק ארחה.⁴² הר' שמואל ן' וירגא.⁴³ הר' שלמה אלאשקאר, עשיר גדול
 ומחזיק ישיבת ארץ ישראל.⁴⁴
 סי' הר"י קלאבריס, [סימן] קס"א. הר' יוסף ויטאל, אביו של הרב המקובל
 הר' חיים ויטאל⁴⁵ ז"ל, הנקרא קלאבריס, והיה אדם גדול בחכמת הקבלה והיה
 205 סופר מהיר בכתיבת התפילין, ואשרי אדם שיאחז בתפילין אחד מכתובת ידי הרב
 [99] הנז' למצוא דברי חפ"ץ. והיום מצוי מהם פה מצרים ומוכרים אותם
 בדמים יקרים, וקורים להם תפילין להרב קלאבריס, ונקרא כן לפי שארץ
 מולדתו היתה ארץ קלאבריס⁴⁶ ונתיישב בצפת.
 הר"ם קורדוויור, [סימן] קס"ב. הר' משה קורדובירו בעל ספר הפרדס.⁴⁷
 210 ועשה פי' על ס' יצירה וקרא שמו מאה קשיטה וספר אור יקר, והוא פי' על ספר
 הזוהר וספר אלימה וספרים אחרים שלא יצא טבעם בעולם.⁴⁸ והיה רבו של
 האר"י מעט מזער והיה חכם גדול כתורה, ומה שחבר בטורח גדול חבר, ובפרט

200 אזיקרי | 201 ב ארחא; פ אלשק'אר | 203 קאלאברוס וכן בהמשך סיפור הר"י קלאבריס | 205 [99] פ
 הרב (דיטוגרפיה). כאן מסתיימת הלאקונה בכ"י ב ומתחיל דף 89א/צו | 207 וקורין | 208 קאלאבריי"א |
 210 פירוש וכן בהמשך סיפור הר"ם קורדוויור | 212 חבר

- 40 מקובל מחבריו של ר' יוסף קארו. נפטר בשנת של"ג (1573). נזכר באיגרת ששוגרה מצפת למצרים
 (TS 13 J 9.15) על ר' אלעזר אזקרי ראה לקמן בפרק חכמי צפת בין ציוני הערות 190-192.
 41 מתלמידי האר"י, בן חברותו של ר' חיים ויטאל. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' ריח.
 42 מתלמידי האר"י. ראה ויטאל, שם, עמ' ריט.
 43 תלמיד-חבר של ר' יוסף קארו. חתום עמו ועם מבי"ט על פסק משנת חוש"ה (1559). ראה אבקת
 רוכל, סי' קנה, ריג. נזכר באיגרת שבגניזה: ENA NS J 55 (L 91). ראה בניהו, מרן, עמ' יז-יט, מ-מא,
 פח.
 44 מוכס שחי במצרים במחצית הראשונה של המאה ה-16. ראה לקמן דפים 134ב, 126ב. תמיכתו הנדיבה
 בישיבות צפת וקהיר נזכרת בשו"ת מבי"ט, א, סי' רצג, שיו, ובשו"ת רדב"ז, ה, סי' רלט. על מעמדו
 ועסקיו ראה TS AS 145.313; ג"ו, עמ' 236-240.
 45 (1543-1620) מקובל, בחיר תלמידיו של האר"י. נראה שאביו, ר' יוסף, עסק גם הוא בקבלה. על ר'
 חיים ויטאל ראה לקמן בסיפור שבחי האר"י, החל בסי' קסו ועד לסי' קצג וכן בפרק רבני ארם צובא,
 הערה 42.
 46 חבל-ארץ בדרום איטליה.
 47 רמ"ק (1522-1570) היה מגדולי המקובלים וראש ישיבה בצפת, תלמידים של ר' יוסף קארו ור' שלמה
 אלקבץ, ומורו של האר"י. הוא סיכם בכתביו את המחשבה המיסטית שעד לימיו. מקורו של סיפור
 רמ"ק הוא בספר תולדות האר"י (להלן סת"ה), שהוא חיבור האגיוגרפי הכולל את 'שבחי הרב הקדוש
 האלוקי מוהר"א [=מורנו הרב יצחק אשכנזי] זלה"ה' (דף 115ב). ראה בניהו, סת"ה, עמ' 89,
 99-100, 106-107, 158-159.
 48 שלא נדפסו עדיין.

שהיה ממש נלחם עם המקטרגים [המונעים] אותו.⁴⁹ והיה קם בחצי הלילה והולך לבית הכנסת, ושם היה מעיין בספר הזוהר. ולילה אחד קם כמנהגו והלך לבית הכנסת, ובעוד שהיה כותב והנה דמות איש של אש עומד כנגדו ושלחבת יוצא מפיו לשורפו. מיד הוציא הרמ"ק שמות הקדש מפיו עד שנמחה דמותו מלפניו. וביום שנפטר הרמ"ק ז"ל באו תלמידיו ושאר החכמים לבקרו, אמר להם: דעו רבותי שאיש א' יקום אחרי ויאיר עיניכם בחכמת הקבלה, והגם שתבינו שהוא חולק על דברי⁵⁰ אין זה אמת, הכל א'⁵¹ אלא לפי שבימי היו צנורי הקדושה סתומים כתבתי דברי בסיתום גדול בבחינת ספירות, אבל אחרי מותי יתגלו יותר הצנורות ויפרש האיש דבריו בבחינת פרצוף וכו'.⁵² ומפני זה נראה לכם שחולק על דברי, לכן אני מזהיר אתכם שאל תחלוקו עליו, כי כך קבלה נשמתו מהר סיני, ובפרט שניצוץ נשמתו מהרשב"י. כשמוע תלמידיו דברים אלו הפצירו בו שיאמר להם מי הוא זה, ולא רצה. אמנם סימן אחד אני אומר לכך, שמי שיזכה לראות עמוד הענן ההולך לפני מטתי,⁵³ הוא האיש אשר דבר בו ה'. וכן היה. שנושאי ארונו כשהגיעו לבית החיים רצו לחפור לו קבר אצל גדולי הדור, ואמר להם האר"י ז"ל: אין זה מקומו, שעמוד הענן ההולך לפני ארונו הלך להלאה ונח שם במקום פלוני. מיד הרגישו שהוא האיש אשר אמר עליו הרמ"ק ז"ל.

214 וקם לילה אחד | 216 לשרפו | 218 אחד | 223 (מהרשב"י) ז"ל

49 בכ"י אוקספורד של סת"ה: 'נלחם בקליפות שלא היו מניחים לו לכתוב'.

50 ראה לקמן דפים 106-107א (ס' קעה).

51 הכול אינו.

52 בכתב-היד האיטלקיים של סת"ה נוסף: 'כדאיתא בזוהר בב' אדרות'.

53 על עמוד הענן ועמוד האש ראה זוהר שמות, דף נא ע"ב; ויטאל, החזיונות, עמ' ו, יא, לו.

[ספר תולדות האר"י]

[100א] שבחי הר"י לוריא אשכנזי, [סימן] קס"ג. ונחזור לענייננו.⁵⁴ הרב ר' יצחק לוריא אשכנזי ז"ל, אשר יצק מים על ידי אליהו ז"ל כאשר נחה עליו רוח ה', והיתה הורתו בקדושה ולידתו בקדושה. והיה אביו הר' שלמה ז"ל מתושבי ארץ הצבי, שלמה שמו.⁵⁵ והיה האיש ההוא תם וישר ירא אלקים וסר מרע. ויהי היום והנה הוא מתפלל ומתחנן בבית הכנסת ואין איש עמו, נגלה אליו אליהו ז"ל ויאמר לו: דע לך ששלחני הקב"ה לבשרך כי הנה אשתך הרה ויולדת לך בן וקראת את שמו יצחק, והוא יחל להושיע את נפשות ישראל מיד הקליפות, וכמה נפשות אשר הם מגולגלים מכמה שנים יתקן. על ידו יתגלה חכמת הקבלה שבעולם לא יחסר ממנו, ושמו יצא בכל הארץ. לכן הזהר והשמר שלא תמול אותו עד שאבא להיות סנדיקוס⁵⁶ הילד הנולד. ויהי ככלותו לדבר אתו הדברים האלה נעלם מעיניו. ויתמה האיש ההוא מאד מן המראה הזאת, וישאר היום ההוא כולו בוכה ומתפלל אל ה' אלקיו. וכך אמר בתפלתו: אנא, ה', קיים הדבר הזה אשר בשרתני בו ואל יעכב עלי שום עון בדבר הזה, הגם כי קטון אנכי ואין בי שום זכות, למענך עשה ולא למעני. כלילה הלך לביתו, וסוד זה לא יצא מפיו. ובכל יום אשר היה רואה בטן המלאה היה בוכה מרוב השמחה. וימלאו ימיה ללדת ותלד בן, וימלא הבית אורה. וביום השמיני הוליכו אותו לבית הכנסת לימול כמנהג. ואביו היה מסתכל בכל סביבות בית הכנסת לראות אם בא אליהו ז"ל, ולא ראהו ויהי בצער גדול, כי כל אנשי הקהל היו אצים בו, גש הלאה והחזק בבןך למול אותו, והוא היה מתמהמה לאמר שעדיין לא באו כל קרוביו, וזה היה כמו חצי שעה. ובראותו צרת נפשו בכה בכי גדול ויאמר בלבו: כיון שלא בא אליהו ז"ל, בודאי שאינו הילד אשר נתבשרתי בו וכודאי שעונותי הטו אלה וחטאי מנעו הטוב ממני. ובעודו בוכה והנה אליהו ז"ל לקראתו,⁵⁷ ויאמר לו: אל תבכה עבד ה', קרב אל המזבח ועשה את עולתך שכולה כליל לה',⁵⁸ ושב

3 זלה"ה; ליתא (הורתו) בקדושה | 5 והיה ירא (מחיקה); יולדת (מחיקה) | 9 יתקנו | 11 פ ככלתו | 13 כלו; פ אנה | 14 קטן | 20 שעדיין

54 הסיפור המפורט על חיי האר"י, שהובא לקמן (עד לראש דף 115 ב), הוא הנוסח המדויק והקדום ביותר של סת"ה, ראה בניהו, סת"ה, עמ' 16-18.

55 בכתב-יד קושטא ואוקספורד של סת"ה נוספו כינויי משפחתו: לוריא, אשכנזי.

56 סנדק.

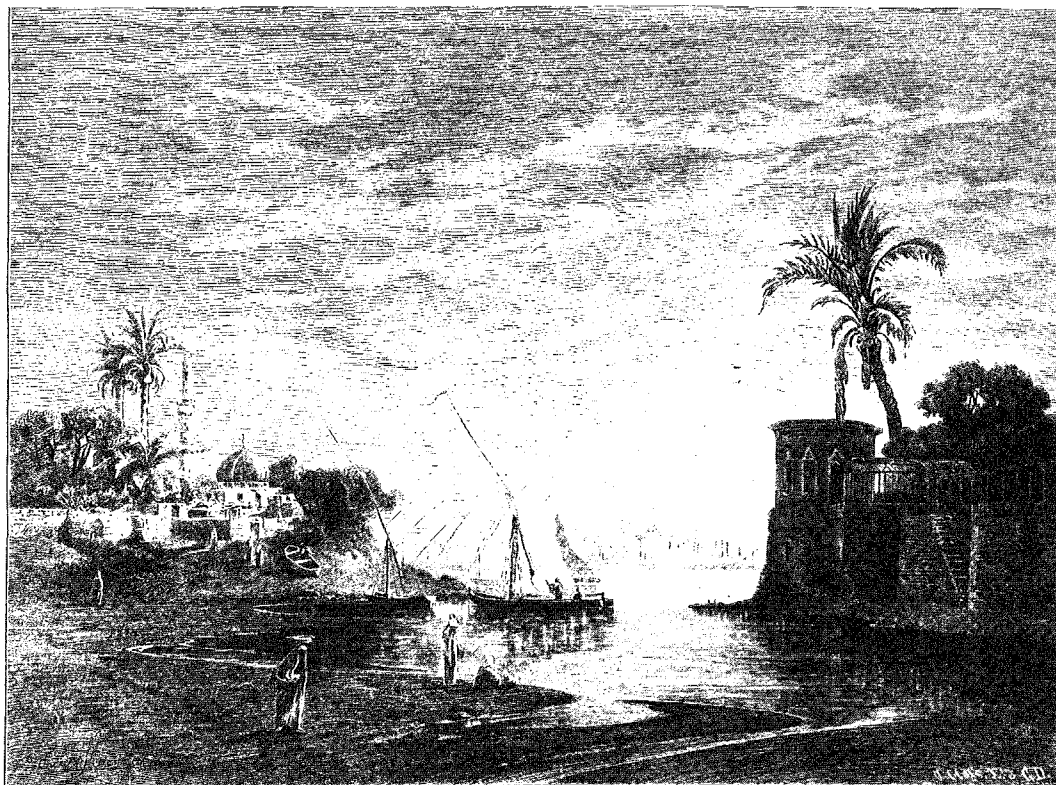
57 מלכים א יח, ז.

58 על דרך ויקרא ט, ז; שמואל א ז, ט.

25 על הכסא והחזק כבנך לעיני אנשי הקהל, ואני אשב בחיקך ואחזיק בידי רגלי
 [100ב] הילד. ומה שנתעכבתי מלבא עד עתה, כדי לנסותך אם תשמור מצותי
 אם לא. וישב על הכסא שמח, ואליהו ז"ל ישב כאשר אמר, ולא ראהו שום אדם
 רק הוא לבדו. וימול הילד ויוליכוהו לאמו, וקודם שהגיע לבית נתרפא המילה
 כתינוק שנימול מכמה שנים, ויתמהו האנשים מאד. ויגדל הילד ויגמל,
 30 ויוליכוהו לבית הספר וילמוד יותר מכל התינוקות, עד כי בהיותו בן שמנה שנים
 היה מעיין ההלכה כתלמיד ותיק, ושום בעל תורה לא היה יכול לעמוד לפניו
 מעוצם פלפולו. וכזמן ההוא נפטר אביו לבית עולמו ע"ה. ותאמר לו אמו: בני,
 הנה נא אני אשה אלמנה, ואין בידי יכולת לקנות לך ספרים שאתה צריך. ועתה
 הבה נרדה מצרימה לבית דודך שהוא עשיר גדול, ושם לא תחסר כלום. ויאמר
 35 לאמו: הנני לעשות כל אשר תאמרי אלי אעשה. ויקומו וירדו מצרים ויבואו בית
 דודו,⁵⁹ ודודו קבלו בכבוד גדול, ויהי לו לבן. וישלח ויקרא את הרב כמהר"ר
 בצלאל אשכנזי זלה"ה,⁶⁰ ויבקש ממנו שיהיה הנער תלמידו ויורה לו
 בפרט ששמע שמעו וחכמתו. ויהי עמו עד היותו בן ט"ו שנים, ואז גברה חכמתו
 על כל חכמי מצרים. ואז נתן לו דודו את בתו לאשה, ויעבור כמו שתי שנים.
 40 סי' הסוחר להאר"י, [סימן] קס"ד. והנה סוחר אחד בא למצרים בסחורה
 גדולה, וילך לבית הכנסת להתפלל, וישב כנגדו ובידו ספר מכתבת יד. ויגש
 אליו האר"י זלה"ה, וירא בספר ההוא סודות גדולות, וישאל לאיש ההוא: מי
 אתה ומה מלאכתך ומה כתוב בספר הזה? אל תכחש. ויאמר לו האיש: אדוני,
 מה אדבר ומה אומר, כי ה' מנעני מכבוד, ואיני יודע אות אחת בתורה, כי מן
 45 האנוסים אני. ולפי שראיתי הקהל כל אחד סדורו בידו, מפני הבושה לקחת ספר
 זה בידי שמצאתיו זה כמה שנים, אבל איני יודע מה כתוב בו. ויאמר לו האר"י
 זלה"ה אחר שאינו שוה לך שום דבר, מכור אותו לי, ועלי לשלם כל אשר תאמר.
 ויאמר לו [ב91א] האיש: וכי מחוסר ממון אני שאמכור אותו לך? אם תעשה לי
 הדבר הזה, תשתדל עם חמיך שיוותר לי המכס הנוגע לי מסחורתי, אתנהו לך.
 50 ולהיות שהאר"י ז"ל היה חפץ וחשוק בספר ההוא ויעש כן, ויתן לו הספר ההוא.

35 ויבאו | 42 ליחא ההוא; מה (=מי); | 48 ויאמר לו. עד כאן דף 100 ב'. מכאן ואילך לקונה בכת"י פ כדי דף
 ויותר. הטקסט עפ"י ב 91א, שורה 2 — 92א, שורה 10

59 מרדכי פראנסיס, חוכר המכס. ראה חיד"א, שה"ג, דף יז ע"א.
 60 על ר"ב אשכנזי ראה לעיל בפרק נגידות ארץ מצרים, בין ציוני הערות 28-29. על חייו ולימודיו של
 האר"י במצרים ראה תמר, מחקרים (ב), עמ' 70-85.

האי רוצ'ה (קרי: רודה) שעל הנילוס, מול ג'זה. האר"י התבודד שם בימי שבתו במצרים.

ויקח הספר ההוא, וילך ויתבודד בבית א' בחצרו ג' שנים, והיה שונה בספר
ההוא ומעיין בו בטרחא גדולה. לפעמים היו אומרים לו בחלום שהבין בספר
הזוהר⁶¹ וכיון לדעת הרשב"י, אבל יש בו סוד אחר עמוק ממנו, ולפעמים היו
אומרים לו שההבנה שהבין היא הבנה נכונה, אבל אין זאת כונת הרשב"י מפני
הטעות שנפל בספר הזוהר, ולפעמים אומרים לו שכדי שיבין המאמר ההוא
55 צריך סיגופים אחרים קשים מהראשו. וכראותו כן יצא מחצרו והלך לו
להתבודד במצרים הישנה בכפר א' ע"ג המקי"א שם שבצוען מצרים הנקרא אל

52 (ההוא) ההוא (דיטוגרפיה)

61 מכתבי"ד אחרים של סת"ה נראה, כי הספר שקנה האר"י מידי הסוחר לא היה ספר הזוהר.

רוד"א⁶² ע"י חמיו שהיה עשיר גדול, וזה הכפר היה ברשותו סמוך לנהר נילוס שתי שנים אחרות. ובכל ערב שהיה הולך לביתו לא היה מסיח עם שום אדם ואפי' עם אשתו, אלא בהכרח גדול היה מדבר בלשון הקדש. ועל ידי מעשים אלו זכה לרוח הקדש ונגלה אליו אליהו ז"ל ויאמר לו: הנה נא שלחני ה' לומר לך כל סתרי תורה וכל רז לא אעלים ממך, ולכן חזק ואמץ ואל תפסוק ממעשיך הטובים, שאם כה תעשה תהיה כמלאכי מרום.

גם זכה שבכל לילה שהיתה נשמתו עולה למרום היו באים מלאכי השרת ומלוין עד מתיבתא דרקייעא,⁶³ והיו שואלים לו באיזה ישיבה הוא [ב91ב] רוצה לילך. לפעמים היה אומר לישיבה של הרשב"י⁶⁴ או לישיבה של ר' עקיבא או של ר' אליעזר הגדול או שאר תנאים ואמוראים או נביאים. וכישיבה שהיה רוצה היו מוליכים אותו, ולמחר היה אומר לחכמים מה שקבל באותה ישיבה. עד שבילילה אחת בישיבה של הרשב"י אמרו: מה לך בארץ טמאה זו, לך לגליל העליון צפת תוב"ב ושם תזכה לעלות למעלה יותר. גם דע לך שימי חייך הם מעטים, ושם תזכה לקבורה, ואת החכם כמהר"ר חיים ויטאל תמשח לנביא וחכם תחתך, כי הוא נשמה גדולה גדולה, נצוץ של ר' עקיבא, וגם שאתה תלמידו מגלגול אחר, והרבה תורה לימד לך,⁶⁵ וצריך אתה לשלם שכרו ללמדו כל רזין עילאין⁶⁶ שאתה שומע. וישכם הרב בבקר וירכב את בניו ואת ביתו על הגמלים, ויקם וילך לצפת תוב"ב. וימצא שם אנשים חכמים ונבונים מהר"ק והרמ"ק והר"י אשכנזי⁶⁷ הנקרא תנא גדול, להיותו שונה תמיד המשניות בניגון, ושאר חכמים אחרים גבורים כאריות בתורה, אחד מהם ירדוף אלך. ובבואו שם שכח חכמתו, ונסתלקה ממנו רוח הקדש. ויחרד יצחק חרדה גדולה עד מאד. מרוב צערו נרדם ויחלום, והנה איש עומד לנגדו ויאמר לו: מה לך נרדם? קום קרא אל אלקיך⁶⁸ ועשה סיגופים וטבילות אחרים כדי שתשוב לאיתנך ותזכה

62 האי אלרוצ'ה במערב הנילוס מול פוסטאט, שעליו היה קבוע המקיאס (הנילומטר). כיוון שחותנו היה מוכס, 'הכפר היה ברשותו'. על המקיאס ראה לעיל, בפרק הח'ליפים העבאסים (א). בין ציוני הערות 16-15.

63 הישיבה שברקיע.

64 ר' שמעון בר יוחאי.

65 ויטאל כתב, שרכו אמר לו 'כי פעם אחת בגלגול אחר הייתי תלמידו גם כן כמו עתה' (החזיונות, עמ' קמח).

66 סודות עליונים.

67 מורנו הרב ר' יוסף קארו והרב משה קורדובירו והרב יוסף א'; וראה קונפורטי, קוה"ד, דף לו ע"ב.

68 יונה א, ו.

למעלה יותר, כי הסגופים שעשית בארץ טמאה אינם מועילים לארץ ישראל, כי
 אויר של א"י רוחני יותר. ויעש כן, ולסוף ימים נחה עליו רוח ה' בתגבורת שפע
 מבראשונה, והשיג החכמה האלקי"ת גם כן בשלמות, עד שמזמן הרשב"י
 זלה"ה עד זמנו לא קם כמוהו. [ב92א] וגם השיג בכל מיני חכמות שבעולם,
 85 חכמת הפרצוף וחכמת שרטוט הידים ושיחת דקלים ושיחת עופות והשלהבת
 ושיחת מלאכי השרת. והיה מכיר במצח האדם עונותיו, ומה נשמה יש בו ועל
 מה בא בעולם הזה לחקן. גם היה יודע אם הנשמה ההיא היא מגולגלת שני
 גלגולים או אחד, או אם אותה נשמה היא מתנאים או מאמוראים או גאוניים או
 נביאים. וכן היה יודע בנשמות הרשעים המגולג⁶⁹, בעצים ובאבנים ובחיות
 90 השדה ובשקצים וברמשים ובעופות טמאות וטהורות, והיה יודע מה שעבר על
 האדם ומה שעתידי לעבור, [101א] וכל זה כהרף עין. גם היה יודע העבירות
 שעשה האדם מזמן קטנותו עד היום ההוא. גם היה יודע מה נשמה נתעברה
 באדם⁷⁰ לסייעו במצוות. גם היה יודע מחשבות בני אדם. ומסיר נשמתם מגופם
 ומדבר עמהם. גם היה יודע לעשות יחודים בקברי הצדיקים, ומשתטח על
 95 קבריהם בפשוט ידים ורגלים, ומוריד נר"נ⁷¹ של אותו צדיק ומדבר עמו. והיה
 הצדיק ההוא מגלה לו סודות ורזין עילאין שנתפרשו במתיבתא דרקיעא. והיו
 פניו מאירות כשמש, ולא היה שום בריה יכולה להסתכל בפניו. ומימיו לא נראה
 זכוב על שלחנו, וריח גן עדן עולה ממטתו, כאלישע, ככתוב בספר הזוהר.⁷² גם
 היה שומע הכרוז כשהוא מכריז ברקיע על כל דבר שיהיה בעולם. גם היה מכיר
 100 בדפק החולה ויודע באיזה מדה מעשר ספירות פגם, ונותן לו תיקון. גם היה
 מצפצף⁷³ בשעת נעילה של י"ה,⁷⁴ והיה יודע מי יחיה ומי ימות באותה שנה, וכל
 זה היה יודע, וכובש נבואתו מפני כבוד הרמ"ק, שיגע הרבה בחכמת הקבלה,
 כמו שכתבנו לעיל.⁷⁵

90-91 מה שעבר האדם עבירות | 93 ומתיר (=ומסיר) | 95 בפ נר"ו | 100 תקן | 102 ואינו מגלהו (=וכובש
 נבואתו)

- 69 המגולגלות.
 70 על תורת 'העיבור' הנובעת מן האמונה בגלגול נשמות ראה שלום, סמלים, עמ' 331-349.
 71 נפש, רוח, נשמה. על מושגים אלה ראה שלום, שם, עמ' 339 ואילך.
 72 זוהר בשלח מד ע"א.
 73 צ"ל צופה(?).
 74 יום הכיפורים.
 75 ראה בפרק חכמי צפת, בין ציוני הערות 47-53.

מעשה האשה, [סימן] קס"ה. מעשה היה שמינו חכמי צפת תוב"כ עשרה
 ממונים על העבירות,⁷⁶ וכולם חכמים ונכונים, ובכללם מינו להאר"י ז"ל
 עמהם. ויום אחד יום ב' השכים בבקר אחד מן הממונים⁷⁷ בעלייתו לקרות
 כמנהגו, ופתח חלונו לראות אם האיר פני המזרח כדי ללכת לבית הכנסת להיות
 מעשרה ראשונים כמנהגו,⁷⁸ וירא והנה אשה מלובשת בגדי שבת יצאה מחצרו.
 אמר החכם ההוא בלבו: אסורה נא ואראה אנה תלך אשה זאת; וילך אחריה.
 וירא והנה היא נכנסת בחצר אחד אשר היה שם אדם אחד חשוד על ענין אשת
 איש. ובראותו כן אמר אכן נודע הדבר, שהאשה הזאת הלכה שם לזנות עם אותו
 האיש. מיד אחר גמר תפלה אמר לשמש שיאסף החברים [101ב] ממנוי העברות
 שהוא יעיד בפניהם על עבירה אחת שראה בעיניו. וילך השמש ההוא בשליחותו,
 ויאספו כולם. ויקם החכם להעיד לפניהם, ויען האר"י ז"ל ויאמר לו: סתום פִּיךָ,
 אל תדבר סרה על בנות ישראל הכשרות, שהאשה אשר ראית היום הולכת
 בהשכמה היא אשה נקיה מכל חטא. וזה לך האות שקמה בהשכמה בעוד שאין
 איש נראה בחוץ, כדי שלא יסתכל בה שום אדם. וסיבת הליכתה שם מפני
 שבאותו חצר בא אורח אחד מארץ המערב והביא לה כתב ומעות מבעלה. ומרוב
 צניעותה שלחה שליח לאיש ההוא, שיתן לו הכתב והמעות שהביא ולא רצה,
 באומרו כי כן צוהו בעלה שלא יתן אלא בידה, בפרט שרוצה לדבר עמה ביחוד,
 דברים אשר אמר לו בעלה שיגיד לה ומילי לא ממסרן לשליח,⁷⁹ ולכן הלכה
 היא בעצמה. אז נשתטח אותו חכם לרגלי האר"י ז"ל. אמר לו: נענתי לך, מחול
 לי. אמר לו האר"י: מה לך להשתטח על רגלי? לך והשתטח על רגלי האשה
 ההיא ובקש ממנה מחילה שחשדת בכשרים; וכן עשה. אז החזיקוהו לנביא.
 ושומעו היה בין כל בני העיר עד שנשמע הדבר לשני חכמים גדולים, שהיו בלתי
 מאמינים מפי השמועה, ויבואו ויאמרו לו: מה זה יצחק שאומרים עליך שאתה

104 פ ליתא מעשה האשה, קס"ה | 113 ליתא ההוא | 117 וסכת | 118 שבחצר ההוא; (אחד) מחוץ; (כתב)
 מבעלה (ומעות) | 120 באמרו; צוהו; יתנם | 121 לי | 126 ויבאו

76 לשורשיו של ועד 'ברורי העבירות' בקטלוגיה שבספרד ראה בער, היהודים, עמ' 134, 138-140;
 בצפת — המב"ט, חלק כ, סי' רט (דף צג ע"ב.) על החבורות בצפת ראה תמר, מחקרים (א), עמ'
 95-100.

77 ר' שמואל די אוזידה. ראה בניהו, חיד"א, עמ' עו (40).

78 ראה הנהגות האר"י, סי' 26 בסת"ה, עמ' 323-324.

79 בבלי גיטין נו ע"ב: מלים (=דברים שבעל-פה) אינן נמסרות לשליח.

צופה עתידות, הגד נא אלינו. ומרוב ענותנותו כחש הדברים ויאמר: לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי,⁸⁰ ואיני יודע דבר.

מעשה האיש, [סימן] קס"ו. ובעודו מדבר עמהם והנה איש עבר לפניו ויגע בגדיו בבגדי האר"י ז"ל, ויאמר לאיש ההוא: ה' ימחול לך שאתה מצריכני עכשיו לעשות כמה טבילות. אז החכמים ההם רצו אחרי האיש ההוא ויאמרו לו: מי אתה ומה עשית שככה דבר אליך האר"י ז"ל? אם תגיד לנו האמת, דע לך שינתן תיקון לעונך; ואם תכחש, דע כי מות תמות בחטאיך. אז נבהל האיש מפניהם, ויאמר להם: מה אדבר ומה אומר, והאלקים מצא את עון עבדיכם,⁸¹ ויצר הרע השיאני לבעול את אשתי בלילה הזאת שלא כדרכה. ויהי כשומעם ויבואו הם עם שמונה חכמים ונשתטחו לרגלי [102א] האר"י ז"ל, ויאמרו לו: למען ה' אל תמנע ממנו, והנה הננו מוכנים להיות תלמידים לעמוד לשרת לפניך ולשתות מי תורתך בצמא. מיד פתח פיו ואמר להם דברים ורמזים וסודות עליונים עד אשר נבהלו משמוע, ומאותו היום והלאה לא משו מתוך האהל.

מעשה הרח"י, [סימן] קס"ז. והיה לומד עמהם ביום ובלילה, ועדיין הרח"י ז"ל,⁸² לא היה שם, כי אם בדמשק. ובכל לילה היה האר"י זלה"ה מביא נשמתו, ומדבר עמו ואומר לו: חכם ר' חיים, למה לא תבוא ללמוד, הלא תדע שאני באתי בעולם הזה לתקן נשמתך ולמסור לך רזין עילאין אשר לא נתגלו מיום שנברא העולם.⁸³ ובבקר היה קם הרח"י ומספר הדברים האלו לתלמידיו ולחכמים ומלעיג, כי היה מחזיק עצמו לחכם ומקובל יותר מהאר"י, והיה עוסק בחיבור אחד שעשה על ספר הזוהר.⁸⁴ ויום אחד אמר בלבו, אקומה נא ואלך לפני האר"י ואבקרנו, האם הוא כפי השמועה. ויקם וילך לצפת תוב"ב. מיד בבואו הלך אצל האר"י ז"ל לתהות בקנקנו, איך יפרש מאמר אחד בספר הזוהר שהוא בלתי הבנה והוא כבר היה עומד על בוריו. כיון ששאל הרח"י המאמר

129 לפנייהם | 130 מצרכני | 131 אמרו | 132 לך | 133 תקון | 135 ליאת בלילה הזאת; כשמעם | 136 ויבאו; שמנה | 140 ועדין הר' חיים ויטאל | 142 (חכם) חכם (דיטוגרפיה); תבא | 143 עלאין | 144 פ ליאת האלו | 146 בחבור; שחבר (=שעשה) | 148 בבאו

80 עמוס ז, יד.
81 על דרך בראשית מר, טז.
82 ר' חיים ויטאל.
83 על פי עדותו של ויטאל אמר לו האר"י, 'כי לא בא לדור בצפת תוב"ב אלא בעבורי... גם אמר לי שלא היה מוטל עליו ללמד לשום אדם זולתי אני לבדי' (ויטאל, הגלגולים, דף מט ע"א; החזיונות, עמ' קלד; וראה שם, עמ' רלד. כן ראה הערה 59 לעיל.
84 על החיבור ראה ויטאל, החזיונות, עמ' נ; אזולאי, הקדמה, דף ב ע"א.

150 ההוא אמר לו האר"י ז"ל סודות גדולים הרמוזים באותו מאמר. ויהי כשומעו נבהל, וכמעט שלא יצאה נשמתו. ושאל לו עוד על מאמר אחר לידע מה יאמר לו, ופתח הרב כמה פתחים של אורה, עד שנשאר הרח"ו לפני האר"י כשועל לפני האר"י. ואחר כך שאל מאמר אחר, השיב לו הרב ז"ל עד כאן תחום שבת, כי אינך ראוי לשמוע יותר.⁸⁵ ואז יצא מלפניו בפחי נפש ונכנס לביתו ופשט בגדיו ולבש שק, והושלך מלא קומתו תוך האפר והיה מאפר עצמו בתוך האפר, 155 וצעק ובכה בכיה גדולה, ויתפלל אל ה' שיתנהו לחן ולחסד בעיני הרב שימסור לו ס"ת,⁸⁶ וכלילה ההוא לן בתענית ושק, ולמחרת בא בפני האר"י ונפל על פניו, ונשק ידיו ורגליו והתחיל לבכות ולהתחנן לפניו ואמר: למען ה' עשה, אל תשיבני ריקם מלפניך ואל תעזבני ואל תרחיקני [102ב] ממך. ואז אמר לו האר"י: 160 היה מן הראוי שלא לקבל אותך בעבור העכור שנתעכבת מלבא לפני זה שלשה חדשים. אמנם האפר שהאפרת עליך כלילה הזה הועיל לך שתזכה לזאת החכמה. ולכן אל תירא ואל תחת שלא אמנע ממך שום דבר של רזי תורה. ומאותו היום ישב בין החברים והיה למד ושוכח, עד שיום אחד הלך הרב עם החברים לטבריה, והשקה לו מים מבארה של מרים,⁸⁷ ואז נתקיים תלמודו. ובכל יום בבקר היה לומד ההלכה עם החברים, והיה הרב אומר ששה דרכים על דרך 165 הפשט ואחד על דרך הסוד כנגד יום שבת, והיה מפלפל בטרחה גדולה עד שהיה מזיע זיעה גדולה, והיה אומר שכך צריך כדי להתיש כח הקליפות.⁸⁸ ויום אחד אמרו לו תלמידיו: רבינו גר ישראל, למה לא יחבר ספר אחד מחכמתו להאיר עיני דורות הבאים? אמר להם: אלו יהיו כל הקנים קולמוסים לא יספיקו לכתוב 170 כל חכמתי, וכשאני פותח פי לומר לכם איזה סוד שבתורה השפע מתרבה בי כמו נחל שוטף, ואני מבקש כמה מיני תכולות מהיכן אפתח לכם צנור אחד דק וקטן כדי שתוכלו שאת, שאם ארבה עליכם תפסידו הכל כמו התינוק הנחנק בגרונו מחמת ריבוי החלב אשר בא לו בפעם אחת. לכן עצתי היא, שכל אחד מכם יכתוב מה ששמע ממני, ויהיה לכם לזכרון ולדורות הבאים אחריכם. אמנם 175 לא ניתן רשות לכתוב זולת להרח"ו ז"ל, שהוא יודע לירד לסוף דעתי, כי הוא

150 כשמעו | 152 לפניו (=לפני האר"י) | 155 מאפיר | 158 פ ונתחנן; פ ליחא עשה | 159 פ תרחקני | 164 לטבריא | 165 ובבקר בכל יום | 170 פ חכמתו | 173 רבוי

85 על הגבול ששם לו האר"י בגילוי הסודות לרח"ו ראה ויטאל, שם, עמ' קמ, קנד.

86 סתרי תורה.

87 ההשקיה מן הבאר: ויטאל, תולדות יצחק, עמ' 257.

88 ראה הנהגות האר"י, סי' 18-20 בתוך סת"ה, עמ' 320-321.

ניצוץ מנשמת ר"ע.⁸⁹ עם כל זה היה כל אחד מהם כותב מה שהוא שומע מן הרב. ופעם אחד קראו להר' משה משלים בפ' וילך בפסוק ויכתוב משה,⁹⁰ וברדתו מן התיבה הלך לנשק ידי הרב כמנהגו, אמר לו הרב ז"ל הלא צויתך כמה פעמים שלא תכתוב מה שאתה שומע ממני, ואינך שומע ממני. השיב הר"מ ואמר: לא אדוני, מיום שצויתני שלא אכתוב לא כתבתי שום דבר. אמר לו הרב: הרי התורה אינה משקרת, שאמרה ויכתוב משה, ועוד הקונטריסים הללו שבחיקך יעידו שהם כתב ירך. אז נבהל הר"מ, [103א] ולא היה יודע מה להשיב. מעשה שהיה לפני הר"א הלוי, [סימן] קס"ח. גם העיד החסיד הקדוש כמהר"ר אברהם הלוי זלה"ה,⁹¹ שפעם אחת היה הרב ישן שנת הצהריים וראה שהרב זלה"ה היה רוחש בשפתיו בתוך השינה, והלך הה"ר אברהם הלוי ז"ל והטה אזנו על גבי פיו לשמוע מה ידבר הרב בחלומו, ובתוך כך נתעורר הרב משנתו ומצאו עומד על גבי פיו, אמר לו: מה לך פה? אמר לו: ימחול לי האדון, כי לפי שראיתי שפתי האדון דובכים הטתי אזני לשמוע מה ידבר. אמר לו הרב: תמיד אני ישן, עולה נשמתי למעלה דרך שבילין ונתיבות הידועים לי, ומלאכי השרת מביאים נשמתי לפני ממ"ט שר הפנים,⁹² והוא שואל אותי לאיזו ישיבה אני רוצה לילך. ובאותה הישיבה מוסרים לי סודות ורזין וגנוזי התורה אשר מעולם לא נשמעו ולא נודעו אפילו בזמן התנאים. אז התחילו להפציר בו שיגלה להם איזה סוד מהם. התחיל הרב לשחוק בהם ואמר: מעיד אני עלי שמים וארץ, אלו הייתי חי שמונים שנה רצופים בלתי גוזמא אומר מה שלמדתי בזה הפעם בפרשת האתון של בלעם לא הייתי יכול לסיים, אם כן היאך אומר לכם סוד אחד מהם, והם בלתי נפרדים כי כל אחד כלול בחבירו; לכן אל תדברו גבוהה גבוהה.

גם פעם אחת אמר הרב לתלמידים: דעו לכם, שלמחר נקרא מאמר אחד בספר הזוהר והוא מאמר קשה ההבנה, לכן תעינו בו היטב. אז כל אחד נתבודד לבדו לעיין בו. מיד הבינוהו, ויאמרו איש אל רעהו: הנה הרב צוה לנו לעיין המאמר ההוא, והנה נראה לנו שהוא בלתי שום קושיא. לכן נפלפל בו, אולי

176 ר' עקיבא | 177 אחת (=אחד); בפרשת (=בפ) | 184 ז"ל | 185 ליתא שהרב; אברהם הלוי | 186 פ (פיר) הרב | 188 דוברים | 189 ידועות; ממלאכי | 190 שמביאים | 194 לומר | 201 ליתא שום

89 רבי עקיבא (ראה סת"ה, עמ' 155 והערה 11).

90 דברים לא, כב. הכוונה כאן לר' משה יונה, מתלמידי האר"י (סת"ה, עמ' 109-110).

91 ר' אברהם הלוי כרוכים, תלמידים של רמ"ק ושל האר"י.

92 המלאך מטטרון. ראה גם לעיל בפרק רמב"ם (ב), הערה 60.

נמצא בו שום קושי. וכן עשו, ולא מצאו שום דבר. וכשראו כן אמרו זה לזה
 בודאי שלא דבר ריק הוא מה שאמר לנו הרב, נעיין בו פעם אחרת, אולי אנו
 טועים בהבנתו. וכן עשו שנים שלשה פעמים, ולא נתחדש להם שום [103ב]
 דבר. למחר אמר להם הרב: עיינתם אותו מאמר? אמרו לו: כן אדוני. אמר להם: 205
 כולכם שוים בהבנתו או כל אחד מבין הבנה אחר? אמרו לו: רבינו, כולנו שוים
 בהבנה אחת, כי זה המאמר נקל להבין, והננו תמהים בדברי רבינו שאמר שהוא
 קשה ההבנה. בודאי שיש איזה טעות בלשון, אבל אם אמת הוא נוסח זה אין לו
 הבנה אחרת זולת מה שעיינו בו. אמר להם הרב: אין שום טעות בנסח זה, לכן
 יאמר אחד מכם מה שהבין. ובעוד שהיה אחד מהם אומר הבנתו, והנה באו 210
 עופות הרבה והיו מקרקרים עד שנשמע קולם למרחוק, וכשמוע הרב קולם שחק
 ואמר לחברים: דעו לכם, שאלו העופות הם נשמות של צדיקים שבאו
 ממתיבתא דרקיעא לומר לכם שאתם טועים במאמר ההוא, כי כפי הבנתכם יש
 קושיות גדולות שהם כך וכך, לכן דומו ואומר לכם הבנה נכונה בו. אז אמר להם
 הבנתו על נכון כדי לזכות אותם. ויהי כשומעם אותה ההבנה, כי נעמה, אמרו זה 215
 לזה: וכי סומים היינו שלא ראינו בהבנתו קושיות אלו אשר שמענו, והיכן היתה
 זאת שלא ראינוה. אז אמר להם הרב: שמא אתם מסתפקים בהבנה זאת, הלא
 תדעו שיש סוד אחר גדול מן הראשון שהוא כך וכך. מיד נפלו על רגלי הרב
 ונשקום ויאמרו: יחי המלך יראה זרע יאריך ימים.
 [מע]שה באשה [אלמ]נה, [סימן] קס"ט. וגם שהיה הרב לומד עם הרח"ו ז"ל 220
 כל מה שהיה רוצה, עם כל זה בקש ממנו כמה פעמים שילמדהו חכמת שרטוט
 הידים,⁹³ והיה הרב דוחה אותו בדברים ואומר לו: מה אתה מבקש ללמוד חכמה
 זרה, די לך בחכמת הקבלה אשר בה תבין כל מה שתדע. עם כל זה לא נחה
 דעתו בדברים אלו, עד שיום א' קרא לאלמנה א' עניה ואמר לה: אני שואל 225
 ממך (!) שלמחר, שהוא יום פורים, תבואי לפני הרב עם בתך הנערה ותאמרי
 לו: אדוני, מעות פורים תן לי. ואם יאמר שכבר נתן לך (!), אז תאמרי לו שאינך
 רוצה שום דבר כי [104א] אם בתורה צדקה שיעשה עמך, שיסתכל בשרטוט ידי
 בתך שאין לך אחרת בלעדה, ורצונך לדעת מה יעבור עליה, והרי לך (!) שני

205 ליתא התיבות הרב — להם | 208 פ ליתא איזה; נסח | 209 פ ליתא זולת ובמקומה באה התיבה יותר |
 211 מקרקרין | 215 לזכותם; כשמעם | 220 פ רק סופי התיבות (א)שה (אלמ)נה נראים | 225 ממך; תבאי

זהובים שכר טרחיך (!). ומה שעשה כן הרח"ו הוא למען ילמוד ממנו זאת
 230 החכמה, שבשעה שיסתכל הרב ויאמר זה השירטוט מורה לעושר או להפך וזה
 מורה לאורך ימים או להפך וכן כיוצא בזה, מתוך כך ישיג החכמה ההיא. למחר
 היה יושב הרב ודורש לחברים דרוש פורים והרח"ו ז"ל היה ג"כ שם לפניו,
 ונכנסה האשה עם בתה ואמרה לו: אדוני יודע שכל פושט ידו ביום הזה נותנים
 לו, וכל שכן לעניה כמוני. וענה הרב ואמר לחברים: תנו לה חסרונה, כדי שגם
 235 היא תקיים סעודת פורים. השיבה היא ואמרה: לא בשביל מעות באתי, שהגם
 שאני עניה מעולם לא שאלתי שום דבר משום אדם, אלא אני פרנסתי את עצמי
 ממצעה ידי. אבל הצדקה ששאלתי שהאדון יסתכל בידי בתי ויאמר לה מזלה,
 כי אין לי אחרת הימנה. השיב לה הרב ואמר לה: לא יועיל בדבר זה תחבולות
 הח"ר⁹⁴ חיים, כי כבר ידעתי שבעצתו באת, ואפילו הכי להוציאך בלא כלום אי
 240 איפשר, אלא תפתח הנערה ידיה על העמוד הזה רחוק ממני ד' אמות, ואני אומר
 לה מזלה; וכן עשתה. ואמר לה הרב כל מה שעבר עליה מיום היותה עד היום
 ההוא, ומה שעתידי לעבור עליה עד יום מותה, והרח"ו ז"ל נבהל בדבר ההוא,
 ולא היה יכול להרים ראש כנגד הרב.

גם היה יוצא בכל ערב שבת עם החברים לקבל שבת, והיה מעצים עיניו והיה
 245 אומר שהסיבה שמעצים מפני שראות עיניו מתבלבלין מערכוב נשמות הצדיקים
 העולים מבית החיים, שבאו לבקר הגוף ולתת לו שפע אור,⁹⁵ ועתה עולים
 למעלה, וכן הנשמות היורדות למטה להיות בבחינת נפש יתירה בשבת בבני
 ישראל.

ויום אחד בערב שבת יצא עם החברים לקבל שבת כמנהגו [104ב], אמר
 250 לחברים: נלכה נא עתה לירושלם, ושם אני יודע היכן אפר הפרה גנוז, ונזה
 עלינו ונטהר עצמנו מטומאת מת, ונבנה בית המקדש ונקריב קרבן שבת, כי
 רואה אני ששעה זאת הוא קץ אמיתי לגאולה. מקצת מהחברים אמרו: איך נלך
 לירושלם בשעה זאת, והיא רחוקה ממנו יותר משלשים פרסאות. וקצתם אמרו:
 טוב הננו מוכנים לילך, אלא נלך קודם ונודיע הדבר לנשותינו, שלא ישימו לב
 255 עלינו ואחר כך נלך. אז צעק הרב ובכה ואמר לחברים: איך הועיל קטרוג השטן
 לבטל גאולתן של ישראל. מעיד אני עלי שמים וארץ שמזמן הרשב"י ע"ה עד

233 פ ונכנס | 245 שהסבה | 247 יתרה

94 החכם רבי.
 95 מקור הדברים זוהר שמות קלו ע"א.

היום לא היתה שעה הגונה לגאולה כשעה הזאת, ואלו הייתם מודים בדבר זה היה בית המקדש נבנה ונדחי ישראל היו מתכנסים לתוך ירושלם. ועכשיו עברה אותה שעה ונכנסו ישראל בגלות מחדש. וכשמוע החברים דבר זה נתחרטו ממה שעשו, ולא הועיל להם. 260

מעשה שהיה להר"י אלטארץ, [סימן] ק"ע. גם תמיד היה האר"י ז"ל הולך במדברות ובדרכים, והיה מגלה להם סודות נוראים, והיה אומר שעשה כן להתחבר בגלות השכינה, וגם כדי להכניע הקליפות הדירים במדברות. ופעם א' באמצע הדרוש שהיה דורש, אמר לחברים: דעו שבשעה זאת אני שומע קול הכרוז עומד ומכריז⁹⁶ ואומר בזה הלשון בגזרת עיריין פתגמא ובמאמר קדישינ⁹⁷ שיהיה ארבה אין קץ בגבול צפת ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ, ולא ישאר שום מחיה בכל ארץ ישראל. וכל זה הוא בעבור עני אחד תלמיד חכם ושמו ר' יעקב אלטארש⁹⁸ שיושב ומתרעם על מדותיו של הקב"ה, והקב"ה אינו יכול לסבול ולהתאפק על שכניו הרעים, שאינם משגיחים עליו לתת לו מחיה, ולכן הכרוז הזה קרי בחיל גזירה קשה. לכן בני, למען ה', קבצו ביניכם איזה מעות ושלחו לו, אולי ישוב ה' מחרון אפו וינחם על הרעה אשר דבר לעשות. 270 ⁹⁹ מיד קבצו ביניהם כמו כ"ה זהובים, ושלח אותם הרב על יד אחד מן [105א] החברים ושמו הר' יצחק כהן. והר"י הכהן הנז' רץ מהרה לבית העני, ומצאו עדין בוכה. אמר לו הר"י הנז': למה אתה בוכה? אמר לו: אל אבכה על רוע מזלי, כי לא די לי עניותי אלא שגם עתה נשברו החביות של חרס שהייתי ממלא אותם מים לכל השבוע, ואין בידי לקנות אחרים, ולכן אני בוכה לפני ה' שמפני מה אני בזה הדוחק, וכי אני יותר רשע מכל בני אדם? וכשמוע הר"י הנז' דברי העני ההוא תמה מאד, כי צדקו דברי הרב. אז נתן לו אותם המעות ואמר לו, שיזהר מכאן והלאה: שלא יתרעם על מדותיו של הקב"ה, שבשבילו כבר היה נחתם גזר דין על שונאי ישראל. וקבל עליו שלא יתרעם עוד, ומלבד זה נשתטח בארץ והתפלל לפני ה' שימחול להם, וינחם ה' על הרעה אשר דבר לעשות. 280 ¹⁰⁰

257 פ היה | 258 לתוכה | 261 ליחא שהיה; אלטארץ | 266 (קדישינ) שאלתא (?) | 267 ליחא וכל זה הוא | 268 אלטארץ | 269 פ שכיניו | 270 פ ביניכם (=בניכם) | 272 זהובים כ"ח

96 קול כרוז: לעיל סמוך לציון הערות 72-73.
97 בגזירת מלאכים הדבר ובמאמר הקדושים (דניאל ד, יד).
98 ר' יעקב אלטרץ, תלמיד חכם צפת. בסוף המאה ה-16 היה אב"ד בטריפולי. ראה דילמדיגו, דף לט (= איגרת שלומיל מדרעוניץ), וכן תשובת אלטרץ בכ"י קיימבריג' טריניטי קולג' R.8.20/2, דפים 111-113א.
99 יונה ב, ט-י. 100 שמות לב, יד.

אח"כ שב הר"י הכהן הנז' לפני הרב וספר לחברים כל המאורע, ויתמהו האנשים מאד. אז אמר הרב לחברים: ברוכים תהיו שבשבילכם בטלה גזרה; וחזר ללמוד. ובעודו לומד נשאו את עיניהם לשמים והנה ארכה בא חיל גדול, ויראו מאד החברים. אמר להם הרב: אל תיראו ואל תחתו, שכבר מחל העני ההוא על עלבוננו, ובטלה הגזרה וכן היה, שקם רוח סערה וישא את הארבה ויתקעהו אל תוך הים לא נשאר מהם עד אחד.¹⁰¹ ומאותו היום ההוא והלאה היו אנשי צפת תוב"ב משגיחין על אותו עני לספק לו כל צרכו בריוח.

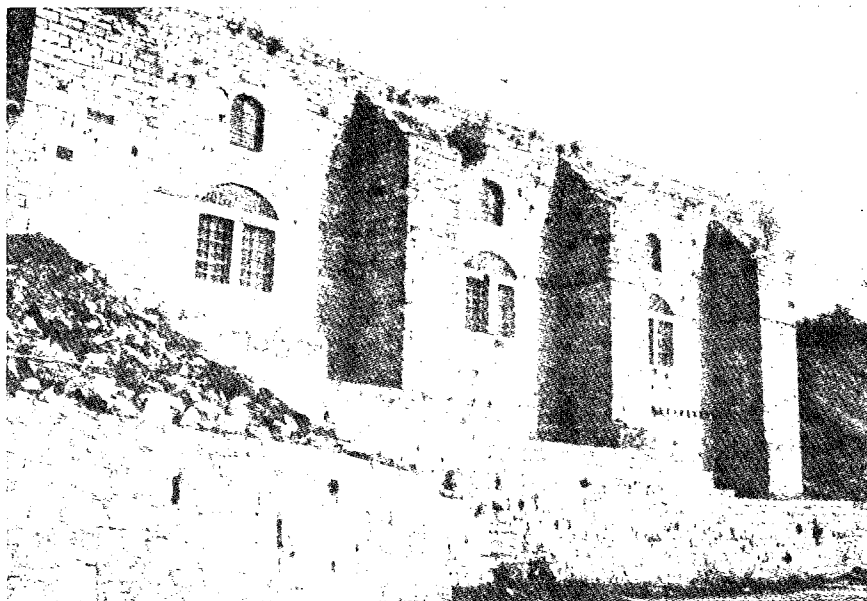
מעשה בעשיר א' שיצא מקושט', [סימן] קע"א. וביום אשר אירע מעשה זה היה שם בצפת ת"ו עשיר אחד מקושטנטינא יע"א, אשר בא לחוג את חג המצות ושמע הדבר ההוא, ותמה מאד על ידיעת הרב. ויאמרו לו: ולא זו בלבד עשה הרב, ויספרו לו ויאמרו כמה וכמה. ובחזרתו לקושטנטינא סיפר שם המעשים של הרב, ואיך הוא מגלה לאדם העונות אשר עשה מנעוריו. והיה שם אדם אחד שלא הניח עבירה שלא עשאה, ויאמר בלבו, אלך לצפת תוב"ב לפני הרב ואראה: אם [ב105] יגיד לי העבירות שעשיתי, אשוב כתשובה על ידו ואקבל עלי כל מה שיגזור עלי; ואם לאו, אדע דלית דין ולית דיין, אלא עולם כמנהגו נוהג. אז יצא לו מקושטנטינא וישב לו באמצע הדרך במקום אשר היה שם נהר, ויאכל וישת ויקח בידו כוס אחד של יין, ויאמר: חכם ר' יצחק, אני שותה כוס זה לחיין ולחיי החברים שלך. ובעודו שם אמר הרב לחברים: חברים, דעו לכם שזה ימים יצא אדם רשע מקושטנטינא ובא אלי לנסות אותי, והנו עתה במקום פלוני אוכל ושותה כוס של יין לחיי ולחייכם, וביום פלוני יבא הנה, כך וכך תארו ודמותו. לכן כשיבא וישאל עלי הביאוהו לפני, כי הוא נשמה גדולה, ניצוץ מאחאב מלך ישראל, ועל ידי יתוקן. לימים בא האיש ההוא וישאל על הרב, ויביאוהו החברים לפניו. ויהי בבואו לפני הרב נבהל, כי ירא מהביט בפני השכינה. ויגש אליו ויאמר: האתה האיש הרואה ומגיד לבני אדם עונותיו? ויאמר: אני, וחכמת אלקים היא להנהיג האדם במעגלי יושר וצדק. אז אמר לרב: תדע לך שאני רשע גדול, ואם תגיד לי מה שעשיתי אדע נאמנה כי רוח ה' דבר כך. אז אמר הרב לחברים שיצאו כולם שלא יתבייש לפניהם, ויצאו כולם. אז אמר לו הרב אתה נקראת פ',¹⁰² בן פ', וביום פ' במקום פ' עשית עבירה פ',

284 פ ליתא את | 289 ליתא שיצא | 291-292 (עשה) הדבר (=הרב) | 293 עונותיו | 305 המגיד; האדם | 309 נקרא

310 וביום פ' כך וכך, עד הגיד לו כל מה שעשה מיום היותו עד היום ההוא, ואפילו שיחה קלה שהיה בינו ובין אשתו הגיד לו. ויהי כשמעו ויפול לרגלי הרב ויאמר: כן דברך וחטאתי עויתי ופשעתי, ועתה תן לי תקון לעונותי. וחי ה' אם תאמר לי שאין לי תיקון בלתי הרג או חנק, אקבל עלי לכפרת עונותי. אז נתן לו הרב תקונים הרבה בתעניות וטבילות ולבישת שק על מתניו וללמוד בכל יום עשרה דפים מן הזוהר הלשון לבד בלתי שום הכנה. ומן היום ההוא והלאה היה בעל תשובה גמורה, ומת בתשובתו.

מעשה החברים, [סימן] קע"ב. גם פעם אחת היה הרב יושב בבית מדרשו והחברים [106א] לפניו, והביט באחד מהם ואמר לו: צא מכאן, שאתה מחורם היום הזה לשמים. והחבר ההוא נפל לרגלי הרב ואמר לו: מה פשעי ומה חטאתי שהחרימוני בשמים, ואשוב בתשובה. אמר לו: בשביל החרנגולים שיש לך בבית, שזה שני ימים שלא נתנו להם לאכול והם צועקים לפני ה' מן הרעב, ועל זה החרימוהו בשמים. אז יצא החבר ההוא מלפניו ונהג נזיפה בעצמו כל אותו

317 ב ליתא מעשה החברים קע"ב, פ אחד | 318-319 התיבות צא — לו הושלמו בגליון | 319 הזה (=ההוא) | 320 מן השמים

הקיר המערבי של בית-כנסת האר"י של הספרדים, הקדום בבתי-הכנסת של צפת.

היום, ובכה והתחנן לפני ה' שימחול לו עונו, ושלל יגרום החטא הזה שידחהו הרב מלפניו. ובבקר קם בהשכמה, ויבא לפני הרב ויפול לפני רגליו. ויאמר לו הרב: גם ה' העביר חטאתך ובתנאי שתקבל עליך שקודם שתלך לבית הכנסת תתן לתרנגולים לאכול, וכן בכל שעה, כי הם בעלי חיים] כלתי מדברים, ואין להם פה לשאול מזונותיהם, ואל תסמוך על אשתך, וקבל עליך. וקבל עליו, וכך היה עושה.¹⁰³

מעשה בהר"ש אוזידה, [סימן] קע"ג. גם פעם אחת היה יושב והחברים לפניו ונכנס הרב כמהר"ר שמואל אוזידה, שחבר ספר מדרש שמואל על פרקי אבות, לדבר עם הרב על עסק אחד, והיה עדיין רך בשנים. ויהי כראותו הרב, קם מלא קומתו ואמר לו ברוך הבא, ולקחו מידו והושיבו לימינו ודבר עמו כל צרכו. ולאחר שיצא אמר הרח"ו: אדוני, לא אוכל להתאפק מלשאול, למה זה האדון חרד כל החרדה הזאת מפני החכם הבחור הזה.¹⁰⁴ מה שלא עשית כן פעם אחרת מה היום מימים. אמר לו הרב: בחייך, לא מפני הבחור הזה חרדתי, אלא מפני רבי פנחס בן יאיר שנכנס עמו, שביום הזה נתעברה בו נשמתו מחמת מצוה אחת שעשה היום, שהיה ר' פנחס בן יאיר עושה. ולזה נתעברה בו נשמתו.¹⁰⁵ לחזקו ולעזרו במצוה זו. וכשמוע הרח"ו דבר זה רץ מהרה אחר הר"ש הנז' והשיגו ואמר לו: בחיי דמר שתגיד לי מה מצוה עשית היום שכך וכך אמר הרב עליך. אמר לו: בחייך, המצוה שעשיתי היא שקמתי היום בהשכמה לילך לבית הכנסת להיות מעשרה ראשונים כמנהגי, ובדרך [106ב] עברתי על בית אחד שמעתי קול בכיה גדולה בפנים, ואמרתי אסורה נא ואראה על מה הם בוכים. ואביט ואראה והנה כולם ערומים, מחמת שבאו עליהם גנבים כלילה זו וגנבו כל אשר להם, אף מלבושיהם הפשיטו מעליהם. ונכמרו רחמי עליהם ופשטתי מלבושי מעלי והלבשתי לבעל הבית, וחזרתי לביתי ולבשתי בגדי שבת, והנך רואה בעיניך בגדי שבת עלי. מיד נשקו על פיו והלך וספר המעשה ההוא להרב ז"ל, ואמר: כן הוא, ובסבת מצוה זו נתעברה נשמתו.

מעשה בת"ח בעיר צפת, [סימן] קע"ד. גם פעם אחת היה תלמיד חכם בצפת

323 פ זה | 325 (חטאתך) לא תמות | 336 ר' | 338 פ וכשמעו; הרש"א | 345 פ לבית (=לבית) | 348 ת"ח (=בח"ח); ליתא בעיר

103 על סיפור זה ראה אוקרי, חרדים, דף כה ע"א.

104 ר"ש די אוזידה היה מצעירי תלמידיו של האר"י. ראה יעבץ, דף נא ע"א: 'ונקראים בחורים עד ל"ה או מ' שנה'.

105 על 'עיבור נשמה' בקבלת האר"י ראה ויטאל, הגלגולים, הקדמה ג, דף ד ע"ב.

תוב"ב, ורצה ללכת לעיר אחת, וקודם שהלך בא להקביל פני הרב להפטר ממנו
 ולהודיעו שרוצה ללכת לדרכו.¹⁰⁶ כשנכנס לפניו ישב לו מעט, וקודם שפתח
 פיו לדבר קדמו הרב ואמר לו: חכם כבודך רוצה ללכת לעיר פ'. אמר לו: כן
 אדוני. אמר לו: רצונך לדעת מה יעבור עליך שם? אמר לו: הן. אמר לו: דע לך
 שבאותה העיר תנשא עם בת אחד עשיר מופלג בעושר ותכניס לך נדוניא וממון
 הרבה, ותהיה נשוי עמה כמו ששה חדשים, אחר כך תפטר היא לבית עולמה,
 ומכל אותו ממון לא תירש בלתי שש מאות זהובים ולא יותר. אמר לו החכם
 ההוא: איני יכול להתאפק מלשאול למה הם ששה חדשים ושש מאות זהובים
 ולא יותר, לא בזמן ולא במקום. אמר לו הרב: יש לך לדעת שפעם אחת בגלגול
 אחר היתה אשה זאת איש כמוך, והיית שותף עמו כמו ששה חדשים, ובאותם
 ששה חדשים ציער לך בחברתו ואחר כך הוליכך בערכאות של גויים והפסידך
 שש מאות זהובים, לכן כנגד ששה חדשים שציערך תתענג בה ששה חדשים,
 ואחר כך תירש השש מאות זהובים שהפסידך ולא יותר.
 מעשה תלמיד של מהרמ"ק, [סימן] קע"ה. גם פעם אחת היה דורש כלילה
 אחת לחברים והיה שם תלמיד אחד מתלמידי הרמ"ק ז"ל [107א], וענה ואמר
 לרב על אותו ענין שהיה דורש בו שאין כן דעת רבו הרמ"ק ז"ל. פנה הרב ז"ל
 לצד אחד ושתק, ואמר אותו תלמיד: על מה האדון שתק? אמר לו: תדע איך
 נשמחו של הרמ"ק [ישובת] באותו כסא ושמע[נה] דברך ואמר לך תכזב. אמר לו
 אותו תלמיד: מאן מוכח?¹⁰⁷ אמר לו הרב ז"ל: המתן. פנה פעם אחרת לאותו
 צד ודבר עמו, וחזר ואמר לאותו תלמיד כה דבר אלי, שתלך לאשתו ותאמר לה
 שתתן לך ספר פ', ופתח בדף פ' בעמוד פ', ותמצא סברתו כתובה שם מסכמת
 לדברי. וכן עשה, וימצא כתוב כדברי הרב זלה"ה.
 גם פעם אחת היה יושב הרב ודורש, והנה שם תלמיד הרמ"ק ז"ל. וענה אחד
 מהם ואמר: אדוני, יש לי הרבה קושיות בדבריך. אמר לו הרב: המתן עד גמר
 דברי, ואני משיבך. לאחר שגמר, אמר הרב לאותו תלמיד: הקושיות שיש לך הם
 כך וכך? אמר לו: כן אדוני. אמר לו הרב: יש לך לדעת ההקדמה פ' ופ', ובזה
 אין שום קושיא עוד. מיד שתק אותו תלמיד ולא השיב עוד.

349 החכם (=הרב) | 351-352 הן אדום (=כן אדוני) | 353 עשיר אחד | 354 ותפטר אח"כ; ליתא היא |
 359 הוליד אותך | 361 שש | 362 ליתא של; הרמ"ק

106 על הנוהג לפנות אל האר"י קודם נסיעה לחוץ לארץ ראה סת"ה, עמ' 114, סמוך לציוני הערות 3-5.
 107 מי מוכיח?

מעשה שהלך פ"א על קבר רשב"י, [סימן] קע"ז. גם פעם א' הלך הרב עם החברים למירון לקבר הרשב"י זלה"ה, ואמר לחברים: חברי, במקום הזה ישב הרשב"י ז"ל עם החברים לסדר אדרה רבה,¹⁰⁸ ועדיין רשומו של האור במקום הזה, כי כבר נודע שאפילו שהאור מסתלק, תמיד נשאר רשומו של האור במקום ההוא. 380 אחר כך ישב הרב במקום הרשב"י, והושיב להרח"ו במקום ר' אלעזר, וחכם יאונתן במקום ר' אבא, וח' ר' גדליא במקום ר' יאודה, וחכם רבי יוסף מוגרבי במקום רבי יוסף, וחכם ר' יצחק הכהן במקום ר' יצחק, וכן על זה הדרך הושיב שאר החברים במקום שהיו חברי הרשב"י.¹⁰⁹ גם היה אומר: היום האיר בחברי פ' תנא פ'. אח"כ למד עם החברים האדרא, וגלה להם סודות ורמזים שרמזם הרשב"י באדרא. ובעודו לומד אמר לחברים: חברי דעו לכם [107ב] 385 שלהב האש מסבב אותנו, ועומדים עמנו הרשב"י ע"ה וחבריו ונשמות של צדיקים ותנאים אחרים ומלאכי השרת שבאו לשמוע תורת אמת מפי, לכן אל תפסיקו מכוונתכם אשר אתם בה, וקיימו בכם מקרא שכתוב ואתם הדבקים בה' אלקיכם,¹¹⁰ ואלו עיני אדם לכם, הייתם רואים בעיניכם כנופיה גדולה שהיא בכאן,¹¹¹ כי הדברים נאמרים כנתינתם מסיני, אלא שלא ניתן רשות לעין לראות 390 אלא לי לבדי.¹¹² וכשהשלים לדרוש באו ונשתטחו על ציון קבר הרשב"י ע"ה, ואמרו מזמורים ושירות ותושבחות. וא' מן החברים¹¹³ היה מנהגו לומר בכל יום — נחם, ¹¹⁴ בברכת בונה ירושלים, ואמר לו הרב משם רשב"י ע"ה, שבזמן מועט יקבל תנחומים מבנו הגדול, כי למה זה היה מתאבל בשמחת הרשב"י; וכן 395 היה.

יחוד שעשה הר"י הכהן, [סימן] קע"ז. גם פעם אחת מסר יחוד להר"י הכהן,¹¹⁵ ואמר לו שילך לעין זיתון¹¹⁶ ויעשה יחוד ההוא על ציון ר' יאודה בר

376 ליתא שהלך פ"א; אחת (= א') | 377 ז"ל | 378 ועדין; רישומו | 380 אח"כ | 381 (הרשב"י) ז"ל; וח"ר; ר' יוסי | 382 וחכ' | 389 כנופיה | 391 ליתא ציון | 393 (נחם) בכונה; בכונה | 397 פ זיתון

108 כינוס חברים שבו נאמרו דברי החיבור המיסטי אדרא רבה. קבלת האר"י מתבססת כולה על ספרות האדרות שבזוהר. הזדהותו של האר"י עם דמותו של רשב"י מעידה על תודעתו המשיחית המפותחת. לפרשה זו ראה ליבס, מילון, עמ' 95-99; הנ"ל, המשיח, עמ' 87-88, 101-102, 118 ואילך.

109 חברי רשב"י — התנאים המופיעים בספר הזוהר; החכמים — תלמידי האר"י.

110 דברים ד, ד.

111 בכ"י ג (סת"ה, עמ' 127): 'קבוץ גדול שיושבים כאן'.

112 השווה דף 103 ב (ס' קסח), שם נחלשו נשמות הצדיקים בדמות עופות.

113 ר' אברהם הלוי ברוכים. ראה הנהגות האר"י סי' 49 בתוך סת"ה, עמ' 334.

114 התפילה נוספת כתשעה באב.

115 ר' יצחק הכהן. 116 כפר מצפון לצפת.

אלעאי,¹¹⁷ והוא יגלה לו סוד גדול במאמר אחר של ספר הזוהר, ובלבד שלא ידבר עם שום אדם וכן אל ישיב שלום לשום אדם. והר"י הכהן בא ונשתטח על ציון קבר התנא הנז' ועשה אותו יחוד שמסר לו הרב ז"ל, והתנא הנז' לא השיבו כלום. וכראותו כן חזר בפחי נפש וישב לפני הרב, ואמר לו: באתי לציון קבר התנא הקדוש ועשיתי ככל אשר צויתני, ואין קול ואין עונה. מיד גער בו הרב ז"ל ואמר לו: אלו השגחת על דברי היה מדבר עמך, וכי איני יודע שבמקום פ' דברת עם עברית אחת,¹¹⁸ ולא די שקדמתך בשלום אלא שאתה הקדמת ושאלת בשלומה. ובכן נזכר הר"י הנז' והודה לדברי הרב ז"ל.

405 יחוד שמסר להרח"ו, [סימן] קע"ח. גם פעם אחת מסר הרב יחוד להרח"ו ז"ל, ואמר לו שילך לכפר חוקא"ב¹¹⁹ אשר שם קבורים אביי ורבא וישתטח על קבריהם ויעשה אותו יחוד, והם יגלו לו סודות נפלאים. וילך הרח"ו לדרכו, ובאמצע הדרך ישב לחזור [108א] היחוד ההוא, כדי שיהיה שגור בפיו. אחר כך 410 קם והלך, עשה מה שעשה. כשחזר ובא לפני הרב עמד לו הרב על רגליו ואמר לו ברוך הבא והושיבו לימינו, ועשה לו כבוד גדול עד שהיה הדבר פלא בעיניו, ולא היה הרח"ו יכול להתאפק עד ששאל את הרב, ואמר לו מה היום מימים שעשה לי האדון כל הכבוד הזה? אמר לו הרב: לא למענך עשיתי, אלא למען בניהו בן יהוידע שנכנס עמך קמתי מפניו. חזר ואמר הרח"ו לרב ז"ל: מה עשיתי 415 שבא עמי בניהו בן יהוידע, והלא היחוד שמסר לי האדון היה לאביי ורבא, והם היו צריכים לבא עמי ולא בניהו? אמר לו הרב: כשישבת באמצע הדרך לחזור היחוד במקום ההוא, הוא ציון קבר בניהו בן יהוידע, ואביי ורבא הם מניצוץ נשמתו, וכיון שהזכרת אותם הכוונות בפך שנוגעים לניצוץ נשמתו, קם ונתעורר ובא עמך.¹²⁰ ולאחר ימים הלך הרב עם החברים לכפר עוכבאי,¹²¹ 420 ובאמצע הדרך אמר הרב לחברים: כאן הוא ציון קבר בניהו בן יהוידע. אז נזכר הרח"ו שישב במקום ההוא לחזור לו היחוד שמסר לו הרב. ועוד גילה לחברים

399 ליתא התיבות וכן — לשום אדם | 408 (הרח"ו) ז"ל | 411 והשיבו | 412 פ אל (=את) | 415 יאווידע | 419 ליתא עמך

117 על ציון זה ראה איש שלום, עמ' 142-143.
118 בכתיב יד אחרים של סת"ה: ערבית או נוכרית.
119 חוקוק? (כפר מצפון-מערב לכינרת). ראה ויטאל, הגלגולים, דף עה ע"א. בכתיב יד האיטלקיים עכברא (כפר מדרום לצפת).
120 מקבילתו של הסיפור: ויטאל, החזיונות, עמ' קעא.
121 צ"ל עכברא.

ציון קבר ר' כרוספדאי הנזכר בספר הזוהר¹²² וציון קבר רבי פנחס נ' יאיר¹²³ ושאר תנאים ואמוראים ונביאים שלא נודעו לשום אדם עד היום ההוא. מעשה במוכס אחד, [סימן] קע"ט. גם פעם אחת הלך הרב עם החברים לעין זיתון¹²⁴ להשתטח על קבר רבי יאודא בר אלעאי. כיון שהגיע לאילני זתים ותאנים אשר שם סמוך לציון הנז', והנה עורב אחד בא ונח בענף האילן כנגד הרב, וקרא כמה פעמים. אמר הרב להר"ם:¹²⁵ הכרת אדם אחד שהיה גובה מסים בצפת תוב"ב ושמו שכתאי? אמר לו הר"ם: הכרתי אותו, ואדם רשע היה ואכזר היה על העניים. אמר לו הרב: הנה נשמתו מגולגלת בזה העורב, ועכשיו אומר לי שהוא פ' ובשביל אכזריות שהיה נוהג עם העניים בגביית המסים, שהיה פושט הגלימא מעליהם והמשכונות מתחת ידיהם, נענש בצער [108ב] זה שהוא מגולגל בעורב,¹²⁶ ומבקש ממני שאתפלל עליו. מיד גער בו הרב ואמר לו: רשע, לך לדרך. מיד פרח והלך לו. וכן פעם אחת עבר הרב לפני בית הכנסת הגדול שבטבריא והראה לחברים אבן אחת בנויה בקיר, ואמר: כזו האבן יש נשמה אחת מגולגלת ואומרת לי שאתפלל עליה, כי זה הוא פירוש כי אבן מקיר תצחק.¹²⁷

גם פעם אחת היה הרב יושב עם החברים תחת אילני זתים סמוך לצפת תוב"ב מהלך ג' שעות, ואמר הרב לחברים: בשעה זו נהרג במקום פ' מוכס פ' הידוע להם. וכן היה, כי לעת ערב באה השמועה, ולמחרתו נקבר. מעשה שדים, [סימן] ק"פ. גם פעם אחת אמר הרב לחברים: אני רואה שתי שדות באות מקושטות ומלובשות בכגדי משי ותכשיטי זהב ואבנים טובות על ראשם ושלשלאות בצוארם, ונכנסו לחדר פ' לטמא ב' כחורים. ויכולני להצילם, אלא מפני שהם גרמו לעצמם שהם עוסקים בכשוף ומטמאים נשמתם לכן לא אצילם, כי על זה נאמר הבא ליטמא פותחים לו.¹²⁸ וכן היה, שהחברים חקרו בדבר ומצאו כדבריו.

424 ליתא מעשה במוכס אחד קע"ט; ר' | 426 פ בעוף | 428 שבתי | 430 פלוני | 433 פ אחד | 435 פ ואומר | 441 שידות

- 122 זוהר במדבר קסד ע"ב.
123 בכפר ברעם. ראה איש-שלום, עמ' 175-176.
124 לעיל הערה 6.
125 ר' משה גלאנטי.
126 על התאכזרות העורב לבניו ראה בכלי כתובות מט ע"ב.
127 חבקוק ב, יא. על הביקור בטבריה ראה ויטאל, החזיונות, עמ' קנ.
128 בכלי שבת קד ע"א.

מעשה העורבים, [סימן] קפ"א. גם פעם אחת נחו שני עורבים על אילן אחד, והנוצה שלהם נמרטה. אמר הרב: שני עורבים אלו הם בלעם ובלק שהוציאו עכשיו מגיהנם להוליכם לגהינם אחר יותר קשה, ובאו אלי לוותר להם עלבוני ואתפלל עליהם. ויגער בהם הרב ויאמר להם: רשעים, בזה העולם רציתם לעקור את ישראל, ועכשיו בצר לכם באתם אלי שאקבל אתכם? לכו לדרככם! מיד פרחו והלכו להם. 450

מעשה בבחור א' [שק]דש בתולה א', [סימן] קפ"ב. גם פעם אחת אירע שהלכו קצת בחורים לטייל בשדה וראו אצבע אחת שהיה נכנס ויוצא בקרקע. ואותם הבחורים דרך שחוק אמרו זה לזה: מי בכס אשר יתן באצבע [109א] זה טבעת זהב לקדושי? קפץ בחור אחד מהם ונתן טבעת באותה אצבע, ואמר הרי את מקודשת לי. ואחר גמר דבריו נעלמה אותה אצבע, ויראו הבחורים מאד, וישוכו העירה. לאחר ימים שנשכח הדבר מהם, אותו בחור נשא אשה. ובאותו הלילה שנכנס לחופה באה אותה שידה בדמות אשה שלא היה כיופיה בעולם, והיא צועקת ואומרת: כן הוא דין תורה, מה מום ראה כי זה הבחור שעזבני ונשא אחרת, והלא זה ימים שקדשני, וזה לכם הטבעת שנתן לי לקידושי. לכן אם תדינו לי דין תורה מוטב, ואם לאו דעו לכם שאהרוג את שניהם. והאנשים שהיו שם ראו את הטבעת ההוא, והכירוהו שהיה כתוב עליו שם החתן, והלכו להם. ואבי הכלה לקח את בתו והוליכה לביתו, ונהפך להם שמחתם ליגון. אחר כך באו אותם האנשים וספרו לרב מעשה זה. מיד צוה הרב לשמש שילך ויזמין השירה ההיא עם החתן לפניו לדין. אז הלך השמש ונכנס לבית ולא מצא לא איש ולא אשה, ושאל לשכנים עליהם, ולא ידעו אנה הלכו. והשמש לא הניח מקום שלא חפש אחריהם ולא מצאם, וחזר ובא לפני הרב והגיד לו. אמר לו הרב שם בבית הם יושבים, ונעלמו מעיניך מפני היראה. לכן חזור ועמוד על סולם העליה, וקרא: פ' ופ' ראו שאני בא בשליחות הרב, ואם לא תרדו ותבואו עמי תהיו מחורמים מפיו. וכן עשה השמש. ויהי ככלותו לדבר, והנה ירדה אותה אשה כרוכה בסדיניה כמנהג צפת תוב"ב, ושפחתה אחריה והבחור ההוא אחריהם. ותאמר האשה לשמש: עבור לפני, והנני הולכת אחריך לבית הרב. ויהי כבואם לקח הרב אותו הבחור ביחוד, אמר לו: חפץ אתה באשה זו, הגד לי האמת, אל תכחש ממני ואל תירא, כי אני אציל אותך ממנה. אז הבחור אמר: פתי יחפוץ באשה שידה, אבל מה אעשה שרו"ע מזלי גרם, הלואי שבאותו היום 475

449 בעולם הזה | 452 בחור; אצבע א' (=בתולה א'); (אחת) שאירע | 455 לקידושי; פ באותו | 456 פ נעלם | 459 (תורה) כדמות; ראית; אתה(=זה); שעזבתי; ונשאת | 471 פ בסדיניה; והבחור | 473 כבאם; לבחור הנז' | 474 (אל) תכחד

נשברה רגלי ולא יצאתי. אמר לו הרב: אל תירא ואל תחת מפניה, כי אני אפרישנה ממך. אז אמר הרב לשידה: מה לך עם הבחור הזה? לך [109ב] לך לארציך וקח[נ] לך בעל שד כמותיך, כי זה האיש לא יאות לך. השיבה השידה ואמרה לרב: וכי דינא הכי מאחר שאני מקודשת לאיש א' יכולה אני להנשא לאחר? והלא אשת איש אני. אמר לו (!) הרב: אותם קדושין היו קדושי טעות, שלא ראה פניך, ומתוך שחוק שם הטבעת באצבעך, ואילו היה יודע שהיה אצבע שידה לא היה מקדשיך. והיא היתה משיבה תשובתה על כל דבר ודבר ששאל ממנה הרב, עד שגער בה הרב בנוזיפה ואמר: הגם שאינו מן הדין ליתן לך גט, עם כל זה מפני הרואים אצוה שיתן לך גט, ואם תמאני לקבל דעי לך, שאחרים אותיך ואת כל משפחתך שלא יהיה לכם תקומה. וכשמוע השידה כן קבלה הגט, והשביעה שלא תבוא עוד לבית אותו הבחור ולא תרע לו ולא לשום אדם ממשפחתו ולא מביתו, לא היא ולא א' ממשפחתה, וקבלה עליה והלכה לה. אז הבחור ההוא חזר ונשא את אשתו, ותהי לו לאשה.

מעשה הר"ר אשכנזי, [סימן] קפ"ג. גם פעם אחת בליל שבת נכנס הרב לפני החכם ר' יוסף אשכנזי הנקרא תנא הגדול, ומצאו שהיה לומד המשניות על פה כמנהגו. ובאמצע הלמוד התחיל הנר לפעפע כדרך הנר הנופל במים, ועשה כן כמו חצי שעה. וכשיצא הרב לילך לביתו מצא לכמה ר"ר¹²⁹ אביגדור בנו של הר"ר אשכנזי הנז'. אמר לו: אחיך הקטן, איך שלומו? אז נבהל להשיב ואמר: למה אדוני שואל עליו, הנה הוא ישן במטה בקו הבריאות. אמר לו: הנר ספר לי שבשבוע זה יפטר לבית עולמו. וכן היה.

מעשה העכבר, [סימן] קפ"ד. גם פעם אחת היה הרב יושב עם החברים אמר להם: הכרתם פ' בן פ'? אמרו לו: הכרנוהו שהיה רשע גדול ומלשין.¹³⁰ אמר להם: מפני חטאו נכנס בגלגול עכבר. אז צוה הרב ותקנו תיבה שצדין בה העכברים. מיד נכנס אותו עכבר, [110א] ודבר עמו הרב לפני החברים ואמר לו: רשע, מה היית חושב כשהיית בעה"ז מלשין עניי ישראל, שאין דין למעלה? השיב ואמר: חטאתי אדוני, חמול עלי והתפלל אל ה' שיוציאני ממסגר זה ואכנס לגהינם ושם אקבל עונשי ולא בכאן, שיש לי צער גדול. אמר לו הרב:

477 פ' לך (=לכי) | 478 למקומיך | 481 ואלו | 482 פ' מקדשך; ששואל | 486 תבא | 489 הר"ר; פ' אחד | 490 הח' | 496 פ' אחד | 497 פלוני (בן) פלוני

עדיין אינך ראוי לגהינם, כי גזל הרבים בידך. וצוה הרב שיפתחו התיבה, ויצא אותו עכבר ונכנס לחורו.

505 מעשה בב' אנשים שעשו מריבה, [סימן] קפ"ה. גם היו שני בני אדם דרים בשכונת הרב והיו תמיד מתקוטטים עמו. אמר להם הרב: עדיין לא תשובו מדרכיכם הרעים? אם ארצה עכשיו אעשה שתפתח הארץ את פיה ותבלע אתכם. אז שאלו החכמים: למה אמר להם כך? אמר להם, שהם מגלגול דתן ואבירם, ועדיין עומדים במרדן להתקוטט עמו, שהוא היה מניצוץ מרע"ה,¹³¹ לכן אמר להם כן. 510

הרח"ו שהיה חולה, [סימן] קפ"ו. גם פעם אחת היה הרח"ו ז"ל חולה מכאב העינים יותר מג' חדשים, ושאל לרב מה היא הסבה. אמר לו, מפני שהיה מסתכל ברב בשעת ק"ש¹³² וברכת כהנים, שאז הוא היה מכוין כונה גדולה והשכינה שורה עליו, ולכן חלה זמן הרבה. ואם יקבל עליו שלא יסתכל עוד, יתרפא. וקבל עליו, ומיד נתרפא. 515

מעשה בעשיר א', [סימן] קפ"ז. וכן פעם אחת היה עשיר אחד חולה בחולי הכתף ונלאו הרופאים לרפאתו ושאל לרב, ואמר לו מפני שהוא מוכשל באחד מד' תכיפות כנודע מדברי רז"ל,¹³³ ואם יקבל עליו ליזהר מכאן ולהבא, יתרפא. וכן עשה, ונתרפא.

520 הרח"ו שאכל נמלה, [סימן] קפ"ח. גם פעם אחת זמנו להר"ח זלה"ה לסעודת אירוסין, והלך לשם ואכל ושתה, ואחר כך בא וישב לפני הרב. אמר לו הרב: היום הזה אכלת חצי שרץ אחד, ואם לא תאמין תוציא חצי הגלוסקא¹³⁴ ששמרת לאשתך, ואראה לך חצי השרץ שנשאר שם. מיד הוציאה וחתכה לשנים וראה חצי נמלה נתון בה. מאותו היום [110ב] והלאה לא רצה לילך לשום סעודה.¹³⁵ 525

505 (מעשה) בשני עברים נצים | 506 עדין | 509 ועדין עומדין; מרבע"ה | 520 (שאכל) חצי | 522 גלוסקא

131 משה רבנו עליו השלום; ראה ויטאל, תולדות יצחק, עמ' 257-258.

132 קריאת שמע.

133 בבלי ברכות מב ע"א: 'עבר על מה שאמר רז"ל תכף לנטילה ברכה'. על פי ויטאל (המצוות, דף מה ע"א) הפסיק העשיר בין מים אחרונים לברכת המזון בקריאת פרק משנה.

134 עוגה.

135 מנהג מקובלי צפת היה שלא ללכת לסעודות אלא לסעודת מצווה. ראה הנהגות האר"י סי' 18 בתוך סת"ה, עמ' 349-350.

וכן פעם אחת אמר לו הרב שנראה במצחו א' ב' ¹³⁶ כתוב ביושר, והגימ"ל היה מהופך. ושאל לו הסיבה, ואמר לו מפני שצריך לגמול חסד עם אביו. גם אביו ציוהו על מצות עונה ¹³⁷ ואפילו בימי עיבור ויניקה, שגם בזמנים אלו יש זיווג עליון, כמבואר בספריו. ¹³⁸

530 מעשה בבחור א', [סימן] קפ"ט. גם מעשה היה בימי הרב זלה"ה שהיה בחור אחד חולה כמה שנים, ¹³⁹ והיו הרופאים נכנסים ויוצאים, ולא יכלו לרפאתו. ואמרו השכנים לאביו: אולי יש בו איזה רוח? ואמר אביו: ח"ו והלא הוא חולה בקדחת גדול, ומי שיש בו רוח אינו שורף באש כמוהו. והשכנים הפצירו באביו, עד שהלך אביו של הבחור אל הרב וחילה פניו והביאו. ובבואו החזיק הרב בדפק ואמר שיש בו רוח, ¹⁴⁰ ואם אינכם מאמינים אעשה שידבר בפניכם. מיד 535 השביע הרב לרוח ודבר לפניכם, ואמר שהוא פ'. ושאל לו הרב: למה נכנסת בו? והשיב הרוח מפני שבגלגול אחר זה הנער היה גבאי של צדקה, ואני הייתי איש עני ושאלתי ממנו פעמיים שלש צדקה, ולא רצה ליתן לי עד שמתי ברעב. ועתה ניתן לי רשות כיון שהוא היה סיבת מיתתי גם אני אהרגנו. אז אמר לו הרב שיצא ממנו, שמאחר שבאה נשמתו בגוף אחר נחשב לאיש אחר ואינו חייב שום דבר. 540 וכך אמר לו הרב: אם תצא ברצונך מוטב, ואם לאו אוציאך בעל כרחך. וכראות הרוח צרת נפשו אמר שיצא ברצונו הטוב, אך כתנאי שלא יראה לפניו אותו בחור שום אשה עד מלאת לו שבעה ימים רצופים, ואם יראה לפניו שום אשה מיד אמיתוהו. ויאמר הרב לאביו ולאמו: שמעו דברי הרוח הזה אשר דבר, אם אתם יכולים לקיים תנאי זה אשתדל להוציאו, ואם לאו אמנע מלעשות זאת. השיבו 545 אביו ואמו: יצא ואנחנו נשמור [111א] הילד כל ז' הימים. חזר הרב והזהירם פעם אחרת, והודו לו. מיד יצא הרוח ממנו, ובסוף ג' ימים קם הבחור ההוא על רגליו ויתהלך בבית. אז נשמע הדבר לדודתו שהיתה בצידון, ובאת לשמוח עמו שנתרפא מחוליו. וביום הז' הגיעה לצפת תוב"ב ובאה ונכנסה בבית הבחור

527 הסבה | 528 ליתא אביו; צוהו; העיבור; והיניקה | 529 ליתא בספריו | 531 לרפאתו ולא יכולו | 532 חולה הוא | 534 ליתא אביו של הבחור; והביא בנו לפניו ובבאו | 536 פלוני | 538 שמת | 549 מחליו; פ הגיע

- 136 אותיות אב.
137 כ"י שאלוניקי: 'מצות עונה עם אשתו'.
138 ראה הנהגות האר"י (סת"י, עמ' 311), וכן עדות ויטאל: החזיונות, עמ' קנז.
139 ראה ויטאל, תולדות יצחק, עמ' 252, שם זוהה התולה עם בן אחותו של ר' יהושע בן נון. מחכמי צפת במאה ה-16.
140 ראה לעיל דף 95א, הערה 12.

550 ההוא ואין איש מאנשי הבית שם בבית, שכולם נטרדו להכין סעודה לאורח אשר בא והגיתו הבחור ההוא בלתי שומר. אז דודתו מצאה לבחור ההוא ישן, ותפול לפניו ותשקהו. ובעודה נושקת אותו צעק הבחור, לפי שהרוח נכנס בגרונו וחנקו. וכשמעו הרב זה עשה קפיצת הדרך, והלך לו שלא יתפרסם הדבר בין הגוים.¹⁴¹

555 מעשה ברוח א' שנכנס באלמנה א', [סימן] ק"ץ. עוד מעשה אחד ברוח אחד שנכנס באלמנה אחת וציער אותה הרבה, ולקול צעקתה היו באים אנשים ונשים הרבה לבקש מן הרוח שיניח לאלמנה ההיא במנוחה, כי היא אשה עניה וצריכה לעשות מלאכה לפרנס עצמה היא ובניה. והרוח ההוא קם כנגד המדברים ואומר לכל אחד ואחד מעשיו הרעים באותות ובמופתים, והיו מתביישים ויוצאים. יום א' נכנס לשם הח"ר יוסף אשכנזי,¹⁴² מיד אמר לו הרוח: ברוך הבא, זוכר אני שהייתי תלמידך במצרים זמן רב, ושמי פ' בן פ', והרבה הוכחתי על מעשי הרעים, ולא שמעתיך. ועכשיו אני כצער גדול כאשר אדוני רואה, כי יש לי צרה ממלאכי חבלה ממה שסובלת זאת האשה, ומה אעשה? גדול עוני מנשוא. וכראות קרובי האשה צרת נפשה באו ונשתטחו לרגלי הרב וחילו פניו שילך עמם להוציאו. והרב להיות שלא היה פנאי וגם שהיה חולה שלח להרח"ו וסמך 560 ידיו עליו ונתן לו כוונות להוציאו, וגם צוהו שיגזור עליו נדויין וחרמות ויוציאו בעל כרחו. והנה כשנכנס הרח"ו בבית האשה הפכה פניה אל הקיר. אמר הרח"ו: רשע, למה הפכת פניך אל הקיר? אמר הרוח: מפני שאינו יכול להסתכל [111ב] בפני השכינה.¹⁴³ מיד גזר עליו שיהפוך פניו אליו, וכן עשה. אמר לו הרח"ו: מה פשעך ומה חטאתך שהענישוך בעונש זה? השיב הרוח ואמר: בעון אשת איש, ועוד שהולדתי ממנה ממזרים. וזה לי כמו כ"ה שנים שאני הולך נע ונד בארץ ולא הונח לי אפילו רגע אחד, ושלשה מלאכי חבלה הולכים תמיד עמי לכל מקום שאני הולך ומענישים אותי במכות ויסורין קשים, ומכריזים לפני ואומרים: ככה יעשה לאיש אשר ירבה ממזרים בישראל. עוד אמר לו הרוח 575 להרח"ו: אין אדוני רואה שלשתן? אחד על ימינו ואחד על שמאלו ואחד מכה

550 שכלם | 551 הבא | 552 רוח: ליתא א'... | 556 פ אחד | 557 מהרוח | 560 אחד: ח"ר | 565 (להרח"ו) ז"ל וכן בהמשך סיפור הרוח | 566 פ כוונות

141 ויטאל, תולדות יצחק, עמ' 253: 'עשה מורי קפיצת הדרך... והלכנו לטבריה ברגע אחד... ועשה מורי זלה"ה תפלה בטבריה שלא ישמע הדבר בין האומות כדי שלא יפסידו כלל [ישראל]'.
142 התנא מצפח. ראה לעיל דף 109 (ס"י קפ"ג) ולקמן דף 116 (ר' יהוסף אשכנזי).
143 ראה ויטאל, החזיונות, עמ' לו.

אותו מכות מות. שאל אותו הרח"ו: והלא ארז"ל משפט רשעים בגהינם י"ב חדש?¹⁴⁴ אמר לו הרוח, שדין גיהנם הוא לאחר שסבלו כל העונשים בגלגולין או בשאר עונשים, ואח"כ מכניסים אותם לגהינם ועומד שם י"ב חדש להסיר כל הכתמים שיש באותה נשמה כדי שיהיה מוכן ליכנס לג"ע, וצער גהינם אינו אחד משלשה חלקים שסובל חוץ לגהינם. שאל עוד הרח"ו ואמר לו: איך היתה מיתתו? השיב הרוח שהיה בחנק, כי יצא מנא אמון עם יאודים הרבה בספינה אחת ללכת למצרים.¹⁴⁵ ובבוא הספינה למקום סיכור¹⁴⁶ הים עם הנהר נשברה, ונטבע ומת. שאל עוד הרח"ו ואמר לו: למה לא אמרת הוידוי בשעת יציאת הנשמה, והיה מועיל לך הרבה? השיבו הרוח ואמר לו: לא הספיקו בידי לומר הוידוי, שמיד נכנסו המים בגרונו ונטרפה דעתו ולא יכול לומר הוידוי. שאלו עוד הרח"ו ואמר לו: מה דין נעשה בך אחר יציאת הנשמה? השיבו הרוח ואמר: יודע לאדוני כי כשנודע הדבר לאנשי מצרים יצאו חברים קברים והוציאו אותם מן המים וקברום במצרים. ואחר שהלכו להם החברים תכף ומיד בא מלאך אכזר ושבת של אש בידו והכה בחזקה על הקבר. מיד נבקע הקבר לשנים, ואמר לו אותו מלאך: רשע, קום לדין. מיד נטל אותו וישימהו בכף הקלע, וקלע אותו בקליעה אחת ממצרים עד פתח גהינם שבמדבר. ואז יצאו מגהינם [112א] אלף אלפים רשעים, וכולם צעקו עליו ויאמרו: צא צא מכאן, כי עדין אינך ראוי ליכנס בכאן. מיד קלעו אותו מהר להר ומגבעה לגבעה, ותמיד אלו הג' מלאכי חבלה מכים אותו ומכריזים, ולקול הכרוז יוצאים מלאכי חבלה אחרים ורוחות אחרים ושידין ולילין ומכים אותו מכות גדולות ונאמנות נוספות על המכות מהג' מלאכי חבלה הבאים עמו תמיד. וזה מושך אותו הילך וזה הילך עד שמתפרקים כל חוליות נשמתו, והולך נע ונד בארץ עד עיר הורמוז,¹⁴⁷ והיא עיר גדולה קרובה לארץ הודו ובה יאודים רבים, והיה כונתי ליכנס בגוף יאודי אחד מהם כדי להנצל מצרתי, וראיתי שאותם היאודים כולם רשעים גמורים ורובם בעלי נדות ושאר עבירות אחרות, ולא יכולתי ליכנס בהם מפני הטומאה השוכנת בגופם פן תוסיף על טומאתו, והיה לו נזק על נזקו. ובכך חזרתי לילך מהר אל הר

576 ושאל | 578 אותו | 582 ובבא | 588 (מלאך) אחד | 589 פ נקבע | 592 ליתא אלפים ; פ עלי | 597 הורמוזי

144 משנה עדויות ב, י.

145 לקהיר.

146 כ"י אוקספורד: למקום חיבור.

147 בפרס.

ומגבעה לגבעה עד שבאתי למדבר עזה ושם מצאתי אילה מעוברת, ומרוב צערי נכנסתי בגופה. וזה היה אחר ז' שנים שעברו עליו צרות רבות ורעות. וכאשר הייתי בגוף האילה הייתי בצער גדול, כי נפש הבהמה ההולכת על ארבע ונפש האדם ההולך בקומה זקופה אינם יכולים להתקרבם זה בזה. ולא יכולתי להתאפק, עד שעשיתי לאילה ההיא משוגעת הלכה מהר אל הר עד כואה לצפת תוב"ב. ויצאו אנשים הרבה לראות אותה ובכללם יצאת זאת האלמנה, ובראותי מעשיה כי נעמו נכנסתי בגופה, וזה לה שתי שנים שהוא בגופה. אז גזר על הרוח חרם גדול והשביעו השבעות שמסר לו הרב ז"ל והוציאו בעל כרחו, ובא וספר המעשה לחברים ויתמהו האנשים מאד.¹⁴⁸

605 אז צוה הרב¹⁴⁹ להרח"ו ז"ל ואמר לו: השמר מאד לעצמך ואל תלך בזמן חשך ואפלה בשוק, שהרוחות הם בכעס גדול עמך, וכפרט אותו הרוח שהיה באלמנה יצא בכל לילה להרגך, בשביל שהוצאת אותו בעל כרחו. גם צריך שתדע שאתה [112ב] מניצוץ קין, וכשאתה נוער מלבושך כל הקליפות בורחים מלפניך.¹⁵⁰ והרח"ו ז"ל לא שת לכו לדברים אלו, עד שפעם אחת היה בבית הרב כמו שתי שעות מהלילה ואמר לו הרב: חכם ר' חיים, ראה שחשכה הלילה ואיך תלך לביתך? ויאמר לו כשאני פורש ממך כמי שפורש מן החיים. ואז יצא מלפניו והרב ליווהו נגד פתח החצר. ובעודו עובר ברחוב¹⁵¹ ראה והנה חמור גדול בא כנגדו, וירא מאד לנפשו ועם כל זה לא נמנע מלילך לדרכו. והוא היה הולך והחמור מתקרב אליו, ובהגיעו אליו מן המורא נפל לארץ ובא בידו עליו ונתייבש ידו, ולא יכול להשיבה אליו; גם נדמה לו כאלו נפל בטיט היין,¹⁵² וינער בגדיו, הלך מלפניו. אז זכר מה שאמר לו הרב והלך לביתו, ובאותה הלילה לא באה שינה בעיניו מכאב היר. ובבקר קם בהשכמה והלך לפני הרב, ומיד כבאו אמר לו הרב: איך נצלת מאותו חמור, שהוא היה הרוח שהיה באלמנה והוא היה בכעס גדול עמך, ואני ידעתי זאת ולכן לויתי אותך עד פתח החצר ולא נכנסתי לבית עד שנכנסת אתה לביתך, ואלו לא עשיתי לך כן לא היית

610

615

620

625

604 פ האליה | 606 (ההיא) כמו | 607 יצתה | 608 פ שני | 609 פ והשביע | 617 ואמר; כפורש | 624-625 של האלמנה

148 להרחבה נוספת של סיפור הרוח ראה דילמדיגו, דף נ ע"א.

149 האר"י.

150 ראה ויטאל, תולדות יצחק, עמ' 254 והערה 3.

151 הרח"ו.

152 אחד משבעה שמות של גיהנום (בבלי עיוזבין יט ע"א).

נצול ממנו. ולמה לא תחזיק בדברי שאמרתי לך, כשאתה מנער כסותך פורחים מלפניך כל מיני מזיקין. מיד שם ידו על זרועו, וישב ידו כבראשונה. מאותו היום והלאה לא היה יוצא יחידי כלילה, וכשהיה רואה שחשכה היה נשאר בכית המדרש של הרב זלה"ה. 630

מעשה באילה, [סימן] קצ"א. עוד פעם אחת היו החברים לומדים בס' הזהר שהקב"ה מזמין לאילה כשהיא יולדת, נחש ונושך בערותה ונפתח רחמה ויולדת.¹⁵³ אמר הרב לחברים: כאן יש סוד גדול ואיני יכול לגלותו מפני הסכנה, ועל זה אמר הרשב"י ז"ל בספר הזוהר פ' בשלח בהאי מלתא: לא תשאל ולא תנסה את ה' דיקא,¹⁵⁴ ומפני פחד הסכנה אמר כן. וכן מצינו במשה דכתיב ויהי לנחש וינוס משה מפניו.¹⁵⁵ והרח"ו הפציר הרבה בהרב שיאמר לו אותו הסוד. אמר לו הרב: דע לך שכל מה שאתה שואל ממני מחוייב אני לגלות לך. אמנם דע לך כי מרה תהיה באחרונה. ולאחר [113א] שגמר לאמרו הכה על ראשו ואמר ברוך דיין האמת. וכשמוע החברים כן נבהלו ונפחדו, ושאלו לרב למה אמר כן. אמר להם עתה נגזרה גזרה על בנו משה שימות קודם שבעה ימים, מפני שגילה סוד זה. לעת ערב הלך הרב לביתו והרח"ו ז"ל עמו, ושאל הרב לאשתו על בנו משה, ותאמר לו אשתו הנה כמו שתי שעות שבא מבית הספר בכאב הראש והוא מושכב על מטתו. מיד הלך הרב אל המטה ויגע בבשר הנער והנה הוא שורף באש, ולא עברו עליו שבעה ימים עד שמת הנער. ולאחר ששלמו שבעה ימי אבילות שלח הרב אחר החברים ואמר להם: אל תיראו שאמנע מכם מהגיד לכם סודות התורה בעבור מיתת בנו, שאלו ימותו כל בניו וגם אני לא אמנע מללמוד לכם רזין וסתרי תורה, כדי לתקן אתכם ולמען יאיר כל העולם מחכמתכם. וישמחו החברים שמחה גדולה, לפי שחשבו שיהיו כנוזופין בעבור מיתת בנו, ויפלו לרגליו ויאמרו: יחי המלך לעולם הוא ובניו בקרב ישראל. ולאחר ששה חדשים שדבר זה נשכח מהם עברו על ציון קבר שמעיה ואבטליון,¹⁵⁶ אמר הרב לחברים משמם שיחפלו שלא ימות משיח בן אפרים¹⁵⁷ בימיהם, והחברים לא ידעו כי בשביל הרב אמרו מה שאמרו אותם

627 פ ניצולת | 628 ומאותו | 632 פ אילה; ליתא בערות; ברחמה ונפתח | 636 ינוס | 645 שבעת ימים של אבילות | 647 מללמד; (רזין) עילאין | 651 (שיחפלו) על משיח י' אפרים שלא ימות

153 זוהר שמות נב ע"ב.

154 בדבר זה ... ודייק.

155 שמות ד, ג.

156 בגוש חלב. ראה איש-שלום, עמ' 184-185.

157 בנוסח שלומיל ובכתב-יד תימן וקושטא: משיח י' יוסף.

התנאים. והרב בענותותו לא פי' לחכמים הדכרים, וכשנסתלק הרב לבית עולמו אז ידעו למפרע שהוא היה משיח בן אפרים.¹⁵⁸

655 מעשה האר"י כאשר קרבו ימיו למות, [סימן] קצ"ב. ביום ההוא בהיותו דורש להם סודות התורה ויביטו החכמים ויראו חשך ואפלה, ועדין חצי היום היה, ויפלא הדבר בעיניהם. ויהי כמו שעה והנה עבר לפניו ענן חשוך מאד, ויען הרב ויאמר: אין שלום אמר ה' לרשעים.¹⁵⁹ אנה תלך? ויען ויאמר הענן: אני הוא ס"מ ראש השטנים,¹⁶⁰ והנה בידי פתקא שנתן לי על המגפה לשונאי ישראל.¹⁶¹ ויגער בו הרב ויאמר לו: לך אמור לו להקב"ה שיבטל הגזרה ההיא 660 בשביל זכותי ובשביל זכות אלה החכמים. [113ב] ויסרב הענן ללכת, ויגזור עליו בכח חרם. וישוב הענן ההוא ויעל לשמים לעיניהם, ותשקוט הארץ בשנה ההיא. ויהי בשנה השנית ירד פעם אחרת הענן ההוא, ויגער בו הרב כבראשונה, ויען ויאמר לרב: בשנה הזאת לא יועילו דבריך, לפי שהשנה שעברה הביט ה' בזכותך 665 וזכות החכמים והגין על העיר ובטל הגזרה, אבל בזאת השנה פ' בן פלוני נכשל באשת איש והוא מגדולי העיר, והרבנים יודעים האמת ובשביל כבודו מחניפים לו ואינם מפרישים אסורא.¹⁶² ולכן נגזרה גזרה, והנה פתקא בידי חתומה בחותם דם, ואינו מועיל שום דבר. מיד נבהל הרב והחכמים. ויאמר הרב אחר שכבר נחתם הפתקא בחותם דם אינו מועיל שום תפלה. ועתה נתעסק בתורה 670 וסודותיה, אולי יגין על הרעה ולא נאכזר. אז פתח הרב פיו ודרש להם סודות נוראים אשר מעולם לא נודעו מיום ברוא אלקים אדם על הארץ. ויהי בהגיעו לתוספתא אחת שיש בפ' מצורע שהיא ערזלאין דאילתא¹⁶³ שאל הרח"ו והחכמים פירושה. ויען הרב ויאמר להם: למען ה' אל תפצרו כי לפרשה, כי לא ניתן לי רשות, ואם אפרשה דעו לכם שתתחרטו חרטה גדולה ולא יועיל לכם. 675 ולהיות שהשטן היה מקטרג ורוצה למנוע השפע מישראל לא קבלו החכמים

653 פירש | 654 ק' (=בן) | 655 ב (האר"י) ז"ל מ הרב האר"י לוריא זלה"ה; ב כשקברו; מ והיה (ביום); בהיות הרב | 657 מ ליתא מאד | 659 ב ליתא הוא | 662 במ וישב | 664 ליתא לרב | 665 בשנה הזאת | 666 פ מחנפים | 667 פ אסותא | 671 ברא | 672 במ בפרשת; ב אורזילין; פ של (שאל) | 673 פ פירשה; מ (לפרשה) זאת

158 האר"י נפטר בשנת של"ב (1572). ביטוי נוסף לתודעתו המשיחית ראה לעיל ליר ציון הערה 108. וכן חמר, מחקרים, עמ' 115-123.

159 ישעיהו מח, כב.

160 סמאל. ראה עליו לעיל בפרק סוף תקופת הגאונים, הערה 10.

161 ישראל בלשון סגי נהור.

162 להרחיק מאיסור (אשת איש).

163 זוהר ויקרא נה ע"ב. על דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו ראה ליבס, אורזילין, עמ' 113-170.

דבריו ויפצרו עוד בדבר, ולא נתנו לרב רוחה עד שיפרשה. ויהי ככלותו לפרשה
אמר לו: הנה כבר הזהרתי אתכם כמה פעמים שלא תפצירו כי לפרשה ולא
שמעתם בקולי, ועתה דעו לכם שעתה נגזרה עלי גזרה שאסתלק בשנה הזאת,
מפני שגליתי סוד זה הנעלם. ומעיד אני עלי שמים וארץ שאיני דואג על
הסתלקותי, אלא דואג אני איך אניה אתכם בלתי מתוקנים. וכשמוע החברים
680 דבר זה נבהלו וארכבו ותייהו דא לדא נקשן,¹⁶⁴ ויהפך ששונם לאבל ויבכו בכיה
גדולה ויאמרו: מי יתן מותנו קודם שנראה שנלקח ממנו ארון האלקים. אז אמר
הרב לחברים: חדלו לכם מן הבכיה. בואו ונסגיר עצמנו הביתה ואפרש לכם איזה
סודות קודם שאסתלק [114א] מכם. אז הרב תיקן להם הסגר,¹⁶⁵ ותיקן להם
685 חדרים בחצרו לנשים ולטף כל אשה ובניה חדר אחד בפני עצמה, והחברים היו
יושבים לפני הרב והוא דורש להם סודות עמוקים מה שלא נגלה לתנאים
ואמוראים ונביאים ראשונים. וס"מ לא היה כח בידו לעבור באותו חצר מפני
להב האש העולה עד לב השמים, והיו דברי תורה כנתינתן מסיני. ויום אחד פרח
ס"מ באויר השמים רחוק מאותו חצר למצוא עילה איך יכנס לשם, ודחפו הרב
690 בשמות גדולים ואמר לו: רשע, ברח לך מכאן. אין לך ממשלה בחצר זה, שהיא
מקדש לשמים. ולסוף ד' חדשים נפלה קטטה בין האנשים, והנשים הגידו
לאנשים, ונמשך הדבר עד שנתקוטטו החברים זה עם זה. והרב עשה שלום
ביניהם, ואמר להם: דעו לכם שכל זמן שאהבה ואחזה ביניכם אין שטן ואין
מקטרג יכול לעשות עמנו רעה, כי ה' ומלאכי השרת שומרים אותנו מבלי נזק;
ואם תחזרו להתקוטט דעו לכם שמרה תהיה באחרונה. והנשים בלי דעת הסיתו
695 לבעליהם, ונפלה קטטה בין החברים יום ששי עד שנשמע קולם למרחוק. ולעת
ערב יצא הרב עם החברים לקבל שבת כמנהגו,¹⁶⁶ ובחזרתו ישב להתפלל תפילת
ערבית באנינות גדול ובפנים זועפות, ולאחר גמר תפלת ערבית באו החברים
ואמרו להרב: רבינו מפני מה האדון התפלל ערבית בפנים זועפות, מה שאין כן
700 מנהגו? אמר להם: מפני שראיתי לס"מ בעת קבלת שבת ואמר פסוק זה: גם

676 מ (ויפצרו) בו עד שפירשה | 677 במ ליתא אמר לו | 678 מ שאשתלק ב בזאת השנה | 681 וארכובתייהו |
683 ב באו; מ ביחה | 684 ב תקן מ תיקן להם הרב | 685 מפ ליתא בחצרו ב בחצירו | 689 פ עלא | 691 מ
הנשים פ האנשים | 692 ביניהם שלוח (=עשה שלום) | 693 מ ליתא ואחזה | 695 כי מרה | 696 פ לבעלים
699 מ למה

164 וברכיו נוקשות זו בזו.

165 מקום שלומדים בו בלא הפסק.

166 ראה לעיל בין ציוני הערות 95-96 (סוף סי' קסט).

אתם גם מלככם תספו.¹⁶⁷ מכאן נראה שניתן לו רשות לשלוט כי, וזה לא היה אלא בשביל הקטטה שהיתה ביניכם היום, שכל זמן שהיה שלום ביניכם אין שום מקטרג היה יכול לקטרג. ובמעט ימים כן היה שהרב זלה"ה חלה את חוליו, חולי המגפה אשר בה נתבקש בישיבה של מעלה.¹⁶⁸

705 מעשה פטירת האר"י, [סימן] קצ"ג. ויהי בחוליו בדרך לחברים כל אחד נוסח ברכה הראויה לו כפי נצוץ נשמתו. והרח"ו לא היה [114ב] שם עמהם בשעת הברכה, כי היה הולך עם הנשים ועם החכמים מבית הכנסת לבית הכנסת להתפלל על הרב. והרב שאל לחברים: אנה הלך הרח"ו, שאני צריך לברכו ככם ולסמוך את ידי עליו. כי מה שהוא עושה עכשיו לא בשביל זה יכול לבטל הגזרה, כי היא גזרה שיש עמה שבועה שאי אפשר לבטלה. לכן שלחו אחריו, 710 וכן עשו החברים. ובכואו לפני הרב ז"ל אמר לו: צר לי עליך בני חיים איך אתפרש ממך, אבל מה אעשה כי אין שלטון ביום המות.¹⁶⁹ ועתה בני שב לפני ושאל מה שתרצה ממני קודם הסתלקותי, שמא תתחרט אח"כ למה לא שאלת כל הספקות שהיו לך וכל אשר אתה מתקשה בו עכשיו. התיאש מלהתפלל עלי כי אז לא יועיל שום דבר. אז החזיק בו ונשקו וברכו ברכה מיוחדת לניצוץ 715 נשמתו, וצוה לחברים שישבו לפניו, והוא ישב על המטה ויצום לאמר: הזהרו שיהיה שלום ביניכם מכאן ואילך ונהגו כבוד זה בזה, ואם תזכו אבא בגלגול אחר ללמוד עמכם,¹⁷⁰ ואגלה לכם רזין מה שלא ניתן לי רשות לגלות אותם עד עכשיו. והזהרו בכבוד הרח"ו, כי תורת חיי"ם בקרבו וממנו תצא תורה בישראל, כי עבד נאמן הוא לי. ופתח פיו ודרש להם סודות רזין, ובאמצע הדרוש פתח 720 עיניו ונסתכל בכותלי הבית ואמר: חברי, מה טוב ומה נעים היום הזה אשר הבית הזה מלא אשר אין מקום להניח אפילו גרגיר חטה, וכל המתיבתות אשר ברקיע ננעלו, והצדיקים באו לכאן ומלאכי השרת אין מספר ומלכם בראשם ללוות נשמתו עד מקומה הראוי. לכן אחר יציאת נשמתו אל תניחו שום אשה או טמא שיגע בי, אלא החברים יתעסקו ברחיצתי, ואחר הרחיצה אל יטבולו אותי בביתי 725

704 חלי | 705 במס בחליו | 710 ס הגזירה גזירה | 712 ביני (=בני) | 713 ס אחר כך | 714 ס הספיקות; מס שיש (=שהיו); מס תחקה בו | 718 מס ליתא לי — עד | 719 מס ליתא בישראל | 721 מס בארבע פינות | 725 מס יטבולו

167 שמואל א יב, כה.

168 האר"י נפל למשכב בר"ח אב של"ב, ונפטר כעבור חמישה ימים, בה' מנחם אב. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' נז, קצ.

169 קהלת ת, ח.

170 השוה ויטאל, תולדות יצחק, עמ' 258 והערה 8.

כמנהג, אלא יוליכו אותי כמנהגי לבית הטבילה, ושם אני אטביל את עצמי. ויהי כדברו דברים אלה הביט וראה שם להר"י הכהן עומד, אמר לו: מהר וצא לך [115א] חוצה שלא נשאר רגע ליציאת נשמה. וכצאתו נח נפשו, ויצחק בן ל"ח שנה¹⁷¹ לא כהתה עינו ולא נס ליחה, ולא נשתנו פניו כשאר מתים, אלא היו פניו מאירות כשמש בגבורתו. אז נפלו כל החכמים ושאר החכמים שהיו שם לארץ וגעו בבכיה גדולה עד שעלתה שועתם לשמים, והרח"ו היה מאפיר עצמו באפר בוכה וצועק אבי אבי רכב ישראל ופרשיו אין מנחם לי. אז טבלו החכמים וטהרו עצמם ונתעסקו ברחיצתו, ודמעתי נגרים יותר מן המים, אשר היו משליכים עליו. ואחר הרחיצה גדולה הוליכוהו לבית הטבילה, וכך אמרו לו: רבינו עשינו המוטל עלינו, אבל הטבילה אין לנו רשות, כי האדון העיד בנו לאמר שנולדך אותו לבית הטבילה והאדון יטביל את עצמו, ועתה האדון בתוך המים. מיד עמד בקומה זקופה בתוך המים כחי והרכין בראשו, וטבל ד' פעמים כנגד ד' אותיות של השם. ואחר הטבילה הלבישוהו בגדים יקרים, והכריזו אין כהונה היום,¹⁷² והוליכוהו מביתו לבית הכנסת הלך ובכה עד שהיו הדמעות נגרים לארץ כנחל שוטף. ואפילו הגוים שהכירוהו בכוהו וספדוהו, והרח"ו ושאר החכמים היו הולכים יחפים וקרועי בגדים ומלובשים שקים ואפר על ראשם כיום ט"ב,¹⁷³ בוכים ואומרים: תורה הקדושה הספד יחיד עשי לך עלי הסתלקות מלאך זה היודע סתריך! והרח"ו מרוב צערו אותו היום נטרפה דעתו, עד שבשעה שרצו להניחו בקבר נפל לרגליו ונשקם ובכה ואמר: אי רגלים הממהרות לעשות רצון קונם, איך נלכדו ברשת בעונותי, ואיך אתאפק שיגנו ארון האלקים ויתכסה ממני. ובקושי הסירו אותו מעליו וקברוהו בקבורת המלכים מאן מלכי רבנן. והוא הלך אל המנוחה, והניח לחברים וחכמי ישראל ביגון ואנחה. יהי רצון שזכותו יגן עלינו ועל כל עמו ישראל להצילם מכל צרה וצוקה ולגאלם בקרוב למען שמו, אמן וכן יהיה רצון.

[115ב] עד כאן הגיע לידי משבחי הרב הקדוש האלקי מוהרי"א¹⁷⁴ ז"ל ככתב, וכל מעשה תקפו וגבורתו ופרשת גדולת מעלתו, ונפטר לחיי עד בחדש

726 ס כמנהג; מס אטביל אני | 728 ל"ח | 733 מספ נגרים | 736 (הטבילה) וכך אמרו לו: (בתוך) הבית הטבילה במים | 738 מס ואחר כך | 739 מ (נגרים) נגרים | 748 פ יגין | 750 (האלקי) מהר"ר

171 שנות חייו רצ"ד-של"ב (1582-1534).

172 אין איסור על הכהנים להיטמא למת.

173 ט' באב.

174 מורנו הרב יצחק אשכנזי.

כפור פטירת דארי"י ז"ל

בגדים יקרים והכריוז חין כהוגה היום והולכיהו מדינת
לביה הכנסת הלוך ובכה עד שהיו הדמעות בגדים בגדים
כחך כנחל שוטף ומפילו הגוי' שהניחוהו בכוהו וספרוהו
והרה"ז ושאר החברים היו הוגנים יחפים והרוגי בגדים
ומלובשים שקים וחפר על רחש כיוס ט' ב' בוכים ומחמרים
בורה הקדושה הספר יחיד עשי לך על השתכחות ממך זה
היודע סתריך והרח"ז מורכב נערו היום נטרפה רעתו
עד שבעה שרלו להניחו בקבר נפל נרגיו ונעקס ובכה
ושאר חי רגנים הממהרות לעשות רלון קונס חיד נלכדו
ברכה בעונותי ואידך מחלפק סיגנו מרון החקיס ויהכסה
ממני : ונקושי הסירו חוהו מעניו וקברוהו בקבורה
החכיס ממך מלכי רבנן והור הנך הל החנומה והניח
לחברים ומכמי ישראל ציגון וחנמה יהי רלון שובוהו יגן
עלינו ועל כל עמו ישראל להניס מכל צרה וצוקה ולגאולה

בקרוה למען שמו הגדול

אמן וכן יהי

רלון

אלו רס דברי החולעת הקטן לבררם משה אני הרפסתי
והני המסדר ורני המגי. ורני המפור ע"כ
ועי' העוסק במנחת הקדש ה"ה הבחור ונכון ברכיה הכהן

יספור פטירת הארי"י ז"ל,
מתוך יספר מאורעות עולם.

מנחם שנת השל"ד ליצירה, זכותו יגן עלינו ועל כל עמו ישראל אמן, וכן יהיה
רצון.

סי' הר"ם אלשיך, [סימן] קצ"ד. ונחזור לענייננו. הרב משה אלשיך ז"ל¹⁷⁵
בעל הדרושים תורה נביאים וכתובים והיה בזמן האר"י בצפת, אבל לא השיג

755

753-752 פ וכי"ר | 755 והיא

175 1600-1520 לערך) דרשן, פרשן המקרא ופוסק, תלמידם של ר' יוסף טאיטאצאק ושל יוסף קארו, רבו של ר' חיים ויטאל.

ללמוד בחכמת הקבלה. ופעם אחת בא אצל האר"י ז"ל ואמר לו: אדוני, מה פשעי מה חטאתי שאין האדון רוצה לקרבני להיות כאחד מחלמידיו חיי"ם שאל ממך נתת לו, ¹⁷⁶ רמז לו על הרח"ו. המבינתך יאכר נ"ץ, ¹⁷⁷ רמז לו על מהר"י פאלקון, ¹⁷⁸ ואנחנו למה נגרע? אמר לו הרב שלא בא נשמתו בעולם הזה אלא לחבר הספרים ההם שחבר על דרך הפשט. ¹⁷⁹ וכבר נשמתו בגלגול אחר השלימה ללמוד חכמת הקבלה, כי הוא ניצוץ מר' חוצפית התורגמן. והרב הר"ם אלשיך הפציר בדבר, לפי שחשב שמה שדוחה אותו הוא מחמת שאינו ראוי לאותה חכמה. ואמר לו האר"י ז"ל: זה לך האות, שלמחר תצא למקום פ' אשר תמיד אנו עובדים באותו הדרך לקבל שבת. ¹⁸⁰ אם תראה אותנו כלכתנו באותו הדרך, דע שאני דוחה אותך בדברים; ואם לאו, תדע נאמנה שנשמתך לא באה בעולם הזה ללמוד חכמת הקבלה. וכשמוע הר"ם הדבר הזה, וייטב בעיניו. ויקם בהשכמה יום השישי והכין צרכי שבת, ובחצי היום לבש בגדי שבת וישב על אם הדרך להמתין עד אשר יעבור הרב שם עם החברים, והוא משתאה וממתין לביאת הרב. וכשהגיע אותה שעה נפלה עליו תרדמה גדולה וישן. ויעבור הרב עם החברים ולא ראה אותם, עד שבחזרה אמר הרב שיקיצוהו לילך לביתו כי כבר שקעה חמה, ושמא ח"ו יהרגוהו אנשי הכפרים [א116] בהיותו שם. ואז החברים הקיצוהו, ועמד על רגליו נבהל ואמר: מה עשיתי? כל היום אני מצפה ובשעה זו נפלה עלי תרדמה. אמר לו הרב: לא אמרתי לך שלא באה נשמתך בפעם הזאת ללמוד קבלה, לכן אל תטריח עצמך עוד בדבר הזה, רק חזק ואמץ! אל תעזוב מלאכתך אשר אתה עושה בחבורך ספרי הפשט, כי יתפרסמו בעולם, והדורות הבאים אחריך יצטרכו להם. ומאותו היום והלאה לא חשב עוד בלמוד הקבלה.

758 (הרח"ו) ז"ל | 759 (פאלקון) ז"ל | 760 בגלגול אחר נשמתו | 761 פ השלים; מהר"ם; פלוני
766 (הר"ם) ז"ל; ויטב | 767 הששי | 770 פ שיקצהו | 771 יהרגוהו ח"ו | 773 שנפלה | 774 פ תטרח

176 תהלים כא, ה.

177 איוב לט, כו.

178 בספרדית נץ.

179 על חיבוריו ושיטתו הפרשנית ראה שלם, עמ' כא-פד, צח-קלד.

180 ראה לעיל, בין ציוני הערות 95-96 (סוף סי' קסט).

יחוס רבני צפת, [סימן] קצ"ה. הר' אלישע גאליקו שעשה פי' על ספר קהלת.¹⁸¹ הר' יוסף אלטון.¹⁸² הר' אברהם בר אשר הנקרא אב"א שעשה פי' למדרש רבה על ספר בראשית.¹⁸³ הר' שם טוב עטיי.¹⁸⁴ הר' גדליא הלוי.¹⁸⁵ 5 הר' חיים חבר.¹⁸⁶ הר' משה גאלאנטי שעשה פי' על קהלת וקרא שמו קהלת יעקב ופי' על מגילת איכה וקרא שמו קול בוכים.¹⁸⁷ הר' שלמה אבסכאן, רבו של מוהר"י אבולעפייא.¹⁸⁸ הר' דוד נאבארו.¹⁸⁹ הר' יצחק בי רב.¹⁹⁰

מעשה שהיה בזמן הר"א אזקרני, [סימן] קצ"ו. הר' אליעזר אזיקרי בעל ספר חרדים,¹⁹¹ ואירע בזמנו מעשה באיש אחד שהיה זן את אמו רק שהיתה קלה ובזויה בעיניו, לפי שנשאת לאיש אחר אחרי מות אביו. והאיש הזה הלך 10 דרך ים ונהרג והושלך לים, וחפשו היאודים לבקשו ומצאוהו על שפת הים ועין אחת מנוקרת, שנקרוה העורבים. ועל זה אמר שלמה עין תלעג לאב ותבזז ליקהת אם יקרוה עורבי נחל וכו'.¹⁹² שוב מעשה בחסיד אחד שנפטר חוץ ממדינתו בכפר א' מהלך ב' ימים, ונקבר שם. לאחר כמה שנים הלכו בני אותו

2 (גאליקו) ז"ל וכן בכל שמות החכמים בפרק חכמי צפת (ב); פירוש וכן בהמשך הפרק הזה | 7 מהר"י | 8 אזיקרי ז"ל

- 181 מקובל וחכם הלכה מתלמידי ר' יוסף קארו, וחבר בית דינו. עמד בראש ישיבה בצפת, וחיבר פירושים על חמש מגילות. נפטר בשנת 1538.
- 182 תלמידם של האר"י ושל ר' חיים ויטאל.
- 183 תלמידו של ר' יוסף קארו. עקר מצפת לחלב בשנת 1570, וכיהן שם כרב וכאב"ד. שם פירושו למדרש אור השכל.
- 184 מתלמידי האר"י. חתום על פסק-דין משנת שס"א (1601). ראה שו"ת מהר"י"ט, א, סי' פב.
- 185 תלמיד האר"י וגיסו של ר' חיים ויטאל. חתימתו מופיעה בתשובת מהר"י"ט משנת שס"א (1601).
- 186 בן דורם של ר' יוסף קארו ומבי"ט. נזכר בתשובותיהם.
- 187 ראש רבני צפת לאחר מבי"ט מאז שנת שמ"ט (1589) ועד לפטירתו סמוך לשנת 1612. הפירוש על איכה נכתב בידי ר' אברהם אחיו.
- 188 ראש ישיבה בצפת, תלמידם של ר' יוסף קארו ושל האר"י. נפטר בשנת שנ"ז (1597). תשובה שלו נזכרת בשו"ת אבקת רוכל, סי' קמא, ופסק-דין שלו נכלל בקובץ פסקים מן המחצית השנייה של המאה ה-16. ראה כ"י קיימברג' Or. 1080 6.41.
- 189 חתימתו מופיעה בתשובת מהר"ם אלשיך משנת שכ"ט (1569) ובשו"ת אבקת רוכל, סי' קסה.
- 190 בנו של ר' יעקב בירב מחדש הסמיכה בצפת. עמד בראש ישיבה במחצית השנייה של המאה ה-16. ראה קטע גניזה JTS ENA NS 54.11.
- 191 דרשן ומקובל, תלמידם של ר' יוסף סאגיש (לעיל הערה 40) ושל ר' משה מטראני. נסמך בידי ר' יעקב בירב. נפטר בשנת 1600. בספר חרדים נערכו המצוות על פי סדר האברים של האדם.
- 192 משלי ל, יז.

15 החסיד להביא עצמותיו לקברו עם בני משפחתו, ומצאוהו שלא נתעכל מבשרו כי אם רגל אחד לבד. והיה בנו הגדול מצטער על הדבר מאיזו סיבה נתעכל הרגל ההוא, והתענה, ובא לו אכיו בחלום, ואמר לו: דע לך כי לא שלט בו רימה ברגל ההוא אלא מפני שבעט בו בבעל תורה אחד, ושאר הגוף שלא חטא בו לא [116ב] שלט בו רמה ותולעה.

20 הר' יוסף סארגוסי, רבו של הרבבא"ז.¹⁹³ הר' משה סעדי.¹⁹⁴ הר' שלמה סארייליו.¹⁹⁵ הר' זכריה אשכנזי.¹⁹⁶ הר' משה ורנק אשכנזי,¹⁹⁷ והר' יהוסף אשכנזי הנקרא התנא הגדול, שהיה שונה תמיד המשניות בניגון.¹⁹⁸ הר' טוביה הלוי בעל חן טוב.¹⁹⁹ הר' יעקב ששון.²⁰⁰ הר' אליא די וידאש בעל ראשית חכמה תלמיד מהרמ"ק, ונפטר בחברון.²⁰¹ הר' יששכר בער בעל מתנות כהונה, ונפטר בחברון.²⁰² הר' שמואל די אוזידא בעל מדרש שמואל ואגדת שמואל ולחם דמעה.²⁰³ הר' אלעזר ׳ יוחאי.²⁰⁴ הר' משה קאשטליץ.²⁰⁵ הר' משה

17 רמה | 22 פ תנא | 24-25 פ התיבות ונפטר בחברון — ונפטר בחברון נכתבו בגליון | 26 קאשטלאץ

- 193 חכם ממגורשי ספרד. נדד באיטליה ובמצרים, ועלה לארץ-ישראל. הוא עמד בצפת בראש הקהל עד פטירתו בעשור הראשון של המאה ה-16. ראה ג"ו, עמ' 262, 264.
- 194 דיין שנזכר בשו"ת בית יוסף, סי' יא.
- 195 ממגורשי ספרד. חיבר פירוש לתלמוד הירושלמי. נזכר בשו"ת רשד"ם, חלק יורה דעה סי' מ וכן באגרת ר' יוסף קארו למצרים. ראה TS 13J 24.28.
- 196 עלה מאשכנז, והיה לרב בקהילה בירושלים. חותנו של ר' יוסף קארו (בזיווג שלישי).
- 197 אחיו של ר' מלכיאל אשכנזי (לעיל, הערה 34). נזכר באגרת ששיגר לו אחיו למצרים (TS NS 321.86).
- 198 בן דורם של ר' יוסף קארו והאר"י (ראה לעיל ליד ציון הערה 142). עמד בראש חבורת חסידים בצפת. ראה בניהו, מרן, עמ' פז-צה; הורביץ, עמ' שיא-של.
- 199 תלמידו של ר' שלמה סאגיש (לעיל ליד ציון הערה 39) וחברו של מהרי"ט.
- 200 נזכר בשו"ת אבקת רוכל, סי' פה וכן בשו"ת מבי"ט, ג, סי' צז.
- 201 נפטר ב-1585(?). מקובל ובעל מוסר. חיבורו ראשית חכמה, מדרך ליראת שמים ודרך ארץ, זכה לתפוצה מרובה — למעלה מארבעים מהדורות.
- 202 עלה משעברשין שבפולין במחצית הראשונה של המאה ה-16. תלמידו של רמ"ק.
- 203 (1540-1625?) מחלמידי האר"י (לעיל, דף 106 סי' קעג). עמד בראש ישיבה בצפת. חיבוריו: מדרש שמואל, פירוש על משנה אבות; איגרת שמואל, פירוש למגילת רות; לחם דמעה, פירוש על מגילת איכה.
- 204 עלה מתורכיה והתיישב בצפת באמצע המאה ה-16. תלמידו של ר' יוסף קארו. נזכר בשו"ת אבקת רוכל.
- 205 עלה לצפת, עמד שם בראש הקהילה האשכנזית בעיר ונפטר לפני שנת שפ"ג (1623). ראה דוד, קסטלצו, עמ' רפו-רפז.

נאג'ארה בעל לקח טוב והוא פי' על תרי"ג מצות שבתורה.²⁰⁶ הרי' אליא ששון.²⁰⁷

סיפור הרי' גויזו, [סימן] קצ"ז. החסיד כה"ר יעקב גויזו בעל הנסים,²⁰⁸ ויעקב"ב איש תם וישר ירא אלקים וסר מרע והיה מכתת רגליו ממקום למקום לגמילות חסדים ולביקור חולים, והולך מבקעה לבקעה ומכפר לכפר יחידי באישון לילה ואפילה למצות ברית מילה. והישמעאלים של אנשי הכפרים מתברכים בו לאמר שהוא איש תם ומברכתו היו מתברכים. וכשהיו פוגעים בו הגנבים בלילה היו נושקים כפות ידיו ואומרים לו יעקב אבינו ברכנו, והוא מברך אותם ואומר להם: תתברכו מן השמים, ובתנאי שלא תזיקו לשום אדם אשר בשם ישראל יכונה בשום אופן בעולם, לא בגופו ולא בממונו, ואם תמצאו יאודי בצער הצל תצילו אותו, ואם הוא תועה תלוו אותו למחוז חפצו לשלום; וכך היו עושים. ובעת צרתם היו נודרים לאביר יעקב ומביאים לו נדרים ונדבות ומוציאים לו חלק מהשלל אשר היו שוללים, וכאשר ימצאו אנשים יאודים סוחרים היו אומרים להם: הרי אתם נצולים בזכות אבינו יעקב"ב. וכבוד עשו לו במותו, שהיו מדליקים לו נר אחד על הדרת מושבו בכל ליל שבת, וכך היו עושים עד היום תנצב"ה.

מעשה הרי' ווחנא, [סימן] קצ"ח. החסיד הרי' סולימאן'ן אווחנא מערבי,²⁰⁹ והיה [117א] סופר מהיר בכתיבת התפילין, וכל מי שימצא תפילין מגלילי אצבעותיו כמוצא שלל רב. הרי' מסעוד אזולאי.²¹⁰ הרי' יעקב אבולעפיא.²¹¹ הרי' יום טוב צהלון חבר ג' ספרים, והם יד תרוצים ומרפא לנפש ופי' על מגלת

29 סי' (=סיפור); גויזו | 43 הרי' סולימאן אווחנא (=הרי' ווחנא) | 44 תפילין; שנמצא | 45 פ אבולעפיא; פ התיבות חבר ג' — מגלת אסתר נכתבו בגליון

- 206 (1508-1581) מתלמידי ר' יוסף קארו והאר"י, חתנו של ר' ישראל די קוריאל ואביו של הפייטן ר' ישראל נג'ארה. כיהן ברבנות בדמשק עד למותו. ראה בניהו, מרן, עמ' מג-מה.
 207 נזכר בשו"ת מהרש"ך, א, סי' כח, וכן בשו"ת רשד"ם חו"מ, סי' תנ.
 208 'בעל שם' עממי, בן זמנו של האר"י. קונפורטי (קה"ד, דף מב י"א. ר' יעקב גוילי) תיאר את פעולותיו של ר' יעקב בין היהודים הכפריים בלשון דומה. ראה בן-צבי, מחקרים, עמ' 30-32.
 209 מתלמידי האר"י. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' רנז.
 210 מקובל שעלה מפאס לצפת בשנת של"ד (1574). נזכר בשו"ת מהרי"ט, סי' פב (שנת שס"ח/1608), וכן אצל שלומיל מדרעוניץ. ראה דילמדיגו, דף לח ע"ב.
 211 נכרו של ר' יעקב בירב ותלמידו של ר' שלמה אבסבאן. היה בין הנסמכים בידי סבו.

אסתר.²¹² הר' ישראל די קוריאל.²¹³ הר' משה די קוריאל.²¹⁴ הר' חייא הרופא בעל ספר מעשה חייא.²¹⁵ הר' אברהם שלום.²¹⁶

סי' אשה א' חכמה שהיתה בצפת, [סימן] קצ"ט. בימים ההם היתה אשה חכמה וגדולה במעשיה בגליל העליון צפת תוב"ב ושמה לה פראנסיזה, והיתה (!) לה מגיד להגיד לה ולהודיעה מה יהיה בעולם.²¹⁷ וניסו אותה חכמי צפת כמה פעמים לדעת אם יש ממשות בדבריה, וכל מה שהיתה אומרת לא יפול דבר. פעם אחת שלחה אחרי החכמים ואמרה להם שיעשו יום תענית ויעמדו על נפשם בתפלה ובתחנוני' ויעשו צדקה, אולי יתעשה האלקים לנו ולא נאבד במגפה ח"ו, כמו שהגידו לה ששמעו מאחורי הפרגוד, כי בזאת אתם נלכדים.²¹⁸ ותכף ומיד גזרו הרבנים תענית על הצבור מקטון ועד גדול מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק, ועמד הר' משה די קוריאל לדרוש בצבור, והיא גם היא ישבה עם קצת הנשים הכשרות שהיו באותו הדור בעליה אחת על גבי בית הכנסת להתפלל עם הצבור. וכשומעה את דברי הרב הנז' דורש ברכים וכוכה ומבכה אחרים עמו גם היא נאנחה, ותשוב אחר ותאמר אל הנצבים: הנה נא ידעתי כי איש אלקים קדוש הוא, אשר דבר ה' בקרובי אקדש.²¹⁹ בעוד שמונת ימים יפטר לבית עולמו, כי הוא מתבקש בישיבה של מעלה, וכדאי הוא לו להשיב ספרי האף והחימה הכתובים על עמו ישראל; וכך היה. ויהי ביום

47 רופא | 48 פ מעשי | 49 ליתא א' חכמה שהיתה | 50 פ פארנסיז"א | 59 ליתא הנו' | 60 וחשב; הנצבות | 61 שמנת

212 (1619-1559) מגדולי החכמים והפוסקים של צפת במחצית השנייה של המאה ה-16. נמנה עם תלמידי האר"י. פירושו למגילת אסתר בשם לקח טוב נדפס בצפת של"ז (1577). ראה חמר, צהלון, עמ' 22-26.

213 יליד אדריאנופול. עלה לצפת לפני שנת רצ"ה (1535). חברם של ר' יוסף קארו ומבי"ט בראשות 'בית הוועד' של צפת. נסמך בידי ר' יעקב בירב. ראה בניהו, מרן, עמ' כ-כב.

214 בנו של ר' ישראל. רב בצפת במחצית השנייה של המאה ה-16.

215 (1628-1550) תלמידם של ר' שלמה סאגיש ושל ר' חיים ויטאל. חבר בית דינו של ר' משה גלנטי בצפת. נסמך בידי ר' יעקב בירב השני. ראה בניהו, חייא, עמ' 109-129.

216 מחכמי צפת המיוחסים. נכדו של אברהם שלום הראשון ממגורשי ספרד (לעיל דף 73א, ראש סי' צא), תלמידו של ר' יעקב בירב ומן הנסמכים בידיו. חברם של ר' יוסף קארו ומבי"ט; עמד עמהם בראש 'בית הוועד' של צפת. ראה בניהו, מרן, עמ' כב, וכן איגרת אליו TS NS 298.11.

217 סיפור 'המגיד' המופיע ומדריך אישה הוא יחיד במינו. המסורת ייחסה הדרכה על ידי 'מגיד' ליחידי סגולה מקרב המקובלים, כגון ר' יוסף טאיטאצאק, ר' יוסף קארו, ר' משה קורדובירו ועוד. האשה החכמה נקראה פרנסיוה שרה. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' י (יח).

218 'אולי יתעשת' = יונה א, ו. 'ששמעו מאחורי הפרגוד' = לשון הפיוט 'אלה אזכרה' שבסדר מוסף של יום הכיפורים. ראה גולדשמידט, מחזור, עמ' 570 שורה 18.

219 ויקרא י, ג.

השמיני ויקרא אל מש"ה²²⁰ לאמר הנך שוכב עם אבותיך, ונתקיים בו כי מפני
הרעה נאסף הצדיק,²²¹ ותעצר המגפה מעל בני ישראל כאשר אמרה האשה.
שוב פעם אירע מעשה נפלא ופלא והוא, כי הרב ר' אברהם שלום לא היה מאמין
בה כל כך [117ב], ועלה על דעתו ללכת אל עיר אנגורה²²² לשבת שם, ולעקור
דירתו מארץ ישראל, שהיה לו שם מעות עם סוחר אחד בעיר אנגורה ושמו
הגביר הר' חיים גאגין. ויאמר אל בנו לה"ר חייא²²³ לאמר: נלכה נא בבית
האשה להגיד לי לדעת ההצליח ה' דרכי או לא. וילכו שניהם יחדיו אל בית
האשה, וישאל אותה על הענין הזה. ותען ותאמר לו: האיש אשר אתה מבקש
עליו כבר מת ועבר ובטל מן העולם, ולא תצליח את דרכיך. ויחר להרב מאד על
הדבר הזה והלך לביתו סר וזעף, והיה תוהא (!) ובוהא (!) ספק אם ילך או לא.
ויהי כלילה ההוא ותדד שנתו מעיניו על אודות זה המעשה, ויאמר בלבו: ראה
אלקים עד עלי, אם תצליח דרכי בלכתי ונקח את ממוני מידו, נשוב אל משפחתי
ואל ארץ מולדתי פה צפת, ושם תהא דירתי ושם תהא קבורתי. וישכם אברהם
בבקר וילך הוא ובנו פעם שנית אל בית האשה, אמר לה: הנני הולך, אמנם דעי
וראי מה תשיבני דבר. ותשם ידה על עיניה ושהתה מעט ואמר[ה] לו: שמע נא
דבר ה', האיש אשר אתה מבקש ודאי מת. אמנם אם תרצה לילך ה' יצליח את
דרכך. אמר לה: אתמול אמרת לי לא נלך כי לא נצליח, ועכשיו תאמר לי הלוך
נלך כי ה' הצליח דרכי?²²⁴ אמרה לו: כך האמת. אתמול היית במחשבה
שתעקור דירתך מארץ ישראל ותשכון בח"ל,²²⁵ אמנם בזה הלילה הרהרת
בתשובה, ועשית ה' עליך לעד, שאם תצליח דרכי תחזור לעיר צפת, והשי"ת
רצונו בכך שלא תעקור דירתך מא"י, והוא יצליח את דרכיך. וכשומעו את דברי
האשה ויפול מלא קומתו ארצה ויקוד וישתחו לה' שנתן חכמתו לאשת חיל
כזאת. ויהי כיום השני באו לו כתבים מעיר אנגורה אל אברהם"ם לאמר לו איך
הגביר גאגין מת וחיי לרבנן ולכל ישראל שבק, ועתה שלח נא ביד תשלח ביד

67 לעיר | 68 מא"י | 69 פ גאג"י וכן בשו' 87; כמה"ר (=לה"ר) | 70 לאו; פ יחדו | 72 (ויחר) אפו |
73 ובוהא | 75 ואקח; אשוב | 80 שלא | 86 פ את (אברהם"ם)

220 שם ט, א (בשינוי לשון).

221 ישעיהו נז, א.

222 אנקרה, בירת תורכיה של זמננו.

223 נכדו של ר' חייא רופא הנזכר לעיל סמוך לציון הערה 215.

224 על דרך בראשית כד, כא.

225 בחוץ לארץ.

איש נאמן לדעת את מוצאך וחשבונותיך עמו, ומאז ועד עתה תקע האמונה בלבך
כיתד נאמן והיה מאמין לה, וכזה וכזה דברה.²²⁶
90 [118א] הר' יצחק קרישפין.²²⁷ הר' יאודה ברזילי.²²⁸ הר' יעקב פאלקון.²²⁹
הר' אברהם די בוטון.²³⁰ הר' יצחק די בוטון שעשה פי' על ד' טורים ולא יצא
טבעו בעולם.²³¹ הר' רפאל מטרנני.²³² הר' אליא אסייג.²³³ הר' יאושע
חנדלי.²³⁴ הר' מרדכי הכהן בעל מירא דכיא.²³⁵ הר' ישעיה הלוי אשכנזי בעל
לוחות הברית.²³⁶ הר' אליא פאלקון.²³⁷ הר' יוסף מליריאה.²³⁸ הר' זרחיא
95 מליריאה אחיו סופר מהיר בתורת האלקים.²³⁹ הר' יאודה קרישפין.²⁴⁰ הר'

88 דרך | 91 ארבעה (=ד') | 92 אלציח (=אסייג) | 93 הר' מירא מרדכי (מחיקה) | 95 הה"ר (יאודה); פ
קרישפין

- 226 ייתכן שסיפור זה מבטא גם את השקפתו של סמברי נגד נטישת הארץ. ראה הירשברג, סמברי, עמ'
136.
227 מתלמידי האר"י. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' נו, ריט. החכמים הנמנים ברשימה זו פעלו בעיקר
במחצית הראשונה של המאה ה-17.
228 רב ומקובל. חתם על פסק משנת שס"א (1601), המופיע בשו"ת מהרי"ט, א, סי' פב.
229 רב ומקובל מתלמידי האר"י, חברו של ר' יום טוב צהלון. עמד בראש ישיבת אדרכי. נפטר בין השנים
שפ"ג-שפ"ה (1623-25). ראה בניהו, דור, עמ' קח, קל-קלא.
230 חתום עם מהרי"ט על שתי תשובות (חלק א, סי' פא, פב). נפטר אחר שנת שצ"ח (1638).
231 חתם בשנת שצ"ח (1618) על פסק-דינם של חכמי צפת בעניין הקדש הגביר יצחק פרינסיפל. ראה
שו"ת ר"י מליריאה, עמ' כב-כג.
232 לא זוהה.
233 יליד איסקופיא שביוגוסלביה. למד בסלוניקי, שם שימש ברכנות. לצפת הגיע בשנת שפ"א (1621).
ואחר כך עבר לירושלים.
234 מרבני ארם צובא. עלה לארץ והשתקע בצפת. תלמידו של ר' ישראל די קוריאלי. חתום על מכתב רבני
צפת למנטובה משנת שצ"ז (1637).
235 לא זוהה.
236 רי"ה הורביץ (1560-1630), חניך ישיבות פראג, לובלין וקראקא. עלה לירושלים בשנת שפ"א
(1621) ושימש בה כרב הקהילה האשכנזית עד 1625. בסוף ימיו עבר לצפת, ומשם לטבריה. נתפרסם
בכינויו השל"ה, על שם חיבורו שני לוחות הברית.
237 בנו של ר' יעקב פאלקון. מילא את מקום אביו בישיבת אדרכי ונמנה עם חברי מדרש ר' יהוסף
מליריאה.
238 צאצא למשפחת רבנים ומקובלים מליריאה שבפורטוגל. משנת שצ"ד (1634) ועד לסוף ימיו עמד
בראש ישיבה בצפת. יצא בשליחות העיר בסוף שנת שצ"ז. נפטר בשנת תי"ד (1654). ראה בניהו, דור,
עמ' קלג-קמא וכן שו"ת ר"י מליריאה.
239 'מרבין תורה' וראש הסופרים באיזמיר. נפטר לפני שנת חל"ג (1673). ראה בניהו, דור, עמ'
קלח-קלט.
240 מראשי מדרש אבוהב מאז ייסודו בצפת בשנת שצ"ב (1632). עשה תקופה מסוימת בדמשק. נפטר
בצפת בשנת ח"ו (1646).

מאיר ברזילי.²⁴¹ הר' ברוך ברזילי אחיו.²⁴² הר' משה שאגיש.²⁴³ הר' משה אבולעפייא.²⁴⁴ הר' יאונתן גאלאנטי.²⁴⁵ הר' אליעזר ארחא.²⁴⁶ הר' בנימין הלוי.²⁴⁷ הר' דוד חביליו.²⁴⁸ הר' אברהם ן' חנניא.²⁴⁹ הר' דוד הלוי.²⁵⁰ הר' דוד ארוך.²⁵¹ הר' יצחק מרחיים.²⁵² הר' גבריאל אישפיראנסה זלה"ה.²⁵³

96 סאגיש | 97 פ אבולעפייא ; פ ליתא הר' יאונתן גאלאנטי ; אראחה | 99 פ ליתא הר' גבריאל אישפיראנסה זלה"ה

- 241 בנו של ר' יהודה ברזילי, מגדולי החכמים בצפת. עמד בראש מדרש אבוהב לאחר ר' יהודה קרישפין. נפטר במדינה בשנת תכ"ד (1664). ראה בניהו, דור, עמ' קנד-קנז.
- 242 היה בשליחות צפת בתורכיה בין השנים תט"ו-תי"ט (1655-1659). ראה בניהו, דור, עמ' צו, קסד.
- 243 בנו של ר' שלמה סאגיש (לעיל דף 99א, הערה 39). מראשי מדרש אבוהב. יצא בשליחות צפת לתורכיה במחצית המאה ה-16. בניהו, דור, עמ' קנד-קנז.
- 244 רב בגאליפולי בשנת ש"ף (1620). עלה לצפת ונפטר שם.
- 245 מגדולי הרבנים בצפת, אביו של ר' משה גלנטי. חתום על קבלת עדות בשנת שצ"ד (1634) ועל כתב שליחות בשנת ש"ץ (1639). נפטר בשנת תל"ז (1677). בניהו, דור, עמ' קסח-קע.
- 246 רב בעזה ואחר כך בחברון מראשית המאה ה-17 ועד לפטירתו בשנת תי"ב (1651).
- 247 רב ומקובל. עלה לצפת בעשור הראשון של המאה ה-17 ולמד אצל ר' חייא רופא עם ר' יהודה קרישפין, ולאחר פטירתו עם ר' מאיר ברזילי. נפטר בצידון בשנת תל"ב. ראה בניהו, דור, עמ' קמב-קמח.
- 248 תלמידו של ר' בנימין הלוי. נחשב מקובל בר סמכא בפירוש קבלת האר"י. יצא בשליחות צפת, וכשעבר לירושלים יצא בשליחותה בשנת תי"ח (1658) לתורכיה, ונפטר באיזמיר בשנת תכ"א (1661). ראה בניהו, דור, עמ' קמח-קנד.
- 249 (1605-1670) יליד שאלוניקי. התיישב בצפת בשנת 1654, ואחר כך עבר לירושלים.
- 250 שלוחה של קהילת צפת בשנת תט"ו (1655) עם ר' יום טוב צהלון למערב אירופה.
- 251 נזכר בשו"ת רלב"ח, סי' צה.
- 252 נזכר ברשימת אישים במצרים מן המאה ה-16. ראה כ"י הספרייה הבריטית Or. 10599.27.
- 253 ראש ישיבה בצפת במחצית השנייה של המאה ה-17. בשנת בתכ"ח (1668) היה חבר בית דינו של ר' שמואל עדילה, ועמד אחרי בראש חכמי צפת. ראה בניהו, דור, עמ' קכא-קכב, קסה-קסח.

[חכמי ירושלים]

הר' שלמה עדני שעשה פי' על המשנה, ולא יצא טבעו בעולם.¹ ומרבני ירושלים
הר' מנחם די לונזאנו בעל שתי ידות.²
סי' הר"ש סיד, [סימן] ק"ק. הר' שמואל ׳ן' סיד³ שהתפלל על עצירת גשמים
5 ונענה, ומעשה שהיה כך היה. פעם אחת היה עצירת גשמים בירושלים עיר
הקדש תוב"ב וחילו הרבנים את פני הרב ז"ל לאמר, צא והתפלל שירדו גשמים.
נתקבצו עמו והלך להשתטח על קברו של זכריא הנביא ע"ה⁴ וכה אמר בתחלת
דבריו: וימררוהו ורובו וישטמוהו בעלי חצים,⁵ זכריה זכריה, הביטה וראה
בעניינו ודוחקנו ושפלותינו בין האומות ואל תבזה ענותינו. עננו אבינו עננו
10 בירידת גשמי רצון ברכה ונדבה, אף על פי שחטאנו ועוינו לפניך והרגנו אותך,⁶
ובכל זאת יש לנו מצח להרים ראש לומר לפניך שתתפלל עלינו, שידענו שאתה
תרחם עלינו ותתפלל בעדינו לפני השי"ת, והיום יודע כי יש אלקים בישראל.
מיד געו כל העם בבכיה אנשים ונשים וטף על קברו של זכריה, עד שעלתה
בכיתם לשמים ויזכור להם בריתו, ונחם ה' על הרעה, והשמים [ב118] התקדרו
15 בעבים ורוח. וישלח הרב הנז' לאמר לשר המדינה לאמר:⁷ אסור ורד ולא
יעצרכה הגשם.⁸ ויהי הגשם על הארץ גשמי רצון ברכה ונדבה, ויהי לנס. וכל

4 ליחא סי' הר"ש ׳ן' סיד; ק"ק | 8 זכריא זכריא | 9 (ודוחקנו) ושפלותנו; ענותנו | 13 זכריא | 16 הגשמים
(=הגשם על)

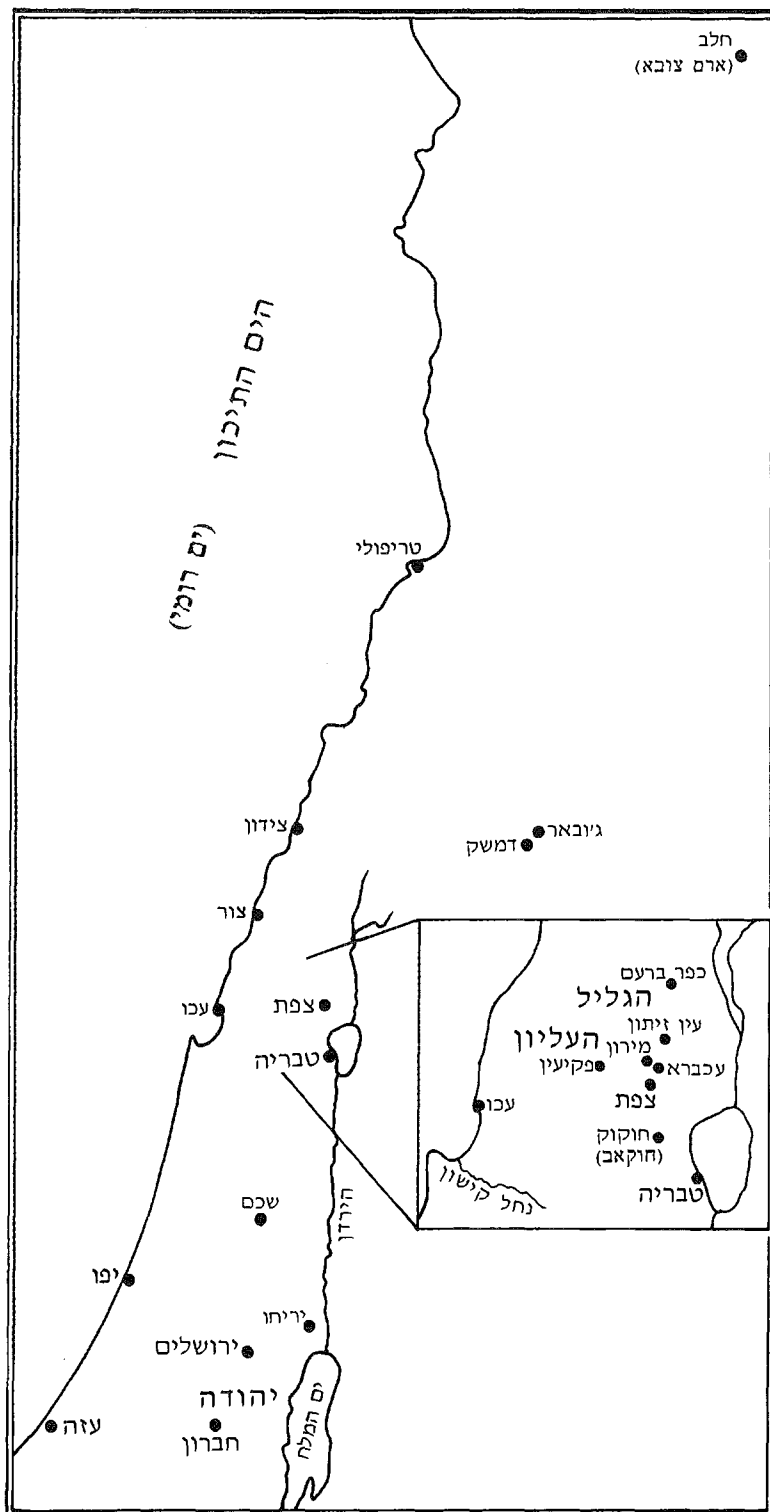
- 1 יליד תימן, שכ"ז (1567). עלה לארץ עם משפחתו, השתקע בצפת ואחר כך עבר לירושלים. תלמידם
של ר' בצלאל אשכנזי ושל ר' חיים ויטאל. בעל הפירוש למשנה מלאכת שלמה.
- 2 ראה לעיל בפרק רמב"ם (א) ליד ציון הערה 32.
- 3 נינו של ר"ש ׳ן' סיד בעל כללי שמואל (לעיל בפרק הסולטנים העות'מאנים (ג), ליד ציון הערה 132).
תלמידו של ר' יוסף ׳ן' טבול, אב"ד בקהיר. עלה לירושלים אחרי שנת שע"ט (1619), ונפטר בה בשנת
1634. לדעת רוזן (ירושלים, עמ' 11-16), גיבור הסיפור דלקמן הוא ר' שמואל טרדיאולה (רש"ט),
מחבר הקונטרס חרבות ירושלים. מעמד התפילה ליד קבר זכריה היה בשנת ה'כצורת 1639, ארבע
שנים אחר פטירת ר"ש ׳ן' סיד.
- 4 זכריה בן יהוידע, הכהן הנביא בימי המלך יואש. על המסורת העממית בדבר ציון קברו ראה איש
שלום, עמ' 63-65; וילנאי, עמ' רמא-רמו. הסיומת יא באיזכור הראשון של שם הכהן-הנביא מצויה
במקור.
- 5 בראשית מט, כג.
- 6 דברי הימים ב כד, כ-כב; בבלי גיטין נז ע"ב.
- 7 על לחץ הפחה על היהודים כי יתפללו על הגשמים ראה איש שלום, מסעות, עמ' 356-358; והשווה
דף 74 א-ב (סי' צד-צה) לעיל.
- 8 מלכים א יח, מד.

מעשה תקפו וגבורתו זכור אזכרנו עוד כיחוס רבני מצרים בהגיעי למקומו שלום בעה"ת.⁹

יחוס רבני ירושלם, [סימן] קק"א. הר' שלמה חדידה.¹⁰ הר' ישראל בנימין המקובל.¹¹ הר' יצחק צאבאח.¹² הר' ישראל זאבי,¹³ הר' עזריא זאבי בנו.¹⁴ הר' צמח הנרבוני.¹⁵ הר' ברוך בנימין, ונפטר פה מצרים.¹⁶ המקובל הר' יעקב צמח.¹⁷ הר' עזריאן, וילייסיד.¹⁸ הר' אברהם אזולאי בעל זהרי חמה בחברון.¹⁹ הר' שבתי פילסאטור.²⁰ הר' אור שרגא אשכנזי.²¹ הר' אברהם גידיליא שחבר פי' על הילקוט.²² הר' חיים דמתקרי יעקב חאגיז שעשה פי' על המשנה ונקרא שמו בישראל עץ חיים, וחבר ס' פתיל תכלת והוא פי' על האזהרות, ונפטר בקושטאנטינא.²³

17 בהגיע | 19 ירושלים | 20 סבע (=צאבאח) | 22 פ ליחאן | 23 פוליאסטור; גדיליא | 24 פירוש; התיבות הר' חיים — בקושטאנטינא הן כנראה הגהה של מעתיק מאוחר

- 9 ראה לקמן בפרק רבני מצרים, ליד ציון הערה 119.
- 10 נזכר בתשובת מהרי"ט (חאה"ע, ב, סי' לט) בין רבני קושטא בשנת שע"ב (1612) בירושלים. חתום על תקנות המסים משנת שפ"ג (1623). נפטר לפני 1645. ראה פרומקין-ריבלין, תוח"י, ב, עמ' 13-14.
- 11 חברו של ר' שמואלן, סיד ותלמידו של ר' אליעזר מנזלאוי (לקמן ראש דף 134 ב). רב ודרשן באלכסנדריה. עלה לירושלים, ונמנה עם חשובי החכמים שבה. ראה שוחטמן, גאיוזון, עמ' 82-83.
- 12 עלה ממרוקו. דיין בירושלים למעלה מיובל שנים (שנ"ה/1595-ת"ו/1646). ראה פרומקין-ריבלין, תוח"י, ב, עמ' 15.
- 13 יליד שאלוניקי. דיין בירושלים במחצית הראשונה של המאה ה-17 ושד"ר מטעמה לתורכי ולבלקנים. נפטר בשנת ת"ג (1653). ראה בנטוב, עמ' 148; יערי, שלוחים, עמ' 266-267.
- 14 דיין בירושלים, חתנו של ר' שמואלן, סיד (לעיל הערה 3).
- 15 רבו של ר' חיים בנבנשת בעל כנסת הגדולה וחבר בית דינו של מהרי"ט בקושטא; חתום עמו על פסק דין משנת שע"ג (1613). עלה לירושלים לעת זקנתו. ראה שו"ת מהרי"ט, ג, סי' לא.
- 16 בנו של ר' ישראל בנימין. נתמנה דיין לאחר מות אביו, אך לא האריך ימים אחריו. ראה פרומקין-ריבלין, תוח"י, עמ' 29; רוזן, ירושלים, עמ' 138-139 והערה 631 שם.
- 17 מגדולי המקובלים במאה ה-17. גדל כאנוס בפורטוגל של שלהי המאה ה-16, קנה את תורתו בשאלוניקי, עלה ב-1643 לצפת ואחר כך קבע מושבו בירושלים, במחצית הראשונה של המאה. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מט ע"א; שלום, צמח, עמ' 185-188.
- 18 חכם שעלה מקושטא לירושלים במחצית הראשונה של המאה ה-17.
- 19 מקובל נודע שעלה מפאס בראשית המאה ה-17. חיד"א היה דור חמישי לו. חיבורו זהרי חמה הוא פירוש מקיף לזוהר.
- 20 תלמיד ר' יוסף איסקאפה. חתום על ההסכמה בדבר פטור תלמידי חכמים ממסים משנת ת"ו (1646).
- 21 רבה של הקהילה האשכנזית בירושלים משנות החמישים ועד לשנות השמונים של המאה ה-17. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף נב ע"א.
- 22 פירשו על ילקוט שמעוני, בריית אברהם, נדפס בליבורנו בשנת ת"י.
- 23 (1620-1674) חתנו של ר' משה גלאנטי, ראש ישיבת האחים 'ויגה' בירושלים, מחבר פורה בתחומי ההלכה, הדרוש, הקבלה והמוסר. ראה בניהו, חאגיז.

ארץ ישראל וסוריה במאות ה-16 וה-17 (יישובים הנזכרים בספר דברי יוסף)

רבני ארם צובא ודמשק [ומעשה הרוח]

סי' כפר ג'ובאר, [סימן] קק"ב. לפנים בישראל ישבו בה עם גדול בתורה ור"ם ממשפחת רם בקצה עיר גבול כפר ג'ובאר,¹ שיש בה בית הכנסת בנוי לתלפיות תל שהכל פונים בו ויש קבלה בידם איש מפי איש שבנאו אלישע ׳ן׳ שפט, ויש שם מערה אמרו עליה שהיא לאלהיו החשבי.² וזאת בית הכנסת היא נזכרת בתלמוד כנישתא דבי ג'ובאר,³ והיו בה אנשים חכמים ונבונים וידועים ובראשם אשר הבית סמוך עליו, הר' אבו חצירה.⁴

סי' הרב אבו חצירה עם המכשף מאר [גיר'] ג'ש, [סימן] קק"ג. ונקרא כן לפי שבמקום הכובע היה לובש על ראשו מחצלת⁵ אחת מאלו המחצלות הקטנים העשויים כמין כובע, שלפעמים מביאים בהם הסוכאר לבן. והיה אדם גדול בתורה בחכמת הקבלה, והיה משתמש בקבלה מעשית [119א] בעת שהעולם צריך לו. וראיתי לכתוב קצת ממעשיו הנאהבים והנעימים מתוקים מדבש ונופת צופים, כפי מה ששמעתי מפה קדוש מבר אוריין ובר אבהן שלשלת היחס והמעלה רמה בנן של קדושים ה"ה כמהר"ר שמואל ויטאל נר"ו,⁶ ששמע מפי מגידי אמת שראה וידע אותו ה"ה החכם השלם כמהר"ר עבדאללה ׳ן׳ נאצר ז"ל,⁷ שהיה ממלא מקום הרב הנז' בק"ק ג'ובאר לאחר פטירתו ז"ל. וז"ל: בימים ההם היה ערל אחד טמא שפתים הוא יושב בבית אחד על אם הדרך ומארי ג'ירג'יס שמו,⁸ והיה מכשף גדול. והיה מצפה, בכל עת שיעבור עליו מת מצוה

5 נז' | 6 פ כנסתא | 8 ליחא מאר ג'ירג'יש | 9 פ אחד | 13 פ מפי (=מפה) | 18 ג'ירג'יס; (בכל) אחד מהעתים

- 1 מצפון-מזרח לדמשק.
- 2 בית הכנסת נזכר כבר במאה ה-11. באסולה ציין את ייחוסו לאלהיו ולאלישע. הוא מצא בג'ובאר בשנת 1521 'כששים בעלי בתים קהל מסתערים'. ראה גולב, גר צדק, עמ' פט-צב; בן-צבי, באסולה עמ' 67-68; 'הנ"ל', ש"י, עמ' 484-488.
- 3 עירובין סא ע"ב: 'בי כנישתא דבי אגובר'; ועוד. מקומו בבבל.
- 4 מקובל בן המאה ה-16, אבי משפחת אביחצירא. ראה עליו חיד"א, ועד, ג, דף מב (מערכת ש, כב); ריבלין, עמ' 9-10; מנור, אביחצירא, עמ' 9, 11-12.
- 5 חצירה = מחצלת (בערבית).
- 6 חכם ומקובל שחי בדמשק במאה ה-17. לעת זקנתו עקר למצרים. בנו ותלמידו של ר' חיים ויטאל (בר אבהן, 'בגן של קדושים').
- 7 רב בג'ובאר ובדמשק. חתום על צוואה שנעשתה בדמשק בשנת של"ט (1579). ראה שו"ת ר"ב אשכנזי, סי' טו (דף כה ע"ב): 'עבדיה ׳ן׳ נאציר'.
- 8 מעשי הרב אבו חצירה המסופרים לקמן, והאיש ששנאבם בהם, מאר ג'ירג'יס ומלך יוון (לקמן 120א-ב) לוטים בצעיף האגדה. עליהם ראה ריבלין, עמ' 9-10.

היה לוחש בכשפיו, עד שהיה הארון כמשא כבד ואינם יכולים לזוז אותו ממקומו, עד שהיו מפייסין אותו ברצי כסף, ותהי חק לישראל אם דל ואם עשיר. ויהי היום נתבקש בישיבה של מעלה רב ועצום בישראל, ויקבצו לו ויספדו לו כל ישראל ובתוכם הרב הנז' לגמול חסד עמו. ויהי הם קוברים איש, וישקף הערל בעד החלון וירא והנה ארון האלקים עובר, ויצעק הערל בקול גדול ולא יסף לאמר: מדוע אינכם מחזיקים את חוקי?⁹ ולחש בכשפיו כמנהגו ונעשה הארון כבד ויחר לזה החסיד מאד, כי היו מזלזלין בכבוד הנפטר, ויקרא לה' אלקי'ו וידבר אתו טובות לאמר: אדוני שמעני פתוח תפתח את החלון קדמה ותשקיף עלי לטובה ולא לרעה, ולמה תעשה כה לעבדיך? וישקף בעד החלון הערל לראות מה יקרה לו, וכיון כונה אחת הרב ז"ל משמות הקדושים וצמחו לו שני קרנות אשר לשתי הפאות והיו נמשכות ועולות לשני צדדיו עד כי לא היה יכול ליכנס ראשו מן החלון. ואז נשאו את ארון האלקים בנקל והספידוהו בכבוד גדול כדין וכשורה, והערל הטמא מתאונן על המראה כי השיאוהו ויכלו לו. והקול נשמע במדינה לפני השרים והשופטים אשר [ב119] היו בימים ההם מה שאירע לערל, ויחרד כל העם אשר במחנה ובמדינה. וילכו כל העם וזקניו ושופטיו ושוטריו תחת החלון של הערל לראות את המראה. ויאמר אליהם לאמר: ראו הביאו לנו איש עברי לצחק בנו¹⁰ ומשחק עמי בכשפיו, שאין בהם ממש, ואם בא יבוא ולא יאחר,¹¹ כל אחד יעשה מלאכתו, ונראה מה יהיו חלומותיו¹² ומאין לו כל זה. ויענו כל העם ויאמרו טוב הדבר, ובבוא הרב הנז' כתבו אלו התנאים עליהם שכל אחד יעשה מה שלבו חפץ ואין לו עליו דמי'ם.¹³ ויתבונן הרב מה שעתיד לעשות בו הערל, ואז מסר כוונותיו לאיש א' מתלמידיו לשומרי בריתו ועדותיו, וילמדהו דעת ודרך תבונה הודיעהו.¹⁴ והתחיל הערל לעשות מעשהו זר מעשהו החל וגמור, והיה קושר קשרים לתלמיד והרב מתירן, ובכל זאת לא שלו ולא שקט ולא נח הערל, עד כי עשה את הרב כלב, והיה סובב סובב ויצא יצוא ושוב, הולך ונובח ככלב. ויקם תלמידו

26 אדני | 29 קרנים | 36 יבא | 37 וכבא | 38 כי כל | 42 פ הרב | 43 יצא (ושוב)

- 9 משלמים לי מס.
10 על דרך בראשית לט, יד.
11 חבקוק ב, ג.
12 בראשית לו, כ.
13 על דרך שמות כב, א-ב.
14 על דרך ישעיהו מ, יד.

ויקרא עליו כונה א' וישלך אדרתו עליו כמו שעה, ונהפך לאיש אחר. ויתמהו
 45 האנשים איש אל רעהו ויאמרו לו: אם יש לך פעולה אחרת עשה, ואם לאו הנני.
 ויתנו לו רשות לעשות הרב מעשהו. וקם קימה שיש בה הידור והתפלל אל ה'
 אלקיו ואמר: היום יודע כי יש אלקים בישראל.¹⁵ ויקח סעיף תומר א' אורך
 הערל ויכתוב עליו מכתב פתוחי חותם קדש לה' ומקבת אחד בידו ועמד לו מנגד
 הערל והיה מכה בקורנס על העץ, והערל נשקע בקרקע עד ארכובותיו. ויאמר לו
 50 הרב: שוב לה' אלקי ישראל ותן לו תודה, ואני אעלה אותך מן הארץ לאכול
 מפריה ולשבוע מטובה. ויען הערל לפני השרים והשופטים: עשה מה שתחפוץ.
 ויכה פעם שנית, ונשקע הערל בארץ עד חציו. ויאמר לו הרב: ראה העברתי
 מעליך חציך ופעמים שלש עם גבר. ולא שת לכו גם לזאת. ויך פעם שלישית,
 ונשקע כולו תחת הקרקע. [120א] כן יאבדו כל אויבך ה'. ויעשו הערלים אותו
 55 מקום במה,¹⁶ היא במה של מר ג'ירג'יס עד היום.
 סי' הרב אבו חצירה עם המלך, [סימן] קק"ד. שוב פעם שנית במלכות יון
 העלילו על היאודים עלילות ברשע. ויאמר המלך להשמיד להרוג ולאבד את כל
 היאודים אשר בכל מדינות מלכותו, והיה עת צרה ליעקב עד שריחם ה' עליהם
 ויחונם, ופייסו את המלך בסך ידוע ועשו לו זמן ידוע עד שישלחו שלוחים בכל
 60 המדינות בהתנדב עם זהב וכסף ונחשת. ויצאו השלוחים, ובכללם הלך שליח
 אחד לכפר ג'ובר, והתפלל בבית הכנסת פעם ושתים להקביל את פני החכם של
 בית הכנסת להראות לו הכתבים, כדי לעשות לו נדבת ידם, ולא מצא אותו, כי לא
 היה מכירו. והרב הנז' מרוב ענותנותו לא היה מודיעו כי הוא החכם. וישאל לו
 לשלום ויאמר לו: היכן הוא החכם של בית הכנסת, ומה שמו? ויאמר לו: למה
 65 זה תשאל לשמו, ואני השמש שלו? הודיעני נא את דרכיך ואני נשתדל עמך
 ונדבר לו¹⁷ על פי הדברים האלה. הידוע נדע שבסיעתא דשמיא יכול אני לעשות
 רצונך. וייטב הדבר בעיניו, ויספר לו את כל התלאה אשר מצאתם עם המלך,
 והראה לו את הכתבים. ויאמר לו: לך לשלום, ואני אצוה עליך להרב. ויהי בערב
 וילן הרב בבית הכנסת יחידי ועשה השבעה אחת לעלות זה המלך מן הבור שהיה
 70 בבית הכנסת, ויעש כן. ויעמוד בבית הכנסת לפניו ברתת ובזיע ובחלחלה, ויאמר

47 ויאמר | 50 ליחא הארץ | 52 שנים | 55 בכ"י ב קיימת לקונה מן החיכות 'היא במה' ועד ל'עבר עולם'
 שבראש 121 א שורה 1

15 על דרך מלכים א יח, לו.
 16 כנסייה.
 17 'אני נשתדל, ונדבר' (נון תחילית בגוף מדבר עתיד) היא דרך הלהג המוגרבי של הערבית-היהודית.

לו: אתה שאומרים עליך מלך של מדינה פ' ? ויאמר: אני. ויאמר לו: בחיי ראשך, הסר המצנפת והרם העטרה ותמלא לי כמו עשרה כדים מים מן הבאר ההיא ותערה לזאת האשפה¹⁸ עד שתמלא אותם. ויפשט המלך את בגדיו החמודות וילבש אותו בגדים כלואי הסחכות, [120ב] והנוגשים אצים עליו ורצועה בידם עולים ויורדים על צוארו. והיה ממלא ומערה כל אותה הלילה עד שסר ממנו כחו, ובאשמורת הבקר שלחו לארצו. ויהי בבקר ותתפעם רוחו ושנתו נהייתה עליו, ויאמר המלך לקרוא לחרטומים ולאשפים ולמכשפים להגיד למלך פתרון המראה אשר ראה, כי היה יודע בעצמו כי היה בהקיץ ולא בחלום, והכרת פניו ענתה בו. ויבואו ויעמדו לפני המלך, ויספר להם את המראה ואין פותר אותם, כי אמרו איך יתכן זה, אולי בשגעון ינהג. ויהי בערב ויצו להביא כמה אנשים אחוזי חרב מלומדי מלחמה איש חרבו על ירכו לשומרו מפחד בלילות.¹⁹ וישכב המלך והעם חונים סביבותיו וכל אחד חרבו שלופה בידו.²⁰ וחזר הרב פעם שנית להביא אותו מעל אדמתו ואין רואה ואין יודע ואין מקיץ, כי תרדמת ה' נפלה עליהם. ואז הלביש אותו הבגדים הצואים, והיה ממלא ומערה גם כן אותה הלילה עד אשמורת הבקר, ששלח אותו על מטתו עיף ויגע. ויתמרמר מאד ונאנח בשכרון מתנים ובמרירות האנח לעיניהם, ויאמר להם אין זה חלום חלמתי אלא בהקיץ היה, ופותר אין אותי. וכראות החרטומים פניו זועפות ויאמרו לו: אם על המלך טוב, אם יארע לך גם כן בזאת הלילה תבכה ותתחנן לאיש הלזה ותאמר לו מה פשעי, הודיעני על מה תריבני, ואם יש בי עון אשר חטא הודיעני נא את דרכך ואל אראה ברעתי. וייטב הדבר בעיניו. ויהי לעת ערב וישב הרב הנז' להחכם השליח אם באמת יכיר את פני המלך, ויאמר לו כן. ויאמר לו: שבה אתי אל תירא, ואני בזאת הלילה אראהו לך. רק אתה אל תביט מראהו. ויתבהל החכם על הדבר ויהי כמחריש. ויהי כחצי הלילה ויחרד האיש וילפת, והנה המלך צועק ובוכה ומתנפל לפני רגלי הרב ויבך ויתחנן לו להציל לו מרעתו, ויאמר לו: אדוני, מה פשעי ומה חטאתי כי דלקת אחרי, [121א] ואם יש בי עון אשר חטא הנני לאדוני לעבד עולם. ולמה תעשה כה לעבדך, ועשה עמי לטובה אות ותחון עלי. ויען ויאמר לו הרב: למה לך איבה עם זרע אברהם אוהבי ותגזור עליהם גזרות קשות, ומאין יביאו לך הממון אשר שאלת, ועתה השכ

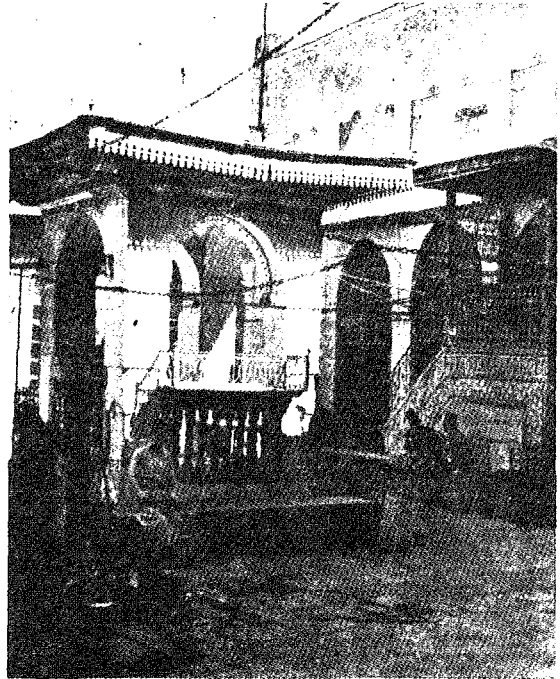
94 פ המלאך | 98 עליו

18	בור שופכין.
19	על דרך שיר השירים ג, ח.
20	על דרך שמואל א כו, ה.

ותתיר את האנשים אשר הם בסוהר ותוותר להם הממון ותתנהג עמהם בדרך
 100 ישרה וטובה. ואם לאו, דע כי מות תמות ותבחר מות מחיים. ויהיה כשמוע
 המלך את שמע הרב²¹ ויקוד וישתחו לאפיו ויאמר לו: טוב הדבר, רק שלחני
 ואלכה אל מקומי ולארצי²² וברכני כי גלו"ת מים נתת לי.²³ וישלחו מאתו.
 ומאותו היום והלאה היו ישראל בארצו איש תחת גפנו ותאנתו.
 יחוס רבני דמשק וארם צובא וספריהם שחברו, [סימן] קק"ה. ונחזור
 105 לענייננו. הר' אבו חצירה הנז' והר' עבד אללה בן נאצר בכפר ג'זבאר. הר'
 שמואל לאנייאדו בעל הכלי"ם שחבר כלי חמדה כלי יקר כלי פז נפטר בארם
 צובא.²⁴ הר' טוביה הלוי בעל חן טוב נפטר גם כן בארם צובא.²⁵ ומרבני דמשק
 הר' יוסף חייט.²⁶ הר' שמואל אריפול בעל מזמור לתודה.²⁷ הר' שמואל בן
 עמרון.²⁸ הר' שמואל כוליף.²⁹ הר' אהרן בן תיפח.³⁰ הר' יוסף צאיח.³¹ הר'
 110 משה נאג'ארה בעל לקח טוב, כי לקח אותו אלקים בעיר דמשק במשמרת ר"ח
 תמוז בשנת ה' אש"ם.³² הר' משה רקי.³³ הר' חיים אלשיך.³⁴ הר' חייא דיין.³⁵
 הר' משה מעלי הכהן הזקן, ויש קבלה בידם שהם ממשפחת בית עלי, והיום פה
 מצרים מאותה משפחה אנשים סותרים ומיוחסים.³⁶ הר' יוסף מאטאלון.³⁷ הר'

105 חצרה | 109 אלצאיי"ח

- 21 כשנוכח בגדולתו של הרב.
- 22 בראשית ל, כה.
- 23 על דרך יהושע טו, יט.
- 24 דיין בארם צובא, היא חלב בשלהי המאה ה-16, תלמידו של ר' יוסף קארו וחברם של ר' משה אלשיך
 ושל ר' חיים ויטאל. חיבוריו, הכלים, הם פירושים לתורה ולנביאים, ויניציאה שני"ו-ת"ז.
- 25 תלמידו של ר' שלמה סאגיש בצפת וחברו של ר' יוסף מטראני. חיבורו חן טוב כולל דרושים על
 התורה.
- 26 נזכר כסופר בשו"ת ר"י בירב, סי' נז.
- 27 בן זמנו של ר' יוסף בן לב (לקמן בפרק רבני קושטנטינא, ליד ציון הערה 34).
- 28 חי במחצית הראשונה של המאה ה-17. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' כב, לא, קטז ועוד.
- 29 בני משפחה זו נזכרים אצל ויטאל, החזיונות, עמ' לג.
- 30 ראה שם, עמ' כב, לא.
- 31 מקובל נודע. נזכר שם בעמ' לא, פח ועוד.
- 32 מחבריו של ר' חיים ויטאל. ראה שם, עמ' ריט, רכ. שנת ה'אש"ם = 1581.
- 33 נזכר בשו"ת ר"ב אשכנזי, סי' טו (ראה לעיל הערה 7).
- 34 בנו של ר' משה אלשיך. ראה לעיל בפרק חכמי צפת, הערה 175; ויטאל, החזיונות, עמ' ח, רלה.
- 35 לא זוהה.
- 36 בני משפחה זו חיו בארם צובא. ראה לניאדו, עמ' נד, נז, סא.
- 37 לא זוהה.

אזור הבימה בבית הכנסת של ארס צובא

יאודה משען.³⁸ הר' אברהם גלאנטי.³⁹ הר' יאשיהו פינטו אוהב כסף נבחר וכסף
 115 מזוקק לא ישבע אפילו כסף נמאס פי' על איכה, ועשה פי' על חלק ראשון מעין
 יעקב שהאיר עיני חכמים בו, וקרא שמו מאור עינים.⁴⁰ הר' חיים הכהן שעשה
 פי' על דרך הנסתר וקרא שמו תורת חכם ומקור חיים על שלחן ערוך.⁴¹ והר'
 חיים ויטאל ז"ל אשר אמר עליו [121ב] האר"י ז"ל ודמשק מנוחתו, נפטר לחיי
 עד ר"ח אייר שנת ש"פ מדוכתיה,⁴² ועתה נתחיל לכתוב מה שאירע בימיו.

114 גאלאנטי | 115 אפי'; פ על פי' (איכה); פירוש וכן בראש שורה 117

- 38 מחבריו של ר' חיים ויטאל. ראה ויטאל, החזיונות, עמ' ריח, רכב ועוד.
- 39 בנו של ר' משה גלאנטי. ראה לעיל בפרק חכמי צפת, הערה 187.
- 40 (1648-1565) רבה של דמשק, תלמידו של ר' יעקב אבולעפיה (בפרק הנ"ל, הערה 211). חיבוריו:
 כסף נבחר וכסף מזוקק — דרשות על התורה, ויניצאה שפ"א-שפ"ה; מאור עינים, מנטובה ת"ק.
- 41 תלמיד רח"ו, רב בארס צובא משנת של"ט. חיבוריו: תורת חכם, פירוש על התורה, ויניצאה תי"ד;
 מקור חיים, פיעטריקוב תרל"ט.
- 42 (1620-1542) מגדולי המקובלים (להלן: הרח"ו), תלמידם של ר' משה אלשיך בנגלה ושל האר"י
 בנסתר. שימש ברכנות בירושלים ובדמשק מלבד הימים שחי בצפת. מדוכתיה = ממקומו (ארמית).

120 מעשה גדול ונורא מאד מה שהיה בשנת חמשת אלפים ושס"ט ליצירה⁴³ על יד החכם השלם המקובל האלקי כמה"ר חיים ויטאל ז"ל⁴⁴ בעיר דמשק. ס"י מעשה הרוח, [סימן] קק"ו. ויהי בערב שבת כ"ט לחדש תמוז באו מצוקות ועלופים לבתו של הר' רפאל מסיני ז"ל,⁴⁵ ויוליכוה למכשפים, ולא הועיל לה כלל. ויהי בליל שבת ר"ח אב אחר הדלקת הנר של שבת היתה מוטלת כפגר מת בלי שום הרגש. וישמע רפאל קול אחד יוצא מפיה ואומר: רפאל בא 125 לכאן וישאל: מי אתה? ויאמר: אני הוא חכם פ'.⁴⁶ ולמה לא הדלקתם זולת ב' נרות כמנהג, והיה לכם להדליק נרות הרבה לכבוד המלאכים ונשמות הצדיקים שבאים עמי ללוותי ולשמור אותי, ולכן הכינו להם כסאות כי הם ששה נשמות. ויכינו להם. ויאמר: אני אינני כשאר רוחות, כי אני חכם וצדיק, ולא באתי כי אם על חטא קל שנשאר לי לתקן, וגם להיות שליח לכם להשיבכם בתשובה מרוב 130 העבירות שבכם. והנה יש כ"א יום שיצאתי מג"ע דרך נהרי ג"ע ובאתי תחת הקרקע עד נהרות דמשק, ושם נכנסתי בדג אחד, וצד אותי הצייד והוליכני למכור לרחוב היאודים בע"ש אחר המנחה. ונזדמן שם אדם בליעל פ' חתן שי"ך אל יהוד⁴⁷ ורצה לקנותי, והשי"ת שלח לרפאל וקנה אותי, וחתכו לכמה חתיכות, ונתן חתיכה אחת מהם להר' יעקב אשכנזי. ובלייל שבת אכלוני, ואני הייתי בראש 135 הדג ואכלתני בתו ונכנסתי בה ולא הזקתיה כלל, כי אני איני כשאר רוחות. ולא נתנו לי רשות להתגלות ולדבר עד עתה, כי הוא שבת ור"ח, ומאד אני עצב שלא זכיתי לעלות זה היום הקדוש [122א] למקומי בג"ע, ובחרם יהיה פ' ⁴⁸ שלא עזרני בפעולות הספר שבידו להוציאני בע"ש, אולי זכיתי לעלות כנז'. והנה איני מתעכב רק היום הזה, כי בו בלבד נתנו לי רשות לדבר. ותכף בקר יום א' אחזור 140

120 מ ליחא ונורא | 121 הרב המקובל; ליחא האלקי; במ כמהר"ר מס (ויטאל) תלמיד האר"י לוריא | 124 הועילו | 125 מ ב (רפאל) הנ"ל; מס ר' אביה | 126 ליחא לכאן; במ פלוני | 127 מ שתי נרות כמנהגכם מ שבאו | 129 מס ויעשו כן כאשר צוה הרוח (=ויכינו להם) | 131 מ כ"ח | 132 במס (ושם) בערב שבת | 133 מ ליחא בע"ש | 137 וראש חדש | 138 במס וקדוש | 139 אינו | 140 מס בבקר

43 שנת 1609.
44 ויטאל רשם את מעשה הרוח מנקודת ראותו בחיבורו החזיונות, עמ' יט-לו (ככ-כד). לנגד עיני סמברי
45 החזיונות: רפאל עניו (ענף) מסינים, היא טריפולי שבסוריה. גם זיהוי האישים שבהערות שלהלן הוא על פי אותו מקור.
46 החזיונות: רפאל עניו (ענף) מסינים, היא טריפולי שבסוריה. גם זיהוי האישים שבהערות שלהלן הוא על פי אותו מקור.
47 חכם יעקב פיסו.
48 זקן היהודים, תוארו של ראש הקהל שנחשב נציגה של הקהילה כולה כלפי השלטונות המקומיים. ראה זיסק, עמ' 33-41; כהן, יהודים, עמ' 43-46. כינויו של חתנו — איל טויל.
48 יהושע אלכום. 'הספר שבידו' עניינו קבלה מעשית.

לג"ע למקומי. והנה כל המלאכים והנשמות הנז' ממתינים להרח"ו לעשות שליחותי על ידו, לכן קראו לו ויבא. ולא רצה רפאל לבא אז,⁴⁹ כי היה בלילה, ויאמר לו: אל תדאג על זה שאירע לכתך כי רוח קדוש אני, ואכול ואמור קדוש ויקדש. ויאמר לו: למה אינך נזהר להטיל מים בכוס של קדוש. וילך ר"פ⁵⁰ לביתו, ויאמר לו: הזהר בחרם, אל תגד דבר. וכשחזר לבא אחר האכילה אמר: אל יכנס מחורם זה לכאן, כי עבר על חרמי. וגם לרפאל אמר לו: אל תכנס, אולי אכלת זא"פ,⁵¹ והוא רע. ויאמר לו הרוח: וגם אתה כזבן, והרי אכלת דגים. וגם אשתך טובה ממך, כי כאשר שאלה ממך על מה נתעכבת, אמרת על דבר רוח רעה שנכנסה בפלונית. ואשתך צדקת ממך ואמרה לך: וכי אם אתה אומר שהוא חכם איך אתה קורא אותו רוח רעה? אחר כך אמר לו: ידעתי כי איש תם ופתי אתה, לכן הכנס. ונכנס והתחיל לדבר לכל אחד מאנשי הבית קצת עונות שלהם, גם סיפר עונות אותם שמתו במגפה ההיא, וכל אותו חצי הלילה מתדמה להם כלהבות אש בבית. ור"פ נתנמנם וירגיש כאלו חונקים אותו, ונתעורר. ובחצי הלילה אמר: כבר התעניתי ג' ימים על הצער שעברתי בזה הגלגול, ואין ראוי להתענות גם בשבת; תנו לי מים לשתות ותפוח אחד לאכול. ויתנו לו. ואמר לו: עתה תשנו מעט. וישנו עד אילת השחר, ויקיצם, ויאמר להם: כבר עלה השחר, קראו להרח"ו. ולא רצו, עד שגזר עליהם בחרם ואמר להם: אם לא יאמין לכם תנו לו אות, כי זה הלילה באשמורת הבקר חלם חלום גדול ואינו יודע פתרונו, והוא כי ראה ששה צדיקים באים מהעה"ב⁵² לביתו, והביאו לו ת"ח⁵³ לרפאתו ושכת מי הם, והרי הוא לבוש ויושב על הקרקע חושב [ב122] בחלום ההוא, ויבא אלי ואגיד לו. אז הלכו ר' רפאל ור' יעקב לבית הח' הנז' ויגידו לו כל הנז', והלך עמהם. ובהכנסו לפתח אמר לו ברוך הבא ג"פ, ונתקרב אצל הנערה, והנה המסוה על פניה והיא כפגר מת. ואמר לו הרב: מנין אתה מכיר אותי? אמר לו: וכי אין אתה הרח"ו המקובל? אמר לו: ומי אתה? אמר לו בלחש: אני ח' פ'⁵⁴

142 מ שליחותו; בפ רפאל מס הרח"ו; מס כי אז היה בלילה (=אז) | 143 פ לכיתך | 152 מספ עון; מספ אותה | 153 מ (וירגיש) בבית | 155 מ ליחא לו | 156 אליהם | 159 מס מהעולם הבא | 161 מס הרח"ו (=הח' הנז') | 164 ליחא התיבות יומי אתה? אמר לו; מס חכם

49 ראה לעיל ליד ציון הערה 45.
50 ר"פ = רבי פלוני. כאן: ר' יעקב (אשכנזי).
51 זעפראן, כרכום.
52 מהעולם הבא.
53 תלמיד חכם.
54 ח' פ' = חכם פלוני. לזיהויו ראה לעיל הערה 46.

165 והייתי בירושלים נשוי עם בת פ' הח',⁵⁵ ואחות אשתי נקראת פ',⁵⁶ ונפטרת זה ל"ה שנים ועליתי למקומי בג"ע וישבתי עד עתה שם, ונשארת לי לתקן עון אחד קטן, וכאתי עתה לתקנו. ולכן אוי לו למי שאינו נזהר בעולם הזה אפילו מחטא קל, כדי שלא יבא לידי זה שאני עובר. והנה החלום שחלמת אני הוא הת"ח ששלחו לך מן השמים שתורפא אותו ושתתפלל עליו על ידי ששה נשמות אשר הם יושבים פה אצלך, והם אליהו ז"ל והר' יוסף קארו והר' שמואל עמרון הר' אהרן נ' תיפה והח' עטיא והח' ארחא ואע"פ שלמדתי עם מוהר"י לוריא רבך ז"ל לא בא עם הנשמות הנז', אבל גם הוא שם למעלה מתפלל עלי. והנה ידעתי כי אין יכולת בעליונים להטיב זולתי על יד תפלת הצדיקים בעה"ז,⁵⁷ ולכן כולם ממתינים לך וצריכים לך. ולכן התפלל עלי ורפא אותי, והנה אין מעכ"ת⁵⁸ רואה האש הגדול השורף העולם. אמר לו הרב: רוצה אתה שאקבץ כל יושבי העיר לפניך? אמר לו: ומי יתן ויבואו ויצומו ג' תעניות ב' וה' וב' כיוה"ך⁵⁹ ממש אנשים ונשים, אולי ישוב ה' מחרון אפו עליהם מרוב העבירות שביניהם. אמר לו: והרי אנשי דמשק אינם חפצים בדרשותי. אמר לו: כבר כל זה גלוי לפני הקב"ה. אמר לו: אם כן אקבץ כל תלמידי חכמים בלבד. אמר לו: טוב הוא. אמר לו: איני יודע את מי אקבץ. אמר לו: לא תביא לפני שום חכם מהמוסתערבים⁶⁰ אלא ת"ח ספרדים זולתי ר"פ⁶¹ לא יראה פני. אמר לו: אלך ואתפלל. אמר לו: דבר זה גדול מהתפלה. אמר לו: איני מבטל התפלה בשום אופן, ואח"כ ירחם ה'. אמר לו: וכי אין מעכ"ת רוצה לרחם על צערי ולתקן מה שאמרתי, ומה [123א] אעשה? והלך להתפלל, והלך הרח"ו ואכל סעודת שחרית וחשב שרפאל יחזור לקרוא לו ולא בא, והיה תלוי ועומד אם ילך שם או לא. וישלח הרח"ו בעד הר' יעקב לשאול אם הלך לשם, ואמר שלא הלך, וישב עמו עד

166 מ בגן עדן | 167 בה"ז (=בעולם הזה) | 168 מס התלמיד חכם | 171 מס והחכם (עטיא) והחכם; ואעפ"י; מהר"י | 173 מס בעולם הזה | 174 מס כ"ח | 176 ב ויבאו; מס ויצטוו (=ויצמתו); שני (ה') ושני כיום הכפורים | 179 א"כ; ת"ח | 180 מ ליתא שום; מס מהמסתערים | 182 מס (והלך) הרח"ו (להתפלל והלך ואכל) | 185 לקרא | 186 ב לשאל מ (לשאול) לו. סדר הדפים של ב נשתבש ובין התיבות יעקב לשאול; קיים דילוג מ"ד 114 ב-117א. וחזור חלילה לאחר 118 ב; מספ ויאמר

55 ר' יצחק אשכנזי.

56 אסתר.

57 בעולם הזה.

58 מעלת כבוד תורתו.

59 כיום הכיפורים.

60 ראה לעיל בפרק נגידות ארץ מצרים, הערה 16.

61 ישראל נג'ארה.

המנחה. אז אמר הרוח לרפאל הנה הח' חושב לבא בכאן ושלח בעד הר"י.⁶²
 ואחר המנחה הלך הר"י לשם. אמר לו הרוח: הנה החכם לא רצה לבא והקפיד
 לבא אלי. והנה לא יאתה הגאווה אלא להשי"ת בלבד, ולא יאמר האדם איני רוצה
 לשתות מאלו המים כי אולי יצטרך לשתותם, והנה כל ענין זה השליחות שלי לא
 היה אלא בעבורו כי שלחוני מן השמים לגלות לו רזי שמים עליונים מה שלא
 ידע מרכו ז"ל, וגם לשישיב העולם בתשובה, כי הכל תלוי בו לתקן העולם.
 ובאתי לגלות לו ענייני המשיח כי הלא הוא תלוי כחוט השערה לבא, והנה הוא
 תמיד דורש לשיבא המשיח, ור"פ⁶³ מחמת הקנאה אומר אל העם שקר הוא
 דובר, כי אין המשיח בא בדור הזה ומשחק עליו ואוי לו כי עונשו גדול, כי מפני
 דבריו ובשביל עבירות גדולות אשר בעיר הזאת הכבירו על המשיח בכבלי ברזל
 עבות. ויתאחר עוד י"ב שנים. ובתוך זמן זה יבואו צרות רבות על דמשק ותתהפך
 כסודם, וגם ירושלם תשרף, אך צפת תנצל. ואח"כ יבוא גוג ומגוג ואחר כך יבא
 המשיח עם ח' נסיכי אדם. והחכם דרש ג' דרשות אשתקד קודם המגפה, ושבו
 מעט בתשובה. ולפי שמנע עצמו מלדרוש עוד לכן מתה בתו במגפה, והיתה נפש
 גדולה. ואמנם בנו הקטן יהיה רב וגדול בישראל, והנה הוא איבד מלשמוע רזים
 עליונים, כי על כן שלחוני מן השמים ויבקשוני ולא ימצאוני כי לא ניתן לי
 רשות לדבר רק בזה היום ולמחרת ונחזור למקומי.⁶⁴ ובמוצאי שבת לא דבר
 עוד. ובבקר באו והגידו להרח"ו כל מה שדבר. והלך שם. ולא רצה לדבר עוד,
 ואמר לו: הנני חוזר למקומי. ויתן סימנים כדרך הרוחות שיוצאין, ויצא ולא חזר
 עוד. ואמנם כשהוא אומר מעצמו שהרי הוא יוצא היה עומד [123ב] שם ר'
 יאושע אלכום⁶⁵ ועשה השבעותיו, ואחר כך יצא. ובצאתו אמר לו: כתוב קמיע
 פ' שיש בספרך פ' ותלה על הגערה, כדי שלא יזיקוה מזיקין אחרי צאתו. וכן
 עשה. וביום ב' בשבת י"ז לח' אב נגלה פעם שנית הרוח לבת רפאל הנז' ויאמר
 לה, שתגזור לאביה נדוי משמו שלא יטעום מאומה בקר יום ג' עד שיביא לפי⁶⁶

187 לבא (אלי); כאן | 188 מס הרח"ו (=הח') מס ליתא והקפיד לבא אלי | 190 ליתא לשתות; ב שליחות זה
 מס שליחותי זה | 194 פ (תמיד) הוא | 197 יבאו | 198 במס יבא; משיח (מחיקה) (גוג); ואח"כ וכן בשורה
 207 | 199 מס שמנה (=ח') | 202 ולא ימצאוני (!) אם יבקשוני | 203 מס אחזור | 204 פ מצא האות מתקנה
 ל-ר | 206 ליתא עומד | 207 פ כווס מס כווס; ב חשכוונתיו

62 ר' יעקב (לעיל הערה 50).
 63 ר' יעקב אבולעפיא.
 64 על השימוש בלשון המוגרבית (ונחזור, גוף מדבר) ראה לעיל הערה 17.
 65 ר"י אלכום (סמוך לציון הערה 48 לעיל).
 66 לאבולעפיא.

לשם אחר התפלה. וביום ג' בבקר אחר תפלה קרא אותו, וישב עד חצי היום
בהתוכחות, והיו שם רפאל ובנו וכל בני ביתו ונשים אחרות ור' יאושע אלכום
ופ' ופ' 67 ואנשים אחרים על הגג כדי לשמוע. אז אמרה הנערה לר"י כו"ם: הבא
את המראה הזכוכית לפני, והוריד פה את המלאך צדקיא"ל 68 המושל ביום הזה.
ויתראה המלאך וד' נפשות של חכמים להיות עדים בדבר והם ר' יוסף אל צאייג, 215
הר' יוסף קארו, הר' שמואל עמרון, הר' אהרן ק' תיפה, והנערה מכיטה במראה,
ורואה אותם ומדברת עמם, ויאמר לה המלאך: איני רוצה אני להוכיחו, כי
ר"פ 69 לא יאמין אלו הדברים הנראים לרמיזה במראה רק בדברים ברורים מפי
הרוח אחרי אשר יתלבש בפי הנערה, וגם לפי שמתחלה הוא עצמו בא בזה
השליחות מלמעלה, ולכן אינני עולה למעלה לקוראו. אז הלך ונתעכב מעט 220
וחזר וירד לתוך המראה עם הד' עדים, ויאמר לה: אמרי להר' פ' ופ' ופ' 70
שיצאו לחוץ, עד שיכנס הרוח בנערה. ויצאו שלשתן לחצר. ויתלבש הרוח
בנערה, ותתעלף כדרך הנכפים. אחר שנתלבש הרוח התחיל לדבר, ואמר: אמרו
להר' פ' שיתקרב אצל החלון הזה מבחוץ; ויתקרב. ויאמר לו: למה לא נתלבשת
עד שהוצאתני? אמר לו: מפני שאינך ראוי לראותי כשאני מתלבש, לפי שאתה 225
חוטא. והנה המשיח ברע עמך, לפי שתמיד אתה מתלוצץ בענין ביאת המשיח
באומרך אין המשיח בא בדור הזה. וכשהר' חיים דורש תשובה אל העם בענייני
המשיח, אתה מתלוצץ עליו ומהביל דבריו [124א] מפני קנאתך בו. ואם חכם
אתה בעיניך, חן לי טעם אל מצות פסח ושבעות ור"ה וסוכות. ויאמר לו דברים
פשוטים הנודעים. אמר לו: אלו הדברים גלויים לעמי הארץ, ולו רצית לדעת 230
האמת היה לך לשמוע רזי תורה עם הרח"ו, והנה הוא היה רוצה לדרוש ביום
השבת ולהוכיח העם, ואתה עכבת בעדו ומנעת התשובה מישראל. אוי לכם
חכמי זה הזמן שאינכם משיבים את העם בתשובה. והנה גם בחכמי מצרים
ראיתי שערוריה, כי אין בהם חכמה כלל ומחריבין העיר בעוות הדין. ואנשי
מצרים יש להם עבדים משרתים, וכשהאנשים יוצאים מבתיהם העבדים שוככים 235

211 מספ שם | 212 מס הגו' | 213 ב כוס' מס בווס פ כו"ם | 215 מס וארבע; ב אלצאיי"ח מס צאייג | 218 ב
ב"פ(?); מס ליתא הנראים | 219 מתחילה | 220 ליתא למעלה; לקראו | 224 פלוני | 227 מס בעניני | 228 מס
ליתא ומהביל דבריו | 230 במספ ולא (=ולו רצית) | 231-232 מספ ביום השבת לדרוש | 234 מס ליתא
שערוריה

- 67 ובצלאל ופרג'אלה אחיו.
68 נזכר הרבה בזוהר ובתיקונים. ראה מרגליות, מלאכים, עמ' קפ"ט-קע.
69 ראה לעיל הערה 63.
70 האישים הנזכרים בהערות 63, 67 לעיל.

עם נשותיהם, גם טומנין התבשיל כיום השבת. והנה כל ההולך עתה למצרים
 אפילו להסתחר⁷¹ מחרימין אותו מלמעלה, וסוף שיאבד כל ממנו מפני הרעות
 אשר שם. גם בוינציאה עתיד לבא חרב שלופה ז' ימים רצופים, ויהרגו בה
 אנשים צדיקים שאין כמותם בעיר הזאת. סוף דבר, אוי לכם חכמי הדור שיש
 לכם גאווה וכוז ואינכם משגיחים על כבוד השי"ת להשיב העם בתשובה, ואתם
 גורמים רעה גדולה בעולם. אז בכה הר"פ וירדו דמעות מעיניו. אמר לו: כיון
 שנכנעת ונתבזית על ידי שהוצאתיך לחוץ די כזה; ויתן לו רשות ויכנס. ואחר
 שנכנס אמר לו: הנה אתה וכל יושבי דמשק אין לכם חלק לעולם הבא לכמה
 סבות, אם שאתם מחטיאים העם כמה שאתם משביעים אותם על המסים
 והעריכות כמה ממון יש לכל אחד ונשבעים לשקר, וכבר אתם יודעים שנשבעים
 לשקר. גם נשותיהם הולכות חצופות בלבושים, ותכשיטין של גנאי כמו
 הפינג'אניס⁷² אשר בראשיהם, ודדיהן מגולות, וממלאות חיקן בגדים להראות
 שדדיהן מגולות, ומוליכות הליזארי"ש והנוקאבי"ס⁷³ דקים להראות גופן,
 ומשימין מיני בשמים לגרות יצר הרע באנשים כשווקים [ב124] וברחובות
 להראות העמים את יפין. גם הוכיחו את בניכם ומנעו אותם מן העבירות. והנה
 מ"ח בני אדם עושים עבירות עם גויות ואשת איש ומשכב זכור, ובת פ'
 המשומדת מזנה עם פ',⁷⁴ ופ' רובע את פ' ועתה נתן לו את בתו ועדין מזנה עמו,
 ופ' אין לו חלק לעה"ב ואין לו בשמים שום מליץ טוב ושום מי שיעשה טובה
 עליו, ואפי' לרפאתו מזה החולי שנפגע מן השמים על ידי רוח רעה, ופ' בניו
 עוברים עבירות עם גויות וישראליות. והנה ליל שבת שעברה שכב פ' עם גויה
 אחת בעלית הבית בג'ובאר,⁷⁵ ואשת פ' ובתה זונות מחטיאות את הרבים,
 ור' פ' חטא הרבה, כי הניח פה אשתו ונשא במצרים אשה זונה, ובעונותיו מתו
 אשתו וכלתו שהיו צנועות, ור"פ פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור, ור"פ בין
 המצרים קבע סעודתו בבית פ' והניח כובעו בקרקע, וזימר שירות בקול רם ואכל

238 ב בוינציא; מס בוינציא | 241 ליתא בעולם | 242 מס ונכנס | 245 מס א' (=אחד) | 247 הפינג'אניש מס
 הפינג'אניש; מספ וממלאים חיקיהם | 248 ב והנוקאבי"ש; מספ גופם | 250 מספ יופים | 252 מ ליתא עמו |
 253 מס לעולם הבא; ב שידבר (שיעשה) | 255 מספ וישראליות | 256 בעלת (=בעלית); מספ ליתא בג'ובאר;
 בגלין פ כי שם היה ישן ואשתו עמו | 257 מספ מתה | 259 ב ליתא פ' מ פלוני ס פלו'.

71 לעסוק במסחר.
 72 (ערבית) מצנפות דמויות ספל הרקומות בחוטי כסף או זהב. ראה דווי, בגדים, עמ' 337-338.
 73 (ערבית) צעיפים, רעלות; דווי, שם, עמ' 424-426.
 74 שמות העבריינים הנזכרים מכאן ועד לסוף דברי הרוח הובאו בספר החזיונות, עמ' לג-לה.
 75 ראה לעיל בראש הפרק רבני ארם צובא, ליד ציון הערה 1.

260 בשר ושתה יין, ופלוגי בהיותו בורח מן המגפה עבר במשכב זכור מפני רוב שכרותו, וביום שבת עבר שתי עבירות, אחת שנתקוטט עם אשתו וגרשה מביתו, וב' שנכנסה גויה א' בכיתו והקטירו בכו"ר⁷⁶ על האש בשבת, ואח"כ שכב עמה. ובנו הקטן בעל גויה, אבל בנו הבכור אינו חוטא. והר"י נאגארה שהפזמונים שחבר הם טובים מצד עצמם ויפה כיוון. ופ' ופ' בני פ' הביאו גויה בחג השבועות קודם שהלך לצובא,⁷⁷ ושכבו עמה. אמר לו: אפשר שבני חטאו? 265 אמר לו: מעשה אבות יעשו בנים. וכי אתה גם כן לא עשית בבחרותך יותר? אמר לו: אלך לצפת? אמר לו: החרבת דמשק, ותלך להחריב גם כן צפת? תקן תחלה חרבן דמשק, ואח"כ תלך למקום שתרצה. אמר לו: המתן עד חדש אלול שהוא חדש תשובה. אמר לו: טוב דברת, אבל אין פיך ולבך שוים, כי אינך מאמין באלו הדברים. והנה כשדברת עם הרח"ו היה מגמגם בתחלה עד שהוריד המלאך, [125א] אזי האמין ונתרצה להשיב בתשובה את העם, אבל אתה אינך מאמין כלל. לכן על כל פנים התקבצו כל חכמי העיר והשיבו את העם בתשובה, והחזירו להרח"ו במקומו ולא תקראוהו כיון שלא האמין בראשונה. וצומו שכעת ימים. אמר לו: והרי יום שביעי הוא שבת. אמר לו וכי כל המצות אתם מקיימים, והנה לצורך שעה כי חרון אף עליכם, וצריך שתתענו גם בשבת, אבל 275 אל תדרשו דרשות אלא כל היום תרבו בסליחות ותחנונים ובכיה. ואם לא תעשו כן, דעו כי יבואו על יושבי דמשק גזרות קשות ובפרט רעב של מהומה, אשר איש בשר זורעו יאכלו. והזהרו שפלוגי⁷⁸ לא יהיה עמכם בשום תעניות מאלו. ודבר [זה] אני גוזר עליכם בחרם ונדוי, והנה אם היה ביניכם צדיק גמור וקדוש היה נגלה אליו מלאך קדוש לדבר לו פה אל פה ככל הדברים הנז"ל. גם בכלל 280 דבריו אמר, כי רבי יאושע אל כו"ם בקי ויודע בענין השבעות הרוחות והשדים ממה שקבל מהר' דוד אלמוגרבי ז"ל רבן,⁷⁹ שהיה ירא שמים וחכם ובקי. וזה תלמידו אם ירצה יכול לרפאות את פ' הנכפה אחי פ'.⁸⁰ ואחר שנסתלק הרוח גזר

260 מס ופ'; מספ עשה (=עבר) | 261 מספ אחד | 262 מס ושנית (=ב'); מספ נכנסה; מ אחת | 263 מס נאג'ר | 264 מ (בני) פלוגי | 265 איפשר | 267 ליתא גם | 271 מס אז | 274 שבת הוא | 277 יבאו | 279 פ בניכם | 281 מס אלכו"ם; מ ליתא הרוחות | 283 במס לרפאת

76 צ"ל בכור = קטורת, לבונה.

77 ארס צובא = חלב.

78 ראה לעיל הערה 63.

79 ראה אזכורו לקמן ב"חוס רבני מצרים", דף 134א, בין ציוני הערות 76-77.

80 שמעון... אחי בצלאל. ראה לעיל, הערה 67.

הר"פ חרם כלכו⁸¹ על העומדים שם, שלא יגלו דבר מפני כבודו וכבוד אחרים
 285 שדבר הרוח, ולא אבו לחרמ"ו של ים,⁸² ונתגלו הדברים. ואז הוכרח גם הוא
 להודות, והחרים את הרוח ההוא בקהל על שהוציא דבה על האנשים צדיקים.
 ואחר כך שלחה לו בת רפאל בשם הרוח לומר, כי הרוח הנזכר עומד בכל יום
 בישיבה של מעלה ומחרימים אותו ולכל המסכים עמו על מה שעשה עד כאן.

288 המסכימים ; ס ע"כ

81 ראה לעיל, דף 96, הערה 20.

82 מליצה המיוסדת על משנה נדרים ב, ה. הכוונה היא לחרם הנזכר כאן.

[חכמי התורה במרכזים האירופיים של האימפריה העות'מאנית]

רבני קושטאנטינא יע"א

יחוס רבני קושטאנטינא ומעלת הר"מ קפסאלי, [סימן] קק"ז. הרב הזקן הר' משה קפסאלי מבני רומאניא¹ אשר היה מהיושבים ראשונה במלכות התוגר 5 שהושיבו ראשונה שולטן מחמד בדינאן² על כסא דין, כי שמה ישבו כסאות למשפט, כמו שקדם אצלנו בסיפור שולטן מחמד. ויהי ריב בינו ובין האשל הגדול הגאון מוהר"י קולון ז"ל³ [125ב] ממלכות אלימניא,⁴ שהיה גם כן גדול מאד בעיני המלך והשרים. ויקנאו למשה קצת מרבני קושטאנטינא,⁵ ויכתבו כתבים למהר"י קולון ז"ל על מעשה שהיה כך היה, שקדש אדם אחד אשה בתאנה אחת והיא קבלתה בשתיקה ואכלתה, ובא מעשה לפני הרב משה קפסאלי ז"ל והתיר את האשה בלא גט. וכתבו את הכתב והוסיפו וגרעו כאשר הוכשר בעיניהם ושלחו אותו למוהר"י קולון ז"ל, וכאשר שמע מוהר"י קולון ז"ל זה המעשה אשר נעשתה התועבה הזאת בישראל כתב שטנה על הר' קפסאלי, ושלחו לו לקושטאנטינא, ודא פתשגן קצת מהכתב אשר נכתב בשם מוהר"ק ז"ל, והביאו מוהר"ק ז"ל בספר שאלות ותשובות שלו סי' פ"ג ופ"ד,⁶ וז"ל. 15 סי' הכתב אשר כתב הר"י קולון להר"ם קפסאלי, [סימן] קק"ח. איש היה בארץ עוץ אויב שמו,⁷ וישם את כסאו מעל כל השרים בחוצות קושטאנטינא

2 ס סיפור (רבני) | 3 קושט'; [סימן] קק"ו | 4 מספ ליתא מבני רומאניא — ראשונה | 5 ב מחמד; מס בדיון | 7 ב מהר"י; מס זלה"ה; ב אלימאניא מס אלימניא | 9 ליתא (שהיה) כך היה | 11 (וכתבו) כתב | 12 מס (ושלחו) את הכתב; ב למהר"ק; ב מהר"ק; מס מוהר"י (קולון) | 13 מס הר"מ קפסאלי | 15 מ ליתא מוהר"ק ז"ל | 16 כתב; ליתא אשר כתב; הר"ק לה"ר מ"ק [סימן] קק"ז

- 1 מתושביה היהודים של האימפריה הביזנטית ('יון' או 'רומניא' כפי היהודים).
- 2 על ר' משה קפסאלי (להלן רמ"ק) וישיבתו בדיואן ראה בפרק מתמד השני והיהודים, ליד ציון הערות 5-3.
- 3 מורנו הרב רבי יוסף קולון (1420-1480). נולד בצרפת, למד באשכנז, שימש רב וראש ישיבה בערים שונות באיטליה (מ-1467 במנטובה) ונמנה עם גדולי הפוסקים האשכנזים במאה ה-15.
- 4 גרמניה היא אשכנז.
- 5 תקיפתו של רמ"ק גרמה לו שיהיה מעורב בכמה מחלוקות עם רבני קושטא. ראה הקר, הרבנות, עמ' 243-249.
- 6 ראה שו"ת מהר"ק, הסי' הנ"ל, עמ' קנט-קסג.
- 7 על דרך איוב א, א. על זיהוי קושטאנטינא עם עוץ ראה לעיל בפרק פורענויות בפולין ובתורכיה, הערה 8.

קריא רבתה מקהה אקהתא במילי ממולייתא קפחינהו בטעותא,⁸ ויאמר : מושב
אלקים ישבתי בלב ימי החכמה לכבוד ולתפארת לפי קרת ליד שערים, ומי כמוני
מורה חטאים לתת ערמה ולפתאים. החרשים שמעו בינו בוערים, נצו גם נעו
עברים, כי זה האיש משה קפסאלי מפיל חללים רבים בקושטנטינא שער בת
רבים, להורות נתן בלבו וכל רוח אין בקרבו, יודע בקרב כסילים עושה חלולים.⁹
על כן אני הצעיר חצני נערתי ולשאלו לי נדרשתי על ביטול תורה עתה באתי,
לסקל המסילה מאבני מכשוליו ולמרק כלי הקדש מגיעולי פגוליו כאשר הראוני
מן השמים מפי סופרים ומפי ספרים, וכזה וכזה כתב עליו. ויהי כאשר הגיעו
הכתבים להר"ם קפסאלי וקרא אותם באר היטב, ויחר אף משה וישלך מידיו את
הכתבים על כל שלא דרש וחקר היטב מהרי"ק על דברי הרב מהרמ"ק וחייבו
שלא בפניו. ויכנס לבית המלכות ויכתוב עליו מאמר מן המלך התוגר למלך
אלימניא לאמר : חכם היאודים אשר בשם ישראל יכונה הר"י קולון תשלחו אלי
במהרה, חושה אל תעמוד, ויבא אלי בשלשלאות של ברזל. ואם לא תעשו כן,
הנני שולח לכם את החיל אשר נמשל לחית השדה, ושכלה אתכם.¹⁰ ובהגיע
הכתב אשר נכתב ונחתם [126א] בטבעת המלך וקראו אותו, אמרו ליאודים
שישלחו את הרב להקביל פני המלך בקושטנטינא, כי דבר המלך אין להשיב.
והאיש יוסף זקן בא בימים ולא יוכל עוד לצאת ולבא, כי אמר פן יקראנו אסון
בדרך אשר הוא הולך. ויחלו את פני המלך לאמר שישלח את בנו תחתיו והוא
יקבל עליו את עון אביו. וייטב הדבר בעיני המלך והשרים, וישלחו את בן הרב
עם מלאכי המלך בקושטנטינא. ובבואו שם נתארח בבית מהרמ"ק, ויחמול עליו
וידבר אתו טובות והושם לו שם מטה ושולחן וכסא ומנורה, וארוחתו ארוחת
תמיד נתנה מאת המלך דבר יום ביומו כל הימים שנתיישב שם מפני טורח הדרך.
ואחר כך הוכיחו בפניו ואמר לו : איך אביך ידבר עלי כזבים ויכתוב עלי מרורות
ויחייב אותי שלא בפני, ולכו נא ונוכחה בפני הרבנים האדירים אשר בארץ המה,

18 מס קריה; מס מקה (1) | 22 ועשה | 24 מספ מעיגול (1) ; מס פיגולנו (1) | 25 מס ליחא וכזה | 26 להרמ"ק
ז"ל | 27 מס ליחא כל (שלא); מספ ליחא מהרי"ק; מס דבריו (=דברי); ב ליחא הרב מהרמ"ק | 28 ליחא
המלך (התוגר) | 29 במס אלמאני"א | 30 ליחא בשלשלאות של ברזל | 31 פ (ובהגיע) את | 36-37 לקושט'
עם מלאכי המלך | 37 מס הר"מ קפסאלי (=מהרמ"ק) | 40 מספ אך (=איך); מס (ויכתוב) אלו (=עלי)

8 (ארמיח) העיר הגדולה, שהשיב על קושיות בדברים חסרי שחר ומקפח בטעות.

9 בשו"ת מהרי"ק, סי' פד (דף קס) נוסף: 'וגם עושה ממזרים'.

10 'גיוסו' של הסולטאן העות'מאני לצדו של רמ"ק (126א) הוא מסמניה של האגדה הבאה להאדיר את
שמו ואת מעמדו של רמ"ק. ראה לעיל סיפור 'הרבנות הראשית' בקושטא (בפרק מחמד השני
והיהודים, הערה 1).

ונראה עם מי האמת. ואז הוציאו את הדין לאמיתו, ושמח משה במתנת חלקו. ועם כל זה לא שב מחרון אפו עד שכתב כתב ונתון אותו לבנו וגזר עליו, שיקרא את הכתב בפני אביו וכתב עליו דברים שלא נתנו ליכתב.

45 נוסח הכתב אשר כתב] הר"ם קפסאלי למהר"י"ק], [סימן] קק"ט. ואלה קצת מהדברים אשר דבר משה אל מוהר"י קולון ז"ל וז"ל, חי נפשי וחי התורה, אני מחמיר כל כך בגיטין וקדושין שאם יאמרו לי שאדם קדש אשה בלשונו של קולון, אני אומר שקדושיו קדושין משום דחזייה לכלבי ושוני. ¹¹ עד כאן תורף דבריו ז"ל. ¹²

50 שבת הרא"ם ומען שישו שעשה] וספריו שחבר, [סימן] קק"ני. וימת משה עבד ה' זקן ושבע ימים, וכל מעשה תוקפו וגבורתו ואשר גדלו המלך הלוא הם כתובים בסיפור שולטן מחמד. ¹³ ואחריו הר' אליא פרנס דמתקרי מזרחי, ¹⁴ ועוד לו המלוכה, שישב על הכסא ושפט את ישראל והיה מיועצי המלך מרוב חכמתו ורוחב שכלו, ¹⁵ וה' נתן חכמה לאליהו כאשר דבר לו. ויהי שלום בין סולטן מחמד מלך התוגר ובין דימטרי מלך המוריא שנושא את בתו, כמו שקדם אצלנו בספורו. ¹⁶ ויכרתו ברית שניהם, וישלח המלך מחמד מתנות רבות מאבנים טובות ומרגליות רב כיד המלך לדימטרי חמיו מפני אהבת בתו, ואז גם כן [126ב] שלח דימטרי לחתנו ארגז אחד והוא סגור וחתום בחותמיו חותם בתוך חותם. ויצו לשלוחו לאמר שלא יפתח שום אדם את הארגז זולתי המלך בעצמו,

45 שכתב; הרמ"ק; (למהר"ק) ז"ל | 48-49 מס ע"כ ת"ד | 50 שבחי; ליחא שעשה (וספריו) שחיבר | 51 במס חקפו; הלא | 52 הרב (הר') אליה | 54-55 שו' מחמיר וכן בהמשך סיפור שבח הרא"ם ומעשיו | 55 ליחא מלך (התוגר); במס לדימטרי, דימטרי וכן בהמשך סיפור שבח הרא"ם ומעשיו | 59 ליחא את; זולת

- 11 (ארמית) משום ש(הלשון) ראוייה (למאכל) כלבים וחתולים. מתן לשונו של (הרב יוסף) קולון ככסף קידושין הוא ציור לעגני חריף.
- 12 מקור דברי רמ"ק בחיבור של א' קפשאלי, נועם וחובלים (כ"י), דף 6א. קפשאלי העיד, כי מהר"ק הכיר בטעותו ושלח את בנו הגדול ר' פרץ אל רמ"ק כדי לפייסו. ראה בניהו, נועם, עמ' 78-79.
- 13 דף 70 א-ב לעיל.
- 14 כאן נתערכבו שמות שני חכמים. האחד, ר' אליהו פרנס, שאינו עניין לכאן, הוא רבה של ק"ק קושטנטינא (=הרומניוטים), מראשי מתנגדיו של רמ"ק; ראה שו"ת מהר"ק, סי' פד. השני, גיבור שני הסיפורים דלקמן, הוא ר' אליהו מזרחי (1450-1525). אף הוא חכם רומניוטי, שהיה ראש רבני קושטא לאחר מות רמ"ק (1499?), ונודע בכינוי הרא"ם. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף כט ע"א; הקר, הרבנות, עמ' 251-254; עובדיה, עמ' 63-198.
- 15 אין כל ידיעה בדבר מעמד הרב בחצר הסולטאן העות'מאני. נראה כי קביעה זו היא פרי אידיאליזציה מגמתית, בדומה לנאמר על רמ"ק. הסיפורים דלקמן הם מסורות אגדיות.
- 16 ראה לעיל דפים 70-71 ב-71 (סי' פז).

60 וישלח לו כתב לאמר: חן חן הגיע אלי טובך וחסדך אשר עשית עמדי להחיות את נפשי, ועתה יקבל אדוני הכרכה הזאת מיד עבדך נאם דורש שלומך וטובתך דימטרי. ויתמה המלך על הארגז שהוא חתום וסגור, ויאמר בלכו אולי יש בו אבנים טובות ומרגליות שהם קטני הכמות ורבי האיכות, ויפתח את הארגז ויוציא משם טאפיט¹⁷ אחד קטן. ויחר אף המלך על המתנה הזאת, ויאמר אל עמו: 65 ראיתם מה שילם לי זה הערל שהוא מהתל בי לשלוח לי טאפיט¹⁷ אחד לשחק בי? ויראה להם את הטאפיט¹⁷ לכל שריו ועבדיו, והמה ראו כן, תמהו חתו ולא ענו עוד. ויאמר המלך לעמו: הכינו לכם צידה, כי בעוד ז' ימים נקומה עליו למלחמה יען שלא החשיבני לכולם. ויהי ביום השני וישב הרב על הכסא כמנהג¹⁸, וישלח אחריו המלך החדרה ויספר לו את כל הדברים האלה, והראה 70 לו הטאפיט¹⁷. ויתכונן החכם בחכמתו הנפלאה כי מה' היתה לו, ויאמר לו: אדוני המלך, שמעני, כי איש חכם ומלך אדיר אתה. לא לחנם שלח לך זה. ומה אמרו לך אנשיך ועבדיך? ויאמר לו: לא אמרו לי כלום. ויאמר הרב: זה המעט לא יעריך אותה כל כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות שבעולם, שאדוני המלך שלח לו ממון, והוא שלח לאדוני דבר להציל לו מרעתו, כי כאשר ילך אדוני 75 לצוד ציד להביא או ילך במקום חיות רעות, ותשים זה הטאפיט¹⁷ תחתיו ויריחו בו כל מיני חיות רעות, ינשרו איברים איברים. ובזאת תבחנו: יוליכו אותו במקום חיות רעות, וילך איש משנואי נפש המלך ללון עליו, וישכימו בבקר וימצאו את החיות איברים איברים. וכאשר ראה המלך חכמת הרב, שבח לה' אלקי ישראל ואמר: ברוך ה' שהניח לי אחר ממלא מקומו של משה הזקן והיה 80 לנס.

סי' המעשה שהיה בב' נשים המניקות, [סימן] קקי"א. שוב פעם ב' אירע מעשה במשנה של המלך כי לא היו לו בנים כי אם בנות, וכאשר נתעברה [127א] אשתו חרה אפו עליה ויאמר לה: דעי וראי בפעם הזאת אם את יולדת בת אמית אותך בחרב. וכאשר שמעה כך חם לבה בקרבה ושלחה בחשאי אחרי 85 המילדת והגידה לה את כל הדברים האלה, ותאמר לה: ה' הטוב בעיניו יעש'.

61 מס וטובך | 69 המלך אחריו | 72 מספ ליתא לך | 75 מס זאת | 76 אברים אברים וכן בשורה 78 | 78 מס משונאי | 78 מצויה לאקונה בכ"י ב מן התיבות המלך חכמת ועד התיבות מיוצאי ספרד שבדף 127 ב (יחוס רבני קושטנטי) | 79 מ אחד | 81 מס שני | 82 מס רק (=כי אם) | 84 פ אותך

17 שטיח.

18 רמז לשיבתו על כס המשפט בדיואן המלך, כמו רמ"ק. דבר זה מפורש לקמן בדף (127א). אך אין לו אחיזה במציאות.

ויהי בעת לדתה ותאמר לה המילדת אל תיראי כי גם זה לך בת. ותלד בת. והיתה מפחדת תמיד מבעלה, ותקח המילדת את הבת ותלך בהחבא אל מקום אשר ישאבון הנערות ותחליף את הבת בבן א' מבני הנשים היוצאות לשאוב מים. ויבשרו את המשנה לאמר, בן יולד לך. וישמח שמחה גדולה, ומגדנות ומתנות טובות נתן לאשתו. ולאחר ימים וימצא את בן האשה לבת, ותבך ותשאל לאנשי מקומה לאמר מי עשה לה את המרמה הזאת, ויבוקש הדבר וימצא. ואז תבאנה שחם נשים אל המלך, ויעמדו למשפט. ותאמר האשה האחת: אדוני המלך, אני והאשה הזאת ילדנו ביום אחד. אני ילדתי בן והיא ילדה בת, ומרוב פחדה מבעלה ותקם בתוך הלילה ותקח את בני מאצלי, ואמתך ישנה, וחשכיבהו בחיקה, ואת בתה השכיבה אותה בחיקי. ואקום בבקר לכבס את בני מטנפון, והנה בת. ותאמר אשת המשנה: לא אדוני, כי היא בתה וזה בני. וזאת אומרת; לא, כי זה בני וזאת בתה. ויהי כאשר שמעו השרים והשופטים את הדברים ולא מצאו מענה וירשיעו את הנשים, והיו כל יום הולכים ובאים למשפט ולא מצאו מענה. ויאמר המלך לנשים לפני השופטים והשרים: לכו אל אליא היאודי יועצי, וכל אשר יאמר לכן תעשו. וישכימו בבקר לפני הרב בדיואן המלך, וכל העם נצב עליו מהשרים ומהסגנים ומעם הארץ לשמוע חכמת הרב בזה המשפט, ויסדרו טענתם לפני הרב. ויצו הרב להביא שתי אשיות¹⁹ זכות ויפות ונקיות רק יהיו במדה ובמשקל ובמשורה ויעבירו אותם בכף מאזנים, ויעשו כן. ויאמר להם הרב, שכל אחת תחלוב דדיה באשישה אחת, ויעשו כן. ואח"כ שקלו אותם במאזנים פעם שנית, וימצאו את החלב שבאשישה של אשת עם הארץ כבדה מחברתה. ויאמר הרב אל אשת [ב127] המשנה: תני לה את הילד הנולד וקחי את בתך, היא אמו, ואל תפחדי מבעליך (!). ולכי ואני אצוה עליך. וישמעו כל העם והשרים והסגנים את המשפט אשר שפט הרב, כי נתן טעם בדבריו והביא לו כמה ראיות, ובחנו דבריו, כי חלב הזכר כבד מחלב הנקבה, וראו כי חכמת אלקים בקרבו לעשות משפט. ומאותו היום היה אהוב בעיני המלך והשרים. וימת זקן ושבע ימים, ואחריו לא קם כמוהו. ונתבטל המנהג.²⁰ והוא ז"ל חבר ספר שאלות ותשובות וביאורים על רש"י ז"ל.

סי' עבד אלסלים אפנדי, [סימן] קקי"ב. ולאחר ימים, היה תלמיד חכם אחד

87 מס מאד (=תמיד) | 88 מס אחד (=א') | 99 מס אליה | 105 מס בכף מאזנים

19 גביעים מזכוכית.
20 של הישיבה בדיואן.

בקושטנטינא וחזר לדת ישמעאל ויסוכ את שמו עבד אלסלים אפינד"י.²¹ אמנם היה למחסה ולמסתור לישראל בעת צרתם ובטל מעליהם כמה גזירות קשות ורעות, עד כי קרא על עצמו וגם במכתב שלח לעם בני ישראל לאמר וגם רשע ליום רעה,²² ופי' הוא זה הפסוק על עצמו, כי הקב"ה עשה אותו רשע כדי להגין על עם בני ישראל ביום רעה.

יחוס רבני קושטנטי, [סימן] קקי"ג. ונחזור לעניינינו. הר' אהרן בר אביי.²³ הר' יצחק בר שמואל.²⁴ הר' אשר בר יצחק הכהן.²⁵ הר' אברהם י' יעיש.²⁶ הר' אברהם ירושלמי.²⁷ הר' יצחק קארו בעל תולדו' יצחק.²⁸ הר' שמואל חקאן הלוי.²⁹ הר' יצחק דון דון.³⁰ אלו היו מיוצאי ספרד. י' יחיא בעל ס' אהלי תם.³¹ הר' אליא קאפסאלי בעל דבי אליהו, והוא ספר דברי הימים והלכות מלכי"ם ומלחמותיהם אשר ממנו לקטתי שנים שלשה גרגרים.³² הר' שמואל יפה בעל ס' יפה תאר ויפה מראה עם יפה עינים וטוב רואי.³³ הר' יוסף י' לב שחבר ספרי

117 מס ופירש | 118 מ (רעה) וה' יעשה הטוב לעמו ישראל אמן | 122 ספ ליחא י' יחיא בעל ס' אהלי תם | 123 ס קפסאלי | 125-126 ספ ליחא הר' יוסף — בן יקר

- 21 לא זוהה.
- 22 משלי טז, ד.
- 23 רבו של קהל ניגרופונטי בתקופה שלאחר הכיבוש העות'מאני של קושטא. ראה שו"ת מהרי"ק, סי' פג.
- 24 ר' יצחק אלתירנו, רבו של ק"ק איטליאני באותו זמן.
- 25 ר' אשר אשכנזי, רבו של קהל אשכנזים באותו זמן.
- 26 מתלמידי הרא"ם. מגיה ספרים בראשית המאה ה-16 (נזכר בשו"ת הראם, סי' טו, יז, יח, כח).
- 27 רב ממוצא רומניוטי. עסק בהדפסת מחזור רומניא (ויניציא ש"ל). ראה רוזאניס, ב, עמ' 14.
- 28 מחכמי ספרד בדור הגירוש, תלמידו של ר' יצחק קנפנטון ודורו של ר' יוסף קארו. חיבורו: תולדות יצחק, פירוש על התורה, קושטא רע"ח.
- 29 הדפיס את שו"ת הריב"ש, קושטא ש"ז. נזכר בשו"ת תומת ישרים (לקמן הערה 31), סי' קיו.
- 30 חכם בן דור הגירוש, השתקע באיטליה, ואחר כך עבר לקושטא. נזכר בשו"ת תומת ישרים, סי' קמו.
- 31 ר' תם בר דוד אבן יחיא (1470-1542), יליד ליסבון, רופאו של הסולטאן סולימאן הראשון. לאחר פטירת הרא"ם היה מן הבולטים שבחכמי קושטא. ספר תשובותיו אהלי שם נדפס עם כתבי בנו בקובץ תומת ישרים (ויניציא שפ"ב).
- 32 (1485-1555 ?) היה רבה של העיר קנדיאה, ושימש גם ראש הקהילה שם. מלבד חיבורו ההיסטורי סדר אליהו וטאט ('דבי אליהו') הניח בכתב-יד חיבורים רבים בהלכה, במוסר ובדרוש. ראה בניהו, קפשאל, עמ' עג-קלד.
- 33 חכם ממוצא אשכנזי, תלמידו של ר' שמואל סבע. סיים בשנת שנ"ז את חיבורו, יפה תואר, פירוש לספר בראשית.

ש"ת.³⁴ הר' יאושע צונצין.³⁵ הר' חנניא נ' יקר.³⁶ הר' אליהו נ' חיים דורש טוב לעמו בתורת משה וספר שאלות ותשובות.³⁷ הר' יוסף מטרנאני בעל ש"ת וספר צפנת פענח דרושים על התורה.³⁸ הר' משה ארוך.³⁹ הר' מרדכי הכהן.⁴⁰ הר' גדליא חיון.⁴¹ הר' דוד הכהן.⁴² הר' שמואל די קוריאל.⁴³ הר' שלמה קארו [128א] בן הגאון מוהר"י קארו ז"ל והיה ממונה על נתינת גיטין וחליצות.⁴⁴ הר' דוד אגוזי.⁴⁵ הר' אליא הלוי.⁴⁶ הר' אברהם נ' ג'אמיל.⁴⁷ הר' שמואל סבך.⁴⁸ הר' גבריאל אליא.⁴⁹ הר' אלעזר נ' נחמיאש.⁵⁰ הר' יצחק אשכנזי.⁵¹ הר' ירמיה מוורוגנטו.⁵² הר' יחיאל באסן.⁵³ הר' שמואל נ' וילייסיד.⁵⁴ הר' יוסף הכהן. הר'

126 בגליון ב הר' יחיאל גינדי(?) | 127 ב שו' 122 ש"ת; בס מקומו של הר' יוסף מטרנאני שונה מסדר החכמים שלפניו | 128 ליתא דרושים על התורה | 129-128 ספ ליתא הר' גדליא חיון | 131 בס אליה; ב סבכ | 132-133 ירמיה מאכרוגונאטו, ר' שמריא שרכיט הזהב (נוסף)

- 34 1500-1580 (?) דיין בשאלוניקי. לאחר מכן עמד בראש ישיבה של דונה גראציה מנדס בקושטא. חיבורו: שו"ת מהריב"ל.
- 35 חכם בקהל מיורקא שבקושטא. נפטר בשנת שכ"ט. מחבר שו"ת נחלת יהושע, קושטא תצ"א.
- 36 תלמידו של ר' יוסף בן לב. דיין במחצית השנייה של המאה ה-16.
- 37 1530-1613 (?) חכם רומניוטי יליד אדריאנופול עבר לקושטא, וכיהן בה כדיין וכפוסק. תשובותיו: שו"ת הראנ"ח, שו"ת מים עמוקים; דרשותיו: הנותן אמרי שפר.
- 38 מהרי"ט (1567-1639), (בנו של מבי"ט), יליד צפת, תלמידו של ר' שלמה שאגיס. יצא בשנת ש"ס בשליחות עירו לתורכיה, ואז השתקע בקושטא. נחשב לגדול רבניה בדורו.
- 39 דיין הנזכר בשו"ת מהרי"ט, ב, סי' כג (בשנת ש"ט).
- 40 ר' מרדכי בן שבתי הכהן, מקובל מתלמידי ר' ישראל די קוריאל ורבו של ר' בצלאל אשכנזי.
- 41 מרבין תורה בקהל פורטוגל במחצית הראשונה של המאה ה-16. ראה שו"ת רשד"ם, או"ח, סי' לג.
- 42 פוסק חשוב. רשד"ם כינהו 'גאון בדורנו' (שם, חו"מ, סי' שט"ו). עיקר מושבו היה בקורפו.
- 43 לא זוהה.
- 44 סופר בקושטא בבית דינו של מהרי"ט (לעיל הערה 38).
- 45 רבם של הרומניוטים בראשית המאה ה-16. ראה קונפורטי, דף מח ע"ב.
- 46 נזכר בשו"ת תומת ישרים (לעיל הערה 30), סי' כא, כב.
- 47 לא זוהה.
- 48 נזכר בשו"ת רשד"ם, חלק יורה דעה, סי' קע.
- 49 מתלמידי רדב"ז. רב בכרוסה ובקושטא במחצית הראשונה של המאה ה-16.
- 50 ר' אלעזר בן הדריאל נ' נחמיאש נזכר בשו"ת ראנ"ח (לעיל הערה 37), סי' נא; שו"ת מים עמוקים, סי' נח.
- 51 נזכר בשו"ת דברי ריבות, סי' ה.
- 52 יליד קנדיה, תלמידו של ר' יוסף קארו בצפת. ואחר כך היה לרב בקושטא, בזמנו של מהרי"ט (לעיל הערה 38). ראה קונפורטי, קה"ד, דף מח ע"ב.
- 53 1550-1625) יליד רודוס, מגדולי חכמי קושטא. ראה קונפורטי, קה"ד, דפים מד ע"א, מח ע"א-ע"ב ועוד.
- 54 יליד ניקופול, מגדולי רבני קושטא בזמנו של מהרי"ט, רבו של ר' משה כנבנשת.

יום טוב ו' יעיש.⁵⁵ הר' אברהם אליגרי, שמח"ה לאיש במענה פיו, שחבר תפלה אחת כמו כתר מלכות, והיא בנויה על ל"א מלכים וכל בית מתחיל במלך ומסיים במלך, וקרא שמו כבוד מלכות.⁵⁶ ה"ר ברוך ו' יעיש בעל מקור ברוך והוא פי' על שיר השירים.⁵⁷ הר' ברוך ו' חיים.⁵⁸ הר' יאודה אף נעים.⁵⁹ הר' אברהם שרביט הזהב.⁶⁰ הר' אהרן קופינו. הר' משה ו' שנגי.⁶¹ הר' ברוך אשכנזי.⁶² הר' יוסף ו' שנגי.⁶³ הר' יצחק איספאניא הרופא.⁶⁴ הר' צמח הנרבוני נפטר בירושלם תוב"ב.⁶⁵ הר' יצחק בר ששון.⁶⁶ הר' משה אלבסן.⁶⁷ הר' אליא אביי.⁶⁸ הר' מאיר יצחק.⁶⁹ הר' אליעזר ו' שושן.⁷⁰ הר' ישעיא מטראני.⁷¹ הר' יאושע בנבנשת בעל שדה יאושע על תלמוד ירושלמי.⁷² הר' חיים בנבנשת אחיו בעל כנסת הגדולה אשר אסף וקבץ על ד' טורים.⁷³ הר' משה בנבנשת בעל פני משה והוא ס' ש"ת.⁷⁴ הר' יום טוב ו' יקר.⁷⁵ הר' יוסף הכהן חסיד.⁷⁶ הר' חיים אלגאזי

134 יוסף (יום טוב); (יעיש) הר' אבהמון (!) המון | 136 בס פירוש | 138 (קופינו) הר' חיים אלפאנדארי (נוסף) | 140 ליחא בר (ששון); ב באסן; ס אליה | 141 שושין | 144 בס ספר שאלות ותשובות; ספ ליחא הר' יום טוב — הכהן חסיד

- 55 ר' יוסף ור' יום טוב, בני דורו של ר' שמואל, נזכרו בשו"ת ר' מאיר די בוטון, סי' א, כא, מג, מט.
56 בן זמנו של מהרי"ט. שם חיבורו: לב שמח.
57 רב בעל נטייה מחקרית, שתרגם ספרים רבים מערבית ומלטינית לעברית. חיבורו: מקור ברוך, פירוש לשיר השירים, לקהלת ולאיוב.
58 לא זוהה.
59 לא זוהה.
60 לא זוהה.
61 ר' אהרן ור' משה הם בני זמנם של החכמים הנזכרים בהערה 54-55 לעיל.
62 בן זמנו של ר' תם אבן יחיא (לעיל הערה 31). נזכר בתשובותיו, סי' מר, מה, קצה.
63 נזכר בשו"ת מבי"ט, ג, סי' רז.
64 בן דורו של מהרי"ט. עלה בסוף ימיו לירושלים. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מט ע"א.
65 מרביץ תורה, חבר בית דינו של מהרי"ט.
66 נזכר בשו"ת מהרי"י בן לב, ב, סי' ז בשנת שנ"א.
67 לא זוהה.
68 פוסק בן המאה ה-17. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף נא ע"ה.
69 בן דורו של מהרי"ט. ראה שם דף מח ע"ב.
70 צ"ל ר' אליעזר ששון. בן דורו של מהרי"ט. ראה שם, שם.
71 פוסק ומקובל. עלה לירושלים, ומשם ירד למצרים. חברו ללימודים של ר"ד קונפורטי בישיבת ר' אברהם סכנדרי בשנת ת"ה. ראה שם, דף נא ע"א.
72 אחיו הבכור של ר"ח בנבנשת ותלמידו של מהרי"ט. נפטר סמוך לשנת 1671.
73 (1600-1673) פוסק ומחבר, רב בקהילות קושטא, שאלוניקי ואיזמיר.
74 קרובם של האחים בנבנשת הנ"ל. ספרו פני משה נדפס בקושטא תל"א.
75 בן זמנו של ר' משה בנבנשת. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף נא ע"ב.
76 לא זוהה.

145 בעל נתיבות משפט על רבינו ירוחם.⁷⁷ הר' משה אף נעים.⁷⁸ הר' יחיאל הכהן הקטן.⁷⁹ הר' שלמה ן' מובחר.⁸⁰ הר' יום טוב ברכינייא.⁸¹ השר כה"ר אהרן המון רופא סולטן סלים.⁸² הר' נסים אגוזי.⁸³ הר' אברהם אשכנזי.⁸⁴ הר' מאיר די בוטון בגאליפול.⁸⁵ הר' שמואל הלוי.⁸⁶ הר' שמואל עדילה, וימת שמואל"ל בגליל העליון צפת תוב"ב.⁸⁷ הר' כלב שמואל.⁸⁸ ובאיזמיר הר' יוסף אישקאפה בעל ראש יוסף.⁸⁹ הר"ר חיים בנבנשת בעל כנסת הגדולה הנז' בין רבני קוש',⁹⁰ 150 הר' אברהם איספאנייא.⁹¹ הר' מיכאל הכהן.⁹² הר' שלמה אברהם הכהן.⁹³ הר' בנימין מלמד.⁹⁴ הר' יאושע עזריא.⁹⁵ הר' אהרן לפפא.⁹⁶ כברוסה: הר' אברהם

145 ס (משפט) שעשו; ס (ירוחם) בעל אדם וחוה; ב (הכהן) באסן; (אף נעים) הר' אהרן יצחקי | 146 ס כר מנין (=ברכינייא) פ ליתא | 147 ליתא רופא סולטן סלים | 148 ספ בגאליפולי (הר' שמואל)

- 77 מתלמידי מהרי"ט. נפטר בחיי רבו, כ" 1629. ראה שם דף נא ע"א.
78 לא זוהה.
79 לא זוהה.
80 ר' שלמה בן מאיור(?), ראש ישיבה במחצית הראשונה של המאה ה-17. ראה שם דף מו ע"א.
81 לא זוהה.
82 רופאו של הסולטאן סלים הראשון. אהרן המון ליווה אותו במסע כיבוש מצרים בשנים 1516-1517.
83 ראה הד, המון, עמ' 155.
84 לא זוהה.
85 נזכר בשו"ת רשד"ם, חלק אבן העזר, סי' קד; חו"מ, סי' לו.
86 בנו של ר' אברהם די בוטון, בעל לחם משנה. היה מרכיץ תורה בגאליפולי במחצית הראשונה של המאה ה-17.
87 תלמיד מהרי"ט, חי במחצית הראשונה של המאה ה-17.
88 תלמיד מהרי"ט. חתום עמו על קבלת עדות בשנת שפ"ה. בשנת 1668 היה אב בית דין בצפת.
89 נזכר בשו"ת תורת אמת, סי' לו.
90 (1570-1662) עמד בראש ישיבה בשאלוניקי עיר הולדתו ובאיזמיר. שתי צבי נמנה עם חלמידיו, והרב התיר את דמו בעת שהלה הכריז על משיחיותו. חיבורו ראש יוסף, פירוש על השולחן ערוך, איזמיר תי"ז.
91 לעיל הערה 73.
92 נפטר בשנת שצ"א בשאלוניקי. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מד ע"א.
93 נזכר בשו"ת מהריט"ץ החדשות, סי' כה.
94 נזכר כשיירי כנסת הגדולה, או"ח, סי' ח.
95 מרכיץ תורה באיזמיר. נפטר במגנסיה בשנת 1677.
96 רב ודיין, נפטר בשנת 1647.
97 תלמידים של ר' אברהם מוטאל ומהרי"ט. מרכיץ תורה במגנסיה, ואחר כך באיזמיר. נפטר בשנת 1667.

אלגאזי.⁹⁷ הר' יוסף גאנסו.⁹⁸ הר' שמואל סאגיש.⁹⁹ הר' אברהם גאנסו.¹⁰⁰
 באדריאנופול: הר' יעקב עובדיא.¹⁰¹ הר' אליא עובדיא.¹⁰² הר' יאודה ביטון
 155 ונפטר בקושטנדינה.¹⁰³ הר' יעקב דנון.¹⁰⁴ הר' שמעון פנחס.¹⁰⁵ הר' אברהם
 אמיגו, ויגוע וימת אברהם בשיבה טובה בירושלם תוכ"ב.¹⁰⁶ בסופיא"ה: הר"ר
 אישתרוק נ' שנגי, ונפטר בירושלם.¹⁰⁷ הר' מבורך חיים גאליפפה.¹⁰⁸
 בבילוגראדו הר"ר יאודה לירמה.¹⁰⁹ הר' שמחה הכהן.¹¹⁰

152-158 ספ ליתא כברוסה — שמחה הכהן

- 97 אביו של ר' שלמה אלגזי. נפטר בשנת 1699.
 98 רב ומשורר. עלה לירושלים, ונפטר בה בשנת 1640.
 99 לא זוהה.
 100 לא זוהה.
 101 בנו של ר' חיים עובדיה. על אביו ראה לקמן, רבני שאלוניקי, הערה 12.
 102 בן המאה ה-17. נזכר בשו"ת גנת ורדים לר' אברהם הלוי.
 103 דיין הנזכר בשו"ת מהרי"ט ג (חושן משפט), סי' קב, קג.
 104 לא זוהה.
 105 לא זוהה.
 106 (1610-1638 לערך) רב ופוסק בעיר הולדתו אדריאנופול. עלה לירושלים, ועמד בראש הישיבה
 שייסדו האחים ויגה. נחשב פוסק ודרשן חשוב. ממתנגדיו התקיפים של שבתי צבי.
 107 (1570-1643) יליד ניקופול. משנת הש"ן חכם בקהל הספרדים וראש ישיבה בסופיה. עלה לירושלים
 באחרית ימיו. ראה עמאר, אישתרוק, עמ' 11-17.
 108 חתם על איגרת קושטא לאיזמיר בזכות האמונה כשבתי צבי משנת תכ"ו (1666). נפטר בשנת תל"ז
 (1677). ראה ששפורטס, עמ' 133-135; בניהו, תנועה, עמ' תעב.
 109 פוסק בן המאה ה-17, תלמידו של ר' יחיאל בסאן. תשובותיו: פליטת בית יהודה, ויניציאה ת"ז.
 110 תלמידו של ר' יהודה לירמא.

רבני שאלוניקי

[128ב] יחוס רבני שאלוניקי וסיפור הר' פאסי, [סימן] קק"ד. הר' אליעזר השמעוני.¹ הר' אליעזר ארוביס.² הר' יעקב ׳ן חביב בעל עין יעקב.³ הר' שלמה לבית חזן.⁴ הר' יוסף ׳ן לב בעל הפסקים הנז' בין רבני קושט'.⁵ הר' לוי ׳ן חביב בעל ש"ת, ועלה לארץ הצבי, בנו של הרב מוהר"י ׳ן חביב בעל עין יעקב.⁶ הר' יוסף פאסי⁷ איש תם וישר, והיה כמעין המתגבר בחכמה, אמנם היה איש תם במעשיו והיה המפתח של הארגז שלו תלוי עליו בצוארו. פעם אחת הוצרך לפתוח הארגז שלו ושחה בצוארו לארץ כדי לפתוח הארגז במפתח שהיה תלוי עליו, אמר לו תלמידו: מורי ורבי, למה יצטער האדון כל כך בפתיחת הארגז? אחד משלש דברים יכול האדון לעשות: או תקשור המפתח חבל בחבל משיחה במשיחה ויהיה נקל לפותחו ולא תשחה לארץ, או תפרוק עולו מעל צוארך בשעה שאתה רוצה לפותחו, או אני אשא עול הארגז על ידי בשעה שתרכזה לפותחו גם כן. וכשמוע הרב דברי התלמיד ערכו לו אלו הדברים לחכו, ואמר: ברוך שנתן מחכמתו ליראיו, מובטח אני שיהיה מורה הוראות בישראל. ק"ו ומה אם בדברי דעלמא פי' א' מג' דרכים, בדברי תורה על אחת כמה וכמה טובה כפולה, יהי רצון שזכותו יגן עלינו ועל עמו ישראל אנס"ו. הר' יוסף ׳ן יחיא.⁸

2-1 סאלוניקי, מכאן ואילך שינויי הנוסחאות על פי ב בלבר | 2 וסי' הר"י (פאסי) ז"ל | 3 פ ליחא בעל עין יעקב | 4 ליחא הנז' בין רבני קושט' | 5 בנן | 9 בפתיחתך | 11 לפתחו; פ צואריך | 14 קל וחומר; ליחא ומה | 15 פ עאכ"ו

- 1 רבו של קהל האשכנזים, ואחר כך של קהל קאטאלן. בן זמנו של הרא"ם. חתם על הסכמות העיר עד רפ"ט (1529). ונפטר ב-1530. ראה שו"ת הרא"ם, סי' מו; דאנון, עמ' 262-264.
- 2 בן למשפחת פרנסים ומנהיגי קהל במאה ה-17. ראה עמנואל, עמ' 278 (367), 637 (832).
- 3 ממגורשי ספרד, תלמידו של ר' שמואל ואלנסי. מרביץ תורה בק"ק קלבריה, ואחר כך בק"ק גירוש. נפטר בשנת 1516. חיבורו עין יעקב, ילקוט האגדות שבתלמוד, שאלוניקי רע"ו.
- 4 בנו של ר' אברהם לבית חזן, רב בקהל סיציליה. חתם על הסכמות העיר בשנים שי"ב-שכ"ח. נפטר בשנת 1570. ראה דאנון, עמ' 108, 116, 252-257; מלכו, הסכמות, עמ' לב-לה. המידע בדבר חתימותיהם של החכמים דלקמן על הסכמות שאלוניקי שאוב ממאמריהם של דאנון ו/או של מלכו, ולפיכך אלה לא יצוינו עוד בפרק זה.
- 5 חתם על הסכמת העיר לפני שנת שי"ד (1554). בן ראה לעיל בפרק רבני קושטנינא, הערה 34.
- 6 נולד בספרד לפני 1480, יצא עם המגורשים והגיע לשאלוניקי. מחבריו של ר' יוסף טאיטאצאק. עלה לירושלים לאחר פטירת אביו, ועמד בראש חכמיה עד פטירתו (אחר שנת 1541).
- 7 ממגורשי ספרד, תלמידים של ר' יצחק אבוהב ודון יצחק אברכנאל. עמד בראש ישיבה גדולה בשאלוניקי, ואחר כך באדריאנופול. מרביתו של ר' משה בן יוסף מטראני (=מבי"ט).
- 8 נזכר בשו"ת רשד"ם, חו"מ, סי' מא (בשנת רצ"ד 1594).

הר' שלמה מטראני.⁹ הר' יוסף טאייטאצאק בעל ש"ת, והיה לו מגיד.¹⁰ הר' שמואל אלמושיני.¹¹ הר' חיים די בוצל בעל ס' באר מים חיים על דרך הנסתר.¹² הר' אברהם סיראלון.¹³ הר' מאיר נ' עראמה.¹⁴ הר' שלמה טאייטאצק.¹⁵ הר' יאודה בנבנשת.¹⁶ הר' חיים עובדיה.¹⁷ הר' שמואל טאייטאצק.¹⁸ הר' בנימין הלוי אשכנזי.¹⁹ הר' מאיר בנבנשתי בעל אות אמת.²⁰ הר' יצחק בדרשי.²¹ הר' עקיבא הכהן.²² ההר' (!) שמואל די מדינה הנקרא הרשד"ם בעל ש"ת.²³ הר' יצחק אדרכי בעל דברי ריבות ודברי שלום.²⁴ הר'

17 טאייטאצק | 18 ע"ד | 20 עובדיה | 21 בנבנשת

- 9 בנו של מבי"ט(?).
- 10 (1470-1550 לערך) יליד קאסטיליה. עמד בראש ישיבה גדולה בשאלוניקי, ואחר כך בקושטא. בין גדולי תלמידיו: ר"מ אלשיך, ר' שמואל די מדינה, ר' יצחק אדרכי. חתם על הסכמות העיר בשנים רע"ד-רצ"ג. השו"ת שלו יצאו תחת השם פסקי הגאון מהרי"ט (מהדורת בניהו, ירושלים תשמ"ז).
- 11 ממגורשי ספרד, מרביץ תורה בקהל אראגון במשך ארבעים שנה. חתם על הסכמות העיר בשנים רצ"ג, ש' (1533, 1540). נפטר בשנת 1551. ראה עמנואל, עמ' 121-122 (270).
- 12 ר"ח עובדיה, מרביץ תורה בקהל קאטאלאן. חתם על הסכמות העיר משנות הארבעים והחמישים של המאה ה-16. נפטר לפני 1527.
- 13 מקובל וראש ישיבה בק"ק איבורה, תלמידו של ר' יוסף פאסי. חתם על הסכמות העיר בשנים שי"ב-שכ"ו.
- 14 בנו של ר' יצחק עראמה בעל עקדת יצחק. מרביץ תורה בקהל אראגון בזמנו של ר' אלעזר השמעוני (לעיל הערה 1). ראה שו"ת דברי ריבות, סי' צט.
- 15 אביו של ר' יוסף טאייטאצק. נפטר לפני שנת רפ"ט (1529). ראה עמנואל, עמ' 45 (57).
- 16 דיין בן זמנו של ר' אליעזר השמעוני. ראה אסף, מקורות, עמ' 209-215.
- 17 ראה הערה 12 לעיל.
- 18 אחיו של ר' יוסף טאייטאצק. רב בקהל עץ חיים. חתם על הסכמות העיר בשנים שי"ב-ש"ך.
- 19 רבו של קהל אשכנז. פעל למען כלל הקהלים שבעיר. חתם על הסכמותיה בשנים שי"ב-שט"ו. נפטר סמוך ל-1559. ראה עמנואל, היסטוריה, עמ' 159-164.
- 20 לא זוהה (על משפחת בנבנשת בשאלוניקי ראה עמנואל, עמ' 927 [מפתח]).
- 21 דיין, נפטר בשנת ש"ל (1570). ראה עמנואל, עמ' 146 (335).
- 22 נזכר בשו"ת בית יוסף, סי' ח (בשנת רצ"ב 1532).
- 23 (1505-1589) תלמידם של ר' יוסף טאייטאצק ורלב"ח, חכם בקהל גירוש ובקהל ליסבון. מראשי רבני העיר חתם על הסכמותיה בשנים שי"ב-שמ"ה. ראה בורנשטיין, רשד"ם, עמ' ז-סח.
- 24 (1515-1584 לערך) חברו של רשד"ם. בצעירותו היה מרביץ תורה בקהל ליסבון. משנת שי"ב (1552) חכם בקהל שלום עד לפטירתו. חתם על הסכמות העיר בשנים שט"ו-שמ"ד. חיבוריו: שו"ת דברי ריבות, שאלוניקי שמ"ב; דרשות דברי שלום, שאלוניקי שמ"מ. ראה עמנואל, עמ' 159-160 (364-365).

שלמה הכהן הנקרא מהרש"ך בעל ש"ת.²⁵ הר' מרדכי מאטאלון.²⁶ הר' יעקב טאייטאצק.²⁷ הר' דניאל פרחיא הכהן.²⁸ הר' יעקב סמו"ט.²⁹ הר' משה עובדיא.³⁰ הר' אליא עוזיאל.³¹ הר' [129א] משה נ' יעיש.³² הר' משה אלמושינו בעל מאמץ כח וידי משה ועיני משה וספרים אחרים.³³ הר' שלמה הלוי בעל חשק שלמה ודברי שלמה וספרים אחרים.³⁴ הר' יצחק לבית הלוי בנו.³⁵ הר' שלמה לבית הלוי בנו בעל הש"ת.³⁶ הר' שמואל קלעי בעל משפטי שמואל.³⁷ הר' יעקב נ' עראמה.³⁸ הר' שמואל פלורינטיין.³⁹ הר' אהרן נ' חסון.⁴⁰

26 ליתא משה נ' יעיש

- 25 (1601-1520 לערך) רב במונאסטיר, ואחר כך רבו של קהל גירוש. ראה עמנואל, עמ' 180-181 (410).
- 26 חברים של רשד"ם ושל ר"י אדרכי. מרביץ תורה בקהל 'קאלאבריה ישן'. חתם על הסכמת העיר בשנים ש-של"א. נפטר בשנת ש"ם (1880). ראה עמנואל, עמ' 154-155 (354).
- 27 בנו של ר' שמואל טאייטאצק (לעיל הערה 18). חתם על הסכמות בשנים שכ"ב-שמ"ה. ראה עמנואל, עמ' 136.
- 28 רב בקהל איטליה. פילוסוף, רופא ותוכן. חתם על הסכמות העיר בשנים רצ"ג, שט"ו, ש"ך-של"א (1571-1560). ראה קונפורטי, לה ע"א.
- 29 ר' יעקב פירמון, רבו של מהרש"ך (לעיל הערה 25). סמו"ט הוא כינויו המיוסד על סור מרע ועשה טוב. רב בקהל קייאנה, ואחר כך בפאטראס. חתם על הסכמות העיר בשנים ש"י-ג-שכ"ו (1566-1553).
- 30 רבו של קהל קאטאלאן. בן זמנו של רשד"ם; נזכר בתשובתו אר"ח סי' ק"ד. ראה עמנואל, עמ' 145 (330).
- 31 מנכבדי העיר אמטוס לזויטאנוס. חי בשאלוניקי בשנים 1559-1568. עליו ועל משפחתו ראה עמנואל, עמ' 139-141 (320).
- 32 הרביץ תורה בקהל מאיור, חברו של ר' יוסף טאייטאצק. חתם על הסכמות העיר בשנים רצ"ג-ש"ד. נפטר אחרי 1554. ראה עמנואל, עמ' 124 (276).
- 33 (1581-1518) מרביץ תורה בקהלים פולייא, גירוש, קאטאלאן ונוה שלום. חבר בית דינו של רשד"ם. חתם על הסכמות העיר בשנים ש"ב-של"א (1570-1552). ראה בניהו, עמ' 95-120.
- 34 (1600-1532) רב בקהלי איבורה, עץ חיים ופרובאנס וראש ישיבה. חברו של רשד"ם; חתם עמו על הסכמות העיר בשנים של"ד-שע"ז. חיבוריו: חשק שלמה, פירוש לישעיהו, שאלוניקי ש"ד; דברי שלמה, ויניציאה שנו"ו. ראה הקר, הלוי, עמ' 43-44.
- 35 ראש ישיבה בקהל עץ חיים. ראה קונפורטי, קוה"ד, לח ע"ב; מר ע"א.
- 36 עמד בראש הישיבה של קהל עץ חיים. נפטר ב-1635. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מו ע"ב.
- 37 דיין בן זמנם של מהרש"ק ורשד"ם. ראה שו"ת דברי ריבות, סי' קו.
- 38 בנו של ר' מאיר עראמה (לעיל הערה 14). מרביץ תורה בקהל אראגון. חתם על הסכמות העיר בשנת שס"ג.
- 39 ראש ישיבה בקהל שלום, תלמידו של ר' שלמה הלוי השני. נפטר בשנת 1615. ראה קונפורטי, דף מד ע"א; עמנואל, עמ' 197 (448).
- 40 ראש ישיבה ודיין במחצית השנייה של המאה ה-16 ובראשית המאה ה-17. פסקיו מצויים בכ"י בודליאנה (נויבאואר, מס' 830). ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מג ע"א.

הר' אהרן ששון בעל ש"ת, והוא היה אח"כ מרבני קושטנדינה ונפטר שם.⁴¹ הר' אברהם די בוטון בעל לחם משנה ולחם רב.⁴² הר' יוסף ן' עזרא בעל עצמות יוסף ומשא מלך.⁴³ הר' שמואל חיון בעל בני שמואל.⁴⁴ הר' שמעיא די מדינה, ונפטר בוניציאה.⁴⁵ הר' שבתי יונה בעל שי למורא.⁴⁶ הר' חיים שבתי בעל ש"ת.⁴⁷ הר' אליא רוסאנו.⁴⁸ הר' שמואל הכהן פרחיא.⁴⁹ הר' יוסף לבית לוי.⁵⁰ 35
הר' שלמה ן' חסון.⁵¹ הר' אשר כהן ן' ארדוט.⁵² הר' מרדכי קלעי.⁵³ הר' ברוך קלעי אחיו, בעל מקור ברוך ספר שו"ת.⁵⁴ הר' אברהם מוטאל.⁵⁵ הר' יעקב רוביו.⁵⁶ הר' לוי קוזיין בעל עליית קיר קטנה.⁵⁷ הר' שלמה מאטאלון.⁵⁸ הר'

פ ליתא והוא היה — ונפטר שם | 34 פ ליתא ונפטר בוניציאה | 37 ס' ש"ת

- 41 חתנו של ר' שלמה הלוי (לעיל הערה 34) ותלמידו של ר' מרדכי מאטלון (לעיל הערה 26). ראה קונפורטי, שם.
- 42 בן זמנו של ר' אהרן ן' חסון. חיבוריו: לחם משנה, חידושים על משנה תורה לרמב"ם; לחם רב, שו"ת. ראה קונפורטי, שם.
- 43 תלמיד רשד"ם, רב בסופיה. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מג ע"ב.
- 44 נכד רשד"ם ותלמיד ר' אברהם די בוטון. נפטר בשנת 1608. חיבורו בני שמואל (=שו"ת) ראה עמנואל, עמ' 187-188 (425).
- 45 נכד רשד"ם. חתם על הסכמות בעיר בשנת ש"ו. היגר לוונציה, וכיהן שם כאב"ד. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מג ע"ב.
- 46 תלמידם של ר' אהרן ששון ושל ר' אברהם די בוטון. חיבורו: שי למורא, פסקים וחידושים על סוגיות הש"ס. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מז ע"א.
- 47 ראש ישיבה בקהל שלום. חתם על הסכמות העיר בשנים ש"ו-ש"ז, ועמד בראש רכניה משנת 1638 עד פטירתו ב-1647. ספר השו"ת שלו: תורת חיים. ראה עמנואל, עמ' 298-301 (685).
- 48 דיין בן זמנו של מהרש"ך (לעיל הערה 25), חותנו של ר' שלמה ן' חסון. חתם על הסכמות העיר בשנים ש"ה-ש"ז. נפטר בשנת 1626. ראה עמנואל, עמ' 245-246 (559).
- 49 בן זמנו של מהרש"ך (לעיל הערה 25). ראה קונפורטי, קוה"ד, דף לט ע"ב.
- 50 אחיו של ר' שלמה לבית הלוי (לעיל הערה 34). חתם על הסכמות העיר בשנים ש"ד-ש"ח. נפטר בשנת 1618. ראה עמנואל, עמ' 212, 216.
- 51 ראש ישיבה, בנו של ר' אהרן ן' חסון (לעיל הערה 40) וחתנו של ר' אליהו רוסאנו. חתם על ההסכמות בשנים ש"ו-ש"ח. נפטר בשנת 1621. ראה עמנואל, עמ' 231-232 (525).
- 52 ראש ישיבה בקהל אראגון, חתנו של ר' מאיר עראמה. חתם על ההסכמות הנ"ל (הערה 50). נפטר בשנת 1645. ראה עמנואל, עמ' 295-296 (681).
- 53 תלמידם של ר' אהרן ן' חסון ושל ר' יצחק פראנקו. ראש ישיבה בקהל פורטוגל יחיאי ומחבר פורה. נפטר בשנת 1646. ראה עמנואל, עמ' 296-297 (682).
- 54 נשא ונתן בהלכה עם ר' אברהם לבית חזן במחצית הראשונה של המאה ה-17. ראה עמנואל, עמ' 72.
- 55 בבחורותו שימש ראש ישיבת ליסבון ישן. רבה הגדול של העיר אחר פטירת ר' חיים שבתאי. חתם על הסכמת העיר בשנת ת"א. נפטר בשנת 1658. ראה עמנואל, עמ' 332-333 (736).
- 56 דיין בשנת ש"ז (1597), ראש רבני העיר הראשון (לפני ר' חיים שבתאי [לעיל הערה 47]). נפטר בשנת 1640. ראה עמנואל, עמ' 284-285 (654).

אברהם יצחקי.⁵⁹ הר' חייא אברבנל.⁶⁰ הר' משה בכ"ר שמואל די מדינה.⁶¹ הר' דוד הכהן.⁶² הר' יצחק פארדו.⁶³ הר' מנחם שולם.⁶⁴ הר' דניאל אישטרושה.⁶⁵ הר' יעקב בכ"ר אברהם די בוטון.⁶⁶ הר' אברהם הכהן פרחיא.⁶⁷ הר' חסדאי הכהן פרחיא.⁶⁸ הר' ברוך אנג'ל.⁶⁹ הר' שמואל גאון.⁷⁰ הר' יאודה בנבנשת.⁷¹ הר' יוסף קראסו.⁷² הר' משה בכמהר"ר חיים שבתי זלה"ה.⁷³

39 אבראבנל; בכה"ר (שמואל) | 40 סולם (=שולם); אישטרושה | 41 (די בוטון) זלה"ה | 43 פ ליתא הר' משה בכמהר"ר חיים שבתי זלה"ה

- 57 חבר בית דינם של מהרש"ך ור"י רוביו בשנת שני"ז (1597). על משפחתו ראה עמנואל, עמ' 952 (במפתח); ספרו עליה גג, דרושים על התורה. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מד ע"א.
- 58 אחיו של ר' מרדכי מטלון (לעיל הערה 26). עסק בפילוסופיה. נפטר בשנת 1602. ראה עמנואל, עמ' 181 (411); קונפורטי, קוה"ד, דף לח ע"א.
- 59 חברו של ר' דוד קונפורטי לשיבה. נפטר בשנת 1659. ראה עמנואל, עמ' 329-330 (749); קונפורטי, קוה"ד, דף מד ע"א.
- 60 אב"ד בשנת 1596, מראשי קהל לישכון. ראה קאשטרו, סי' נו; די בוטון, לחם רב, סי' קמ.
- 61 דיין בשנת שני"ו (1596). הדפיס ספרים רבים, ביניהם הוציא לאור בשנית את שו"ת אביו (שאלוניקי שני"ד). נפטר בשנת 1605 לערך. ראה בורנשטיין, רשד"ם, עמ' יט-כ.
- 62 נזכר בשו"ת רשד"ם, או"ת, סי' קצח.
- 63 ראש ישיבה ודרשן בחברת חלמוד תורה במאה ה-17. ראה קונפורטי, קוה"ד דף מה ע"ב.
- 64 ראש ישיבה בקהל לישכון ישן, תלמידו של ר' שבתי יונה. עמד בראש רבני העיר. חתם על הסכמה בשנת תי"א (1651). ראה עמנואל, עמ' 378 (854).
- 65 ראש ישיבה בקהל פורטוגל יחיא, תלמידם של ר' יצחק פראנקו ושל ר' מרדכי קלעי ורבו של ר"ד קונפורטי. חתם על הסכמת העיר בשנת תי"א. נפטר בשנת 1654. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף נ ע"ב.
- 66 דיין ומחבר פורה, תלמידו של ר' חסדאי פרחיה. נפטר בשנת 1687. ראה עמנואל, עמ' 450-452 (995).
- 67 ראש ישיבה בקהל איטליה, חתנו של ר' אהרן נ' חסון וחברו של ר' ברוך אנג'ל. עסק גם ברפואה. נפטר בשנת 1668. ראה עמנואל, עמ' 364-365 (825).
- 68 דיין בקהל איטליה ישן. בנו של ר' שמואל פרחיה (לעיל, הערה 49) ומגדולי תלמידיו של ר' חיים שבתי. עמד בראש רבני העיר משנת 1671. נפטר בשנת 1678. ראה עמנואל, עמ' 403-406 (908).
- 69 ראש ישיבה בחברת חלמוד תורה, רבם של ר"ד קונפורטי ור' שמואל פלורנטין. חתם על הסכמת העיר בשנת תי"א. נפטר בשנת 1670. ראה עמנואל, עמ' 371-372 (840); קונפורטי, קוה"ד, דף נ ע"ב.
- 70 חברים של שני הרבנים הנזכרים בהערות 68, 69. עסק בקבלה. חתם על הסכמת העיר בשנת תי"א. נפטר בשנת 1666. ראה עמנואל, עמ' 354-356 (801).
- 71 תלמידו של ר' מרדכי קלעי (לעיל הערה 53) וחברו של ר' דניאל אישטרושה. ראה קונפורטי, קוה"ד, דף נ ע"ב.
- 72 מגדולי תלמידיו של ר' חיים שבתי (לעיל הערה 47). ראה קונפורטי, קוה"ד, דף מד ע"ב.
- 73 דיין וראש ישיבה בקהל שלום. חתם על הסכמות העיר בשנים תי"א, תל"ה (1641, 1675). נפטר בשנת 1685. ראה עמנואל, עמ' 443-444 (979); קונפורטי, קוה"ד, דף נא ע"א.

[חכמי מצרים במאות ה־16 וה־17]

רבני אסכנדריא*

יחוס רבני אסכנדריא, [סימן] קקט"ו. ועתה נתחיל לכתוב שלשלת היחס והמעלה רמה ונשגבה של האשל הגדול סיני ועוקר הרים בר אורין ובר אבהן, 5 הר' אברהם מבית הסופר ידיע סכנדר זלה"ה.¹ הר' יוסף מבית הסופר הזקן מיוצאי ספרד² והיה רופא מובהק ונתיישב באסכנדריא ואחר כך בא פה מצרים,³ וישימו אותו עליהם קהל [129ב] המסתערים לראש ולקצין, וישוב את שמו הר' יוסף סכנדר, וישפוט את ישראל שנים הרבה ונפטר לחיי עד, וישב על כסאו בנו הרופא הר' אברהם סכנדר הזקן. ואחר כך מלך בנו מהר"ר יוסף סכנדר, שעשה הגהות על בעל הטורים והביאו מהר"י קארו ז"ל בחבורו הגדול.⁴ מהר"ר אברהם סכנדר הרופא ולו שלשה בנים: שם האחד אלעזר והשני שמואל והשלישי מהר"ר יוסף סכנדר הדיין.⁵ אמנם הר' אלעזר הוא היה רופא מובהק ועשה הגהות על הרמב"ם ספר היד, ומרוב חכמתו אליו גוים ידרושו בחכמת הרפואה, ועל ידו נפתח הבית הכנסת של ק"ק מסתערב בשנת 15 הש"ס נפשנו בחיים, כי היתה ארבעים שנה סגורה בשנת ש"ה פזורה,⁶ ובהגיע ליחוסו זכור אזכרנו עוד בעה"ת.⁷ הר' אלעזר הנז' הוליד ארבעה בנים. אחד היה אברהם האשל הגדול רב ועצום בישראל ה"ה מהר"ר אברהם סכנדר זלה"ה.⁸ והשני השר המרומם גדול מאד בארץ מצרים הר' אלעזר דמתקרי אבא

6 באסכנדריא ואח"כ | 9 ואח"כ | 10 פ ליתא ז"ל | 12 ליתא הר' | 13 (הרמב"ם) ז"ל | 15 וכשאגיע | 16 פ שלמה בנו, ובגליון הר' אלעזר בנו הנז' | 17 הרב (מהר"ר אברהם)

* אלכסנדריה.

1 ר' אברהם סכנדר בעל הספרייה (לעיל, בהקדמת החיבור עמ' 79, ליד ציון הערה 23).
2 על משפחת אסכנדרני (Escandaran), שהשתקעה בכרצלונה במאה ה־13, ראה בער, תולדות, עמ' 125, 502 (הערה 23); רניי, תעודות מס' 72, 679, 705 ועוד.
3 קהיר.
4 בית יוסף על טור או"ח, סי' לב (שבע מובאות).
5 מבורי קהל מסתערב. ראה לקמן, ליד ציון הערה 62.
6 הש"ס = שנת 1580; ש"ה = שנת 1545 בשני התאריכים ההא היא פרט גדול של האלפים.
7 לקמן, בין ציוני הערות 67-71.
8 ראה לעיל הערה 1 ולקמן בפרק רבני מצרים, ליד ציון הערה 25. הוא נפטר בשנת ת"י (1650).

סכנדר, כמו שקדם אצלנו בסיפור השרים השלוחים במצרים.⁹ השלישי איש
 20 תם וישר הר' עלי סכנדר.¹⁰ הרביעי האיש מש"ה¹¹ עניו מאד וגדול בחכמה
 ובשנים, גבור בארץ יהיה זרעו מלא הגוים יחיו דגן ויפרחו כגפן אמן.¹² הר'
 משה ע' שושן.¹³ הר' יאיר אבירדע.¹⁴ הר' יעקב לבנה.¹⁵ הר' יוסף סאגיש.¹⁶ הר'
 נסים אגוסטרי.¹⁷ הר' שלמה הלוי סכנדר.¹⁸ הר' שמואל ע' יחיא.¹⁹ הר' עזוז
 נחמני.²⁰ הר' משה טיוולי.²¹ הר' ברוך ע' חביב.²² הר' יום טוב מטרנאני.²³ הר'
 25 משה ע' זיזא התוכן.²⁴ הר' משה אגיימאן.²⁵ הר' שלמה ע' עזרא.²⁶ הר' יוסף

22 אבירדע | 25 פ התוכן (בגליון)

- 9 ראה לעיל, בפרק הסולטנים העות'מאנים (ד), בין ציוני הערות 17-19. ר' אלעזר חי עד לראשית המאה ה-17.
- 10 נזכר בשטר מסחרי: 'עלי ע' החכם השלם כמה"ר אלעזר סכנדר' (אוסף מוצרי V. 392).
- 11 נזכר בשטר מסחרי משנת רצ"ו (1586) TS AS 145.222.
- 12 ברכת החיים מעידה, כי צאצאיו של ר' משה היו בני זמנו של סמברי.
- 13 נזכר באיגרת רב"ז מן המחצית הראשונה של המאה ה-16. ראה אסף, מקורות, עמ' 202.
- 14 דיין בקהיר. נפטר סמוך לשנת שפ"ו (1626). ראה שוחטמן, גאויזון, סי' פז; וכן שטר שנכתב לאלמנתו, כ"י פילדלפיה 362 Dropsie College.
- 15 חתם על טופסי מעשה בית דין וקבלת עדות באלכסנדריה בשנים שמ"ח-שס"ה (1588-1605), וצירף הסכמתו לחשובת ר"י רפאיה בשנת שס"ה (1615). ראה שוחטמן, שם, סי' א, סז; קאשטרי, סי' נג, צב, קיד.
- 16 נכדו של ר' יוסף סאגיש, בן דור של ר' יוסף קארו. חתם על טופסי קבלת עדות בשנים שס"ד, שס"ה (1604-1605). ראה אהלי יעקב, סי' צב.
- 17 חתם על הטפסים הנזכרים בהערה הקודמת, וכן מסר עדות בבית-דין בשנת שע"ב (1612). ראה שוחטמן, גאויזון, סי' מו.
- 18 חתם על טופסי העדות הנזכרים בהערה 16. ראה איגרות שנשלחו אליו בתוך ג"ו, עמ' 228-234; TS NS 172.20; ENA NS 31.26.
- 19 חתם על הטפסים הנ"ל. חלמידו של ר' שלמה גאויזון (לקמן הערה 82). ראה שוחטמן, גאויזון, סי' לג (חלק האיגרות).
- 20 חתם על הסכמה לפסקן של מהריב"ל. נשא ונתן עם ר' בצלאל אשכנזי. ראה שו"ת מים עמוקים, ב, סי' נה; שו"ת ר"ב אשכנזי, סי' כה.
- 21 חתם על ההסכמה הנזכרת בהערה הקודמת.
- 22 חתם על טופסי קבלת עדות בשנים שמ"ח, שס"ה (1588, 1605). נפטר בשנת שע"ו (1616). ראה שוחטמן, גאויזון, סי' א; קאשטרי, סי' צב, קיד.
- 23 נכדו של מבי"ט(?). חתם על שטר מסחרי בשנת שמ"ח/1588 (TS 13 J4.21).
- 24 בן למשפחה הנזכרת בתעודות מן המאה ה-16 (TS 10 J12.29; 13J24.25 ועוד).
- 25 מוצאו מצפת. מקורב לר' לוי בן חביב. מעתיק ספרים במצרים בשנות השישים למאה ה-16. ראה בניהו, הגהות, עמ' צא-צב.
- 26 נזכר בספר הדרשות של ר' חיים חבריא בכרכת החיים (במחצית השנייה של המאה ה-16).

נחמיאש.²⁷ הר' אלעזר הלוי פורין.²⁸ הר' יחיאל רפאיי"א שעשה פירוש על התורה.²⁹ הר' אהרן ג'יקטיליא.³⁰ הר' רפואה שלום.³¹ הר' ישראל בנימין.³²

חכמי רישי"ד

יחוס רבני רישיד, [סימן] קקי"ו. הר' משה נ' אבודרהם.³³ הר' יאודה
30 משעאלי.³⁴ הר' אברהם נ' צור.³⁵ עד כאן מצאתי.

29 ליתא יחוס — קקי"ו

- 27 לא זוהה.
- 28 חוכר מכסים של אלג'ואושיה ואלגרכיה. נזכר בספר הדרשות הנ"ל בברכת המתים. ראה כפוס, סי' לד.
- 29 שתיים מתשובותיו הובאו אצל שוחטמן, גאויזון, סי' א, מו (משנת שע"ב/1612). ראה גם בחלק האיגרות, סי' מא, מו.
- 30 לא זוהה.
- 31 נזכר בשו"ת גינת ורדים, חושן משפט, סי' ו.
- 32 ראה לעיל בפרק חכמי ירושלים, ליד ציון הערה 11.
- 33 חי במחצית השנייה של המאה ה-16. חתם על פסק דין עם ר' משה דמוהי (שו"ת מים עמוקים, ב, סי' נד). כן ראה מכתב שלו: ג"ו, עמ' 170-171.
- 34 לא זוהה.
- 35 מראשי קהילת אלכסנדריה בזמנו של ר"מ אבודרהם. נזכר בשטרות מן השנים ש"ד-ש"ז (TS 13 J 8.10; NS 320.122; AS 205.88); שו"ת המבי"ט, ג, סי' קנז.

[130א] רבני מצרים*

כבר קדם אצלנו בסיפור עצד אלדול"א מלך מצרים השתלשלות הנגידים המשוחים, שהם מזרע דוד וסיבת שליחותם מבבל לארץ מצרים, והמה בכתובים ממה שחנני אלקים מספרים כתובים באצבע, איש על דגלו באותות עד סוף יחוס הרמב"ם ז"ל וזרעו אחריו.¹ ועתה נתחיל לכתוב גם כן קצת מהנגידים 5 משירי מצוה הנשאים והנמצאים וקצת גם כן מהשרי"ם שרי צבאות ישראל רבים ונכבדים העומדים על הפקודים שעמדו בפרץ על עדת יקותיאל עם הרבנים השלמים,² וכן רבים לחוקקי ישראל המתנדבים, וזה החלי לעשות בעה"ת.

10 יחוס הנגידים של ארץ מצרים והשיר שכתבו חכמי [א]סכנדריא להנגיד הר' שמואל, [סימן] קק"ז. הר' שמואל נ' חנניא הנגיד³ ראש ישיבת מצרים בעל מבוא התלמוד המכונה לשמואל הנגיד,⁴ ובכואו למצרים שלחו לו חכמי אסכנדריא ש"יר ושכחה מנחה היא שלוחה,⁵ וז"ל השיר:

עדי גאון והוד ושם	וחליה	ואור גדול בארץ	מאפליה
15 כרוב ממשח אשר נמשח בשם טוב	והוקם על עלי כסא	יכניה	
לנהל את שאר הצאן	ברצון	אביר יעקב שלחהו	למחיה
גביר ושר לפניו שר	וטפסר	נגיד האל שמואל נ'	חנניה. ⁶

2 עבד (אלדול"א) | 3 (דוד) ע"ה וסבת | 4 פ אחר התיבה הכתובים מחק של תיבה אחת | 10 אסכנדריא להר"ש הנגיד | 12 מבא (=מבוא) וכן בשורה 20 ; ובכאו

* קהיר. בפרק זה השם מצרים מציין בהרכבה מקרים את העיר קהיר, מקום מושבו של המושל העות'מאני של הפרובינציה מצרים.

1 ראשית הנגידות: לעיל, דפים 27-28. רמב"ם וצאצאיו: דפים 34, 61-62, 65 א-ב.
2 קשרים אמיצים התקיימו בין השרים המוכסים לבין רבני מצרים במאות ה-16 וה-17. ראה שטובר, חכירות, עמ' 76-84.

3 רופא החצר בימיהם של הח'ליפים הפאטמים אלתאפט' ואלפאיו. כיהן כנגיד בשנים 1140-1159. ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 26, 32, 100 ועוד.

4 ספר מבוא התלמוד יוחס לר' שמואל בר יוסף הלוי הנגיד מספרד (נדרס כרוב ההוצאות הגדולות של התלמוד). מרגליות (הנגיד, עמ' 68-73) סבור כי ככל הנראה חיברו ר"ש נ' חנניה הנגיד המצרי. חיבור בשם זהה יצא מתחת עטו של רב שמואל בן חפני, גאון סורא (נפטר ד"א תשע"ג/1013). וראה אברמסון, מבוא התלמוד.

5 שיר זה נכתב בידי ר' יהודה הלוי בכואו למצרים. ייחוסו לחכמי אלכסנדריה שגוי. ראה אברמסון, מכתב, עמ' 137; קויפמן, ריה"ל עמ' 417-419; שירמן, המשוורים, עמ' שיח-שיט (ג).

6 ראה ברודי, דיואן, א, עמ' 76.

וזה הגאון חבר ספר הנקרא מבוא התלמוד, ונפטר במצרים. הנגיד הר' יצחק הכהן⁷ אשר נמצא אתו ספר כפתור ופרח,⁸ והוא יצא למלחמת חובה ויסמך את ידיו על עוסקי התורה, והשגיח עליהם השגחה לטובה להחזיק בימינם קטון וגדול שם הוא, בין ת"ח עני בין עשיר, שהם פטורים מלחם מיסים וארנוניות.⁹ וכמה חלוצי צבא יצאו אחריו והיו בעוזריו, הלא המה שלומי אמוני ישראל המאירים לארץ ולדרים עליה רבני ארץ ישראל ומצרים ורבני קושטנטינא, ונפטר בא"י זלה"ה.¹⁰ הנגיד הר' תאג'יר, ועוד היום ממשפחתו מצוי פה מצרים.¹¹ הנגיד הר' יעקב נ' חיים תלמיד היה אחרון הנגידים וממנו נתבטל הנגידות, וסיבתו כבר כתבתיו לעיל בספור עצי' אלדולא מלך מצרים.¹²

[130ב] יחוס מהרי"ב וספריו שחבר, [סימן] קק"ח. הרב המוסמך מוהר"ר יעקב המכונה בי רב¹³ מגרוש קאשטיליא ממחא מקיד"א ממלכות טולטולא למשפחת בני מימונג'יל הנקרא מהרי"ב, וגלה מספרד לפי"ס, ומשם בא פה מצרים ומשם לצפת תוב"ב, וחבר ספר שאלות ותשובות וחדושין על מס' קדושין.¹⁴

[הסכמות הרדבא"ז, [סימן] קק"ט. הר' דוד נ' אבי זמרא הנקרא הרדבא"ז מיוצאי ספרד היה,¹⁵ והלך לפי"ס ומפי"ס בא פה מצרים ונתישב בה, ועשה

24 תאג'יר | 28 ליחא המכונה | 30 פ ליחא תובב"א; ליחא וחיבר ש"ח

- 7 ר"י שולאל הכהן, חכם ממוצא ספרדי. כיהן כנגיד האחרון בחקופה הממלוכית החל מראשית המאה ה-16 ועד לכיבוש מצרים בידי העות'מאנים (1517). ראה אסף, מקורות, עמ' 186-199, 228-229; אשתור, תולדות, ב, עמ' 500-513.
- 8 כך נוסח השער של מהדורת ויניציאה, ש"ט: 'ספר כפתור ופרח אשר נמצא בבית גנזי החכם הלא הוא הגאון נגיד מצרים... כמהר"ר יצחק הכהן שולל'. מחברו הוא אישתורי הפרחי, בן המאה ה-14.
- 9 תקנת הנגיד בדבר פטור ת"ח משנת רס"ט (1509) הובאה על ידי ר' אברהם הלוי אצל די אבילה, כתר תורה, בהקדמה. הספר עצמו כולל את דברי 'רבני ארץ ישראל ומצרים וקושטנטינא'.
- 10 ר"י שולאל נפטר בשנת 1524. ראה בן-צבי, הנגיד, עמ' 28; הנ"ל, באסולה, עמ' 62.
- 11 תאג'יר נזכר ב-TS Arabic 30.58, וכן בשטר גביית כחובה השייך ליסית אל בית, בת כה"ר אהרן אלתאג'יר, משנת שכ"ו/1565 (TS 8 J 11).
- 12 ראה לעיל, בפרק נגידות ארץ מצרים, בין ציוני הערות 26-30. ר' יעקב תלמיד נזכר באיגרת מן המאה ה-16 (TS NS 31.2).
- 13 (1541-1474) תלמידו של ר"י אבוהב (לעיל דף 74א), ראש ישיבה ודיין במצרים ובארץ-ישראל, יוזם חידושה של הסמיכה בצפת. ראה כ"ץ, עמ' 213-236; דימיטרובסקי, עמ' מא-קב.
- 14 השו"ת והחידושים נדפסו בוויניציאה, בשנת תכ"ג. פתיחת ספרו של ר"י בירב היא מקור המידע על פרטי ייחוסו ומוצאו.
- 15 (1479) לערך — (1573) ראש רבני מצרים במחצית הראשונה של המאה ה-16, פוסק ומקובל. ישב במצרים למעלה מארבעים שנה, ולאחר שעלה לארץ-ישראל חי עוד עשרים שנה בירושלים ובצפת.

תקנות הרבה, ובכללם גזר אומר ועמד ובטל בחורות הגוים הנקראים אל
 35 רקצא"ת¹⁶ לנגן ולרקד בחופות חתנים ובכתי משתאות. ובימים ההם מפני חמת
 המציק ומפני תוקף הצרות והגזרות ועול הגלות שהיו בהם ביאודים, עד כי לא
 היו יכולים לעלות ולקבור את המת בחברת הקברים, היה איש יאודי חמר-גמל,
 ישא מתי ישראל על כתף עיירים ועל דבשת גמלים לקברם בקברי ישראל הרחק
 מאד מן העיר, כנודע מבית הקברות אשר במצרים. ובהכביד עליו משא העם,
 40 מהם ישליך אל הפחתים ואל הגאיות בדרך בהוליכו אותם. ויהי כי ארכו הימים
 העיר ה' את רוח גדולי העיר וחכמיה ועמדו בבית דינו הצדק של הרדב"ז ז"ל
 וסייעתו הקדושה ועמדו על נפשם וגדרו זאת הפרצה הגדולה, ותקנו והעמידו
 כמה אנשים וחלקו החברה במשמרות קדושות וטהורות למשמר"ת לאות לבני
 מרי,¹⁷ לבל יזלזלו עוד במת מצוה ויהיו קוברין אותו בקברות אבותיו.¹⁸ והקדים
 45 הרב ז"ל חברת הק"ק הפרנקו"ס¹⁹ תחלה כי היה להם אמצות לב וכח לעלות
 לבית החיים, ועלו כמה פעמים ואירע להם נזק מן הישמעאלים, ובכל זאת לא
 היו שמים על לב כי קבלו עליהם זאת המצוה בשמחה ובטוב לבב. ואח"כ חברת
 הק"ק מסתערב,²⁰ כי להם משפט הגאולה. ובאחרונה ישאו בני ישראל הק"ק
 מערבים. זה מה שתקן להם הרב זלה"ה איש על דגלו באותות כמשמרות"ם יסעו
 50 בני ישראל²¹ כדי שיהיו מוכנים ומזומנים לקבורת המת ולשמחת חתן וכלה. וגם
 בכלל תקנותיו והסכמותיו אשר תקן ואזן וחקר פה מצרים היא הסכמת הפשר
 שפשר בין ב' קהלות עם קדש ה"ה ק"ק מסתערב יצ"ו וק"ק מערבים יצ"ו,
 והשקיט והשבית מהם מריבות וכבה [131א] אש להבות רשפי אש שלהבת
 המחלוקת שהיה ביניהם על דבר מנהג התפלות וסדר קריאה בתורה שהיו נוהגים

35 פ רקצא"ת | 36 אשר היו; ליחא בהם | 37 קברים | 41 חכמי העיר וגדוליה | 45 פ'ראנקוש; כח ולב
 לעלות | 47 המצוה הזאת | 48 ליחא הק"ק (מסתערב) | 49 (הרב) ז"ל | 50 פ ליחא בני ישראל |
 52 מסתערבים | 53 (וכבה) רשפי; ליחא אש (שלהבת המחלוקת)

16 (ערבית) הרקדניות.
 17 במדבר יז, כה.
 18 סיפור חברת הקברים על פי ר"י קאשטרו, ס"י ס (דף קב ע"ב). חברה זו הייתה ממונה גם לנגן ולשיר
 בהכנסת כלה להציל את העם מן הנשים הנכריות. זמנה של התקנה הוא שנת 1526 לערך. ראה
 שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 91, 264-265, הערה 42.
 19 ק"ק = קהילת קודש. הפרנקוס = יוצאי ספרד.
 20 על המוסתערבים ועל בית הכנסת שלהם ראה לעיל בפרק נגידות ארץ מצרים, ליד ציון הערה 16;
 בפרק רמב"ם (ד) בין ציוני הערות 90-91.
 21 על דרך במדבר ב, ט, כג.

55 הק"ק מסתערב במקדש מעט היא הב"ה²² הנודע בק"ק מסתערב, כי הוא היה ראשון לכל דבר שבקדושה ולהשראת שכינה אבן הראשה. ולא היה שום בית הכנסת אחר בעיר אלקהרה זולתו,²³ ושם היו מתפללים ב' קהלות הנזכרים. ולכל כת מהם היה להם ש"צ ושמש ומנהיג בפני עצמו. אך אמנם הק"ק מסתערב היה עיקר בשררה ובממשלה ולהם משפט הגאולה, והק"ק מערביים היו כפופים להם ונוטים אחר מנהגיהם, אל אשר יהיה שמה הרוח ללכת ילכו, לא יסבו בלכתם ממנהג המסתערב. ויהי כי ארכו הימים זחה דעתם של הק"ק מערבים ויצאו נצבים לעומת הק"ק מסתערב לבטל מנהגיהם, ורצו לצאת מגבולם ולהקדים את עצמם לפנייהם לעלות לקרוא בס"ת ראשונה בשמחות וגיל וחופות חתנים. ורבו המחלוקות ביניהם, ועמדו הב' קהלות הנז' לדין בבית דינו הצדק של הרב"ז ז"ל וסיעתו הקדושה, ותווכו השלום ביניהם וקבע להם חוקים טובים ומשפטים ישרים להתנהג על פיהם הב' קהלות הנז', ולמגדר מלחא ביניהם.²⁴ נכתב ונחתם בספר גזרת עירין ומימר קדישין בהסכמה חזקה בכל חומר וחוזק ותוקף ההסכמות הקדומות, כאשר מצאנו, ראינו ההסכמה ההיא באמתחות הנשר הגדול גדול הכנפים, יסוכך באברתו כל יודעי דת ודין ויושבי על מדין, סיני ועוקר הרים, ריש מתא וריש מתיבתא, מארי דאתרא מוהר"ר אברהם סכנדר זלה"ה,²⁵ וזאת נוסח ההסכמה אות באות.

בהיות שנפלו דברי קטטות ומריבות בין שתי קהלות הקדש ה"ה ק"ק מסתערב יצ"ו וק"ק מערבים יצ"ו, מצד שרצו הק"ק מערבים יצ"ו לצאת מגבולם ולהקדים עצמם ראשונה לפני הק"ק מסתערב יצ"ו לעלות לקרוא בספר תורה תחלה בשמחות וגיל וחופות חתנים ומילות וזולתו, ומצד הנידר והנידב סתם לצדקה לבק"ח²⁷ ולקופת התמיד ולצרכי הקהל. ונתעצם הריב ביניהם על

60-59 והק' מסתערב היו כפופים להם בני ק"ק מערבים | 60 אחרי מנהגם | 63 לקרא | 64 פ לדון בב"ד | 65 שלום | 70 מאריה | 71 מהר"ר | 72 וריכות | 73 ט אשר פה מצרים יע"א (מצד שרצו) | 74 לקרא

- 22 הבית הכנסת.
23 לקמן סי' קק"ך נזכר בית כנסת נוסף בשם סדיליי"א.
24 (ארמית) לגדור את הדבר. על המחיתות בין הקהלים במצרים ועל הסכמת הפשר שיצאה מבית דינו של רב"ז ראה שטובר, היסטוריוגרפיה, עמ' 85-89.
25 מקורה של התעודה דלקמן בספרייתו של ר"א סכנדר (ראה בהקדמה, דף 4א-ב, והיא נתגלגלה אל ארכיון הקהילה בקהיר (כן שמעון, דפים יג ע"ב-יד ע"ב). התעודה תורגמה לערבית והובאה לאישור בית הדין השרעי בקהיר. צילום המסמך בערבית מצוי בארכיון הכללי לתולדות ישראל, חעודה מס' ET 31.
26 ישמרם צורם וגואלם.
27 לביקור חולים.

זה, ועמדו לפנינו לדין התורה. וכדי לשמוע ולהתכונן תביעותיהם וטענותיהם גזרנו, שכל קהל מהם יכררו להם חמשה אנשים מזקני קהלם וירשו וימנו אותם הרשאה מוחלטת ומנוי גמור לטעון בעדם בפנינו, וכל מה שיעשו החמשה [131ב] 80 עליהם כאשר יורו אותנו מן השמים יהיה עשוי ומרוצה ומקובל על כל יחידי קהלם לטעון בעדם. והם של הק"ק מסתערב הנז' בררו להם את הנבונים זקנים וישישים כה"ר עבד אלואחד הכהן הרופא, וכה"ר עבד אלעזיז הרופא החזן, ובר זכי הרופא, וכה"ר יוסף סכנדר, 28 והר' מנצור אלרייס. 29 והק"ק מערביים יצ"ו בררו להם את הזקנים והנבונים כה"ר דוד חברייא, 30 והר' שמואל חדאד, והר' יאודה מנחם, והר' יוסף הג', 31 והר' יששכר בקבוק.

וקבלו עליהם הברורים הנזכרים בקנין שלם ובשבועה חמורה בשי"ת 32 בכל חומר וחוזק לגמור ולקיים כל מה שנגזר עליהם בדין התורה, כאשר יורו אותנו מן השמים. עוד קבלו עליהם הברורים של כל קהל מהם ונתחייב בחיוב גמור בשבועה חמורה בשי"ת לפרוע מכיסם כל מין ערעור ונזק מיחידי קהלם ליחידי 90 הקהל האחר בכל צד ואופן שיהיה, ולהשתדל השתדלות נמרץ בכל מאמצי כחם לאשר ולקיים כל מה שנגזר עליהם ונכתוב ונחתום בספר.

ובכן אנחנו ב"ד חותמי מטה נזקקנו להם ושמענו תביעות וטענות כל כת מהן אחת לאחת, ומה שנראה לנו אחר העיון וההשקפה בכל פרטי טענותיהם ונשאנו 95 ונתננו בהם ודקדקנו בהם בכל פרטי תביעותיהם בדקדוק רב ובמיתון נמרץ גזרנו :

שהק"ק מערבים לא יהיה להם דין קדימה כלל לפני הק"ק מסתערב, לא בענין עליית לקרוא כס"ת בשמחות וגיל ולא בשום דבר ושום פרט, ולא ידחו מפניהם ק"ק מסתערב בשום צד ואופן וזמן כלל בעולם. 100 ושל לא ישנו בבית הכנסת שום דבר ומנהג, לא במנהג התפלות ולא בקריאת

80 פ שיגזור | 82 ט (לטעון בעדם) הכל"ל כעין הפרט. וכן עשו השחי קהלות הנז"ל שנתרצו כל קהל מהם ריצוי גמור מעצמם וכררו להם חמשה אנשים מטובי יחידי קהלם לטעון בעדם ; ב ליתא הנז' | 85 חאדר ; טפ חדאד | 86 ט ח"ו ; פ חג' | 94 (מהן) אחת אחת ; 95 ליתא רב

28 ראה ייחוסו לעיל ליד ציון הערה 5.
29 אלרייס = הראש, הנשיא (של עדת המסתערבים?).
30 נזכר בשטר מעשה ביד מירושלים שנת רצ"ג / 1533 (TS Glass 20.161). על הברורים האחרים של קהל המערבים לא נמצא כל מידע.
31 הגדול (?).
32 בהשם יתברך.

הס"ת ולא בשום דבר הנהוג לק"ק מסתערב לא דבר קטון ולא גדול בשום צד ואופן זמן כלל בעולם, ושלא יהיה שום כח ורשות לק"ק מערבים ולא איזה מיחידיהם לשנות שום דבר ומנהג הנהוג לק"ק מסתערב, לא סומך ולא מוציא ס"ת ליל גלייאן,³³ ולא שמש ולא חזן ולא מפטיר בשום אופן כלל בעולם. אמנם מענין הצדקות והנדדים והנדבות נראה לנו, שכל זמן שלא יתפשרו 105 השני קהלות [132א] ביניהם להשתתף יחד בענין קופת החמיד ופרעון כל ההוצאות וההפסדות וזולתם הנהוגים על ב"ה בכל שנה, שורת הדין נותנת שכל מי שיתנדב וידור לצדקה או לצרכי הקהל סתם, אם יהיה הנודר ההוא מיחיד המסתערב יתן הנדר והנדבה שלו לידי הגבאים של ק"ק מסתערב לצרכי קהלם, ואם יהיה מיחיד המערבים יתן את נדרו ביד גבאי הק"ק מערבים לצרכי קהלם. 110 וכל מי שידור לחזניהם או לשמשים סתם יותן הנדר ההוא לחזנים ולשמשים של ק"ק מסתערב, ומי שירצה לידור לחזנים ולשמשים המערבים יפרש אותו בשמו בפירוש.

וכן גזרנו, שכל בעל שמחה שיהיה מיחיד הק"ק מסתערב או מיחיד הק"ק מערבים, או אם יזמן לשתי קהלות יחד שתי שמחות ביום ש"ק³⁴ חתן או ארוס או משודך או אבי הבן או איזה מארבעה שחייבים להודות, שהם הולכי מדברות, ויורדי הים, וחולה שנתרפא, והיוצא מבית האסורים, יעלו את יחיד ק"ק מסתערב תחלה לקרוא בספר תורה ולהודות להשם יתברך, ואחר כך יעלו את יחיד הקהל קדוש מערבים לקרוא בס"ת באופן שלא יהיה לקהל קדוש מערבים שום דין קדימה לפני הקהל קדוש מסתערב לא לעלות לספר תורה בשמחות ובפרטים הנזכרים למעלה, ולא בשום דבר ומנהג של מעלה וקדימה שיתחדש מהיום ועד סוף העולם, אלא לעולם יהיו הקהל קדוש מסתערב ראשונים וקודמים לקהל קדוש מערבים לכל דבר ולכל פרט מהפרטים הקדומים ומכל מה שיתחדש מהיום ועד סוף העולם.

ומענין ההקדשות נתאמת דברי קהל קדוש מסתערב ונתברר לנו שאין לקהל 125

104 ט לגלייאן; פ לל גלייאן | 106 הב' (=השני); פ בניהם | 109 נדרו או נדבתו | 110 פ המשפט 'ואם יהיה — לצרכי קהלם' נכפל בהעתקה והוכנסו בו שינויים קלים; ליחא ביד; לגבאי | 111-112 ולשמי ק"ק (מסתערב) | 114 (שיהיה) יחיד | 115 פ שני (שמחות) | 116 מאיזה | 118 לקרא בס"ת; להשי"ת; ואח"כ | 119 (יהיה) לק"ק

קדוש מערבים שום כח וזכות ואחיזה ותליה בהקדשות של הק"ק מסתערב בשום צד כלל בעולם.

ומעתה ומעכשיו מהכח המסור בידינו מדין התורה ומהשתי כתות הנזכרים למעלה אשר קבלו עליהם לאשר ולקיים גזירתנו והסכמתנו גזרנו ככח חרמות ונדויים בעולם הזה ובעולם הבא על כל מי שיעבור ויסרב ויערער [132ב] על איזה פרט מהפרטים הנז"ל או יהיה סבה לאחד שיקום וינתגד ויערער לבטל איזה דבר ופרט מהפרטים הנזכרים למעלה, ארור הוא ביום ארור הוא בלילה, ארור הוא בשוכו, ארור הוא בקומו. ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר התורה, ומחה ה' את שמו מתחת השמים והבדילו ה' לרעה מכל שבטי ישראל. וכל השומע לגזרתנו מהשתי קהלות הנזכרים לעיל לאשר ולקיים אותה על פי האופן הנזכר למעלה עליו תבא ברכת טוב. ולהיות אמת ולראיה ולחזק הסכמתינו וגזרתנו חתמנו שמותינו, והיה זה ביום ששי כ"ד לחדש סיון שנת חמשת אלפים רפ"ז ליצירה.³⁵

דוד נ' אבי זמרא, נסים יעיש,³⁶ שמואל הלוי חאכם,³⁷ יעקב בכ"ר יוסף.³⁸ וגם כן בכלל תקנותיו בטל חשבון השטרות כמו שהיו כתובים בזמן הרמב"ם ז"ל שנת פ' לשטרות.³⁹ ובטל לכל יכריזו ביום שבת קדש בבתי כנסיות על איש אשר מטה ידו והוצרך למכור ביתו, והורה שהוא אסור לעשות כן ביום השבת.⁴⁰ ועסק בחכמת הקבלה וחבר פירוש על שיר השירים על דרך הנסתר, וקרא שמו מכתם לדוד. וגם כן היה דורש סתרי אותיות על דרך הנסתר, וקרא שמו מגן דוד.⁴¹ ובמקום שפסק בעל מגדל עז על הרמב"ם משם הוא התחיל והשלימו

128 ומהב' (כתות) | 129 הנו' | 135 הנו"ל וכן בשורה 136 | 138 ט (רפ"ז ליצירה) פה מצרים וקיים | 139 ט ליתא חאכם; ט יעקב בכ"ר יוסף קודם לשמואל הלוי | 142 שאסור | 144 פ (שמו) מגן דוד מכתם לדוד

- 35 שנת 1527.
- 36 נזכר אצל ישראל, מצרים בהקדמה.
- 37 חבר בית דינו של רדב"ז. ראה שו"ת רדב"ז, ד, סי' אלף ק"פ, שכ"ג. חתום על שטר משנת רצ"ב/1532 (TS AS 150.107), וכן על מעשה בית-דין בירושלים בשנת רצ"ג (TS Glass 20.161).
- 38 לא זוהה.
- 39 על תפוצתו של מניין השטרות במאה ה'16 ראה בן סוסאן, דפים ג ע"א, ה ע"ב. כן ראה עקבותיו הניכרים בסד"י.
- 40 נוהג ההכרזה היה רווח בספרד הנוצרית אחר שנחקבל כתקנת קהל, ורוב גדולי הפוסקים לא מיחו כנגד מעשה הקהילות. ראה שו"ת רשב"א, א, סי' תחצד; ו, סי' ז; שו"ת ריטב"א, סי' נ, קנו, ועוד.
- 41 מכתם לדוד, לכוב תרמ"ג; מגן דוד, אמשטרם תע"ג.

כדין וכשורה,⁴² והעלה שאלות ותשובות לאין מספר. וכל אלו הספרים שחבר ותקן לא יצא טבעם בעולם, זולתי שלש מאות תשובות שהודפסו על יד איש חיל רב פעלים מקבציא"ל יעקב"ב יאמר שמו וישראל"ל נר"ו אשר נדבה רוחו אותו לקרבה אל המלאכה מלאכת שמים והעיר את רוח נדיבות, יעץ והוא על נדיבות יקום החכם המרום כמה"ר רפאל סופינו⁴³ נר"ו להדפיסו למנוחת נפש אחיו נ"ע, [133א] ישלם ה' פעלם ותהי משכורתם שלמה. והנשאר הנה הנם מונחים בקרן זוית עד שיבא אליהו.⁴⁴ ואחר כך עלה לארץ ישראל לגליל העליון צפת תוב"ב, וחבר תפלה אחת על דרך הנסתר כמו כתר מלכות של ר' שלמה ן' גבירול ז"ל, ונפטר זקן ושבע ימים תנצב"ה. הר' אברהם בן שושאן גם כן. מיוצאי ספרד.⁴⁵

סי' הר"ש ן' סיד, [סימן] קק"ך. הר' שמואל ן' סיד מיוצאי ספרד בעל כללי שמואל, תלמיד מהר"י ליאון חתנו של מהר"י אבוהב, והוא עמד על עמו ישראל בעת צרה הצר והצורר אחמ"ד המורד, כמו שקדם אצלינו בסיפור שולטן סולימאן.⁴⁶ והיה בקי בחכמת הקבלה. והוא הסיר את המזיקין מבית הכנסת של ק"ק סדיליי"א, ונקראת זאת הכנסת על שמו.⁴⁷ לפי שמתחלה היתה בית ואין שום אדם יכול לדור בה מפני המזיקין שיזיקו אותו, והרבה אנשים מתו בזה הבית מזאת הסבה. והי כאשר בא הרב לארץ מצרים ובקש לדור בבית הזה, כי היתה סוגרת ומסוגרת מפני חמת המזיקין, ספרו לו המאורע. ואז אמר להם: על מנת כך אדור בה. וילן שם כלילה ההוא, ויקח עץ אחד ויכתוב עליו מכתב פתוחי חותם וישימהו מראשותיו וישכב במקום ההוא.⁴⁸ והי בחצי הלילה ויחרד האיש וילפת, והנה איש יוצא לקראתו וחרבו שלופה בידו ויאמר להרב: מי שמך לאיש שר ושופט עלינו,⁴⁹ ואיך מלאך לבך לישב בכאן? ותכף ומיד קם הרב

147 (איש) חייל | 154 (בן) שושן | 156 (סיד) זלה"ה (מיוצאי ספרד) | 160 סבילייא | 161 (יכול) להכנס
162 פ מזה (הסבה); פ בזאת הבית | 164 בו

42 רדב"ז כתב פירוש לספרים קדושה, הפלאה, זרעים, ושופטים, שבהם לא היה פירוש המגיד משנה לחיבורו של רמב"ם, היד החזקה.

43 תלמיד חכם שנתפס לאמונה בשבתי צבי ועסק בהפצתה. הוא הדפיס את שו"ת רדב"ז בעיר מושבון, ליורונו, בשנת ח"י"ב (1652). ראה שלום, ש"צ (במפתח), עמ' 806, ערך סופינו ר'.

44 עד כה נדפסו למעלה מ-2,600 מהשוכות רדב"ז.

45 נזכר בשו"ת רלב"ח סי' סא, קיז, כחברו של רדב"ז.

46 לעיל, בפרק הסולטנים העות'מאנים (ג), בין ציוני הערות 132-134.

47 הסכמה בדבר 'אחזה ושלום ורעות' בבית הכנסת שלו ראה בכ"י לנינגרד, אוסף פירקוביץ II 236.

48 על דרך בראשית לב, כב; שמות כח, יא; בראשית כח, יא.

49 רות ג, ח; על דרך יהושע ה, יג; שמות ב, יד.

כנגדו והראה לו את המטה שחקוק עליה (!) השם המפורש. ואמר לו: זאת שמתני לאיש שר ושופט עליך ועל כיוצא כך. וגזר עליו שיביא כל השדים השוכנים בבית, ויבואו ויעמדו לפניו חבילות חבילות מינים ממינים שונים, ויגער בהם הרב ויגרש אותם מפניו והוא אחריהם והיה מכה בהם עד שהורידם לבור הגדול הנקרא בור של חארת אלקראין,⁵⁰ וגזר עליהם אומר לבל יעלו מן הבאר ולא יזיקו לשום אדם בשום אופן בעולם. ומהיום ההוא והלאה עשו אותה ב"ה ונקראת על שמו.⁵¹

175 הנגיד הר' אברהם קשטרו אשר יצא מלפני המלך סולימן בלבוש מלכות כמו שקדם אצלינו גם כן בס' סולטן [133ב] סולימאן.⁵²
 סי' הר"מ אלשקאר וספריו שחבר, [סימן] קקכ"א. הר' משה אלשקאר מיוצאי ספרד גם כן⁵³ אשר הציל את הרמב"ם ז"ל מפיו של ר' שם טוב בעל האמונות והשיג"ה ידו ונגאלה.⁵⁴ ועשה ס' שו"ת וביאורים על רש"י ז"ל וכמעט כיון לרב אליא מזרחי, והיו שניהם בדור אחד, אמנם הרא"ם היה בקושטנטינא והר"ם אלשקאר פה במצרים.⁵⁵ הר' שמואל חקאן הלוי ג"כ מיוצאי ספרד.⁵⁶ הר' שמואל חכים.⁵⁷ הר' שמואל סבע.⁵⁸ הר' נסים פריכה.⁵⁹ הר' נסים ענקארי וחבר ספר על תרי"ג מצות וקרא שמו כתר תורה.⁶⁰ ר' שמעון קסטלאץ

168 פ' שחקוקה | 170 ויבאו | 172 הבור (של) | 174 בית הכנסת | 175 קאשטרו וכן בשורות 227, 244 ו-289 שבפרק זה; שו" (=המלך); סולימאן | 177 אלאשקאר | 180 כיוון; (אחד) וכתב לרב ז"ל על מה שכתב בלשון אחד מהסמ"ג עיין בספורו ז"ל | 183 קאשטילאץ

- 50 שכונת הקראים.
 51 ב"ה = בית-הכנסת. זה נקרא סדיליית על שם ר' שמואל אבן סיד.
 52 לעיל, דף 83 ליד ציוני ההערות 98-102. שם לא נזכרה 'היציאה בלבוש מלכות'.
 53 (1480-1538 לערך) תלמידו של ר' שמואל ואלנסקי, חבר בית דינו של רדב"ז. ראה חתימתו על מעשה בית דין בשנת רצ"ו, אוסף מוצרי V. 394.1.
 54 ר"מ אלאשקאר הגן על רמב"ם מפני השגות ר' שם טוב אבן שם טוב, המקובל הספרדי בן המאה ה-15, בשו"ת שלו, סי' קיז.
 55 חליפת שאלות בין השניים מצויה בשו"ת הרא"ם, סי' מ-מב.
 56 דין, מגדולי תלמידי החכמים במצרים בראשית המאה ה-16. נזכר בשו"ת ר' חם בן חייא (סי' ק, קץ) ורשד"ם (יו"ד, סי' צה). בשנת רע"ו (1516) העתיק מושבו לקושטא. ראה איגרותיו ממצרים, TS Glass 16.265. Misc. 35.23.
 57 כנראה זהה עם החכם הנ"ל סמוך לציון הערה 37.
 58 אולי זהה עם החכם הנ"ל בפרק רבני קושטנטינא, סמוך לציון הערה 48.
 59 לא זוהה.
 60 דין בקהיר. ראה כתב הודעה על מינויו משנת ש"א (1541), TS NS 320.114. נזכר בשו"ת רלב"ח, סי' כו"כ (שנת רצ"ג); שוחטמן, גאיוון, סי' פז.

185 אשכנזי,⁶¹ שהיה כ"ו דור לרבן יוחנן ועסק בחכמת הקבלה וחבר פ"י על מגלת אסתר וקרא שמו מגלת סתרים. וחבר שאלות ותשובות. ובשעת פטירתו צוה לתלמידיו שלא יעבירו את ארונו מעל קברי הגוים בשום אופן, ויסתמו את הגולל בלוח שלו שהיתה לפניו שהיה הוגה עליה יומם ולילה, ולא יטפלו בו אלא תלמידיו שישאו אותו על כפיהם מכיתו לקברו. ויעשו לו כן כאשר צום. ונפטר בל"ה ימים למספר שנת ה"א שמ"ח.⁶²

190 ס"י הר"ב אשכנזי וספריו שחבר, [סימן] קקכ"ב. ה"ר בצלאל אשכנזי רב ועצום, והיה רבו של האר"י זלה"ה כשבע שנים פה מצרים, וחבר שיטות על גמרת כתובות וגמרת חולין והגהות על קצת גמרות מהתלמוד, והם גמרות יבמות, נדרים, נזיר, סוטה, זכחים, בכורות, ערכין, תמורה, מנחות, וחבר דרושים מתוקים מדבש ונופת צופים וש"ת, ועלה לארץ ישראל ונפטר שם.⁶³

195 ה"ר יצחק לוריא אשכנזי אשר יצק מים על ידי אליהו זלה"ה כאשר נחה עליו רוח ה'. וכל מעשה תקפו וגבורתו הנם כתובים על ספר היחס לרבני צפת תוב"ב.⁶⁴

ס"י בית הכנסת של ק"ק מסתערב, [סימן] קקכ"ג. ה"ר שלום אשכנזי.⁶⁵ ה"ר יעקב תבון.⁶⁶ ה"ר אלעזר סכנודרי⁶⁷ אשר אזור כגבר חלציו בעד עמו ישראל היושבים במצרים על אודות בית הכנסת של המוסתערבים והוא, כי בשנת 200 חמשת אלפים וש"ה פוזרה בישראל נסגרה בית הכנסת של המוסתערבים של מצרים אלקהרה של הרבנים ביום א' לשבת בשלח לסיכות רבות שנפלו בין גדולי [134א] קהלות הספרדים וקהל הקראין, נחרבה עד היסוד בה מקודם לכן. וכשנסגרה (!) בית הכנסת של הרבנים לא נתקלקל בו כי אם קצת מהעצים של

185 מגילת | 190 ליתא שחבר | 192 ליתא וגמרת; וחולין; ליתא גמרות (יבמות) | 198 ס"י ב"ה מוסתערב | 200 המוסתערבים | 202 אלקהרה"ה | 204 וכשנסגר

61 רב ומקובל, תלמידו של רדב"ז וחברם של ר' בצלאל אשכנזי ושל האר"י. ראה דוד, קסטלצו, עמ' רפה.

62 שנת 1587.

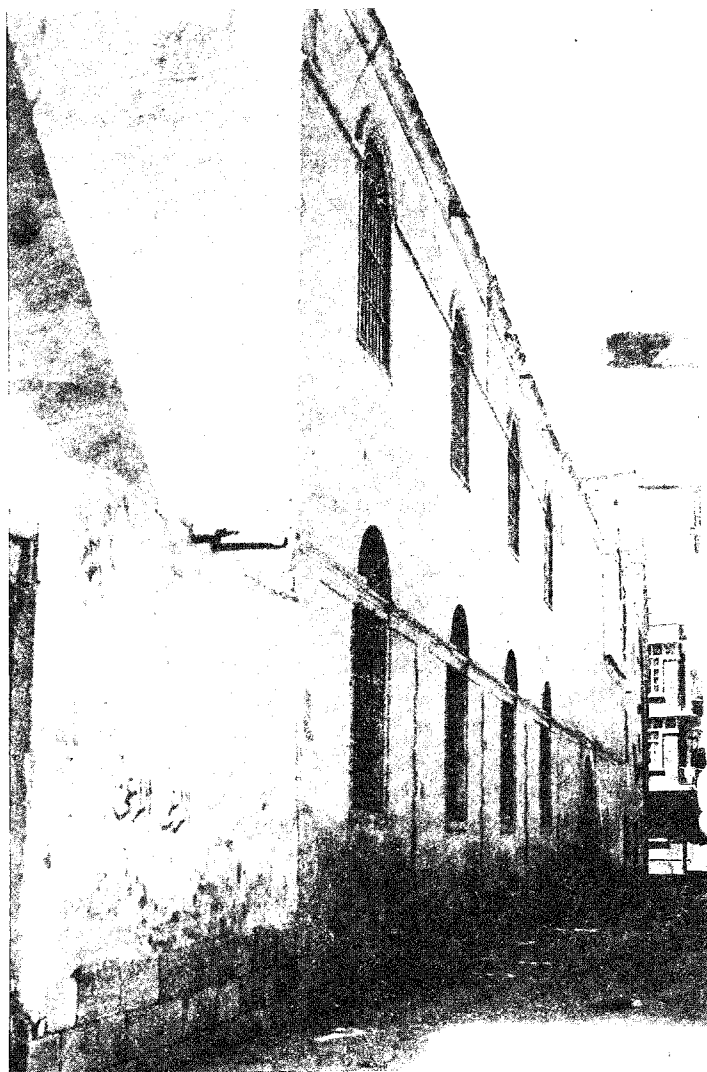
63 ראה לעיל, בפרק נגידות ארץ מצרים, הערה 28. הוא עלה לארץ-ישראל בשנת 1583. שיטותיו והגהותיו למסכות התלמוד נודעו בשם שיטה מקובצת.

64 ראה לעיל, דפים 115-99ב. על האר"י במצרים ראה בניהו, האר"י, עמ' רכה-רנג; דוד, האר"י, עמ' 135-137; תמר, האר"י, עמ' 229-240.

65 לא זוהה.

66 חכם בן דורם של רדב"ז ושל ר' משה דמוהי (לעיל דף 34א הערה 79). ראה שו"ת רדב"ז, ס"י תקצב; שייבר, עמ' קכה-קלד; כ"י בהמ"ל 41.23. ENA NS.

67 ראה לעיל בפרק רבני אשכנזיא, סמוך לציוני הערות 5-7.

בית־הכנסת אלמצריון (המצרים), שימש כבית־הכנסת המרכזי של השכונה היהודית בקהיר בתקופה העות'מאנית. הוא מזוהה עם בית־הכנסת של המוסתערבים שנפתח מחדש בשנת 1585 (התצלום באדיבותו של יורם מיטל)

205 הררביזינא⁶⁸ אשר היו מתוקנים בה בלבד, ונפתחה על יד החכם הר' אליעזר סכנדר ו על יד הנגיד הר' יעקב ׳ חיים⁶⁹ במאמר השר אברהם באשה יר"ה⁷⁰ בשנת ויקחו לי תרומה כליל שכת ׳ באדר שנת יחדיו ירננו⁷¹. ומראש השנה שהיא שנת הש"ס נפשנו בחיים לפ"ק נתחדש בה היכל גדול שהוא במקום שלשה היכלות קטנים שהיו בה.

210 יחוס רבני מצרים, [סימן] קקכ"ד. ה"ר שמואל בהלול⁷². הר' בדוסא בכ"ר אשר⁷³. הר' מנחם הכהן⁷⁴. הר' משה אבדורהם⁷⁵. הר' משה דמוהי בעל הנס, כמו שקדם אצלינו בסיפור הכפר של דמוה⁷⁶. הר' דוד מוגרכי שהיה גדם בידיו וחגר ברגליו, והיה סופר מהיר וכותב בפיו תפילין ומזוזות וס"ת, והביאו הרמ"ע ז"ל בספר שו"ת שלו דף לח ע"ב⁷⁷. הר' יעקב קשטרו הנקרא ריק"ש בעל שו"ת וערך לחם והוא הגהות על שלחן ערוך⁷⁸. הר' אברהם מונסון⁷⁹ בעל הדרושים וחבר שו"ת ונפטר בקושטנטניא. הר' יאודה מסעוד בעל שו"ת, והעתיק ספר הזוהר ללשון הקודש⁸⁰. ואגב גררא פי' כמה מאמרים בספר הזוהר ועלה לארץ ישראל ונפטר שם. הר' חיים כפוס רב ועצום ונפטר בי"ב לחדש שבט שנת ה"א

206 פאשה | 210 ברומא | 211 אבדורהם | 212 בספור | 214 ל"ה; קאשטרו | 216 ואח"כ היה מרבני קושטנ' ונפטר שם | 217 פירש

- 68 (פרסית) מעקות, יציעים.
69 ראה לעיל הערה 12.
70 ראה לעיל דף 391: 'תחקפ"א [להג'רה = 1573] וזיר דרויש איברהם'.
71 שני"ד (1594). התאריך משובש, כנראה, וצ"ל שמ"ד (1584).
72 חי בצפת בראשית המאה ה'16; ג'י, עמ' 262. וראה איגרת ששלח אליו אביו ממנולה, TS AS 153.214.
73 חתם על שטר משנת שכ"ט/1569 (TS 13J4.20).
74 חתם כעד על שטר משנת שכ"ד/1564 (TS 8J8.8; 13J 37.1).
75 ראה לעיל בפרק חכמי רישד, הערה 33.
76 ראה לעיל בפרק רמב"ם (א), הערה 79.
77 (1620-1548) ר' מנחם עזריה די פאנו, מקובל ופוסק שחי ברוויגו שבאיטליה. התשובה היא בסימן לח.
78 (1610-1525) דיין ופוסק, בנו של אברהם קאשטרו חוכר המטבעה (לעיל דף 83 בערה 98). ספר השו"ת שלו אהלי יעקב, ליורנו חקמ"ג.
79 תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי. מ'1593 דיין במצרים. ראש ישיבה בקושטא מ'1603 עד לפטירתו ב'1630.
80 צירף הסכמתו לתשובותיהם של ר' יעקב קשטרו ור' אברהם מונסון, וכן חתם על טופס מעשה בית דין בשנת שני"ה (1595). ראה קאשטרו, סי' ז, יח; כ"י בס"ל 2001 8°, דף 349 ע"א; כפוס, סי' לו.

שצ"א, ועשה פי' על תורת כהנים וספרא וספרי.⁸¹ הר' שלמה גאביון אשר
 השיגה ידו על פסקי הקראין של הרדבא"ז, ועוד ידו נטויה על פסקי
 הריק"ש.⁸² אמנם הריק"ש הקים את סוכת דו"ד הנופלת בפסק אחד שעשה גם
 כן על הקראין. הר' אלעזר חאמי.⁸³ הר' יאודה חאמי.⁸⁴ הר' דוד ביואש.⁸⁵
 הר' משה ארגיל.⁸⁶ הר' יום טוב בארקין.⁸⁷ הר' זרח דמוהי.⁸⁸ הר' משה
 קשטרו.⁸⁹ הר' שלמה שאגיס.⁹⁰ הר' יצחק די מולינא שעשה פירוש על
 המשניות ולא יצא טבעו בעולם.⁹¹ הר' ישמעאל הכהן בעל ס' הזכרון.⁹² הר'
 שמואל עטייא.⁹³ הר' משה הלוי.⁹⁴ הר' משה יונה.⁹⁵ הר' יאודה חסן.⁹⁶

219 פירוש | 221 שכתב | 224 סאגיש

- 81 מקובל, דיין ופוסק, בן דורם של ר"ב אשכנזי ור"י קשטרו. נפטר בשנת 1631. ספר השו"ת שלו: כ"י בהמ"ל R. 1454. פירושו למדרשי התנאים: כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג מס' 19.
- 82 לתשובה שבה נחלק עם ר"י קשטרו ראה אהלי יעקב, סי' לג. כן מצויות תשובותיו אצל שוחטמן, גאויזון, סי' טו, לח. נפטר לפני שנת שס"ח (1608).
- 83 חתם על טופסי קבלת עדות בשנים שני"ז (1595, 1597) ועל איגרת מרד (בפרשת גירושין) בשנת שס"ג (1603). כפוס, סי' לו; קאשטרו, סי' נב, קלא.
- 84 חתם על טופס קבלת העדות בשנת שני"ה ועל שתי איגרות מרד בשנים שס"ג, שס"ד. אהלי יעקב, סי' צב, קלא. כמה מחשובותיו מצויות אצל שוחטמן, גאויזון, סי' ט, י, יב, כז, לו.
- 85 חתם על טופס קבלת העדות בשנת שני"ז, וכן נזכר באיגרת TS NS 298.23.
- 86 חתם על טופסי מעשה בית דין בשנים שס"ד, שס"ז (1604, 1607). עלה לארץ-ישראל, והתיישב בירושלים. ראה מהריט"ן (ב), סי' עג.
- 87 לא זוהה. על חכמים בני משפחת בארקי ראה קוה"ד, דף מו ע"ב.
- 88 חתם על שטר בשנת שכ"ג (1563). על טופס קבלת עדות בשנת שני"ז (1597) ועל איגרת מרד בשנת שס"ד. ראה TS 8 J 6.22.
- 89 בנו של אברהם קשטרו 'הנגיד'. נזכר בשטר חלוקת ירושה משנת ש"ך (1660), כ"י הספרייה הבריטית Or. 5544.11.
- 90 ראה לעיל בפרק חכמי צפת, הערה 35 שם.
- 91 ראש ישיבה בקהיר במאה ה-16, עמד בקשרי מסחר עם המטבעה שבעירו. חשובותיו נשתמרו בחיבורים אלה: אבקת רוכל, סי' קלא: המבי"ט, סי' יו; זרע אנשים, דפים 180-184. ראה דוד, די מולינא (א), עמ' 553-559; די מולינא (ב), עמ' 368-370.
- 92 דיין בקהיר, כינוי משפחתו טנג'י, על שם עיר מוצאו, טנג'יר. מחברו של ספר הזכרון (לקט דינים על סדר מסכתות התלמוד) נסתיים בשנת 1543. חתם על שטר שותפות בשנת ש"כ/1560 (TS NS 324.37).
- 93 נשא ונתן עם ר' יוסף קארו ועם מבי"ט. ראה אבקת רוכל, סי' קנב; מבי"ט, א, סי' עח.
- 94 איגרת וחשובה מאת ר' שמואל סיד (המאה ה-17) אל ר' משה לוי (10J 16.2, TS Glass 12.381).
- 95 מחלמידי האר"י. חתם על טופס מעשה בית דין וקבלת עדות בשנת שני"ה (1595). כפוס, סי' לו.
- 96 חתם על טופס קבלת עדות בשנת שני"ה.

הר' בנימין קאג'יג'י.⁹⁷ הר' אברהם קשטרו.⁹⁸ הר' משה אלפרנגי.⁹⁹ הר' אברהם אלשקאר.¹⁰⁰ [134ב] הר' אלעזר מנזלאו.¹⁰¹ הר' מאיר גאביזון.¹⁰² הר' אהרן ׳ חיים מעיר פי"ס נתיישוב פה מצרים וחבר ספריו שהם מדות אהרן, קרבן אהרן, לב אהרן, וחבר גם כן מצח אהרן ומצנפת אהרן והוא פי' ההגדה, אמנם לא יצא טבעם בעולם, ואחר כך עלה לארץ ישראל ונפטר שם.¹⁰³ המקובל הר' יוסף טאבול.¹⁰⁴

סי' הר"י באגילאר, [סימן] קקכ"ה. הגבאי הר' יוסף באגילאר.¹⁰⁵ שהחזיק ישיבת האר"י ז"ל מכיסו בצפת תוב"כ עשר שנים ועסק בחכמת הקבלה. ויהי כאשר חלה את חוליו אשר מת בו ונכנסו רבני מצרים לבקרו, ויאמר אליהם: אני נאסף אל עמי ביום הששי בכך ימים לחדש. וישלח אחרי הקאס"ם¹⁰⁶ ונתפטר עמו בחייו, וביום הששי שלח אחרי המשמרה¹⁰⁷ לעלות ולחפור הקבר מבעוד יום, כדי שיהיה מוכן ומזומן להקביל את פני אביו שבשמים ערב שבת, כי אמר להם בערב שבת אני נאסף אל עמי, ויעשו לו כן כאשר צום. ולאחר חצות¹⁰⁸ שלחו אנשי המשמרה את השמש מבית החיים¹⁰⁹ לדעת את שלום החכם, ויבוא

228 אלאשקאר; מנזלאו | 232 טבול | 234 פ התיבות ישיבות ארץ ישראל נכתבו ונמחקו. התיבות ישיבת האר"י בצפת תובכ"א חסרות. | 240 ויבא

- 97 הסכמותיו לפסקי בני דורו הרבנים גאויזון, כפוס וקשטרו בשנים שס"ג, שע"ה ושפ"א מצויות בקובצי תשובותיהם: גאויזון, סי' כב, מה, סט; כפוס, סי' סא, עז; אהלי יעקב, סי' קלא.
98 בן אחיו ותלמידו של ר' יעקב קשטרו, חתנו של ר' אברהם מונסון (לעיל הערות 112-113). נשא ונתן בהלכה עם הרבנים גאויזון וכפוס.
99 אולי ר' משה פרוינצאל הנזכר בשו"ת ר"י בירב, סי' קלח.
100 בנו של ר' משה אלאשקאר (?). נשא ונתן עם ר' יוסף קארו, וצירף הסכמתו לפסקי ר"מ גאויזון ור"א קשטרו. נפטר לאחר 1615. ראה אבקת רוכל, סי' יח; בית יוסף, סי' ה; שוחטמן, גאויזון, סי' ט, סט.
101 רבם של ר' ישראל בנימין ושל ר' שמואל ׳ סיד (לעיל בפרק חכמי ירושלים, ליד ציוני הערות 3, 11).
102 תלמידו של ר' משה קסטילין (לעיל, דף 116ב והערה 205) בצפת. דיין בקהיר משלהי המאה ה'16 ועד לפטירתו, אחרי שנת שפ"ב (1622). קובצי תשובותיו נשתמרו בכ"י בית הספרים הלאומי 127 8° ועוד. ראה שוחטמן, גאויזון, עמ' 29-58, 91-95.
103 (1555-1632) חתם על תקנות פאס בשנים שס"ה-שס"ח (1605-1608). חברם של הרבנים גאויזון וקאשטילאן (לקמן ב, 127א). במצרים שהה בעשור השני של המאה ה'17. חיבוריו: מדות אהרן, ביאור על ברייתא דר' ישמעאל בעניין י"ג מידות; קרבן אהרן, פירוש על הספרא; לב אהרן, ביאור על נביאים ראשונים; מצח אהרן, פירוש על משלי (?). ראה עמאר, אהרן, עמ' 23-36.
104 מגדולי תלמידיו של האר"י. חי גם בצפת. נפטר סמוך לשנת 1616.
105 חוכר מס שעסק בעסקי המטבעה. נפטר בעשור השלישי של המאה ה'17. ראה כ"י בהמ"ל ENA NS 52.13.
106 (ערבית) פקיד הממונה על חלוקת ירושות וגביית מס המלכות מהן.
107 קבוצת הקברנים שבמשמרת. על המשמרות שבחברת הקברנים, ראה לעיל עמ' 405.
108 חצות היום. 109 בית הקברות.

ויעמוד בפתח הבית. ויאמרו אל הרב: הנה השמש עומד בפתח. ויאמר: יבא. ויבוא השמש ויעמוד לפניו, וישאל לו אם חפרו את הקבר יפה, ויאמר כן. ויאמר אליהם: אני נאסף אל עמי, בואו ואברך אתכם. ואחר כך ברך לאנשי הבית, איש אשר כבדו בך אותם. ויאסוף רגליו אל המטה ויגוע ויאסף אל עמיו זקן ושבע ימים תנצב"ה. וזה השיר שכתב אותו כמהר"ר חיים כפוזי ז"ל על מצבתו 245
וז"ל: שרי צבאות היו לאות בירושלים ויוסף היה במצרים.
סי' הגביר הר' שלמה אלש[קאר], [סימן] קקכ"ו. הגביר הר' שלמה אלשקאר.¹¹⁰ הוא בנה תלמוד תורה והקדיש כמה בתים לתנוקות של ת"ת, והיה מחזיק ביד תלמידי חכמים של ארץ מצרים ומחזיק ישיבות ארץ ישראל, ונדבת ידו היתה כאלף רייל או אלף גרוש' לירושלם תוב"ב או אלף מאידיש¹¹¹ לצדקה, וכן על זה הדרך היה נוהג, אשר על כן עליו יאמרו המושלים האלף לך שלמ"ה.¹¹² ואחר כך ירד מנכסיו ונמסר למלכות, לפי שהיה מוכס והיה חייב למלך ממון ואין לאל ידו, וצוה השר להורגו¹¹³ ביום הששי אחר חצות, ונתן מאמר חתימת ידו לבעל חמס¹¹⁴ להורגו. ויהי ביום השישי [ב126ב] הלך השר לג'מע אלאזהר¹¹⁵ כמנהג, ויעל עמו גם רכב גם פרשים ללוותו, ובחזרתו השליך עליו עבד אחד מכלי המשחית, ותבא על לבו וימת. וימנו חיל המלך קצין אחר במקום השר, וזה הקצין היה אוהב הר' שלמה. וכשמוע זה הקצין אשר היה הר' שלמה אסור בבית הסוהר מקום אשר אסירי המלך אסורים שם, חרה לו עד מות, ומיד שלח לו בגדי מלכות בבית האסורים ביום הששי אחר חצות שלא לפחד אותו פן יהרגוהו, ובכן יצא מבית הסוהר בכבוד גדול. ופעם א' הלך בשוק של מוכרי בגדים לקנות צנייה¹¹⁶ של נחשת אחת, ומצא שם הסרסורים שהיו מוכרים עזבון של סריס א' מסריסי המלך שמת ונכסיו למלכות, ומצא שם צנייה

241-242 ליתא התיבות ויאמרו אל — ויבוא השמש | 243 באו | 245-246 פ התיבות וזה השיר — ויוסף היה במצרים נוספו בגליון בכתב ידו של סופר אחר | 247 פ דברי הר' שלמה אלשק' | 248 אלאשקאר; לחינוקות | 250 פ ר"ל גרושו; לירושלים | 252 ואח"כ | 253 להורגו וכן בשורה הבאה | 254 (ביום הששי) בתיבות אלה מסתיים כ"י פ. מכאן ואילך הטכסט עפ"י כ"י ב בלבד כולל ספרור הדפים

110 חוכר מס וסוחר אמיד שתמך בישיבות צפת באמצע המאה ה-16. ראה מבי"ט, א, סי' רצג, שיו; ב, סי' לג; ג"ו, עמ' 236-240; שייבר, עמ' קכח.

111 ריאל = גרוש = מטבע כסף אירופי שהיה עובר לסוחר באימפריה העות'מאנית. מאידי = מטבע כסף על שם הסולטאן הממלוכי אלמא'ד (המאה ה-15); שווה לפארא העות'מאני.

112 שיר השירים ח, יב.

113 על מצוקת חוכרי המכסים ועל התאנות השרים — המושלים להם ראה שטוכר: חכירות, עמ' 70.

114 בעל חמס הוא בעל המס, היינו הממונה על המיסים.

115 מסגד אלאזהר. 116 קערה גזולה.

אחת גדולה שהעלתה חלודה עד שלא היתה ניכרת מן מראה אם נחשת ירקרק או לבן, וקנה אותה והביאה לביתו, ומצאה כולה מקשה אחת זהב טהור, לקיים מה שנאמר תחת הנחשת אביא זהב.¹¹⁷ 265

סי' הר"ש ן' סיד, [סימן] קקכ"ז. הר' חיים חברייא בעל ספר חבר הקיני, והוא פירוש על ספרא וספרי.¹¹⁸ הר' שמואל ן' סיד בעל הנס, כמו שקדם אצלנו ביחוס רבני ארץ [ב127א] ישראל.¹¹⁹ ופעם א' היה מתפלל בק"ק סבילייא¹²⁰ ונפל תפלה של ראש מיד אחד, ואמר הרב פתחו וראו אם יש פיסול בתפילין אלו, ובדקו ולא מצאו בו שום פיסול, ויחר לחכם מאד ויאמר להם: יבא עלי אם לא יש פיסול בתפילין אלו, כי לא לחנם נפלו ארצה. ובדקו אותו פעם אחרת ומצאו בו מלת דב"ש¹²¹ חסרה, וישמח הרב שמחה גדולה, ומרוב שמחתו הסעיד אותם צפיחית בדב"ש. הר' ברוך חזק¹²² שעשה אגרת אוגרת חוזרת חלילה לעיבור שנים, ועשה סי' ל"ז פשוטות וז' מעוברות חז"ק וברו"ך. הר' יעקב אבוקאייא.¹²³ הר' שמואל הכהן בבולאק.¹²⁴ הר' אברהם סכנדרי בעל ש"ת ודרושים, ונפטר לחיי עד ביום ב' ט' לאלול שנת הת"י.¹²⁵ הר' זרחיא גוטה בעל זרח יעקב, והוא חבור על ד' טורים, וג"כ חבר פי' על הרמב"ם ועל רש"י בפי' התורה.¹²⁶ הר' אברהם טאריקה.¹²⁷ הר' משה הכהן.¹²⁸ 270 275

273 אגרת אגרת (דיטוגרפיה)

- 117 ישעיהו ס, יז.
118 תלמיד הרב בצלאל אשכנזי. ספר דרשותיו (כ"י בודליאנה 2553) מכיל דברים שנשא בשנים שס"ח, שס"ט, שע"ב (1608, 1609, 1612).
119 ראה לעיל בפרק חכמי ירושלים, בין ציוני הערות 3-9.
120 כנראה סדילייא; ראה לעיל ליד ציון הערה 47.
121 'ארץ זבת חלב ודבש' (שמות יג, ה).
122 לא זוהה.
123 נזכר בספרו של ר' מרדכי הלוי, שו"ת גינת ורדים, אה"ע, סי' ג.
124 תשובה משלו מצויה אצל שוחטמן, גאויזון, סי' טז. כן נזכר בספר דרשותיו של ר' שמואל ן' סיד (כ"י בית הספרים הלאומי 1444⁴) דף 4א, וכן באגרת מן המאה ה-16 (TS 10J12.29).
125 ראה הקדמת החיבור, ליד ציון הערה 23 ולעיל בפרק רבני אשכנזריא, ליד ציון הערה 8. כן ראה בניהו, סכנדרים, עמ' רצא-רצג. שנת ת"י = 1650.
126 תלמידם של ר' יחיאל באסאן ושל ר' יוסף מטרנאני בקושטא. חברו של ר"ד קונפריי בישיבת ר"א סכנדרים. נפטר בשנת 1648. ראה קה"ד, מט ע"ב; נא ע"א.
127 חתם על טופס קבלת עדות בשנת שס"ב (1602). חברו של ר' יעקב קשטרו וחמיו של ר' מרדכי הלוי. נפטר בשנת 1652. ראה אהלי יעקב, סי' צב; שו"ת דרכי נעם, יו"ד, סי' י.
128 יליד שאלוניקי. שימש רב ברודוס ובמצרים. נשא ונתן בהלכה עם ר"מ גאויזון. נפטר בשנת 1652. ראה שוחטמן, גאויזון, סי' ו, כא, נז; קה"ד, דף נ ע"א. קטע מתשובה בחתימתו מופיע בכ"י TS AS 207.164.

- סי' הר"א קאשטילאץ, [סימן] קקכ"ח. הר' אביגדור קאשטילאץ אשכנזי בנו של הר' שמעון קאשטילאץ אשכנזי הנז"ל,¹²⁹ ונקרא כן לפי שמעשה נסים נעשו בו, והוא כי זה הרב ר' שמעון נולדו לו י"ב בנים ומתו. ותהי מרים אשתו עקרה וחדל להיות למרים אורח כנשים, וישמע אליה אלקי"ם ויפתח את רחמה. והצדקת הזאת לא האמינה בהריונה, שכבר פסקה מלידה ויתכן שזה הוא חולי, ואת בעלה הרב לא הגידה לו. ויהי כאשר נשלם ההריון ותאמר לאישה: הנה אנכי הרה וכלו לי חדשי, ומי יתן שיקראו למיילדת. וילך הרב בעצמו בלילה ויקרא למיילדת, ותלד בן ויקרא שמו אב"י גדו"ר. והתפלל עליו הרב, זה הילד גודר פרצות של י"ג בנים מנין אב"י שילדתם אשתו. ויהי רב ועצום בישראל. וכך היה, שהיה איש אלקי"ם קדוש הוא ובתורתו יהגה יומם ולילה. ונפטר יום ו' י"ט לאדר שנת תי"ט. הר' יעקב אבן שצרה. הר' יצחק קשטרו.¹³⁰ הר' יוסף ברוך. הר' חנניא ברהון¹³¹ מורי ורבי בעל כלי שרת ודרושים על התורה, ונפטר יום ו' ב' ימים לחדש ניסן שנת ושק"ט.¹³² הר' משה שמחון.¹³³ הר' [כ"ב127] אברהם אוריזיה. הר' יאודה הכהן. הר' יעקב בירב.¹³⁴ הר' נתן גוטא.¹³⁵ הר' מנחם הכהן. הר' יצחק נ' אלחדי"ב. הר' דוד די מדינה. הר' משה סרגוסי.¹³⁶ ואחריהם נדלדלה התורה בדורנו זה עד ישקיף וירא ה' משמים וישלח את משיחו ויקיים בנו וכל בניך למודי ה'. אמן.
- אודה¹³⁷ ה' מאד בפי ובתוך רבים אהללנו ומשירי אהודנו. ונברך לאלקינו שהחיינו וקיימנו להתחיל ולגמור ספר הנותן אמרי שפר. והנני מפיל תחינתי אל עין הקורא, אם המצא תמצא בידו אות או תיבה חסרה או יתרה אל ידינני לכף חובה, כי טרדות הזמן ותלאותיו צפו עלי ראשי צרותיו. ותכופות מממשות
- 129 (1659-1570) רב ומקובל, ידידו של ר' אהרן בן חיים. על אביו ראה לעיל, סמוך לציוני הערות 61-62. תאריך פטירתו של ר' אביגדור צויין לקמן: י"ט לאדר שנת תי"ט.
- 130 בנו של ר' יעקב קשטרו. איגרות ששלחו אליו ר' עזריה נ' ויליסיד בשנת 1640. ור' עזריה זאבי במחצית המאה ה-17. ראה כת"י פאריס ספריית כ"ח TS Glass 20.67 VII D.102.
- 131 ר' יעקב אבן שצרה, ר' יוסף ברוך ור' חנניה ברהום היו חבריו של ר' אביגדור קשטילאץ בישיבת ר' משה הכהן. ראה קונפורטי, קוה"ד, דפים מט ע"ב-ג ע"א.
- 132 שנת תט"ו = 1655.
- 133 ר"מ שמחון וכן החכמים דלקמן חיו ופעלו במחצית השנייה של המאה ה-17. כולם נזכרים בסוף קוה"ד, דף נב ע"א.
- 134 דור חמישי לר' יעקב בירב, מחדש הסמיכה בצפת.
- 135 בנו של ר' זרחיה גוטא (לעיל הערה 126). סמכרי קנה מאלמנתו את הספר צפנת פענח (לר' יוסף מטראני). ראה ההערה בכתב ידו ובחתימתו של סמכרי שצילומה הובא לעיל במבוא, עמ' 15.
- 136 בן אחותו של הרב יצחק קשטרו (לעיל הערה 130).
- 137 מכאן ואילך קולופון המחבר.

300 ובאות זו אחר זו בלה"ן וזעו"ן ועק"ן¹³⁸ מינים ממינים שונים זה כמה שנים, ויהיו דברי אלה קרובים לאל דעות אשר לו נתכנו עלילות¹³⁹ יאמר לצרותינו ולצרות עמו ישראל די וישלח לנו ברכה עד בלי די,¹⁴⁰ ויקיים בנו מקרא שכתוב כימי צאחך מארץ מצרים אראנו נפלאות.¹⁴¹ אמן וכן יהי רצון.
תם ונשלם שבח לאל בורא עולם, היום יום שני ששה ימים לחדש שבט בסדר
305 התיצבו וראו את ישועת ה' אשר יעשה לכם היום,¹⁴² בשנת שוש אשיש בה' תגל¹⁴³ נפשי באלקי.¹⁴⁴

- 138 בראשית לו, כז. המחבר התכוון בשיבוץ המקראי לבלהות, זוועות ועקות (=צרות).
139 על דרך שמואל א ב, ג.
140 מלאכי ג, י.
141 מיכה ז, טו.
142 סדר בשלח (שמות יד, יג).
143 כתיבת סד"י נסתיימה ב-23 בינואר 1673.
144 ישעיהו סא, י.

נספחים

נספח א

הלשון המשוערבת, ערביזמים וטקסטים הכתובים בערבית ובערבית-יהודית בספר דברי יוסף*

מן העיונים בתולדות חייו של סמברי, במקורות חיבורו ובתמונת עולמו הרוחני עולה דמותו של מחבר שהיה מצוי בספרות הערבית ההיסטורית והכיר גם חיבורים שנכתבו בלשון הערבית-היהודית. אין ספק שספר דברי יוסף נתחבר במקורו בשפה העברית, אך השפעתה של הלשון הערבית ניכרת בו הן במובאות הישירות ובתרגומים מתוכה והן בזכרי לשון משוערבת. בדברנו על הלשון המשוערבת מתכוונים אנו לדרכי מבע ולצירופים עבריים ששורשיהם הם בלשון האחות, הערבית. עדויות בדבר שכיחותה של תופעת השערוכ בספר דברי יוסף פזורות בו לרוב, ולא דווקא בפרקי האסלאמיים. עדויות אלה משקפות את ההשפעה של מקורותיו הערביים על דרכי כתיבתו, והן מאפשרות לנו להתחקות במידת מה על הרקע הלשוני-התרבותי של המחבר. בין השאר נשתמרו בחיבורו של סמברי רישומים של הלהג המגריי אותו שמע בסביבתו הקרובה או שנקלטת בכתובים.

לקמן יובא מבחר מתוך צורות הלשון המשוערבות והמתורגמות מערבית שווהו בחיבור ההיסטורי שלפנינו. מבחר מצומצם זה הוא בבחינת מדגם המייצג את ההיבט הזה בסגנון כתיבתו של בעל ספר דברי יוסף. כמו כן צורפו לנספח זה העתקים של שני בתי שיר שנתחברו כימיו של הח'ליף הפאטמי אלחאכם באמר-אללה (ראשית המאה ה-11) וכן נוסח תעודה שיצאה מלשכתם של הנגידים במאה ה-13 או ה-14. אגב גלגוליהם של התעודה ושל בתי השיר אל חיבורו של סמברי חלו בהם שינויים עד שהם משקפים את המציאות הלשונית שהתגבשה במאות המאוחרות של ימי-הביניים היהודיים. מן הבחינות המורפולוגית והפונולוגית הטקסטים שבערבית-היהודית משתייכים, איפוא, לתקופה הבתראקלאסית שבתולדות הלשון הזאת.

א. מבנה המשפט, צירופים ופסוקיות¹

1. 'וציה המלך לשר... שיכתוב האנשים המתים במגפה בפתקא אחד' (14ב, שו' 8-9).²

ראה פרק ו. במבוא, סמוך לציון הערה 196. חלק מן התופעות הלשוניות שיצוינו לקמן מצויות גם בעברית, ולכן זיהויין כערביזמים איננו בטוח. בצידן של כמה מן המובאות הועמד הצירוף הערבי המשוער שהוליד את מקבילתו העברית. הקדמת הנשוא הפעלי לנושא כאן ובמשפטים 2 ו-5. אי-התאמה בין מינו של הלוואי (אחד) לבין המושא (בפתקא).

2. 'באת המלכה לארץ מצרים ושאלה היא על ענין היאודים' (27א, שו' 13-14).
3. 'כזה וכזה (כذا וכذا). דבר סרה באלהים' (30ב, שו' 5-6).
4. 'והשלים חיבור של פי' המשנה והוא בן שלשים שנה' (34ב, שו' 10-11 = פסוקית מצב).³
5. 'וזהו תכלית השטות, ומהו הסיבה השיג הרמב"ם ז"ל שהוא חסר הדעת' (35ב, שו' 25-26).⁴
6. 'והאדמה הולידה והצמיחה אבטיח נאָה ומשובחת... למי נאָה זאת האבטיח' (48א, שו' 15-17).⁵
7. 'וה' יודע כמה היה זה מן השנים (כמ' כן זהו זהו). קודם מותר' (49א, שו' 20-21).
8. 'ומצאתי שם בית הכנסת חריבה ושממה... והיינו מתפללים באותה בית הכנסת' (49ב, שו' 14-16).⁶
9. 'אז הגידו לי טיבה של עיר וכל מעשיה... וכל האופן שזכרתי' (49ב, שו' 20-21).
10. 'ונתפלאתי כי זה אינו דבר מזגיי (مزاجي) ולא טבעיי (طبيعي) אלא דבר זר' (49ב, שו' 25-50א, שו' 1).
11. 'אולי ישמע תפלתו ויחדש לו זה הפלא... להיותו שני לאתון' (56א, שו' 22-23).⁷
12. 'מה טעם לתוספת הוא"ו, ואין כמו זאת הוויין הנוספים בפעלים' (57ב, שו' 25).⁸

ב. ערביזמים שעיקרם תרגום ישיר

1. 'והבטיחם על האנשים החטאים... שיחזור הוא כמין עז והם יחזרו פרעושים' (9ב, שו' 17-18).⁹
2. 'ומי שנעתק מן היאודים אל הערלים נראה שלא יאמין באמתת שני האמונות' (11ב, שו' 8-9).¹⁰
3. 'ומתנים עליהם שני תנאים אחד מחוייב וא' ראוי' (12א, שו' 16-17).¹¹
4. 'זכר מוצא נילוס והשתלחותו' (16א, שו' 1).¹²

- 3 לפנינו העתק דברי רמב"ם עצמו בחתימת פירושו למשנה (בשינויים מזעריים): 'אני משה ב"ר מימון... התחלתי לחבר פירוש זה... והשלמתיו במצרים ואני בן שלשים שנה'. ראה קפאח, משנה, סוף סדר טהרות, עמ' חשלח. השפעתו של התחביר הערבי ניכרת במבנה הפסוקית האחרונה שהיא פסוקית מצב (جملة حال).
- 4 אי-התאמה בין מינו של הכינוי הרומז (מזה) לבין מינו של שם העצם (הסיבה = סיב). על הלשון 'תכלית השטות' (غاية من الجهل). עיין בספרו של בנאי בן יוסף ז' פקודה, אלהאיה אלי פראיץ אלקלוב (מהד' א"ש יהודה), לידן 1912, עמ' 49.
- 5 מינו של האבטיח האחד מוגדר בדקדוק הערבי כנקבה, ומכאן הכינוי הרומז 'זאת' והלואים הנקביים.
- 6 אי-התאמה בין מינם של הלואי ושל הכינוי הרומז לבין מינו של שם העצם המתואר על ידיהם.
- 7 זה הפלא = הקדמת הכינוי הרומז למושא. להיוחו (לקונו) = מפני שהוא וגו'.
- 8 הכינוי הרומז המתייחס לשם העצם שאינו מציין בני אדם (הוויין) בא כדרכה של הערבית במין נקבה.
- 9 יחזור (يعود) = ייעשה. וכמוהו יחזור (يعودون). ראה ליי, חלק חמישי, עמ' 2188, ערך עוד.
- 10 ومن انتقل من يهودية الى نصرانية لم يقَر في اصح القولين (אלמאורדי, עמ' 128).
- 11 ويشترط عليهم في عقد الجزية شرطان مستحق ومستحب (שם עמ' 129).
- 12 ذكر مخرج نيل وانبعائه. (אלמקריזי, אלח'טט, א, ראש פרק 15).

5. 'ויום אחד השליך משורר אחד שיר חדש' (26ב, שו' 18-19).¹³
6. 'וחזר לדת הקראי' (15ב); 'סי' ו' עזריא שחזר לדת ישמעאל' (29א, בגליון).¹⁴
7. 'לקנאתם בו (=בריב"ש) החזירוהו לכודק' (49א, שו' 7).¹⁵
8. 'ורצה להעשות מלך במצרים, שלח אחריו וצוה לו שיעשה המטבע על שמו' (83ב, שו' 5).¹⁶
9. 'עם כל זה לא היו מאמינים אותה' (98א, שו' 2).¹⁷
10. 'ויקח סעיף תומר א' אורך הערל' (119ב, שו' 17-18).¹⁸
11. 'ויאמר להם יבא עלי אם לא יש פיסול (!) בתפילין אלו, כי לא לחנם נפלו לארץ' (127א).¹⁹

ג. רישומי הלשון הערבית הבינונית²⁰ (הלהג היהודי-המגרבית)

1. 'ויאמר בלבו ראה אלקים עד עלי. אם תצליח דרכי בלכתי ונקח את ממוני מידו נשוב אל משפחתי' (117ב, שו' 9-10).²¹
2. 'ויאמר לו: הודיעני נא את דרכיך ואני נשתדל עמך ונדבר לו על פי הדברים האלה' (120א, שו' 14-15).
3. 'לא ניתן לי רשות לדבר רק בזה היום ולמחרת, ונחזור למקומי' (123א, שו' 21-22).

ד.

1. העתק השיר מן התקופה הפאטמית:²²
'כל ג'ור ולצולם קד ראצינא ולא כל כופר ולא חמאקא
ואין כונת תעלם עלם אלג'יב קולי מן הוא אלדי כתב אלכתאבא' (26ב, שו' 24-25).

- 13 השליך (ألقى شعرا) = דקלם, השמיע דברי שיר. ראה ליין, כרך שמיני, עמ' 3012, ערך לקי, בניין 4 בסופו.
- 14 חזר לדת (إرجى) = המיר דתו. ראה דווי, חלק ראשון, עמ' 520: 'רד ללאימאן'; הווא, עמ' 247, ערך רד, בניין 8.
- 15 החזירוהו ל- (أعادوه) = עשו אותו, מינו אותו ל-. ראה ליין, חלק חמישי, עמ' 2189, ערך עוד, בניין 4.
- 16 סמכרי עיבד כאן נוסח של מגילת פורים מצרים כגון: 'ואנהו עמל סולטאן פי מצר, ארסל כלפ אברהים קאשטרו... וקאל להו אסרע ואסמע אמרי אעמל דק אלעומלה באסמי'. ראה הארי, עמ' 175-176; יהודה, עמ' 394.
- 17 היו מאמינים אותה = كانوا يصدقونها.
- 18 סעיף תומר = سعيף نحلة. אורך הערל = طول النصرائي.
- 19 לא יש = ليس. ראה גם הלשון 'שלא יש עולה ומשטין' במדור ש"נ שבהקדמת חלק ב' (א3), שו' 12.
- 20 הגדרה ותיאור של הערבית-הבינונית ראה בלאו, דקדוק, עמ' 5-14. על הצורה המגרבית הנוקטת 'נפעל' לציון הגוף המדבר ראה שם, עמ' 70, סעיף 63 וכן בספרו, רקע לשוני, עמ' 52-53, 58-60, 119-120.
- 21 רישומיו של הלהג המגרבית מצויים רק בהעתקת סד"י שבכ"י פ. הצורה נפעל חוקנה ללשון אפעל בכ"י ב, וראה שינויי הנוסחאות בפרק 'חכמי צפת' (ב), שו' 75 ('ונקח... ונשוב') ובפרק 'חכמי ארם צובא ודמשק', שו' 65-66 ('ואני נשתדל... ונדבר') ושו' 201-202 ('ונחזור').
- 22 אלה הם כתיים מתוך השיר 'השליך' המשורר בימיו של הח'ליף הפאטמי אלחאכם. ראה לעיל ב.5 והערה 13; תרגום השיר בהערה 23 לפרק הח'ליפים הפאטמים, לעיל, עמ'

2. העתק איגרת בלשון הערבית-היהודית שיצאה מלשכת הנגיד במצרים (במאה ה-13 או ה-14):

'האדה אל מוכתבה מן באבנה אל סעיד אלא תאג'ר רישיד ואלןא] תאג'ר אל אסכנדריא. אננא קאדמנא ב[כ]יירית אללה תע' ועזמנא עלה אל חוצ'ור לכינסיית אל דמוהיין סבעה פי אדר פטירת אדוננו משה רבינו ע"ה. לדאלך תחצ'רו אנפסכום פיל אוואן אל מסעור ונאכד עליכום גאיית אל תאכייד ואל סלאם עלא אל אומה ישראלית ממנו אל פ'קיר פלוני ופלוני ופלוני' (2-7).²³

23 השינויים הבולטים שחלו בטקסטים המוקדמים הללו (ד. 1, 2) במהלך העתקותיהם הם בתחוסם הכתיב, ואולי נבעו מהבדלי המבטא שהתפתחו עם הזמן. אמות הקריאה נמצאות כאן במצבים שאינם מקובלים ככתיב הערבית-היהודית הקלאסית. הוו והיוד מסמנים לעתים קרובות את ה/u/ ואת ה/i/ הקצרות. ראה ד' 1: ראצ'ינא, כונת; ד' 2: תאג'ר, חוצ'ור. ה/y/ נכפלת בין שהיא אות עיצורית ובין שהיא משמשת אם קריאה. ראה ד' 2: כינסיית, גאיית אלחאכייד. על כל אלה עיין כאן, עמ' 226-227.

נספח ב

השכתאות בכ"י צ והיחס שבין כה"י לספר דברי יוסף*

מעורבותו של יוסף סמברי באירוע המשיחי הכביר שהתחולל בעולם היהודי בעשור השביעי של המאה ה-17, בהתעוררות השכתאית, נתבררה בפרקי המבוא לספר זה. גם העניין הרב שגילה מחבר הספר דנן בתיאורה של התנועה השכתאית וכמוהו פרשת היעלמם-תלישתם של הרפים 'השכתאיים' מתוך כתבי הידות המוקדמים של החיבור כבר נדונו שם.¹ אמנם מצאנו בכה"י ב ופרמיזות והערות המתייחסות לפרשה המשיחית המסעירה הזאת ואשר נמלטו מעיניהם הבוחנות של 'הצנזורים' האנטי-שכתאיים. אולם פרק שכתאי כמעט שלם נשתמר אך ורק בכ"י צ, אשר הוא עצמו פרגמנט ארוך יחסית ששרד מאחת ההעתקות של ספר דברי יוסף.² אנו נעיין בנספח זה באותו פרק העוסק בחיי השכתאים בימים שלאחר המרתו של שכתי צבי משיחם. והרי נוסח הדברים בכה"י (כח א):

[ואחר מיתת שכתי צבי] קם גיסו הכחור יעקב בן החכם³ להרע יוסף פילוסוף בעיר שאלוניקי. והיו קוראים אותו מנעוריו בשם קירידו ואח"כ חלפו שמו בשם יעקב צבי ברצונם⁴ לומר שכתי צבי נתגלגל בו. והכחור ערום בחכמה. והתעה את העם בדרך מדרך הטוב ועשה כל תועבות ה', אפס כי עז העם.⁵ אפילו אחר שהמיר דתו, והנלוים עליו לא זזו מחבכו⁶ והאמינו שהוא משיח אמיתי. וכל זה בעבור אביו חכם יוסף פילוסוף. ובסיבתם ובסבת (כך!) המסייע בעברה, והוא חכם פלורינוטין, ובסיבתם השמידו⁷ כמה מאות מהאומה הישראלית בעונות. ואח"כ ארור הנזכר שם לדרך פעמיו והנלוים עליו לעיר מיק"ה (!) להשתטח⁸ על קבר מחמד נביא הישמעאלים. ובשובו ניתן רשעים קברו⁹ בעיר אלכסנדריא"ה, וי"א¹⁰ בבול"ק, ושם רשעים ירקב. ועדיין יש כמה וכמה המאמינים בו.

נבהיר תחילה במספר משפטים את הרקע ההיסטורי לדברים שהובאו בכ"י צ. האיש המתואר

* עיין במבוא הספר, הערה 212.

1 ראה שם, פרק א, סמוך לציון הערה 16 ובפרק ד, בין ציוני הערות 83-85, 127-136.

2 ראה שם, פרק ז (כתב היד השלישי), בין ציוני הערות 211-212.

3 התיבות המודגשות וכן סימני הפיסוק המודפסים במובאה זאת נמצאים במקור, בגוף כ"י צ.

4 בכה"י ברצונם.

5 במדבר יג, כח.

6 בכה"י מחביבו.

7 השתמדו, המירו דתם.

8 בכה"י להשתטח.

9 על דרך ישעיהו נג, ט.

10 יש אומרים.

בזה, יעקב פילוסוף המכונה קירידו (האהוב בספרדית-יהודית) היה ממנהיגיה של קבוצת המאמינים בשבתי צבי, תושבי שאלוניקי שהמירו כמוהו את דתם והתאסלמו בשנת 1683. קשריו של ה'קירידו' עם המשיח שהמיר היו הדוקים, מאחר שזה האחרון נעשה בשנותיו האחרונות לגיסו של יעקב. שבתי צבי נשא את אחותו, בת הרב יוסף פילוסוף, לאשה במקום גלותו, בדולציניו שבאלבניה, בשנת תל"ה (1675). כחלק מן ההתעוררות והתסיסה שהתחוללו בשאלוניקי לאחר מותו של שבתי צבי הכריזה אשתו זאת האחרונה (של שבתי צבי), כי יעקב הוא גילגולו של המשיח האמיתי או ליתר דיוק, נשמת המשיח נתעברה בשלו. הכרזה זאת חיזקה את תאוות השררה שהיתה ביעקב, בלאו הכי, וסייעה בכך לעילוי מעמדו בקרב המאמינים. לאחר ההמרה של קבוצת המאמינים שנשמעה ל'קירידו' התארגנו הם כעדה שבתאית נפרדת מן הקהילה היהודית, ומכאן ואילך חיו להם חיים כפולים. כלפי חוץ הופיעו כתורכים מוסלמים, ואילו בתוך עדתם פנימה נהגו כיהודים שבתאים. זוהי אחת הקבוצות שהיוו גרעין לתופעה החברתית-הדתית שנודעה עד מהרה בהיסטוריה היהודית כדונ'מה. ביטוי מוחש ומופגן למוסלמיותם נתנו אנשי הדונ'מה שבהנהגת ה'קירידו' בעת שיצאו לקיים את חובת החג' (מצוות העלייה לרגל למכה, שהיא אחת ממצוות היסוד של האסלאם). היה זה בשנת 1690/1689, וכאן גם בא הקץ לקריירה של מנהיגם. בדרך בשוכם מן 'העלייה לרגל' ה'קירידו' נפטר במצרים. ביטוי נמרץ להסתייגותם של שבתאים בני הזמן ממעשהו האחרון של ה'קירידו' (ואולי אף יש בו התנגדות לדרכו באמונה ובהנהגה) נמצא בקונטרס מראשית ימיה של הדונ'מה, ואלו הם הדברים: 'והאיש הזה החביא עצמו בכית הסתרים של עזאל (= שרו של ישמעאל) והוסיף על חטאתו פשע ויצמד לבעל פעור ויפול שם בחליים רעים וימות'.¹¹

כותרת הדברים בכ"י צ היא 'סיפור מעשה שבתי צבי והקירידו'. לכאורה יכולנו להעלות על הדעת שלפנינו משהו מן הדפים 'השבתיים' שנחלשו מתוך ספר דברי יוסף, שהרי כ"י צ הוא אחת מן ההעתקות של הספר שהגיעו לידינו. לאור הנחה זאת יכולנו להוסיף ולתהות האומנם סמברי כתב גם על הקירידו, כלומר שמא המשיך לתאר אירועים ואישים מן העשורים האחרונים של המאה ה-17. ואולם אנחנו למדים מן הקולופון של החיבור (=סד"י) כי כתיבתו הסתיימה בשנת 1673, ואין בכתבי הידות המלאים של הספר כל תיאור של אירוע מעבר ל-1671 היא שנת תל"א.¹² הראיה המכרעת נגד השערה זאת היא הערתו של בעל כ"י צ שכתב בסוף סיפור המעשה הנ"ל: 'עד כאן מסים (!) סיפור שבתי צבי וחביריו כאשר הביאו חכם טוביא זלה"ה' (שם, כח ב). כשהתחקינו אחר 'חכם טוביא' זה ואחר ספרו מצאנו כי מעתיק כ"י צ התכוון בוודאות לטוביה בן משה הכהן בעל ספר מעשה טוביה.¹³ העיון בספרו של טוביה שיצא לאור בוינציאה בשנת תס"ז מאשר את האמור

11 על הקירידו וקבוצת אנשי הדונ'מה הראשונה ראה שלום, מחקרים, עמ' 291-295, 307, 322-325. המובאה של המתנגד לקירידו על-פי הנ"ל, מחקרים, עמ' 307. על יוכבד (?) בת הרב יוסף פילוסוף שהיתה אשתו הרביעית של שבתי צבי ראה הנ"ל, ש"צ (אנג.), עמ' 886-889.

12 עיין במבוא הספר פרק א, סמוך לציון הערה 4 וכן בגוף הספר, דף 94 (סיפור גזירת היין).

13 טוביה דנן, מקורו של צ, היה רופא ומחבר שנוולר במץ בשנת 1652 ונפטר בירושלים בשנת 1729. בשלהי המאה ה-17 ובראשית המאה ה-18, שימש כרופא חצר של שרים ודיפלומטים בקושטא ובדרום חצי האי קרים, ומכאן ידיעותיו הטובות על הנעשה בתנועה השבתאית. חיבורו ספר מעשה טוביה הוא אנציקלופדיה מדעית עממית המכילה מדורים מגוונים ביותר וביניהם גם מידע היסטורי חשוב. על טוביה וספרו ראה לוינסון, עמ' 12-44, 79-88.

בסוף סיפור מעשה שבתי צבי והקירידו. מי שכתב או העתיק את כ"י צ הביא אל ילקוטו את הסיפור כמעט באותה לשון שמצא אצל טוביה. מלבד שיבושי דפוס מועטים שתוקנו על ידי המעתיק,¹⁴ הרי שהתוספת המהותית היחידה שאיננה בספר מעשה טוביה היא הידיעה המובאת, אולי מפי השמועה, כי הקירידו נקבר בבולאק, עיר הנמל השוכנת מזרעם לקהיר ולא באלכסנדריה. לסיכום הדברים נאמר כי באינטרפולציה של הפרק השבתי שהועתק מספר מעשה טוביה אל כ"י צ ניכרת אותה מגמה שזיהינו בליקוטים הראשונים שנדפסו מתוך ספר דברי יוסף.¹⁵ מעתיק כ"י צ הלך בדרכם של מדפיסי הליקוטים, שהתעניינו דווקא בחלק האחרון של הספר ובמיוחד בפרקים העות'מאניים שלו. משנתקל בחסרון הדפים השבתיים שנתלשו מן הספר ומתוך שהכיר את העניין הרב שמגלה קהל קוראיו בנושא השבתי, החליט לכלול בתוך כה"י שהעתיק גם את הפרק שמצא אצל טוביה הרופא. כפי שמשמע מכותרת הפרק שבכה"י ('סיפור מעשה שבתי צבי והקירידו') הביא מעתיקו את סיפור שבתי צבי במלואו, כפי שמצאו בספר מעשה טוביה.¹⁶

14 כך תוקן, דרך משל, פלוריאן שבטוביה ל(חכם) פלוריאן כיאות.

15 עיין בפרק ח שבמבוא הספר מראשיתו וכן סמוך לציוני הערות 216-218.

16 בספרו של טוביה הכהן משתרע הפרק על המשיחים על פני הדפים כד-כח (סיפור שבתי צבי הובא שם בדפים כו-כח). מכ"י צ שרר רק דף אחד הדן בשבתאות, הוא דף כח.

הביבליוגרפיה וקיצוריה*

- אבא מרי, קנאות = אבא מרי משה ב"ר יוסף, ספר מנחת קנאות, פרעסבורג 1839.
- אבו אלפרדא, אלמח'תצר = אסמעיל בן עלי אבו אלפרדא, כתאב אלמח'תצר פי אנכאא אלכשר, ארבעה כרכים, איסטמבול 1286 ה' (1869-1870).
- אב"ז = ראה אבן זנבל.
- אבן אבי אציבעה, טבקאת אלאטבאא = מופק אלדין אבו אלעבאס ... אבן אבי אציבעה, כתאב עיון אלאנכאא פי טבקאת אלאטבאא (מהדורת A. Müller), קניגסברג 1884.
- אבן איאס = מחמד בן אחמד אבן איאס, בדאע אלזהור פי וקאע אלהור, אסטנבול 1931-1939.
- אבן אלאתי'ר, אללבאב = עלי בן מחמד עז אלדין אבן אלאתי'ר, אללבאב פי תהרי'ב אלאנסאב, ארבעה כרכים, קהיר 1356 ה'-1369.
- אבן אלאתי'ר, תאריח' = הנ"ל, אלכאמל פי אלתאריח', 13 כרכים, בירות 1385-1386 ה'.
- אבן רואדארי = אבו בכר בן עבדאללה אבן אלוואדארי, כנו אלדור וג'אמע אלג'רר, קהיר 1379/80 ה'.
- אבן דקמאק = אברהים אבן דקמאק, כתאב אלאנתצאר לואסטת עקד אלאמצאר, בולאק 1410 ה'.
- אבן השאם = אבו מחמד אבן השאם מחמד, סירת סידנא מחמד רסול אלה צל"ע"מ, מהדורת F. Wüstenfeld, גטינגן 1885.
- אבן וירגה, שבט = שלמה אבן וירגה, ספר שבט יהודה, אדריאנופול שי"ד; סביוניטה [שכ"ז?]; ירושלים תש"ז (מהדורת שוחט).
- אבן זנבל = אחמד אבן זנבל, כתאב תאריח' אלסלטאן סלים ... מע קאנצוה אלגורי סלטאן מצר ואעמאלהא, בולאק 1278 ה'.
- אבן ח'לכאן = אחמד אבו אלעבאס ... אלברמקי אבן ח'לכאן, ופיאת אלאעיאן ואנכאא אכנאא אלזמאן, ארבעה כרכים, בירות 1972.
- אבן טכאטבא, אלפח'רי = מחמד בן עלי בן טכאטבא, אלפח'רי פי אלאאדאב אלסלטאניה ואלדול אלאסלאמיה, מהדורת H. Derenbourg, פריס 1895.
- אבן טולון = מחמד בן עלי אבן טולון, מפאכהת אלח'לאן פי חואד'ת אלזמאן, אלקאהרה 1384 ה' (1964).
- אבן יחיא, שה'ק/שלשלת הקבלה = גדליה אבן יחיא, ספר שלשלת הקבלה, ויניציאה השמ"ז.
- אבן סוסאן, תקון יששכר = ר' יששכר אבן סוסאן המערבי, תקון יששכר והוא ספר עבד ותקופות לעולם, קושטאנדינא שכ"ד; ויניציאה של"ט.
- אבן עסאכר = אבו אלקאסם עלי בן אלחסן המכונה אבן עסאכר, תאריח' מדינת דמשק, 21 כרכים, דמשק 1951.
- אבן שמואל = יהודה אבן שמואל, מדרשי גאולה², ירושלים-תל-אביב תשי"ד.
- אבן תגריכרדי, אלנז'ים אלזאהרה = ג'מאל אלדין אבו אלמחסאן יוסף אבן תגריכרדי, אלנז'ים אלזאהרה פי מלכ מצר ואלקאהרה, שני כרכים, לידן 1851-1855.
- אבקת רוכל = ראה שו"ת אבקת רוכל.
- אברכנאל, ישועות משיחו = יצחק אברכנאל, ספר ישועות משיחו כולל דרושים בעניני הגאולה, קעניגסבערג תרכ"א.
- אברכנאל, מעיני = ר' יצחק אברכנאל, ספר מעיני הישועה, פירוש על ספר דניאל, פיזור ר"פ.

* מסיבות טכניות שמות הספרים והמחברים הערביים תועתקו ברשימה זו באותיות עבריות. חוויות היידוע בעברית (ה') ובערבית (אל-) נחשבות כחלק בלתי-נפרד מן השמות.

- אברכנאל, פירוש מלכים = ר' יצחק אברכנאל, פירוש על נביאים ראשונים, ליפסיה תמ"ו.
אברכנאל, פנ"א = ר' יצחק אברכנאל, פירוש על נביאים אחרונים², אמשטרדם 1641.
אברהם הלוי, שו"ת גת ורדים = אברהם בן מרדכי הלוי, ספר גינת ורדים שאלות ותשובות ופסקי דינים מחודשים, קושטנדינה תע"ו-תע"ז.
- A. Neubauer, מטרותיאל = אברהם מטרותיאל, 'השלמת ספר הקבלה לר' אברהם ב"ר שלמה בתוך, *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes*, Oxford 1887, pp. 101-114
- I. Abrahams, 'Joseph Sambari and Benjamin of Tudela' *JQR* o.s. 2 (1890), p. 107 = אברהם
B.L. Abrahams, 'The Expulsion of the Jews from England in 1290', *JQR* o.s. 7 = גירוש (1895), pp. 75-100, 236-258, 428-458
- אברמסון, מבוא התלמוד = ש' אברמסון, הרב שמואל בן חפני (גאון סורא): פרקים מן ספר מבוא התלמוד — המקור העברי ותרגום עברי, ירושלים תש"ן.
- אברמסון, מכתב = ש' אברמסון, 'מכתב רב יהודה הלוי על עלייתו לארץ ישראל', קריית ספר כט (תשי"ג-תשי"ד), עמ' 144-133.
- אג"ת = ראה הלקין, איגרת תימן.
אדלר, מסעות בנימין = מ' אדלר (מהדיר), ספר מסעות של ר' בנימין מטודילה ז"ל, לונדון תרס"ז.
אדריסי = אלשריף מחמד אלדריסי, כתאב נזחת אלמשתאק פי אח'תראק אלפאק, תשעה כרכים (מהדורת Cerulli ואחרים), נאפולי-רומא 1980-1970.
- אהל דוד = אהל דוד, *Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London, Oxford University Press: 5692:1932
- אהלי יעקב = ר' יעקב קאשטרו, שו"ת אהלי יעקב, ליורנו תקמ"ג.
אורבך = א"א אורבך, בעלי התוספות — תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם⁴, א-ב, ירושלים תש"ס.
אזולאי = ר' אברהם אזולאי, זהרי חמה, מונקאטש תרמ"א.
אזקרי, חרדים = רב אלעזר אזקרי, ספר חרדים, ויניציאה שס"א.
איגרת ויכוח = י"י קאבק, 'איגרת (ויכוח) ר' יעקב מוויניציאה', ישרון 1 (תרכ"ח), עמ' 34-1.
איגרת רש"ג = ראה לוי, איגרת.
אידל, ספר המשיב (א) = מ' אידל, 'היחס לנצרות בספר המשיב', ציון 77-91, עמ' 91-77.
אידל, ספר המשיב (ב) = מ' אידל, 'עיונים בשיטתו של בעל ספר המשיב', ספונות, סדרה חדשה, ספר שני (תשמ"ג), עמ' 185-266.
- I. Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg, his Life and his Works as Sources for the Religious, Legal and Social History of Germany in the Thirteenth Century*, Philadelphia 1974
- אייכנר = W. Eichner, 'Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern', *Der Islam* 23 (1936), pp. 133-162, 197-244
- איילון (נוישטרט), נגידות = ר' נוישטרט, 'ענייני נגידות במצרים', ציון ד (תרצ"ט), עמ' 149-126.
- D. Ayalon, *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)*, London 1977 = איילון, ממלוכים
D. Ayalon, 'The End of the Mamluk Sultanate', *Studia Islamica* 45 (1987), pp. 125-148 = איילון, סולטאנות
- איש-שלום = מ' איש-שלום, לחקר מסורת הקברים העבריים בארץ ישראל, ירושלים תש"ח.
איש-שלום, מסעות = מ' איש-שלום, מסעות נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב תשל"ט.
אלאדריסי ראה אדריסי.
אלאסיוטי, לב = ג'מאל אלדין עכד אלרחמן אלאסיוטי אלשאפעי, כתאב לב אללכאב פי תחריר אלנאסאב (מהדורת P.H. Vöth, ליידין 1851).
- אלבלאדרי = אבו אלעבאס אחמד בן יחיא אלבלאדרי, כתאב פתוח אלבלאדאן (מהדורת M.J. de Goeje), ליידין 1866.
- אלבק = ח' אלבק, ששה סדרי משנה — פירוש חדש, ירושלים ותל-אביב תשי"ט.
אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים ותל-אביב תשי"ט.

אלח'טט ראה אלמקריזי, אלח'טט.
 אלימני, תאריח' = נג'ם אדין עמארה אלימני, כתאב תאריח' אלימן (מהדורת H.C. Kay), קהיר 1354 ה' (1935).
 אלמאורדי = עלי בן מחמד אלמאורדי, כתאב אלאחאכאם אלסלטינה, מצר 1327 ה' (1909).
 אלמגריכי, אפחאם = ראה פרלמן, אפחאם.
 אלמלית, יוסף קטאוי = א' אלמלית, דמות נאה ואצילה של יוסף אצלן קטאוי פשה — שלושים לפטירתו, המזרח, בטאון ליהדות הספרדית, כה בסיון תש"ה, עמ' 1, 12-13.
 אלמקריזי, אלח'טט = אחמד בן עלי אלמקריזי, כתאב אלמואעט' ואלמעחבאר בד'כר אלח'טט ואלאח'אר, שני כרכים, בולאק 1272 ה'.
 אלמקריזי, אלסלוק = אחמד בן עלי אלמקריזי, כתאב אלסלוק למערכת דול אלמלון (מהדורת זיאדה), שלושה כרכים, קהיר 1939.
 אלמקריזי, אהעאט' = אחמד בן עלי אלמקריזי, אהעאט' אלחנפא באח'באר אלמראא אלפאטמיין אלח'לפאא (מהדורת מח"מ אחמד), חלק שני, קהיר 1390 ה' (1971).
 אלסמעאני, אלנאסאב = עבד אלכרים בן מחמד אלסמעאני, כתאב אלנאסאב (פקסימיליה של כ"י הספרייה הכריתית Add. 23.355), לידן-לונדון 1912.
 אלפתח'רי = ראה אבן טבאטבא, אלפתח'רי.
 אלקוראן/קוראן = אלקראן, חרגם י"י ריבלין, תל-אביב תרצ"ו.
 אלקלקשגרי = שהאב אדין אבו אלעבאס אחמד בן עלי אלקלקשגרי, צבח אלאעשא פי מערפת אלאנשאא, 14 כרכים, קהיר 1913-1920.
 אלקפטי = ג'מאל אדין אבו חסן אלקפטי, כתאב אח'באר אלעלמאא בתאריח' אלחכמאא (מהדורת Lippert), לייפציג 1903.

אנא"ס¹ = *The Encyclopedia of Islam*, 7 Vols., Leiden & London 1916-1938
 אנא"ס² = *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), 7 Vols., Leiden & London 1960-1993
 אנצ' יודאיקה = *Encyclopaedia Judaica*, 16 Vols., Jerusalem 1971-1972
 אנצ' עברית = אנציקלופדיה עברית (כללית, יהודית, ארצישראלית), 33 כרכים, רמח"גן-ירושלים תש"ט-תשמ"ה.
 אסף, בית הכנסת = ש' אסף, 'בית הכנסת העתיק בדמוה (מצרים)', מלילה 1 (מנצ'סטר תש"ד), עמ' 18-25 = [מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 153-162].
 אסף, הגאונים = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ² ירושלים תשל"ז.
 אסף, מקורות = ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו.
 א"ע אלמעטי = מחמד אבן עבד אלמעטי אלאסחאקי, לטאף אח'באר אלאול פימא חצרף פי מצר מן ארכאב אלדול, קהיר [ללא תאריך].

אפחאם ראה פרלמן, אפחאם.
 אפרתי = י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה בבבל ובארץ ישראל, פתח-תקוה תשל"ג.
 אפשטיין = I. Epstein, *The Responsa of Rabbi Simon B. Zemah Duran*, London 1930
 אשכולי, חית קנה = א"ז אשכולי (מהדיר), אברהם בן יוסף רוטנבורג, ספר חית קנה — חזון שלמה מלכו [פאריס תרצ"ח].

אשכולי, משיחות = א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז.
 אשכולי, סיפור = א"ז אשכולי, סיפור הראובני, ירושלים ת"ש.
 אשתור, אפחאם אל יהוד = א' אשתור, 'אפחאם אל יהוד' (רשימת ביקורת על תרגומו של מ' פרלמן), תרכ"ץ לה (תשכ"ו), עמ' 198-199.

אשתור, הקהילה = א' אשתור, 'קיום לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים', ציון ל (תשכ"ה), עמ' 157-128, 78-61.

אשתור, צלאא אדין = E. Ashtor-Strauss, 'Saladin and the Jews', *HUCA* 27 (1956), pp. 305-326
 אשתור, תולדות = א' שטראוס-אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א-ג, ירושלים תש"ד-תש"ל.

- M. Bargès, 'Les sources de Nil — Extrait d'un manuscrit Arabe... traduit en français', = *Journal Asiatique* 3 (1837), pp. 97-164
- בויארין = ד' בויארין, העיון הספרדי — לפרשנות התלמוד של מגורשי ספרד, ירושלים תשמ"ט.
- בונאן = ד' בונאן, 'גילוס נהר מצרים — דוגמה לדרך עיבודו של יוסף סמברי את מקורותיו בספר דברי יוסף', ציון מז (תשמ"ב), עמ' 419-434.
- בוקסנבוים = י' בוקסנבוים, 'שאלות ותשובות ר' עזריאל ב"ר שלמה דאיינה, שני כרכים, תל-אביב תשל"ז-תשל"ט.
- בורנשטיין, קונפורטי = ל' בורנשטיין, 'לתולדות ר' דוד קונפורטי וחיבורו "קורא הדורות"', עלי ספר ו-ז (תשל"ט), עמ' 204-208.
- בורנשטיין, רשר"ם = ל' בורנשטיין, מפתח לשאלות ותשובות ר' שמואל די מדינה, רמת-גן תשל"ט.
- בורנשטיין, חאריכים = ח"י בורנשטיין, 'תאריכי ישראל', התקופה ח (תרפ"א), עמ' 281-338; ט (תרפ"א), עמ' 202-264.
- ביינארט, אגורו = ח' ביינארט, 'אגורו אשר בלה-מאנצ'ה ואנוסה', תרכ"ז (תשמ"א), ספר היובל, עמ' 425-435.
- ביינארט, אלמעדין = ח' ביינארט, 'אלמעדין: אנוסה של עיירה באזור לה מאנצ'ה', ציון מז (תשמ"ב), עמ' 17-55.
- ביינארט, אנוסים = ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל-אביב 1965.
- H. Beinart, 'Cuanda Llegaron los judíos España', *Estudios*, 3 (1962), pp. 1-32.
- ביינארט, היהודים = ח' ביינארט, 'תנועת הנבואה בקורדובה בשנים 1499-1502', ציון מד (תשל"ט), ספר זכרון ליצחק בער, עמ' 190-200.
- ביינארט, הנביאה אינס = ח' ביינארט, 'תנועת הנביאה אינס בפואבלה די אלקוסייר ובטלארוביאס ואנוסיהן של עיירות אלו', תרכ"ז נא (תשמ"ב), עמ' 633-658.
- ביינארט, ציליון = ח' ביינארט, 'אנוסי ציליון וסירואלה והנביאות מארי גומס ואינס בת חואן איסטבן', ציון מח (תשמ"ג), עמ' 241-272.
- ביינארט, קבלריה = ח' ביינארט, 'האם התערב מיסר אלפונסי די לה קבלריה למניעת גירוש היהודים?', ציון נ (תרצ"ז-תשמ"ה), עמ' 265-275.
- E. Birnbaum, 'David Reubeni's Indian Origin,' *Historia Judaica* 20 (1958), pp. 1-39
- בית אריה, אגרת הרא"ה = מ' בית אריה, 'אגרת מענין י" השבטים מאת ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קובץ על יד (ס"ח) 1 (תשכ"ו), עמ' 369-378.
- בית יוסף = ר' יוסף קארו, בית יוסף על ספר הטורים לר' יעקב בן הרא"ש, דפוסים שונים.
- בלא, דקדוק = י' בלא, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב.
- J. Blau, 'On Two Works Written in Middle Arabic Literary Standard', in M. Sharon = *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Prof. David Ayalon*, Jerusalem & Leiden 1986, pp. 455-471
- J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*², Jerusalem = *רקע לשוני* 1981
- בלא, תשובות = י' בלא, תשובות הרמב"ם, ארבעה כרכים, ירושלים תשנ"ח-תשכ"א.
- בן זאב, היהודים בערב = י' בן זאב, היהודים בערב, תל-אביב תרצ"א.
- בן זאב, תעודות עבריות = י' בן זאב, 'התעודות העבריות שבגנוזי הקהילה היהודית בקהיר', ספונות ט (תשכ"ה), עמ' רסג-רצג.
- בן זמרה, דוד = ראה שו"ת רדב"ז.
- בן ישראל = ר' מנשה בן ישראל, נשמת חיים, אמשטרדם ת"ב.
- בן סוסאן = ראה אבן סוסאן, חקון יששכר.
- בן צבי, באסולה = י' בן צבי, מסעות ארץ ישראל לרכי משה באסולה, ירושלים תרצ"ט.
- בן צבי, הנגיד = י' בן צבי, 'זיהוי מקום מותו של הנגיד ר"י שולאל', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה י (תש"ג), עמ' 28.
- בן צבי, מוסתערכים = י' בן צבי, 'מוסתערכים בארץ ישראל', סיני ה (ת"ש), עמ' שעט-שפו.

כן צבי, מחקרים = י' בן צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו.
 בן צבי, ש"י = י' בן צבי, שאר ישוב, ירושלים תשכ"ו.
 בן צדיק = 'קצור זכר צדיק לרב יוסף בן צדיק', בתוך: נויבאואר, סדה"ח, א, עמ' 85-100.
 בן שמעון = ר"א בן שמעון, ספר טוב מצרים — רבני מצרים וגאונים, ירושלים תרס"ח.
 בן ששון = מ' בן ששון, 'המבנה, המגמות וההוכן של חיבור רב נתן הבבלי', בתוך: ר' בונפיל, מ' בן ששון, י' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 137-196.
 בן ששון, הכרונוגרפיה = ח"ה בן ששון, 'למגמות הכרונוגרפיה היהודית של ימי הביניים ובעיותיה', בתוך: היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 29-49.
 בן ששון, גלות = ח"ה בן ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד', בתוך: ש' אטינגר ואחרים (עורכים), ספר — יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216-227.
 בנטוב = ח' בנטוב, 'רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של ר' יוסף מטרנאי', שלם א (תשל"ד), עמ' 195-228.
 בניה = מ"צ בניה, 'משה אלמושנינו וההגירה הפורטוגזית הגדולה לשלונקי', בתוך: צ' אנקורי (עורך), מליסבון לשלונקי וקושטא, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 95-120.
 בניהו, דור = מ' בניהו, דור אחד בארץ — איגרות רבי שמואל אבוהב ורבי משה זכות בענייני ארץ ישראל שצ"ט-תכ"ו, ירושלים תשמ"ח.
 בניהו, דילה ריינה = מ' בניהו, 'מעשה נורא מרבי יוסף דילה ריינה', ארשת ה (תשל"ב), עמ' 170-188.
 בניהו, דפוסים = מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה (הספר העברי מעת הכאתו לדפוס ועד צאתו לאור), ירושלים תשל"א.
 בניהו, האר"י = מ' בניהו, 'תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר שלארי' ועל בני משפחתו במצרים', בתוך ספר הזכרון להרב נסים זצ"ל, סדר רביעי, עמ' רכה-רג.
 בניהו, הגהות = מ' בניהו, 'הגהותיהם של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם', אסופות א (תשמ"ז), עמ' מז-קד.
 בניהו, חאג'יז = מ' בניהו, 'ספרים שחיברם רבי משה חאג'יז וספרים שהוציאים לאור', עלי ספר ב (תשל"ו), עמ' 121-162; ג (תשל"ו), עמ' 94-120; ד (תשל"ז), עמ' 123-137; ה (תשל"ח), עמ' 104-115.
 בניהו, חיד"א = מ' בניהו, ספר החיד"א — קובץ מאמרים ומחקרים, ירושלים תשי"ט.
 בניהו, חייא = מ' בניהו, 'ר' חייא רופא וספרו "מעשה חייא"', ארשת ב (תש"ך), עמ' 109-129.
 בניהו, מרן = מ' בניהו, 'האסכולות של המבי"ט ושל מרן רבי יוסף קארו וההתכתשות ביניהן', בתוך: אסופות — ספר שנה למדעי היהדות ג (תשמ"ט), עמ' ט-צח.
 בניהו, נועם = מ' בניהו, זאבים טורפים את בנימין והיא חשוכה ר' אליהו קפשאלי הנקראת נועם וחובלים, תל-אביב תש"נ.
 בניהו, סכנרי = מ' בניהו, 'רבי אברהם סכנרי — פירוש על חשוכה של רמב"ם', בתוך: ספר הזכרון להרב יצחק נסים זצ"ל, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' רצא-שיר.
 בניהו, סת"ה = מ' בניהו, ספר תולדות הארץ, ירושלים תשכ"ז.
 בניהו, פנקסים = מ' בניהו, 'פנקסים בכתב-יד לחכם מודמשק', קרית ספר לה (תש"ך), עמ' 387-400, 521-531.
 בניהו, קפשאלי = מ' בניהו, רבי אליהו קפשאלי איש קאנדיה, רב, מנהיג והיסטוריון, תל-אביב תשמ"ג.
 בניהו, רשב"ח = מ' בניהו, 'חשובות בענייני השבתאות בכ"י שבת נעורים לרבי שמואל בן חביב', סינימו (תש"ך), עמ' לג-נג.
 בניהו, תנועה = מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון, ירושלים תשל"ג.
 בנימין = בנימין מטודילה, ספר מסעות, קושטנדינא ר"ג; לונדון תרס"ז (מהדורת אדלר).
 בנעט, איגרות = ד"צ בנעט, אגרות הרמב"ם — מכתבי רבנו משה בן מימון ומכתבי בני דורו אליו, ירושלים תש"ו.
 בנעט, מכתב = ד"צ בנעט, 'מכתב מחימן משנת 1202', בתוך: ספר יובל לכבוד י"נ הלוי אפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' 205-214.
 בער, היהודים/תעודות (א-ב) = J.F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien, Urkunden und Regesten*, Band I, Berlin 1929; Band II, Berlin 1936.
 בער, מבוא = ר' שלמה אבן יורגה, ספר שבט יהודה, ירושלים תש"ז: מבוא מאת י' בער, עמ' ז-טז.

- בער, תולדות = י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית², תל-אביב תשי"ט.
- בער, תנועה = פ"י בער, 'התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש', מאסף ציון ה (תרצ"ג), עמ' סא-עח.
- בר הכרואס = גרגוריוס אבו אלפרג' הידוע כאבן אלעכרי, תאריח' מח'חצר אלדול, בירות 1890.
- בראן = M. Brann, 'Joseph Sambari's Nachrichten über das Geschlecht der Maimoniden', *MGWJ* 44 (1900), pp. 14-24
- ברודי, דיואן = ח' ברודי, דיואן יהודה בן שמואל הלוי, שני כרכים, ברלין תרנ"ג-תרנ"ה, עמ' 19-7
- ברודי, רמב"ע = ח' ברודי, משה אבן עזרא, שירי החול, שלושה כרכים, ברלין-ירושלים, תרצ"ה-תשל"ח.
- ברודי-שירמן = ח' ברודי וח' שירמן, שלמה אבן גבירול — שירי החול, ירושלים תשל"ה.
- ברויאר = ראה גאנו (כמכוא לספר).
- ברלינר, מקורות = A. Berliner, *Quellenschriften für jüdischen Geschichte und Literatur*, I, Frankfurt a.M. 1896
- ברנשטיין = ש' ברנשטיין, 'דיואן של שלמה בן משלם דאפיירה', בתוך: ד' פרענקיל (עורך), עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, ג (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 128-1.
- ברסלבסקי = י' ברסלבסקי, 'יהודי כיכר בימי גזירותיו של אל-חאכס באר-אללה', ציון א (תרצ"ו), עמ' 52-1 (=הנ"ל, לחקר ארצנו — עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 9-43).
- גאנו = מ' בריואר (מהדיר), ספר צמח דוד לרבי דוד גאנו, ירושלים תשמ"ג.
- ג"ו = R.J.H. Gottheil & W.H. Worrel, *Fragments from the Cairo Geniza in the Freer Collection*, New-York 1927
- גוטהייל (א) = R.J.H. Gottheil, 'An Eleventh Century Document Concerning a Cairo Synagogue', *JQR* o.s. 19 (1907), pp. 467-539
- גוטהייל (ב) = R.J.H. Gottheil, 'A document of the 15th Century concerning two Synagogues of the Jews in Old Cairo', *JQR* o.s. 18 (1927/1928), pp. 131-152
- גויטיין, איש מעשה = D. Goitein, 'Moses Maimonides Man of Action — Revision of the Master's Biography in the Light of Geniza Documents', in *Hommage à Georges Vajda*, Louvain 1989, pp. 155-167
- גויטיין, ד"מה = ש"ד גויטיין, 'כתאב ד'מת אלנבי — ספר חסות ליהודים מיוחס למחמד', קרית ספר ט (תרצ"ב/תרצ"ג), עמ' 507-521.
- גויטיין, האסלאם = ש"ד גויטיין, 'האסלאם של מוחמד — כיצד התהוותה דת חדשה בצל היהדות', ירושלים תשל"ה.
- גויטיין, הנגיד = S.D. Goitein, 'The Title and Office of the Nagid — Re-examination', *JQR* 42 (1962/1963), pp. 93-119
- גויטיין, התימנים = ש"ד גויטיין, 'התימנים — היסטוריה, סררי חברה, חיי הרוח (ערך מ' בן ששון)', ירושלים תשמ"ג.
- גויטיין, חברה = S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Vol. II: *The Community*, Berkeley & Los Angeles 1971
- גויטיין, חיי רמב"ם = ש"ד גויטיין, 'חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית', בתוך: פרקים — בטאון האקדמיה העברית באמריקה כרך ד (תשכ"ו), עמ' 29-42.
- גויטיין, מכתבים = S.D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973
- גויטיין, מקאמה = ש"ד גויטיין, 'המקאמה והמחברת — פרק בחולדות הספרות והחברה במזרח', מחברות לספרות, כרך חמישי, תל-אביב תשי"א, עמ' 26-40.
- גולב, גר צדק = נ' גולב, 'גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה הי"א', ספונות ח (תשכ"ד), עמ' פה-קד.
- גולב, טופוגרפיה = N. Golb, 'The Topography of the Jews of Medieval Egypt', in *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965), pp. 251-271; 33 (1974), pp. 116-149
- גולב, עובדיה = נ' גולב, 'מגילת עובדיה הגר', בתוך: ש' מורג, י' בן עמי, נ' סטילמן (עורכים), מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 77-107.

- גולדמן = I.S. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Ibn Abi Zimra*, New-York 5731 (1970) גולדציהר = י"י גולדציהר, קיצור תולדות הספרות הערבית, ירושלים תשי"ב.
- גולדשמידט, מחזור = ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים לפי מנהגי בני אשכנז, חלק ב, ירושלים תש"ל.
- גורלאנד = ח"י גורלאנד, לקורות הגזירות על ישראל, שבעה כרכים, פרועמישל, קראקא ואדעססא תרמ"ז-תרנ"ג.
- גיל = מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), שלושה כרכים, תל-אביב תשמ"ג.
- גיל, הקדשות = M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976
- גיל, מפגש = מ' גיל, 'המפגש הבבלי בין היהודים למוסלמים עם כיבוש בבל-אלעריק', תרכ"ץ מח (תשל"ט), עמ' 73-35.
- גלצר = מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי — פרקי מבוא, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשד"מ.
- גצטמכידה = J. Goni Gaztambide, 'La Matanza de Judios en Navarra en 1328', *Hispania Sacra*, *Revista de Historia Eclesiastica*, 12 (1959), pp. 5-33
- גרץ, היסטוריה = H. Graetz, *Geschichte der Juden*¹, Vols. VIII-IX, Leipzig 1891; מהדורת שפ"ר, ווארשא תרנ"ג-תרנ"ט.
- דאנון = A. Danon, 'La Communauté juive de Salonique au XVI siècle', *REJ* 40 (1900), pp. 206-230; 41 (1900), pp. 98-117, 250-265
- דאנון, יוסף דעת = א' דאנון, יוסף דעת א איל פרוגריס — מכתב עת עברי וספרדי לתולדות ישראל על אדמת תוגרמה, תרמ"ח-תרמ"ט.
- ד'אנקונה = A. D'Ancona, 'La Leggenda di Maometto in Occidente', in *Studi di Critica e Storia Letteraria*², Bologna 1912, pp. 165-308
- דברי ריבות = ראה שו"ת דברי ריבות.
- דה"י = ראה יוסף הכהן.
- דוד, איגרת (א) = א' דוד, 'איגרת ירושלמית מראשית השלטון העות'מאני בארץ ישראל', כחך: א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, עמ' 39-60.
- דוד, איגרת (ב) = א' דוד, 'איגרת ר' ישראל אשכנזי מירושלים לר' אברהם מפירושא', עלי ספר טז (תש"ן), עמ' 122-95.
- דוד, גדליה = א' דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחיא בעל שלשלת הקבלה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.
- דוד, די מולינא (א) = א' דוד, ר' יצחק די מולינא, קרית ספר מד (תשכ"ט), עמ' 553-559.
- דוד, די מולינא (ב) = א' דוד, ר' יצחק די מולינא — מנהל בית המטבח במצרים, קרית ספר סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 370-368.
- דוד, האר"י = א' דוד, 'עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה', עלי ספר יד (תשמ"ז), עמ' 137-135.
- דוד, נגידות = א' דוד, 'לסיומה של הנגידות במצרים ותולדותיו של אברהם די קאשטרו', תרכ"ץ מא (תשל"ב), עמ' 337-325.
- דוד, קאשטרו = א' דוד, 'לתולדותיו של אברהם קאשטרו לאור מסמכים מן הגניזה', מיכאל ט (תשמ"ה), עמ' קמז-קסב.
- דוד, קנפנטון = א' דוד, 'לקורותיו של ר' יצחק קנפנטון', קרית ספר נא (תשל"ז), עמ' 326-324.
- דוד, קסטלצו = א' דוד, 'משפחת קסטלצו', סיני סד (תשכ"ט), עמ' רפכ-רפח.
- דוד, תלמיד = א' דוד, 'לתולדותיו של אברהם תלמיד הספרדי מנכבדי קהילת יהודי מצרים לאור מסמכים חדשים מן הגניזה', בתוך: י' דישון וא' חזן (עורכים), ספר היוכל ליהודה רצהבי, רמת-גן תשנ"א, עמ' 189-183.
- דוד הנגיד, פירוש אבות = דוד בן אברהם (נכד הרמב"ם), ספר פרקי אבות עם לשון ערבי, נא-אמון תרס"א.
- דוד-הרטום = מ"ע הרטום וא' דוד, ר' עובדיה ירא מברטנורא ואיגרותיו מארץ ישראל', בתוך: ח' ביינארט (עורך), יהודים באיטליה — מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 108-24.
- דוזי = R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires Arabes*, 2 Vols., Leyde 1867

- דוֹזי, כגדים = R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam 1845
- דוידון = G. Davidson, *A Dictionary of Angels*, New York 1967
- דוידון, שלום = H.A. Davidson, *The Philosophy of Abraham Shalom — A Fifteenth Century Exposition and Defense of Maimonides*, Berkeley & Los Angeles 1964
- דוראן = ר' שמעון בן צמח דוראן, מגן אבות, ליוורנו חקמ"ד.
- דורון = ד' דורון, 'על תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בן סוסאן המערבי', ספונות ג [יח] (תשמ"ה), עמ' 279-298.
- דורשלאג = P. Durschlag, *Joseph Sambari — egy középkori egiptomi héber-arab Krónikás*, Budapest 1930
- די בוטון, לחם רב = ראה שו"ת לחם רב.
- די וידאש = א' די וידאש, ספר ראשית חכמה, ויניציאה של"ט.
- די לונזאנו = מ' די לונזאנו, שתי ידות, ויניציאה שע"ח.
- די לונזאנו, דרך = מ' די לונזאנו, ספר דרך חיים, בהוספת תולדות המחבר מאת מ' וואנדר, לבוכ תרצ"א.
- דילמריגו = יש"ר דילמריגו, ספר תעלומות חכמה, בסיליאה [האנוי] שפ"ט.
- דימיטובסקי = ח"ו דימיטובסקי, 'בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת', ספונות ז (תשכ"ג), עמ' מא-קב.
- דינור = כ"צ דינור, תולדות ישראל — ישראל בגולה, עשרה ספרים, תל-אביב-ירושלים תשי"ח-תשל"ג.
- דן, הסיפור = י' דן, הסיפור העברי בימי הביניים — עיונים בתולדותיו, ירושלים 1974, עמ' 222-251.
- דן, מיסטיקה = י' דן, המיסטיקה העברית הקדומה, תל-אביב תש"ן.
- דן, נבואה = י' דן, 'לקטות למעשה "נבואת הילד"', שלם א (תשל"ד), עמ' 229-234.
- דנה = י' דנה (מהדיר), ר' אברהם בן הרמב"ם: ספר המספיק לעבדי השם, רמת-גן תשמ"ח.
- דניאל = N. Daniel, *Islam and the West — The Making of an Image*, Edinburgh 1962
- הארי = B.H. Hary, *Judaeo-Arabic as written and spoken in Egypt in the sixteenth and seventeenth centuries*, University of California, Berkeley 1987
- הבלין = ש"ז הבלין, 'היצירה הרוחנית', בתוך: י"מ לנדא, תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 245-270.
- הברמן, בומביריג = א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומביריג ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח.
- הברמן, רמב"ן = א"מ הברמן, 'רכו של הרמב"ן בחכמת הקבלה', הדואר לג (תשי"ד), עמ' 236.
- הגהה/הגהות שולם = ראה זכות, יוחסין.
- הד, המון = U. Heyd, 'Moses Hamon Chief Jewish Physician to Sultan Suleiman the Magnificent', *Oriens* 16 (1963), pp. 152-170
- הד, מוסדות = א' הד, מוסדות האימפריה העות'מאנית (בעריכת ר' סימון וי' פורת), ירושלים תשל"ד.
- הד, עלילות = א' הד, 'עלילות דם בתורכיה במאות הט"ו והט"ז', ספונות ה (תשכ"א), עמ' קל"ה-קמ"ט.
- הד, צפת = א' הד, 'תעודות תורכיות על יהודי צפת במאה הט"ז', ירושלים כ-ה (תשט"ו), עמ' קכ-קלה.
- ההיסטוריה של קיימברג' = *The Cambridge Modern History*, Vol. II, Cambridge 1903
- הווא = אלפראיד אלדריה — ערבי אנכליזי⁴ J.G. Hava, *Al-Farâid — Arabic-English Dictionary*, בירות 1986.
- הולט = P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922 — A Political History*, New-York 1967
- הורביץ = צ"ה איש הורוויץ, 'תולדות ר' יוסף אשכנזי "התנא" מצפת', סיני ד (תשכ"א), עמ' שיא-של.
- היילפרין, פולין = י' היילפרין, בית ישראל בפולין מימים ראשונים ועד לימות החורבן, שני כרכים, ירושלים תש"ח.
- היילפרין, שבייה = י' היילפרין, 'שבייה ופדות בגזירות אוקראינה וליטא', ציון כה (תש"ך), עמ' 17-56.
- היינמן = י' היינמן, דרכי האגדה², ירושלים תשי"ד.
- הירשברג, היהודים = ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית — התפוצה היהודית בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו, חלקים א-ב, ירושלים תשכ"ה.
- הירשברג, המשיח = ח"ו הירשברג, 'עקבות המשיח בארץ ערב במאה החמישית והשישית אחב"ש', בתוך: ספר הזיכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים תש"ו, עמ' 111-124.

- H.Z. Hirschberg, 'The Agreement between the Mustaribs and the Magrifs in = הסכמה Cairo, 1527', in *Saló Wittmayer Baron Jubilee Volume*, Vol. 2, Jerusalem 1975, pp. 577-590
- הירשברג, ישראל = ח"ו הירשברג, ישראל בערב, תל-אביב תש"ו.
- הירשברג, סמברי = ח"ו הירשברג, 'על בעל דברי יוסף בן דורו של בעל קורא הדורות ויחסו למצוות יישוב ארץ ישראל', ארץ ישראל י – ספר זלמן שז"ר (תשל"א), עמ' 137-132.
- H. Hirschfeld, 'The Arabic Portion of the Cairo Geniza at Cambridge', *JQR* o.s. 15 = הירשפלד (1903), pp. 167-181
- H. Hirschfeld, 'Historical and Legendary Controversies between Mohammed = הירשפלד, מחלוקות and the Rabbis', *JQR* o.s. 10 (1898), pp. 100-116
- הישראלי = י' הישראלי מטוליטולה, ספר יסוד עולם, מהדורת ב' גולדברג, ברלין תר"ח.
- הלוי, גר"ר = ראה שר"ת גנת ורדים.
- הלקין, איגרת תימן = א"ש הלקין, איגרת תימן לרבינו משה בן מימון, ניו-יורק תשי"ב.
- הלר = י"ט ליפמן הלר, רבינו אשר... עם פירוש רש"י ועם תוספות שני חיבורים מעדני מלך ולחם חמודות, פראג שפ"ח.
- הלר-וילנסקי = ש' הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים תשט"ז.
- המאירי = ר' מנחם המאירי, קרית ספר, אומיר תרמ"ד.
- J. Hammer = Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Vols. 1-10, Pest 1827-1833
- המהדורה = הנהגות האר"י ראה בניהו, סת"ה, עמ' 354-307.
- הנובר = נתן נטע הנובר, ספר יון מצולה, ויניציאה ת"ג; מהדורת היילפרין, תל-אביב תשכ"ו.
- הפרחי = ר' אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, ויניציאה ש"ט.
- הקר, החברה = י' הקר, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות ה"ו והט"ז, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט.
- הקר, הלוי = י' הקר, ישראל כגויים בתיאורו של ר' שלמה לכית הלוי משאלוניקי, ציון לר (תשכ"ט), עמ' 89-43.
- הקר, הרבנות = י' הקר, "הרבנות הראשית" באימפריה העות'מאנית במאות ה"ו והט"ז, ציון מט (תשמ"ד), עמ' 263-225.
- הקר, חיון = י' הקר, ר' יוסף חיון ודור הגירוש מפורטוגאל, ציון מח (תשמ"ג), עמ' 281-273.
- הרכבי, זכרון = א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ס"ט פטרבורג תרס"ג.
- הרכבי, חג"י² = א"א הרכבי, חדשים גם ישנים², ירושלים תש"ל.
- הרשמן = א' הרשמן, רבי יצחק בר ששת, הריב"ש – דרך חייו וחוקפתו, ירושלים תשט"ז.
- השיל = א"י השיל, 'על רוח הקודש כימי הביניים', בתוך: ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תשי"י, עמ' קעה-רח.
- ויאט, מקריזי = מחמד אלמקריזי, כתאב אלמואעט' ואלאעתבאר פי ד'כר אלח'טט ואלאאת'אר (מהדורת G. Wiet), קהיר 1911.
- וידאש, ראשית חכמה = א' די וידאש, ספר ראשית חכמה, ויניציאה של"ט.
- ויזנברג = א"י ויזנברג (מהדיר), פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, לונדון תשי"ח.
- ויטאל, הגלגולים = ח' ויטאל, שער הגלגולים, פרעמישלא תרל"ה; מהדורת אשלג, תל-אביב תשכ"ב.
- ויטאל, החזיונות = ח' ויטאל, ספר החזיונות, מהדורת א"ז אשכולי, ירושלים תשי"ד.
- ויטאל, המצוות = ח' ויטאל, שער המצוות, מהדורת אשלג, תל-אביב תשכ"ב.
- ויטאל, תולדות יצחק = ח' ויטאל, אלה תולדות יצחק, כ"י הספרייה הבריטית Or.12.345; בתוך: בניהו, סת"ה, עמ' 259-245.
- וילנאי = ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל², ירושלים תשכ"ג.
- וינטר = מ' וינטר, 'יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית לפי מקורות תורכיים וערביים', פעמים 33 (תשמ"ג), עמ' 21-5.
- ולנשטיין, משוררים = מ' ולנשטיין, 'משוררי מצרים במאה הי"ז ע"כ"י שוקן 37', בתוך: באורח מדע – ספר היובל לאהרן מירסקי, לוד תשמ"ו, עמ' 246-239.

ולנשטיין, עבאס (א), (ב), (ג-ד) = מ' ולנשטיין, 'משה יהודה עבאס', בתוך: מלילה — קובץ מחקרים I (מנצ'סטר החש"ד), עמ' 54-68; II (החש"ו), עמ' 135-148; III-IV (החש"י), עמ' 240-254. ולנשטיין, קלעי = מ' ולנשטיין, 'המשרור רחמים קלעי, סביבתו וחוגו על פי כ"י שוקן 37', בתוך: ספר חיים שירמן — קובץ מחקרים, ירושלים חש"ל, עמ' 111-134.

ורבלובסקי = R.J.Z. Werblowsky, *Joseph Karo, Lawyer and Mystic*, Philadelphia 5737 (1977).

זהר = ספר זהר על חמשה חומשי תורה, ווילנא תרפ"ב.
זיסק = י' זיסק, הקהילה היהודית בירושלים כמאה השבע-עשרה — חברה וכלכלה, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט.

זכות, יוחסין/ספר יוחסין = א' זכות, ספר יוחסין, קושטאנדינה נע"ר (=ה'שכ"ו).

זכות, יוחסין השלם = ראה פילפובסקי.

זמבאור = E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre 1927.

זרע אנשים = ד' פרענקיל, ספר זרע אנשים וכו' זרע פסקים וענינים לאנשים ... גאוני חכמי ישראל, הוסיאטין חרס"ב.

חגיו = מ' חגיו, פרשת אלה מסעי, אלטונה תע"ח (?).

חיד"א, ועד = חיד"א, ספר ועד לחכמים, ליוורנו תקנ"ו.

חיד"א, שה"ג = חיד"א, ספר שם הגדולים, ליוורנו תקל"ד; תל-אביב חש"ך.

חברסקי, השגות = י' חברסקי, 'על השגות הראב"ד למשנה תורה' בתוך: ספר היוכל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' קסט-קפו.

חברסקי, ראב"ד = I. Twersky, *Rabad of Posquières*, Philadelphia 1980 (5740).

טובי = י' טובי, 'השירה העברית כארצות המזרח ובצפון אפריקה', פעמים 2 (תשל"ט), עמ' 55-64.

טולידאנו, שריד = י"מ טולידאנו, שריד ופליט — אוסף לדברי תורה ולמדע היהדות, תל-אביב חש"ד.

טולידאנו, חשוכות = י"מ טולידאנו, קונטרס שלש חשוכות בדין נדרי אונסין מרבי' ... חיים כפופי, הוסיאטין חרס"ח.

טיקוצינסקי = ח' טיקוצינסקי, 'בושתנאי ראש הגולה', דביר — מאסף עתי לחכמת ישראל, ברלין תרפ"ג, א, עמ' 145-179.

יאולוס = H.R. Jaulus, 'Simon ben Zemach Duran, sein Zeit und Lebensbild', *MGWJ* 21 (1874), pp. 241-259; 308-317; 355-366; 398-412; 447-463; 499-514; 24 (1875), pp. 160-178.

יאקות = א"ע יאקות, כתאב מענים אלכלדאן (מהדורת F. Wüstenfeld), שישה כרכים, לייפציג 1866-1870.

יהודה = י"י יהודה, 'מגילת מצרים', רשמוח (מאסף דברי זכרונות לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל), ה (תרפ"ז), עמ' 385-402.

יוחסין = ראה זכות, יוחסין.

יוסיפון = ראה פלוסר, יוסיפון.

יוסף הכהן, דברי הימים/דה"י = יוסף בן יהושע הכהן, ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר, סבינויטה שי"ד.

יוסף הכהן, עמק הבכא = יוסף הכהן, עמק הבכא, מהדורת לעטעריס, וינה 1852.

יוסף קארו, מגיד מישרים = ר' יוסף קארו, מגיד מישרים, ויניציאה השק"ט.

ילין = א' ילין, 'על "הכתרים" בדמשק', מזרח ומערב (בעריכת א' אלמליח) א (תרע"ט-תר"ף), עמ' 19-26, 117-127.

ילינק = א' יעללינק, בית המדרש, ליפסאה חרט"ו.

יעבץ = י' יעבץ, ספר חסדי אבות, קרשטא שמ"ג.

יעקב = ר' יעקב בן אליה ממונטפלייה, 'אגרת (וכוח) ר' יעקב מוויניציאה', ישרון (בעריכת י"י קאבאק) ו (תרכ"ח), עמ' 1-34.

יעקבסון = י' יעקבסון, תורת הגאולה של ר' מרדכי דאטו, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.

- יערי, אגרות = א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג.
 יערי, הדפוס = א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז.
 יערי, לאדינו = א' יערי, רשימת ספרי לאדינו הנמצאים בכית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תרצ"ד.
 יערי, שלוחים = א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תש"ט.
 ירדן = ד' ירדן, שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, שני כרכים, ירושלים תשל"א-תשל"ג.
 Y.H. Yerushalmi, 'The Lisbon Massacre of 1506 and the Royal Image in the Shebet = Yehuda', *HUCA, Supplement I* Cincinnati 1976, pp. 1-91
 ישראל = יום טוב ישראל, ספר מנהגי מצרים, ירושלים תרל"ג.
 ישראלי = יצחק בן יוסף הישראלי, ספר יסוד עולם, מהדורת כ' גאלדבערג, ברלין תר"ח.
 כאן = ג'פרי כאן, 'בחינה של הערכית-היהודית בתעודות הגניזה המאוחרות והשוואתה עם הערכית-היהודית הקלאסית', ספונות ה (תשנ"א), עמ' 223-234.
 כהן, אגדה = B. Cohen, 'Une légende juive de Mahomet', *REJ* 88 (1929), pp. 1-17
 כהן, יהודים = א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם — קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.
 כהן, סה"ק = ג"ד כהן, ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי — *The Book of Tradition*, פילדלפיה 1967.
 כהן, קאסטרו = א' כהן, 'האמנם נכנו חומות ירושלים על ידי אברהם קאסטרו?', ציון מז (תשמ"ב), עמ' 418-407.
 כהן, שלטון = Mark R. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt, The Origins of the Office of the Head of the Jews ca. 1065-1126*, Princeton 1980
 כהנא, ספרות = א' כהנא, ספרות ההסטוריה הישראלית, א-ב, ווארשה תרפ"ג.
 כהנא, ראב"ע = ד' כהנא, רבי אברהם אבן עזרא — קובץ חכמת ראב"ע, ווארשא תרנ"ד.
 כפוזי = ר' חיים כפוזי, שאלות ותשובות, כ"י בהמ"ל ניו-יורק ENA 2638.33
 כ"ץ = י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד.
 לוואיס, אפוקליפסה = B. Lewis, 'An Apocalyptic Vision of Islamic History', *BSOAS* 13 (1949/51), pp. 308-338
 לוואיס, רמב"ם = B. Lewis, 'Maimonides, Lionheart and Saladin', בתוך: ארץ ישראל, כרך שביעי (תשכ"ד), החלק האנגלי, עמ' 70-75.
 לוואיס, פריבילגיה = B. Lewis, 'The Privilege Granted by Mehmed II to his Physician', *BSOAS* 14 (1952), pp. 550-563
 לוואיס-הולט = B. Lewis & P.M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London 1962
 לוין, איגרת = כ"מ לוין, איגרת רב שריא גאון — נוסח ספר ונוסח צרפת, חיפה תרפ"א.
 לוין, מוחמד = J. Leveen, 'Mohammed and his Jewish Friends', *JQR*, n.s. 16 (1925/26), pp. 399-406
 לוין, ראב"ע = י' לוין, ילקוט אברהם אבן עזרא, ניו-יורק-תל-אביב תשמ"ה.
 לוינגר = S. Lowinger, 'Recherches sur l'oeuvre apologetique d'Abraham Farissol', *REJ*, Vol. 105 (1940), pp. 23-52
 לוינסון = א' לוינסון, טוביה הרופא וספרו מעשה טוביה, ברלין-לונדון 1924.
 לונץ = א"מ לונץ, 'טופס הכתב אשר שלח כמהר"ר ר' ישראל מירושלים לכמהר"ר אברהם מפירושא', המעמר, ג (תר"ף), עמ' 183-196.
 ליבס, אורזילין = י' ליבס, 'תריץ אורזילין דאילתא' — דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתחו, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' ירושלים תשנ"ב, עמ' 113-170.
 ליבס, המשיח = י' ליבס, המשיח של הזוהר — לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי' בתוך: הרעיון המשיחי בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-236.
 ליבס, מילון = י' ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז.
 ליינ = E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, 8 Vols., London 1863-1893
 ליינ-פול = S. Lane Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*², London 1914

- B. Leroy, *The Jews of Navarra in the Late Middle Ages*, Jerusalem 1985 = לירוי לחם יהודה = י' לירמא, לחם יהודה, סביוניטה ש"ד.
 לנדאו = י"מ לנדאו, היהודים במצרים במאה החשע"עשרה, ירושלים תשכ"ז.
 לניאדו = ד"צ לניאדו, לקדושים אשר באר"ץ = לתולדות חכמי ורכני אר"ץ², ירושלים תש"ם.
 I.M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge (Mass.) 1967 = לפידוס עזרא = ח' לצרוס-יפה, 'עזרא-עזיר: גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית בקורת המקרא', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 379-359.
 מאיר משכרשין, צוק העתים = מאיר בר' שמואל איש שברשין, ספר צוק העתים, קראקא ח"י; מהדורת גורלאנד, אדעסא תרמ"ט.
 J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, Oxford 1920-1922 = מאן, היהודים
 J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, Cincinnati 1940; (reprint: New York 1970) = מאן, המקרא
 J. Mann, 'An Early Theologico-Polemical Work', *HUCA* 12-13 (1937-38), pp. 411-459 = מאן, חיבור
 J. Mann, 'Une source de l'histoire juive au XIIIe siècle: La lettre polémique de Jacob b. Elie à Pablo Christiani', *REJ* 82 (1926), pp. 363-377 = מאן, מקור
 J. Mann, 'A Polemic Tract against Karaites and other sectaries', *JQR* 12 (1922), pp. 123-150 = מאן, פולמוס
 מאן, ראש הגולה = י' מאן, 'משרת ראש הגולה בבבל והסתעפותה בסוף תקופת הגאונים', ספר זכרון לכבוד הד"ר ש"א פוזננסקי (תרכ"ה-תרפ"ב), ורשה תרפ"ז, עמ' יח-לב.
 מאן, תנועות = י' מאן, 'התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב הראשונים', בתוך: התקופה 23 (תרפ"ה), עמ' 243-261; 24 (תרפ"ח), עמ' 335-358.
 A. Marx, 'Bibliographische Miscellen: Zu Sambaris Chronik', *ZfHB* 8 (1904), pp. 190-192 = מארקס, כרוניקה
 A. Marx, 'The Correspondence between the Rabbis of Southern France and Maimonides about Astrology', *HUCA* 33 (1926), pp. 311-358 = מארקס, תכתובת
 מבי"ט = ר' משה מטראני, שו"ת המבי"ט, שלושה כרכים, ויניציאה הש"ע-שפ"ט.
 מגיד מישרים = ראה יוסף קארו, מגיד מישרים.
 מדרש ר' דוד הנגיד = ראה ר' דוד הנגיד.
 מדרש תנחומא = מדרש תנחומא הנקרא ילמדנו, ויניציאה ש"ה.
 מהרי"ץ = י' בוקסבוים ואחרים, שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות, א-ב, ירושלים תש"ם-תשמ"א.
 מהרי"ט = ראה שו"ת מהרי"ט.
 מהריק"ש = ראה אהלי יעקב.
 מונטנר, אבוקראט = ז' מונטנר, פירוש פרקי אבוקראט, ירושלים תשכ"א.
 מונטנר, פרקי משה = ז' מונטנר, פירוש פרקי משה, ירושלים תשי"ט.
 מולכו, אלמושיניו = י"ר מולכו, 'רבי משה אלמושיניו חייו וספריו', סיני ח (תש"א), עמ' רנא-רנו; י (תש"ב), עמ' כו-ל.
 מילר, הלכות פסוקות = מ' מילר, הלכות פסוקות מן הגאונים, קראקא תרנ"ג.
 מייזליש = י' מייזליש, שירת המאור – פיוטי ר' זרחיה הלוי, ירושלים תשמ"ד.
 מימון, רמב"ם = י"ל מימון, רבי משה בן מימון – תולדות חייו ויצירתו הספרותית, ירושלים תש"ך.
 מכאריוס = ש' מכאריוס, תאריח' אלאסראיליין, מצר 1904.
 מכילתא דרבי ישמעאל = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת לויטערבאך, פילאדלפיה תרצ"ד.
 מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו.

מלאכי, נבואה = צ' מלאכי, 'נבואת הילד נחמן קטופא', בתוך: נועם שיה — פרקים בתולדות ספרותנו, לוד תשמ"ג, עמ' 187-202.

מלאכי, סוגיות = צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים, תל-אביב תשל"א.
מלכו = י"ר מלכו וא' אמאריילי, 'ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו', ספונות ב (תשי"ח), עמ' כו-ס.
מלכו, המפואר = ש' מלכו, ספר המפאר, שאלוניקי רפ"ט.
מלמד = ע"צ מלמד, מפרשי המקרא — דרכיהם ושיטותיהם², ירושלים תשל"ח.
מנור, אביחצירא = ד' מנור, קבלה ומוסר במדורקו (דרכו של ר' יעקב אביחצירא), ירושלים תשמ"ב.
מנור, סבע = ד' מנור, 'לתולדותיו של ר' אברהם סבע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 208-231.
מסעודי, מרוג' = ע' אלמסעודי, כתאב מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'יהר (מהדורת C. Barbier de Meynard), תשעה כרכים, פריס 1861-1877.

מסעודי, תנביה = ע' אלמסעודי, כתאב אלתנביה ואלאשראף (מהדורת M.J. de Goeje), לידן 1894.
מפ"ם = ראה יהודה.
מקלר = F. Macler, *Histoire d'Héraclius par l'Evêque Sébès*, Paris 1904
מרגוליוס = G. Margolios, 'Megillath Missraim or the Scroll of the Egyptian Purim', *JQR* o.s. 8 (1896), pp. 274-288

מרגליות, הנגיד = מ' מרגליות, ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב.
מרגליות, מלאכים = ר' מרגליות, מלאכי עליון המוזכרים בתלמוד ... המדרשים ... זהר ... תרגומים וילקוטים, ירושלים תש"ה.
מרגליות, מלחמות = ר' מרגליות (מהדיר), מלחמות השם לרבינו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים [ללא תאריך].
משפטי שמואל = ש' קלעי, ספר משפטי שמואל — יודיע ... כמה"ר שמואל לבית קלעי משפטי אשר עשה, ויניציאה שני"ט.

נג'ארה, זמירות ישראל = י' נג'ארה, זמירות ישראל, מהדורת פריס-חורב תל-אביב תש"ו.
נריבאואר, השבטים = א' נריבאואר, 'קיצוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה', קבץ על יד (תרמ"ח), עמ' 9-74.
נריבאואר, סדה"ח = A. Neubauer, *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes*, 2 Vols., Oxford 1887-1890 (בשער העברי: סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרמ"ח-תרנ"ג).
נריבאואר, קטלוג = A. Neubauer, *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Vol. I, Oxford 1886

נולס = R. Knolles, *The Turkish History from the Original of the Nation to the Growth of the Ottoman Empire*, London 1687

נלדקה-שוואלי = Th. Nöldke und F. Schwally, *Geschichte der Qorans*, Leipzig 1919
נשמת חיים = ראה בן ישראל.

נתן נטע הנובר, יון מצולה = ראה הנובר.
נתניהו = B. Netanyahu, *Don Isaac Abravanel — Statesman and Philosopher*³, Philadelphia 1982

סא"ז/אליהו זוטא = ראה קפשאלי, סא"ז.
סבע, אשכול הכופר = א' סגל (מלביה"ד), ספר כתב יד אשכול הכופר על מגלת אסתר הכינו וגם חברו ר' אברהם סבע, דראהאביטש תרס"ד.

סבע, צרור המור = א' סבע, צרור המור — פירוש על התורה, ויניציאה רפ"ג.
סה"ק ראה כהן, סה"ק.

סלוביצי"ק = H. Soloveichik, 'Rrbad of Posquières: A Programmatic Essay', בתוך: פרקים בתולדות החברה היהודית ... מוקדשים לפרופסור יעקב כץ, ירושלים תש"ס.

סטאו = ק' סטאו, 'יעקב בן אליהו והיישוב היהודי בויניציאה במאה ה"ג', איטליה ה (תשמ"ה), עמ' צט-קה.
סילבר, ביקורת = D.J. Silver, *Criticism and the Maimonidean Controversy 1180-1249*, Leiden 1965
סילבר, עיון = A.H. Silver, *History of Messianic Speculation in Israel*, New-York 1927

- סימנסון = ש' סימנסון, 'שליחותו השנייה של דוד הראובני באיטליה', ציון כו (תשכ"א), עמ' 198.
- סירא = ר"ש סירא (מהדיר), גבישון אברהם בן יעקב, עומר השכחה, ירושלים תשל"ג.
- סמאל אלמגריבי, אפחאם אל יהוד ראה פרלמן, אפחאם.
- B. Septimus, *Hispano-Jewish Culture in Transition: The Career and Controversies of Ramah*, Cambridge (Mass.) 1982
- ספר העבור = אברהם בן חייא הנשיא, ספר העבור, קעניגסברג תרי"ח.
- The Pentateuch Early Spanish Manuscript Codex Hillely from the Collection of the Jewish Theological Seminary, New-York (Introduction by N.M. Sarne), Jerusalem 1984
- עדעלמאן = צ"ה עדעלמאן, חמדה גנוזה, מחברת ראשונה, קאניגסברג תרט"ז.
- עובדיה = א' עובדיה, כתבים נבחרים, חלק ראשון, ירושלים תש"ב.
- עמאר, אהרן = מ' עמאר, לתולדות ר' אהרן אבן חיים, בתוך: ש' שורצפוקס (עורך), ממזרח וממערב ד (חשמ"ד), עמ' 36-23.
- עמאר, אישטרוק = מ' עמאר, שו"ת ר' אישטרוק בן שאנג"ז וחכמי דורו, רמח גן תשמ"ב.
- עמק הבכא = יוסף הכהן, עמק הבכא, מהדורת לעטעריס, וינה 1852; ראה גם יוסף הכהן, עמק הבכא, עמנואל = י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, חלקים א-ב, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ח.
- עמנואל, היסטוריה = I.S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Paris 1936
- S. Eppenstein, *Abraham Maimuni — sein Leben und seine Schriften*, Berlin 1914
- S. Eppenstein, 'Moses ben Maimon, Ein Lebens und Characterbild', in W. Bacher, = רמב"ם
- M. Brann und D. Simonsen (eds.), *Moses Maimon sein Leben, seine Werke und Einfluss*, Leipzig 1914, Band II, pp. 1-103
- עקביא = א"א עקביא, הלוח ושמושו בכרונולוגיא, ירושלים תשי"ג.
- A. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958
- פואה = א"נ פואה, מדרש בחדוש והוא פירוש להגדה פסח, ויניציאה תת"א.
- S. Poznanski, *Babylonische Geonim in nachgaonäisches Zeitalter*, Berlin 1914
- פיליפובסקי = א' זכות, ספר יחסין השלם, מהדורת פילפובסקי, לונדון ועדינבורג 1857.
- פיפאנו = ד' פיפאנו, ספר חגור האפור, סופיא התרפ"ה (1925).
- פישל = ו"י פישל, 'פרק מתוך הכרוניקה "דברי יוסף" של סמברי על ראשית האיסלאם', ציון ה (תש"ה), עמ' 204-213.
- פישל, ריש גלותא = ו"י פישל, ריש גלותא (ראי הגלות) בספרות הערבית, בתוך: ספר מאגנס, ירושלים תרח"ץ, עמ' 187-181.
- פלוסר, יוסיפון = ד' פלוסר, ספר יוסיפון, שני כרכים, ירושלים תשל"ט.
- פליישר, תפילה = ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
- P. Fenton (ed.), *The Treatise of the Pool (Al-Maqala al Haudiyya)*, London 1981
- M.G. Ferrand, 'Les géographes Arabes et Madagascar', *Journal Asiatique* 11 (1907), pp. 433-566
- פרומקין-ריבלין, תוח"י = א"ל פרומקין-ריבלין, ספר תולדות חכמי ירושלים (משנת ה"א ר"ן ליצירה עד ה"א תר"ץ ליצירה), שני כרכים, ירושלים תרפ"ח-תר"ץ.
- M. Friedlander, 'Ibn Ezra in England', in *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, Vol. II, pp. 47-75
- פרידמן, נשים = מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל = מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים תשמ"ו.
- J. Périer, *Vie d'Al Hadjdjâdj Ibn Yousof*, Paris 1904
- פריימן, הרא"ש = א"ח פריימן, הרא"ש, רבי אשר ב"ר יחיאל, ירושלים תשמ"ו.
- פריימן, שלשלת היחס = א"ח פריימן, 'שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם', בתוך: אלמה — מאסף האגודה למדעי היהדות, ירושלים תרצ"ו, עמ' 32-9.

- פריימן-גויטיין, ראב"ם = א"ח פריימן וש"ד גויטיין, תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים ה'תרצ"ח.
 M. Perlman (ed.), *Samau'al Al Magribi, Ifham Al Yahud, PAAJR*, Vol. 32, New-York 1964
 פרלמן, הפולמוס = S.D. Goitein (ed.), *Religion in a Religious Age*, Cambridge (Mass.) 1974, pp. 103-138
 פרנסיס = י' וע' פרנסיס, 'ספר צבי מודח', בחוך: קבץ על יד א (ברלין תרמ"ה), עמ' 99-128.
- צמח, נגיד ומצווה = י' צמח, ספר נגיד ומצווה, קושטרינא תפ"ו.
 K.V. Zetterstein, *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in dem Jahren 690-741 der Hîgra nach arabischen Handschriften*, Leiden 1919
 צפנת פענח = ר' יוסף מטראני, ספר צפנת פענח — דרושים על התורה, ויניציאה ת"ח.
- קאסוטו = מ"ד קאסוטו, 'סמיכות הפרשיות וסידורן בספרי המקרא', ספר הכינוס העולמי למדעי היהדות תשי"ז, ירושלים תשי"ב, עמ' 165-169.
 קאפח, איגרות = יוסף קאפח, איגרות לרבינו משה בן מימון, ירושלים תשל"ב.
 קאפח, משנה = י' קאפח (מתרגם ומהדיר), משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, ירושלים תשכ"ט.
 קאפח, רז"ה = י' קאפח, סלע המחלקות לר' זרחיה הלוי (רז"ה), ירושלים תשכ"ה.
 B. Carra de Vaux, *L'abrégé des Merveilles d'après les Manuscrits*, Paris 1898
 קאשטרו = ר' יעקב דה קאשטרו, שו"ת אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג.
 קובץ = א' ליכטנברג, קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, ליפסיה תרי"ט (1859).
 קוה"ד/קונפורטי, קוה"ד = ד' קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת קאססעל, בערלין תר"ו.
 D. Kaufman, 'Juda Halevi und seine egyptischen Freunde Samuel b. Chananja und Ahron Alamani', *MGWJ* 40 (1896), pp. 417-422
 קופפר = א' קופפר, 'חזיונותיו של ר' אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין ריטלינגן', קבץ על יד, ח, ירושלים תשל"ו, עמ' 385-423.
 קורדוביירו = מ' קורדוביירו, ספר פרדס רמונים, קראקא שנ"ב.
 קיזורלינג, יהודים = M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig 1867
 קיסטר, הערות = מ"י ומנחם קיסטר, 'על יהודי ערב — הערות', תרביץ מח (תשל"ט), עמ' 231-247.
 קיסטר, חלובאן = M.J. Kister, 'The Campaign of Huluban', *Le Muséon* 75 (1965), pp. 425-436
 קמחי = מ' קמחי, מהלך שבילי הדעת, מנטובה שכ"ג.
 F. Cantera y Burgos, 'Don Ishaq Braunei (Algunas precisiones biograficas sobre su estancia en Castilla)', in *S.W. Baron Jubilee Volume*, Jerusalem 1975, pp. 237-250
 קפשאל, נועם = א' קפשאל, נועם וחובלים, כ"י אוקספורד בודליאנה 194°. Opp. Add. ראה גם בניהו, נועם.
 קפשאל, סא"ו = ר' אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא, שלושה כרכים, מהדורת שמואלביץ-סימוןסון-בניהו, ירושלים ותל-אביב תשל"ו-תשמ"ג.
 P. Crone & M. Cook, *Hagarism — The Making of Islamic World*, Cambridge 1977
 J. Kracauer, 'Rabbi Joselmann de Rosheim', *REJ*, 16 (1888), pp. 84-105
 קרקסאני = י' אלקרקסאני, כתאב אלאנואר ואלמראקב, מהדורת L. Nemoy, חמישה כרכים, פילדלפיה 1939-1943.
- ראב"ד, ספר הקבלה = ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה 1967.
 ראב"ם = ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, ניריורק 1927; בלטימור 1938 (מהדורת רוזנבלט); ירושלים תשל"ג (מהדורת דורי); רמת-גן תשמ"ט (מהדורת דנה).
 ראב"ע = ר' אברהם אבן עזרא, פירוש לתורה, נאפולי רנ"ח.
 ראשית חכמה = ראה די וידאש.
 H. Rabié, *The Financial System of Egypt A.H. 564-741 (A.D. 1169-1341)*, London 1972

- ר' דוד הנגיד = מדרש ר' דוד הנגיד לבראשית ולשמות, ירושלים תשכ"ד-תשכ"ח.
 רוזאניס = ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתוריקה וארצות הקדם, ארבעה כרכים, תל-אביב תר"ץ, סופיא תרצ"ד-תרצ"ץ.
 רוזין = ד' ראזין (מהדיר), פירוש התורה אשר כתב רשב"ם... עם הערות, ברעסלווא תרמ"ב.
 רוזן, ירושלים = מ' רוזן (מהדירה), חרבות ירושלים, תל-אביב תשמ"א.
 רוזנטל = F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*², Leiden 1968
 רות = C. Roth, *A History of the Jews in England*², Oxford 1949
 ריאטי = מ' ד' ריאטי, ספר מקדש מעט, וויען 1851.
 ריארה = ז' ריארה, 'לתולדות הריב"ש בגזרות קנ"א' (1391), ספונות (סדרה חדשה) ב (יז), ירושלים תשמ"ג, עמ' 20-11.
 ריבלין = א' ריבלין, 'אחד קדוש', התור, שנה ב (תרפ"ב), עמ' 9-10.
 ריב"ש = שאלות ותשובות ר' יצחק בר ששת, קושטנטינה ה'ש"ז.
 רמב"ם = ר' משה בן מימון, מורה הנבוכים, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשמ"ד.
 רמב"ם, איגרת תימן = ראה הלקין, איגרת תימן.
 רמב"ם, מילות = ר' משה בן מימון, מילות ההגיון (מהד' ח"י רות), ירושלים תרצ"ח.
 רמב"ם, שאלות ותשובות = ראה בלאו, תשובות.
 רמב"ע = משה אבן עזרא, שירי הקודש של ר' משה אבן עזרא, מהדורת ברוי-שירמן, ירושלים תשל"ה.
 רמב"ע, העיונים = משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים על השירה העברית, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה.
 רמ"ה, אלרסאיל = ר' מאיר הלוי אבואלעפיאה (!), כתאב אלרסאיל (מתורגם בעברית — ספר אגרות), פאריס תרל"א.
 רני, תעודות = J. Régéné, *History of the Jews in Aragon — Regesta and Documents 1213-1322* (ed. Y. Asis), Jerusalem 1978
 רס"ג, בראשית = פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, מהדורת מ' צוקר, ניו יורק תדש"ס.
 רשב"ג = שלמה אבן גבירול, שירי ר' שלמה אבן גבירול, ירושלים תשל"ה.
 רשב"ץ = ר' שמעון בן צמח דוראן, קשת ומגן, ליוורנו תקמ"ה.
 רשב"ש = ר' שלמה בן שמעון דוראן, שאלות ותשובות, ליוורנו תק"ב.
 רשד"ם, בן שמואל = ר' שמואל די מדינה, בן שמואל — דרשות, מאנטובה שפ"ב.
 שאו, האימפריה = S.G. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge 1975
 שבט יהודה = ספר שבט יהודה לרבי יהודה אבן וירגה, מהדורת ע' שוחט, ירושלים תש"ו.
 שברשין = ר' מאיר משעבערשין, ספר צוק העתים, קראקא ת"י.
 שה"ק = ראה אבן יחיא, שה"ק.
 שובה = מ' שובה, 'עשרת חבירי היהודים של מוחמד (לחקר Theophanes Confessor)', תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 74-89.
 שוראב = M. Schwab, 'Les manuscrits et incunables de la bibliothèque de L'Alliance israélite', *REJ* 49 (1904), pp. 74-88, 270-296
 שוורצפוקס = S. Schwarzfuchs, 'The Expulsion of the Jews from France (1306)', *JQR Seventy-fifth Anniversary Volume* (1967), pp. 482-490
 שוחטמן, גאוויון = א' שוחטמן (מהדיר), שאלות ותשובות רבינו מאיר גאוויון וצ"ל מרבני מצרים הקדומים, ירושלים תשמ"ה.
 שוחטמן, קאסטרו = א' שוחטמן, 'עוד לדמותו ולקורותיו של ר' אברהם קאשטרו', ציון מח (תשמ"ג), עמ' 387-405.
 שולם = א' זכות, ספר יוחסין, קושטאנדינה נע"ר (=ה"שכ"ח).
 שו"ת אבקת רובל = ר' יוסף קארו, שו"ת אבקת רובל, שאלוניקי תקנ"א.
 שו"ת אהלי יעקב = ראה קאשטרו.
 שו"ת בית יוסף = שאלות ותשובות ושיטות בריני נשים... לרבינו יוסף קארו, מנטובה ת"ץ.

- שו"ת גינת ורדים = ר"א הלוי, שאלות ותשובות גנת ורדים, שני חלקים, קושטא תע"ו-תע"ז.
- שו"ת דברי ריכות = ר' יצחק בן שמואל אדרי, ספר שאלות ותשובות הנקרא דברי ריכות, ויניציאה שמ"ז.
- שו"ת דרכי נעם = ר' מרדכי הלוי, ספר שאלות ותשובות דרכי נעם, ויניציאה תנ"ז.
- שו"ת הרא"ם = ר' אליהו מזרחי, שו"ת הרא"ם, קושטנדינא ש"ך; מהדורת רבינוביץ, ירושלים תרח"ץ.
- שו"ת לחם רב = ר' אברהם די בוטון, לחם רב משאלות ותשובות מעשה ידי כמה"ר אברהם די בוטון, אומיר ת"ך.
- שו"ת מהרי"ל = שו"ת מהרי"ל החדשות לרבינו יעקב מולץ, מהדורת י' סץ, ירושלים תשל"ז.
- שו"ת מהרימ"ט = ר' יוסף מטראני, ספר שאלות ותשובות מהרב יוסף בן הרב משה מטראני, חלק א, קושטנדינה ת"ב; חלק ב, ויניציאה ת"ה.
- שו"ת מהרי"ק = ספר שאלות ותשובות מהרי"ק הישנות לרבינו רבי יוסף קולון הוא שו"ת מהרי"ק השלם, מהדורת דויטש-שלינגר, ירושלים תשמ"ח.
- שו"ת מהרש"ך = שאלות ותשובות רבינו שלמה הכהן, ויניציאה-שאלוניקי שמ"ח-ת"ץ.
- שו"ת מים עמוקים = ר' אליהו ב"ר חיים, שו"ת מים עמוקים, ויניציאה ת"ז.
- שו"ת ר"ב אשכנזי = שאלות ותשובות של הרב בצלאל אשכנזי, ויניציאה שנה; סדילקאב תקצ"ד.
- שו"ת רדב"ז = שאלות ותשובות הרב דוד בן אבי זמרה, חלק א', ויניציאה תק"ט; חלק ב', ויניציאה תק"ט; חלק ג', פיורדא תקמ"א; חלק ד', ליורנו תי"ב; חלק ה' ליורנו תקע"ח.
- שו"ת ר"י בירב = שאלות ותשובות אשר חבר הרב ... יעקב בירב, ויניציאה תכ"ג.
- שו"ת ר"י מליריאה = תשובות ר' יהוסף מליריאה וחכמי הדור מצפת (מהדורת י"ש שפיגל), ירושלים תשמ"ח.
- שו"ת ר"י קארו = שאלות ותשובות אבקה רוכל לרב יוסף קארו, שאלוניקי חקנ"א; שאלות ותשובות רב יוסף קארו בדיני נשים, שאלוניקי שנה"ח.
- שו"ת ריב"ש = תשובות הרב המובהק רבינו יצחק בר ששת, קושטנטינה ה'ש"ו.
- שו"ת ריטב"א = רבנו יום טוב בן אברהם אלאשבילי (הריטב"א), שאלות ותשובות, מהדורת קאפה, ירושלים תשי"ט.
- שו"ת רלב"ח = שאלות ותשובות רבינו לוי בן יעקב בן חביב, ויניציאה שכ"ה.
- שו"ת ר"מ הלוי = ר' מרדכי הלוי, ספר דרכי נועם, ויניציאה תנ"ז.
- שו"ת רשב"א = רבנו שלמה בן אדרת, שאלות ותשובות, שבעה כרכים.
- שו"ת רשד"ם = שאלות ותשובות הרב שמואל די מדינה, שאלוניקי שנה-ד-שנה.
- שו"ת חורת אמת = שו"ת חורת אמת לר' אהרן ששון, ויניציאה שפ"ו.
- שור = ש"ז שור, אורי דורות, ירושלים תשל"א (= הגורן י [תרפ"ח], עמ' 122-131).
- שטובר, בחירא = ש' שטובר, 'הנויר בחירא, איש סודו של מוחמד, והיהודים: בין פלומס להיסטוריוגרפיה', בתוך: דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 69-76.
- שטובר, היסטוריוגרפיה = ש' שטובר, מפעלו ההיסטוריוגרפי של יוסף סמברי בעל ספר דברי יוסף, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח.
- שטובר, הממלכות = ש' שטובר, 'דברי הימים של הממלכות המוסלמיות בספר "דברי יוסף"', בתוך: א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן (עורכים), גלות אחר גולה — מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים בינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 415-427.
- שטובר, חכירות = ש' שטובר, "'על דבר המוכסין אשר במצרים" — יהודים כעסקי החכירות של מצרים העות'מאנית', פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 68-94.
- שטובר, מוחמד = ש' שטובר, 'Muhammad and the Beginning of Islam in the Chronicle Sefer Divrey Yoseph', in M. Sharon (ed.), *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Prof. David Ayalon*, Jerusalem & Leiden 1986, pp. 319-352.
- שטובר, ראב"ם = ש' שטובר, 'שאלות שהופנו אל ר' אברהם בן הרמב"ם' — חומר חדש מן הגניזה, שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 245-281.
- שטיינשניידר, אוצר טוב = מ' שטיינשניידר, 'סחירת אמונת הישמעאלים מספר קשת ומגן לר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ)', אוצר טוב, חרמ"א תרמ"ב, עמ' 1-36.
- שטיינשניידר, אסלאם = M. Steinschneider, 'Islam and Judentum Kritik des Islam von Simon Duran (1423)', *Magazin für die Wissenschaft des Judentums* 7 (1880), pp. 1-48.

- M. Steinschneider, 'Zur Literatur der Maimoniden', *MGWJ* 45 (1901), pp. 129-137
- M. Steinschneider, *Geschichtliteratur der Juden*, Frankfurt a.M. 1902 = שטיינשניידר, היסטוריה
- M. Steinschneider, 'Introduction to Arabic literature of the Jews', *JQR* o.s. 9-13 = שטיינשניידר, מבוא (מספרי העמודים על פי המפתח). (1897-1901)
- M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a.M. 1902 = שטיינשניידר, ספרות
- M. Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen Christen und Juden*, Leipzig 1877 = שטיינשניידר, פולמוס
- M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodliana*², 3, Vols., Berlin 1931 = שטיינשניידר, קטלוג
- M. Steinschneider, 'Miscellen und Notizen' *ZfHB* 6 (1902), pp. 183-186 = שטיינשניידר, שונות
- M. Steinschneider, *Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1893 = שטיינשניידר, תרגומים
- שייבר = א' שייבר ומאיר בניהו, 'פניית חכמי מצרים אל הרב' ו' חכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם', ספונות ו' ירושלים תשכ"ב, עמ' קכה-קלד.
- שייבר כנסת הגדולה = ר' חיים בנבנש, ספר שיירי כנסת הגדולה, ליוורנו תקנ"ג.
- שילת = י' שילת, איגרות הרמב"ם, שני כרכים, ירושלים תשמ"ז.
- שירמן, המשוררים = ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו' (תש"ו), עמ' רמט-שנו.
- שירמן, שירה = ח' שירמן, 'לחולדות השירה והדראמה העברית — מחקרים ומסות, שני כרכים, ירושלים תשל"ט.
- שכטר = ז' שכטר, 'צוואות ה"ר יהודה בן הרא"ש ואחיו ה"ר יעקב ואחיו בעה"ט לבניו', בית תלמוד (בעריכת א"ה וויס ומ' איש שלום), שנה רביעית, וויען תרמ"ה, עמ' 346-372.
- שלום, גירונה = ג' שלום, הקבלה בגירונה (פרקים בתולדות הקבלה בספרד, א), ירושלים תשכ"ד.
- שלום, דילה ריינה (א) = ג' שלום, 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', מאסף ציון ה' (ירושלים תרצ"ג), עמ' קכד-קלא.
- שלום, דילה ריינה (ב) = ג' שלום, 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', בתוך: עין חדה, S. Stein & R. Loewe, *Studies in Jewish Religion and Intellectual History*, Alabama 1979, עמ' קא-קח (החלק העברי).
- שלום, הגאולה = ג' שלום, רעיון הגאולה בקבלה², ירושלים תש"ו.
- שלום, זרמים = G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*³, New York 1961
- שלום, טאיטאצאק = ג' שלום, "המגיד" של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחדים לו', ספונות יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' סז-קיב.
- שלום, מחקרים = ג' שלום, מחקרי שבחאות (ההדיר י' ליכס), תל-אביב תשנ"א.
- שלום, סמלים = ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו.
- שלום, צמח = ג' שלום, 'לחולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית', קרית ספר כו (תש"י), עמ' 185-194.
- שלום, ראב"ד = ג' שלום, הקבלה בפירושאנס (חוג הראב"ד ובנו יצחק סגי נהור), ירושלים תשכ"ג.
- שלום, רא"ה (א) = ג' שלום, 'המקובל ר' אברהם בן אלעזר הלוי', קרית ספר כ (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 101-141, 273-269.
- שלום, רא"ה (ב) = ג' שלום, 'פרקים מחולדות ספרות הקבלה', קרית ספר ז (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 149-165, 440-456.
- שלום, ר' גדיאל = ג' שלום, 'מקורותיו של מעשה רבי גדיאל התינוק בספרות הקבלה', בתוך: לעגנון שי — דברים על הסופר וספריו, ירושלים תשי"ט, עמ' 289-305.
- שלום, רמב"ם = ג' שלום, 'מחקר למקובל (אגדת המקובלים על הרמב"ם)', ספר הרמב"ם של התרביץ, ירושלים תרצ"ה.
- שלום, רמב"ן = ג' שלום, 'האם חיבר הרמב"ן את ס' אגרת הקדש?', קרית ספר כא (תש"ד-תש"ה), עמ' 179-186.
- שלום, שבתי צבי/ש"צ = ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, שני כרכים, תל-אביב תשי"ז.
- שלום, שטר = ג' שלום, 'שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י', ציון ה' (ת"ש), עמ' 133-160.
- שלום, ש"צ (אנג.) = G. Scholem, *Sabbatai Sevi — The Mystical Messiah 1626-1678*, Princeton 1973

- שלום, תהילים = ג' שלום, 'פירוש מזמורי תהילים מחוגו של שבתי צבי באדרינופול', עלי עין — מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים חש"ח תשי"ב, עמ' 157-211.
- שלום, תעודות = ג' שלום, 'תעודות שכתאיות חדשות מס' תועי רוח', ציון ז (תש"ב), עמ' 172-196.
- שלם = ש' שלם, רבי משה אלשיך לחקר שיטתו הפרשנית והשקפותיו בענייני מחשבה ומוסר, ירושלים תשכ"ו.
- שלמה מדרעזניץ = שלמה שלומיל בן חיים מדרעזניץ, שבתי האר"י — כתבי שבת וגדולת האר"י, אוסטרחה תקנ"ד.
- שלנגר = י' שלנגר, הפילוסופיה של שלמה אבן גבירול, ירושלים תש"ס.
- שלשלת הקבלה = ר' גדליה אבן יחיא, ספר שלשלת הקבלה, ויניציאה ה'שמ"ו; ראה גם אבן יחיא, שה"ק.
- שמיר = S. Shamir (ed.), *The Jews of Egypt — A Mediterranean Society in Modern Times*, Boulder & London 1987.
- שעוועל, כתבים = ח"ד שעוועל, כתבי רבנו משה בן נחמן, שני כרכים, ירושלים תשכ"ג.
- שעוועל, סה"מ = ח"ד שעוועל, ספר המצוות לרמב"ם עפ"י דפוס ראשון... עם השגות הרמב"ן, ירושלים תשמ"א.
- שעוועל, תשובות = ח"ד שעוועל, תשובות רבינו משה בן נחמן... והשגות הרמב"ן, ירושלים תשל"ה.
- שפרנגר = A. Sprenger, *Das Leben und Lehre des Mohammad*, Berlin 1869.
- שצמילר = י' שצמילר, 'לחמנות המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם', ציון לד (תשכ"ט), עמ' 126-144.
- שריינר = M. Schreiner, 'Bemerkungen zur Chronik des Josef b. Isak Sambari', *ZDMG* 45 (1891), pp. 295-300.
- שרירא גאון, איגרת = ראה לוין, איגרת.
- ששפורטס = ר' יעקב ששפורטס, ציצת נובל צבי, מהדורת תשבי, ירושלים תשי"ד.
- תא-שמע, המאור = י' תא-שמע, 'גדריו של ספר המאור על הלכות הרי"ף', שנתון המשפט העברי ה (תשל"ח), עמ' 361-406.
- תא-שמע, הריכות = י' תא-שמע, 'ספרי הריכות בין הראב"ד לבין ר' זרחיה הלוי (הר"ה)', קרית ספר נב (תשל"ז-תשל"ח), עמ' 557-577.
- תא-שמע, זרחיה = י' תא-שמע, רבנו זרחיה הלוי 'בעל המאור': האיש ומפעלו הספרותי — לתולדות ההלכה בפרובאנס במאה ה-12, עבודת דוקטור באוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ה.
- תמר, האר"י = ד' תמר, 'ראשיתו של האר"י במצרים', ציון מד (תשל"ט), ספר זכרון ליצחק כער, עמ' 229-240.
- תמר, מחקרים = ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה³, ירושלים תשמ"ו.
- תמר, צהלון = ספר לקח טוב, פירוש למגילת אסתר לר' יום טוב צהלון, צפת של"ז; בהקדמת דברי מבוא מאת דוד תמר, ירושלים תשל"ז.
- תקון יששכר = ראה אבן סוסאן, תקון יששכר.
- תשבי, אמונה = י' תשבי, נתיבי אמונה ומינוח, רמת-גן תשכ"ד.
- תשבי, מחקרים = י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה — מחקרים ומקורות, ירושלים תשמ"ב.
- תשבי, משיחיות = י' תשבי, משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.
- תשבי, עזריאל = י' תשבי, פירוש האגדות לרבי עזריאל מראשוני המקובלים בגירונה², ירושלים תשמ"ג.
- תשבי, צני"צ = ראה ששפורטס.
- תשבי, תורת הרע = י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תש"ב.
- תשכ"ץ = ר' שמעון בן צמח דוראן, שאלות ותשובות, אמשטרדם תק"א.
- תשובות הגאונים = תשובות הגאונים, מהדורת י' מוסאפיה, ליק תרכ"ד.

מפתח כללי *

אישים, מקומות, נושאים

א

- אב ביהדין (אב"ד) 339, 361, 368, 393, 398, 399
 ר' אבא 344
 אבא אסכנורי (מוכס) 308
 אביגדור בן יוסף אשכנזי 348
 אביי 345
 אבא מארי אבן כספי 196
 אבו בכר (הח'ליף הראשון) 30-33, 93, 94, 102
 אבוככר אל ג'יעאן, קאצ'י 280
 אבו ג'עפר בן מנצור (ח'ליף עבאסי) 109
 אבו אלעבאס אלספאך בן מחמד (מייסד השושלת העבאסית) 109
 אבו עלי בן סיני (אבו סינא) 145, 215
 אבו אלפדאא 35, 52
 אביגדור קאשטלאך אשכנזי 85, 419
 אבן אלגזאלי (רופא) 145
 אבן חוקל (גיאוגראף) 125
 אבן ח'ירדבה (גיאוגראף) 125
 אבן אלטבאטבא (אבן טקטקא) 35, 48, 52
 אבן מוסה 322
 אבן עלי בן מסכוייה 17
 אבן תגריכרדי 48, 52, 81
 עבדאללה אבן יויד 106
 אבק שריפה (עפר השריפה) 273, 276, 278
 אבראהים אבן אלדואדארי 52
 אבראהים אבן אלוס'י, בן וציף 52, 116
 אבראהים אלאצטח'ארי 52, 125
 אברהים (סולטאן) 309, 310
 אברהים, בייראם (מושל מצרים) 309
 אברהים אל דוסקי (ראש שבט בדואי) 273
 אברהם אבינו 78, 200, 212, 213, 215, 225, 260
 אברהים אלכראמני, אלקאראמני, בר קימאני 290
 אברהם אבולעפיה 257
 אברהם אורי'ה 419
 אברהם אזולאי 369
 אברהם איספניא 393
 אברהם אלגאזי 394
 אברהם אליגרי 392
 אברהם אלכולי 313
 אברהם אלשקאר 416
 אברהם אמיגו 394
 אברהם ארוואיטי 318, 324
 אברהם אשכנזי 393
 אברהם בן גאמיל 391
 אברהם בן דוד, דאוד (ראב"ד) 27, 37, 49, 51, 59, 66, 83, 183-185
 אברהם בן דוד (הנגיד) 231
 אברהם בן חנניא 367
 אברהם בן יעיש 257, 390
 אברהם בן עזרא (ראב"ע) 51, 84, 88, 89, 109, 197, 198, 200, 215-217
 אברהם בן צור 402
 אברהם בן הרמב"ם (ראב"ם) 51, 84, 89, 159, 185, 187, 215, 220, 222, 223
 אברהם בן שושאן 410
 אברהם בר אשר (אב"א) 361
 אברהם בר חייא (אברהם בן יחיא) 197
 אברהם גאביון, גאביון 26, 55, 192
 אברהם גאלאנטי 361, 376
 אברהם גאנסו 394
 אברהם גידילייא 369
 אברהם די בוטון 366, 393, 398
 אברהם הכהן פרחיא 399
 אברהם הלוי 404
 אברהם הלוי בוקראט 227, 258
 אברהם הלוי ברוכים 336, 344
 אברהם זכות 16, 26-28, 34, 47-50, 80, 84, 255, 256

* הכינוי שלומית משולם ועידו שטובר.

- אברהם טאריקה 418
אברהם טריביש צרפתי 43, 50, 55, 295
אברהם יצחקי 399
אברהם ירושלמי 257, 390
אברהם לבית חזן 395, 398
אברהם לחמי 318, 320, 324
אברהם מוטאל 393, 398
אברהם מונסון 414, 416
אברהם משה (דפס) 67, 69
אברהם נתן אשכנזי, נתן העוזי 17, 23, 38, 44, 47, 71, 312, 87
אברהם סבח, סבע 51, 70, 258
אברהם סיראלור 396
אברהם סכנדר (רא"ס) 15, 16, 46, 53, 55, 57, 79, 85, 152, 400, 406, 418
אברהם סכנדר הזקן 400
אברהם פאריצול 266
אברהם קאטלאן 303
אברהם קאסטרו, קאשטרו, קשטרו (הנגיד) 141, 285, 286, 290, 411, 414, 415, 416, 425
אברהם השני (הנגיד) 223, 233
אברהם שלום הזקן 256
אברהם שלום השני 364, 365
אברהם שרביט הזהב 392
אגדה, אגדות 26, 30, 31, 32, 61, 116, 154, 191, 193, 195, 197, 216, 218, 248, 259, 265, 273, 302, 304, 371, 386, 387
— האגדה היהודית על מוחמד, 31-33, 90-95
רב אדא (אמורא) 202, 203, 205
אדום, ארץ אדום 28, 38, 61, 78, 177, 193, 194, 224, 296, 297, 303, 311, 380
אדירנה, ראה אדריאנופול
אדם 78, 116, 214
אדריאנופול, אדריאנופולי, אנדירנפלא, אדירנה 86, 244, 246, 252, 257, 312, 364, 391, 394, 395
'אדרה רבה' 344
— פזמון האדרא 67, 68
אהל אלד'מה, ראה בני חסות
אהל אלכחאב, ראה בעלי הספר
'אהלי יעקב' (יעקב קשטרו) 50, 53, 414
'אהלי שם' (תם בן יחיא) 390
אהרן, הכהן 217
אהרן אלתאג'ר, תאג'יר 404
אהרן בן אשר 155, 156
אהרן בן חיים 416, 419
אהרן בן חסון 397-399
אהרן בן משולם 217, 218
אהרן בן תיפח 375, 379, 381
אהרן בר אביי 390
אהרן ב"ר משולם 218
אהרן ג'יקטילייא 402
אהרן (אברהם) הלוי (הרא"ה) 197
אהרן המון 393
אהרן חיים 185
אהרן לפפא 393
אהרן מטרגי 258
אהרן קופינו 392
אהרן ששון 398
'אוהב משפט' (רשב"ץ) 196
אוג'יו (ג'יואן) מחמד 308
אויס 307
אומיים, ח'ליפות אומיית 19, 34, 105-108
אוקראינים 311
'אור ה' (חסדאי קרשקש) 261
'אור ה' (יוסף יעבץ) 258
'אור השכל' (אב"א) 361
'אור יקר' (רמ"ק) 326
אור שרגא אשכנזי 369
אורכאן בן עות'מאן (סולטאן עות'מאני) 86, 243
'אור תורה' (מנחם די לונזאנו) 50, 188
'אות אמת' (מאיר בננישת) 396
ס' 'האזהרות' (יצחק בר ראובן) 217
ס' 'האזהרות' (רשב"ג) 190
אורביג'אן 146, 165
אחאב, המלך 340
אחזיהו, המלך 206
אחמד (מושל מצרים) 309
אחמד וזיר (מושל מצרים) 313
אחמד אבן חנבל 111
אחמד אבן טולון; י' טילין (מושל מצרים) 133
אחמד אלברוי (ראש שבט בדואי) 273
אחמד באשה (המורד) 67, 87, 285-292, 410
אחמד באשה חאפס' (מושל מצרים) 307
אחמד בקי = מחמד באכ (קצין עות'מאני) 291
אחמד אלמנופי 52, 117
אחראם (התקדשות) 152
אחשוורוש 163
אי ציילון, סרנדיב 112
אי אלקמר, אי מלאי (האי מדגסקר) 112
אי רודא, רוצ'ה 111, 330, 331
איבורה 256
איברהים באשה (וזיר דרויש) 307, 414
איברהים דפסטר (מושל מצרים) 315, 316
איברהים פאשה (הווייר הגדול) 285, 286, 292, 304
איג'י'א (כפר) 241
'איגרת אלכנדי' 33
'איגרת אל ר' חיים כפוס' (יעקב גאבישון) 50, 55
196-192

אליא רוסאנו 398
אליא ששון 363
אליהו בן חיים 391
אליהו הנביא, התשבי 154, 161, 169-172, 184,
304-306, 328, 329, 331, 371, 379, 410, 412
אליהו די וידאש 51, 80, 362
אליהו חלפון 297
אליהו מזרחי (רא"ם) 26, 27, 85, 257, 258, 387-390,
395, 411
אליהו פאלקון 51, 318-325, 360, 366
אליהו פרנס 387
אליהו קפשאל 24, 32, 39, 47-49, 56, 81, 90, 92-94,
240, 241, 243, 290, 390
— תפיסתו ההיסטוריוסופית 243
אלילים, עובדי אלילים 97, 117, 151, 152, ראה גם
צבאין
ס' 'אלימה' (רמ"ק) 326
אלימניא, ראה אשכנז
אליסנה 189
אליעזר 258
אליעזר ארוביס 395
אליעזר ארחא 367
אליעזר בן יהודה 264
אליעזר ברבי חלפון 219
אליעזר הגדול 331
אליעזר הלוי (רא"ה) 36, 39
אליעזר השמעוני 395, 396
אליעזר פואה 50
אליעזר שושן 392
אליקים בן יהודה, הזקן 84, 264, 265
אלישע בן שפט, הנביא 194, 332, 371
אלישע גאליק 361
אלכסנדר מוקדון 123
אלכסנדר ד' אלקרנין 16, 115
אלכסנדריה, אסכנדריא 17, 23, 53, 59, 95, 102, 123,
159, 164, 220, 224, 231, 274, 282, 315, 369
400-402, 426, 427, 429, ראה גם חכמי אלכסנדריה
ס' 'אלסונבאט' 89, 157, 158
אלעזר אזכרי, אזקרי, אליעזר עזיקרי 51, 53, 80, 84,
326, 361
אלעזר בן יוחאי 362
אלעזר בן נחמיאש 391
אלעזר בן רשב"י 169, 349
אלעזר דמתקרי אבא סכנדרי 400
אלעזר הלוי פורין 402
אלעזר חאמי 415
אלעזר מוורמייזא, מגרמיזא 187
אלעזר מזולאוי 369, 416
אלעזר סכנדרי 400, 412, 414

'איגרת דוד בדוס' 325
'איגרת הרב דאיינה' 302
'איגרת ויכוח' (יעקב בן אליה לאטס) 32, 50, 93, 94
'איגרת אל חכמי מונטפזשילר' (רמב"ם) 41, 162, 164
'איגרת מלכו אל אברהם טריביש' 43, 50, 52
'איגרת עיבור שנים' (ברוך חזן) 418
'איגרת קושטא לאיזמיר' 394
'איגרת השבת' (ראב"ע) 51, 58, 72, 197, 200-214, 216
'איגרת שמואל' (שמואל די אוזידה) 362
'איגרת תימן' 'פתח תקוה' (הרמב"ם) 41, 164
איוב (מושל מצרים) 309
איוב אלאנצארי (מחברי מוחמד) 85, 106
איובים, סולטאנות איובית 19, 21, 27, 34, 53, 59, 150,
154, 162
איזמיר 44, 67, 315, 366, 367, 392-394
איזנימיט 243
איזניק 45, 87, 243, 245
איזבלה, מלכת ספרד 254, 255
איטליה, איטלקי 38, 39, 42, 46, 67, 143, 144, 167,
252, 255, 257, 258, 293, 294, 325, 326, 362, 385,
390, 414
איי הודו המערבית (האינדיאס החדשות) 49, 266
אייאס אגא (שר צבא) 272, 280, 284
אילדרים, ראה באיזיד הראשון
'אילת אהבים' (שלמה אלקבץ) 318
אלאימאס 32, 91-93, 99, 109, 111, 152
אנדוס, נהר (נהר מהראן) 118
אינקוויזיציה 302
איסור שתיית היין (חוק מוסלמי) 31, 90, 94, 317
איסטנבול, ראה קושטאנטינא, קושטא
איסטריא, איסטריה 266
איסכנדר (מושל מצרים) 290, 291, 307
איספניא, ראה ספרד
איסקופיא 366
אירופה, אירופי 23, 252, 266, 293, 367, 385, 417
איטליא 263
אישפאן, מלך אישפניא 259
אישקוטאר, ראה סקוטארי
אישקי שארא (שכונה בקושטא) 312
אישתורי פרחי 51, 223, 404
אישתרוק בן שנגי 394
אלבניה 252, 312, 428
אלגיר, אלגיריאר 32, 188, 192-197
אלחנן בן שמריה 136
אליא אביי 392
אליא אסייג 366
אליא הלוי 391
אליא עובדיא 394
אליא עוזיאל 397

- אלפונסו הראשון, מלך אראגון 197
 אלפונסו די לה קבלריה (רוון) 255
 ס' 'הרב אלפסי' 303
 אמאסיה 303, 304
 אמגושים 96
 אמוראים 143, 331, 332, 346, 356
 אמטוס לוויטאנוס 397
 אמין בן הרון אלרשיד 109
 אלאמיר (ח'ליף פאטמי) 137
 אמריקא 49, 266, ראה גם הארץ החדשה
 אמריקו וספוצ'י 266
 אנגליה, אינגלה טיירה 102, 198, 203, ראה גם גירוש
 אנגליה
 אנדלוזייה 105
 אנוסים 193, 262, 263, 293, 329, 369
 אנוירסה, אנטוורפן 266
 אנטולי בר יוסף 218
 אנטוליה, אנאדול 244, 246, 247, 252, 271, 303
 אנקרה, אנגורה 365
 אסואן 89, 121, 123, 125, 126, 128-131
 אסונות ופגעי טבע 22, 82, 238, 246, 249, 303, 308
 310, 311, 313, 315
 אסוציאציה, העיקרון האסוציאטיבי 57, 61, 62, 160,
 167, 264
 אסטרוולוגיה, אסטרוולוגים 103, 162, 207, 208, 210,
 216, ראה גם מזלות וכוכבים
 אסטרונומיה, אסטרונומים 55, 197, 198, 200, 203,
 210, 215, 216, 223, 255, 256, 275-277, 397, 401
 אסיה (יבשת) 266, 293
 אסיה הקטנה 240, 241, 243
 אסיות 274
 אסכולות מוסלמיות (מדיהב) 98, 111, 233, 274
 אסכולוגיה, חזיונות אסכולוגיים 43, 266, 294
 אסכנדר, משפחת 308, 400
 אסלאם, אסלאמי 16, 19, 21-25, 27-34, 46, 48, 49,
 55-57, 59, 61, 62, 77, 90, 93, 97-100, 108, 109,
 146, 151, 232, 235, 236, 273, 390, 423, 425
 — חכמי האסלאם 97, 100
 אסלאם ויהדות 28-34, 46, 77
 אסמעיל, השאה הפרסי 268-270
 אסתר המלכה 163
 אפוקליפטיקה, חזיונות אפוקליפטיים 22, 23, 31, 36,
 38, 39, 40, 47, 55, 61, 63, 143, 224, 293, 295
 אפוסטומוס 223
 'אפחאם אליהוד' = השתקת היהודים (אלמגריבי) 16,
 52, 56, 83, 146, 147, 165
 אפטרירארכים (פטריוקים) 233, 248
 אפיפיור 295, 297
 אלפאצ'יל (סולטאן) 162
- אפר פרה (אדומה) 338
 אפרים מצור 218
 אפרים קארו 256
 אפריקה 131, 201, 266
 — צפון-אפריקה, 105, 257, 258, 293
 אצטרולב, חכמת האצטרולב 216
 אצפאן, איספהאן 102
 אקלים (=חבל ארץ) 120, 198
 אראגון 197, 237, 253, 261
 ארביל 66
 ארבה 339, 340
 ארחא החכם 379
 אריסטו 123
 ארכיאולוגיה 54, 55, 58, 158
 ארכיון הקהילה בקהיר 55, 70, 72, 188, 406
 ארם צובא 256, 274-275, 326, 366, 375, 383, ראה גם
 חלב; חכמי ארם צובא
 ארמית 96, 203, 218, 224, 227-231, 240, 269, 270,
 300, 301, 326
 ארמילוס, ארמילס 231
 ארנאוט חוסיין (מושל מצרים) 308
 ארץ ג'אנה 89, 119, 131
 ארץ גליל 167, 168
 ארץ הזהב 117, 118
 הארץ החדשה (=אמריקה) 49, 89, 266
 ארץ הצבי, ראה ארץ-ישראל
 ארץ אל זנג' 119
 ארץ אל חבשה 121, 126, 130, 131
 ארץ הישמעאלית 121
 ארץ-ישראל 14, 22, 39, 102, 135, 142, 154, 156, 203,
 205, 218, 221, 222, 253, 256, 264, 269, 272, 285,
 293, 298, 315, 318, 328, 332, 339, 362, 365, 395,
 404, 410, 412, 414-416, 418
 ארץ נוה 119
 ארץ הצפון 94
 ארץ השחורים 117, 119, 121, 132
 ארץ שנער 189
 אשר 272
 אשרית 158, 235
 אשכנז, אשכנזים 22, 41, 42, 60, 88, 155, 156, 264-266,
 311, 325, 362, 385, 386, 390
 — לשון אשכנז 322
 אשקלונאי 260
 אשר בן יחיאל (רא"ש) 81, 88, 263, 264, 265
 אשר בן משולם 217
 אשר בר יצחק הכהן, אשר אשכנזי 390
 אשר בר מאיר לעמליין, למליין (יהודי אשכנזי אחד,
 הנביא אשכנזי) 36, 38, 42, 43, 54, 87, 266, 267
 אשר כהן בן ארדוט 398

399; מהר"ט 369, 391, 392; מהר"ק 361;
מהרש"ך 399; יוסף קארו 361; רדב"ז 72, 405, 406;
409, 411, רמב"ם 219; רשד"ם 397; שמואל עדילה
367, 393; בירושלים 407, 409
'בית זבול' (יהושע בןפנחס) 258
בית טבילה 358
בית יעקב 321
בית כנסת, בתי כנסיות 23, 49, 54, 58, 101, 136,
154, 156-158, 161, 232, 233, 235-237, 248, 249,
262, 303, 312, 321, 327-329, 333, 341, 342, 346,
357, 358, 364, 371, 373, 409, 412, 424
— באלמדיא, 195, 196; בארם צובא, 376;
בבולוניה (פלוניא), 294; על שם אליהו ז"ל, כנים
עורא 54, 154, 156, 157, 236; סדיליא, סדיליו
(סביליא) 291, 406, 410, 411, 418
בית מדרש, בתי מדרשות 79, 168, 187, 225, 226,
248, 265, 312
— בתי מדרש של: האר"י, 341, 354; יוסף דילה
ריינה 168; שלמה הכהן 265; הרמב"ם 221, 222;
הרמב"ן 187
בית המקדש 77, 85, 104, 148, 225, 338, 339
בית קברות, בית החיים 161, 195, 263, 338, 405,
416
בית ראשון 59, 102
בית רימון (מסגד) 107
בית שני 59, 102, 225, 236, 292
בית השריפה 263
בית תפילה 135, 158, 249
בלגראד, ביליגראדו 285, ראה גם חכמי בלגראד
בלק 347
בלעם 209, 336, 347
בלקנים 67, 243, 245, 369
בן יאשיהו הנשיא 219
בן אשר 155, 156
בנות לוט 148
בני חסות, 'אהל אל ד'מה' 33, 95, 99-101, 136,
232, 235, 237
'בני שמואל' (שמואל חיון) 398
בניהו בן יהוידע 345
בנימין הלוי 367
בנימין הלוי אשכנזי 396
בנימין מטודילה 26, 40, 51, 58, 132
בנימין מלמד 393
בנימין קאניג' 53, 416
'בסתאן אלעקול' = גן השכלים ('עקב אלפיומי')
164
בעל פעור 428
בעלי הספר (=אהל אל-כתאב) 96
'בעלי הנפש' (רבא"ד) 50, 183-185

אלאשראף, שרפאא 109
אשתרוק בן ריב"ש 193

ב

באב זווילה (שער החווילה) 280, 281
יוסף באגילר 54, 61, 85
באייזיד הראשון, אילדרים (סולטאן עות'מאני)
86, 244, 245
באייזיד השני (סולטאן עות'מאני) 250, 252, 253,
257, 268
'באר מים חיים' (חיים די בוצאל) 396
באר מרים 335
בארקי, משפחת 415
באשה, באשות, פאשה, פחות 17, 25, 44, 66, 73,
142, 247, 269, 271, 272, 278, 284-289, 292, 307,
308, 368
בבל 24, 77, 106, 109, 138-140, 154, 156, 187,
203, 236, 239, 259, 371, 403
— בבליה 224
בגראד 24, 77, 86, 109, 165, 166, 208, 239, 285,
309
בדוסא בן אשר 414
בוגדיניא 285
בודון, בורפשט 285
אלבוחרה 274
בויטרגו, ראה ישיבות
בולאק 278
בולביס, בילביס 219, 220, 232, 233, 235
בולאק 427, 429
בוסטנאי 85, 104, 105
בוסטאנג' איסכנדר (באשה) 292
בוסטאנג'י באשי (הגנן הסולטאני הראשי) 312
בוסטאנג'י מחמד (משרי הסולטאן) 308
בוצרה 296
בוקרט 221
בוגוש 188, 263
בחירא, בוחייראן 30-33, 90, 91, 93-95, ראה גם
סיפור הערל
בחר אלרמאד"ם (נהר) 131
ביזנטיין, ביזנטיס, אימפריה ביזנטית 34, 106,
111, 162, 237, 241, 243, 246, 248, 250, 385
ביירות 283
בימ"י (מדינה) 131
ביר אלחלוזן 289
בישופים (אלאנסקוף) 233
'בית הבחירה' (המאירי) 188
בית דין, בתי דין, 401, 415
— בתי דין של: משה גאלאנטי, 364; יעקב רובין

- בעלי מופת, 'בעל שם' 25, 47, 160-161, 363, 410-411, ראה גם בפרק 'ספר תולדות האר"י' עמ' 328
- בצלאל אשכנזי 69, 85, 142, 329, 368, 391, 401, 412, 414, 418
- שיטה מקובצת 412
- בצלאל ופרג'אלה 381
- בקעת בנימין 230
- בקראוש אל חדאד 116
- בקתאש (מייסד מסדר דרוישים) 243
- בר זכי 407
- ס' בראשית 21, 140
- בראז נייטו (שגריר פורטוגל בוותיקן) 294, 295
- ברוך אנג'ל 399
- ברוך אשכנזי 392
- ברוך בן חיים 392
- ברוך בן חביב 401
- ברוך בן יעיש 392
- ברוך בנימין 369
- ברוך ברזילי 367
- ברוך חזק 418
- ברוך קלעי 398
- ברוסה 86, 131, 243, 244, 256, 391, 393
- 'ברית אברהם' (אברהם גידילייא) 369
- הברית החדשה (האנג'יל-און גוליון) 96
- ברכת המזון 349
- ברכת כהנים 249
- ברלינר, אברהם 70
- ברעם 226, 346
- ברצלונה 192, 400, ראה גם חכמי ברצלונה בשמים, לבונה 171, 180
- ג**
- גאבישון, משפחת 194
- אלג'אבה 279
- גאוגרפיה, גאוגרפים 19, 22, 34, 40, 42, 49, 54, 55, 62, 113, 125, 168, 198
- גאולה 23, 24, 36, 37, 39-41, 43, 60, 68, 87, 143, 164, 166-168, 173, 178, 182, 311, 338, 339, 358, 405, 406
- גאונים 30, 33, 78, 79, 90, 93, 143, 332
- גאורגיה 237
- גאייטאס ביק (מושל מצרים) 309
- גאלינוס 221
- גאליפולי 86, 243, 247, 367, 393
- גאנה, נהר 119
- גאנם אלחמזאוי, ג'אנין אלחמוזי (אמיר ממלוכי) 291
- גאנם אלסייפי (מושל פתום) 86, 278, 280, 286, 287
- ג'בל אלמקטס 120, 133, 135
- ג'בל ערפאת 151
- ג'בל קאקולי 130
- ג'בל קאקונא 113
- ג'בל אל קמר 113, 116-119, 125-127, 130
- גבריאיל אישפיראנסה 367
- ר' גדליא 344
- גדליה אבן יחיא 16, 38, 39, 42, 43, 47, 50, 56, 58, 59
- 80, 257
- גדליה הלוי 361
- גדליא חיון 391
- גדעון 178
- אלג'ואושיה ואלגורביה 402
- גיובאר, כפר 371, 373, 375, 382
- גואדלח'ארה, ראה ישיבות
- אלג'ודריה (שכונת היהודים) 136
- ג'והר (מצביא אלמעז) 103
- ג'ווג'ר, כפר 23, 161, ראה גם בית כנסת בכפר ג'ווג'ר גויים 16, 24, 28, 53, 77, 81, 83, 139, 165, 195, 208, 214, 216, 220, 243, 249, 256, 274, 308, 318, 343, 351, 382, 383, 400, 401, 405, 412
- גול (כפר) 241
- גוניא (נסיכות) 240
- גורג'י מחמד (מושל מצרים) 308
- ס' 'גורלות' (ראב"ע) 216
- גוש חלב 354
- אלגוא"לי (מושל דמשק) 86, 145, 272, 277, 280, 285-282
- גזירות, פורענויות ושמודות 22, 23, 25, 27, 33, 36, 40, 41, 49, 54, 57, 59, 67, 79, 87, 90, 102, 135, 136, 143, 164, 187, 192-194, 196, 215, 232, 233, 235, 237, 241, 254, 255, 259, 263, 264, 291, 293, 303-305, 311, 312, 340, 354, 355, 356, 383, 390, 405
- גזירות אב תתקנ"ו (1196) 187
- גזירות הקנ"א (1391) 27, 192-194, 263
- גזירות שמד פורטוגל רנ"ז (1497) 254, 255, 259, 262, 263
- גזירות ת"ח-ת"ט (1648) 23, 40, 44, 311
- גזירת היין תל"א (1671) 19, 23, 54, 79, 90, 94, 316, 317
- גיאומטריה 210
- גיהנום 347, 348, 349, 352
- טיט היון 353
- גיר 105, 223
- אלג'יחאייר, ראה אלג'יר
- אלג'ינה 274, 288, 330
- אלג'יזירא אלוצטנייא (אי בנילוס) 278
- גיחון 118

- גילגל (של ראובני ומלכו) 293-295
 ד"ר אלקדר (מדינה) 271
 דוד (אביו של הראב"ד) 184
 דוד אגוזי 391
 דוד אלמוגרי 383, 414
 דוד אלרואי 23, 38, 40, 66, 70, 87, 165, 166, 167, ראה גם תנועות משיחיות
 דוד ארוך 367
 דוד אשכנזי 37
 דוד בן זמרה (רדב"א, רדב"ז) 13, 22, 28, 48, 50, 51, 53-55, 58, 72, 81, 85, 256, 362, 391, 401, 412, 414, 415
 דוד בן הראב"ם, הנגיד 39, 51, 84, 159, 160, 187, 223, 224, 231
 דוד גאנו 60
 דוד די מדינה 419
 דוד הכהן 391, 399
 דוד הלוי 367
 דוד המלך, בית דוד, זרע דוד, בן דוד 27, 82, 139-141, 143, 219, 294, 301, 312, 403
 דוד הראובני 38, 39, 42, 56, 87, 144, 293, 294, 296, 301, 302, ראה גם שלמה מולכו; תנועות משיחיות
 דוד חביליו 367
 דוד חבריא 407
 דוד כיואש 415
 דוד מסיר לאון 255
 דוד נאבארו 361
 דוד קונפורטי 15, 16, 27, 37, 47, 50, 392, 399, 418
 דוד קמחי 187
 דולציני (באלבניה) 428
 דון קלוט דילה מנ"ה (ש"נ) 167
 דוקגין מחמד (באשה) 292
 דיגרסיה 61, 62
 דיואן המלך (מועצת הסולטאן) 160, 248, 249, 251, 280, 385, 388, 389
 דיואן (לשכת הכספים) 237
 דיוגו פירס, ראה שלמה מולכו
 דיינות, דיינים 192, 219, 220, 362, 369, 375, 391, 393, 394, 401-404, 411, 414-416
 דילי חוסין (מושל מצרים) 309
 דימטרי, מלך מוריא (נסיד ביונטי) 250-252, 387, 388
 דמוה, כפר 23, 82, 158-160, 414, ראה גם בית הכנסת בדמוה
 דמייאט (כפתור) 23, 121, 126, 129, 130, 157-159, 274, 288, 307, ראה גם בית הכנסת בדמייאט
 דמנהור 219, 220, 274
 דמקלה 119, 131
 דמשק 22, 67, 89, 93, 95, 98, 103, 107, 117, 158, 219, 272, 280, 282-286, 292, 298, 334, 363, 376, 379-383, ראה גם חכמי דמשק
- גיטין וקידושין 220, 347, 348, 385, 387, 391
 גיליבי (תואר כבוד) 142
 גימטריה 40, 102, 302
 גינגיס חאן 150, 240
 גינאלוגיה 90
 גירונה 184, 185
 גירוש אנגליה (1290) 102, 215
 גירוש ספרד/איספניא 36, 39, 40, 42, 49, 57, 66, 67, 194, 196, 227, 253-259, 262
 — גירוש קנ"א (1391) 194, ראה גם גזירות הקנ"א
 — גירוש מזרח"ה ישראל (1492) 87, 196, 254, 255
 — גירוש שנת גרי"ם (1493) 195
 — מגורשי ספרד 13, 36, 196, 259, 260, 321, 362, 364, 390, 395, 396
 גירוש פורטוגל (1497) 259, 262, ראה גם גזירות שמד, פורטוגל
 גירוש צרפת של שנת 1295 — 102, 258; של שנת 1036 — 263
 גלאטה (פכר) של קושטא 244, 246, 247
 גלגול נשמות 185, 319, 320, 322, 328, 331, 332, 343, 346, 352, 357, 360, 370
 גלות, גולה 23-26, 43, 60, 141, 148, 161, 170, 205, 219, 255, 260, 284, 311, 339
 גליל עליון 302, 331, 364, 393, 410
 גים (סולטאן ומוזומי — עות'מאני) 252
 ג'מאל אלדין 288
 גמרא 183, 190, 261
 גן עדן 93, 118, 332, 352, 377, 378, 379
 גני המלך 249, 254, 272, 273, 276, 280, 282
 הגניזה (של קהיר ואחרות) 14, 27, 97, 154, 182
 ג'עפר (משרי סולטאן עות'מאן) 308
 אלגריביא 274
 גראנדה, מלכות 254
 גרוש[וש] (=מטבעות) 417
 גרמניה, קיסרות 264, 385, ראה גם אשכנז
- ד**
 דאטו, ראה מרדכי דאטו
 דאר אל בקר 276
 דאניה 189
 ס' 'דברי יוסף' (סמברי) 75-82, 420
 'דברי חכמים' 19, 78
 'דברי הימים' (י' הכהן) 38, 43, 47, 56-59, 66, 72, 80, 302
 'דברי ריבות' (יצחק אדרבי) 396
 'דברי שלום' (יצחק אדרבי) 396
 'דברי שלמה' (שלמה בן יצחק הלוי) 397
 הדגל (המלכות), דגל הנביא 86, 273, 275

דניאל 55, 157
 ס' דניאל 214, 297
 דניאל אישטרושה 399
 דניאל בומבירגי (בומבירגי) מאנוירסה 42, 84, 266
 ראה גם דפוסים ומדפסים
 דניאל בן חסדאי 58, 139
 דניאל בר' יוסף המלמד 219
 דניאל פרחיא הכהן 397
 דפוסים ומדפסים 67-68, 70-71
 — דפוס בומבירגי 42, 84, 266
 — דפוס המחוקק יונה בן יעקב אשכנזי, 67, 70-72
 — אברהם משה בדפוס היווני אוסטה מארגוס, 67, 70-72
 — דפוס ראובן ונסים אשכנזי 67
 דפתרדאר = פקיד בכיר 315
 דקילה 131
 דרב אלנבאדין, אל נבאדין (=רחוב ושכונה) 236
 דריוש 24, 77
 דרושים תורכים 243, 245
 דרוש, דרושים 13, 15, 301, 338, 339, 359, 369, 390
 ס' 'דרושים' (אברהם מונסון) 414
 ס' 'דרושים' (אברהם סכנדר) 418
 'דרושים על התורה' (חנניה ברהון) 419
 'דרושים תורה נביאים וכתובים' (משה אלשיך) 325
 'דרש משה' (משה אלבילדה) 258
 ס' 'דרשות' (חיים חבריא) 401
 דרשן, דרשנים 46, 162, 257, 258, 359, 361, 369, 394, 399
 'דרכי הגמרא' (יצחק קאנפאנטון) 260
 דתן ואבירם 349

ה
 האגיוגרפיה (=שבתי קדושים) 43, 47, 54, 55, 326-327
 ראה גם 'ספר תולדות הארץ' 328-330
 האיי גאון 143, 189, 204
 האשם בן עבד אלמלקי (ח'ליף אומיי) 108
 הגהות ומגיהים 19, 26, 34, 56, 72, 96, 119, 130, 131, 155, 187, 188, 197, 390, 400, 412, 414
 — הגהות שולם 26, 34, 35, 245
 ס' 'ההגהות' (רמ"ק) 218
 'הגהות על בעל הטורים' (יוסף סכנדר) 400
 'הגהות על הרמב"ם ספר היד' (אלעזר סכנדר) 400
 ההגדה של פסח 136, 416
 הודו, אלהינד 118, 130, 352
 הולאגו, החאין המונגולי 239
 הונגריה, הונגרי 246
 הורמוז 352
 היכל אלשמש 117
 היסטוריה, היסטוריונים 13, 14, 15, 16, 21-24, 26, 27, 415

79, 30, 34, 36, 40, 46-49, 56, 57, 59, 60, 62, 70, 79, 81, 232, 247, 302
 — תפיסתו ההיסטוריוסופית של סמברי 23, 25, 29, 46, 48, 56, 57, 60
 — היסטוריוגרפיה, כתיבה היסטורית 16-18, 21, 26, 28, 31, 33, 34, 37, 38, 46-48, 49, 54, 55, 60, 62, 239, 240, 243
 היסטוריה יהודית, תולדות ישראל, התולדה היהודית 16, 19, 21, 23-25, 30, 34, 43, 46, 48, 49, 55, 56, 60, 62, 67, 77, 90, 254, 428
 היסטוריה והיסטוריוגרפיה מוסלמית 16, 21, 34, 48, 49, 56, 59, 70, 423
 היסטוריה עות'מאנית 21, 48, 240, 268
 הירשברג, ח"ו 45
 הכנסת אורחים 98
 'הליכות עולם' (יהודה בן כולאט) 258
 הלכה, הלכות 19, 46, 47, 55, 61, 141, 163, 165, 183, 185, 186, 188, 189, 197, 217, 219, 223, 321, 329, 335, 361, 369, 390, 398, 416, 418
 — הלכה מוסלמית 101, 111, 248
 — הלכות לולב 185; הלכות ממונות 187; הלכות שטרות 217; הלכות שמיטה 217
 הלל 187, 188
 'אל הללי', 'אלהאלי' (תנ"ך) 187, 188
 המן 304
 המר, י' 247
 המרות דת 16, 17, 23, 29, 30, 33, 37, 41, 42, 45, 95, 97, 136, 146-148, 233, 235, 254, 262, 263, 267, 285, 390, 427, 428
 הנדסה, תשבורת 197, 223
 'הנהגות הרא"ש' (צוואת ר' יהודה בן הרא"ש ואחיו) 81
 הפטרה, ראה קריאת התורה
 הקר, י' 248
 הקדשות 408, 409
 הר הלכנה (הרים באפריקה) 113, 201
 הר הבית 22
 הר סיני 327
 הר עיבל 149
 הר ציון 298
 הר שעיר, הר עשו 177-180
 הרון אלואתיק (ח'ליף עבאסי) 111
 הרון אל ראשיד (ח'ליף עבאסי) 109, 111
 הרכבי, א"א 66
 הרמס 117
 השבעות, משיבים 25, 169, 171, 172, 174, 181, 319, 322-324, 350, 353, 373, 380, 383
 ס' 'השגות' (ראב"ד על הרמב"ם ועל הרי"ף) 183, 185
 ס' 'השגות' (ר' זרחיה הלוי על הרי"ף) 183, 184
 'השגות על פסקי רדבא"ז וריק"ש' (שלמה גאביון) 415

אלחאפט' אל תאפן (מלך מצרים) 137, 403
 חבוט הקבר 320
 'חבור הפוסקים ע"ד הרי"ף' (הרא"ש) 264
 חברון 28, 78, 325, 362, 367, 369
 'חבר הקיני' (חיים חבריא) 418
 חברת הקברים 53, 352, 405, 417
 — של: ק"ק הפרנקס 405; ק"ק מסתעריב 405; ק"ק
 מערבים 405
 חברת תלמוד תורה 399
 חג' 151, 152, 154, 428
 חג'א' בן יוסף 85, 106, 107
 חג'אז 97
 חג'י אבן מוסא 83
 חדית' 31, 32, 48, 92, 93
 חדקל 118
 חדשי השנה 59, 60, 202, 203, 205-207, 210
 חוסין (מושל מצרים) 307
 ר' חוצפית התורגמן 360
 חוצרו באשה (מושל מצרים) 292
 חוילה, ווילה (מדינה) 119
 חולים, מחלות, מגפות 106, 107, 181, 194, 195, 225,
 249, 303, 309-325, 349-357, 364, 365, 377-384,
 419
 חומש 21, 156
 חוקיק, כפר חוקאב 345
 'חזות קשה' (יצחק עראמב) 257
 ס' 'חזיונות' (חיים ויטאל) 377
 חז"ל 77, 148, 319
 חזקיהו, המלך 205
 'חי בן יוקטאן' (אבן סינא) 215
 'חי בן יוקצן', 'חי בן מקיץ' (ראב"ע) 215
 חיבר, כיבר 38, 97, 293, 313
 'חידושין על התלמוד' (מאירי) 263
 'חידושין על התלמוד' (רמב"ן) 185
 חידר מחמד (מושל מצרים) 309
 חייא אברבנל 399
 חיים אלשיך 375
 חייא, היי"ה, ראה בחירא
 חייא דיין 375
 חייא רופא 364, 365, 367
 חיים אלגאזי 392
 חיים יוסף דור אוולאי (חיד"א) 69, 369
 חיים בנבנש 369, 392, 393
 חיים גאגין 365
 חיים גליפפה (חיים בן אברהם בוניטו) 193
 חיים די בוצל 396, ראה גם חיים עובריה
 חיים הכהן 375
 חיים ויטאל (רח"ו) 37, 47, 51, 67, 68, 326, 331, 334,
 335, 337, 338, 342, 344, 345, 349, 350-355,
 357-368, 371, 375-378, 381, 383

ו' וואלי (מושל פרובינציה עות'מאנית) 286
 וואלידי גאמישי (אם המלך) 312
 ווחנא, אווחנא טולימאן, החסיד 84
 חיר גדול, חוירים 146, 162, 233, 246, 247, 286, 292,
 304, 307, 308, 313
 חידוי 172, 352
 חלד בן עבר אלמלאקי (ח'ליף אומיי) 107, 117
 אלוליד אבן ד"מ מע העמלקי 117, 118
 וילונא 258
 ויניציה 42, 81, 252, 266, 301, 325, 382, 398, 428
 וירונא 258, 259
 חלד אבן יויד (ח'ליף אומיי) 108
 ולנסיה 189, 192
 'ועד לחכמים' (חיד"א) 69
 חתיקן 294

ז' זוכה פסח' (יצחק אברבנאל) 255
 'זהרי חמה' (אברהם אוולאי) 369
 הזוהר 40, 187, 311, 326, 327, 330, 332, 333, 336, 341,
 344-346, 354, 369
 — ספרות האדרות שבזוהר 344
 'הזוהר', תרגום לעברית (יהודה מסעוד) 414
 זיווג עליון 350
 זכות, א' 188
 ס' 'הזכות' (השגות רמב"ן על ראב"ד) 185
 ס' 'הזכרון' (אברהם הלוי בוקרט) 258
 ס' 'הזכרון' (ישמעאל הכהן) 415
 זכריה 178
 זכריה אשכנזי 362
 זכריה בן יהוידע, הנביא 368
 זלעת אל סוס מחמד = ג'ואן קפיגי באשי (מושל
 מצרים) 309
 זמזומי (סולטאן עות'מאני) 252
 זמרי (מעשה זמרי) 325
 זקן היהודים 377
 זרובבל בן שאלחיאל 143
 זרח דמוזי 53, 415
 'זרח יעקב' (זרחיה גוטה) 418
 זרחיה גוטה 15, 418, 419
 זרחיה הלוי (הרו"ה) 51, 66, 83, 183, 184, 185, 218
 זרחיה מליריאה 366

ח' חאיד בן עשו בן יצחק בן אברהם 117, 118
 אל חאכם (ח'ליף פאטימי) 135, 136, 137, 423, 425

חסדאי הכהן פרחיא 399
 חסדאי פרחיה 399
 חסדאי קרשקש 261, 88
 חסידות 309, 265, 223
 — חסידים (חבורה בצפת) 362
 חסן, סרס (מושל מצרים) 307
 חסן בן מרעי (שיח ערבי) 278, 279
 חסן בן עלי (מן הח'ליפים הראשונים) 105, 106, 109
 חצי האי האיברי 23, 25, 41, 259
 חצי האי ערב 94, 293
 חצי האי קרים 428
 חצרנות, חצרנים 17, 22, 25-27, 142, 191, 196, 237, 263, 304
 חראת זוילה 14, 236
 'חרבות ירושלים' (שמואל טרדיאולה) 368
 ס' 'חרדים' (אלעזר אוקרי) 51, 53, 80, 326, 361
 חרטומים 103, 181, 240, 303, 374, ראה גם אסטורלור
 גיה; כישוף
 חשמנים 295
 חרמות ונידויים 142, 166, 194, 195, 220, 321, 341, 347, 351, 353, 377, 378, 380, 382-384, 409
 — חרם כל בו 321, 384
 'חשק שלמה' (שלמה הלוי) 397

ט

אלטאאע, טאייע (ח'ליף עבאסי) 134, 138, 145
 אלט'אהר, בן אל חאכם (ח'ליף פאטמי) 137
 אלט'אהר (ח'ליף עבאסי) 150
 אלט'אפר (אלמצפאר) (ח'ליף פאטמי) 137
 טבע (חכמה אנושית) 197, 223
 אלטברי 17
 טבריה 169, 221, 335, 346, 351, 366
 'טוב מצרים' (רפאל בן שמעון) 72
 טוביה בן משה הכהן, טוביה רופא הכהן 66, 428, 429
 טוביה די ליריאה 320
 טוביה הלוי 362, 375
 טולידאנו, י"מ 66
 טולטולא, טולידו 83, 84, 88, 156, 187, 188, 217, 257, 259, 261, 263, 264, 404, ראה גם חכמי טולטולא;
 ישיבות; קהלים
 טומאה וטהרה 168-171, 174, 175, 181, 183, 305, 306, 316, 333, 338, 346, 352, 357, 358
 טומנבאי (סולטאן ממלוכי) 86, 276-280
 טורחמ"אן (עות'מאן?), מן הח'ליפים הרשדיון 30, 91
 ס' 'ד' טורים' (יעקב בן הרא"ש) 140
 סיבר, נהר 297, 300
 טירויש (טרוואה) 189
 טנג'יר 415

חיים חבר 361
 חיים חברייה 401, 418
 חיים יעקב חאג'ז 369
 חיים כפוט 50, 53, 55, 192, 196, 414, 416, 417
 חיים עובדיה 258, 394
 חיים פרץ 313
 חיים שבחאי 399
 חיים תלמיד 142
 חיצר (כפר) 241
 חיירבאק, ראה כירביקי
 חכמה אלקית 332, 340
 חכמת הפרצוף 332
 חכמת שרטוט הודים 332, 337, 338
 חכמים/רבנים
 אלכסנדריה 84, 85, 89, 219, 307, 400-403; ארם
 צובא 37, 375, 376, 425; בלגראד 394; ברצלונה
 84, 217, 224, 237; דמשק 85, 371, 375-377, 425;
 חברון 28; טולטולא 83, 84, 260; ירושלים 28, 78,
 257, 368, 369, 395, 418; לוניל 83, 217; מצרים 13,
 15, 22, 28, 29, 46, 47, 49, 53, 78, 81, 84, 85, 137,
 142, 219, 220, 237, 256, 291, 316, 329, 369,
 281, 400-419; סופיה 394, 398; ספרד 22, 53, 57,
 62, 183, 254, 255, 260, 390; פרובנס, פרובנציה
 22, 32, 57, 183, 187, 188, 217, 222, 223, 260;
 צרפת 28, 43, 63, 84, 256, 258, 318-327, 333, 334,
 339, 350, 361-367, 425; קהיר 403, 404, 407,
 409-412, 416-419; קושטנטינא, קושטא 28, 85,
 141, 257, 369, 385, 390-394, 398; רישיד, 85, 402
 — ייחוס חכמים/רבנים 71, 76, 80, 84, 85, 219-217,
 256, 318, 325, 361-364, 366, 367, 371, 375,
 385, 390-404, 407, 409-412, 414-419
 חלב 156, 269, 274-276, 361, 375, ראה גם ארם צובא
 חלום, חלומות 47, 86, 89, 134, 147, 197-200, 214,
 240, 279, 298, 299, 304, 314, 315, 319, 330, 331,
 362, 372, 374, 378, 379
 חלפון בר עולא 219, 220
 חלפנות (מלאכת הצראף, שאראפיש) 322
 'חן טוב' (טוביה הלוי) 362, 375
 רב חנא 90
 אלחנבאלי (=אסכולה הלכתית באסלאם) 233, 274
 חננאל (הר"ח) 88, 189, 263
 חנניא בן יקר 391
 חנניאי 90
 חנניה ברהון (חגיגה ברהום) 14, 15, 46, 419
 אלחנפי, אלחנפיה (אסכולה הלכתית באסלאם) 98,
 233, 274
 חסאן (מושל מצרים) 308
 חסדאי (ריש גלותא) 165
 חסדאי הלוי 219

- יהונתן הכהן בר' דוד 218
 יהורם, המלך 206
 יהושע אלבום, אלכום, אלוים 377, 380, 381, 383
 יהושע בונפוש-קרשקאש 258
 יהושע בן נון 350
 יהושע כנבנשת 392
 יהושע (הנגיד) 232
 יהושע חנדלי 366
 יהושע עזריה 393
 יהושע צונצין 391
 יהושפט, המלך 206
 יואל הלוי 325
 יואן השני, מלך פורטוגל 255, 256
 יואש, המלך 368
 יוגוסלביה 366
 יוון, גירשיי"א, יוונים 28, 181, 201, 214, 241, 243, 244, 250, 251, 325, 371, 373-375
 רבן יוחנן 412
 ס' 'יוחסין' (אברהם זכות) 27, 47, 57, 59, 60, 80, 139, 255
 יוכבד(?) (אשת שבתי צבי) 428
 יום הנוקפה, יום ערפאת (=יום העמידה, מטקסי החג) 151
 יום טוב בארקי 415
 יום טוב בן יעיש 392
 יום טוב בן יקר 392
 יום טוב מטרדני 401
 יום טוב צהלון 366, 367
 יום הכפורים 92, 207, 211, 259, 265, 332, 364, 379
 יום פורים 291, 337, 338
 'יון מצולה' (נתן האנוכר) 40, 50, 311
 הינה הפלאית 30, 91, 92
 יונה בן יעקב אשכנזי 67
 יוניס באשה 272, 278
 רבי יוסף 344
 יוסף (אבי ר' אנטולין) 218
 יוסף (אחי דוד הראובני) 38, 144, 293
 יוסף אביוב 256
 יוסף אישקאפה 393
 יוסף אישקאפא 369
 יוסף איש רוסהיים 302
 יוסף אלטון 361
 יוסף אל צאייג 381
 יוסף אשכנזי (חנא גדול) 348, 351, 362
 יוסף באג'ילאר 85, 416
 יוסף בן טאבול, טבול המערבי 309, 368, 416
 יוסף בן יהודה המערבי 163
 יוסף בן יחייא 257, 395
 יוסף בן ר' יוסף 66
- טנוגי', משפחת 415
 טעמי המקרא 18
 ס' 'הטעמים' (ראב"ע) 216
 טריפולי 320, 339, 377
 טרנס-אוקסניה 244
- י**
- יאור 104, 201, 278, ראה גם נילוס
 יאשיהו, הנשיא (הנביא) 141, 219
 יאיר אבירדע 401
 יאשיהו פינטו 376
 'יד אבשלום' (יצחק עראמה) 257
 'יד חרוצים' (י"ט צהלון) 363
 'ידי משה (משה אלמושנינו) 397
 ידידיה גאלנטי 50
 יהודה (חבל-ארץ) 296
 יהודה (עם) 311, 317
 ר' יהודה 344
 יהודה אבן תיבון 41, 218
 יהודה אף-נעים 392
 יהודה ביטון 394
 יהודה בן אשר (בן הרא"ש) 50, 81, 264
 יהודה בן בולאט 258
 יהודה בן סעדיה 140
 יהודה בן שושן 257
 יהודה בן הרא"ש 263
 יהודה כנבנשת 396, 399
 יהודה בר אלעאי 344-346
 יהודה בר ברזילי 366, 367
 יהודה ב"ר שמואל אבן עבאס 161
 יהודה הכהן 15, 219, 220, 419
 יהודה הלוי (ריה"ל) 51, 403
 יהודה חאמי 53, 415
 יהודה חייט 258
 יהודה חסן 415
 יהודה לירמא 51, 394
 יהודה מאיר 167, 168, 181
 יהודה מנחם 407
 יהודה מסעוד 414
 יהודה משעאלי 402
 יהודה משען 375
 יהודה הנשיא 82, 141, 219
 יהודה הפרסי 202
 יהודה וישראל 41, 182
 יהודה קרישפין 366, 367
 יהודי המזרח 13, 22, 24, 56, 313
 יהונתן (חכם צפתי) 344
 יהונתן גאלנטי 367

359, 362, 379, 381, 390, 391, 400, 401, 415,
416
— חלמידי, 363-361, 375
יוסף קולון (מהר"ק) 50, 84, 85, 385-387
יוסף קורקוס 256
יוסף קראסו 399
יוסף רפאל (צראפכאשי, פטרונו של סמברי) 14, 17, 37,
44, 47, 88
יוסף שרגא 257
יזיר אל האשמי (ח'ליף אומיי) 108
יחודים בקברי צדיקים 332, 344, 345
יחיאל בסאן 391, 418
יחיאל הכהן הקטן 393
יחיאל (בן יהודה) הזקן 264, 265
יחיאל רפאייא 401, 402
יזאר (כפר) 241
יכין וכוז' (משה די ליאון) 187
ילקוט על התורה ונביאים וכתובים' (דוד הנגיד), ראה
'מדרש רבינו דוד'
ים אוקיאנוס 177, 266
ים ברברא 112
ים אל הנדי (האוקיינוס ההודי) 112, 113, 116
ים אל חבשה 119
ים החשכה 118
ים טבריה 169
ים המלח (= התיכון) 132, 279, 299
הים המקיף (האוקיינוס) 112, 132
ים נזה (ימת כורא) 119
ים סוף 104, 184
ים רומי 113, 121, 126, 132
ים השחור 246
ימות עולם' (שמואל בן חביב) 50, 81
יניצ'ארים, ג'אנישוש 243, 249, 252, 268, 275, 284,
308
י'סוד מורא' (ראב"ע) 215
י'סוד מספר' (ראב"ע) 215
יעקב אבינו (ישראל) 143, 144, 212, 213, 225, 260,
293, 301
יעקב אבו שערה 419
יעקב אבולעפייא 361, 363, 376, 380-383
יעקב אבוקאייא 418
יעקב אלטרץ 339
יעקב אשכנזי 377-380
יעקב ביוראש (צראפכאשי) 88, 313, 314
יעקב בירב 50, 53, 256, 257, 361, 364, 404, 419
יעקב בירב השני 364
יעקב בירב (דור חמישי) 419
יעקב בן אליה לאטס 32, 50, 93
יעקב בן ר' דוד (הנגיד) 232

יוסף בן לב 375, 390, 391, 395
יוסף בן משולם 217
יוסף בן עזרא 398
יוסף בן שלמה 285
יוסף בר זכריא 219
יוסף בן שנגי' 392
יוסף ב"ר יוסף הירושלמי 66
יוסף ברוך 419
יוסף הג' (הגדול?) 407
יוסף גאנסו 394
יוסף גיקאטיליה 51, 84, 185, 257
יוסף דילה ריינה 37, 40, 41, 58, 67, 68, 87, 167-176,
178-181, 258
יוסף החכם 162
יוסף הכהן 38, 43, 47-50, 52, 56, 58, 59, 66, 72, 294,
391
יוסף הכהן חסיד, 392
יוסף הלוי בן מיגאש 84, 190
יוסף הצדיק 158, 163
יוסף ויטאל (קלאבריס) 84, 326
יוסף חיון 37, 88, 260, 261, 262
יוסף חייט 375
יוסף טאייטאצק 41, 167, 173, 257, 295, 318, 359,
364-397
יוסף יעבץ במנטובה 258
יוסף לבית לוי 398
יוסף מוגרבי 344
יוסף מטלון 375
יוסף מטרנני (מהר"ט) 15, 51, 258, 262, 325, 361,
362, 366, 375, 391-393, 418, 419
יוסף מליירא 366
יוסף נחמיאס 402
יוסף סאגיש 53, 325, 361, 401
יוסף סאגיש (הנכד) 401
יוסף סכנדר (אבי השושלת) 400
יוסף סכנדר (בן אברהם) 400, 407
יוסף סמברי (על עצמו) 77-82, 90, 92, 94, 96, 103,
112, 114, 127, 132, 138, 140, 141, 143, 147, 156,
158, 160, 163, 164, 165, 167, 168, 182, 183, 187,
188, 191, 195, 197, 215, 216, 219, 220, 222, 232,
240, 241, 248, 249, 264, 268, 274, 278, 287,
293, 294, 301, 302, 304, 312, 313, 316, 317, 319,
366, 377, 390, 400-403, 419, 420, 423, 425, 427
יוסף סרגוסי 53, 362
יוסף פאסי 85, 256, 258, 395, 396
יוסף פילוסוף 427, 428
יוסף צאייח (צאייג) 375
יוסף צרפתי 319
יוסף קארו (מהר"ק) 37, 51, 256, 318, 325, 326, 331,

- יעקב בן חביב 256, 395
 יעקב בן חיים תלמיד 85, 141, 404, 414
 יעקב בן חכם 427
 יעקב בן יוסף 409
 יעקב בן יוסף, פילוסוף (קירידו) 66, 427-429
 יעקב בן יצחק אבוהב 261
 יעקב בן משולם 217
 יעקב בן נתנאל בן אלפיומי 164
 יעקב בן עראמה 397
 יעקב בעל הטורים (בן הרא"ש) 50, 51, 81, 140, 246, 318, 400
 יעקב גאבישון 50, 55, 192
 יעקב גויזון (גיוזון) 84, 363
 יעקב די בוטון 399
 יעקב דנון 394
 יעקב טאיטאצאק 257, 397
 יעקב טבול (מוכס) 309
 יעקב לבנה 401
 יעקב מאנטינו 301
 יעקב סכנודרי 95
 יעקב עובדיא 394
 יעקב פאלקון 366
 יעקב פיסו 377
 יעקב פירמון-סמו"ט 397
 יעקב צמח 51, 369
 יעקב קאשטרו (ריק"ש) 50, 414-416, 418, 419
 יעקב אלקרקסאני 51
 יעקב קומינטו 285
 יעקב רוביו 399
 יעקב ששון 362
 יעקב תבון 412
 יפה עינים וטוב רואי (שמואל יפה) 390
 יפת בן נח 240
 יצחק (אבינו) 147, 212, 213, 225, 260, 261
 ר' יצחק 344
 יצחק (גאון) 90
 יצחק אבוהב (רי"א) 37, 88, 89, 257, 260-262, 291, 395, 404, 410
 יצחק אברבנאל (מהרי"א) 22, 26, 36, 32, 50, 51, 56, 18, 84, 88, 254, 255, 395
 יצחק ארבי 396, 397
 יצחק איספניא 392
 יצחק אלפסי (רי"ף) 22, 61, 79, 88, 183-185, 188-190, 217, 218, 264
 יצחק ארחה 326
 יצחק אשכנזי (מהרי"א) 326, 331, 358, 379, 391
 יצחק בדרשי 396
 יצחק בי רב 361
 יצחק בן אבא מארי 217
 יצחק בן אלחריב 419
 יצחק בן ברוך 202
 יצחק בן גיאח 189
 יצחק בן דוד (הנגיד) 231, 232
 יצחק בן משולם 217
 יצחק בן לב 256
 יצחק בן ששת (ריב"ש) 28, 61, 62, 87, 88, 192-196, 425
 יצחק בר ברוך 189
 יצחק בר יעקב אלפסי 189
 יצחק בר משה 189
 יצחק בר' ראובן 189, 217
 יצחק בר שלמה מרקיש 156
 יצחק בר שמואל (=יצחק אלחירנו) 390
 יצחק בר ששון 141, 219, 220, 392
 יצחק די ליאון 261, 262, 291, 410
 יצחק דון דון 257, 390
 יצחק די בוטון 366
 יצחק די מולינא 415
 יצחק כהן, הכהן 339, 340, 344, 345, 358
 יצחק לבית הלוי 397
 יצחק לוריא אשכנזי (האר"י) 25, 28, 36-38, 41, 43, 47, 67, 68, 85, 143, 167, 309, 318, 326-360, 362, 412
 — הנהגות האר"י 333, 350
 — קבלת האר"י 36, 41, 43, 47, 342, 343, 367
 — תלמידיו וחבורתו 326, 333, 335-349, 353-358, 360-367, 379, 380, 415, 416
 יצחק מרחיים 367
 יצחק סגי נהור 37, 184, 185
 יצחק סמרי 13, 14
 יצחק עראמה 257, 396
 יצחק פארדו 399
 יצחק פראנקו 398, 399
 יצחק פרינסיפל 366
 יצחק צבאח ('צאבאח') 369
 יצחק קאנפנטון 260, 390
 יצחק קארו 257, 390
 יצחק קרישפין 366
 יצחק קשטרו 419
 יצחק ראובן 313
 יצחק שולאל הכהן 258, 404
 יקותיאל בן יצחק 191
 ירדן 206
 ירושלים 15, 28, 44, 78, 86, 103, 104, 151, 156, 165, 167, 203, 208, 209, 236, 256, 258-260, 283, 285, 293, 298-299, 301, 325, 338, 339, 344, 366, 368, 369, 379, 380, 392, 394, 395, 404, 415, 417, 428

כאנם (שם מקום) 119
 'כבוד מלכות' (אברהם אליגרי) 392
 כהנים 147, 148, 162, 358
 — הכהן הגדול 188
 כוג'ה דאוד באשה (משרי הסולטאן) 292
 אל כודאסיר בן קפטירים בן קאפטס בן מצר בן בנצר
 בן חם בן נח 116
 ס' 'כוונות האר"י' 325
 כומר, כמרים, אלקומוץ 293, 294
 כופרים 99
 כורבגי סריס מחמר (מושל מצרים) 308
 כורר (מושל מצרים) 307
 כורדיסטאן 165
 כורנפיש 236
 כורש, הצהרה 248, 259
 כוש, חבש 89, 112, 119, 126, 131
 כוריה 165
 כיט אלמצאצה פי דרב אלכרמה (מחוז) 235
 כיבא"ר, כיבר (בני רכב) 97, 232
 אלכייר 270
 כירביקי, (הנציב העות'מאני הראשון
 במצרים) 272, 273, 275, 277, 280, 283, 286
 כישוף, כשפים מכשפים 30, 31, 56, 103, 162, 165
 166, 181, 302, 303, 346, 371, 372, 374, 377, ראה
 גם אסטרולוגיה; חרטומים
 ס' 'כל בו' (חיבור הלכתי אנונימי) 321
 כלב שמואל 393
 ס' 'כלי חמדה' (שמואל לאניאדור) 375
 ס' 'כלי יקר' (שמואל לאניאדור) 375
 'כלי הנחשת לחכמת האצטולל' (ראב"ע) 216
 ס' 'כלי פז' (שמואל לאניאדור) 375
 'כלי שרת' (תנניה ברהום) 15, 419
 אלכנדי, איגרת 33, 216
 'כללי שמואל' (שמואל בן סיר) 368, 410
 אל כנכא 276
 כנסייה, כנסיית 101, 232, 233, 235, 237, 260, 373
 'כנסת הגדולה' (חיים בנבנשת) 369, 392, 393
 כנענים 260
 'כסף מזוקק' (יאשיהו פינטו) 376
 'כסף נבחר' (יאשיהו פינטו) 376
 'כפתור ופרח' (אשתורי הפרחי) 51, 404
 כצר (שרים שנשלחו למצרים) 308
 כרוז שברקיע 332, 339, 351, 352
 כרוספדיא 346
 כרונוגרפיה, כרונוגרפים 23, 28, 34, 60, 102, 255, 266
 כרונולוגיה, כרונולוגי 19, 21, 30, 38, 58, 59, 60, 62
 90, 224
 כרוניקה, כרוניסטים, כרוניקנים 19, 21, 24, 31-34, 37
 43, 47, 48, 62

— בניין חומות ירושלים 285
 — הקהילה האשכנזית 369, ראה גם חכמי ירושלים
 יריחו 194
 ירמיהו 212, 213, 236
 ירמיה מוורוגנטו 391
 ישו 96, 147
 'ישועות משיחו' (יצחק אברבנאל) 51, 255
 ישיבות ב: איזמיר 393; אדריאנופול 257, 395; ארץ-
 ישראל 404, 417; בבל 90, 166; בויטרגו 261;
 גואדלחארה 261; טולידו 261; לובלין 366; מצרים
 131, 403, 404; סופיה 394; פראג 366; צפת 326,
 361, 362, 417; קראקא 366; קהיר 326, 415;
 קושטא 391, 396, 417; שאלוניקי 257, 393, 395,
 396
 — של: אברהם סכנדי 15, 16, 392, 418; אדרכי 366;
 האחים ויגה, בירושלים 369, 394; האר"י בצפת
 416; ארץ-ישראל, בצפת 326; גאון יעקב 165; דונה
 גראציה מנדס, בקושטא 391; יצחק שולאל 258;
 לישבון ישן 398; משה הכהן 419; פומפידיתא 143
 — ראשי ישיבות 46, 132, 165, 166, 257, 260, 261,
 326, 361, 362, 385, 391, 393-399, 404, 414,
 415
 ישיבה שברקיע (מתיבתא דרקיעא) 331, 332, 336, 337
 ישמעאל (בן אברהם) 147, 213
 ישמעאל, ישמעאלים 24, 25, 28, 34, 59, 60, 77, 78,
 83, 93, 97-103, 105, 121, 137, 139, 143, 146, 147,
 149, 151, 152, 161, 166, 193, 207, 212, 232, 233,
 235, 237, 238, 249, 268, 269, 273, 275, 277, 310,
 311, 363, 405, 427
 — דת ישמעאל, ראה איסלם
 ישמעאל בן אלישע כהן גדול 162
 ישמעאל בן סתריאל 94
 ישמעאל הכהן 415
 ישעיא מטראני 392
 ישעיא הלוי אשכנזי הורביץ (של"ה) 366
 ישראל בנימין 369, 402, 416
 ישראל הישראלי 263
 ישראל ב"ר יצחק הסופר 156
 ישראל די קוריאל 363, 364, 366, 391
 ישראל זאבי 369
 ישראל נאג'ארה 363, 379, 383
 יששכר אבן סוסאן 51, 80, 155
 יששכר בער 362
 יששכר בקבוק 407

כ

אלכאמל (סולטאן איובי) 27, 86, 150, 162, 239
 'אלכאמל פי אלתאריח' (אבן אלאח'יר) 35, 53

ליוורנו 69, 81, 410
 ליסכון, לישכונה 259, 390
 ליפאנטור 42
 ליקרי חמה 246
 לנינגרד 66
 ליריאה 366
 'לקח טוב' (משה נאג'ארה) 363, 375
 'לקח טוב' (יום טוב צהלון) 363, 364

מ

אלמאיד (סולטאן ממלוכי) 417
 מאידיש (=מטבעות ממלוכיים) 417
 מאגיה 28, 41, 47, 168
 'מאה קשיטה' (רמ"ק) 326
 ס' 'המאור', 'המאורות' (השגות רז"ה על רי"ף) 183-218, 185
 'מאור עינים' (יאשיהו פינטו) 376
 'מאורעות עולם' 67, 69
 ס' 'המאזנים' (רבא"ע) 215
 מאיר אנישבון 256
 מאיר בנכנשתי 396
 מאיר בן וירגא 255
 מאיר בן עדאמה 396, 397, 398
 מאיר ברזילי 367
 מאיר גאביון 416, 418
 מאיר די ביטון 393
 מאיר הלוי בר טודרוס (רמ"ה) 51, 84, 187, 188, 217
 מאיר יצחק 392
 מאיר מרטנבורק 264
 מאיר משעברשין 50, 311
 מאלי (מדינה) 131
 אלמאלכי, אל מאלכיא (=אסכולה הלכתית באסלאם) 274, 233, 98

מאמון (בנו של הרון אלרשיר) 109
 'מאמץ כח' (משה אלמושנינו) 397
 'מבוא התלמוד' (שמואל בן חנניה) 403, 404
 מבורך חיים גאליפפה 394
 'מגדל עז' (שם טוב בן אברהם בן גאון) 163, 409
 מגיד, מגידים 37, 318, 364, 396
 'מגיד מישרים' (יוסף קארו) 51, 318
 'מגילת סתרים' (שמעון קסטלאן) 412
 'מגילת פורים מצרים' 50, 287, 291, 425
 'מגלה עמוקות' = 'מגילת סתרים' (רמב"ם) 163
 'מגן אבות' (רשב"ץ) 81, 196
 'מגן דוד' (רדב"ו) 409
 מגנסיה, מגנשיא 246, 393
 מגרב 14
 מגרבי 185
 'מדות אהרן' (אהרן בן חיים) 416

כרוניקה של תאופנס 33
 כרתים 32
 פשאף כשפליכס (מושלי מחוזות) 274, 278, 286
 כשרים 205, 207, 210
 כת הדונמה 66, 428
 כת המגשימים 83, 146
 'כתאב אלגורי' (אבן זנבל) 52, 81
 'כתאב אלח'זאנה' 119
 'כתאב אלח'ראג' 53
 'כתאב אלח'ט'ט' (אלמקריזי) 48, 52
 'כתאב מרוג' אלדה' (מסעודי) 53
 'כתאב אלמסאלך ואלממאלך' 125
 'כתאב אלסלו' (אלמקריזי) 35, 48, 52, 81
 'כתאב אלעג'איב' 52, 116
 כתאב אלראיא = ספר החזיון (אלמוגרבי) 147
 כתבי ידות 13-15, 19, 32, 37, 38, 44, 45, 49, 54, 63, 67, 70-72, 81, 167, 187, 192, 224, 227, 312, 329, 429-427
 — של סד"י: ארביל, עיראק 66; בורליאנה, אוקספורד 13, 44, 63, 66, 70-72, 179, 427; י"מ טולידנו 66;
 כ"ח, פאריס 13, 44, 63-67, 71, 72, 427; מכון כ"ח
 צבי 65, 66, 71, 72, 427-429; ס"ט פטרבורג 66, 71, 72
 — של סת"ה: אוקספורד 328, 352; איטלקיים 327, 345; קושטא 328, 354; תימן 354
 'כתר ארם צובא' 155, 156
 'כתר היודעים' = תאג' אל ערפיין (ראב"ם) 223
 'כתר תורה' (שמואל די אבילה) 52, 404
 'כתר מלכות' (רשב"ג) 410
 'כתר תורה' (נסים ענקארי) 411

ל

לב אהרן' (אהרן בן חיים) 417
 לב שמח' (אברהם אליגרי) 392
 'להקת נביאים' (יצחק אברבנאל) 255
 לובלין 366
 לוח עברי 208
 (שני) לוחות הברית' (השל"ה) 366
 לזין בן חביב (רלב"ח) 256, 257, 395, 396, 401
 לוי קרין 399
 לונדון לונדריש 87, 198, 215
 לוניל 184, ראה גם חכמי לוניל
 'לחם דמעה' (שמואל די אוזידה) 362
 'לחם יהודה' (יהודה לירמא) 51
 'לחם משנה' (אברהם די בוטון) 393, 398
 'לחם רבי' (אברהם די בוטון) 398
 לטינית 392
 לזיאן 87, 187

אלמחלה, אלמוחלה אלכברא 23, 89, 157, 219, 274
מחמד (נביא האסלאם) 19, 23, 24, 30-34, 48, 56, 60, 73, 90, 93-95, 97, 99, 102, 106, 108, 109, 135, 139, 147, 148, 227, 273, 427
— חכריר-יעציו 30-33, 83, 91, 93
מחמד (מושל מצרים) 309
מחמד אדריסי 52, 112, 119
מחמד בן קאנצ'י אלגורי 276
מחמד הראשון (סולטאן עות'מאני) 45, 86, 245
מחמד השני (סולטאן עות'מאני) 21, 59, 86, 246, 248-252, 385-388
מחמד השלישי (סולטאן עות'מאני) 307, 308
מחמד הרביעי (סולטאן עות'מאני) 310, 313
מחמד שריף (מושל מצרים) 313
מחמד אבן זנבל 48, 52, 81
מחמד בן אדריס אלשפעי 98, 109, 111
מחמד גאזי כאשה 87, 313-315
'אלמח'תצר פי אח'כאר אלכשר' (אבו אלפרדא) 35
מטבע, מטבעות 280, 283, 285, 417, 425
מטבעה, חוכר מטבעה 285, 290, 307, 414-416
מטיע אבן אלמקתדר בן מקתצר (ח'ליף עבאסי) 134
מירקא 27, 89, 192, 193
מיכאל הכהן 393
מילה, ברית מילה 206, 217, 300, 328, 329, 363
מילוני אנסאב 14
מים אחרונים 349
'מים עמוקים' (אליהו בן חיים) 391
מימנוג'יל, משפחת 404
מינאי (מייסד הדת הפרסית) 96
מיסטי, מיסטיקן 36, 145, 243, 318, 326, 344
'מירא דכיא' (מרדכי הכהן) 366
מירון 169, 175, 344
מיריג' (נהר) 244
מכה 135, 151, 427
מכילתא דרבי ישמעאל 24, 52
'מכתם לדוד' (רדכ"ז) 409
אלמכתפי (ח'ליף עבאסי) 133
'מלאכת שלמה' (שלמה עדני) 368
מלאכים 171-180, 214, 241, 304, 318, 319, 324, 331, 332, 336, 339, 344, 351, 352, 356-358, 377, 378, 381, 383
— אכטריאל 173-177
— מטטרון 173-175, 177, 336
— סנדלפון 171, 172, 174
— צדקאל 381
ס' 'המלחמות' (רמב"ן) 185
ס' 'מלחמות ה'' (ראב"ם) 223
'מלחמת מצוה' (רשב"ש) 196
מאלכ בן אנס (מייסד מדהב) 98

מדי 24, 77
אלמדייא 194, 195
אל מדינה 31
מדנה (מדינה) 131
מדרש, מדרשים 31, 77, 78, 94, 143, 294, 361
מדרש אבוהב 366, 367
'מדרש בחדוש' (אליעזר פואה) 50
'מדרש רבינו רוד' (דוד הנגיד) 224
'מדרש שמואל' (שמואל אוזידה) 342, 362
מהדי בן מנצור (ח'ליף עבאסי) 109
מהדי, אלמהתדי אבן אלואתק (ח'ליף עבאסי) 133
אלמהדיה 135
'מהלך שבילי הדעת' (משה קמחי) 52
מהר"ם מרוטנבורג 264
מואב 311
מודינה 367
מוכסים, חוכרי מכסים (אלתזאמים, מולתזמים) 17, 22, 26, 47, 285, 307-309, 313, 315, 316, 326, 329, 331, 346, 402, 416, 417
ס' 'המולדות' (ראב"ע) 216
מונגולים, תתרים (תאטארקאן) 21, 150, 232, 239, 240, 244, 311
מונסטיר 295, 397
אלמונפייה, אלמונפויה 274
מונצור, מנצור 231
מוסא, מוסי אגא, קארא 287-289
מוסי (מושל מצרים) 309
מוסי אבן אלהאדי (ח'ליף עבאסי) 109
מוסיקה 197
מוסר, בעלי מוסר 362, 369, 390
מופתי 248
מוסתערבים, מסתערבים 14, 140, 322, 379, 405, 407
ראה גם בית הכנסת של המסתערבים; קהל מסתערבים
מוצול 166
מוצטאפה, גיס סולימאן (מושל מצרים) 286, 287
מוראד הראשון (סולטאן עות'מאני) 86, 243, 244
מוראד השני (סולטאן עות'מאני) 245-247
מוראד השלישי (סולטאן עות'מאני) 87, 307
מוראד הרביעי (סולטאן עות'מאני) 87, 309
'מורה הנבוכים' (רמב"ם) 163, 221, 223, 255
מוריאה (חצי האי פלפונס) 250-252, 387
מורישיקו (להג המוסתערבים) 322
מזיקין, ראה שדים, שדות, מזיקין
מזלות וכוכים 125, 162, 200, 201, 203, 204, 207, 209, 225
חכמי המזלות, ראה אסטרולוגים
'מומור לתורה' (שמואל אריפול) 375
'מחוה שדי' (יצחק אברבנאל) 255

— קאסם 416
 — רב אחג'אשי (מס הרב), 248
 מסגד, מסגדים 103, 104, 107, 135, 235, 238, 244, 310, 312, 313
 — ג'אמע אל אוהר 232, 417; ג'אמע אל קאהרה 135;
 ג'אמע אל ראשאדייא 135
 מסורה 18, 46, 155, 157, 187
 מסורות חרן אסלאמיות 31, 32, 33, 56
 'מסורת סייג לתורה' (רמ"ה) 51, 187, 188
 מסעוד אולאי 363
 'מסעות בנימין מטודילא' 26, 40, 51, 80
 מסעי הצלב 40
 ס' 'המספר' (ראב"ע) 215
 מסתטהר (ח'ליף עבאסי) 145
 מסתכפי (ח'ליף עבאסי) 134
 מסתנצר (ח'ליף פאטימי) 137
 אלמסתנג'ד בן אלמקתפי (ח'ליף עבאסי) 145
 אלמסתנצר בן מלך אלטאהר (ח'ליף עבאסי) 150, 239
 מסתעצם בן אלמסתנצר (ח'ליף עבאסי) 239
 מסתען (ח'ליף עבאסי) 133
 מסתצי (ח'ליף עבאסי) 145
 אלמסתצ'א, מסתצ'ר (ח'ליף עבאסי) 150
 מסתריד (ח'ליף עבאסי) 145
 מעאויה בן ספיין (מייסד השושלת האומיית) 105, 106
 אלמעז מעד, מעוז אלדין אל עלאווי (ח'ליף פאטימי)
 103, 135
 אלמעז עז אלעדן (סולטאן ממלוכי) 239
 אלמעט'ם תוראנשאה (סולטאן עבאסי) 239
 'מעייני הישועה' (יצחק אברבנאל) 51, 255
 'המעלות לשלמה' (שלמה חזן) 70
 מערביים, מגרבים 14, 160
 — להג מגרבי 423, 425, ראה גם בית הכנסת של
 המערביים; קהל מערביים
 'מעשה חייא' (חייא הורפא) 364
 'מעשה טוביה' (טוביה רופא הכהן) 428, 429
 מעתוק 55, 157
 אלמעתי' (ח'ליף עבאסי) 133
 אלמעתי'ד בן אלמופק (ח'ליף עבאסי) 133
 אלמעתי'ס (ח'ליף עבאסי) 111
 'המעתיק שלמה נאוארא הירושלמי' (נאוארו) 167
 מעתיקים, העתיקות 19, 55, 63, 66, 67, 71, 72, 158,
 167, 182, 192, 197, 202, 203, 247, 259, 427-429
 ס' 'המפואר' (שלמה מלכו) 43, 52
 'מפעלות אלקים' (יצחק אברבנאל) 255
 מפקד המשמר (צאח"ב אל שורט"א) 197
 מץ 428
 ס' 'המצות' (ישראל מטוליטולא) 263
 'מצח אהרן' (אהרן בן חיים) 416
 מצחק (=כ"י עשוי דפים בצורת ספר) 157

'מלך יהואש', ראה רפאל יוסף
 מלכילאל אשכנזי 325, 362
 מלכי ישמעאל, ערב, מוסלמים 24, 26-28, 34, 39, 46,
 48, 77-79, 133, 150, 163
 מלשיניים 14, 188, 302, 348
 ממלוכים, גירכסס, גירקוש, סולטאנות ממלוכית 13,
 19, 21, 26, 34, 39, 48, 53, 55, 141, 158, 160, 232,
 233, 239, 252, 269-275, 278, 282, 286-288, 290,
 291, 308, 404
 ממלכות מוסלמיות 19, 21, 24, 25, 30, 34, 46, 48, 56,
 ראה גם אומיים, איובים, אסלאם, עבאסים,
 עות'מאנים, פאטמים
 מגדוזה, קרדינל, המרקיו של קאדים 255
 מגואל, מלך פורטוגל 262
 מגוף (כפר) 274
 המגורה 157
 'מגורת המאור' (יצחק אבוהב) 261
 'מנות הלוי' (שלמה אלקבץ) 318
 מגולה 414
 מגזר, מגזרים 101, 233
 'מנחת יהודה' (יהודה חייט) 258
 מנחם בן זרח בן אהרן 51, 263
 מנחם בן שלמה אלווי, אלווי 165
 מנחם הכהן דורא 188
 מנחם די לונזאנו 50, 81, 155, 188, 368
 מנחם הכהן 414, 419
 מנחם מאיר, מנחם בן שלמה המכונה המאירי 52, 155,
 188, 263
 מנחם עזריה די פאנו 50, 414
 מנחם שולם 399
 מגטובה 294, 302, 366, 385
 מגיין הגירי (הגירה) 25, 59, 60, 102
 מגיין היצירה 59, 60
 מגיין השטרות 59, 60, 409
 'מגיין המצוות' (רמב"ם) 185, 221
 מגנור אלרייס 407
 מגנשה בן ישראל 52, 80
 מגנשה בר' יוסף 219, 220
 אלמנצורה 161
 אלמעתי'ם, אלמעתי' בן אלמעתי' (ח'ליף עבאסי) 133
 'מעשה טוביה' (טוביה בן משה הכהן) 428
 מס, מסים 96-98, 100, 101, 140, 235, 248, 249, 280,
 288, 290, 346, 369, 372, 382, 404, 417
 — בעל חמ"ס (הגובה) 235, 237, 417
 — זכאה 98
 — כראגי, חארגיש, מס גולגולת, ג'זיה, 33, 95, 97,
 235, 248, 313
 — נחש הנחושת 309
 — עואריו (מס שעת חירום) 248

מרכבה 172, 163
 'מרכבת המשנה על ספר אלה הדברים' (יצחק אברבנאל)
 255
 'מרפא לנפש' (יום טוב צהלון) 363
 מרקולים 151, 152
 'משא מלך' (יוסף בן עזרא) 398
 משה (גיסו של אהרן בר משולם) 218
 משה אבולעפיה 367
 משה אבן עזרא 189
 משה אגיימאן 401
 משה אלבילדא 258
 משה אלבסאן 392
 משה אלמושנינו 397
 משה אלפרנגי, פרוינצאל 416, 258
 משה אלשיך 84, 359-361, 375, 376, 396
 משה אלאשקאר 85, 256, 411, 416
 משה אף נעים 393
 משה ארגייל 415
 משה ארוך 391
 משה בן אבדורחם 402, 414
 משה בן זיוא 401
 משה בן חביב 257, 258
 משה בן יהודה 264
 משה בן יוסף מטרנאי (מבי"ט) 257, 258, 318, 321, 325, 326, 361, 364, 391, 395, 401, 415
 משה בן יעיש 397
 משה בן יקר 61, 89, 221
 משה בן מימון (רמב"ם) 19, 22, 26, 27, 28, 37, 40, 41, 47, 50, 53, 54, 56-58, 62, 78, 81-84, 86, 89, 141, 150-152, 154, 156, 157, 162-165, 183, 185, 187, 190, 191, 215, 217-220, 223, 224, 232, 233, 236, 318, 400, 403, 409-411, 242
 — אגדת המקובלים על הרמב"ם 163
 משה בן נחמן (רמב"ן) 83, 185, 187, 189, 197, 318
 משה בן עזרא (רמב"ע) 189
 משה בן שנגי 392
 משה בן שושן 401
 משה בנבונשט 291, 392
 משה בר אברהם 232
 משה בר' מאיר הכהן (רמ"ך) 218
 משה בר' סעדיה 219
 משה גאלאנטי (הר"ם) 346, 361, 364, 367, 369, 376
 משה די ליאון 37, 84, 187
 משה די מדינה 399
 משה די קוריאל 364
 משה דמויה 25, 28, 37, 54, 83, 160, 161, 402, 412, 414
 משה הכהן 418
 משה הלוי 415
 משה המון 22, 26, 37, 67, 85, 303-306

מצטפא בן סולימאן (סולטאן עות'מאני) 87, 245, 304
 מצטאפה (סולטאן עות'מאני) 308, 309
 'מצנפת אהרן' (אהרן בן חיים) 416
 מצר אל עתיקא, ראה פוסטאט
 מצר אל קאהרה, ראה קהיר
 מצרים 17-13, 21-24, 26, 27, 29, 37, 39, 44, 45, 46, 48, 53, 56-58, 60, 61, 66, 67, 69, 70, 77, 78, 80, 82-89, 95, 102, 111, 112, 116-119, 122, 123, 125-130, 132, 133, 135, 138-140, 141, 142, 149-151, 154, 156, 159-163, 167, 185, 188, 192, 201, 207, 218-220, 223, 233, 235-239, 252, 253, 256, 269, 270, 272-278, 280, 282-292, 307-309, 313, 315-317, 325, 326, 329, 330, 351, 352, 362, 367, 369, 371, 375, 377, 381, 382, 392, 393, 403-406, 410, 412-414, 416-418, 420, 424, 425, 426, 428
 'אלמקאלה אלחוציה' (עובדיה בן ראב"ם) 223
 מקאמה (=ד'אנר ספרותי) 61
 מקבול אברהים חאגי (מושל מצרים) 308
 מקבול מחמוד (באשה) 292
 מקובלים, ראה קבלה
 מקוקז 111
 'מקור ברוך' (ברוך בן יעיש) 392
 'מקור ברוך' (ברוך קלעי) 398
 'מקור חיים' (חיים הכהן) 376
 מקיאס 110-112, 123, 125, 130, 280, 330
 מקצור (מושל מצרים) 309
 מקרא 24, 46, 47, 60, 61, 73, 151, 197, 205, 211, 250, 257, 258, 260, 359
 אלמקריזי 48, 52, 81, 156, 232, 233, 237
 מקתטר (חיליף עבאסי) 145
 אלמקתפ; מסתכפי בן מסתטר (חיליף עבאסי) 145
 מר ג'ירג'יש 28, 371, 373
 מראג'יה, בית 146
 מרביץ תורה 13, 46, 190, 260, 264, 321, 366, 391-393, 395-397
 מרג' דאבק 275
 מרדכי בן שבתי הכהן 366, 391
 מרדכי דאטו 266
 מרדכי הלוי 13, 418
 מרדכי מאטאלון 397, 399
 מרדכי פראנסיס 329
 מרדכי קלעי 398, 399
 מרוואן, מרון 231
 מרוואן בן אברהים (חיליף אומיי) 108
 מרוואן בן אלחכאם (חיליף אומיי) 106
 מרוואן בן מחמד (חיליף אומיי) 108
 מרוקו 369
 מרטרולוגיה, ראה קידוש השם

אלמשרקה (אנשי המזרח) 313
אלמתואכל אבן אלמעצם (ח'ליף עבאסי) 111
ס' 'מתחברים' (ראב"ע) 216
מתעמד אבן אלמתואכל (ח'ליף עבאסי) 133
מתמטיקה, מתמטיקאי (מספ"ר) 16, 146, 197, 215, 223
'מתנות כהונה' (יששכר בער) 362
אלמתקי, מכתפי (ח'ליף עבאסי) 134

נ

נאבארה 193, 263
נא אמן 352, ראה גם אלכסנדריה
נאפולי 255
נאצר (ח'ליף עבאסי) 150
אלנאצר מוחמד בן קלאון (סולטאן ממלוכי) 232
נבואות 39, 84, 224, 231-255
'נבואת הילד' 39, 52, 63, 229-258
נבוכדנצר 24, 77, 148, 259
נביא, נביאים 31, 32, 37, 38, 42, 87, 90, 91-96, 109, 118, 135, 139, 140, 141, 147, 170, 232, 236, 245, 266, 273, 284, 293, 294, 304, 305, 331-334, 346, 356, 427
— הנביא אשכנזי 87, 266
— הנביא ישמעל באיניק 45, 87, 245
— עובדיה הנביא, 259
'אלנג'ום אלזארה' (אבן תגריברדי) 34, 48, 52, 81
נגידות, נגידים 22, 25-27, 37, 55, 57, 58, 77, 82-84, 86, 89, 138-142, 158, 159, 219, 223, 224, 231-233, 248, 285, 290, 403, 404, 414, 426, 423
'נהר פישון' (יצחק אבוהב) 261
אלנובה, לוב 119, 121, 130
'נוה שלום' (אברהם שלום) 256
נויבאואר, א' 70
נולס, ר' (היסטוריון) 247
נוסחאות המקרא 187, ראה גם מסורה
'נועם וחובלים' (אליהו קפשאל) 49
נוף (ממפיס) 118
'הנותן אמרי שפר' (אליהו בן חיים) 391
'נוהת אלמשתאק' (אלאדריס) 119
נח 300, 202, 78
נחום בן יעקב המערבי 41, 164
'נחלת אבות' (יצחק אברבנאל) 255
'נחלת יהושע' (יאושע צונצין) 391
נחמן קטופה 23, 39, 224, 225, 226
נידויים, ראה חרמות ונידויים
נילומטר, ראה מקיאס
נילוס, נהר 13, 19, 21, 24, 34, 112-113, 141, 159, 220, 235, 238, 278, 288, 330, 331
— גאוגרפיה של 19, 22, 34, 49, 112

משה ורנק אשכנזי 362
משה חלבי 112, 125
משה טיוולי 401
משה טירנקי 325
משה יונה 336, 415
משה מעלי הכהן 375
משה נאג'ארה 362, 375
משה סאגיש 367
משה סכנודרי 401
משה סעדי 362
משה סרגוסי 419
משה עובדיה 397
משה קאשטלין 362, 416
משה קורדוביירו (רמ"ק) 37, 47, 52, 84, 167, 326, 327, 331, 332, 336, 343, 362, 364
משה קמחי 52
משה קפשאלי (רמ"ק) 22, 26, 27, 59, 84, 85, 249, 385-388
משה קשטרו 415
משה רבינו 96, 140, 148, 149, 157-159, 190, 202, 211, 249, 336, 349, 365, 426
משה ריקי 375
משה שבחי 399
משה שמחון 419
משולם בר יעקב 217
ס' 'המשיב' (יוסף טאייטאצאק) 173
משיח, משיחיות 17, 22-24, 29, 32, 36-45, 54, 57, 66, 71, 83, 87, 99, 143, 144, 148, 162, 164, 165, 167, 168, 178, 231, 248, 266, 272, 273, 293-297, 301, 302, 312, 315, 317, 344, 355, 380, 381, 393, 427-429
תנועות משיחיות
— אלרואי 40, 87, 165, ראה גם רוד אלרואי
— אשר לעמליין, יהודי אשכנזי אחד, ראה שם
— מלכו, ראה גם שם
— המשיח התימני 40, 87, 164, 165
— הראובני 39, גם שם
— הראובני-מולכו 38, 42, 239, 301
— שבתאות, ראה שם
משיח בן יוסף 354
משיח בן אפרים (האר"י?) 354, 355
'משמיע ישועות' (יצחק אברבנאל) 225
ס' 'המשכן' (משה די ליאון) 187
'משכן העדות' (משה די ליאון) 187
'משנה תורה', 'היד החזקה' (רמב"ם) 50, 163, 183, 185, 218, 221, 400, 410
משפט, שופטים 33, 95, 97, 248, 303, 385, 388, 389
'משפטי המזלות' (ראב"ע) 216
'משפטי שמואל' (שמואל קלעי) 397

- גאות רשפל, 103, 111, 121
— הידרולוגיה של 19, 22, 34, 49, 112-132
— סיפור מוצא הילול 34, 112-124, 424
ניסים גירונדי 189, 261
ניקופול, 391, 394
נס, נסים, מוטיבים על-טבעיים 25, 40, 47, 54, 76, 85, 161, 167-181, 197, 258-261, 300, 328, 331, 368, 374-372
נסים אגוזי 393
נסים אגוסטרי 401
נסים יעיש 409
נסים ענקארי 411
נסים פריכה 411
נעמאן בן ת'אבת אבו חניפה 98, 101
נצ'יר (שבט יהודי) 31
נצרות, נוצרים, ראה גם ערלים 24, 30-34, 42, 48, 59, 98, 99, 101, 103, 136, 144, 173, 191, 205, 208, 215, 233, 237, 238, 249, 259, 262, 266, 293, 294, 296
נשיא 82, 139, 140, 141, 187, 197, 217, 218, 219, 407
נשים 83, 88, 92, 95, 97-99, 101, 104, 117, 135, 148, 149, 162, 168, 181, 194, 217, 220, 225, 233, 241, 250, 251, 319, 320-323, 331, 333, 337, 343, 347, 348, 351, 353, 355-357, 364, 365, 378, 381-383, 388, 389
נשמה, נפש 43, 44, 177, 185, 301, 328, 331, 332, 334, 336-338, 340, 343, 346, 350, 352, 357, 360, 379, 381
— ניצוץ הנשמה 43, 327, 331, 336, 340, 345, 349, 353, 357, 360
נ'שמח חיים' (מנשה בן ישראל) 52, 80
נתיבות משפט' (חיים אלגאזי) 393
נתן גוטא 15, 419
נתן הבבלי 26, 50, 58, 140
נתן העוזי, ראה אברהם נתן אשכנזי
נתן נטע, הנובר 50
נתנאל בן פיומי 164
נתנאל בן שר שלום הלוי 85, 132
- ס**
סאסאנים, הממלכה הסאסאנית 94
סבוראים 59, 76, 78, 90
סב'ע קאעת (מחוז) 236
סגוביה 262
סגפנות, סיגופים 17, 170, 330-332
סודס 380
ס'סדר אליהו זוטא', ר'בי אליה' (אליהו קאפסלי) 32, 39, 47, 56, 57, 81, 90, 240, 390
- ס'סדר החכמים וקורות המים' 70
סוד, סודות ורמזים (רזין עילאין) 163, 164, 213, 329-337, 339, 344, 345, 354-357, 380
ס'סוד פרקי החיבור' (רמב"ן) 185
סוראן 131
סוכות 151, 202, 206, 207, 265, 381
סולימאן (ח'ליף אומיי) 108
סולימאן הראשון, המפואר (סולטאן עות'מאני) 21, 26, 257, 268, 282-287, 289, 290-293, 303-306, 390, 410, 411
סולימאן אגא (שר התותחנים) 287, 292
סולימאן בן אוותנא מערבי 363
סולימאן בן באזיר אולדרים (סולטאן עות'מאני) 245
סוני, סונים 135, 233
סופרים (לבלרים) 17, 18, 187, 263, 391
סורא 403
סוריה 14, 102, 135, 165, 272-274, 377
סחר'ית (מדינה) 131
סטרא אחרא 41, 170, ראה גם סמאל; שטן
סיף, זיין, אלדין גאזי הראשון (מושל מוצול) 166, 167
סינאי (שר דמשק) 276
סינאן (שר צבא) 307
סיני 14, 344, 357
סיסרא 25, 77
ס'סיפוק ידי העובדים' = 'רפיית אל עבד'י' (ראב"ם) 51, 223
ס'סיפור דבר הרוח' (אליא פאלקון) 319-325
ס'סיפור דברים המושכים את הלב' 67, 68
סיפור הנחש (אלנחס) 89, 157
סיפור הערל 83, 90, 93-95
סיפורי ענתר 16
סיפור 'הקירידו' 66
ס'סירה' (=ביוגרפיה של מוחמד) 31, 48
ס'סירת סידנא מחמד' (אבן השאם) 33, 52
סלגיקים 165, 166, 240
סלחטר מחמד אבו נור (מושל מצרים) 313
סליחות 169, 383
סלים הראשון (סולטאן עות'מאני) 21, 22, 39, 85, 86, 104, 239, 252, 268, 269-280, 282-284, 286, 288, 303, 309
סלים השני (סולטאן עות'מאני) 307
סלחטאר מוצטאפה (מושל מצרים) 308
סמאל וליילת 41, 143, 170, 171, 173, 174, 176-182, 352, 355, 356
סלמנקה 255
ס'סלע המחלוקות' (ר"ה) 184
סמג'רה 131
סמורה 260
סמיה (בצפת) 256, 257, 361, 363, 364, 404, 419

- סמים 163
 סנאן באשה (מושל מצרים) 269, 271, 307
 סנבאט, סונבאט, כפר 23, 158
 סנג'קים, שנג'קלים 274
 סנהור 274
 סנחריב 25, 77
 סעדיה גאון 202, 208
 סעדיה מלמד, סעדיה בר' ברכות 219
 סעורת מצווה 349
 ספר, אינדלוסייא, איספניא 13, 26, 28, 41, 46, 53, 58, 61, 66, 105, 156, 163, 167, 173, 183, 184, 188-190, 194, 197, 217, 223, 237, 254, 256-261, 264, 333, 388, 390, 398, 403, 404, 409
 — ספרדי (מוצא) 14, 22, 79, 141, 163, 198, 218, 219, 257, 302, 379, 400, 404, 405, 412-409
 — יהדות/יהודי ספרד 36, 254, 261, 341, ראה גם חכמי ספרד
 ספרדית-יהודית, לשון 67, 68
 ספרות מסעות 38, 40
 ספרות ההנהגות 47
 ספריות 13, 14, 18, 33, 38, 39, 44, 49, 53, 63, 66, 70, 72, 91, 197
 ספרייתו של אברהם סכנריי 15, 16, 46, 55, 57, 79, 400, 406
 ספרייתו של סמברי 46, 48-53, 79-81
 סקוטארי, אישקוטאר 252, 312
 סרגוסה, סרקוסטא 61, 190-193, 256
 סריסים 292, 308, 313
 סרנדיב, ראה האי ציילון
- ע
 אלעאדל (סולטאן איובי) 150
 עאישא 33
 עאצד, עצר, אלדולא (ח'ליף פאטמי) 138, 139, 403, 404
 עבאס (דודו של מוחמד) 109
 עבאסים, ח'ליפות עבאסית 19, 21, 24, 40, 48, 58, 59, 77, 109, 111, 123, 132, 133, 138, 139, 141, 145, 150, 162, 165, 239
 עבד, עבדים 24, 46, 97, 101, 131, 139, 154, 157, 166, 168, 170, 172, 175, 191, 198, 208, 220, 233, 239, 241, 244, 246, 250, 255, 260, 276, 311, 381
 עבד אלוואחד הכהן 407
 עבד אלמטלב, אלמטאלב (סבו של מוחמד) 109
 עבד אלמלכ, עבד אלמלאקי (ח'ליף אומיי) 106, 107
 עבד אלמלכ, אבן השאם 52
 עבד אלסלאם אפנדי 389, 390
 עבד אלעזיז 407
- עבד אלרחמן (מושל מצרים) 313
 עבדאללה (אבי מחמד) 90
 עבדאללה בן נאצר 371, 375
 עבדאללה אבן יזיר 106
 עבדאללה אבן עבאס 106
 עבודה זרה 34, 103, 104, 152, 180, 232, 233, 235
 ס' 'העבור' (ראב"ע) 215
 'עבור שנים ותקופות' (יששכר אבן סוטאן) 51, ראה גם 'תקון יששכר'
 עברים 82, 302, 317, 386
 עברית, לשון הקודש, לשון ישראל 67, 147, 293, 322, 331, 392, 414, 423
 עובדיה אחי דוד הנגיד 159, 160, 223, 231, 232
 עובדיה וכן שלום, עבדאללה בן סאלם 30, 83, 95, 148, 149
 עובדיה הדיין 162
 עובדיה ירא מחברון 325
 עובדיה מברטנורא 325
 'עולת תמיד' (משה אלבילדא) 258
 עולי רגל למכה 152, 428
 ס' 'העולם' (ראב"ע) 216
 עומאר בן מרוואן (ח'ליף אומיי) 108
 'עומר השכחה' (יעקב גאבישון) 192
 עומאר בן אלכטאב, עומאר בן אלעאץ' (הח'ליף השני) 85, 95, 98, 100, 102, 103, 104, 232, 233, 236
 עון אלמצרי (מושל מצרים) 117
 עונות השנה 200-202, 205-207, 209, 210
 ערץ (=קושטניא) 311, 385
 עורב, עורבים (בסיפורי האר"י) 346, 347, 361
 עות'מאן בן עפא"ן (מן הח'ליפים הראשונים) 104
 עות'מאן בן ארטגל בן סולימאן שאה מלך תורקיסטאן (הסולטאן הראשון) 86, 240-242
 עות'מאן השני (סולטאן עות'מאני) 87, 308
 עות'מאן זוק (כפר) 241
 עות'מאנים, אימפריה עות'מאנית 17, 19, 21, 22, 25, 28, 34, 39, 42, 45, 48, 53, 54, 56, 57, 59, 66-68, 78, 80, 86, 103, 104, 106, 139, 141, 142, 144, 160, 240, 241, 243-245, 248-250, 252, 253, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 280, 282, 283, 285, 286, 288, 293, 307, 313, 315, 385-387, 390, 403, 413, 417, 429
 — מלכי העות'מאליים 21, 28, 67, 68, 78, 80, 241, 242, 317
 עזאל, שרו של ישמעאל 428
 עזה 353, 367
 עזוז נחמני 401
 אלעזיז, עג'יז (ח'ליף פאטמי) 135
 ס' 'עזרא' 89, 154, 156, 157, 236
 עזרא הסופר 99, 147, 148, 236

129, 137, 139, 146, 147, 152, 158, 162, 165, 193,
212, 221, 224, 235-237, 288, 293, 322, 382, 392,
405, 406, 417
ערבית-יהודית, לשון 33, 55, 137, 139-141, 143, 155,
158, 159, 162, 164, 223, 224, 322, 373, 423-426
'ערוגת המזימה' (ראב"ע) 215
'ערך לחם' (ריק"ש) 414
ערלים 96, 97, 103, 104, 136, 171, 199, 202, 232, 233,
235, 237, 248, 277, 295, 303, 371-373, 388, 424,
425
עשיו 41, 144, 147, 173, 212, 213, 296
עשרת הדברות 321
עשרת השבטים 38, 144
ס' 'העתים' (יהודה בר ברויל) 217

פ

פאטמה, פאטמה (כת מחמד) 135
פאטמה (אשתו של עלי בן אבי טאלב) 132
פאטמים, ח'ליפות פאטמית 19, 26, 27, 53, 57, 86, 103,
132, 135-138, 154, 155, 158, 281, 291, 423, 425
אלפאיי, אל פאיי (ח'ליף פאטמי) 137, 138, 403
פאס (פיס) 363, 369, 404, 416
אלפאצל (קאצי וזיר) 162
פאריס (מושל כפתור) 288
פאריצול, ראה אברהם פאריצול
פדיון שבויים 311
פוליטיקה 197
פולין 40, 67, 311, 362
פולמוס, ספרות פולמוס 28, 31, 32, 34, 47, 146-149,
184, 197, 223, 259, 294
פוסקיר 66
פורטוגאל 26, 255, 257, 258, 260-263, 293-296, 300,
301, 366, 369
— יהודי 262
פורענויות, ראה גזירות
'פורת יוסף' (יוסף סמברי) 18
פח'ר אלגאוי 150
'אלפח'רי פי אלאדאב אלסלטאניה' (אבן אלטבאטבא)
35, 52
אל פיוס 278, ראה גם פתום
פיורדא 81
פיוס, פייטנים 155, 161, 217, 318, 363, 364
פילוסופיה, פילוסופים 66, 96, 145, 191, 197, 256,
257, 397, 399
פיארה 82, 310
'פירוש האזהרות' (רשב"ץ) 196
'פירוש למדרש רבה על ס' בראשית' (אברהם בר אשר)
361

עזרא (תלמידו של סגי נהור) 185
עזריאל (תלמיד הסגי נהור) 185
עזריה בן ולייסיר 369, 419
עזריה זאבי 369, 419
'עט סופר' (המאיר) 188
'עטור סופרים', ס' 'העיטור' (יצחק בן אבא מארי) 217
'עטרת זקנים' (יצחק אברבנאל) 255
עטיא החכם 379
עיבור שנים 197, 203, 207, 208, 223, 418
עין אלשמס, ראה רעמסס
עין זיחון 344, 346
'עין יעקב' (יעקב בן חביב) 395
'עניי משה' (משה אלמושנינו) 397
עיסא (סולטאן עות'מאני) 245
עיראק 66, 97, 106, 165
עכברא, כפר עוכבאי 345
עלא אלדולה, אנדובלאט שליט דו אלקר 270-272
עלא ארלין, מלך גוניא 240
עלי (ראש ישיבת גאון יעקב) 165
עלי אבן אבו טאלב (הח'ליף הרביעי מייסד השיעה) 22,
30-33, 85, 91-93, 104, 109, 132
עלי בן חוסיין מסעודי 53
עלי בן מחמד אל מוארדי, משפטן 30, 33, 53, 96, 97
עלי (מושל מצרים) 309
עלי, וזיר (מושל מצרים) 308
עלי סכנודי 401
עלי סמיו באשה (מושל מצרים) 292
עלי עז אלארין אבן אלתאיר 35, 53
עלי קראקאש (מושל מצרים) 17, 315, 316
עלי שאויש (מושל מצרים) 313
עלילות דם 303, 304
עלילת זיוף המטבע ב-1275 215
'עלית גג', 'עליית קיר קטנה' (לוי קווינ) 399
עמדיה (עמדיא) 165, 167
ס' עמוס (פירוש אברבנאל) 56
עמנואל פרנסס 45
'עמק הכבא' (יוסף הכהן) 23
עמר (מושל מצרים) 315
ענן (מייסד הקראות) 52, 85, 109
אלעקאא (הספינקס) 16
'עץ חיים' (יעקב חאגיז) 369
'עצמות יוסף' (יוסף בן עזרא) 398
ס' 'העצמים' (ראב"ע) 216
ר' עקיבא 331, 336
עקיבא הכהן 396
'עקידת יצחק' (יצחק עראמה) 257, 396
ערכים 24, 26, 32, 77, 78, 90, 98, 197, 274, 276, 278,
290
ראה גם ישמעאל, ישמעאלים
ערבית, לשון הגר, ישמעאל 48, 61, 119, 122, 127,

ס' פסקי ר' יוסף אבן לב 395
 פעור וכמוש 151, 152, ראה גם בעל פעור
 פראג 294, 366
 פראסקור, פרסכול 23, 130, 159
 פריננד, מלך ספרד 254
 ס' 'הפרדס' (רמ"ק) 52, 326
 פרובאנס, פרובינציא 185, 218, 260, ראה גם חכמי
 פרובינציא, פרובאנס
 פרחיית בר' יוסי דיין 219, 220
 פרנסאו הראשון, מלך צרפת 38, 144
 פרנסים 395
 פרנצי"א, פרנקיאה, ראה צרפת
 פרס, פרסים, שופיזא 24, 77, 86, 96, 102, 105, 165,
 166, 201, 205, 229-231, 239, 243, 259, 268-271,
 352
 פרעה 25, 77, 103, 159
 פרפיניאן 188
 ר' פרץ 218
 פרץ קולון 387
 'פרקי משה' (רמב"ם) 221
 פרשן 189, 257, 260, 325, 359
 פשט 360, 335
 פרת (נהר) 118, 240, 268
 פתולמאוס 52, 113, 119
 פתור"ם, פיוס 274, 280, 286
 'פתח דבר' (ראב"ע) 215
 'פתיל תכלת' (חיים חאגיז) 369
 פתרוס, אל צעי"ד, מצרים עילית 121, 129, 132

צ
 אלצאלח בן נאצר (סולטאן ממלוכי) 233
 אל צאלח (ח'ליף עבאסי) 239
 צבאיין (עובדי אלילים) 97
 'צדה לדרך' (מנחם בן זרח) 263
 צדיק, צדיקים 332, 337, 357, 365, 378, 379, 382, 383,
 384
 — נשמות צדיקים 337, 338, 344, 377, 378
 'צדק העולמים' (יצחק אברבנאל) 255
 'צוואת ר' יהודה ן' הרא"ש ואחיו ר' יעקב על הטורים
 לבניו' 50, 81
 צום, צומות, תענית 17, 25, 87, 92, 159, 169, 171, 174,
 217, 267, 291, 316, 341, 364, 379, 383
 צוען מצרים, ראה פסטאט
 צופי מחמד (מושל מצרים) 308
 'צוק העתים' (ר' מאיר משעברשין) 40, 50, 311
 צור 218
 ס' 'צחות' (ראב"ע) 215
 'צידה לדרך' (מנחם בן זרח) 51

'פירוש מרכבת יחזקאל' (יוסף גייקטיליא) 257
 'פירוש על ד' הטורים' (יצחק אבוהב) 261
 'פירוש על ד' טורים' (יצחק די בוטון) 366
 'פירוש על הילקוט' (אברהם גדליה) 369
 'פירוש על הכתובים והמגילות' (ראב"ע) 215
 'פירוש על משנה תורה לרמב"ם' (יוסף קורקוס) 256
 'פירוש המשניות' (יצחק די מולינא) 415
 'פירוש על המשנה', 'פירוש המשניות' (הרמב"ם) 50,
 221, 424
 'פירוש על נביאים אחרונים' (ראב"ע) 215
 'פירוש על התורה' (ראב"ע) 215
 'פירוש נביאים ראשונים ואחרונים' (יצחק אברבנאל)
 50, 255
 'פירוש ספר יצירה' (יצחק סגי נהור) 185
 'פירוש על ספר יצירה' (ראב"ד) 185
 'פירוש על ספר יצירה ושאלות ותשובות' (הרמב"ן) 185
 'פירוש על ספר קהלת' (אלישע גאליקו) 361
 'פירוש על הרמב"ם' (זרחיה גוטה) 418
 'פירוש על הרמב"ן' (יצחק אבוהב) 261
 'פירוש על רש"י לתורה' (זרחיה גוטה) 418
 'פירוש על רש"י' (אברהם הלוי בוקראט) 258
 'פירוש על רש"י' (יצחק אבוהב) 261
 'פירוש לתורה' (ראב"ע) 51
 'פירוש על התורה' (הרמב"ן) 185
 'פירוש על התורה' (ר' חננאל) 263
 'פירוש על התורה' (יחיאל רפאייא) 402
 'פירוש על התורה' (יצחק אברבנאל) 255
 'פירוש על תורת כהנים' (ראב"ד) 185
 'פירוש על תורת כהנים, ספרא וספרי' (חיים כפוס)
 415
 'פירוש פרקי אבות' (אברהם סבאע) 196, 259
 פירחאת באשה 272, 284
 פירמאן, צו סולטאני 303
 פישון (נהר) 118, 131
 פלוסיוס 274
 פמפלונה 193
 פנחס ורחל 224-226
 פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן 161, 325
 פנחס בן יאיר 342, 346
 פנחס בן משולם 219
 'פני משה' (משה בנבנשת) 392
 פסח (חג המצות) 188, 202, 205, 206, 211, 303, 340,
 381
 פסטאט, פסטאט-מצר, צוען מצרים 54, 89, 103, 121,
 132, 154, 156-158, 219, 220, 232, 235, 280, 288,
 330, 331, ראה גם קהיר
 פסיכר-פתולוגיה 55
 פסיקה, פוסקים 13, 46, 97, 98, 359, 364, 385, 391,
 392, 394, 397, 404, 409, 414, 415

קאשטיליה, קאסטיליה 253, 258, 260, 263, 321, 396, 404
 קבלה, מקובלים 13, 25, 36, 37, 40, 41, 43, 47, 59, 63, 155, 163, 167, 168, 170, 178, 184, 185, 187, 196, 222, 224, 257, 258, 266, 294, 318, 319, 325-328, 332, 333, 334, 337, 349, 364-366, 367, 369, 371, 375-377, 392, 396, 399, 404, 409-412, 414-416, 419
 — קבלת האר"י, ראה יצחק לוריא
 — קבלה מעשית 25, 41, 168, 371, 377
 — קבלה פרובאנסלית 185
 ס' 'הקבלה' (ראכ"ד) 27, 49, 59, 143
 'קהלת יעקב' (משה גלאנטי) 361
 קדאמה, אבן ג'עפר 53, 119
 קדושה 170, 182
 קדושים 47, 168, 171-173, 176, 182, 339, 371, 372
 קהלת 301
 קהל, קהלים 14, 54, 57, 325, 362, 377, 395, 406, 407, 412
 — בקושטא: איטליאנו 390; אשכנזים 390; מירקא 391; ניגורפונטי 390; ספרדים 394; פורטוגל 391
 — בשאלונקי: איבורה 396, 397; איטליה 397, 399; איטליה ישן 399-398; אראגון 398-399; אשכנזים 395, 396; גירוש 395-397; ליסבון 396, 399; לישבון ישן 399; מאיור 397; נוה שלום 397; סיציליה 395; עץ חיים 396, 397; פאטראס 397; פוליא 397; פרובאנס 397; פורטוגל 398; פורטוגל יחיא 399; קאטאלאן 395-397; קאלאבריה 395; קאלאבריה ישן 397; קיאנה 397; שלום 396-399
 — בקהיר: מערביים 55, 58, 188, 405-409; מסתעריים 14, 55, 58, 140, 371, 400, 405-409; פרנקס 405; קראים 412
 קו השווה (המשווה) 113, 119, 127, 131
 'קול בוכים' (משה גלאנטי) 361
 קוניה 252
 קונסטנטינופול, ראה קושטנטינא
 קוסטנטינ' ה"ו (הקיסר הביזנטי) 246, 250, 251
 קופטים 34, 103, 104, 111, 129, 136
 'קופת הרכלים' (יצחק בן ברוך) 189
 קץ 130
 'קורא הדורות' (דוד קונפורטי) 15, 27, 37, 183
 קורן ומורן (ערים) 252
 קורטובא, קורדובה 151, 189, 190, 221
 קורפו 285, 391
 קורקוט (סולטאן ממלוכי) 86, 252
 'קוראן' 30-33, 48, 81, 91-93, 95, 98, 99, 233
 קורייש (שבט ערבי) 91
 קושטנטינא (קושטא) 22, 24, 27-29, 45, 67, 71-73, 77, 78, 82, 86, 88, 141, 142, 160, 244, 246-253, 257

צידון 181, 350, 367
 צילציליאה 253
 אל צין (סין) 113
 צירופים 168-179
 צלאח אלדין 27, 138, 150, 162
 'צמח דוד' (דוד גאנו) 60
 צמח הנרבוני 369, 392
 צונדרלי ח'ליל פאשה, עלי באשה (הוויזר הגדול) 247
 צנוורה, צנוורים 37, 44, 427
 צנעא 164, 202
 אלצע"ד 274
 צ'פית, צפנים, קיזילבאש, שושלת סופי 268-271, 273, 285
 'צפנת פענח' (מהרי"ט) 15, 391, 419
 צפת 28, 36, 43, 78, 84, 167, 168, 181, 182, 256, 298, 324-326, 331, 333, 339-342, 344-347, 350, 351, 353, 359, 361-369, 375, 376, 380, 383, 391, 393, 401, 404, 410, 412, 414, 416, 419
 — איגרת רבני צפת 318, 324
 — 'בית הוועד' 364
 — ממזנים על העברית 333
 — הקהילה האשכנזית 362, ראה גם חכמי צפת; ישיבת
 'צור המור', ס' 'הצורות' (אברהם סכח, סבע) 51, 81, 258, 259
 צראפכאשי (שר כספים) 17, 26, 290, 313, 316
 צרפת 38, 59, 102, 223, 258, 260, 263, 293, 385
 צ'רקסים (שירקסס) 239, 273, 275, 290

ק
 קאהיר, קהיר, אל קאהרה 14-16, 18, 22, 23, 44, 53, 54, 58, 60, 69, 70, 79, 85, 95, 97, 103, 132-135, 141, 154, 156, 157, 192, 219, 220, 233, 236, 273, 276, 278, 280, 281, 285, 288, 291, 352, 368, 400, 401, 403, 404, 406, 411, 412, 415, 416, 429
 — שכונות היהודים 136, 290, 413, ראה גם חכמי קהיר; ישיבות פסטאט; מצר אלקאהרה; מצרים; קהלים
 קאבאליאריש של אמאדיש (ש"נ) 167
 אלקאדר בן אלמקתדר, קאצר'ן מוקתצר (ח'ליף עבאסי) 133, 134, 145
 אלקאהר (ח'ליף עבאסי) 133
 אלקאים, קאיים (ח'ליף עבאסי) 145
 קאנצ'ו אלגורי (סולטאן ממלוכי) 160, 269-276, 284
 קאנצ'ו ביקי 309
 קאצי אלעסכר (שופט הצבא) 28, 29, 160, 161
 קארא מחמד באשה (סולטאן עות'מאני) 252
 קארא מוצטאפא (משרי עות'מאן) 308, 315
 קארמן אוגלי 245

ראש השנה 194, 414
 'ראש יוסף' (יוסף איסקאפה) 393
 'ראשית חכמה' (אליהו די וידאש) 80, 362
 רבא 345
 'ראשית חכמה לחכמת התכונה' (ראב"ע) 216
 רבה בר בר חנה 83, 94
 רבנות 190, 192, 363, 366, 376
 — 'רבנות ראשית' 248, 386
 רבניים (פרושים) 199, 223, 236, 412
 רגנסבורג 294, 302
 רודולף, הקיסר הגרמני 264
 רודוס 86, 230, 285-287, 391, 418
 רוויגו 414
 רוזן, מ' 368
 רוחות 37, 67, 88, 181, 319-315, 350-353, 317, 377-384
 רומא, רומיים, רומלי, אורמילי, רומליה 34, 38, 106, 151, 245-247, 293, 295-297, 300, 303, ראה גם
 אדום, ארץ אדום
 רומניא (האימפריה הביזנטית) 385
 רומניוטים 248, 387, 390, 391
 ס' 'הרוקח' (אליעזר מגרמיוא, מורמיוא) 187
 רות המואביה 148
 רידאניה 278
 רייל (=מטבעות) 417
 ס' 'רימון' (משה די ליאון) 187
 רעמסס = עין אלשמש 274
 רעשי אדמה (רעידת אדמה) 82, 237, 300, 310
 רפאל יוסף, צראפכאשי 313, 315, 316
 רפאל מטרנאני 366
 רפאל מסיני 377-382, 384
 רפאל סופינו 410
 רפואה, רופאים 16, 22, 27, 34, 145, 146, 150, 152, 162, 194-196, 218, 221, 225, 249, 256, 257, 297, 301, 303, 304, 349, 350, 383, 390, 392, 393, 397, 399, 400, 403, 407, 428
 רפואה שלום 402
 רשיד, רישיד 23, 85, 121, 123, 125, 126, 129, 130, 159, 282, 402, 426, ראה גם חכמי רישיד
 רשיד (ח'ליף עבאסי) 145
 רשימות אנליות, אנליסטיות, כחיבה אנליסטית 21, 22, 30, 34, 102, 106, 135, 145, 150, 239, 240, 292, 307-313, 315

ש

שאהין מוצטאפה באשה (מושל מצרים) 292
 שאלוניקי, סלוניקי 15, 28, 71, 78, 85, 86, 88, 245, 253, 256-258, 302, 303, 321, 366, 367, 369, 391-393, 395-397, 418, 427, 428

258, 260, 269, 270, 280, 282, 285-289, 292, 293, 308-313, 315, 324, 325, 340, 369, 385-387, 390-392, 394, 404, 411, 414, 418, 428, ראה גם
 חכמי קושטנטינא, ישיבות, קהלים
 קטאורי (משפחה) 15
 קטיה, קטאיה 13, 14, 15
 קטא (כפר) 14
 קטלונא 185, 217, 253, 333
 קידוש השם 25, 262, 263
 קין 353
 קינקע (שבט יהודי) 31
 קישון (נחל) 175
 קלאבריה 326
 קליוב 233, 235
 קליפות 43, 170, 327, 328, 335, 339, 353
 קלמנס השביעי (אפפיור) 293, 295
 קלעית אלג'באל (מצודת קהיר) 276, 288
 קלעת חמאד 188
 קלתב"י (מדינה) 131
 קמיע, קמיעות 163, 321, 323, 380
 קנדיה 32, 390, 391
 קניבילום 241, 242
 קסטילייא 196
 קלקפטי 221
 קץ, קיצין (חישובי, דוחק) 23, 37-39, 41, 68, 144, 163, 214
 — סוד הקץ 224
 קצר אבא אלעיני (מקום) 278
 קצר אל שמע 236
 'קצת אצחאב מוחמד' (סיפור חברי מוחמד) 33
 קראים (הצדוקים) 109, 199, 223, 232, 236, 415, 425
 — שכונת הקראים 236, 411
 קראמא"ן (מחוז) 241, 244
 קראקא 366
 'קרבן אהרן' (אהרן בן חיים) 185, 416
 קריאת התורה 140, 156, 405-408
 קריאת שמע 349
 קריט'ה (שבט יהודי) 31
 'קריט ספר' 'ספר המאירי' (המאירי) 52, 155, 188, 263
 קרל החמישי, הקיסר קרלו 38, 144, 302
 קרן הצבי, ראה שבתי צבי
 'קשת ומגן' (רשב"ץ) 32, 50, 56

ר

אלראצי' אבן אלמקתדר, ראזין מקתציד (ח'ליף עבאסי) 134
 'ראש אמנה' (יצחק אברבנאל) 255
 ראש גולה, ריש גלותא 33, 58, 85, 93, 94, 105, 109, 139, 140, 143, 165, 166, 219

- הסכמות שאלוניקי 395-399, ראה גם חכמי שאלוניקי, ישיבות, קהלים
- שאול 319
- 'שאלות למשאלה' (משה אללה) 216
- שאלת חלום 38, 39, 40, 41, 83, 85, 143, 271, 272
- שאלתיאל, משפחת 217
- שאלתיאל בן ריב"ש 193
- אל שאם 135
- אלשאפאיי, השאפעי, אלשאפעי (=אסכולה הלכית באסלאם) 98, 233, 274
- שבועות 159, 190, 202, 206, 381, 383
- 'שבח נעורים' (שמואל בן חביב) 81
- 'שבט יהודה' (שלמה אבן ירגה) 23, 50, 58, 80
- שבע החכמות 197, 223
- שבת 140, 141, 154, 157, 194, 197-200, 211, 212, 224, 265, 302, 310, 333, 335, 342, 348, 356, 360, 363, 377, 378, 380-383, 408, 409, 414, 416
- 'שאר בשר' (יהודה בן ברזילי) 217
- שבתאות, תנועה שבתאית 17, 23, 24, 29, 36-38, 41, 43-45, 47, 54, 56, 66, 71, 87, 144, 182, 267, 315, 427-429
- שבתי (מוכס) 346
- שבתי יונה 398, 399
- שבתי מנשה 326
- שבתי צבי 17, 23, 29, 37, 38, 41-45, 63, 71, 87, 89, 302, 312, 314-316, 393, 394, 410, 427-429
- שבתי פילסאטרו 369
- 'שדה יהושע' (יהושע בנבנשת) 392
- שדים, שדות, מזיקין 88, 181, 346-348, 352, 354, 383, 410, 411
- שד"רים 369
- שוכרה 232, 233, 235
- שומרונים (אלסאמרה) 97
- שו"ת ר' אברהם מונסון 414
- שו"ת ר' אברהם סכנדר 418
- שו"ת ר' אהרן ששון 398
- שו"ת ר' אליהו מזרחי 389
- שו"ת ר' יהודה מסעוד 414
- שו"ת יוסף טאייטצאק 396
- שו"ת ר' יוסף קארו 256
- שו"ת ר' יעקב בירב 50, 53
- שו"ת ר' יצחק אבוהב 261
- שו"ת לוי בן חביב 395
- שו"ת המבי"ט 256
- שו"ת וחדושין על מס' קדושין, מהרי"ב 404
- שו"ת מהרי"ל 391
- שו"ת מהרי"ק 385
- שו"ת מהרש"ך 397
- שו"ת ר' מנחם עזריה די פאנו 50, 414
- שו"ת ר' משה אלשאקאר 411
- שו"ת ראב"ם 223
- שו"ת ראב"ן 264
- שו"ת וביאורים על רש"י, רא"ש 389
- שו"ת ראנ"ח 391
- שו"ת רדב"ז 26, 410
- שו"ת רלב"ח 256
- שו"ת הרמב"ם 50, 141, 221
- שו"ת רשב"ץ 81
- שו"ת רשד"ם 396
- שו"ת ר' שלמה לבית הלוי 397
- שו"ת ר' שמעון קאטילאץ 412
- שור, ד' 38
- שחיטה 96, 97, 217
- 'שטות על קצת גמרות' (יצחק אבוהב) 261
- שטר חזקה 15
- 'שי למורא' (שבתי יונה) 398
- שיבת ציון 205
- שיחור, ראה נילוס
- שימ"י (מדינה) 131
- שינויי נוסחאות 71, 72, 73
- שירה, שירים, משוררים 13, 31, 45, 47, 60, 61, 71, 88, 89, 137, 147, 184, 188, 190, 191, 197, 215, 216, 221-223, 261, 394, 396, 423, 425
- שיעה, שיעים 22, 32, 91, 109, 135
- ס' השירים (יצחק בן גיאת) 189
- שירשור 62, 183
- אלשרח (תרגום כתבי הקדש) 136
- שכינה 43, 168-174, 176, 182, 339, 351
- שכם 321
- שלום אשכנזי 412
- שלום גרשם 44, 45, 63, 181, 185
- שלום ירושלמי 325
- שטן 41, 143, 338, 355, 356, ראה גם סמאל
- שלישטרא 244
- ס' 'השם' (ראב"ע) 215
- שלמה (בן ר' דוד הנגיד) 231
- שלמה אבן גבירול 50, 52, 61, 84, 89, 190-192, 410
- שלמה אבן וירגה 16, 47, 50, 58, 80
- שלמה אבסראן 361, 363
- שלמה אלגזי 394
- שלמה אלמושנינו 257
- שלמה אלשאקאר 85, 326, 417
- שלמה אברהם הכהן 393
- שלמה בן אדרת (רשב"א) 22, 163, 197, 217, 224
- שלמה בן חסון 398
- שלמה בן מובחר (בן מאיר?) 393
- שלמה בן עזרא 401

- שמואל אבן תיכון 154
 שמואל אברבנאל 263
 שמואל אלכולי 313
 שמואל אלמגריבי, אלמסאול, אבן עבאס 16, 17, 19,
 25, 52, 56, 83, 146, 147, 165, 425
 שמואל אלמושנינו 396
 שמואל אריפול 375
 שמואל בהלול 414
 שמואל בואינו 318, 324
 שמואל בן וילייסיד 391
 שמואל בן וירגא 326
 שמואל בן חביב (רשב"ח) 45, 50, 61, 71, 81, 89
 שמואל בן חנניא 403
 שמואל בן חפני 403
 שמואל בן יהודה בן אבון 146
 שמואל בן יחייא 401
 שמואל בן מאיר (רשב"ם) 190
 שמואל בן סיד 25, 37, 88, 410, 411
 שמואל בן סיד (הנין) 368, 369, 416, 418
 שמואל בן עזריה, ראה שמואל אלמגריבי (סמואל)
 שמואל בן עמרון 375
 שמואל בר יוסף הלוי 403
 שמואל ברבי זכאי 219
 שמואל גאון 399
 שמואל די אבילה 52, 404
 שמואל די אוזירה 333, 342, 362
 שמואל די מדינה (רשד"ם) 50, 391, 396-398
 שמואל די קריאל 391
 שמואל הזקן 218
 שמואל הכהן 307
 שמואל הכהן כבולאק 418
 שמואל הכהן פרחיא 398
 שמואל הלוי 393
 שמואל הלוי בן סעדיה 141, 219, 220
 שמואל הסרדי 187
 שמואל הקטן בן יעקב 156
 שמואל ואלנס 395, 411
 שמואל ויטאל 47, 54, 371, 377
 שמואל חראד 407
 שמואל חיון 398
 שמואל חכים 411
 שמואל חקאן הלוי 257, 390, 411
 שמואל טאייטאצאק 396, 397
 שמואל טרדיאולה (רש"ט) 368
 שמואל יפה 390
 שמואל כולף 375
 שמואל לאניירו 375
 שמואל סבע/סבח 390, 391, 411
 שמואל סכנדר 400
 שלמה בן שמעון דוראן (רשב"ש) 195, 196
 שלמה גאויזון 401, 415, 416
 שלמה דאפיירה 261
 שלמה דיל מדרש 39, 271
 שלמה החסיד 264
 שלמה הכהן (מהרש"ך) 397, 398
 שלמה הכהן, מלוניל 218, 265
 שלמה הלוי בן אלקבץ 47, 318, 320, 324, 326
 שלמה הלוי 397, 398
 שלמה הלוי (בנו) השני 397
 שמואל הלוי חאכם 409
 שלמה הלוי סכנדר 401
 שלמה המלך (אחיו של דוד הראובני) 293
 שלמה המלך 181, 417
 שלמה הנרבוני 325
 שלמה חדידה 369
 שלמה חזן 70, 256
 שלמה יצחקי (רש"י) 22, 52, 84, 189, 190
 שלמה טייטאצאק 257, 396
 שלמה לבית הלוי 397, 398
 שלמה לבית חזן 395
 שלמה לוריא, אשכנזי (אבי האר"י) 328, 329
 שלמה מזל טוב 61, 89, 262
 שלמה מאטאלון 399
 שלמה מטראני 257, 396
 שלמה מלכו 36, 38, 42, 43, 47, 50, 52, 54, 55, 66, 67,
 72, 87, 144, 293-302
 שלמה נאוארא הירושלמי 41, 52, 167, 168, 182
 שלמה עדני 368
 שלמה הלורנטין (החכם) 429
 שלמה שאגים 325, 362, 367, 375, 391, 394, 415
 שלמה סארייליי 362
 שלמה עדני ('עדאני') 368
 שלמה קארו 391
 שלומיל מדרעזניץ 354, 363
 שלוש-עשרה מידות 320
 'שלשלת הקבלה' (גדליה אבן יחיא) 23, 38, 39, 47,
 56-58, 80, 257
 ס' 'השם' (משה די ליאון) 187
 'שם הגדולים' (חיד"א) 69
 שם טוב אבן שם טוב 411
 שם טוב בן אברהם בן גאון 163
 שם טוב עטיא 361
 שמד, ראה גזירות
 שמואל (האמורא) 202-204
 ר' שמואל 392
 ס' 'שמואל' 142
 שמואל אבו חצירא 25, 28, 37, 54, 85, 371-375
 שמואל אבן שרגא 258

שריפת יהודים 85, 87, 88, 136
 רב שריא גאון 25, 38, 50, 59, 83, 87, 90, 143
 'שרש ישי' (שלמה אלקבץ) 318
 ששת בן ריב"ש 193
 שתדלנים 25, 26
 'שתי ידות' (מנחם די לונזאנו), ראה 'אור תורה' 368

ת

אלתאג' = הכתר (התנ"ך) 158
 ת'אגיד (נגיד) 141
 תאולוגיה, תאולוגים 24, 36, 60, 97, 111, 145, 150, 197
 תאופנס 33
 תארוך 59, 60, ראה גם מניין הגדי; מניין יצירה; מניין שטרות
 אלתאריח' 17
 תוגרמה, ראה תורכיה, תורכים
 תג'ארב אלאמס 17
 תוגר, ראה תורכיה
 תוגרמה בן גומר בן יפת בן נח 240
 'תולדות יצחק' (יצחק קארו) 390
 'תומת ישרים' (תם בר דוד אבן יחיא) 390
 תוניס 135, 193, 258
 ס' 'תולדות האר"י' (ידידיה גאלנטי?) 43, 50, 58, 328
 תומס קונן 314
 תוספתא 355
 תוספתות 183
 'תועי רוח' (יוסף ב"ר יוסף) 66
 תורה 16, 28, 96, 141, 147, 148, 156, 185, 187, 223, 224, 359, 371, 409
 תורכיה, תורכים, תוגר, תוגרמה, תוגרמים, תורקימניש 17, 42, 68, 103, 108, 166, 167, 231, 239-241, 243, 244, 250, 257, 260, 269, 271, 293, 300-302, 311, 318, 323, 325, 362, 365, 367, 369, 385, 387, 391, 428
 תורקיסטאן 240
 'תוכחת האדם' (רמב"ן) 185
 תורת הגמול 24
 'תורת חיים' (חיים שבתאי) 398
 'תורת חכם' (חיים הכהן) 376
 'תורת כהנים' (ראב"ד) 185
 'תורת משה' (אליהו בן חיים) 391
 תורת הנסתר, תורת הסוד 43, 184, 294, 301, 331, 335, 354, 358, 376, 396, 409, 410
 תורת העיבור, עיבור נשמה 332, 342
 תותחים (כלי משחית) 273, 275, 278, 287, 288
 תחיית המתים 40
 תימור לנג (שליט מונגולי) 244, 245

שמואל עדילה 367, 393
 שמואל עטיא 415
 שמואל עמרון 379, 381
 שמואל פלורנטיין 397, 399
 שמואל פרחיה 399
 שמואל צרפתי 320
 שמואל קלעי 397
 שמואל שולם 34, 35, 50, 56
 'השמים החדשים' (יצחק אברבנאל) 255
 שמחה הכהן 394
 שמחה הכהן בר שלמה 219
 שמחה הלוי 325
 שמחת תורה 140, 158
 שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ) 22, 26, 32, 50, 56, 61, 81, 84, 96, 97, 196, 197
 שמעון בן יהודה 264
 שמעון בר יוחאי (רשב"י) 169, 327, 330-332, 338, 344, 354
 שמעון מימי 262, 263
 שמעון פנחס 394
 שמעון קאשטילאץ, אשכנזי 55, 85, 411, 416, 419
 שמעיה ואבטליון 354
 שמעיה די מדינה 398
 שמריא בר' אברהם 219
 שמריא שרביט 392
 שמרונים 232
 שנת חמה 200-208
 שנת יובל 207, 210
 שנת יונים 205
 שנת לבנה 201-208
 שנת שמיטה 206, 207, 210, 223, 225
 שעבוד מלכויות, לגויים 23-26, 34, 46, 48, 60, 77
 שעיר 297
 שעברשין 362
 שערוב, לשון משוערבת, ערביזם 92, 137, 146, 152, 164, 193, 410 (ש"נ)
 'שערי צדק' 187
 אל שפעייה (אסכולה) 274
 שער החווילה 280, 287, 290, 291
 'שער השמים' (יוסף ג'יקטיליא) 257
 'שערי אורה' (יוסף ג'יקטיליא) 257
 שרה (אמנו) 212, 213
 שרה (אשת שבתי צבי) 44
 שרה לה פראנסיוה, האשה החכמה מצפת 37, 83, 364, 365
 'שפה ברורה' (ראב"ע) 215
 'שפת יקר' (ראב"ע) 215
 שרי כספים 26
 שריפים 308, 313

- תנים 123, 126, 129, 130
תעודות ארכיוניות 14, 55
תפילין 171, 172, 257, 326, 414, 418, 425
תפלה, חפלות 25, 99, 151, 152, 169, 171-175, 209, 210, 214, 224, 236, 291, 296, 333, 344, 351, 355, 356, 364, 368, 379, 381, 392, 405, 407, 410, 418
— תפילת ערבית 356
תפסיר 31
'תקון יששכר' (יששכר אבן סוסאן) 51, 80, 155
'תקון סופרים' (רשב"ץ) 196
'תקון שטרות' (יצחק בן אבא מארי) 217
תקיעת שופר 194, 320
תקנות והסכמות 54, 55, 83, 141, 219, 220, 405-410, 416
— הסכמת הפשר (רדב"ז) 55, 70, 72, 405
— הסכמת פטור ממסים לתלמידי חכמים (1646) 369, ראה גם הסכמות שאלוניקי
— תקנות המסים (1623) 369
תראקיה 244
תרגום מלשון הגרי 19, 34, 95, 112
ס' 'התרומות' (שמואל הסרדי) 187
תשעה באב 344, 358
תתרים, ראה, מונגולים, תתרים
- תימן ('אלימך) 38, 40, 41, 97, 112, 135, 164, 292, 307, 368
תיקון 24, 43, 170, 332, 334, 340, 341, 356, 379, 380
תיקון חצות 17
'תיקון מידות הנפש' (כתאב אצלאת אלאח'לאק) (רשב"ג) 191
תיקוני תשובה 17, 44
תכונה, תוכנים, ראה אסטרונומיה, אסטרונומים
אלתכרור 131
תל אליהודיה 161
תלמוד 88, 140, 165, 183, 185, 188-190, 217, 260, 261, 263, 301, 303, 371, 412
— הדפסתו 266
— תלמוד ירושלמי 362, 392
תלמסאן 195, 196, 258
תם בר דוד אבן יחיא 390, 392
תמר, ד' 45
תנאי עומר, 'סיפור התנאים' 19, 30, 33, 55, 57, 83, 90, 95-101, 233, 235-237, 317
— איסורי מלכוש 236, 237
תנאים, תנא 331, 332, 336, 344-346, 348, 351, 355, 356, 362
תנועה ח'ארג'ית (ממשיכי האופוזיציה הראשונה באסלאם) 164

and in this way he remains a loyal and faithful follower of the tradition prevailing in medieval Jewish chronography.

Nevertheless, we do find some passages in which he searches for the causes that had brought about the events described by him. Thus Sambari appears in his full stature as a historian who is fully aware of the great travails of his people and in his own special way wants to strengthen their spirits. Above all, he strove to present to the readers of the SDY a comprehensive picture of the Jewish communities in the Muslim East.

This volume is the first critical and annotated edition of the complete text of SDY. The text is based on an examination of four manuscripts and two printed editions, all of them from the seventeenth and eighteenth centuries.

The primary manuscript underlying this edition is that of Alliance Israélite Universelle, Paris, H130 A. This manuscript is the fullest in length and evidently the closest to the author's original. It has been collated with Oxford Ms. Bodleian Opp. Add. 8^o34, which is very similar to the AIU manuscript, with Ms. Ben Zvi 1748, Jerusalem, and with several leaves from a manuscript in the State Public Library in St. Petersburg. The printed editions that have been used are *Sippur Devarim Hamoshkhim et Halev*, Istanbul 1728 and *Me'ora'ot 'Olam*, Izmir 1756.

The research was completed with the help of a grant from the Littman Foundation in memory of Daniel Littman, Geneva.

Cover illustration: reproduced with permission of H.P. Kraus, Rare Books and Manuscripts, from E.J. Grube, *Islamic Paintings from the 11th to the 18th Century in the Collection of Hans P. Kraus* (New York, H.P. Kraus, [1975], pl. XLVI).

VIII ABSTRACT

serfdom of the Jews under the tribes of Ishmael and inside their kingdoms is the realization of a Divine plan. It was this historical process that Sambari wished to record, explain and describe as best as he could.

We assume that one of the main reasons that Sambari wrote SDY within an exclusively Islamic framework was the abrupt disillusion he had experienced along with many other adherents of Shabbetai Zevi, when they heard that their messiah had submitted to conversion to Islam in 1667.

His second aim was to strengthen the faithful by recounting their troubles and then the ensuing salvation. This was a didactic approach listing on the one hand a long series of persecutions and forced conversions followed by the stories of the miracle-makers who brought redemption to the Jews. Sambari saw in salvation the fulfillment of Lamentations (3, 22): 'Surely the Lord's mercies are not consumed. His compassions fail not' (3a).

His third aim was to record for posterity the Jewish courtiers in the Islamic countries in general and in the Mashriq in particular. To this end he wrote extensively about the Negidut, establishing a kind of majestic foundation myth into which he introduced ancient testimonies on the status of the Exilarch. In these he raised the status of Maimonides in Egypt and the position of Rabbi Shimon ben Zemah Duran in the court of the king of Algiers as well as the posts of Rabbis Moshe Capsali and Eliyahu Mizrahi in the Ottoman Sultans' courts in Istanbul. He wanted to show the world how Jewish pride, 'holding the head high,' was assured for them by these courtiers.

The fourth aim was to stress the uniqueness of the Torah of Israel and of its scholars. Though he doesn't recount the process of handing down the Torah through the generations, 'The Chain of Tradition', Sambari nevertheless devotes many chapters to the history of the development of the Torah and its centers of learning in both the East and Spain. These chapters show how pivotal was the world of the sages and scholars to his historiosophic conception. While the political contacts on behalf of Jewry and its leaders were carried out by the courtiers, in the spiritual arena the Jewish community was represented by its renowned sages and scholars. This arena included both polemical debates on questions of faith and at times the fight for existence and survival. Sambari maintained that the Sages drew their spiritual strength from the Torah and thus always succeeded in turning the tide. Just as the young Maimonides bested the King of Cordova and Rabbi Abraham Zakkut solved the riddles set by the King of Portugal, so did many other scholars. Sambari then goes on to stress the contrast between the gentile kings with all their shortcomings and the greatness of the Sages.

In spite of the subjectivity revealed in the SDY, Sambari the historian clearly strives for a balanced approach. The allocation of space to the general history of Islam and to the history of the Jews is proportional. The apparent brevity of the Islamic background in contrast with considerable expansion in areas touching upon Jewish history is understandable in the light of his primary intention. His writing is mainly narrative and the elements of objective source-criticism and their analysis are absent,

Another stylistic feature of SDY is Sambari's predilection for poetry. He interpolated many poems by known poets; he also wrote in rhymed prose in the introduction to his book and in the opening parts of some chapters. Sambari may have been influenced by the brief flowering enjoyed by Hebrew poetry in seventeenth-century Egypt, or perhaps the Maqama tradition of writing, which entered the Hebrew language via Arabic literature, has something to do with this. This would be consistent with the linguistic phenomenon of Arabism in the work. There are many expressions and word-formations in the SDY which are clearly of Arabic origin.

Apart from these stylistic and linguistic characteristics we are able to discern yet another literary device that guided Sambari in the arrangement of the material and of the subjects in the SDY. This feature is digression as the result of association. These digressions were sometimes relatively short when they came as the result of an 'incidental association'. The incidental identity of the names of two personalities who lived far apart in time or the common denominator of the place name where each happened to live and work would prompt Sambari to juxtapose them in this work. Thus he inserts the data about the famous kabbalist, *Rabbi Moses de Leon* (thirteenth century), into the story of the persecution of the Jews that occurred in the *Kingdom of Leon* at the end of the twelfth century (46a). The digressions are often quite long when they result from 'thematic association'. The story of Shelomo ibn Gabirol (eleventh century) includes the story of Rabbi Yitzhak bar Sheshet (fourteenth century) because they both happened to have lived and worked in the town of Saragossa. Immediately after this follows the story of the Rabbi Shimon ben Zemah Duran (fourteenth-fifteenth centuries) again because he and the Rabbi Yitzhak both fled to Algiers in the wake of the persecutions in 1391 (47b-50b). This naturally upsets the chronological order of the text. The stories of these two sages are like a wedge driven into the sequence of the narrative about the sages in Spain in the eleventh to the thirteenth centuries.

The other type of longer digression which results from thematic association brings about a splitting up of chapters through digression from the main subject. The concentric structure of the work also had an influence on this. Since the history of Islam is to serve as a backdrop to the history of the Jews, Sambari is prompted at times to digress and split the narrative in order to introduce thematically kindred subjects in Jewish history. Thus, for example, he interpolated at six different points the story of Maimonides. It is given in four installments, the last one thirty pages after the first (30b-62a).

Finally let us turn to Sambari's purpose in writing the SDY. In his introduction Sambari lists some of his aims. Initially, he stresses his intention of writing history, per se, though within a theological context and with an exclusively Islamic background. In his own rather flowery language: 'If the Hebrew slave were to say what doth it matter to us to know the records of the Kings of Ishmael... stride forth and instruct him what our sages of blessed memory said that ye wanted not to submit yourselves to Heaven [the Lord] so now ye be enslaved by Arab nations' (3a). This

and worked on the island of Crete. In fact he belonged to the same school because Crete was for centuries under Venetian influence and he himself studied in the Yeshivot in Italy. Capsali's historical writing also reflects deep spiritual links to Hispano-Jewish culture.

Sambari derived double benefit and assistance from Capsali's work, because it served him as a source for his writings on the Muslim East in general and on the Ottoman Empire in particular. He also profited from his own familiarity with Arab historiography written during the Mamluk period, and therefore he used works like *Al-Ḥitat* and *Al-Sulūk* by al-Maqrīzī and *Al-Nujūm al-Zāhira* by Ibn Taghrībirdī. Not only did these help him with reference to Islam but they also proved extremely useful in the reconstruction of certain periods in the history of the Jews of Egypt. He declared in his introduction to SDY that he benefitted from nineteen different Jewish and Arabic sources in composing his work. However we have identified over one hundred works that he used.

Traditions that had survived in the East both orally and in writing served him as another source concerning daily life and events. He also integrated into his work archival documents such as the decree issued by the Negidim (33a-b) or a verdict given by the Court of Law of Rabbi David Ben Avi Zimra (131a-132b). The closer he comes to his own time the more he relies on personal observations which he carried out in different places in Cairo and on information gained from informants through oral traditions. His excursions in Cairo which are documented in SDY (31b-33a, 66b-67a) indicate his inquisitive character as well as his flair for archeology. Descriptions of Torah centers, the history of the sages, their works and their records as community leaders were all based upon the writings of the sages themselves.

One of the features characterizing Sambari's method of writing was his eclecticism. The works of many earlier historians were a rich mine of material. Often he has simply copied verbatim from existing sources or summarized their material. He also interpolated into his writings some works either *in toto* or only some of their chapters like *Igeret Hashabat* by R. Abraham Ibn 'Ezra or *Sefer Toldot Ha'Ari*. More characteristic of the SDY is the attempt to build up a subject from many inter-linked sources. An extreme example is his complex discussion of the beginnings of Islam which is made up of nine component sources.

As a consequence of this we also find a technique of 'expansion'. When he quotes sources and merges them into a single story (for example, when he writes on the beginnings of the Negidut or on the story of Maimonides' journey to Egypt) he is forced to widen the scope, interweaving different stories into one.

The stylistic variations found in SDY are in part a consequence of Sambari's use of diverse sources. In other cases, however, they reveal a deeper historical purpose. The chapters on the history of the Muslim kingdoms are characterized, for example, by his use of Biblical language. This appears to fit in with his historiosophic concept which holds that the enslavement of the Jewish people by Ishmael and by his descendants is part of a Divine plan the first traces of which are to be found in the Five Books of Moses. Hence the Biblical language is the most fitting medium to convey this message.

wider social issues and thus mentions other issues as well. In one of the last chapters of SDY, for example, he repeatedly emphasizes the division of Musta'ribs, Maghribis and Sephardis into separate congregations. Sambari dwells at length on the tensions between them and on the quarrels that emerged, while being conscious at the same time of the fact that all really were part of a single Jewish community. He also stresses the role of the sages as community leaders. Therefore, he enumerates the names of many scores of them. When he deals with the Ayyubid period Sambari restricts his quotations to a small number of regulations pertaining to issues of personal status which were given by Maimonides and his court of law. Describing, however, the Ottoman period, Sambari widens his scope and gives a detailed list of the regulations passed by Rabbi David Ben Avi Zimra, referring to relations between Jews and Gentiles, to civil law and also those affecting community life including cultural and ritual problems.

The question of Exile and Redemption engaged his attention throughout his work. This was to be expected since a narrative placed into an exclusively Islamic context would stress enslavement under the Ishmaelite kingdoms and would naturally contain an account of the persecutions within their territories. The more unbearable this servitude became, the stronger the expectation of Redemption and the steps taken to hasten its coming. Sambari includes in the SDY both the literary expressions of this messianic hope and its practical implications.

In the chapters dealing with the persecutions and attempts to bring the redemption closer, Sambari again differs markedly from historians of the preceeding centuries such as Ibn Virga or Yoseph Hacoen. Unlike them he limits himself to only a partial account of Jewish martyrology. From the very rich sources at his disposal he meticulously chose only about twenty stories of restrictive decrees and persecutions that took place during the period between the tenth and seventeenth centuries. Half of these gloomy events had occurred in the Mashriqi area, in the Muslim East, appropriate places as far as chronology is concerned, mostly in Egypt; of the remainder, seven cases of persecutions were in the Iberian peninsula. These latter references show that Sambari was aware of the close links between the Spanish-Portuguese Jewish community and the Jews in the East.

He applies this same careful selectivity in depicting messianic movements and apocalyptic texts by limiting himself to four examples of pseudo-epigraphic visions and to which he adds eight messianic and prophetic figures beginning with David Alro'i and concluding with Rabbi Isaac Luria and Shabbatai Zevi. Once more the scene of those events mentioned in the SDY is usually the Muslim East. Asher Lemlein and David ha-Reuveni's movement are exceptions.

Sambari's main sources for his history of the Jews were: *Yuhasin* by Abraham Zakkut; *Shebet Yehuda* by Shlomo ibn Virga; *Divrei Hayamim* by Yoseph Hacoen; *Shalshelet Hakabbala* by Gedalya ibn Yihya and *Seder Eliyahu Zuta* by Eliyahu Capsali. Sambari emerges here as the faithful follower of the historiographic tradition established by the Jews of Spain and their descendants in Italy. The one exception to this appears to be the Romaniote writer, R. Eliyahu Capsali who lived

editing of the Islamic material, they are factual and chronological with no sign of the tendentiousness found in those dealing with the Muslim prophet.

Sambari, as we observe, displayed an ambivalent attitude to the world of Islam. He was objective in relating the history of the dynasties and the acts of the rulers as these appear in internal Muslim literature. He could not, however, completely isolate himself from tradition of Jewish-Islamic polemic which began in the seventh century and continued down to his own time. This subjective approach colored his description of the founders of Islam and of the religious foundations of those societies which oppressed the Jewish people.

A sign of his originality is his choosing the emergence of Islam as the starting point for the SDY. The Muslim world likewise dictated to him his concepts of periodization and of the political scene. With one exception ('...at the end [of the days of the] Saboraim... and in the beginning of [the age of the] Geonim' [9a]), divisions based on the generations of 'Amoraim', 'Geonim', 'Rishonim' etc. are absent. In discussing the Jewish communities Sambari details the activities of numerous leading figures and scholars. He seems however to have given up the idea of detailing all the links in the transmission of the Torah, which is such a common practice in medieval Jewish chronography. Instead of it he integrates the story of each sage in his own chronological frame.

The structure of those chapters in his work dealing with Egyptian Jewry is not uniform. He enters into great detail in describing the Jewish settlements during the tenth-sixteenth centuries, listing the unique Torah scrolls and Bibles in their possession and then dwells on the social history of the communities and of the *Negidut* [=the leadership of the Jews]. In the chapters on the *Negidut* he discusses the causes that brought this institution into being, lists its functions and some of the holders of this office. These chapters are scattered throughout SDY. Because of its central position in the life of Egyptian Jewry, the *Negidut* engaged Sambari's attention. He claimed it existed for 700 years, an historically untenable figure. Moreover, he made use of a variety of sources to weave the story of the *Negidut*. He quoted from the Books of Poskim [=legal decisions], Responsa literature, travel accounts, chronicles, poetry, genealogies and documents. He used the material indiscriminately, sometimes anachronistically but always endeavoured to elevate these figures, placing them on a level with descendants of the Royal House of David. He also wished to invest with glory and majesty the Jewish tax farmers, who served under the patronage of the Turkish governors in Egypt, and whom he called 'distinguished ministers'. He even bestowed the title of 'Nagid' on some of them although this institution had expired with the beginning of Ottoman rule in Egypt. We observe a similar tendency to exaggerate in descriptions of the post held by Rabbi Moshe Capsali and by Rabbi Eliyahu Mizrahi in the courts of the Ottoman Sultans in the fifteenth and sixteenth centuries. Here again, disregarding the facts, Sambari, gives free rein to his imagination and describes them as 'chief Rabbis' functioning under the aegis of the authorities.

Sambari's approach to the Ottoman period in Egypt is different. In this case he didn't restrict himself to the institutions and leadership but focused his attention on

Sultans who reigned towards the end of the eleventh century A.H. (the seventeenth century C.E.).

The second circle is a history of the Jews written against this Islamic backdrop. It described the life-stories and activities of Jewish leaders and authorities such as: Maimonides, Rabbi Yitzhak ben Sheshet, Rabbi Yitzhak Abravanel, Rabbi David ben Avi Zimra and Rabbi Isaac Luria. Additional bio-bibliographic notes list the names of hundreds of oriental scholars and their writings. The work also contains special chapters describing the Jewish communities of the East and in Spain.

The story of the Jewish community in Egypt makes up the third circle. It is an extension and a more detailed continuation of the preceeding circle discussing topographical and demographic data, relations between Jews and Muslims, leading institutions, outstanding personalities and public figures as well as the forced conversions and the persecutions that befell the Jews of Egypt.

In general, Sambari focuses his attention on the Muslim East (=the *mashriq*) and on Egypt, in particular. Thus, the greater part of his work is devoted to the story of the Jewish centers in the East; chiefly to the history of the Jews in the land of the Nile. This Mashriqi Egypto-centric focus is observable in other chapters dealing with Jewish communities elsewhere. The chapter on Spanish Jewry, for example, stresses the fact that Maimonides left Spain for Egypt and that in the fifteenth and sixteenth centuries, many other scholars took to wandering and finally found haven in the Muslim East.

The author of the SDY is one of only two Jewish historians who present the history of their people using Islam as a historical background. He was preceded by Rabbi Eliyahu Capsali, the author of *Seder Eliyahu Zuta* who restricted its scope to the history of the Ottoman Empire and its Jews. Sambari, however, broadened the range of his interests to include the entire Muslim East, as well as the history of the Jews even prior to the emergence of the Ottomans. This comprehensive framework enabled him to give a complete picture of the Mashriqi Diaspora that lived under the rule of the kingdom of Ishmael. He begins his work with the appearance of Islam, presenting the figure of Muḥammad, as seen through Jewish eyes. He places this Islamic material with its complex politico-theological links into a polemical framework. Thus he makes use of extra-Islamic stories of Jewish origin and of Christian sources in which there is an obvious tendency to belittle the originality of the new religion and to attach labels of shame and scorn to its founding-figure.

Sambari's access to Arabic material gave him an advantage over his predecessors, and enabled him to enrich the Islamic chapters of his book with the essentials found in the Islamic biographical literature (*Sīra*) and Ḥadīth traditions. He made use of the Qur'ān as well. In dealing with the Muslim kingdoms he also relied on Islamic sources, quoting directly from the historical works of al-Maqrīzī and Ibn-Taghrībirdī particularly in the chapters about Egypt and its Jews. He found references to the other countries of the East in the 'Hagahot Sullam' [=Addenda of Sullam] on the *Sefer Yuḥasin*.

The chapters describing the Islamic-political background are different from those on Muḥammad. Because he restricted himself to translation, to summaries and to the

ABSTRACT

Yosef ben Yitzhak Sambari who lived in Egypt in the seventeenth century was one of the outstanding Jewish historians in the Muslim Orient. Although we do not have the exact dates of his birth and death, many scholars believe them to be 1640-1703. Other biographical data is similarly scanty. There is, for example, no direct evidence as to which of the main Cairene congregations (the Musta'ribs, the Sephardis or the Maghribis) he belonged. Due to the high esteem with which Sambari refers to the Musta'ribs, we assume that he belonged to their congregation. He studied in the Yeshiva of Rabbi Abraham Scandari in Cairo. The Rabbi's rich library aroused in him an intense curiosity in history and he made extensive use of it in writing his works, *Divrei Yosef* and *Porath Yosef*. He left us only a single reference to himself from the post-Yeshiva period. '...and I, the young author was one of his [=Raphael Yosef's] assistants, I ate from his fruit and drank his water and sat in his shadow' (94a). His patron, Raphael Yosef, was the Minister of Finance (ṣarrāfbāshī) of the Governor of Ottoman Egypt, in the 1660s. We do not know in what capacity Sambari served his patron. He may have been a scribe of religious texts since his interest in the Massorah is evident in his unpublished work, *Porath Yosef*. In his historical work there are also ample references to his deep interest in Torah scrolls and rare codices. With the murder of his benefactor in 1669 the source of his livelihood dried up. He managed to support himself somehow and four years later, in 1672/3 he completed his historical magnum opus, *Sefer Divrei Yosef* (below SDY).

According to his own testimony he intended to write a comprehensive historical work beginning with the story of the creation. However only the second part of this work, which opens with the emergence of Islam and concludes with the author's own period, at the end of the seventeenth century, has survived. Like other Jewish historians in the late Middle Ages, Sambari includes the history of the Jewish people in his history of the nations. His uniqueness lies in the fact that he was able to integrate these two histories fully, connecting them through the chain of cause and effect. There are no independent sections devoted solely to the history of the nations such as we find in the *Sefer Yuḥasin* by Zakkut or in the *Shalshelet Hakabbala* by Gedalya ibn Yihya.

The historical material was cast into a structure that resembles concentric circles. The outermost circle gives a minimal, concise description of the politico-religious experience of Islam. Here we find brief biographies of Islamic rulers beginning with Muḥammad and the first Caliphs in the Arabian Peninsula and followed by the Muslim kingdoms that emerged in the East. Finally we learn about the Ottoman

SEFER DIVREI YOSEF

by

Yosef ben Yitzhak Sambari

Eleven Hundred Years of Jewish History
Under Muslim Rule

The full text
edited on the basis of manuscripts and early printed editions and annotated by

SHIMON SHTOBER

BEN-ZVI INSTITUTE

Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem
Jerusalem 1994

ספר
דברי
יוסף
לר'
יוסף
סמברי

בספר דברי יוסף מסופרות בהרחבה
פרשיות מרתקות מחיי גיבורי תרבות –
בהם אברהם אבן-עזרא, רמב"ם והאר"י –
ודוחקי קץ – בהם דוד אלרואי,
יוסף דילה ריינה ושלמה מלכו –
וכן תולדות הנגידים במצרים
ורבנים בקושטא ובסאלוניקי;
מתוארים נדודי המגורשים מספרד
ומפורטוגל למזרח ותרומתם להתפתחות
מרכזי התורה באימפריה העות'מאנית.

סמברי, שהכיר יפה את ההיסטוריה הערבית,
שילב בכשרון מספר את קורות עמו בתוך המסגרת
הפוליטית של המוסלמים. ספרו נפתח בסיפור
מוחמד וראשית האסלאם וסוקר בקצרה את
החליפונות והסולטאנויות המוסלמיות כרקע
לפרשיות ולדמויות מתחום התולדה היהודית.

הספר נכתב בקהיר במאה ה-17,
בין כותלי הספרייה של הרב סכנדרי,
שהיתה נדירה בגודלה ובמגוון נושאיה.
סמברי השקיע מאמץ בחשיפת קדמוניות
היהודים בקהיר ובערי השדה שבאזור
הדלתא של הנילוס.
הודות לחקירותיו הגיעו לידינו תעודות
יחידאיות המאירות פרשיות היסטוריות.

ד"ר שמעון שטובר מרצה במחלקות לערבית
ולהיסטוריה כללית באוניברסיטת בר-אילן.

בעטיפה: ציור עות'מאני מן המאה ה-16.
עשרת אחיו של יוסף באים אליו למצרים ומנחה בידהם.
כעבור אלפי שנים שב יוסף סמברי ומעלה את סיפור
אחיו במצרים ובשאר ארצות.

עיצוב העטיפה: דבורה ליפשיץ